CZESŁAW
MIŁOSZ

Lenkų literatūros istorija

baltos lankos

ALK

Czesław Miłosz

LENKŲ LITERATŪROS ISTORIJA

Czesław Miłosz

LENKŲ LITERATŪROS ISTORIJA

Iš anglų kalbos vertė
KORNELIJUS PLATELIS

baltos lankos

Versta iš: Czesław Miłosz,
The History of Polish Literature, Second Edition,
University of California Press, 1983

Autoriaus valia knyga publikuojama
be paskutinio skyriaus

Knygos leidimą parėmė Atviros Lietuvos fondas

Viršelyje:
Švč. Mergelės Marijos ir Šv. Aleksejaus
bažnyčia Lenčicoje. Fragmentas

Redagavo Ilma Dunderienė
Apipavidalino Eugenijus Karpavičius

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-403-72-3

Turinys

IV. SEPTYNIOLIKTASIS AMŽIUS:
KONTRREFORMACIJA IR BAROKAS

V. PIRMOJI AŠTUONIOLIKTOJO AMŽIAUS PUSĖ:
„SAKSIŠKOJI NAKTIS"

VI. ANTROJI AŠTUONIOLIKTOJO AMŽIAUS PUSĖ:
ŠVIETIMO EPOCHA

VII. ROMANTIZMAS

VIII. POZITYVIZMAS

IX. „JAUNOJI LENKIJA"

Pratarmė

Rašydamas, tiksliau – diktuodamas, šią knygą, siekiau grynai praktinio tikslo. Viso labo tenorėjau universiteto studentams pateikti kuo daugiau informacijos ribotos apimties veikale ir išvengti moksliško sausumo, kuris dažniausiai atsiranda autoriui nepakankamai įsijautus į savo dalyką. Dirbdamas nė karto nepajutau nuobodulio; iš tiesų daugiau žaidžiau nei triūsiau, tad kai kurios frazės, manau, išsaugojo mano šypsenos pėdsaką. Kadangi skaitytojas gali pajusti nuotaiką, kurios lydimi formavosi jo skaitomi sakiniai, man belieka tikėtis, jog nesukelsiu nuobodulio nei studentams, nei skaitančiajai visuomenei.

Lenkų literatūra visada labiau linko į poeziją ir teatrą negu į prozą, todėl ji liko beveik nežinoma angliškai kalbančiose šalyse, ir jos suvokimas dažnai būdavo veikiamas štampų. Romantizmas, kaip literatūros srovė ir kaip politinė nuostata, buvo laikomas pagrindiniu lenkų literatūros bruožu, o Romos katalikybė – jos neatsiejamu sandu. Bet iš tikrųjų šių banalių vertinimų kilmė gana nesena, tad jų atsiradimą bandysiu aptarti šioje knygoje. Reikia turėti omenyje, kad iš visų šiuolaikinių slavų kalbų čekų ir lenkų pirmosios pasiekė literatūrinės raiškos instrumento brandą. Bohemijos Karalystėje tai atsitiko viduramžiais, Lenkijos Karalystėje – renesanso laikais. Tad lenkų literatūrai tvarų pavidalą suteikė šešioliktojo–septynioliktojo šimtmečio „aukso amžius", ir beveik pusė mano darbo skirta literatūriniams reiškiniams, atsiradusiems anksčiau negu Europos scenoje pasirodė romantizmas. Tiesa apie

Romos katalikybę yra ta, kad ilgai lotynų kalbos smaugta gimtoji kalba Lenkijos bažnyčiose pirmiausia pradėjo dominuoti dėl religinių nesutarimų, sukeltų iš pradžių Jano Huso, vėliau Lutherio ir Calvino idėjų. „Aukso amžiaus" Lenkija buvo gana protestantiška šalis, „eretikų rojus". Nepaisant vėlesnių kontrreformacijos pergalių, intelektualinio maištingumo dvasia nebuvo prarasta; švietimo amžiaus publicistai ir devynioliktojo šimtmečio demokratai šį paveldą perdavė mūsų laikų liberaliajai inteligentijai. Lenkų literatūroje galima pastebėti daugiau ar mažiau ryškėjantį pastovų bruožą – keistą dvilypumą: jausmingas moralizmas, aiškiai puoselėjamas giliai įsirėžusių krikščioniškosios etikos normų, reiškėsi kartu su antiklerikalizmu ir visišku skepticizmu bet kurių dogmų (religinių ar politinių) atžvilgiu.

Jau minėjau, jog nesiekiau daugiau negu parašyti tinkamą vadovėlį, užpildantį akivaizdžią spragą, nes vienintelis kitas prieinamas informacijos šaltinis, velionio Manfredo Kridlio (kadaise man dėsčiusio Lenkijoje, vėliau – Kolumbijos universiteto profesoriaus) *Lenkų literatūros ir kultūros apžvalga* (*A Survey of Polish Literature and Culture*), jau išparduota; be to, ji neapima dešimtmečių, skiriančių mus nuo 1939 metų, o jie daugeliu atžvilgių labai svarbūs, jau vien todėl, kad parodo, kaip rašytojus gali veikti istoriniai kataklizmai ir neregėtas smurtas.

Nors vadovėlio autorius privalo būti kiek galint objektyvesnis, tai nereiškia, kad jis turi pasidaryti beasmene faktus rūšiuojančia mašina. Dirbdamas jis naudojasi savo paties sistema, atpažįstama pagal tai, kaip jis atrenka medžiagą, kokioms srovėms ir asmenybėms skiria daugiau dėmesio. Todėl noriu trumpai išdėstyti savo paties požiūrio ypatumus.

Esu išauklėtas Lenkijoje, todėl persisunkęs – gerai tai ar blogai – daugeliui Europos intelektualų būdingu istorizmu. Skaitytojui, besitikinčiam stropaus grynai estetinių vertybių tyrinėjimo, tai nebus pati geriausia rekomendacija. Literatūrą suvokiu kaip kalba išreikštas žmonijos gyvenimo akimirkas, dėl to pastarosios tampa apmąstomos ir prieinamos palikuonims. Nors griežta atranka yra būtinas metodas tam, kuris siekia ištirti laiko džiungles, jose išgirstas žmogaus balsas nusipelno dėmesio, net jeigu jis dar šiurkštus ir drebantis.

Šitaip mąstydamas, daug vietos skyriau būdingiausiems kiekvieno laikotarpio raidos bruožams, net ir tiesiogiai nesąlygojusiems šedevrų atsiradimo. Neniekinau nei beprotiškų, nei juokingų, nei groteskiškų dalykų. Be to, kadangi lenkų literatūra visada ryškiai atspindėdavo istorines aplinkybes ir dažnai būna sunku numatyti, kiek skaitytojas žino istorinių faktų, kiekvieną skyrių pradedu trumpa užsienio ir vidaus politinės situacijos apžvalga. Tose įžanginėse pastabose pagrindinis dėmesys skiriamas institucijų ir idėjų istorijai.

Lenkijos istorija ir literatūra man atrodo absurdiška ir kupina neatitikimų: slavų tauta, kurios rašytojai iki pat renesanso rašė tik lotyniškai; didžiulė valstybė, amžius besipriešinusi teutonams, Turkijai bei Maskvai, bet paprasčiausiai subyrėjusi dėl piktnaudžiavimo nuosava parlamentine sistema, o jos kadaise silpnesni kaimynai ją pasidalijo ir ištrynė iš Europos žemėlapio kokiems šimtui dvidešimčiai metų; stebėtinai vitališki žmonės, lengvai nugrimztantys į buką apatiją ir demonstruojantys savo dorybes tik tada, kai reikia sutriuškinti ir sunaikinti kokią nors kitą žmonių grupę; ištobulintas skonis, leidęs sukurti Elžbietos laikų Anglijos dainiams nenusileidžiančią lyrinę poeziją, kurioje derinosi ironija ir talentas, tačiau kuriai nuolatos grėsė girta apatija ir parapijiniai lemenimai; religinės ir politinės tolerancijos papročiai, susiformavę daugiakonfesinėje ir daugiatautėje renkamo karaliaus valdomoje Respublikoje, tačiau dėl kolektyvinių nesėkmių išvirtę įžeistu, liguistu nacionalizmu; šalis, dėl kurios žmonių lojalumo antrojoje šio amžiaus pusėje varžosi dvi lygiavertės galybės – Komunistų partija bei Romos Katalikų Bažnyčia. Šiame, atrodytų, tokių nesugretinamų, bet pagal nuosavą logiką susipynusių elementų chaose gali slypėti universalių pamokomų ženklų.

Šalis, apie kurią čia kalbu, susiliejus dviem politiniams organizmams – Lenkijos Karalystei ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, keletą šimtmečių buvo didesnė už tikrąją Lenkiją. Ji apėmė taip pat Lietuvą, Gudiją ir Ukrainą. Todėl stengiausi kiek įmanydamas neignoruoti kitų šios šalies kalbų reikšmės, ypač rytinių slavų (nei lenkų, nei rusų), vadintų rusinais, dialekto, kuris vėliau šiaurėje išsivystė į gudų, o pietuose – į ukrainiečių kalbą. Taip pat jutau reikalą išsklaidyti

nesusipratimus dėl žodžio „Lietuva" vartojimo: kadaise taip buvo vadinamas tiek mažas baltų pusiasalis, apgyventas neslaviškai kalbančių žmonių, tiek žymiai didesnė Dnepro baseino upių drėkinama teritorija, kurios gyventojai ilgą laiką buvo vadinami lietuviais vien todėl, kad juos valdė lietuvių kunigaikščiai. Šiaip ar taip, esu patyręs, kad lingvistinių painiavų šiame regione daugiau, negu įmanoma aptarti trumpose apžvalgose.

Siekiant tvarkingai vadovėliuose išdėstyti medžiagą, paprastai pasitelkiama skirstymo į laikotarpius sistema. Istorijos srautas sunkiai leidžiasi sudėliojamas į tvarkingas sekcijas, todėl turime įvertinti tam tikrą sąlyginumų kiekį. Mokslinčiai mėgsta tokius gražiai skambančius žodžius kaip „renesansas", „barokas", bet visada reikia turėti omeny jų reikšmės reliatyvumą ir nekonkretumą. Bet kurioje kiekvienos civilizacijos gyvavimo fazėje galima pastebėti vienu metu esančias ir susipinančias sroves; nauja ir sena kontaminuoja viena kitą, ir toli gražu nėra tikra, ar kokios nors naujovės mąstymo ar emocijų srityje esti reikšmingesnės vien todėl, kad jos „pažangios". Be to, panašių savaime suprantamais laikomų terminų miglotumas atima ryžtą beviltiškai mėginti pagauti jų „esmę" apibrėžimais. Kaip teisingai yra pasakęs Paulis Valéry: „Neįmanoma rimtai mąstyti tokiomis sąvokomis kaip klasicizmas, romantizmas, humanizmas, realizmas. [...] Niekas nepasigeria ir nenumalšina troškulio butelių etiketėmis." Vadovėlio autorius negali apsieiti be etikečių, tačiau nebūtinai jas turi klijuoti visiškai rimtai. Prisipažįstu, kad, priešingai nei tie, kurie literatūroje įžvelgia amžiną, sakykime, „klasikinės dvasios" bei „romantinės dvasios" sąveiką, aš neinu toliau bendrų tam tikro laikotarpio sąvokų ir literatūrinių priemonių, t.y. to, kas tam tikroje įvairovėje atsiranda tik kartą konkrečiu laikotarpiu, nagrinėjimo.

Noriu išreikšti didelį dėkingumą šiems asmenims: profesoriui Francisui J. Whitfieldui, pirmajam rankraščio skaitytojui, patarusiam pasirinkti „senamadišką" vadovėlio formą kaip patį praktiškiausią modelį; panelei Catherine S. Leach, mano studentei ir padėjėjai, kuri parodė retą kantrybę, įžvalgumą ir ištvermę užrašydama šį visą mano diktuojamą tekstą ir kurios indėlio suteikiant jam galutinį pavidalą neįmanoma

pervertinti; profesoriui Arthurui Mandelui, suteikusiam žinių skyriui apie aštuonioliktojo amžiaus Lenkijos žydų religinius sąjūdžius; studentams, dalyvavusiems mano poetinio vertimo seminaruose, kurių taiklios pastabos dažnai padėdavo pagerinti mano verčiamus šiuolaikinius lenkų eilėraščius.

Taip pat jaučiuosi pagerbtas paramos, kurią man suteikė Kalifornijos universiteto Berklyje Slavų ir Rytų Europos studijų centras.

Cz. M.

PIRMAS SKYRIUS

Viduramžiai

Istorinės žinios

Vakarų slavai

Vakarų slavai Vyslos ir Oderio upių baseino lygumose apsigyveno priešistoriniais laikais. Penktajame–devintajame šimtmetyje iš šios teritorijos jie plėtė savo gyvenvietes į pietvakariuose esančias Bohemijos lygumas ir į vakarus palei Baltijos jūros pakrantes. Vystantis archeologijai, Lenkijoje surinkta nemažai duomenų apie šių genčių gyvenimą. Nors didžiąją teritorijos dalį užėmė pelkės ir neįžengiamos girios, slavai, valydami ir įdirbdami žemę, sukūrė gana gerai išvystytą žemės ūkį, o tai sudarė sąlygas pamažu pereiti nuo agrarinių-gentinių kolonijų prie valstybių. Iš genčių sambūrių išsivystė didesni etniniai vakarų slavų vienetai, tačiau tik keliems iš jų buvo lemta išlikti, būtent lenkams, čekams, slovakams ir nedidelei grupei sorbų lužitėnų. Toliau į vakarus išsidėsčiusios vakarų slavų gentys ankstyvaisiais viduramžiais buvo nukariautos germanų ir išnyko.

Lenkų valstybės formavimasis

Archeologiniai tyrinėjimai nepatvirtino kai kurių devynioliktojo šimtmečio mokslininkų skelbiamų teorijų apie tariamą skandinavų užkariavimą. Lenkų valstybė iš lėto formavosi valdoma vietinių vadų, kuriems pavyko suvienyti atskiras tarp Vyslos ir Oderio gyvenusias gentis. Labiausiai tikėtina, kad šis procesas vyko nuo 880 iki 960 metų po Kr. Kaip tik dešimtajame amžiuje vokiečių metraštininkas Thietmaras, įvardydamas maždaug šiandieninės Lenkijos užimamas žemes, pavartojo žodį *Polonia*. Šiuolaikinių kasinėjimų metu atrastos primityvių, bet gerai suplanuotų iš medžio ir žemės pastatytų tvirtovių liekanos (išliko neįtikėtinai daug

milžiniškų medinių polių). Šios tvirtovės gynė šalį iš vakarų pusės: pradžioje nuo kitų vakarų slavų, vėliau – nuo germanų puldinėjimo. Atėjus į valdžią Mieszko I, kurio žygiai minimi pirmosiose kronikose, Lenkija įžengė į istoriją. Jo pirmtakas buvo toks Piastas, kurio gyvenimas lieka pusiau legendinis. Tačiau jo vardu buvo pavadinta visa dinastija, valdžiusi didesnę viduramžių dalį.

Svarbus įvykis, nulėmęs šalies ateitį, įvyko 966 metais. Po Mieszko I ir čekų princesės Dobravos vedybų Lenkija priėmė krikščionybę jos vakarietiška forma. Taip šalis tapo kultūrinio, politinio ir visuomeninio organizmo, istorijoje vadinamo viduramžių Vakarų krikščionija, dalimi. Nuo to laiko Lenkija pakliuvo į nepastovių Europą formuojančių srovių veikimo lauką. Šios integracijos sąlygos šalies visuomenei iš pradžių buvo nepalankios. Iš archeologinių duomenų galime pagrįstai spėlioti apie pagonišką šio regiono kultūrą: papuošalai, įrankiai, ginklai, romėniškos monetos ir muzikos instrumentai liudijo ne tik gana turtingą gyvenimą, bet ir liaudies dainų, legendų, su slavų religija, išlaikiusia iranėnų įtakos pėdsakų, susijusių tikėjimų buvimą. Naujai atsikėlusi Romos Bažnyčia negalėjo palankiai žiūrėti į pagonybės liekanas, todėl vieninteliai išsilavinę to meto žmonės – dvasininkai nejautė reikalo užrašinėti kokių nors to pražūčiai pasmerkto paveldo liudijimų. Be to, raštuose vartota tik lotynų, t.y. Bažnyčios, kalba, tad keletą šimtmečių šia kalba buvo rašoma lenkų literatūra. Pirmasis atsitiktinai užrašytas lenkiškas sakinys buvo aptiktas tryliktojo amžiaus vienuolyno inventoriaus knygoje. Jis kupinas nuoširdaus nerangumo. Valstietis, aiškiai kreipdamasis į savo žmoną, sako: „Duok, aš pamalsiu; tu pailsėk" (*Day at ya pobrusa, a ty pocivay*).

Pasaulietinė ir dvasinė valdžia

Viduramžių krikščionija buvo savita ir daugiasluoksnė sistema. Jos dvasinis centras buvo Romoje, o politinė valdžia – į šiaurę nuo Alpių, germanų valstybėse. Germanų šventasis Romos imperatorius laikė save visų Vakarų krikščionių valdovu ir globėju. Pagal visuotinai pripažintą popiežiaus valdžios viršenybės pasaulietinės atžvilgiu doktriną imperatorių tradiciškai karūnuodavo popiežius. Tačiau šventasis Romos imperatorius nuolat, ir dažnai sėkmingai, bandydavo tai apsukti antraip ir paveikti popiežiaus skyrimo procedūrą. Šis dvasinės

ir pasaulietinės valdžios konfliktas tęsėsi keletą šimtmečių. Jų nesutarimai leido lenkų valdovams, remiant Vatikano interesus imperijos sąskaita, išsikovoti visišką autonomiją. Be to, Lenkija mokėjo Bažnyčiai už tai didelę duoklę ir pastarosios buvo laikoma vertinga sąjungininke. Lenkų kunigaikštis Boleslovas Narsusis (Bolesław Chrobry, valdęs 992–1025 metais) pasipriešino germanų spaudimui keliuose pergalinguose mūšiuose, sudarė taiką su imperatoriumi Otonu ir buvo jo karūnuotas karaliumi. Jis valdė didžiulę valstybę, kurios vakarinės sienos driekėsi už Oderio. Rytuose jis kišosi į Kijevo kunigaikščių vaidus, o kartą net buvo užėmęs Kijevą. Sudėtingi dvasinės ir pasaulietinės valdžios santykiai pačioje Lenkijoje sąlygojo įvykį, panašų į Thomo Becketo nužudymą Henriko II laikais: karalius Boleslovas Drąsusis (Bolesław Śmiały, valdęs 1058–1079 metais) įsakė nužudyti Krokuvos vyskupą Stanislovą. Šį įvykį čia miniu todėl, kad vyskupo Stanislovo (vėliau Bažnyčios kanonizuoto) figūra literatūroje dažnai aptinkama. Tiesa, istorikai nepatvirtina blogo karaliaus ir gero vyskupo legendos ir šią tragediją laiko karaliaus patvaldiškos politikos ir jai besipriešinančių tiek pasaulietinių, tiek Bažnyčios didikų interesų susidūrimo rezultatu.

Feodalinis susiskirstymas

Viduramžių Lenkiją sudarė provincijos, kai kurios jų išsaugojo savo pavadinimus iki mūsų dienų. Valstybės branduolys buvo Didžioji Lenkija, esanti tarp Vyslos ir Vartos, Oderio intako. Vienas jos miestų, Gnieznas, buvo pirmoji šalies sostinė ir arkivyskupo rezidencija. Vėliau karaliai perkėlė sostinę piečiau, į Krokuvą, pagrindinį Mažosios Lenkijos miestą. Silezija ribojosi su šiomis dviem provincijomis vakaruose, Mozūrija driekėsi į šiaurės rytus, o Pomeranija – palei Baltijos krantus.

Viduramžiais šalis išgyveno laikotarpius, kuriuos būtų galima pavadinti išcentriniais ir įcentriniais. Pirmieji karaliai išlaikė vieningą valstybę; bet vėliau, valdovams įpratus dovanoti po provinciją kiekvienam sūnui, atsirado kelios silpnai viena su kita susijusios kunigaikštystės. Dėl šios priežasties kai kurie regionai, kaip Silezija ir Pomeranija, laikinai atitolo, ir juos ėmė traukti germaniška orbita. Tik paskutiniesiems Piastų karaliams pavyko vėl pajungti savo valdžiai daugumą provincijų – karaliui Vladislovui Mažajam, pažodžiui –

„alkūnės ūgio" (Władysław Łokietek, valdė 1306–1333 metais), ir Kazimierui Didžiajam (Kazimierz Wielki, valdė 1333–1370 metais). Tačiau viena svarbiausių Lenkijos Karūnos nuosavybių, Silezija, keturioliktajame amžiuje buvo prarasta. Tas pats šimtmetis žymi Lenkijos ekspansijos į rytų slavų, Rusios, kunigaikštystes pradžią.

Teutonų riteriai

Feodalinio susiskirstymo laikais lenkų kunigaikščiai šiaurės rytuose susidurdavo su pagoniškomis Prūsijos gentimis. Prūsai nebuvo slavai ir neturėjo nieko bendra su germanais. Jų kalba priklausė tai pačiai šeimai kaip lietuvių ir latvių. Manoma, kad ši baltų kalbinė grupė yra išlaikiusi daug bendrų bruožų su indoeuropiečių prokalbe. Norėdamas pasipriešinti pagonims, vienas lenkų kunigaikščių, Konradas Mozūriškis, 1226 metais pakvietė Teutonų riterių ordiną įsikurti šiauriniame savo valdų pasienyje. Ordiną įkūrė ir finansavo kryžiaus žygių metu Baltijos pakrantės germanų miestai, idant jis rūpintųsi Šventojoje Žemėje sužeistais ir sergančiais krikščionių riteriais. Dėl trinties su kryžiaus žygių vadovybe teutonų riteriai iš Šventosios Žemės persikėlė į Vengriją, iš kurios dėl savo politinių ambicijų buvo išvaryti. Atsidūrę Prūsijos pasienyje, jie netrukus nukariavo visą jos teritoriją, apkrikštijo pagonis ir pavertė juos baudžiauninkais. Vadovaudami nuolatiniams antpuoliams prieš vis dar pagonišką Lietuvą, jie stūmėsi vis toliau į rytus. Jų kariavimo metodai aplinkinių gyventojų sąmonėje sukūrė iki pat mūsų laikų išlikusį įvaizdį (galima vadinti jį archetipu), kurį šiandien imta tapatinti su nacių metodais.

Panašus Kalavijuočių ordinas (vėliau susijungęs su teutonų riteriais) užvaldė Estiją ir Latviją, įsiverždamas net į rusų kunigaikščių valdas, bet 1242 metais buvo kunigaikščio Aleksandro Nevskio sumuštas garsiame mūšyje ant Peipaus ežero Estijoje ledo. Teutonų riteriai terorizavo ir savo ankstesnius globėjus lenkus ir net atskyrė juos nuo Baltijos jūros. Tai paaiškina, kodėl Lenkija ir Lietuva bendro pavojaus akivaizdoje susivienijo į tokią glaudžią sąjungą.

Lenkijos ir Lietuvos unija

Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo tikras paradoksas, viena viduramžių keistenybių. Pradedant tryliktuoju amžiumi, nedidelė, vengianti krikščionybės baltų gentis išplėtė savo valdas toli į pietus ir rytus. Tokią politiką labai palengvino

totoriai (mongolai), užpuolę Rusios kunigaikštystes ir nusiaubę jų žemes, susilpninę vidinę struktūrą. Kijevas ir kiti valdžios centrai pasidavė Lietuvos valdovams, nusprendę geriau paklusti jų valdžiai negu tapti totorių grobiu. Lietuvių karinę sėkmę galima aiškinti dar ir tuo, kad jų žemės Baltijos pusiasalyje buvo kur kas tankiau apgyventos negu pustuščiai rytų slavų plotai. Nuo keturioliktojo amžiaus Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, iš vakarų nuolat puldinėjama teutonų riterių, išaugo į didžiulę valstybę, nusidriekusią nuo Baltijos iki Juodosios jūros krantų. Šios valstybės kūrėjai pagonys nebandė savo religijos primesti naujiesiems pavaldiniams, Rytų krikščionims stačiatikiams. Nepaisant to, krikščionys stačiatikiai dėl Lietuvos didžiųjų kunigaikščių palikuonių vedybų su rytų slavų kunigaikštytėmis prasiskverbė į jų dvarus. Tačiau Lietuva ieškojo sąjungininkų Vakaruose, ir atrodo, jog priimant Vakarų krikščionybę siekta paralyžiuoti teutonų riterius, kurie savo įsibrovimą teisino religiniais motyvais. Lenkiją taip pat traukė sąjunga su galinga Lietuvos kunigaikštyste, ypač po to, kai bendra Lenkijos–Lietuvos siena dar pailgėjo Kazimierui Didžiajam nukariavus rytų slavų Volynės ir Haličo (Galicijos) kunigaikštystes. Susitarus lenkų ir lietuvių didikams, galų gale įvyko asmeninė Lenkijos ir Lietuvos sąjunga: Lenkijos karalienės Jadvygos (Vengrijos karaliaus Liudviko Anžujiečio, valdžiusio Lenkiją išmirus Piastams, dukters) ranka buvo pasiūlyta Lietuvos kunigaikščiui Vladislovui Jogailai kartu su kvietimu užimti Lenkijos sostą. Dėl šios sąjungos 1386 metais Lietuva buvo apkrikštyta. Po kelių dešimtmečių jungtinė lenkų ir lietuvių kariuomenė 1410 metais nugalėjo teutonų riterius viename didžiausių viduramžių Europos mūšių prie Griunvaldo ir Tanenbergo Rytprūsiuose.

Prekybos keliai

Prekijai viduramžiais daugiausia naudojosi sausumos keliais. Dvi labai svarbios arterijos jungė Vakarų ir Centrinę Europą su Juodosios jūros ir Levanto (rytinės Viduržemio jūros dalies) pakrančių šalimis. Vienas jų ėjo piečiau Karpatų kalnų, per Vengriją, kitas – šiauriau, pietine Lenkijos dalimi. Nepaisant totorių antpuolių, nuolat nutraukdavusių prekybą, šiais pakelės miestus ilgam praturtinusiais maršrutais buvo naudojamasi, kol juos nukirto naujai iškilusi galybė – Otomanų

imperija. Dėl prekybos kelių Lenkijoje ir Vengrijoje išaugo klestinti miestelėnų klasė. Reikia turėti omeny, kad vėlesnis sausumos prekybos su Rytais žlugimas iš dalies paaiškina, kodėl šių šalių ūkis tapo grynai agrarinis.

Germanų kolonistai

Germanų agresija prieš vakarų slavus taip pat neapsiribojo kartkartėmis rengiamais karo žygiais. Būta ir demografinio spaudimo, dažnai pastebimo ten, kur tirštai apgyventos vietovės ribojosi su tuštesnėmis kitos šalies žemėmis. Tryliktajame amžiuje dideles Rusijos sritis nukariavę totoriai pradėjo puldinėti Lenkiją, ir nors užpuolikai paprastai būdavo nedelsiant išvejami, šie žygiai gerokai nusiaubė kaimus. Akivaizdžiais ekonominiais sumetimais lenkų valdovai suskubo kviestis naujakurius iš vakarų, suteikdami jiems ypatingas teises ir privilegijas. Tryliktajame amžiuje pastebimas naujas reiškinys: anksčiau daugiausia lenkų gyvenami miestai, kaip Vroclavas, Krokuva, Gdanskas, greitai prisipildė vokiškai kalbančių miestelėnų. Tai sąlygojo nemaža konfliktų, kuriuos sunku pavadinti tautiniais, nes jų prigimtis buvo daugiau klasinė. Padėtį galėtume apibūdinti taip: turtingesnis miesto gyventojų sluoksnis buvo vokiškos kilmės, o lenkų pirkliai ir amatininkai gyveno skurdžiau. Pastarieji didino trintį, maištaudami prieš turtuolius ir gildijų vyresniuosius, ir šį procesą lydėjo stiprėjantis tautinio skirtingumo jausmas. Viduramžiai taip pat regėjo bėgančių nuo persekiojimo Vokietijos žydų antplūdį. Jie atsinešė germanišką dialektą, vadinamą jidiš. Žydai gyveno Lenkijoje nuo vienuoliktojo amžiaus, ir jų skaičius dėl ekonominiais sumetimais valdovų jiems rodomo palankumo vis didėjo.

Feodalinė sistema

Viduramžių Lenkijos sistema buvo feodalinė, panaši į kitų Vakarų krikščionijos valstybių. Šiuolaikinio žmogaus protui ši sistema atrodo gana neaiški. Ji atsirado ne iš ideologų programų, o išaugo organiškai, tad reikia šiek tiek pastangų, norint suvokti aniems laikams būdingą mentalitetą. Klausimas, kuo Lenkijos feodalinė sistema skyrėsi nuo kitų šalių, pavyzdžiui, nuo ją labiausiai ištobulinusios Prancūzijos, iki šiol domina istorikus ir atveria daug erdvės tyrinėjimams. Nedetalizuojant galima pasakyti, kad žemė buvo laikoma kunigaikščio nuosavybe. Tiems, kurie įsipareigodavo ginklu jam tarnauti, kunigaikštis dovanodavo naujus nelytėto miško plotus. Savo

ruožtu minimi riteriai apgyvendindavo tas žemes, iš pradžių daugiausia karo belaisviais. Kadangi tais laikais labai trūko darbo jėgos, siekiant pritraukti naujakurius palengva įsigalėjo privilegijų miestams ir kaimams sistema. Jos pavyzdžiu tapo vokiečių mieste Magdeburge taikyta vadinamoji Magdeburgo teisė. Naujų idėjų negalima projektuoti į praeitį, pavyzdžiui, gana neseno įsivaizdavimo, kad Lenkijoje gyveno tik išdidūs bajorai ir netašyti valstiečiai. Šį banalų supratimą sunku būtų pritaikyti viduramžių šaliai, kurios gyventojai dar nebuvo taip ryškiai susiskirstę į klases. Kadangi piniginiai santykiai dar beveik neveikė, valstietis tiesiogiai nedirbo savo ponui. Žemvaldžiu pamažu virstantis riteris iš savo valstiečių rinkdavo mokesčius natūra, bet įvykdę šią pagrindinę prievolę jie galėjo gyventi kaip tinkami. Jo nuosavas ūkis buvo nedidelis ir tenkindavo tiktai kasdieninius poreikius. Be to, atstumas tarp riterio ir valstiečio, atrodo, buvo toli gražu ne toks didelis kaip vėlesniais laikais. Valstietis visada galėjo būti paaukštintas už pasižymėjimą privalomoje karinėje tarnyboje. Keturioliktajame amžiuje, pablogėjus valstiečių padėčiai, būta valdovų, kurie net stojo jų ginti. Paskutinis Piastų dinastijos karalius Kazimieras Didysis buvo vadinamas „valstiečių karaliumi". Jis taip pat tam tikra prasme buvo ir žydų karalius, greičiausiai dėl savo ryšių su gražuole žydaite Estera. Kai kurių žydų gyvenviečių vardai, pavyzdžiui, Kazimiero rajonas Krokuvoje, dar saugo šio karaliaus globos ir malonių atmintį.

Krikščioniška kultūra

Nuo pat krikšto dešimtajame amžiuje naujoji krikščioniška kultūra Lenkijoje, puoselėjama vienuolių ordinų ir bažnytinės dvasininkijos, ėmė vis ryškiau demonstruoti tvirtus ryšius su šalimis, esančiomis į vakarus nuo Reino, t.y. šiandienine Prancūzija ir Belgija. Vienuolynai neapsiribodavo religine veikla, bet dalyvaudavo ekonominiame ir meniniame gyvenime. Buvo palaikomi ordinų ryšiai su jų centrais Vakarų Europoje, abipusiai keičiantis žmonėmis ir idėjomis. Pavyzdžiui, kiekvienas vienuolynas siųsdavo savo talentingiausius jaunus vienuolius studijuoti užsienin.

Kad ankstyvoji lenkų architektūra buvo romaniško stiliaus, rodo keli išlikę pastatai ir pastarojo laikotarpio meno istorikų studijos apie originalias sienas ir kolonas, atrastas po

vėliau statytų bažnyčių pastatų sluoksniais. Pirmosios Lenkijos sostinės Gniezno katedros bronziniai vartai – tai puikus *meuse* stiliaus (nuo Meuse upės pavadinimo), atsiradusio dvyliktajame amžiuje šiaurės rytų Prancūzijoje, pavyzdys. Nežinoma, ar juos padarė Vakaruose išsimokslinę vietiniai, ar svetimšaliai menininkai. Šiaip ar taip, ant jų vaizduojamos figūros ir įvykiai yra grynai vietinės kilmės.

Literatūra paprastai būdavo tapatinama su Bažnyčia, nes švietimas bei rašymo menas buvo monopolizuotas vienuolių ordinų ir dvasininkų.

Literatūra lotynų kalba

Metraščiai ir kronikos

Pirmieji vienuolynuose išsilaikę rašytiniai veikalai susideda iš trumpų pranešimų, vadinamų analais, apie svarbiausius to meto įvykius. Šiuos raštus turėtume skirti nuo kronikų, kurias jau galima priskirti prie literatūros. Kronikas paprastai rašė vienuoliai ar dvasininkai, tarnaujantys karalių ar kunigaikščių dvaruose, todėl besistengiantys jiems įtikti. Ankstyviausia kronika buvo parašyta, kaip tyrinėtojus tikina aprašomi įvykiai, 1112–1113 metais. Jos autorius žinomas tik Galo Anonimo vardu. Tai buvo svetimšalis vienuolis, bet ar jis atvyko iš Prancūzijos, ar iš kitur, nežinoma. Kad jis nebuvo vokietis, rodo stiprus jo nusistatymas prieš šią tautą.

Savo kronikoje jis demonstruoja stebėtiną Vengrijos istorijos pažinimą, tad neabejotina, kad prieš atklysdamas Lenkijon ilgą laiką gyveno Vengrijoje. Jo stilius stebina mokslininkus avangardiniais tai epochai bruožais. Viduramžių lotynų kalba gerokai keitėsi, ir kaip tik Galo *Kronikos* parašymo metu tiksliai rimuota proza Romoje buvo laikoma paskutiniu mados žodžiu. Minimas autorius vartoja kaip tik šią madingą lotynų kalbą; tad greičiausiai jis buvo neblogai susipažinęs su paplitusiomis naujovėmis. *Kronikos* interesai neapsiriboja vien tik įvykių, mūšių, valdovų asmenybių aprašymu. Asmeniniai paties kronikininko sunkumai atskleidžiami veikalo dedikacijoje ir kai kuriose vietose, kur jis polemizuoja su savo priešais. Labai galimas dalykas, jog ir patį

kronikos parašymą didele dalimi inspiravo kitų dvasininkų neapykanta ir intrigos. Jis pabrėžia, jog nenori užimti niekieno vietos, o tegeidžia gauti užtarnautą atlyginimą (esama nuolatinių daugiau ar mažiau paslėptų aliuzijų į pagrindinę kunigaikščio dorybę – dosnumą) ir, baigęs darbą, grįžti į savo vienuolyną užsienyje.

Anonimas ėmė medžiagą savo veikalui iš pokalbių su, kaip pats sako, „išmintingais vyrais". Jis turi omenyje aukštąją dvasininkiją, kurios rate buvo savas žmogus. Jis taip pat pasinaudojo kai kuriais dokumentais, greičiausiai todėl, kad dirbo kunigaikščio archyve. Kronika prasideda geografiniu „slavų šalies", kuri, pasak jo, driekėsi toli į pietus, apimdama Dalmatiją, Kroatiją ir Istriją, iki pat Italijos sienų, aprašymu. Tolimesniame pasakojime apie Piastų dinastiją gausu legendinių motyvų, kuriuos iš jo vėliau nusižiūrėjo daugelis rašytojų. Turbūt labiausiai šokiruojanti yra istorija apie valstietį-karalių. Pasak Galo, valstietis, vardu Piastas, ir jo žmona Žepka pasikvietė keletą svetimšalių dalyvauti pagoniškose jų sūnaus septintojo gimtadienio šventės apeigose. Atsidėkodami sutuoktiniams už vaišingumą, paslaptingieji svetimšaliai, panašiai kaip biblinėse vestuvėse Kanoje, puotos metu stebuklingai padaugino maisto ir gėrimų. Vėliau šių valstiečių sūnus tapo šalies valdovu.

Anonimas taip pat mini ankstesnį valdovą, vardu Popielas, kuris, dėl savo žiaurumo žmonių nuverstas nuo sosto, turėjo ieškoti prieglobsčio saloje didelio ežero vidury. Čia jis buvo atkakliai persekiojamas pelių ir žiurkių, kol galiausiai šie šlykštūs ir negailestingi padarai suėdė jį jo paties bokšte. Šios pasakos, į kurias iki pat mūsų dienų mokslininkai rimtai nežiūrėjo, vis dėlto po fantastiškų dekoracijų sluoksniu turi tam tikrų tiesos elementų. Šiandien laikoma daugiau ar mažiau tikėtinu faktu, jog dinastijos įkūrėjas Piastas buvęs žemesnės socialinės kilmės, galbūt ankstesnio valdovo vaikų auklėtojas. Popielo vardas taip pat nėra autoriaus išgalvotas. Šiaip ar taip, legenda apie valstietį-karalių atitinka senosios Lenkijos patriarchalinį stilių.

Turėdamas reikalų su ne tokia legendine medžiaga, t.y. komentuodamas įvykius, Anonimas demonstruoja drąsą ir mąstymo laisvę. Pavyzdžiui, karaliaus Boleslovo Drąsiojo ir

vyskupo Stanislovo kivirčas, pasibaigęs pastarojo nužudymu, aprašomas objektyviai, nesmerkiant nė vienos pusės. Anonimo kronika apskritai yra vertingas literatūros kūrinys.

Vis dėlto viduramžiais didelio populiarumo susilaukė kita kronika. Ji žinoma *Magistro Vincento kronikos* pavadinimu ir buvo parašyta kokiu šimtmečiu vėliau, apie 1200 metus, vyskupo, pavarde Kadłubekas. Pirmiausia tai viduramžiškos retorikos pavyzdys, turintis nemažai alegorijų ir paradoksų, turbūt išmoktų autoriui studijuojant Vakaruose. Štai pora jo kalbos figūrų pavyzdžių: „žmoguje nieko nėra tobulesnio už jo netobulumą"; arba vieno pasakojimo išvada, jog „pats nuožmiausias žvėris, nuožmesnis už liūtą, tigrą ir slibiną, – tai pati švelniausia moteris".

Magistro Vincento tikslai buvo panegiriniai ir didaktiniai. Jis išgalvodavo absurdiškų faktų, idant pakutentų savo skaitytojų tautinę savimeilę, ir nepraleisdavo progos įpinti pamokomų istorijų, atitinkančių nuosavą vertybių sistemą. Jis buvo užkietėjęs absoliutaus pasaulietinės valdžios pavaldumo bažnytinei šalininkas; todėl dorais laikė tik tuos valdovus, kurie visur ir visada paklusdavo dvasininkams ir negailėdavo žemiškų gėrybių religiniams ordinams. Tad istorinis *Magistro Vincento kronikos* patikimumas yra nedidelis, ir ji nusipelno dėmesio daugiau kaip lotyniškai skaitančios visuomenės skonio rodiklis.

Vadinamoji *Didžiosios Lenkijos kronika,* parašyta greičiausiai dvasininko Baszko tryliktojo amžiaus pabaigoje ir apimanti įvykius iki 1272 metų, taip pat yra pusiau istorinio, pusiau literatūrinio pobūdžio, daugelį rašytojų traukusi riterių romanų siužetais. Kartais jos autorystė būdavo priskiriama gudriam politikui, karaliaus Kazimiero Didžiojo vicekancleriui Janko iš Čarnkovo, lotyniškų memuarų, kupinų dvaro gyvenimo detalių, autoriui.

Pamokslai

Krikščioniškuose Vakaruose pamokslai bažnytinei dvasininkijai ir vienuoliams būdavo sakomi lotyniškai; pasauliečiams – gimtąja kalba. Ilgą laiką pamokslavimas nebuvo laikomas menu, t.y. turinčiu tam tikras taisykles. Pradžioje jis paprastai būdavo gana trumpas. Pamokslas rutuliojosi pamažu ir tapo griežtai apibrėžtu žanru tik tryliktajame amžiuje. Jis vystėsi drauge su scholastine filosofija ir savo viršūnę

pirmiausia pasiekė Paryžiuje. Ten teologijos profesorius, be savo akademinių pareigų, privalėjo pasakyti tam tikrą skaičių pamokslų. Kadangi kruopščiai parengtus, dažnai didelės šlovės susilaukiančius pamokslus rašydavo universalia lotynų kalba, jie klajodavo po visą Europą ir būdavo kopijuojami vienuolynuose. Kai kurių Lenkijos vienuolynuose rastų pamokslų pėdsakai vedė į Prancūziją, Vokietiją ir Italiją, o kai kurie Lenkijoje parašyti pamokslai surasti tose šalyse. Į žmones besikreipiantys dvasininkai dažnai čia pat vietoje versdavo pamokslo tekstą iš lotynų į liaudies kalbą, tik virš sunkiau išverčiamų lotyniškų žodžių užsirašydavo jų apytikrius liaudiškus atitikmenis.

Kiti žanrai

Detalesnis viduramžių literatūros tyrinėjimas būtų įdomus tik specialistams. Išliko keletas religinių giesmių. Jose kartojami bendri visai Vakarų krikščionijai motyvai. Taip pat esama keleto vietinių šventųjų gyvenimų aprašymų; ypač vyskupo Stanislovo ir dievobaimingų moterų šventųjų Kingos ir Salomėjos. Lenkų teatro ištakas galima atsekti liturginėse dramose, kurios būdavo vaidinamos bažnyčiose ir susidėdavo iš dramatizuotų evangelinių dialogų. Vėlyvaisiais viduramžiais šie dramos spektakliai paliko bažnyčios vidų ir buvo pradėti vaidinti liaudiška kalba lauke, dažniausiai ant laiptų.

Literatūra lenkų kalba

Patys seniausi lenkiški literatūros paminklai – tai *Šventojo kryžiaus pamokslai*, taip pavadinti pagal Šventojo Kryžiaus vienuolyną centrinėje Lenkijoje. Jie buvo atsitiktinai surasti devynioliktajame amžiuje, pastebėjus, kad vieno lotyniško rankraščio įrišimui panaudotos tų lenkiškų pamokslų skiautės. Greičiausiai jie buvo užrašyti keturioliktojo amžiaus pabaigoje, bet archajiški kalbos bruožai liudija esant juos dar senesnius. Jie verti paminėti, nes suteikia senąją lenkų kalbą studijuojantiems lingvistams vertingos medžiagos.

„Bogurodzica"

Pirmasis lenkiškai sukurtas eilėraštis buvo „Bogurodzica". Tai religinė giesmė, kaip žinome iš kronikų, kareivių giedota prieš mūšį. Labiausiai tikėtina, kad ji buvo sukurta tryliktajame

amžiuje. Išliko keli jos variantai kartu su muzikiniais ženklais; tiesą sakant, ši giesmė keletą šimtmečių buvo tapusi savotišku tautos himnu. Mokslininkams ji sukėlė nemažą galvosūkį, nes lenkiškos religinės giesmės paprastai būdavo verstos iš lotynų kalbos, o „Bogurodzica“ lotyniško šaltinio nerasta. Nesant lotyniško atitikmens, kai kurie mokslininkai, kaip profesorius Romanas Jakobsonas, iškėlė tezę, jog ši giesmė pasiekė mus per čekišką vertimą iš bažnytinės slavų kalbos originalo. Atitikmens esama, tačiau tik viduramžių ikonografijoje. Vadinamąjį *deësis* motyvą – Kristų su Mergele Marija iš vienos pusės ir Jonu Krikštytoju iš kitos – aptinkame ne tik bizantiškoje, bet ir romaniškoje tapyboje, ir kaip tik Lenkijoje buvo atrastas romaniškas spalvotas tokio turinio paveikslas. Giesmės pavadinimas „Bogurodzica“ (Dievo gimdytoja) kilęs iš senosios bažnytinės slavų kalbos, iš tiesų tai – graikiško žodžio *Theotokos* vertimas. Pirmosiose dviejose strofose, o jos pačios seniausios, pagarbiai kreipiamasi į Dievo Motiną, maldaujant ją užtarti prieš Sūnų, o po to – į Kristų, prašant jo, Jono Krikštytojo vardan, suteikti gerą gyvenimą žemėje ir prieglobstį rojuje po mirties. Literatūros istorikų nepaliauja žavėti įdomi giesmės ritmika.

Visa, kas pasiekė mus iš to laikotarpio lenkiškai rašytos literatūros, yra fragmentiška. Raštų gimtąja kalba pagausėjo vėlyvaisiais viduramžiais, apie juos kalbėsime atskirai. Tryliktojo pabaigoje ir keturioliktajame amžiuje lenkų kalba, reikia pažymėti, patyrė stiprų čekų kalbos poveikį. Trumpą laikotarpį čekų karaliai net valdė dalį Lenkijos, tačiau kultūrinę įtaką pirmiausia derėtų aiškinti tuo, jog čekų literatūra bei kalba išsivystė anksčiau ir todėl buvo turtingesnė idėjų, kurių tuo metu vargu ar iš viso būta lenkų literatūroje.

ANTRAS SKYRIUS

Penkioliktasis amžius: vėlyvieji viduramžiai

Istorinės žinios

Teutonų ordino žlugimas

Pagrindinis šio laikotarpio įvykis buvo jungtinė Lenkijos ir Lietuvos valstybių pergalė prieš teutonų riterius 1410 metais. Nepaisant Teutonų ordino (taip dar buvo vadinami riteriai) pastangų atgauti jėgas, lėmusių dar kelis dešimtmečius trukusius karus, ordino pasipriešinimas galų gale buvo visiškai palaužtas. Lenkija atgavo priėjimą prie Baltijos jūros uostų, kurie tam tikrą laiką ordino valdų buvo nuo jos atskirti. Tai atvėrė naują prekybos kelią iš pietų į šiaurę ir Baltijos jūra. Rytuose Lenkija ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė neturėjo galinčių prieš jas atsilaikyti priešų. Tačiau pietryčiuose augo Turkijos imperija. Ištikimybė Vatikanui ir tradicinė sąjunga su Vengrija lėmė tai, kad buvo įsivelta į karą su Turkija. Tuo metu Lenkiją ir Lietuvą valdė Jogailaičių (nuo karaliaus Jogailos) dinastija. Vienas jos karalių, Vladislovas, valdęs taip pat ir Vengriją, visai dar jaunas kovodamas prieš turkus žuvo mūšio lauke Bulgarijoje, netoli Varnos, 1444 metais. Pralaimėtas Varnos mūšis suteikė turkams didesnę manevravimo laisvę prieš Bizantiją, kuri krito 1453-aisiais.

Politiniai ir socialiniai pokyčiai

Miestai buvo nedideli, bet stiprūs ir turtingi. Vis labiau ryškėjo didikų pastangos apriboti karaliaus valdžią ir perkelti mokesčių naštą ant miestų ir valstiečių pečių. Šių pastangų pradžią žyminti data paprastai tapatinama su vadinamąja Košicės privilegija, suteikta 1374 metais. Pasibaigus Piastų dinastijai, kurį laiką Lenkiją valdė Vengrijos karalius Liudvikas Anžujietis. Norėdamas palikti sostą savo dukteriai Jadvygai, jis buvo priverstas mainais suteikti tam tikras privilegijas

lenkų didikams. Pagal Košicės privilegiją didikai buvo atleisti nuo visų mokesčių, išskyrus tuos, kuriuos griežtai reglamentavo ši sutartis; karo atveju didikai privalėjo savo lėšomis atlikti karinę tarnybą šalies viduje, c bet kokia tarnyba už šalies ribų turėjo būti atlyginta iš karaliaus iždo. Nuolatinė kova tarp Karūnos, suinteresuotos naujais, karo tikslams reikalingais mokesčiais, ir šiems reikalavimams besipriešinančių didikų sąlygojo provincijos seimelių atsiradimą. Tai buvo didikų interesams atstovaujančios tarybos, susirenkančios kilus neatidėliotinam reikalui balsuoti dėl pritarimo naujiems mokesčiams. Pamažu šie seimeliai pradėjo siųsti savo delegatus į bendrą atstovų susirinkimą – Seimą. Nuo 1493 metų seimai buvo šaukiami reguliariai ir tapo nuolatine institucija. Didikai saugojo savo pažiūrų laisvę taip pat remdamiesi 1425 metais karaliaus suteikta privilegija, vadinama *neminem captivabimus*, pagal kurią nė vienas pastovią gyvenamąją vietą turintis riteris negalėjo būti nubaustas be teismo.

Krokuvos universitetas

Pirmasis Lenkijos universitetas įsteigtas Krokuvoje 1364 metais. Tai buvo antras pagal senumą universitetas į šiaurę nuo Alpių: Prahos universitetas įsteigtas 1347-aisiais, Vienos – 1365-aisiais ir Heidelbergo, seniausias Vokietijos universitetas, – 1385 metais. Kadangi mokymo įstaigos iš esmės buvo bažnytinio pobūdžio, jų steigimui reikėjo popiežiaus leidimo. Dėl prieštaringų nuomonių scholastinėje filosofijoje popiežius, norėdamas šiuose reikaluose išlaikyti autoritetą, nebuvo linkęs naujiems universitetams dalyti leidimus atidaryti teologijos fakultetus, kurie laiduodavo pilnavertės mokyklos statusą. Tačiau po tam tikrų atidėliojimų Krokuvos ir Vienos universitetai šiuos leidimus gavo. Krokuvos mokykla buvo pertvarkyta į pilnavertę akademiją 1400 metais ir, kadangi karalienė Jadvyga (karaliaus Jogailos žmona) šia proga paaukojo savo brangenybes, iki šiol vadinama Jogailos universitetu. Jame būta visų viduramžių aukštosioms mokykloms įprastų fakultetų: Laisvųjų menų, Teologijos, Medicinos ir Teisės. Be abejonės, labai svarbi šio mokymo centro atidarymo priežastis buvo teisininkų, galinčių dirbti diplomatinėje tarnyboje, poreikis. Tame amžiuje Lenkija buvo įsivėlusi į nesibaigiančius vaidus ir ginčus su Teutonų ordinu, kuriuos spręsta ne tik kovos lauke, bet ir tarptautiniuose forumuose. Teutonų ordinas

meistriškai naudojo propagandą, vaizduodamas save kaip lietuvių pagonių ir abejotino grynumo lenkų krikščionių auką. Konstancos susirinkime (1414–1418) lenkų delegacija, norėdama atremti ordino kaltinimus, užėmė garbingą poziciją, apeliuodama į tarptautinės teisės primatą. Be to, lenkų delegacija gynė susirinkimo viršenybės popiežiaus atžvilgiu principą.

Jogailos universitetas penkioliktojo šimtmečio pabaigoje garsėjo kaip svarbus astrologijos ir astronomijos centras. Profesorius Wojciechas (Adalbertas) iš Brudzevo turėjo mažų mažiausiai vieną talentingą mokinį – Mikołają Koperniką. Pridurkime, jog profesoriai daugiausia buvo plebėjiškos kilmės ir dažnai gana radikaliai gynė žemesniąsias klases.

Husitizmas

Šalis atsidūrė priešreformacinio judėjimo, vadinamo husitizmu, orbitoje. Jano Huso pradėtas kaimyninėje Bohemijoje, jis savitai pratęsė žemesniųjų sluoksnių religinius bruzdėjimus Europoje, kurie nuolat iškildavo į paviršių viduramžiais ir būdavo pavadinami įvairių grupių, kaip valdensai Prancūzijoje ar lolardai Anglijoje, vardais. Janui Husui ir jo sekėjams didelę įtaką darė anglų šventiko Johno Wycliffe'o raštai. Huso mokymo doktrina buvo nukreipta ne tiek prieš Bažnyčios dogmas, kiek prieš organizaciją. Jis daugiausia protestavo prieš dvasininkijos, ypač aukštesniosios, korupciją ir popiežiaus vadovaujamą Bažnyčios struktūrą. Nacionalinis konfliktas taip pat turėjo įtakos, nes aukštieji dvasininkai Bohemijoje buvo daugiausia vokiečių kilmės. Šis judėjimas pasiekė Lenkiją dėl kultūrinių ryšių tarp Prahos bei Krokuvos ir nulėmė tai, kad Jogailos universitetas tapo vienu šio ideologinio užkrato centrų. Kalbant apie dviejų šalių ryšius, derėtų pridurti, kad Janas Žižka, prieš tapdamas garsiuoju radikaliųjų husitų, vadinamų taboritais, kariuomenės vadu, Griunvaldo mūšyje su Teutonų ordinu vadovavo čekų dalims. Konstancos susirinkime, į kurį Janas Husas buvo iškviestas ir, nepaisant imperatoriaus laiduoto saugumo, suimtas bei sudegintas ant laužo, tik lenkų delegacija, užuot pritarusi nuosprendžiui, dėjo pastangas išsiderėti kompromisą. O tai buvo gana pavojinga, nes juos nuolat persekiojo Teutonų ordino propaganda, siekusi Lenkiją vaizduoti eretikų šalimi. Pavyzdžiui, ordino platintame lotyniškame eilėraštyje rašoma:

Jei kas nors veda į schizmą, lenkai jungias prie jo.
Jei kas nors tyčiojas iš krikščionių, pažiūrėk, ar tik jis ne lenkas;
Ir jei nužudomi kunigai, žiūrėk, ar čia tik ne lenkų darbas.
Jei kas nors įžeidžia popiežių, jis tikrai yra lenkas.
Jei kas nors įžeidžia Švenčiausiąją Mergelę ir šventuosius
Ar pamina Kristaus kūną,
Ar Sakramentą paneigia, ar sudaužo šventuosius indus,
Pažiūrėk, ar jo bendras ne lenkas.

Tokioje atmosferoje lenkų delegacijai teko elgtis labai atsargiai. Šiaip ar taip, Lenkija nedalyvavo prieš husitus paskelbtame kryžiaus žygyje. Husitizmas Lenkijoje turėjo daug jam prijaučiančių žmonių, bet jų bandymas primesti savo religines pažiūras ginkluotu sukilimu buvo karaliaus kariuomenės sužlugdytas. Husitizmas, nepaisant jo priespaudos, buvo ženklus faktorius, skatinęs literatūros lenkų kalba vystymąsi. Jo sekėjai kreipdavosi į lotyniškai nemokančius žemesniuosius visuomenės sluoksnius, todėl dažniausiai pasitelkdavo gimtąją kalbą. Tačiau kadangi Bažnyčia negailėjo pastangų naikindama eretišką literatūrą, išliko tiktai keli šių raštų pavyzdžiai.

Humanizmo pradžia

Renesansas, arba meno ir literatūros atgimimas, besiremiantis antikiniais graikų bei romėnų pavyzdžiais, jau klestėjo Italijoje penkioliktajame amžiuje, kuris meno ir literatūros istorijoje vadinamas *Quattrocento*. Lenkiją, kad ir dar viduramžišką, dėl aktyvių santykių su Italija šimtmečio pabaigoje jau palietė šis humanistinis sąjūdis. Italija buvo laikoma svarbiausiu studijų centru, todėl daug studentų, pradėjusių mokslą Krokuvoje, baigdavo jį Paduvos, Bolonijos ar Feraros universitetuose. Lenkijoje taip pat buvo gręžiamasi į klasikinių autorių, ypač Vergilijaus, studijas. Kai kuriuos vyskupus, kurių dvarai traukdavo mokslininkus ir poetus – kaip Grzegorzo iš Sanoko, Lvovo vyskupo, – taip pat jau galima laikyti renesansinėmis figūromis. Labai aktyvus to atsinaujinusio susidomėjimo žmogumi kaip visų daiktų matu, gavusio humanizmo vardą, skelbėjas buvo žmogus iš Italijos – Philippo Buonaccorsi iš San Džiminjano. Jis pasirašinėdavo savo lotyniškus eilėraščius graikišku Kalimacho vardu. Romoje jis priklausė garsiajai Pomponijaus Laeto akademijai, kurios narius meilė senovei nuvedė taip toli, kad jie apsivilko romėniškomis

togomis. Kilus priešų pavojui Italijoje, Buonaccorsi pabėgo į Lenkiją, kur surado galingų globėjų, daugiausia tarp vyskupų, ne mažiau mėgusių lotynų autorius negu jis pats. Tuo metu Krokuvoje susibūrė pirmieji humanistinių studijų rateliai, kaip *Sodalitas Vistulana*, bet srovė pasiekė brandą tik kitame amžiuje.

Menai ir pirmosios spaustuvės

Vokiškos kilmės biurgerių palaikomi gyvi mainai su Vokietijos miestais padėjo atsirasti meno kūriniams, turintiems tuo metu pietinėje Vokietijoje paplitusio stiliaus bruožų. Trisdešimt šešerius metus Lenkijoje praleidęs skulptorius iš Niurnbergo Veitas Stossas (taip pat vadinamas Witu Stwoszu) 1489-aisiais užbaigė savo garsųjį ant medžio nutapytą Krokuvos Šv. Marijos bažnyčios altoriaus paveikslą. Iš Lenkijos miestiečių gyvenimo nusižiūrėtų detalių gausa suteikia tikroviškumo šiam kūriniui, pelnytai garsėjančiam ryškiais to meto žmonių tipais, atpažįstamais iš jiems būdingo apsirengimo, profesijos, elgsenos ypatybių.

Pasinaudodami Gutenbergo spausdinimo mašinos išradimu, Krokuvos miestiečiai pradėjo investuoti pinigus į spaustuves. Tačiau pirmosios Krokuvoje išleistos knygos nebuvo lenkiškos. Jos tarnavo religiniams tikslams, todėl buvo parašytos lotyniškai arba senąja bažnytine slavų kalba. Kadangi Krokuvoje buvo įsikūręs karaliaus dvaras, prie kurio laikėsi daug Rytų apeigas vykdančių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų, atsirado ir šios grupės pageidaujamų knygų poreikis. Tačiau vienõs šių senąja bažnytine slavų kalba parašytų knygų, išleistõs 1491 metais, leidybos duomenys buvo surašyti vietine kalba, rusiniškai. Šiam rytų slavų dialektui, vadinamam taip pat senąja gudų ar senąja ukrainiečių kalba, gana sunku rasti vietą šiuolaikinių rytų slavų kalbų klasifikacijoje. Vartojamas raštijoje vietoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės slavams nesuprantamos lietuvių kalbos, jis ten tarnavo penkioliktajame ir šešioliktajame amžiuje kaip oficiali teisinių raštų bei diplomatijos kalba.

Literatūra lotynų kalba: proza

Jan Długosz (1415–1480)

Janas Długoszas laikomas svarbiausiu lenkų istoriku iki aštuonioliktojo šimtmečio pabaigos. Jo kronikoje smulkiai aprašomi tiek jo, tiek ankstesnių laikų įvykiai. Šiam darbui gerai pasiruošti padėjo gana tipiška išsilavinusio dvasininko karjera. Istoriko tėvas buvo riteris, pasižymėjęs Griunvaldo mūšyje; o dėdė, kariuomenės kapelionas, prieš šį mūšį laikė mišias. Kadangi šeima nebuvo turtinga ir turėjo daug vaikų, Janui Długoszui buvo skirta mokytis, kitaip sakant, tapti dvasininku. Jis studijavo laisvuosius menus Krokuvos universitete, bet, gerokai bodėdamasis scholastika, užuot tęsęs studijas Teologijos fakultete, pradėjo tarnauti Krokuvos vyskupo dvare ir greitai tapo jo dešiniąja ranka. Vyskupas Zbigniewas Oleśnickis buvo stipri asmenybė ir vykdė savą tiek vidaus, tiek užsienio reikalų politiką, todėl varžėsi su karaliaus dvaru. Tam tikrais laikotarpiais jis veikė kaip tikrasis šalies valdovas. Tai dėl jo vykdomos politikos sėkmingai pasipriešinta sąjungai su husitiška Bohemija. Vyskupas, aktyviai dalyvaudamas tarptautinėje politikoje, palaikė Vatikano ir aukštosios dvasininkijos poziciją tarptautinėje arenoje, kurios svarbiausias tikslas buvo Vakarų krikščionijos gynyba prieš turkus. Prisiminkime, jog tai buvo laikai, regėję turkus užgrobiant Konstantinopolį ir Bizantijos žlugimą 1453 metais. Vyskupo pastangos buvo nukreiptos sąjungos su Vengrija bendrai kovai prieš turkus linkme. Vyskupo Oleśnickio veikla didžiosios diplomatijos srityje vertė dažnai siuntinėti užsienin pasiuntinius, ir Janas Długoszas įrodė šioje srityje turįs talentą. Jis tris kartus keliavo Italijon, kur, be kitų dalykų, savo globėjui išrūpino kardinolo kepurę. Italijoje jis susipažino su renesanso kultūra, tačiau liko tikru viduramžių žmogumi, nors lotynų kalbos mokėsi iš Cicerono ir Titą Livijų laikė savo idealu istoriografijoje. Mokslininko protas ir aktyvaus dalyvavimo politikoje bei diplomatijoje patirtis subrandino jį parašyti svarbiausią gyvenimo kūrinį, turėjusį keletą antraščių ir šiandien vadinamą *Annales Poloniae*. Długoszas suvokė savo užmojo svarbą. Jis žinojo, kaip naudotis šaltiniais kritiškai atrenkant medžiagą iš metraščių ir kronikų, o tai nebuvo būdinga to meto istorikams. Negana to, jis neapsiribojo Lenkija.

Suprasdamas, jog norint suvokti įvykių tarpusavio sąveiką ir priklausomybę būtina pažinti kaimyninių šalių istoriją, jis rėmėsi čekų ir vokiečių kronikomis. Kad galėtų perskaityti pastarąsias, jam teko išmokti kalbą. Taip pat jis išmoko kirilicą, kad galėtų skaityti rytų slavų *Letopisi*. Ir nors jis stengėsi būti bešališkas, jo objektyvumas kelia abejonių. Vis dėlto kaip tik tam tikrus teiginius pagrindžiantys argumentai pagyvina šį veikalą. Be įvykių ir faktų aprašymo, jame interpretuojama istorija ir polemizuojama su priešininkais. Kaip galima nuspėti, autoriaus globėjo Oleśnickio politika perdėtai sureikšminama. Długoszas, ištikimas Romos Katalikų Bažnyčios sūnus, buvo įsitikinęs, jog Apvaizda tik tada palankiai žvelgs į Lenkiją, jei ši užims Vatikano tarnaitės padėtį, nes pasaulietinė valdžia visada turi paklusti dvasinei. Į šv. Stanislovo nužudymą jis žvelgia kaip į nusikaltimą, už kurį atlyginta Piastų išmirimu ir vėlesniu kitataučių dinastijos įsigalėjimu. Jis prikaišiojo Jogailaičiams už tai, kad jie daugiau rūpinęsi Lietuvos nei Lenkijos gerove.

Metraščiuose Długoszas davė valią kai kuriems nepakantumo proveržiams. Jis niekino čekus už tai, kad dauguma jų buvo eretikai, ir kaltino juos už nuolankumą vokiečių imperatoriams praeityje. Teutonų ordino pralaimėjimą jis laikė pelnyta bausme už jų nusikaltimus, žiaurumą ir pasipūtimą. Taip pat niekino lietuvius, kuriuos vadino pusiau stabmeldžiais, ir, žinoma, buvo priešiškai nusiteikęs Rytų schizmatikų atžvilgiu. Sutinkamai su Oleśnickio politika, Lenkijos pašaukimu jis laikė sąjungą su Vengrija ir bendrą kovą prieš kitatikius. Vis dėlto, nepaisant tendencingumo, jo veikalo negalima pavadinti panegiriniu. Ištikimybė tiesai paskatino jį atskleisti daugybę nemalonių faktų apie kai kurias iškilias figūras. Juo labiau jis artėjo prie savo gyvenamo laikotarpio, juo daugiau buvo linkęs remtis tiesioginiais gyvų įvykių dalyvių liudijimais. Kai kurių faktų atskleidimas ilgam laikui sustabdė viso jo veikalo spausdinimą, nes jis buvo apkaltintas „karalystės paslapčių" skelbimu. Długoszo kronika tapo pastoviu istorinių žinių šaltiniu, bet jos spausdinimas, prasidėjęs 1614 metais, buvo nutrauktas karaliaus įsakymu. Pirmą kartą ją visą paskelbė rusų diplomatas Heinrichas Huyssenas Vokietijoje aštuonioliktojo šimtmečio pradžioje.

Długoszas, kaip ir jo amžininkai, neįvertino laiko faktoriaus istorijoje. Jis įsivaizdavo, pavyzdžiui, dešimtojo amžiaus politinę sistemą ir klasinį susiskirstymą, tarsi jie būtų tokie pat kaip ir penkioliktajame amžiuje. Tačiau, be informatyvumo ir faktų gausos, šis veikalas dėl gyvo pasakojimo, autoriaus dėmesio priežastims ir padariniams, palyginti kritiško šaltinių naudojimo pelno deramai svarbią vietą lenkų raštijoje. Parašytas gerai pasverta, rimta, funkcionalia kalba, patobulinusia viduramžių lotynų kalbą, stilistiškai jis priskirtinas viduramžių ir renesanso sandūrai.

Jan Ostroróg (1436–1501)

Janą Ostrorógą galima laikyti pirmuoju lenkų pasaulietiniu politiniu rašytoju. Priešingai negu vyskupo dvare tarnavęs Długoszas, Ostrorógas buvo karaliaus dvariškis, o jo raštai atskleidžia husitų idėjų poveikį rūmų aplinkai. Jo politinis traktatas *Monumentum pro reipublicae ordinatione* (*Apie valstybės sandarą*) pradeda šį turtingą lenkų literatūros žanrą.

Apskritai kalbant, Ostrorógas prijautė karaliaus valdžios stiprinimui aukštųjų didikų ir dvasininkijos sąskaita. Kritiškoje padėtyje šalis atsidūrė susilpnėjus karaliaus valdžiai dėl kilmingiems bajorams suteiktų didelių privilegijų. Ieškodamas progų atstatyti savo valdžią, karalius mėgino viena visuomenės grupe manipuliuoti prieš kitą. Šio penkioliktojo ir šešioliktojo amžiaus rūmų žaidimo esmė buvo pastangos sudaryti sąjungą su aukštiesiems didikams ir Bažnyčios prelatams priešiškomis jėgomis, būtent smulkiaisiais bajorais ir miestais. Mainais smulkioji bajorija reikalavo vis didesnių privilegijų, o gavusi jas stipriai spaudė valstiečius ir miestus. Parlamentinės sistemos ir vėliau „laisvų karalių rinkimų" šaknys glūdi kaip tik šiuose nesutarimuose.

Ostrorógas nepalankiai žiūrėjo į miestų savivaldą ir aukštųjų didikų nepriklausomybę. Aukščiau visko jis kėlė valstybės interesus, atstovaujamus karaliaus valdžios, ir visišką karaliaus nepriklausomumą nuo dvasininkijos. Jo pasiūlymai buvo tokie: a) Lenkija privalo atmesti Vatikano reikalavimus ir nustoti būti Romos lenu; b) visi mokesčiai Romai (dešimtinės) turi būti nutraukti; c) esant būtinybei, karalius turi turėti teisę konfiskuoti Bažnyčios iždą; d) vienuolynų skaičius turi būti apribotas; e) dvasininkams turi būti uždrausta imti pinigus už santuokas, laidotuves ir krikšto apeigas.

Ostrorógas pasisakė už vieningą jurisdikciją. Jis priešinosi, pavyzdžiui, miesto ir valstybės jurisdikcijos atskyrimui. Greičiausiai husitų idėjų paveiktas jis tvirtino, kad kariuomenė turėtų būti sudaroma ne tik iš bajorų, bet ir iš valstiečių bei miestiečių. Šio aristokrato, kurio šeimos narių būta įvairiuose karaliaus dvaro sluoksniuose, politinė programa pasirodė truputį chimeriška ta prasme, kad palaikė karaliaus ir smulkiosios bajorijos sąjungą. Dėl tokios politikos sostas dar labiau susilpnėjo, nes smulkioji bajorija nenorėjo regėti stiprios centrinės valdžios.

Literatūra lenkų kalba

Literatūra gimtąja kalba gerokai patobulėjo. Tačiau lenkų kalba vis dar priklausė „mažamokslių" kultūros sričiai, o „mokytųjų" kultūros atstovai tebekalbėjo lotyniškai. Vis dėlto Biblija, maldų rinkiniai ir juridinės knygos jau buvo verčiami į lenkų kalbą, dažnai paliepus karalienei, kuri atstovavo populiariajai kultūrai, nes, būdama moteris, negalėjo gauti aukštojo išsilavinimo. Šie vertimai plito rankraščiais, o kai jų kalba imdavo atrodyti per daug archajiška, juos pakeisdavo naujos versijos. Literatūrinė kalba dar tik formavosi, nuolat stengiantis slaviškai šnekai pritaikyti lotynišką sintaksę, paremtą prijungiamaisiais sakiniais ir laiko seka. Ši kova su lotyniškomis gramatinėmis formomis itin paveikė lenkų kalbą, padarydama ją nepaprastai lanksčiu instrumentu.

Poezija

Mirties šokis

Kaip labai Lenkija dar tebebuvo viduramžiška, parodo dialogo formos poema, pavadinta *Magistro pokalbis su Mirtimi* ir turinti paantraštę *De morte prologus*. Ji parašyta „netiksliai silabinėmis" eilėmis, taikant *aabbcc* rimavimo schemą (žr. priedą diskusijai apie lenkų eilėdaros taisykles).

Poemoje pasakojama istorija apie išsilavinusį žmogų, „magistrą", paprašiusį Dievą parodyti jam Mirties pavidalą. Kartą, jam vienam esant bažnyčioje, Mirtis pasirodo ir (toliau pažodinis vertimas):

jis išvydo nuogą moteriškos lyties būtybę, apsisiautusią drobule. Ji buvo liesa ir išblyškusi, o pageltęs jos veidas spindėjo it praustuvas. Jos nosies galas buvo nukritęs; kruvina rasa sunkėsi iš akių. Galva buvo apmuturiuota skepeta kaip kreivaburnės žmogėdros. Jos burna neturėjo lūpų. Kai išsižiojo, jos dantys kaleno. Akys šaudė į visas puses. Rankoje ji laikė baisų dalgį.

(Turėkime omenyje, jog žodis „mirtis" lenkų kalboje yra moteriškos giminės.) Magistras apalpsta, bet, matydamas Mirtį atėjus su taikiais ketinimais ir laukiant jo klausimų, greitai atgauna žadą. Jis klausinėja apie jos kilmę ir tėvus. Mirtis atsako, kad ji gimė rojuje, kai Ieva nuskynė obuolį: „Adomas paragavo manęs tame obuolyje." Po to pikta ir pašaipi Mirtis atskleidžia savo valdžios viskam, kas gyva – vienodai gyvuliams ir žmonėms – vaizdą. Ji išvardija savo aukas tartum viduramžiškame luomų ir profesijų kataloge. Šitaip, naudodamasis moralinės satyros teikiamomis galimybėmis, autorius kritikuoja malonumus pamėgusią dvasininkiją, lengvabūdes moteris ir nedorus teisėjus. Tuomet magistras nedrąsiai teiraujasi apie gydytojų darbo prasmę. Mirtis jį apšviečia, paaiškindama, jog jie visi apgavikai. Jis gali pasislėpti už sienų, už sargybinių ar pasilaidoti po žeme – Mirtis jį suras visur. Vienintelė jo viltis – tai pomirtinio gyvenimo apmąstymas ir sekimas dorais vienuoliais ir tyromis, pamaldžiomis moterimis.

Išlikęs rusiniškas šios poemos vertimas dar pilnesnis, nes turi lenkiškame tekste trūkstamą pabaigą. Nors ir pats lenkiškas variantas – tai perkurtas lotyniškas prozos kūrinys *Colloquium inter Mortem et Magistrum Polycarpum,* tačiau jis vaizdingesnis už savo lotynišką pavyzdį ir turi daugiau vietinius papročius atspindinčių detalių bei makabriško humoro. Dėl minėtų priežasčių šis kūrinys laikomas vienu įdomiausių viduramžiškos lenkų poezijos pavyzdžių.

Mirties personifikacija buvo įprastas motyvas viduramžių literatūroje ir dailėje. Tačiau jo nepastebime ankstyvaisiais viduramžiais. Antikos laikais taip pat griaučiai ar lavonas alegoriškai netapatintas su mirtimi. Tai pamažu pradėta daryti tik apie tryliktąjį amžių. Iš pradžių mirtis buvo vaizduojama kaip koks mumifikuotas lavonas su kaulus aptempusia išdžiūvusia oda. Renesanso ir baroko epochose ją simbolizavo griaučiai. Mūsų poemoje Mirtis pavaizduota kaip yrantis lavonas; taip atsiranda aniems laikams nesvetimas siaubo elementas.

Pamatinė kūrinio idėja siejasi su vadinamuoju *danse-macabre* ar *Totentanz*, viduramžiais paplitusiu dailininkų paveikslų ar mugių vaidinimų elementu. Mirtį vaizduodavo vadovaujančią šokiui, kuriame dalyvauja visų luomų ir amžiaus žmonės. Dažniausiai tarp šokėjų būdavo vaizduojamas popiežius, imperatorius, imperatorienė, kardinolas, karalius, vyskupas, kunigaikštis, abatas, riteris, vienuolis, meras, kanauninkas, bajoras, palūkininkas, kapelionas, antstolis, zakristijonas, pirklys, atsiskyrėlis, valstietis, jaunuolis, mergina, vaikas.

„Mirštančiojo skundas"

Daina „Mirštančiojo skundas" buvo tokia populiari, jog tapo folklorine. Tai žmogaus gyvenimo ataskaita, pasakojama priešmirtinėje agonijoje. Mirštantysis gailisi dėl savo nuodėmių ir dėl to, kad paskendo žemiškuose reikaluose, apleisdamas savo sielą. Joks draugas dabar jam negali padėti. Dievas yra jo vienintelė viltis. Piktosios dvasios apsupo jo mirties patalą ir guli laukdamos jo. Gerokai perkrautas pamokymais eilėraštis baigiasi tokiu patarimu: jis turi palikti savo žemę šeimai, santaupas paaukoti Bažnyčiai, deramai apdovanoti draugus. Ši daina – tai greičiausiai čekiško kūrinio „Apie sielos atsiskyrimą nuo kūno" sekimas.

„Giesmė apie Viklefą"

Iš gausios husitų religinės literatūros lenkų kalba nedaug kas išliko, o poetinis kūrinys žinomas tik vienas – „Giesmė apie Viklefą". Ją sudėjo Jędrzejus Gałka iš Dobčino, profesoriavęs Krokuvos universitete. Yra žinoma, kad jis buvo aistringas husitas ir kad dėl savo pažiūrų ne tik prarado katedrą universitete, bet ir įstūmė į pavojų savo gyvybę. Priverstas bėgti iš Krokuvos, jis prisijungė prie savo brolijos Bohemijoje.

Giesmės tema reikšminga, nes pats Wycliffe'o, kuris pirmasis išdrįso pasipriešinti Anglijos Bažnyčios hierarchijai, vardas visiems husitams buvo it karo šūkis. Autorius kreipiasi į „lenkus, vokiečius, visom kalbom kalbančius" (įsidėmėkime, kad nors tuomet dar nebuvo tautybės supratimo, *lingua*, arba kalbos, suvokimas buvo giliai įsišaknijęs). Eilėraštyje esama motyvo, kuris vėliau bus kartojamas protestantiškoje Vakarų Europos literatūroje, būtent popiežius vaizduojamas Antikristu: „Imperiniai popiežiai – tai antikristai. Jų galia ne iš Kristaus, bet iš Antikristo eina, iš imperatoriaus rašto." Tačiau giesmė nekviečia ginkluotam maištui, joje maldaujama pasitelkti ne „kalavijo plieną, o Kristaus žodį".

„Dievo Motinos rauda"

Lenkų poezijos antologijos paprastai prasideda eilėraščiu „Dievo Motinos rauda kryžiaus papėdėje", nes tai pirmasis iš tikrųjų jaudinantis kūrinys gimtąja kalba. Šis *planctus*, arba rauda, greičiausiai buvo iki mūsų laikų neišlikusios misterijos apie Kristaus kančią dalis. Todėl ji taip pat priklauso teatro istorijai. Pagrindinė eilėraščio vertybė – jo nuoširdumas. Tai tikra rauda motinos, matančios kankinamą sūnų, bet negalinčios jam padėti:

> Mano Sūnau, jei turėčiau tave čia žemai, galėčiau padėti tau. Tavo galva nusviros į šoną; aš ją paremčiau. Tu visas aptekęs krauju; aš jį nušluostyčiau. Tu trokšti; aš tave pagirdyčiau. Bet aš negaliu pasiekti tavo Šventojo Kūno.
>
> O angele Gabrieliau, kur tavo džiaugsmas, kurio tiek daug man pažadėjai? Aš kupina liūdesio ir skausmo. Mano kūnas ir kaulai supuvo.

Kiti veikalai

Esama nemažo skaičiaus religinių giesmių ir eiliuotų legendų, iš kurių geriausiai išsilaikė „Legenda apie šventąjį Aleksą". Taip pat regime pirmuosius pasaulietinės poezijos kūrinius, pradedančius satyros žanrą. Šių kūrinių temos – elgesys prie stalo ar klasinis priešiškumas. Prastuomenės dainos, nukreiptos prieš aukštesniąsias visuomenės klases, greičiausiai buvo cenzūros sunaikintos, nes tos, kurios išliko, atspindi tik aukštuomenės požiūrį, pavyzdžiui, „Satyra apie tingius valstiečius" arba „Giesmė apie Tenčinskio nužudymą". Pastarojoje pasakojama apie riterį, kuris Krokuvoje užsisakė šarvus, o kai jie nebuvo laiku pagaminti, šėrė ginklakaliui per veidą. Dėl šio neteisėto poelgio kilo riaušės, pasibaigusios riterio mirtimi nuo įniršusių miestelėnų rankų.

Proza

Religinė proza

Religinės tų laikų prozos palikimas gana gausus. Turime ne tik Senojo ir Naujojo Testamentų vertimų, bet ir gana originalių „dvasinių romanų". Pavyzdžiui, dideliame veikale *Šventosios šeimos gyvenimas* bandyta surinkti vaizdingiausius keturių Evangelijų ir apokrifinių veikalų epizodus.

Pasaulietinė proza

Kuklų pasaulietinės literatūros palikimą sudaro teisinės knygos ir šiek tiek meilės laiškų. Žavus pavyzdys būtų šis Krokuvos universiteto studento meilės laiškas, parašytas ritmine proza, kurią šiandien galėtume laikyti laisvosiomis eilėmis:

Būdamas pastovios ir tvirtos širdies, aš niekam kitam, tik tau, mieliausioji, reiškiu savo švelniausią paguodą – o kartu sveikinu ir lenkiuosi abiem keliais iki pat žemės, kas labai jau pritinka geroms manieroms; ir – dar kartą – sveikinimai ir nusilenkimas abiem keliais ligi pat žemės.

Po to šis studentas stengiasi pavaizduoti savo liūdesį ir meilę: „Jei visi daktarai pasitelktų savo iškalbą, jie neišreikštų mano liūdesio. [...] Jei visi paukščiai čionai suskristų, nustebtų nuo tokios meilės." Jis baigia laišką: „Ir jeigu aš tau brangus, norėčiau, kad šis laiškas visada žvelgtų į tave. Ir kol nenusidėvės šio laiško žodžiai, tol, mano mieliausioji, tu neištrūksi iš mano širdies. Amen."

TREČIAS SKYRIUS

Humanizmas ir reformacija: šešioliktasis amžius ir septynioliktojo pradžia

Istorinės žinios

Parlamentinė sistema

Prasidėjo dideli socialiniai ir ekonominiai pokyčiai, pasirodo, buvę lemtingi šalies ateičiai. Riterių luomas pamažu virto žemvaldžių luomu, t.y. dvarus turinčia smulkiąja bajorija. Tie bajorai tebeturėjo priderama riteriams prievolę atlikti karinę tarnybą karo metu, bet kadangi jie buvo atstovaujami Seime, iš tiesų šalyje turėjo aukščiausią valdžią. Seimas siekė net dar labiau apriboti karaliaus valdžią, kol galų gale susiformavo vienintelė to meto Europoje politinė sistema, kurią galima pavadinti vienos klasės demokratija. Seimas laikė surišęs karaliaus rankas, tarp kita ko, ir 1505 metais priimtu įstatymu, vadinamu *nihil novi* (nieko nauja negali būti daroma, kol tam nepritars Seimas ir Senatas). Karalius negalėjo apdėti naujais mokesčiais nei skelbti karo be jų sutikimo. Negana to, išmirus Jogailaičių dinastijai buvo pradėta rinkti karalių visuotiniame susirinkime, kurį rengdavo Varšuvos užmiesčio laukuose ir kuriame galėdavo dalyvauti visi, turintieji bajoro titulą. Pirmasis karalius, atėjęs į sostą „laisvų rinkimų" keliu, buvo Henrikas Valua (vėliau tapęs Prancūzijos karaliumi ir pasivadinęs Henriku III). 1572 metais jam teko pasirašyti vadinamuosius *Henriko artikulus* ir *Pacta conventa,* kurie buvo lygūs konstitucijai. Jis ne tik pasižadėjo valdyti griežtai laikantis šių susitarimų, bet ir sutiko, kad, jam pažeidus įstatymą, jo valdiniai būtų automatiškai atleidžiami nuo pareigos jam paklusti. Nors karalius būdavo renkamas visam gyvenimui, jo valdžia nebuvo didesnė už šiuolaikinių prezidentų.

Tai turbūt paaiškina, kodėl lenkai niekada nesusitepė rankų savo valdovų krauju. Į karalių buvo žiūrima kaip į simbolį, politinėje literatūroje jis būdavo lyginamas su bičių motinėle. Tad jo reali valdžia nesukeldavo neapykantos.

Po Liublino unijos tarp Lenkijos ir Lietuvos 1569 metais visagaliame Seime pradėtos atstovauti abi šalys. Tai buvo žingsnis į abiejų organizmų susiliejimą. Šį procesą spartino tai, kad lietuvių bajorai troško sau tokių pačių privilegijų, kokias buvo išsikovojusi lenkų šlėktija. Tačiau Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė išsaugojo daug savų institucijų, pavyzdžiui, nuosavus įstatymus (Lietuvos Statutą). Vietiniai kilmingieji kalbėjo savo gimtąją tarme, bet taip pat buvo pradėta vartoti ir lenkų kalbą. Respublika, kaip buvo vadinama Lenkijos–Lietuvos valstybė, užėmė didžiulius plotus. Jos karai rytuose, ypač su Ivanu Žiauruoju, būdavo dažniausiai sėkmingi ir teritorijos nesumažindavo.

Tačiau smulkioji bajorija pasinaudojo šia savita politine sistema siekdama užsitikrinti ekonominę naudą. Pasikeitimai Vakarų Europoje, miestų ir manufaktūros vystymasis sukūrė didžiules žemės ūkio produktų rinkas, o Lenkija eksportuodavo šiuos produktus. Jie upinėmis baržomis būdavo plukdomi iki Baltijos jūros ir Gdansko (Dancigo) uoste pakrauti į laivus keliaudavo į Vakarus. Siekiant be perstojo tiekti produktus, nepakako pasikliauti vien tik valstiečių natūra mokamais mokesčiais. Atsiliepdami į augančią paklausą žemvaldžiai kūrė plantacijų tipo ūkius. Atsirado būtinybė priversti valstiečius dirbti dvaro laukuose. Iš pradžių buvo reikalaujama savo ponui atidirbti vieną dieną per savaitę, po to – dvi, tris ir taip toliau, kol jie pamažu tapo visiškai pavergti. Baudžiava, ne vien lenkiškas reiškinys, įsišaknijo visoje Rytų Europoje ir nulėmė skirtingą dviejų Europos dalių vystymosi ritmą: Rytų Europa eksportavo kviečius mainais už Vakarų manufaktūros gaminius. Seimas, tapęs valstiečių pavergimo instrumentu, toliau priimdavo jų laisvę ribojančius įstatymus. Taip valstietis tapo pririštas prie žemės, jam buvo uždrausta išvykti iš savo kaimo. Jo gyvenimą reglamentuojanti jurisdikcija iš valstybės perėjo į jo pono, arba vergvaldžio, rankas.

Bajorija kariavo ne tik su valstiečiais, bet ir su miestais. Suprantama, sunki valstiečių padėtis neigiamai veikė ir

miestų gyvenimą. Baudžiava ir jos nuskurdintas kaimas stabdė darbo jėgos ir pinigų tekėjimą į miestus. Negana to, bajorija nuolat stengėsi numušti miestietiškų gaminių kainas. Tokia tendencija paaiškina, pavyzdžiui, įstatymą, draudžiantį vietiniams pirkliams eksportuoti savo prekes į užsienį. Grėsmingus tokios padėties rezultatus buvo lemta pajusti vėliau. Tačiau, stengdamiesi pažvelgti bešališkai, neturėtume išleisti iš akių tam tikrų šios sistemos privalumų. Bajorija, nuo 1425 metų saugoma *neminem captivabimus*, nebijojo jokios valdžios. Tai paaiškina, iš kur Lenkijoje būta tokios didelės religinės tolerancijos, kokios niekur kitur Europoje tuo metu nerastume. Kiekvieną prieš toleranciją nukreiptą įstatymą „tie, kurie lygūs karaliams, nes renka karalius", laikydavo bandymu apriboti jų teises. Tokia padėtis leido plisti naujoms, kartais labai radikalioms religinėms idėjoms.

Italų įtaka

Karaliaus Zigmanto I ir italės Milano kunigaikštytės Bonos Sforzos vedybos 1518 metais davė galingą postūmį plisti italų kultūrai Lenkijoje, o tai jau vyko keletą dešimtmečių. Prasidėjo tikras italų dvariškių, dvasininkų, architektų ir menininkų antplūdis. Valstybės sostinė Krokuva, iki tol buvusi gotikiniu miestu, visiškai pasikeitė. Karaliaus dvaras, Vavelio pilis, perstatyta renesanso stiliumi, ir šiandien liudija anuometinius ryšius. Ilgą laiką italai formavo daugelį svarbių lenkų kultūros elementų. Tai pastebima dar šiandien kai kuriuose kalbos bruožuose, architektūroje ir net kulinarijoje. Daržovės ir kulinariniai patiekalai buvo importuojami iš Bolonijos ir Paduvos, kaip ir jų pavadinimai. Ypač aktyviai diegti itališką stilių padėjo Jėzuitų ordinas, atsikėlęs į Lenkiją 1564 metais kovoti su protestantizmu. (Jėzuitų ordinas suklestėjo baroko epochoje; barokinės bažnyčios toli rytuose, Polocke ir Vitebske, liudija tos „italizacijos" mastą.) Gerų elgesio manierų aukštoji visuomenė mokėsi kraštuose, esančiuose į pietus nuo Alpių. Lenkų džentelmenas nelaikytas išsilavinusiu, jei nebūdavo studijavęs užsienyje; toks jaunuolis paprastai lankydavo Šiaurės Italijos universitetus, nors domėjimasis protestantizmu daugelį jų nukreipdavo į Vitenbergą, Ciurichą ar Bazelį. Iš to paties šaltinio kilę literatūros pavyzdžiai ir teorijos, žinoma, veikė ir lenkų literatūrą.

Erazmas Roterdamietis

Erazmas Roterdamietis visoje šešioliktojo amžiaus Europoje buvo laikomas visokeriopos išminties šaltiniu. Mokytų lenkų sluoksniuose jo vardą gaubė nuoširdaus garbinimo aureolė. Prieinami kiekvienam išsilavinusiam žmogui, jo lotyniški veikalai buvo godžiai skaitomi, o jo ištikimi skaitytojai, neapsiribodami padėkos laiškais autoriui, siuntinėjo jam auksinius žiedus, taures, gryno aukso peilius bei šakutes ir t.t. Lenkų karalius Zigmantas I, rašydamas Erazmui, kreipdavosi į jį kaip į kokį valdovą. Lenkų humanistai vadino jį „vienintele mūsų amžiaus puošmena", „humanistinių studijų ir senosios, grynosios teologijos kunigaikščiu". Vienas jų savo laiške rašo: „O kad aš galėčiau pabučiuoti ne tik tą ranką, bet ir galvą, sumąsčiusią daugybę dalykų, ir širdį, kuri sudėjo šiuos darbus, tavo šlovę paskleidusius visame pasaulyje ir Lenkijoje, mūsų tėvynėje." Krokuvoje apsigyvenęs anglų humanistas Coxe'as laiške Erazmui nupasakojo, kaip jis su savo draugais keldavosi, pusryčiaudavo, vaikštinėdavo ir pietaudavo, visą laiką kalbėdamiesi tik apie Erazmą. Erazmas gaudavo nemažas pinigų sumas iš Lenkijos, iš pas jį Šveicarijoje studijavusių jaunuolių tėvų. Ir jis mokėjo išreikšti padėką – keletas darbų dedikuota jo garbintojams Lenkijoje. Norėdamas padėti Erazmui vienas jo mokinys nupirko visą mokytojo biblioteką, palikdamas ją jam naudotis iki mirties. Tam mokiniui, Janui Łaskiui, vėliau buvo lemta tapti iškilia lenkų, taip pat vokiečių ir anglų protestantiško judėjimo asmenybe (Anglijoje jis buvo vadinamas Johannes à Lasco). Neperdėtume sakydami, jog Erazmo idėjos Lenkijoje išgrindė kelią reformacijai. Tai nereiškia, kad Erazmo veikalai, ypač Rašto aiškinimai, būtinai turėjo palengvinti priimti Lutherio ir Calvino mokymus. Tarp aistringų erazmiečių sutinkame tiek būsimų protestantų, tiek užkietėjusių Romos katalikų, pavyzdžiui, kardinolą Hozjuszą (Hosius), iškiliausią kontrreformacijos Lenkijoje vadovą, vieną Tridento susirinkimo ramsčių. Pats Erazmas atmetė Martino Lutherio raginimus ir bandė laviruoti tarp abiejų kovojančių tikybų. Keletas jo dvasiai ištikimų žmonių Lenkijoje mėgino sekti jo pavyzdžiu.

Reformacija

Protestantizmas Lenkijoje greitai ir plačiai išplito, bet buvo palyginti neilgalaikis. Jeigu įsivaizduotume žmogų, gimusį 1500-aisiais, tai tuo metu, kai Martinas Lutheris paskelbė savo

garsiąsias tezes, jam būtų buvę septyniolika metų. Lenkijoje ir Lietuvoje šis žmogus būtų regėjęs gyvą visuomenės reakciją į naujas, iš Vokietijos plūstančias religines idėjas – reakciją, kuri netrukus virto entuziastingu dėmesiu Calvino mokymui. Tarp keturiasdešimt devintų ir šešiasdešimt ketvirtų savo gyvenimo metų šis žmogus būtų regėjęs tikrą kalvinizmo triumfą, kurį atspindėjo protestantų dauguma Seime. Bet septyniasdešimt ar aštuoniasdešimt metų sulaukęs jis būtų pastebėjęs neišvengiamo protestantizmo žlugimo požymių. Jau šešiasdešimt ketvirti jo gyvenimo metai būtų buvę paženklinti aštrių vaidų protestantų stovykloje. Tuo metu Reformuotoji Bažnyčia suskilo į dvi atšakas – kalvinų ir antitrinitorių (unitorių). 1564 metais kilo aštri kova, o tuo metu jų bendras priešas Jėzuitų ordinas toliau šalyje leido savo šaknis.

Naujos doktrinos skverbėsi į Lenkiją vietinių, husitizmo laikus siekiančių bruzdėjimų prieš dvasininkiją fone. Devynioliktojo amžiaus pradžios protestantų istorikas Walerianas Krasińskis taip vaizdavo padėtį:

> Daug lenkų studentų lankė Čekų brolijos išlaikomą akademiją Goldberge, Silezijoje, kur buvo atvirai skelbiamos Romos smerkiamos idėjos. 1501 ir 1505 metų seimuose priešiškumas dvasininkijai reiškėsi bandymais apriboti bažnytinės jurisdikcijos veikimo sritį, tačiau joks šiuos siekius įtvirtinantis įstatymas priimtas nebuvo. Visuomenė taip bodėjosi Bažnyčios įtaka, kad į jos teismų sprendimus visi žiūrėdavo pro pirštus. Pasaulietiniai teismai įgavo viršenybę bažnytinių atžvilgiu ir neretai tirdavo, ar šie neperžengia savo kompetencijos ir ar teisėti jų nuosprendžiai, kurių dažniausiai niekas nevykdydavo. Kadangi ekskomunikacija neatimdavo žmogaus politinių teisių, ji neturėdavo jokio poveikio.

Sunerimusi katalikų hierachija kovai su husitais bei liuteronais siūlė atkurti Šventosios Inkvizicijos tribunolą. Bažnyčia privertė karalių išleisti įsaką, draudžiantį lenkų studentams mokytis eretikų universitetuose. Kaip aiškino jau minėtas Krasińskis:

> Šis įsakas vis dėlto nebuvo veiksmingas, kadangi, Seimo nepatvirtintas, neturėjo privalomo įstatymo galios, ypač bajorams, kurie, konstitucinių privilegijų saugomi nuo visų vienašališkų apribojimų, nenustojo lankyti draudžiamų mokyklų, taip pat ir reformacijos lopšio bei liuteronizmo sostinės Vitenbergo universiteto. Liko neveiksmingi ir 1535 metų dekretai prieš anabaptistus Krokuvoje bei liuteronus Vilniuje, ir 1541-ųjų dekretas, kuriuo karalius grasino atimti bajorystės teises visiems, kas savo namuose priiminės eretikų kunigus.

1543 metais Seimas oficialiai garantavo teisę studijuoti bet kuriame užsienio universitete. Bažnyčia taip pat reikalavo imtis griežtų priemonių prieš eretiškas knygas spausdinančius leidėjus, bet hierarchija negavo pasauliečių pritarimo jas konfiskuoti, kadangi karalius 1539-ųjų dekretu buvo paskelbęs, jog spaustuvės turi teisę leisti ką tinkamos.

Karalius Zigmantas I ir jo sūnus Zigmantas Augustas (Zigmantas II) nebuvo eilinės asmenybės. Abiems pakako apdairumo palaikyti dvasininkijos pusę; tuo pat metu, nebūdami protestantai, jie sekė savo patarėjų protestantų patarimais, taip išvengdami įtampos, kuri Vakarų Europoje, ypač Prancūzijoje, sąlygojo kruvinus persekiojimus bei karus. Dėl šių priežasčių šešioliktojo amžiaus Lenkija buvo vadinama *paradisus hereticorum* (eretikų rojumi).

Reformuotos Bažnyčios atsiradimas

Zigmanto I valdymo laikais, išskyrus vokiškai kalbančius šiaurės miestus, kuriuose sparčiai išplito liuteronų tikėjimas, protestantizmas Lenkijoje buvo daugiau pasaulėžiūra negu organizuota institucija. Ta pasaulėžiūra paveikė daugelį vyskupų, o koks nors didikas retkarčiais savo valdose katalikų kunigą pakeisdavo protestantų pastoriumi. Bet apskritai buvo tikimasi, kad Vatikanas netrukus išspręs prieštaravimus ir pradės reformuotis pats. Todėl dauguma buvo linkusi palūkėti. Didelės viltys buvo siejamos su Tridento susirinkimu (1545–1563), ir tiktai kai šis susirinkimas atskleidė savo nelankstų požiūrį į naujas sroves, naujųjų idėjų šalininkai nusprendė organizuotis.

Pirmojo kovotojo už Romos katalikybę, Varmijos vyskupo Stanisławo Hozjuszo, Tridento susirinkimo laikais siekusio primesti karaliui įsaką, reikalaujantį, kad į bet kokias oficialias pareigas būtų skiriamas tik „tikratikystės credo" pasirašęs žmogus, pastangos pasirodė bergždžios. Credo skambėjo šitaip:

> *Tu credis, aquam benedictam, invocationem sanctorum et consecrationem herbarum esse efficacem? Credis purgatorium, Papam, missam, jejuniam, votam, atque celibatum?*
>
> (Ar tu tiki šventinto vandens, šventųjų maldavimo, žolynų šventinimo veiksmingumu? Ar tiki skaistykla, Popiežiumi, mišiomis, pasninku, maldos auka ir celibatu?)

Vis daugiau ir daugiau smulkiųjų bajorų atsiversdavo į naująją tikybą. Tačiau jie buvo pasirengę ją priimti dažniausiai dėl

ekonominių ir politinių priežasčių. Šis paskatų miglotumas silpnino lenkų protestantizmą; naujos tikybos buvo atsižadėta, vos tik bajorija atrado naujų būdų apginti savo interesus. Tuo metu svajonės apie tautinę Bažnyčią buvo beįgaunančios savitą bajorų valdomos Bažnyčios pavidalą – jie troško, kaip ir valdydami valstybę, per išrinktus atstovus daryti įtaką Bažnyčios veiklai. Bajorija siekė išsilaisvinti iš katalikų dvasininkijos, turėjusios ne tik dvasinę, bet ir politinę valdžią; pasiglemžti Bažnyčios turtą sau ar valstybei; nusimesti metinių mokesčių Romai naštą; liturgijoje lotynų kalbą pakeisti lenkų kalba.

Tokios pat politinės ambicijos veikė kalvinizmui išstumiant liuteronizmą: Calvinas Ženevoje įkūrė respubliką, valdomą *renkamų* vyresniųjų. Priešingai nei kalvinizmas, liuteronizmas buvo labiau autoritarinis, nes iš pat pradžių jis rėmėsi stipria kunigaikščio valdžia ir, tiesą sakant, jam reikėjo pastarojo globos.

Lenkų didikas priimdavo protestantų tikybą pagal nuolat besikartojantį scenarijų. Savo ketinimus jis parodydavo išvydamas katalikų kunigą; tada jis konfiskuodavo bažnyčios pastatus, atsikratydavo paveikslų ir statulų, savo nuožiūra pasikviesdavo protestantų pastorių ir mesdavo iššūkį bet kokiai valdžiai – pasaulietinei ar dvasinei. Jeigu jam priklausydavo visas miestas, jis dažnai remdavo lėšomis protestantiškas mokyklas, spaustuves ir pan. Taip buvo Pinčove netoli Krokuvos ir Nesvyžiuje Lietuvoje.

Dvasininkiją traukė protestantizmas, nes teikė galimybę įteisinti santykius su moterimis. Paplitęs dvasininkijos paprotys turėti nesantuokinių ryšių buvo sukūręs gausių, bet neteisėtų palikuonių problemą. Tačiau daugelis protestantų pastoriais tapusių kunigų, įkvėptų aistringo domėjimosi teologija, netrukus patyrė, jog priklausomybė nuo naujų pasaulietinių šeimininkų nebuvo malonesnė už jų ankstesnį paklusnumą Bažnyčios tvarkai. Jau lenkų protestantizmo formavimosi laikotarpiu būta konflikto tarp bajorijos ir pastorių, kurių dauguma buvo prastos kilmės, be to, intelektualai.

Reformuota (Kalvinų) Bažnyčia Lenkijoje buvo įkurta Jano Łaskio, kuris po ilgos tremties Vokietijoje ir Anglijoje 1556 metais grįžo į tėvynę. Tuometinis Lenkijos karalius Zigmantas

Augustas paties Calvino buvo nuolatos laiškais raginamas pradėti reformaciją valstybės mastu. Bet kadangi valdovas nebuvo linkęs klausyti šių prašymų, Calvinui teko pasikliauti Janu Łaskiu, kuriam suteikė visą savo pasitikėjimą. Grįžęs į Lenkiją, Łaskis tapo neabejotinu Reformuotos Bažnyčios vadovu. Jos centrai daugiausia buvo išsidėstę Mažojoje Lenkijoje ir Lietuvoje. Jis siekė visų reformatų konfesijų susivienijimo, būtent – kalvinų, Čekų brolijos, liuteronų. Taip pat nevengė ryšių su šalininkais maskvėnais. Iš rytų pabėgę stačiatikių vienuoliai jam pranešė, kad Maskvos kunigaikštystėje kelios protestantų grupės buvo arba įkalintos (apie septyniasdešimt bajorų), arba slapstėsi (apie penkis šimtus brolių). Tačiau glaudesnė kalvinų, Čekų brolių ir liuteronų sąjunga įvyko tik po Łaskio mirties 1560 metais.

Arijonizmas

Konfliktas tarp kai kurių pastorių, degančių aistringu tikrosios krikščionybės (kuri sugrįžtų prie pirmųjų krikščionių paprastumo) ilgesiu, ir Kalvinų Bažnyčią valdančios bajorijos sukėlė lenkų protestantizmo bruzdėjimą, pagimdžiusį vieną žaviausių Europos istorijoje sąjūdžių – arijonizmą. Jo sekėjai Lenkijoje ir Transilvanijoje, vadinamieji arijonai, buvo Unitų Bažnyčios pirmtakai.

Arijonizmą geriausiai suprastume, žiūrėdami į jį kaip į trijų elementų mišinį. Pirmasis – tai Bažnyčios ir valstybės atskyrimo idėja. Lenkų Reformuotoji Bažnyčia nebandė įvesti griežto, teokratinio valdymo, kaip padarė Calvinas savo Ženevos respublikoje; jei ji ir būtų norėjusi tai padaryti, nieko nebūtų išėję, nes katalikiškos ir protestantiškos jėgos tuo metu buvo apylygės. Reformuotos Bažnyčios sąranga atspindėjo parlamentinę bajorijos dvasią, ir iš tikrųjų Bažnyčia jau buvo atskirta nuo valstybės. Arijonizmą sukūrė pirmiausia tie pastoriai, kurie, nusivylę savo pasaulietiniais šeimininkais, visiškos Bažnyčios autonomijos idėjai suteikė principo reikšmę. Absoliuti religinė tolerancija buvo laikoma kertiniu krikščionybės akmeniu. Dėl tokios nuostatos sunku šios sektos dogmas išsakyti keliais vienareikšmiais teiginiais, – tai rodo vienas banaliausių arijonams taikomų priekaištų, kad kiekvienas batsiuvys, siuvėjas ar moteris gali suprasti evangeliją savaip.

Antrasis arijonizmo elementas – tai jo antitrinitoriškumas. Renesanso žmogus drąsiai teigė savo proto galias; todėl jis

jautė poreikį išaiškinti religines dogmas grynai intelektualinėmis kategorijomis. Keletas mąstytojų pradėjo maištauti prieš Šventosios Trejybės dogmą. Ši srovė reiškė seno ginčo, liepsnojusio krikščionybės pradžioje, dėl Dievo Tėvo, Dievo Sūnaus ir Dievo Šventosios Dvasios santykio atgimimą. Anuo metu jis kilo iš graikų filosofijos liekanų pirmųjų krikščionių mąstyme. Arijus skelbė, kad Kristus buvo „homo*i*ousios" (panašus esme – iš graikų: *hómoios* = panašus + *ūsía* = esmė), o ne „homoousios" (tapatus esme – *homós* = tas pats + *ūsía* = esmė) su Tėvu. Nikėjos susirinkimas 325 metais pasmerkė Arijaus ereziją. Šis galutinį pavidalą Lenkijoje įgavęs mokymas atkeliavo iš šiaurinės Italijos, iš kur buvo priversta bėgti grupė į teologinius ginčus įsivėlusių intelektualų, persekiojamų Šventosios Inkvizicijos (atkurtos 1542 metais). Daugelis jų rado prieglobstį Lenkijoje. Tarp jų buvo tokie iškilūs protai kaip Stancaro, Blandrata, vėliau Fausto Sozzini (Faustus Socinus), taip pat žymus Europos reformacijos veikėjas, Kapucinų ordino prioras Bernardino Ochino, kurio atsimetimą Roma laikė dideliu smūgiu Katalikų Bažnyčiai.

Stiprią neapykantą Calvinui tarp lenkų protestantų sukėlė vienas sensacingas įvykis. Ispanų teologas Miquelis Servetas, gyvenęs Prancūzijoje kaip pabėgėlis ir užsiiminėjęs gydytojo praktika, priėjo išvadą, jog Švenčiausiosios Trejybės dogma prieštarauja protui. Už tokias religines idėjas pradėtas persekioti Prancūzijoje, jis pabėgo į Ženevą, naiviai tikėdamasis surasti ten saugų prieglobstį. Tačiau jis buvo Calvino pasmerktas, nuteistas mirti ir 1553 metais sudegintas ant laužo. Žinia apie Serveto mirtį sukėlė didžiulį atgarsį Lenkijoje.

Trečiasis arijonizmo elementas – tai plebėjiška anabaptizmo srovė. Svajonės apie gryną, komuninę, paprastą krikščionybę, naikinančią visuomenės hierarchiją, sumišusios su „aukso amžiaus" laukimu, žemesniuose gyventojų sluoksniuose gyvavo per visus viduramžius. Prasidėjus reformacijai Vokietijoje ir Olandijoje jų pagrindu susiformavo anabaptistų judėjimas, kuris prasiskverbė į Lenkiją ir susimaišė su jau minėtomis intelektualinėmis srovėmis. Arijonai buvo garsūs savo socialiniu radikalizmu, esamos visuomeninės santvarkos neigimu ir bandymais gyventi komunomis. Jie pritraukdavo neturtingus protestantų pastorius, raštininkus, kalvius, tačiau

būta ir nemažai didikų, pardavusių savo turtą, idant galėtų kukliai gyventi su tikėjimo broliais. Iš esmės tai buvo antiintelektualinė, intuicija besiremianti srovė, pirmumą teikianti ne teologiniams svarstymams, o Evangelijos skaitymui.

Arijonizmo istorijoje galima skirti du laikotarpius – augimo ir brandos. Pirmąjį reikėtų pradėti skaičiuoti nuo tada, kai 1556 metais Piotras iš Goniondzo (Petrus Gonesius) užsipuolė Švenčiausiosios Trejybės dogmą. 1563-iaisiais arijonai atskilo nuo „Didžiosios" Kalvinų Bažnyčios ir įkūrė vadinamąją „Mažąją" Bažnyčią. Šiuo formavimosi laikotarpiu, paženklintu aštrių religinių ginčų tarp pačių protestantų, dominavo anabaptistinė, arba antiintelektualinė, nuostata. Teologija krypo į diteizmą (t.y. teoriją, jog Dievas Tėvas ir Dievas Sūnus nėra tos pačios esmės) ar triteizmą. Bet pagrindiniai nesuskaičiuojamuose sinoduose diskutuojami klausimai sukosi apie etiką ir visuomenės santvarką:

a) *Visiškas pacifizmas.* Krikščionis negali naudoti kardo. Kadangi valstybė naudoja kardą kaip kraštutinę priemonę, krikščionis negali nei imtis valstybinių pareigų, nei dalyvauti kare. Pagrindinis šio požiūrio gynėjas buvo puikus polemistas Marcinas Czechowicas, Liublino miestelėnas. Priėmus tokią programą, Lenkų brolija (arijonai) būtų visiškai atsiskyrusi nuo visuomenės. Prieš ją kovojo realistai, tokie kaip Simonas Budnas iš Lietuvos, savo argumentams paremti pasitelkęs Senąjį Testamentą.

b) *Baudžiava.* Kadangi visi žmonės broliai, krikščionis negali turėti baudžiauninkų nei pelnytis iš jų darbo, bet privalo gyventi iš savo rankomis uždirbtų lėšų. Ne visi Lenkų brolijos nariai buvo pasirengę priimti tokius reikalavimus. Tačiau kai kurie, ypač susibūrę Rakove, garsiame šio judėjimo centre, nuėjo taip toli, jog bandė gyventi komunomis. Tie pasišventę žmonės net siuntė pasiuntinius į vokiečių radikaliųjų anabaptistų huteritų sektos komunas, įsikūrusias Moravijoje po to, kai jiems teko bėgti iš Vokietijos. Kaip tik šios delegacijos ataskaitoje 1569 metais pirmą kartą lenkų kalboje buvo pavartotas žodis „komunistas". Griežta tvarka, įvesta huteritams kolektyviai priklausančiuose ūkiuose, seniams teikiamos privilegijos, pastarųjų sugalvota paprastų darbininkų priežiūros sistema nepatiko lenkų pasiuntiniams. Savo ataskaitoje

jie rašė: „Tai ne komunistai, bet ekonomistai" (*To nie kommunistowie są, ale ekonomistowie*).

Nuo pat atsiradimo Lenkų arijonų brolija buvo aštriai kitų protestantų puolama, o Hozjuszas, tuomet jau kardinolas ir pagrindinis kontrreformacijos Lenkijoje variklis, trynė iš pasitenkinimo rankas, nes „karas tarp eretikų reiškia taiką Bažnyčiai". Protestantų pyktis didėjo vis labiau ir labiau radikalėjant Lenkų brolijos teologinėms pažiūroms. Kai kurie arijonai atmetė tikėjimą sielos nemirtingumu (tai nereiškė religijos atmetimo, kadangi jie tikėjo Kristumi, pažadėjusiu kūno prisikėlimą iš numirusiųjų). Kai kurie pripažino tiktai žmogišką Kristaus prigimtį, šitaip išspręsdami Trejybės klausimą. Kiti, ypač Krokuvoje, Liubline ir Vilniuje, žavėjosi judaizmu ir diskutuodavo su žydų rabinais. „Judaizuotojai" buvo ypač stiprūs Lietuvoje, kur turėjo energingą vadovą Simoną Budną.

Antrasis arijonizmo laikotarpis buvo paženklintas įsivyravusio racionalistinio požiūrio, kuris nusistovėjo pačioje šešioliktojo šimtmečio pabaigoje ir laikėsi tol, kol arijonai buvo apkaltinti bendradarbiavimu su priešiška Švedija ir išvyti iš Lenkijos. Ši antroji arijonizmo fazė vadinama socinizmu pagal jos pagrindinį teologą Faustą Sociną (Sozzini), kurio galingas protas uždėjo žymų antspaudą visam jo bendratikių mąstymui.

Pagrindiniai Socino mokymo teiginiai yra šie:

1) Po kūno mirties nėra atskiro sąmoningo sielos gyvenimo. Bet žmogus turi dievišką kibirkštį, kuri jį skiria nuo gyvulio ir kuri po mirties grįžta pas Dievą.

2) Prieš nusidėdami Adomas ir Ieva nebuvo nemirtingi. Per nuodėmę jie tesuvokė savo menkumą ir užsikrėtė nemirtingumo ilgesiu. Socinas atmetė ir katalikišką, ir protestantišką doktrinos apie visiškai žmogaus prigimtį pakeičiančią įgimtą nuodėmę versijas.

3) Dievas sukūrė pasaulį ne iš nieko, o iš amžinai egzistuojančios materijos. Jis nėra nei visur esantis, nei visagalis, nes negali pakeisti gamtos dėsnių. Tačiau Jis yra be galo geras ir, auklėdamas žmoniją savo dieviška pedagogika, pamažu veda žmogų istorijos keliu. Iš pradžių Jis tesirūpino rūšių išlikimu; po to davė žmogui žemiškos laimės vadovą – Senąjį Testamentą; galiausiai atsiuntė Kristų.

4) Kristų Dievo valia pagimdė mergelė. Jis tebuvo žmogus. Tačiau tobulas paklusnumas Dievo valiai įgalino jį prisikelti iš numirusiųjų ir atsisėsti Dievo, kuris jam suteikė galią teisti žmoniją, dešinėje. Teismas įvyks per pasaulio pabaigą, kai Kristus grąžins savo karalystę Dievui.

5) Kristaus prisikėlimas buvo pirmoji pergalė prieš mirtį, pradedanti žmogaus nemirtingumo erą. Tačiau tik tie, kurie pakluso Kristui, prisikels Teismo Dieną. Nesama nei pragaro, nei skaistyklos.

6) Teigdamas laisvą valią bei protą, Socinas atmetė malonės reikalingumą. Jis pripažino, kad kai kurie dalykai Šventajame Rašte gali būti protui nepasiekiami, bet jeigu jie prieštarauja protui, turi būti atmesti. Išskyrus Švenčiausiąją Komuniją, vykdomą tiesioginiu paties Kristaus įsakymu, visos liturginės apeigos pripažintos nebūtinomis ir net žalingomis. Tai taikytina ir krikšto apeigoms.

7) Ankstesnį Lenkų brolijos socialinį radikalizmą Socinas sušvelnino. Jis nesmerkė dvarponių, kurie turėjo baudžiauninkų, tik įkalbinėjo krikščionis elgtis su jais švelniai. Taip pat jis patarė savo sekėjams neiti į karą ir, jeigu įmanoma, susilaikyti nuo žudymo.

Nors Socino doktrina maždaug nuo 1600 metų buvo užvaldžiusi Lenkų brolijos mąstymą, ji netapo privaloma Mažosios Bažnyčios dogma. Jos narių atžvilgiu buvo laikomasi visiškos tolerancijos principo. Pats Socinas pabrėždavo santykinį teologijos nereikšmingumą ir doro gyvenimo svarbą. Socino doktrina gimė pietinėje Lenkijoje, Rakove, Lenkų brolijos intelektualiniame centre, kur buvo įkurta puiki akademija, įgijusi tarptautinį garsą ir traukusi studentus iš daugelio Europos šalių. Iš esmės tai buvo tarpkonfesinė mokykla, nors, kaip nesunku įsivaizduoti, Romos katalikai joje nesimokė. Rakovo mokykla veikė pirmaisiais septynioliktojo amžiaus dešimtmečiais, o jos spaustuvė leido filosofinius bei teologinius veikalus.

Kontrreformacija

Romos Bažnyčios kontrpuolimui vadovavo iškilūs dvasininkai, vieną kurių, didelio išsimokslinimo ir geležinės valios vyrą Stanisławą Hozjuszą, mes jau minėjome. 1564 metais jis į Lenkiją atsikvietė Jėzuitų ordiną. Jėzuitai pradėjo savo misiją steigdami mokyklas, kurios konkuruotų su protestantiškomis, ir viltis sudėjo į jaunąją kartą. Įvertindami pergalingą

gimtosios kalbos plitimą, jie suvokė, jog daryti visuomenei įtaką įmanoma tik vartojant lenkų kalbą, o jų mokyklų teatrai gali būti galinga propagandos priemonė.

Šešioliktojo amžiaus pabaigoje protestantai palengva pradėjo grįžti į Romos katalikybę; po 1600 metų šis procesas įgavo pagreitį. Jėzuitai visą Respubliką laikė savo veiklos lauku ir steigė kolegijas net rytinėje valstybės dalyje, kurios gyventojų dauguma išpažino Rytų stačiatikybę. Būdami ištikimi Vatikano tarnai, jėzuitai nepaliaujamai stengėsi Rytų krikščionis įtraukti į Romos glėbį. Garsėdami savo sugebėjimu prisitaikyti prie vietos sąlygų, 1596 metais jie įstengė sudaryti sąjungą tarp Romos ir Stačiatikių Bažnyčių, vadinamąją Brastos uniją. Šią uniją palengvino vidinis Stačiatikių Bažnyčios nuosmukis ir tai, kad daugelis Lietuvos bei Ukrainos didikų buvo perėję į protestantizmą. Šios unijos sukurta Graikų Katalikų Bažnyčia liturgijoje išlaikė bažnytinę slavų kalbą, o taip pat kunigų teisę vesti, bet savo aukščiausia valdžia pripažino popiežių. Naujajai Unitų Bažnyčiai pasipriešino plebėjiški stačiatikių sluoksniai. Jau minėjome, jog dauguma aukštuomenės atstovų buvo atmetusi Rytų stačiatikybę. Unitų Bažnyčia pasiekė didelių laimėjimų Gudijoje ir vakarinėje Ukrainos dalyje.

Jėzuitų ordino vaidmens neįmanoma nusakyti keliais epitetais, kadangi jo vykdoma politika turėjo keletą raidos fazių. Jo narių indėlis į lenkų literatūrą gana didelis, nors apskritai kontrreformacija žymi „aukso amžiaus" pabaigą.

Kultūros centrai

Krokuva tebebuvo Lenkijos kultūros centras. Tai buvo ne tik sostinė, karaliaus dvaro rezidencija (iki 1596 metų), bet ir universitetinis miestas, traukęs studentus iš visos Lenkijos, taip pat iš kaimyninių šalių – Vengrijos, Vokietijos ir net Šveicarijos. Vis dėlto pasibaigus pirmajai šešioliktojo amžiaus pusei dėl mokymo programos konservatyvumo ir kitų mokymo įstaigų konkurencijos šio universiteto reikšmė sumažėjo.

Pietinėje Lenkijoje, ne tik Krokuvoje, bet ir kituose miestuose, iškilo turtingų miestiečių klasė. Kelios šio daugiausia vokiškos kilmės visuomenės sluoksnio kartos išlaikė savo gimtąją kalbą, tačiau dabar jau visur ėmė kalbėti lenkiškai. Šie miestiečiai įsteigė daug įmonių – kasyklų, kalvių, popieriaus gamyklų, o Krokuvoje – spaustuvių. Pirmosios knygos

lenkų (taip pat ir vengrų) kalba buvo išspausdintos šešioliktojo amžiaus pradžioje. Kitas spausdinimo centras Vilnius, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė, tenkino poreikius tų, kurie skaitė rytų slavų kalba. Laipsniškas spaustuvių skaičiaus didėjimas visoje šalyje aiškintinas pirmiausia valstybės daugiakonfesiškumu, nes kiekviena tikyba leido savo poleminę literatūrą.

Gimtosios kalbos pergalė

Šis lenkų literatūros laikotarpis buvo pavadintas „aukso amžiumi" todėl, kad literatūra gimtąja kalba tapo meniškai vertinga. Anksčiau niekinta lenkų kalba dabar virto lanksčia rimtos literatūrinės raiškos priemone ir greitai subrendo. Tai nereiškia, jog buvo atmesta lotynų kalba, iš esmės dominavusi ankstyvuoju šio tarpsnio laikotarpiu, o vėliau konkuravusi su lenkų kalba. Kai kurie autoriai rašė tik lenkiškai, kiti vartojo abi kalbas, treti – tik lotynų, kurią jie laikė kilnesne ir labiau tinkančia rimtiems dalykams. Nuo dar gerokai viduramžiškos lenkų kalbos prie elegantiškesnės, iš lotyniškai rašiusių klasikų nusižiūrėtos literatūrinės išraiškos buvo pereita labai greitai. Kai kurių autorių darbuose aptinkame daugybės elementų lydinį. Kadangi šešioliktojo amžiaus pabaigoje jau buvo jaučiama baroko stiliaus įtaka, to laikotarpio veikaluose dažnai kartu pasireiškia viduramžiškas ir barokinis emocingumas.

Spausdinti Biblijos vertimai, tarpkonfesinių varžybų rezultatas, labai padėjo turtinti literatūrinę kalbą. Tačiau pirmoji Biblija buvo išleista ne lenkų, o senąja gudų kalba. Ją išvertė Pranciškus Skorina iš Polocko, studijavęs Krokuvos universitete ir gavęs laisvųjų menų ir medicinos daktaro laipsnius. Dėl Romos katalikų tikėjimo jis buvo aštriai puolamas tiek Rytų Stačiatikių Bažnyčios, tiek protestantų. Tačiau jis naudojosi ypatinga karaliaus malone, saugojusia nuo priešų. Jo Biblija buvo išspausdinta tarp 1517 ir 1525 metų – pirmiausia Prahoje, po to Vilniuje. (Prisiminkime, jog Martino Lutherio Biblija, didžiulis vokiečių literatūros įvykis, pasirodė 1522-aisiais.) Pirmąją pilną lenkišką Bibliją išleido mokslininkas, Romos katalikų kunigas Janas Leopolita 1561 metais. 1563-iaisiais kalvinai išvertė ir išleido vadinamąją Brastos Bibliją. Po to pasirodė arijonų Biblija, išleista 1572-aisiais Nesvyžiuje. Rytų Stačiatikių Bažnyčia taip pat skubėjo pateikti savo bendratikiams Biblijos vertimą, ne gimtąja, o liturgine bažnytine slavų kalba.

Ši Biblija buvo išspausdinta 1589 metais kunigaikščio Ostrogiškio pastangomis Ostroge (Volynėje). Naujas lenkiškas katalikų Biblijos vertimas, kurį atliko jėzuitas Jakubas Wujekas, buvo išleistas 1599 metais ir nuo tada Romos katalikų naudotas kaip visuotinai priimtas tekstas.

Gimtąją kalbą puoselėjo ne tik religiniai disputai. Kadangi Lenkijos politiniame gyvenime netrūko karštų parlamentinių debatų, būta gausios ir proza, ir eilėmis surašytos poleminės literatūros.

Literatūra lotynų kalba

Proza

Mikołaj Kopernik (Nicolaus Copernicus, 1473–1543)

Nors Mikołajus Kopernikas – kur kas daugiau negu literatūros žmogus, sunku jo čia nepaminėti. Kalbant apie literatūrą jį verta minėti vien todėl, kad po jo mirties kilo tokia daugybė ginčų.

Daug žodžių išeikvota absurdišku jo kilmės klausimu – absurdišku todėl, kad jis atsirado į praeitį projektuojant kur kas vėlesnę tautybės sampratą. Visiškai nesvarbu, ar jis buvo lenkas, ar vokietis. Koperniko laikais tautybė buvo tapatinama su žmogaus gyvenama šalimi. Nors jis kilo iš vokiškai kalbančių miestelėnų šeimos, jo studijų ir parašytų veikalų kalba buvo lotynų. Jo protėviai buvo Silezijos kolonistai, plebėjai, prekiavę daugiausia vario rūda. Kai kurie atsikėlė iš Silezijos į Krokuvą, o vienas jų, čia sukaupęs tam tikrą sumą pinigų, išvyko į Torunę prie Rytprūsių sienos. Torunės miestas (Toronia, Thorn) buvo įkurtas Teutonų ordino, tačiau beveik visada stodavo lenkų karaliaus pusėn prieš ordiną. Mikołajaus motina buvo iš kilmingos Watzenrodės šeimos, kilusios iš Silezijos, bet įsikūrusios Torunėje. Jo dėdės, Varmijos vyskupo Watzenrodės, įtaka nulėmė Mikołajaus karjerą. Watzenrode palaikė ryšius su šviesiausiais to meto Lenkijos žmonėmis ir draugavo su Philippo Buonaccorsi. Jis pasiuntė Mikołajų studijuoti į Krokuvos universitetą, ir ten išklausytas astronomijos kursas, kaip pasirodė, nulėmė būsimą šio studento domėjimosi sritį. Bet padaręs Mikołajų kunigu, o po to kanauninku savo

vyskupijoje, Watzenrode užtikrino sūnėnui gerą išsilavinimą. Tad Mikołajus Bolonijoje daugelį metų studijavo kanoninę teisę ir įgijo daktaro laipsnį Feraroje (kur baigiamųjų egzaminų mokestis buvo mažesnis). Po to, paklusdamas vyresnybės valiai, jis kelerius metus studijavo mediciną Paduvoje. Grįžęs į gimtąjį kraštą, Kopernikas gyveno vienišiaus gyvenimą atsidėjęs daugybei dalykų: buvo administratorius ir teisininkas, užsiėmė gydytojo praktika, rašė traktatus apie pinigus ir trigonometriją, studijavo naujus fortifikacijų statybos būdus. Tuo pat metu jis tęsė astronominius bei astrologinius stebėjimus, ruošdamasis savo gyvenimo veikalui, *De revolutionibus orbium coelestium*, kurio neskubėjo skelbti, bijodamas sukelti skandalą. Jis pasirodė 1543-iaisiais, autoriaus mirties metais.

Kai kurie artimi jo draugai perėjo į protestantų tikybą, tačiau Kopernikas nerodė tokio polinkio. Pirmą kartą jį užsipuolė protestantai. Wilhelmas Gnaphaeusas, olandų pabėgėlis, įsikūręs Elblionge (Elbing), parašė lotynišką komediją, pavadintą *Morosophus* (*Kvailas išminčius*), ir pastatė ją Elbliongo protestantų mokyklos teatre. Visi suprato, kad juokingas jos veikėjas *astrologastrus* – tai Koperniko karikatūra. Jis buvo pavaizduotas išpuikusiu, šaltu atsiskyrėliu, kuris ne tik paviršutiniškai užsiėmė astrologija ir laikė save Dievo įkvėptuoju, bet, kaip buvo kalbama, turėjo parašęs didelį, kažkur skrynioje trūnijantį veikalą. Taip pat ir kitur protestantai pirmieji atsiliepė į žinią apie Koperniko teoriją. Melanchthonas rašė:

> Kai kurie žmonės mano, kad gražu ir padoru sukurti tokį absurdišką dalyką kaip tas sarmatų astronomas, kuris judina žemę ir sustabdo saulę. Iš tiesų, išmintingi valdovai turėtų pažaboti tokį lengvabūdiškumą.

O Martinas Lutheris teigė:

> Kalbama apie naująjį astrologą, kuris norėjo įrodyti, kad juda ir sukasi žemė, o ne dangaus skliautas, ne saulė ir mėnulis. [...]
>
> Tokios šiandien yra žmogiškos kvailystės: kas tik save palaiko išmintingu, būtinai turi ką nors suprasti savaip. Ir tai, ką jis daro, mano esant visų geriausia. Tas kvailys nori apversti visą Astronomijos meną! Bet, kaip rašoma Šventajame Rašte, Jozuė saulei liepė sustoti, o ne žemei.

Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572)

Dar ir mūsų dienomis lenkų išsilaisvinimo ir demokratiniai judėjimai šaukiasi Andrzejaus Fryczo Modrzewskio kaip savo globėjo. Tarp Erazmo minties įkvėptų humanistų – tai

pati iškiliausia asmenybė, o jo rašiniai, pribloškiantys akiračio platumu, ryškiai skyrėsi to laiko raštijoje.

Jis buvo kilęs iš neturtingų bajorų. Jo tėvas turėjo paveldimas mažo pietinės Lenkijos miestelio Volbožo viršaičio pareigas. Modrzewskis mokėsi Krokuvos universitete, o baigęs studijas šis jaunas klierikas stojo tarnauti vyskupui Łaskiui, kurio vyskupijos kanceliarijoje sukaupė vertingą patirtį dalyvaudamas seimuose, sinoduose ar stebėdamas visus visuomenės sluoksnius teismuose. Ryšiai su galinga dvasininkų ir diplomatų Łaskių šeima nulėmė jo tolesnį likimą ir suteikė jam galimybę keliauti ir studijuoti užsienyje. Vyskupo sūnėnas Janas Łaskis (Johannes à Lasco), taip pat kunigas, tapo Fryczo globėju. Juos siejo bendras domėjimasis naujomis religinėmis srovėmis. Łaskis pasiuntė Fryczą studijuoti į Vitenbergą. Ten jis gyveno Melanchthono, vieno vokiečių protestantizmo šviesulių, namuose, buvo Melanchthono ir Łaskio pasiuntinys, pastarajam šifruotais laiškais siuntinėdamas žinias. Kadangi Łaskis buvo nupirkęs Erazmo biblioteką, palikdamas mokslininkui ja naudotis, po Erazmo mirties 1536 metais jis pasiuntė į Bazelį savo darbuotoją Fryczą, pavedęs jam supakuoti ir parsiųsdinti biblioteką į Lenkiją. Po kelerių metų Janas Łaskis viešai nutraukė santykius su Romos katalikais ir, persekiojamas liuteronų lygiai kaip ir katalikų, išvyko į užsienį steigti reformuotų bažnyčių Vokietijoje bei Anglijoje, o į Lenkiją grįžo jau būdamas senyvo amžiaus. Fryczas nepasekė savo draugo bei geradario pėdomis ir niekada oficialiai nepakeitė tikybos, nors labai laisvai interpretuodavo dogmas ir teologijoje pažengė toliau nei kai kurie kalvinai. Ištikimas Erazmo dvasiai, jis buvo nenuilstantis tarpininkas. Jis apgailestavo dėl Bažnyčios skilimo ir visą laiką tikėjosi, kad Vatikanas pasitrauks iš nesitaikstymo pozicijų. Šiuo atžvilgiu jis puoselėjo tuščias viltis kaip ir daugelis renesanso mąstytojų, praradusių sąlytį su viduramžiška filosofija ir todėl nebegalinčių įvertinti teologinių diskusijų rimtumo ir gelmės. Jis tuščiai mėgino tarpininkauti ne vien tarp protestantų ir katalikų. Paskutiniaisiais gyvenimo metais jo pažiūros priartėjo prie arijonų mokymo, tad tuo metu jis nesėkmingai bandė megzti trūkinėjančius arijonų ir kalvinų ryšius.

Kelerius metus Fryczas tarnavo karališkosios kanceliarijos sekretoriumi ir dalyvavo diplomatinėse delegacijose į Ausbur-

gą, Nyderlandus, Prahą. Visą gyvenimą jis liko intelektualas, besiimantis ginti daugybę bylų, kurioms teikė moralinio principo reikšmę. Pavyzdžiui, jis kovojo prieš bausmių ir nusikaltimų neatitikimą Lenkijoje: bajoro įvykdyta žmogžudystė buvo ne taip griežtai baudžiama kaip toks pat miestelėno ar valstiečio nusikaltimas. Pirmasis Fryczo paskelbtas traktatas buvo skirtas šiam klausimui. Taip pat, būdamas visiškos religinės tolerancijos šalininkas, jis rašė: „Jėga primestas tikybos išpažinimas nesuderinamas su tiesa ir nėra malonus Dievui; niekas negali laikyti geru tokio darbo, kuris buvo padarytas prieš žmogaus valią." Išgyvendamas religinių kovų laikotarpį kaip tragediją, jis bandė įrodyti, kad kovojančios stovyklos paprasčiausiai vartoja skirtingus žodžius, norėdamos pasakyti tą patį. Visus tikinčiuosius Kristumi jis laikė vienos visuotinės Bažnyčios nariais ir kai kuriuose savo rašiniuose nuėjo taip toli, jog Rytų Bažnyčiai pripažino tam tikrą moralinį pranašumą prieš Romos Bažnyčią. Jo nesavanaudiškas tiesos siekimas ir tvirtumas atlaikant žiaurius visų pusių puolimus nulėmė daugelį jo asmeninių nesėkmių. Kalėjimo ir mirties jis išvengė tiktai dėl asmeninės karaliaus Zigmanto Augusto globos.

Jo reikšmingiausias veikalas, *De Republica emendanda* (*Apie valstybės reformą*), laikomas pirmuoju Europoje traktatu, kuriame kalbama apie visos valstybės problemas. Trys pirmosios knygos („Apie papročius", „Apie įstatymus" ir „Apie karą") pasirodė Krokuvoje 1551 metais. Lenkų dvasininkijos opozicija sutrukdė paskelbti visą veikalą, į kurį įėjo knygos apie Bažnyčią bei mokyklas. Jo pilnas, nesutrumpintas leidimas pasirodė Bazelyje, Šveicarijoje, 1554-aisiais. Veikalas sukėlė didelį lenkų ir kitų šalių humanistų susidomėjimą, jis netrukus buvo išverstas į ispanų, vokiečių bei prancūzų kalbas ir tapo kritikos, ypač prancūzų katalikų politinių rašytojų, taikiniu.

De Republica emendanda – tai lyg ir bandymas kodifikuoti idėjas, kurias radikaliai išreiškė socialiniai arijonų mokymai. Tai nuodugni krikščioniškos valstybės esmės, jos idealios sistemos, piliečių teisių ir prievolių analizė. Pagrindinių veikalo tezių santrauka būtų tokia:

a) „Karaliai skirti žmonėms, o ne žmonės karaliams."

b) Visiems luomams turi galioti tie patys įstatymai. (Žinoma, Fryczas neabejojo visuomenės susiskirstymo į bajorus,

miestiečius ir valstiečius teisėtumu.) Įstatymai turi būti priimami visų piliečių, o ne vien bajorijos atstovų. Visi luomai prieš įstatymą turi būti lygūs, kadangi visi naudingi valstybei, tik kiekvienas savaip. Valstybė privalo elgtis su miestiečiu ir valstiečiu kaip su laisvais piliečiais. Privilegijuota bajorijos padėtis yra uzurpuota.

c) Teismas vyksta teisingai, kai dalyvauja trys šalys: teisėjas, kaltintojas ir kaltinamasis; todėl didikas negali būti savo valstiečio teisėjas. Tinkamiausia teismo vieta nepriklausomai nuo jo dalyvių socialinės padėties – valstybės tribunolas.

d) Niekas neturi vengti valstybinių pareigų. Jos turi būti skiriamos ne tik didikams, bet ir miestiečiams bei valstiečiams; vienintelis kriterijus – asmeninė kvalifikacija. Pareigos negali būti paveldimos. Karaliaus paskirti prievaizdai turi prižiūrėti vietinę valdžią.

e) Visi piliečiai privalo dirbti: „Šiaip ar taip, Dievo Žodis šventai nustatė, kad kiekvienas turi pelnytis duoną savo triūsu ir veido prakaitu, o kuris nedirba, tegu ir nevalgo." Paskirti „vargšų globėjai" turi padėti tiems, kas negali dirbti arba dėl vienų ar kitų priežasčių neturi pragyvenimo šaltinio.

f) Valstiečiui turi priklausyti žemė, kurią jis dirba. Jis privalo mokėti savo ponui mokestį, kurio dydis būtų griežtai nustatytas įstatymo.

g) Švietimas – tai didelė palaima ir pagrindinis krikščioniškos valstybės ramstis. Mokyklas turi prižiūrėti valstybė, o mokoma turi būti ne lotyniškai, o gimtąja kalba (akivaizdu, jog pabrėždamas šiuos dalykus Fryczas pasisako prieš dvasininkiją ir jos įtaką švietimui).

h) Bažnyčia turi būti nacionalinė ir nepriklausoma nuo Romos. Ją turėtų valdyti sinodas, kurį sudarytų gyventojų išrinkti vyskupai. Dvasininkų celibatą reikia panaikinti.

i) Užuot kvietusi bajoriją kilus karui griebtis ginklo, valstybė privalo turėti nuolatinę kariuomenę, kurią sudarytų ne tik bajorai, bet ir miestiečiai bei valstiečiai. Santykiai tarp valstybių privalo remtis tarptautine teise. Tarpvalstybinių sutarčių turi būti laikomasi, nes tai vienintelė patikima priemonė, neleidžianti kilti karams.

Akivaizdu, kad valstybė Fryczui turi būti krikščioniškosios dorovės gynėja. Jo ideali valstybė – tai utopija, atspindinti

renesanso žmogaus nuostatas (prisiminkime, kad sero Thomo More'o *Utopija* pasirodė 1516 metais). Tačiau Fryczas nelaikė savo pasiūlymų neįgyvendinamais, net jeigu jie ir kirtosi su valdančiosios bajorijos interesais. Regis, jo būta nepataisomo intelektualinio optimisto. Tai tikras humanistas, tvirtai tikintis, kad norint ką nors pakeisti visiškai pakanka protingų argumentų, šitaip gerai surikiuotus įrodymus tapatindamas su jų įsikūnijimu tikrovėje.

Marcin Kromer (1512–1589)

Iš autorių, rašiusių tiek lotyniškai, tiek lenkiškai, reikėtų paminėti vieną, būtent Marciną Kromerį. Tai buvo iš Priekarpatės miestelėnų kilęs aukštos humanistinės kultūros žmogus, gerai mokantis lotynų ir graikų kalbas dvasininkas, užkietėjęs reformacijos priešas ir sunkiai įveikiamas antiprotestantas polemistas. Jis yra lenkiškai parašytų *Dvariškio ir vienuolio pokalbių* autorius. Jo Lenkijos istorija (1555), tam tikras vadovėlis, daugiausia besiremiantis Długoszu, bei populiarusis Lenkijos geografijos, institucijų bei papročių aprašymas (1577) buvo parašyti lotyniškai.

Wawrzyniec Goślicki (1530–1607)

Italijoje išsimokslinęs didikas Wawrzyniecas Goślickis gyvendamas Paduvoje parašė (lotyniškai) knygą *De optimo senatore*, išleistą 1568 metais Venecijoje, kurioje apmąstė Lenkijos politinę sistemą. Vėliau, kopdamas bažnytinės ir diplomatinės karjeros laiptais, jis tapo Poznanės vyskupu ir gavo daug karaliaus rūmų apdovanojimų. Jo veikalas – tai dar vienas renesansiško tikėjimo protingų įrodymų galia pavyzdys. Jis piešia tobulo valstybės vyro paveikslą, pabrėždamas jo protą kaip pagrindinį žmogaus sielos kokybės rodiklį. Tikriausiai tuo galima paaiškinti atbalsį, kurį ši knyga sukėlė racionalistinėje septynioliktojo ir aštuonioliktojo šimtmečio Anglijoje. Pilnas angliškas vertimas pasirodė 1733 metais, sero Roberto Walpole'o laikais, pavadintas *The Accomplished Senator: in two books written originally in Latin, by Lawrence Grimald Gozliski, Senator and Chancellor of Poland and Bishop of Posna or Posen* (*Tobulas senatorius: du tomai, originalas parašytas lotyniškai Lawrence'o Grimaldo Gozliskio, Lenkijos senatoriaus ir kanclerio, Poznanės, ar Posen, vyskupo*). Vertėjas p. Oldisworthas savo dedikacijoje Beauforto ir Argyllo hercogams, Oxfordo grafui ir serui Robertui Walpole'ui aiškina, kodėl jis ėmėsi versti šią knygą, iškelia lenkų ir britų parlamentinės sistemos panašumus ir

giria Goślickį už tobulos pusiausvyros tarp valdžios ir laisvės, tarp „Karūnos teisių ir pavaldinių interesų" pavaizdavimą. Savo įžangoje, atskleidžiančioje puikų lotyniškai parašytų lenkų istorinių veikalų pažinimą, be kita ko, jis rašo:

LENKŲ Tauta turėjo Pilnavertį bei Laisvą SENATĄ daug anksčiau, negu mūsų PARLAMENTAI įgijo visas tas Teises ir Privilegijas, kurios jų Laisvę ir Valdžią dabar taip sėkmingai Įtvirtino. Tai sužinome iš senesnių, Geresnių ir labiau Pripažintų Istorikų. Dėl tos Priežasties jų Kelyje žymiai anksčiau nei mūsų pasitaikė proga pažinti SENATORIŲ ĮSTAIGOS Prigimtį, Prakilnumą ir Mastą. Jie pateikia mums labai Seną jos Pavyzdį. Bet nepraėjo daug metų, kai GOZLISKIO Knyga, kurioje PAVALDUMAS ir LAISVĖ taip gerai Pasverti bei Suderinti, o visos Senatoriaus PAREIGOS taip išsamiai išaiškintos, buvo laimingai atvežta į ANGLIJĄ, kur mes iki šiol neturėjome nė vieno Atskiro Traktato ar Apybraižos, kokio nors mūsų Tėvynainio parašytos apie šį Svarbų Dalyką: nes *METHODUS TENENDI PARLIAMENTUM* ir kelios kitos panašios tematikos Knygos jokiu būdu taip nenagrinėja SENATORIAUS ESMĖS, kaip Tai padarė GOZLISKIS, atrodo, iki galo išsėmęs šią Svarbią Temą. VALDANT Karalienei ELŽBIETAI, kai labai sustiprėjo Karaliaus Valdžia, ir netrukus po CROMWELLIO Mirties, kai Laisvės Siekimas taip pat labai sustiprėjo ir ėmė virsti Anarchija bei Sąmyšiu, ANGLŲ Kalba buvo išspausdinta keletas Šio Veikalo IŠTRAUKŲ, tačiau taip baisiai Iškraipytų ir Klaidingų, kad nejučia Išnyko ir netrukus buvo Užmirštos, kaip teturinčios keletą Populiarių Vietų bei Fragmentų, Liaupsinančių RESPUBLIKOS SANTVARKĄ; tuo tarpu visa, kas pasakyta apie KARŪNOS TEISĖTĄ VALDŽIĄ BEI TEISES, buvo sąmoningai nutylėta ir Nuslėpta.

Vertėjas, būdamas protestantas, nejaukiai jaučiasi dėl savo autoriaus Romos katalikybės, bet suranda, kaip išspręsti šią dilemą:

Tiesa yra ta, kad ROMOS BAŽNYČIA visada labiau Domėjosi LENKIJA negu pačios Romos Rūmų reikalais. Ši Valstybė Pasirūpino savo Teisių įtvirtinimu kur kas geriau nei daugelyje kitų POPIEŽIAUS Šalių; LENKIJOJE būta tokios LAISVĖS DVASIOS, kad Protestantų Religija Čia buvo daug geriau Sutikta negu kokioje kitoje Tautoje, kuri visą laiką buvo Susijusi su ROMOS SOSTU. Tiesa, kad GOZLISKIS yra atvirai pasisakęs už Erezijos IŠNAIKINIMĄ: Bet Erezija jis vadina atvirą Maištą prieš ESAMĄ BAŽNYČIĄ, kurio metu Visuomenės Ramybė atsidurtų Pavojuje ar būtų Pažeista: Jei kalbėsime apie NESANTAIKĄ, apie ją jis net neužsimena, ir mums paliekama Laisvė įsivaizduoti, jog Jis, pripažindamas Skirtingumus Mažesniuose Dalykuose, susijusiuose su Politika, yra tokios pat nuomonės ir apie Religinius Reikalus. Tai ne mano paties sugalvota atsitiktinė Spėlionė; tai labai Aiškiai Liudija toks Istorinis Faktas. Karaliaus

ZIGMANTO Antrojo Valdymo laikais, kai GOZLISKIS Tikrai turėjo Visą Valdžią, Lenkijos DIDIKAMS ir BAJORAMS buvo leista siųsti savo Vaikus į VOKIETIJOS PROTESTANTIŠKAS MOKYKLAS bei UNIVERSITETUS: šitaip į savo Šalį jie parsinešė REFORMACIJĄ, kuri paplito visur ir greičiausiai būtų įsigalėjusi dar labiau, jei ARIJONIZMAS ir jo išsigimęs Dvynys SOCINIZMAS nebūtų pasinaudoję šia Nuolaidžiavimo Dovana ir ja Užsimaskavę bei Prisidengę sukorę Kelią į Šiaurę, grasindami Griuvėsiais bei Tyrais Bendram KRIKŠČIONIŠKAM Tikėjimui. POLONI FRATRES papuošė Šias dvi EREZIJAS visokiausiu dirbtiniu BLIZGESIU, kaip tai padaryti jiems leido greičiausiai Sklandi Kalba ir Klaidingas Mąstymo Būdas; tuo tarpu jie rūpestingai slapstė Siaubingas savo Draugų Sektantų, rašiusių apie tuos pačius Dalykus, KLAIDAS, Nesąmones ir Šventvagystes, kurių Pilną ir Autentišką Rinkinį galima rasti BROCKMANO, labai Mokyto KOPENHAGOS UNIVERSITETO Profesoriaus, Veikaluose. Siekiant palaužti šias Erezijas, kai kurie Apribojimai, manyta, bus Naudingi ir Savalaikiai, jei ne visiškai Būtini; o Papistai pasinaudojo Kritiška Padėtimi.

Poezija

Andrzej Krzycki (1482–1537)

Penkioliktojo šimtmečio pabaigoje poetai, įkvėpti humanizmo dvasios, pradėjo kurti pasaulietinę poeziją lotyniškai. Iš nedaugelio poetų, sulaukusių deramo pripažinimo, pats iškiliausias buvo Andrzejus Krzyckis. Kilęs iš didikų šeimos, studijavęs Bolonijoje ir sparčiai užkopęs bažnytinės karjeros laiptais – iš pradžių Poznanės kanauninkas, vėliau vyskupas ir arkivyskupas, jis savo bažnytines pareigas derino su diplomatine ir karaliaus Zigmanto I bei karalienės Bonos Sforzos sekretoriaus tarnyba. Jis kūrė proginę poeziją apie valdovų vedybas, karo žygius, rūmų gyvenimą, bet geriausiai jam pavykdavo trumpos epigramos, dažniausiai meilės tema, neretai gana lengvabūdiškos, – tai renesansiniam Bažnyčios didžiūnui nebuvo labai jau neįprasta. Pateikiamame meilės lyrikos pavyzdyje, kreipdamasis į kažkokią Lidiją, jis kalba:

Man pataikei, mergele, balta gniūžte,
Bet sniegas nešaltas – tiek jame liko ugnies!
Ta ugnis mane degina, keistai maloni ugnis,
Nes sniegą į gniūžtę tavo rankutės suspaudė.
Kaip aš pabėgsiu nuo savo meilės,
Jei per sniego gniūžtę ugnis many įsikūrė?
Tavo lūpos mane gundo, tavo lūpos raudonos...
Nepabėgsiu, o dar karščiau suliepsnosiu!

Krzyckis, žinoma, savo eilėraščius kūrė pagal Horacijaus, Katulo ir Marcialio modelius, ir jie pirmiausia įdomūs autoriaus mokėjimu prisitaikyti prie normų. Iš jo epigramų politinėmis temomis pacituokime vieną apie Teutonų ordiną:

Žinom, jog esama kryžių, kur skiriasi savo spalva:
Kiekvienas nešioja savą jo padėtį žymintį ženklą.
Esama kryžiaus raudono, teisingai vadinamo Kristaus kryžium,
Nes raudona spalva jį nudažė Jo kraujas.
Esama kryžiaus balto, tekusio dešiniajam plėšikui,
Kurio kaltes keli žodžiai nuplovė.
Galiausiai esama juodo kairiojo plėšiko kryžiaus,
Kuris ne be reikalo prūsų vienuolio apsiaustą puošia.

Jan Dantyszek (1485–1548)

Kito poeto, gana gerai žinomo humanistų sluoksniuose, Jano Dantyszeko (Dantiscus), autorinis slapyvardis nurodo jo gimimo vietą. Jis buvo Dancigo (Gdansko) miestietis, pavarde von Hoffenas, studijavęs Krokuvos universitete, daugelį metų tarnavęs karaliaus sekretoriumi ir diplomatu, plačiai keliavęs po Europą ir gyvenimo pabaigoje tapęs Varmijos vyskupu. Sakoma jį buvus labiausiai išsimokslinusį tarp lotyniškai rašiusių poetų humanistų. Jo daugiatomis kūrybinis palikimas rodo stiprią Vergilijaus įtaką. Didelė šios daugybės eilėraščių dalis skirta patriotinėms bei religinėms temoms.

Klemens Janicki (1516–1543)

Nepaisant labai negausaus literatūrinio palikimo, Klemensui Janickiui (Ianicius) pavyko sukurti savo paties legendą, kuri iki šiol gyva lenkų literatūroje. Valstiečio iš Didžiosios Lenkijos Gniezno apylinkių sūnus, jis baigė vietinę mokyklą ir, būdamas labai gabus, surado globėjų, pasiuntusių jį į Poznanės kolegiją, vėliau į Paduvos universitetą, kur įgijo filosofijos daktaro laipsnį ir laimėjo poeto laureato titulą. Grįžęs į Lenkiją, jis gavo parapiją, bet neišgydoma liga anksti nusinešė jo gyvybę. Jo poezija, sukurta Ovidijaus, Propercijaus ir Tibulo pavyzdžiu gryniausia lotynų kalba, vis dėlto nėra imitacinė. Priešingai, ji labai jaudinanti savo asmeniška gaida ir autobiografinėmis detalėmis. Tai elegiška, liūdna poezija žmogaus, suvokiančio, kad jo svajones apie literatūrinę šlovę pavers į nieką artėjanti mirtis. Elegijoje „Apie save palikuonims" jis kreipiasi į ateities skaitytoją:

Jei kas nors, kai aš būsiu kapuos,
Panorės sužinoti ką nors apie mane,
Tegu perskaitys šį puslapį,
Kurį apie save parašiau liūdesio valandą.
Už Žnino pelkių yra kaimas,
Pavadintas Januševo vardu,
Prie kelio, kuriuo lenkų karaliai traukdavo iš Gniezno į Prūsiją.
Ten mano tėvas, kaimietis,
Garbingai dirbo mūsų senelių žemę,
Ir ten, kai maras,
Mūsų kraštą nusiaubęs, nusinešė jo vaikus,
Jis atrado paguodą,
Regėdamas mane, gimusį Dievo pasaulyje.

Jis pasakoja apie tėvo rūpestį suteikti jam išsilavinimą ir kaip, baigęs pradinę mokyklą, atsidūrė kolegijoje:

Ten išgirdau Vergilijaus vardą
Ir savo mokytojo Ovidijaus Naso vardą.
Ten taip žavėjaus poetais, kad garbinau juos lyg dievus.

Jis pasakoja apie savo pirmąsias poetines pergales, darbui trukdančius piniginius sunkumus, apie tai, kaip surado globėją – Krzyckį, o vėliau, po savo geradario mirties, kitą, kuris jį pasiuntė Italijon. Save Janickis vaizduoja kaip gerai sudėtą, tačiau ligos nukamuotą vyrą, žvalaus, vos raustelėjusio veido, – žmogų, pasižymintį pykčio ir entuziazmo proveržiais, turintį daug priešų ir keletą atsidavusių draugų, švelnaus būdo, lengvai sujaudinamą žmonių vargų ir nekenčiantį karo: „Daugelis neteisingai laikė mane žmogum, per daug besidominčiu moterimis, kadangi aš visada mėgau muziką, dainas, juokus ir kadangi nuo pat jaunystės rašiau meilės eilėraščius." Iki dvidešimties metų jis negėrė nieko stipresnio už vandenį ir tai laiko savo ligos (vandenligės) priežastimi. Jis atsisveikina su draugais ir ypač dėkoja savo gydytojui lenkui dr. Antoninui (gerai žinomam asmeniui, kuriam Erazmas Roterdamietis dedikavo vieną savo knygų). Jaunystės eilėraščius jis laiko vaikiškais ir gailisi, kad pritrūko laiko parašyti tai, ką jaučiasi galįs. Jis prašo draugo jo antkapyje iškalti tokius žodžius:

Svetimas vilčiai, baimei ir liūdesiui
Čia aš ilsiuosi po karsto dangčiu.
Tik čia aš gyvenu iš tikrųjų,
Tad sudievu, mano žemiškoji būtie.

Italijoje parašyti Janickio eilėraščiai taip pat labai asmeniški; pavyzdžiui, eiliuotą laišką – tokia forma humanistų buvo labai mėgstama – jis pradeda nuo Italijos politinių naujienų, bet greitai pereina prie pagrindinio dalyko: džiaugsmo, kurį teikia buvimas Italijoje. Šis eilėraštis – tai susižavėjimo giesmė Italijos gamtai, menui ir poezijai. Tikriausiai būgštavimai, kad iš jo neatimtų stipendijos ir per greitai neatšauktų į Lenkiją, padiktavo meilės savo šaliai išpažinimą, kuriame sakoma:

Man neliūdna, kad esu Sarmatijos vaikas,
Ne, aš didžiuojuosi savo sarmatiška kilme.
Šis pasaulis didelis ir kupinas grožio,
Bet nėra žemės, geresnės už mano gimtąją šalį.
Aš žaviuosi Italija, bet Lenkiją nuoširdžiai dievinu;
Čia gyvenu susižavėjimu, ten – meile.
Teisiškai aš priklausau Lenkijai,
Čia aš turiu butą, ten yra mano dievai.

Giesmė apie stumbrą

Kadangi buvo manoma, jog poezija tinka reikšti bet kokiems dalykams, netgi tiems, kurie vėliau būdavo priskiriami grynai prozos sričiai, turime kelis įdomius lotyniškos aprašomosios poezijos pavyzdžius. Mikalojus Husovianas iš Lietuvos, greičiausiai vieno karališkųjų medžiotojų sūnus, kunigas ir aukšto didiko globotinis, atsidūrė Romoje kartu su savo globėju, paskirtu ambasadoriumi Vatikane. Popiežius Leonas X buvo aistringas medžiotojas, todėl domėjosi istorijomis, kurias lenkai ir lietuviai pasakojo apie medžioklę savo šalyse. Įgudusiam eiliuotojui Husovianui jo viršininkas įsakė parašyti popiežiui poemą apie patį egzotiškiausią medžiojamą žvėrį – lietuvišką stumbrą. Taip gimė keistas eiliuotas traktatas, kuriame Husovianas atskleidžia nuodugnų Lietuvos girių, stumbro įpročių, jo medžioklės būdų ir t.t. pažinimą. Tai buvo pirmasis gamtos mokslo veikalas šia tema, nes europinis stumbras kitose Europos dalyse jau buvo seniai išnykęs.

Dauguma to laiko poetų buvo dvikalbiai ir rašydavo veikalus tiek lotyniškai, tiek lenkiškai. Mes minėsime juos kalbėdami apie atskirus autorius poezijai gimtąja kalba skirtuose skyriuose. Jei lenkų literatūros „aukso amžiuje" pastebime sparčiai daugėjant lenkiškų kūrinių, tai kontrreformacijos pergalė sąlygojo lotynų kalbos, pamėgtos galingo Jėzuitų

ordino, sugrįžimą. Paskutinis poetas, rašęs tik lotyniškai, buvo jėzuitas Motiejus Kazimieras Sarbievijus (1595–1640), visoje Europoje žinomas Casimiro vardu.

Literatūra lenkų kalba

Nauja knygų rinka

Išradus spaudą ir įsikūrus leidykloms, buvo ieškoma platesnės potencialių skaitytojų auditorijos (akivaizdžiais komerciniais sumetimais). Siekiant sudominti vidutinio išsilavinimo visuomenę, nemokančią lotynų kalbos, reikėjo leisti knygas gimtąja kalba, kurios būtų įdomios, teikiančios pramogą ir prieinamos tiek savo išvaizda, tiek turiniu. Viduramžiais daug veikalų po šalį klajojo rankraščiais. Tai buvo fantastinės apysakos, riterių romanai, anekdotų bei nepaprastų nutikimų rinkiniai, kuriuose kalbama apie pusiau legendinius asmenis, tokius kaip Aleksandras Didysis ar šventasis kunigaikštis Juozapotas ir jo išmintingasis auklėtojas Barlaamas (abu tapo Romos Katalikų Bažnyčios šventaisiais, nors „Juozapotas" buvo ne kas kitas, o Buda). Tokios legendinės istorijos kaip *Barlaamas ir Juozapotas* dažniausiai būdavo kilusios iš Rytų, bet perkeliant iš vienos kultūros į kitą perdirbamos ir pagražinamos. Lenkijos leidyklos, besisemdamos iš to turtingo paveldo, užsakydavo viduramžių romanų vertimus ir adaptacijas. Nuo pat šešioliktojo šimtmečio pradžios tokios knygos Lenkijoje buvo labai populiarios. Nuolatos pasirodydavo nauji jų leidimai, o kai kurios knygelės savo karjerą baigė tik dvidešimtajame amžiuje, tapusios kaimo mugėse pardavinėjamu skaitalu.

Iš Vakarų pasiskolinti veikalai keliaudavo iš Lenkijos į rytinių slavų žemes, įskaitant Maskvą, kur neretai susidurdavo su kitomis tų pačių istorijų versijomis, atklydusiomis per Bizantiją. Siužetų ir lieratūrinių priemonių migracija, kurios pėdsakai veda net į kelių tūkstantmečių senumo praeitį, yra įdomi tema mokslininkams. Lenkijoje tuos romanus vertė ir adaptavo dažniausiai plebėjiškos kilmės raštininkai. Be to, kadangi dauguma jų pirkėjų gyveno miestuose, šias knygas galima skirti prie miestelėniškos literatūros.

5 - 1071

Biernat iš Liublino (apie 1465 – po 1529)

Biernatas iš Liublino buvo pirmasis lenkų autorius, rašęs vien tik gimtąja kalba. Jis kilo iš miestelėnų ir, būdamas kunigas, visą gyvenimą praleido tarnaudamas įvairioms didikų šeimoms. Žinių apie jo biografiją išliko nedaug, greičiausiai todėl, kad Katalikų Bažnyčia jo pagrindinį veikalą buvo įtraukusi į draudžiamų knygų sąrašą. Į jį buvo įtariai žiūrima kaip į „protestantišką" rašytoją – dar iki apskritai išgirstant apie Martiną Lutherį. Jo raštai kilo iš husitų tradicijos. Biernato gimtajame mieste Liubline penkioliktojo šimtmečio pabaigoje buvo teisiama daugybė eretikų, kaltinamų Huso doktrinos palaikymu – raginusių sugrįžti prie Kristaus nurodytų dviejų komunijos formų (duonos bei vyno) ir tikėjimo, jog perkeitimas negali įvykti, jei mišias aukojantis kunigas gyvena nuodėmingai. Taip pat galimas dalykas, kaip tvirtina kai kurie mokslininkai, jog Biernatas pateko vokiečių anabaptistų įtakon. Jis gana radikaliai kovojo prieš mirties bausmę: „Jeigu Dievas duoda žmogui gyvybę, tai tik Dievas ją gali atimti, o ne valstybė." Jo teologinės pažiūros rodo, kad jis pasirinko kelią, kuriuo truputį vėliau pasuko Lutheris. 1515 metais rašytame laiške skaitome: „Man regis, jog Dievo sprendimai – tai didžiulė bedugnė, ir, be Evangelijų, mums nedera pripažinti jokių taisyklių, nes jos tuščios ir netikros, ir metams bėgant keičiasi. [...] Ir net jei paprastas tikėjimas lengvai galėtų mus apsaugoti nuo šitų rūpesčių, jei mes įtikėtume tuo, ko mus moko sėdintieji Mozės soste, vis tiek žmogaus proto nepavyks sutureti, kad jis neieškotų tiesos ir kad jos link kaip sau pritinkančio dalyko link nekiltų." Tokie posakiai atrodo labai nutolę nuo viduramžiško požiūrio, tačiau visos Biernato kūrybos kontekste šios citatos atgauna tikrąsias proporcijas.

Biernatas buvo vienos pirmųjų knygų, išspausdintų lenkų kalba, autorius. Tai iš lotynų kalbos versta ir adaptuota maldaknygė *Sielos rojus* (*Raj Duszny*, 1513), kuri vėliau buvo daugelį kartų perleista. Jo pagrindinis veikalas – tai eilėmis parašytas *Frygo Ezopo, doro išminčiaus, gyvenimas ir jo posakiai* (*Żywot Ezopa Fryga, mędrca obyczajnego, z przypowieściami jego*). Jo būta tokio populiaraus, jog pirmąjį leidimą žmonės visiškai suskaitė tiesiogine šio žodžio prasme, ir mes galime tik spėlioti apie jo išleidimo metus (turbūt 1522). Ezopas, šeštojo amžiaus pr. Kr. graikų pasakėčių autorius, greičiausiai buvo

mitinis asmuo, o jo pasakėčios, labai populiarios visoje viduramžių Europoje, – iš tikrųjų tautosaka (t.y. kolektyvinės kūrybos vaisius). Tipingą žmonių elgesį vaizduojančios alegorinės gyvulių figūros priklauso senai literatūros priemonių tradicijai ir buvo plačiai paplitusios, pavyzdžiui, prancūzų *fabliaux*. Pats terminas „ezopinė kalba", primenantis nemalonias tiesas apie nekaltu apsimetantį galingąjį, liudija tradicijos stiprumą. Legenda apie patį Ezopą, vergą, kuris dėl savo sąmojo išsilaisvino iš ne tokio protingo šeimininko, buvo atgaivinta renesanso laikais, italų humanistui Ranuccio d'Arezzo išvertus šią graikišką istoriją į lotynų kalbą ir išleidus Milane 1471 metais. Tas veikalas priklauso jau minėtų fantastinių romanų žanrui. Tai lyg ir humoristinė pasakėčia, kilusi iš Artimųjų Rytų.

Nors Biernato poema – tai lotyniško d'Arezzo vertimo perteikimas, tačiau ją persmelkiantis lenkų autoriaus požiūris suteikia kūriniui originalaus aštrumo. Ezopas šioje poemoje vaizduojamas kaip kuprotas neūžauga, o pasigardžiavimas, su kuriuo autorius piešia jo bjaurumą, gali būti aiškinamas reakcija į viduramžišką idealizavimą – tokia tendencija pastebima tiek mene, tiek hagiografinėje literatūroje. Skaitytojas negali nepagalvoti apie nykštukus ir milžinus, keleriais metais vėliau pasirodžiusius Prancūzijoje iš po Rabelais plunksnos. Slaviškas Ezopo bjaurumas, atrodo, pabrėžiamas tam, kad išryškintų kitas jo savybes, suteikiančias jam pranašumo prieš jo šeimininką Ksantą. Jis demonstruoja žemišką, praktinę išmintį ir daug sąmojo. Išvada akivaizdi: aštrus protas vertas daugiau už kilmingą prigimtį ir dailų stotą. Susidūrus vergui (plebėjui) ir jo šeimininkui (kilmingajam, prelatui), pastarasis lieka kvailio vietoje. Taigi poema patvirtina tai, ką mes apie Biernato pažiūras žinome iš kitur. Poema sudėta iš nedidelių epizodų, parodančių skirtingą Ezopo ir Ksanto požiūrį į tuos pačius įvykius. Pavyzdžiui, kai abu susiduria su klausimu, kodėl laukiniai augalai vešlesni, Ksantas priskiria tai Dievo valiai, o Ezopas meta jam iššūkį: „Taip atsakyti, kaip tu, kiekvienas piemuo mokėtų. Priežasties nenurodo tas, kuris Dievui viską suverčia." Taip pašlovinamas stebėjimas – pranašingas empirinio mokslo ženklas. Poemoje netrūksta ir išpuolių prieš scholastiką. Ezopas simbolizuoja liaudiškos

išminties paprastumą: „Kadangi daug greičiau suvokiame paprastais žodžiais išreikštą tiesą." Apskritai *Ezopo gyvenimas* – tai istorija apie žemakilmį žmogų, kuris elgiasi išmintingai, ir todėl suteikia skaitytojui piktoko džiugesio, regint išjuokiamą vieną šio pasaulio galingųjų. *Ezopo gyvenimo* populiarumas, žinoma, rėmėsi jo šiurkščiu, neišrankiu – iš tikrųjų gana viduramžišku – humoru, pritaikytu vidutinės publikos skoniui. Humoristiniam efektui sukelti naudojamos tokios standartinės priemonės kaip su fiziologinėmis funkcijomis susiję žodžiai ar pasityčiojimai iš moterų. Kaip žinome, antifeminizmas amžiais buvo liaudiškų juokų pagrindas.

Antroji poemos dalis susideda iš pasakėčių, tariamai sukurtų Ezopo. Tos pasakėčios – tai bendra daugelio tautų nuosavybė, o jų literatūrinę vertę sudaro gausybė Biernato pavartotų lenkiškų patarlių ir priežodžių. Tad antroji poemos dalis – tai pirmasis istorijoje lenkiškų patarlių rinkinys.

Kita Biernato poema, *Palinuro ir Charono dialogas* (*Dialog Palinura z Charonem*), taip pat perteikia lotyniškai parašytą prozinį dialogą. Palinuras, šiame pasaulyje buvęs Enėjo laivo vairininku, Hade kalbasi su Stikso upės keltininku. Charonas gana smulkiai jam išdeda viską, kas žinotina apie paprastus žmones niekinančių ir spaudžiančių turtingųjų bei galingųjų ištvirkimą.

Biernatas iš Liublino, taip plačiai skaitomas savo gyvenamuoju laikotarpiu, po mirties buvo užmirštas ir ilgą laiką minimas tik kai kurių protestantų istorikų kaip priešprotestantinio judėjimo atstovas. Turbūt šitokį likimą galima paaiškinti jo viduramžiška kalba. Per kelis šešioliktojo amžiaus dešimtmečius lenkų kalba taip pažengė į priekį, jog Biernato stilius neteko vertės, nors jo kūriniams, ypač pasakėčioms, pakako gyvumo. Šiandien Biernato kūryba laikoma svarbia lenkų poezijos vystymosi grandimi. Jis vis dar teberašė „netobulomis silabinėmis" eilėmis, t.y. aštuonskiemenėmis, besikaitaliojančiomis su devynių ar net vienuolikos skiemenų eilutėmis. Biernatas – tai paribio asmenybė; jo kūryba priklauso tiek „geltonosios literatūros", tiek poezijos istorijai.

Marcholtas

Kitas personažas, panašus į Ezopą, pasirodė maždaug tuo pat metu. Europos literatūroje jis vadintas *Marchlandus* arba *Morolph*, arba *Markol*, arba *Marchult* ir buvo atklydęs

greičiausiai iš žydų legendų apie karalių Saliamoną. Kartais Marchultas vaizduotas karaliaus Saliamono pagalbininku, kartais priešininku. Per apokrifus jis atkeliavo į viduramžių rankraščius ir tapo lotyniško veikalo, galutinį pavidalą įgavusio Vokietijoje, herojumi. Šiame fantastiškų istorijėlių rinkinyje, kupiname nešvankių juokų ir šiurkštaus humoro, Marchultas, kaip ir Ezopas, bjaurus, grubus ir nutukęs, bet visada pergudrauja karalių Saliamoną. Lenkiškas (Jano iš Košičių) vertimas išėjo 1521 metais ir vadinosi *Išmintingojo karaliaus Saliamono ir šiurkštaus, nešvankaus Marcholto pašnekesiai* (*Rozmowy, które miał Salomon mądry z Marchołtem grubym a sprośnym*). Marcholtas (Marchultas vėl kitaip pavadinamas) taip išgarsėjo Lenkijoje, kad jo vardas pasiekė mūsų laikus ir tapo sinonimu linksmo, protingo žemos kilmės žmogaus, apsirijėlio, trykštančio sąmoju gašlaus girtuoklio, pasirodančio net kai kurių dvidešimtojo amžiaus poetų kūriniuose (Kasprowicz, Tuwim). Visą veikalą smelkia stipri parodijos gaida, pavyzdžiui, vaizduojant Marcholto genealogiją, kuri nusitiesia per dvylika keistais vardais vadinamų kaimo kvailelių ir dvylika kekšių kartų. Kaip įprasta šiam žanrui, kūrinyje gausu juokų apie moteris, kartais labai nepadorių. Marcholtas visada sugeba išsisukti iš pačių kebliausių padėčių. Pavyzdžiui, kai ruošiamasi jį karti, išreikšdamas paskutinį norą jis prašosi leidžiamas pats pasirinkti medį, ant kurio teks kaboti. Kadangi nė vienas medis jo skoniui netinka, jis išvengia mirties. (Ir Ezopas, ir Marcholtas – tai „šauniojo kareivio Šveiko" pirmtakai.)

Sovizžalis

Paskutinysis į šią populiarių herojų draugiją įsijungė Ulenšpygelis. Šis flamandiškos ir germaniškos kilmės personažas buvo klajojantis amatininkas, padauža, einantis iš miesto į miestą ir krečiantis šunybes turtingiems miestelėnams, pirkliams, kunigaikščiams ir t.t. Tilio Ulenšpygelio (angliškai vadinamo *Owlglass*, prancūziškai – *Espiègle*) išdaigos atskira knyga buvo išleistos Vokietijoje 1510 metais. Pirmasis vertimas į lenkų kalbą išėjo apie 1530-uosius. Šio veikalo herojus buvo vadinamas Sovizžaliu [t.y. Vėjavaikiu – *vert.*], o apie jo nuotykius rašė daug lenkų autorių. Sovizžaliui buvo priskiriama vis daugiau ir daugiau pokštų; taip susikaupė daugybė anoniminių tekstų, vadinamų *literatura sowiźrzalska*, kuri

artimai giminiavosi su Krokuvos ir jos apylinkių „žakų" istorijomis („žakų" vardas išvestas iš žodžio *diak, diaconus* – taip buvo vadinami Krokuvos universiteto studentai). Sovizžalis į Rusiją iš Lenkijos nukeliavo gana vėlai, aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje, ir ten labai įdomiai pasikeitė jo vardas: Sovizžalis pavirto Sovjest'draliu, tai išvertus maždaug reikštų: „velniop sąžinę" (*Pochoždenija oživskogo novogo uveselitelnogo šuta i velikogo v djelach liubovnych pluta Sovjest' drala bolšogo nosa, perevod s polskogo i drugich jazykov*). Aštuonioliktajame šimtmetyje pasirodė keturi *Sovjest'dralio* leidimai.

Humoristinių istorijų, anekdotų, pokštų Lenkijoje buvo semiamasi ne tik iš *Ulenšpygelio,* bet ir iš lotyniškų humanistų veikalų bei Boccaccio *Dekamerono.* Tokių įvairių apsakymų rinkiniai Italijoje vadinti *facezie* – iš čia tą patį [t.y. „anekdotai" – *vert.*] reiškiantis lenkiškas žodis. Populiariausias šios rūšies rinkinys *Facecje Polskie* buvo sudarytas šešioliktojo šimtmečio pabaigoje ir daugelį kartų išleistas kitame amžiuje.

'rojos istorija Lenkiškuose pseudoistorinių romanų vertimuose buvo rašoma, pavyzdžiui, apie fantastiškus Aleksandro Didžiojo nuotykius, neblogai žinomus ir rytiniams slavams, pas kuriuos šios istorijos atklysdavo iš Bizantijos. Iš įvairių lotyniškų šaltinių sudėliota *Trojos miesto sugriovimo istorija* (1563) aprašo įvykius, kurių nerastume Homero poemose: pradėjus Argonautų žygiu ir Medėjos pagrobimu, pereinama prie Elenos pagrobimo, ją grąžinti reikalaujančių graikų pasiuntinių atvykimo į Troją, Trojos karo ir tolesnių Uliso bei Enėjo klajonių. Kūrinys, kaip ir dera liaudiškam romanui, pasižymi stipriu antifeminizmu: dėl visų nelaimių kaltos moterys.

Atilos istorija Herojinės pasakos, lotyniškai parašytos vengrų vyskupo, vertime, pavadintame *Atilos, vengrų karaliaus, žygių istorija,* vaizduojamas kitas pusiau legendinis personažas Atila.

Meluzina Riterių romano herojė Meluzina sužavėjo gausybę lenkų skaitytojų. Viduramžių Prancūzijoje gimęs romanas buvo išverstas ar perteiktas daugeliu kalbų. Meluzinos personažas greičiausiai kilęs iš *Mère Lusine,* spėjamos aristokratų de Lusignanų šeimos prosenės. Kaip ir daugelio pasakų herojės, tai buvo pusiau žmogiška, pusiau žvėriška būtybė. Kartą per savaitę (šeštadienį) ši graži mergina virsdavo undine ir visą

dieną praleisdavo upelyje. Ištekėjusi ji pagimdė daugybę vaikų, bet uždraudė vyrui ją matyti šeštadieniais. Deja, pasiklausęs piktavalių liežuvautojų, jis užsimanė ją pasekti. Toks sprendimas sukėlė daugybę nelaimių. Romane gausu dvikovų su milžinais, slibinais ir pan. Pasirodė daug jo leidimų, ir net mūsų amžiuje jį dar galima buvo aptikti ant kaimo mugių prekystalių. Iš Lenkijos šis romanas nukeliavo į Rusiją.

„Meluzina" imta vadinti ypatingos rūšies žvakidę, tvirtinamą prie lubų undinės pavidalo ornamentu. Taip pat „meluzinomis" Lenkijoje buvo vadinamos gražios, ne per daug griežto elgesio merginos.

Adomo ir Ievos nuotykiai

Vienas įdomesnių pavyzdžių iš gausios religinio pobūdžio grožinės literatūros, dažniausiai pagražinančios biblinių personažų bei šventųjų gyvenimus, – tai apysaka apie Adomo ir Ievos gyvenimą po to, kai jie buvo išvaryti iš Rojaus. Net, sakyčiau, jaudina mūsų pirmųjų gimdytojų patirtų sunkumų jiems grumiantis su naujais velnio gundymais aprašymas. Atgailaudami už nuodėmę (tokią bausmę Adomas paskyrė Ievai ir sau) jie daugelį dienų badavo. Iš tikrųjų Ieva trisdešimt dienų turėjo stovėti ant akmens iki kaklo panirusi Tigro upėje, tuo tarpu Adomas, sekdamas jos pavyzdžiu, kiek ilgiau (keturiasdešimt dienų) turėjo išbūti Jordano vandenyse. Tačiau velnias angelo pavidalu pasakė Ievai, jog Dievas jiems jau atleido, tad nebėra prasmės tęsti atgailos. Ypač jaudinančios paskutinės akimirkos: Adomas ir Ieva miršta, apsupti penkiolikos tūkstančių palikuonių (neskaitant moteriškos giminės). Teologiniu požiūriu vienas skyrius gana paslaptingas; jame Šėtonas, Adomo ir Ievos paklaustas, kodėl juos persekioja, pasakoja savo nuopuolio aplinkybes. Jis buvo vienas Dievo sūnų, bet kai Dievas sukūrė žmogų pagal savo paveikslą ir panašumą, o Šėtonui liepė pašlovinti šį žemesnį sutvėrimą, jis ėmė maištauti, reikalaudamas pirmumo teisių sau. Nubaustas už nepaklusnumą, jis nuo to laiko gundo žmogų. Tad, pasak apysakos autoriaus, Šėtono nuopuolio ir jo tolesnės veiklos akstinas – tai pavydo sukeltas varžymasis su žmogumi. Pirmaisiais krikščionybės amžiais tokią interpretaciją siūlė šv. Irenėjus, Tertulianas ir šv. Kiprijonas, bet vėliau Bažnyčia ją atmetė.

Enciklopedijos ir vaizdingi pasakojimai

Marcin Bielski (1495–1575)

Bajorų kilmės Marcinas Bielskis, ilgą laiką tarnavęs dvariškiu ir kareiviu, visada buvo aistringas bibliofilas. Brandaus amžiaus sulaukęs, jis atsidėjo literatūrai. Norėdamas dalyvauti savo laiko intelektualiniame gyvenime, Bielskis įsikūrė Krokuvoje ir persiėmė miesto gyvenimo įpročiais. Ten, savo bibliotekoje, jis gyveno darbingą rašytojo gyvenimą. Vėliau įsikūręs savo dvare, daugiau rūpinosi knygomis negu žemės ūkiu. Jo skaitytojiško godumo nelydėjo kūrybinis talentas, bet jis turėjo didelę informacijos rinkėjo ir tvarkytojo dovaną. Iš nesuskaičiuojamų lotyniškų ir čekiškų knygų, iš bažnytine slavų bei rusinų kalba parašytų rankraščių jis rinko duomenis savo didžiuliam lenkiškam veikalui *Viso pasaulio kronika* (*Kronika wszystkiego świata*), kuris buvo tam tikros rūšies enciklopedija, pateikianti geografinius ir istorinius duomenis, be kita ko, ir apie Indiją, Egiptą, Graikiją bei Romą. Žinoma, Bielskis nebuvo mokslininkas šiuolaikine prasme. Jo enciklopedijai galėtume rasti vietą ant ribos tarp populiarių įsivaizdavimų, aptinkamų to meto „geltonojoje literatūroje", ir mokslinių tyrinėjimų. Teisindami jį tarkime, jog šešioliktojo amžiaus europietiškas protas dar aiškiai neskyrė mitų ir istorinės tiesos, ypač žvelgdamas į egzotiškus kraštus. Bet kuriuo atveju 1551 metais išleista Bielskio *Kronika* tapo pirmuoju lenkišku pasaulio istorijos veikalu. Didelė jo dalis skirta kaimyninių šalių geografijai bei istorijai – Bohemijos, Vengrijos, rytinių slavų valdų ir Turkijos. Apie tai, žinoma, Bielskis rašo kaip istorikas, o ne kaip legendų rinkėjas. Atskirame skyriuje jis pateikia Lenkijos istoriją. Todėl jį taip pat galima laikyti pirmuoju Lenkijos istoriją gimtąja kalba parašiusiu autoriumi, nes iki tol visos knygos šia tema buvo lotyniškos. Jomis, be abejo, istorikas naudojosi kaip šaltiniais, aprašinėdamas praeities įvykius. Žavi Bielskio darbštumas ir intelektualinis smalsumas, o jo užmojai parodo renesansinio proto akiratį. Nors buvo Romos katalikas, bet jautė neslepiamą simpatiją reformacijai ir neretai būdavo priskiriamas prie protestantų rašytojų. Kai kuriuose jo veikaluose esama elementų, primenančių viduramžiškos kilmės populiariąją literatūrą, apie kurią kalbėjome ankstesniame skirsnyje. Prieš parašydamas *Kroniką*, jis

išleido *Filosofų gyvenimus* (1535), perteikęs čekišką veikalą, kuris savo ruožtu buvo perteiktas iš lotyniškojo. Šnekamąja šios knygos kalba jis primena Biernatą iš Liublino ar Marcholto vertėją.

Bielskis, būdamas moralistas, šį bruožą suteikė ne tik *Kronikai*, bet ir kitiems savo rašiniams. Turiu omeny vieną pamokomąjį vaidinimą ir kelias eiliuotas satyras, išjuokiančias visuomenės gyvenimo ydas: godumą, valstiečių priespaudą ir nedorus teisėjus. Be didelės simpatijos piešiami realistiniai Krokuvos miestiečių gyvenimo vaizdai atspindi jo ištikimybę savo luomui – bajorijai.

Maciej Stryjkowski (1547–1582)

1569 metų Liublino unija, sujungusi Lietuvą ir Lenkiją, atkreipė visuomenės dėmesį į lenkams vis dar mažai pažįstamus kraštus. Iš Mozūrijos kilęs Maciejus Stryjkowskis žavėjosi Lietuva, tebesaugančia liaudiškų apeigų ir papročių pagoniškas liekanas. 1582 metais jis parašė veikalą, kurį tradiciškai pavadino kronika: *Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusios kronika* (Žemaitija – šiaurinė Lietuvos provincija). Tai ne tik istorija, bet ir vaizdingas, autentiškas pasakojimas apie vietines lietuvių dievybes, apeigas, liaudies papročius. Be abejo, autorius mylėjo tą neliestų miškų, ežerų bei pelkių šalį ir nebuvo abejingas jos viduramžiškų mūšių su teutonų riteriais atminimui. Tai paaiškina, kodėl vėliau rašytojai romantikai, kaip poetai Mickevičius ir Słowackis bei jų amžininkas romanistas Kraszewskis, dažnai naudojosi Stryjkowskio *Kronikos* motyvais.

Łukasz Górnicki (1527–1603)

Tikriausiai Łukaszas Górnickis užima tokią svarbią vietą lenkų literatūroje ne tiek dėl tikrosios literatūrinių pasiekimų vertės, kiek dėl reikšmės literatūros istorijai. Jis pirmasis paskelbė elegantišką, sudėtingą lenkišką prozos kūrinį, taip išsiskirdamas iš tų, kurie rašė siekdami patenkinti plačiąją visuomenę.

Būdamas miestietiškos kilmės, jis įgijo gerą humanistinį išsilavinimą Italijoje, vertė Seneką ir išgarsėjo savo eilėraščiais. Literatūriniai ryšiai ir tarnyba karaliaus dvare padėjo jam įgyti bajoro titulą ir turtą. Rimtai siekdamas renesansinio

idealo, jis daugelį metų praleido prie veikalo, kuriuo tikėjosi į lenkų kultūrinį bei intelektualinį gyvenimą įskiepyti itališkus papročius. Daug pastangų jis įdėjo siekdamas perteikti garsųjį renesansinį veikalą – Baldassarrės Castiglionės *Il Corteggiano*. Górnickio veikalas, pavadintas *Lenkų dvariškis* (*Dworzanin polski*), pasirodė 1566 metais. Originalas, parašytas mokyto džentelmeno ir kunigaikščio Urbino dvare susirinkusių damų dialogo forma, persunktas neoplatonizmo, o gėrio ir grožio tapatumo idėja perteikiama idealaus džentelmeno pavyzdžiu. Górnickis perkėlė veiksmą į vyskupo Maciejowskio dvarą Prondnike, netoli Krokuvos, pasitelkė vietinius personažus, nusižiūrėtus nuo pažįstamų, pašalino moteris (kurios Lenkijoje nedalyvaudavo nei per daug laisvose, nei per daug rimtose diskusijose) ir pakeitė daug originalo juokų bei anekdotų vietiniais, paimtais iš lenkiško dvaro gyvenimo. Jo proza, artimai sekanti turtingomis ir elegantiškomis itališko originalo moduliacijomis, – tai pats vertingiausias šio eksperimento aspektas. Ji tapo pavyzdžiu daugeliui vėlesnių rašytojų, nors *Dvariškio* pasirodymas nesukėlė didelio atgarsio. Jis aiškiai buvo skirtas negausiam elitui. Kai kurie *Dvariškio* fragmentai su originaliais anekdotais ir pasakojimais nelabai tenutolsta nuo liaudiško Marcholto ar Ulenšpygelio humoro, bet pati išraiška juos pakelia į kur kas aukštesnį lygį. Pasverta Górnickio proza, puiki jo sakinių struktūra ryškiai skiriasi nuo puošnios Mikołajaus Rejaus, kurio reikšmingiausia knyga *Veidrodis* pasirodė dvejais metais vėliau už *Dvariškį*, 1568-aisiais, prozos.

Mikołaj Rej (1505–1569)

Mikołajus Rejus, vadinamas lenkų literatūros tėvu ir savo laikais labai populiarus, tėvynainiams išlieka „geros, senos Lenkijos" simboliu. Abejotina, ar jį galima pavadinti kitaip nei apsirijėliu, girtuokliu, ištvirkėliu, liežuvautoju, nešvankėliu ir piktžodžiautoju. Tiesą sakant, jėzuitų rašytojams kontrreformacijos laikais pavyko sukurti kaip tik tokį jo vaizdinį, nes Rejus buvo protestantas. Be abejo, tai būta labai prieštaringo vyro; viduramžiškas žmogus jame grūmėsi su renesansiniu, o jo gyvenimo, žemiškų malonumų, linksmybių teigimas nevisiškai derinosi su jo protestantišku didaktiniu užsidegimu.

Jis gimė smulkių bajorų šeimoje, kuri iš Krokuvos apylinkių persikėlė į Rusiją. Jo tėvas, nors ir bajoras, buvo beraštis, tad Rejus praleido vaikystę bei jaunystę medžiodamas ir žuvaudamas it jaunas laukinis. Pasiųstas į didiko dvarą išmokti mandagumo ir gerų manierų, jis pamažu pamėgo knygas, kartu įgijo kiek chaotišką, bet platų išsilavinimą. Jis net pramoko truputį lotyniškai, nors ne tiek, kad galėtų rašyti šia kalba. Todėl vartojo tik gimtąją. Sumaniai valdęs savo dvarus, pelningai vedęs ir sėkmingai pabaigęs nesuskaičiuojamus teismo procesus, jis sukaupė nemažą turtą. Nors visą laiką užimtas, mėgstąs bendrauti, mylimas savo sugėrovų ir medžioklės bičiulių, jis surasdavo laiko rašyti, dažniausiai naktimis, ir paliko milžinišką literatūrinį *oeuvre*, bent jau matuojant puslapių skaičiumi. Jo raštai išaugo iš lengvabūdiškų eilių ir nedidelių anekdotų, kuriuos mėgo kurti norėdamas palinksminti savo draugus. Būdamas tipiškas žemvaldys, jis lankydavosi seimuose ir keletą kartų pats buvo išrinktas deputatu, tačiau į grupuočių kovas nesivėlė. Vietoje to jis atsidėjo rimtiems religiniams bei moraliniams ieškojimams. Vienodai lengvai jis kūrė eilėmis bei proza ir, sakyčiau, buvo vienodai plepus; laisvai skolinosi iš kitų autorių, kaip buvo priimta tais laikais. O dėl religijos, jis sekė daugeliu savo bendraamžių, nuo antiklerikalinio nusistatymo jaunystėje pereidamas prie atviro bei karšto protestantizmo.

Jo poezijai galėtume rasti vietą kur nors tarp Biernato iš Liublino ir visiškai ištobulėjusios vėlyvojo renesanso lenkų poezijos. Jis laikosi taisyklingų silabinių schemų, tačiau kartais svyruoja tarp „netobulo" ir klasikinio rimo.

Per daug žodingos ir pakrikõs šiuolaikinio skaitytojo skoniui jo prozos vertė atsiskleidžia skaitant balsu. Ji perteikia kasdieninę šneką stebėtinai prancūzų rašytoją Rabelais primenančiu būdu. Gausybė linksmų frazių išduoda neslepiamą malonumą, kurį autoriui teikia atpalaiduotas žodžių srautas. Puikus dvidešimtojo amžiaus Rabelais vertėjas į lenkų kalbą Tadeuszas Boy-Żeleński savo vertimui ėmė pavyzdžiu Rejų.

Poezijoje Rejus dažnai naudodavo dialogo formą. Būtent šią priemonę aptinkame jo *Trumpame trijų asmenų – pono, vaito ir klebono pokalbyje* (*Krótka rozprawa między trzema osobami panem, wójtem a plebanem*, 1543), kuris iš tiesų yra labai ištęsta

trijų luomų diskusija. Nors Rejus buvo bajoras, jo aštri satyra neskiria klasių. Valstietis susivienija su klebonu prieš dvarininką; dvarininkas su klebonu prieš valstietį ir t.t. Visiems žinomi kaltinimai, tipiški antiklerikaliniai posakiai atskleidžia dvasininkijos godumą. Ir kaip tik dvasininkams ir bajorams tenka pagrindinė priekaištų kruša.

Kito eiliuoto dialogo *Juozapo iš žydų genties gyvenimas* (*Żywot Józefa z pokolenia żydowskiego*, 1545) siužetas paimtas iš Biblijos bei kai kurių lotyniškų humanistų veikalų. Iš tiesų tai eiliuota pjesė, ir kaip tokia buvo statoma mūsų laikų avangardinių režisierių. Net jei puritoniškas Juozapo dorumas kelia nuobodulį, negalima pasakyti, kad jį suvedžioti norinti viliotoja, egiptiečių didiko Putipharo žmona, nėra gyvas aistros apimtos moters paveikslas.

Pirklys (*Kupiec*, 1549) – taip pat eiliuota pjesė. Tai laisvas ir spalvingas kur kas sausesnio antikatalikiško pamokomojo vaidinimo *Mercator*, kurį lotyniškai parašė vokietis Naogeorgas, perteikimas. Kaip ir dera šio žanro kūriniui, nusidėjėlis, šiuo atveju pirklys, po mirties teisiamas drauge su daugeliu šios žemės galingųjų, t.y. kunigaikščiais, vyskupais, abatais. Pastarieji deda ant teisingumo svarstyklių visas jų pastatytas bažnyčias bei vienuolynus, visus gerus darbus ir net popiežiaus indulgencijas, bet svarstyklės nesujuda. Pirklys neturi atsinešęs gerų darbų, gyvenime jis buvo sukčius bei niekšas, tačiau jo tikėjimas jį išgelbsti. Tad pjesė iliustruoja teiginį apie išteisinimą tikėjimu.

Religinis užsidegimas paskatino Rejų parašyti didelį prozos veikalą apie tikrąjį, t.y. protestantiškąjį, tikėjimą. *Postilla* (1557) – tai tam tikra prasme naivus namudinės religinės išminties traktatas. Nepaisant didelės apimties, jis tapo labai populiarus, sulaukė daugelio pakartotinių leidimų ir buvo išverstas į lietuvių kalbą. Be to, įkvėptas pamaldžios vilties išstumti lotyniškas Dovydo psalmių versijas, Rejus perteikė jas proza iš lotynų kalbos ir išleido, pavadinęs *Dovydo psalmynu* (*Psałterz Dawidów*, 1546).

Visą savo kūrybinį gyvenimą Rejus rašė trumpus komiškus eilėraštukus, idant palinksmintų savo draugus bei bendrus, ir iki pat mūsų dienų jo vardas pirmiausia siejamas su humoristine progine poezija. Vietoje įprastų viduramžiais pasakėčių

jis temų sėmėsi iš juokingų istorijėlių ir anekdotų. Rejaus stilius šiurkštus, storžieviškas, dažnai nepadorus. Jam labai svarbios kasdieninio gyvenimo detalės. Tie niekučiai, paties Rejaus vadinti *figliki* (*figiel* – „išdaiga"), kaip ir diduma jo kūrybos, artimi Chaucerio dvasiai.

Tačiau prie Rejaus nuopelnų gali būti priskirtas kitas labai didelis eiliuotas veikalas – *Būdingas doro žmogaus gyvenimo paveikslas* (*Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego*), išleistas 1558 ir pakartotas 1560 bei 1585 metais. Nors idėja paimta iš tuo metu labai populiaraus italų autoriaus (Palingenius), visa, ką skolinosi iš originalo, Rejus gerokai pakeitė. Jis įvedė dar vieną veikėją – jauną bajorą, keliaujantį nuo filosofo pas filosofą ir klausinėjantį, kaip žmogus turėtų elgtis, siekdamas gyventi išmintingai, dorai ir laimingai. Tuo paaiškinami ir atskirų skyrių pavadinimai: „Aristotelis", „Diogenas" ar „Epikūras". Poemoje apstu moralinių bei metafizinių nukrypimų. Nors kūrinio tikslai didaktiniai, jame aptinkame puikių gamtovaizdžių, gyvai pavaizduotų įvairių elgsenos bruožų. Jaunuolis pagaliau suranda laimę išsirinkdamas gerą žmoną ir įsikurdamas ramiame kaimo dvare.

Tokie pat gero gyvenimo taisyklių ieškojimai, aptinkami daugelio renesanso rašytojų, pavyzdžiui, prancūzo Montaigne'o, kūryboje, paskatino Rejų pusiau proza, pusiau eilėmis parašyti veikalą, užtikrinusį jam vietą šalia kitų amžininkų. *Veidrodis* (*Zwierciadło*, 1568) – tai laisvai plaukiantys apmąstymai, kupini nesuskaičiuojamų Biblijos ir klasikinės literatūros citatų. Pirmoji prozinė šio kūrinio dalis pavadinta labai panašiai kaip anksčiau minėtoji poema – „Doro žmogaus gyvenimas". Joje ypač ryškiai atspindimas to amžiaus lenkų smulkiosios bajorijos mąstymas ir elgsena. Pasak Rejaus, žmogų veikia išorinės jėgos, kurios esti stipresnės už jo valią; pavyzdžiui, jo gimimas priklauso nuo planetų išsidėstymo. Net vidinį žmogaus gyvenimą, anot Rejaus, lemia jo temperamentas (būdamas ištikimas savo viduramžiškam paveldui, jis skyrė keturis temperamento tipus: cholerišką, sangvinišką, melancholišką ir flegmatišką); tačiau protas vis dėlto gali nugalėti. Čia Rejus nelabai toli nuo sublimacijos idėjos. Pavyzdžiui, viename jo pasakojimų choleriškas jaunuolis, turintis polinkį žudyti, savo tėvų liepimu tampa mėsininku. Rejaus

lavinimo idealas siejasi su vėlesnėmis Rousseau *Emile* idėjomis. Jaunuolis turi mokėti šiek tiek skaityti bei rašyti, tačiau jam patartina gramatikos bei logikos vengti it maro. Jis turėtų mokytis jodinėti, mėtyti ietį ir šaudyti iš muškietos. Išsilavinimas ateis kartu su patirtimi. Patartina ilga kelionė. Tačiau daug dėmesio reikia skirti pačiam svarbiausiam gyvenimo veiksmui – geros žmonos išsirinkimui. Galiausiai jis turi įsikurti savo kaimo dvare ir nesileisti rūmų gyvenimo gundomas. Rejus atvirai šlovina sibaritiškumą (tačiau taip pat pataria visur laikytis saiko), dvarininko laisvę savo paties namuose, gamtos, medžioklės, geros virtuvės džiaugsmus. Pamaldaus krikščionio elgsenos galima pasiekti be askezės, laikantis kelio vidurio, tramdant savo garbėtrošką bei nesaikingas aistras. Valstybinių tarnybų reikėtų vengti, nes žmoniškumo neįmanoma suderinti, pavyzdžiui, su mokesčių rinkėjo pareigomis! Bet kurias visuomenines pareigas vykdant žmogui gresia nepotizmo pavojus, baisi rykštė – nes kaip įmanoma pabėgti nuo savo giminaičių? Vienintelės pareigos, kurių neįmanoma išvengti, – tai kareivio karo metu ir Seimo deputato. Deputatas privalo dalyvauti sprendžiant valstybės reikalus taip rimtai, tarsi atliktų šventą pareigą.

Rejus – tai įdomus ir keistokas nesuderinamų tendencijų mišinys. Iškeldamas protą kaip svarbiausią žmogaus jėgą, jis, be abejo, neiškrenta iš pagrindinės savo laiko srovės. Tačiau chaotiškas jo jausminės prigimties turtingumas laužo bet kokius stiliaus apribojimus, o tai jį skiria nuo kitų to laikotarpio humanistų, tokių kaip Górnickis. Meilę savo gimtajai kalbai jis patvirtina posakiu: „Tegu kaimyninės tautos sužino, kad lenkai – ne žąsys, o turi savo kalbą." Jo pasiekimų visų pirma esama kalbos, kurią jis vartojo puikiai jausdamas realistines bei humoristines detales, srityje. Pavyzdžiui, jis galėjo pasakyti: „jo akys spindi it žiurkėko, kai tas iš miltų išlenda". Tačiau epitetų srautai ir deminutyvų pomėgis daro jo kūrybą neišverčiamą.

Jan Kochanowski (1530–1584)

Iki pat devynioliktojo amžiaus pradžios pats iškiliausias slavų poetas, be abejonės, buvo Janas Kochanowskis, šešeriais metais už jį vyresnio prancūzų poeto Ronsard'o amžininkas.

Tais metais, kai dvidešimt dvejų metų jaunuolis Kochanowskis išvyko iš Lenkijos tęsti studijų Paduvoje, Torquato Tasso buvo aštuonerių metų vaikas. Anglijoje apie tą laiką gimė Edmundas Spenseris (1552?) ir seras Philipas Sidney. Kochanowskis uždavė visos vėlesnės lenkų poezijos vystymosi ritmą. Jo kūryboje kalba pasiekė brandą, ir šiandien jis laikomas lenkų silabinės poezijos klasiku. Vis dėlto gana sunku pateikti kiek detaliau nutapytą Kochanowskio portretą. Kūryboje jis vengė atskleisti savo asmeninio gyvenimo paslaptis, o ji šiandien – vienintelis jo biografijos šaltinis. Papildomų sunkumų sudaro pats jo poezijos pobūdis. Iš pirmo žvilgsnio joje nepastebime nieko sukrečiančio ar neįprasto; klasikinė, aiški, ji yra tiesiog tobulo kalbos tvarkymo aktas. Ji teka natūraliai, taip sakant, be jokių matomų pastangų; ją galima pavadinti grynu lenkų kalbos „kvėpavimu", ir šia prasme galėtume surasti Kochanowskio ir *La Pléiade* grupės prancūzų poetų panašumų – jie sėmėsi iš tų pačių lotyniškų bei itališkų šaltinių.

Kochanowskio tėvas buvo tik vidutiniškai turtingas bajoras, tačiau turėjo to paties stropumo ir praktiškumo, kurį regėjome Mikołajaus Rejaus biografijoje ir kuris buvo būdingas kylančiam viduriniajam bajorijos sluoksniui. Jis turėjo vienuolika vaikų, ir daugelis jų rodė potraukį literatūrai. Iš Jano Kochanowskio brolių du buvo literatai: vienas išvertė Vergilijaus *Eneidą*, kitas – Plutarchą. Pastarojo sūnus (Jano Kochanowskio sūnėnas) žinomas lenkų literatūroje dėl puikaus Torquato Tasso *Išlaisvintosios Jeruzalės* vertimo. Šis Piotro Kochanowskio darbas turėjo įtakos kelioms lenkų poetų kartoms, įskaitant Adomą Mickevičių.

Nieko nežinoma apie Jano pradinį mokymąsi. Galima spėti, kad augdamas kaime jis neblogai susipažino su vietos liaudies dainomis, taip pat gavo klasikinį lotynų kalbos ir humanitarinių mokslų išsilavinimą. Keturiolikos metų jis tapo Krokuvos universiteto studentu ir vėliau penkiolika metų praleido studijuodamas bei keliaudamas. Kitaip sakant, tai buvo puikus jaunas džentelmenas, neturintis piniginių rūpesčių, remiamas savo šeimos ar labdaringų didikų, globojančių jaunus humanistus. Šykštūs biografiniai duomenys rodo, jog trejus metus jis gyveno Krokuvoje ir metus Karaliaučiuje, liuteroniško Rytprūsių valdovo kunigaikščio Albrechto dvare, su

kuriuo nuolat palaikė artimus santykius. Nuvykęs Italijon, greičiausiai 1552 metais, jis studijavo klasikinę filologiją Paduvoje, kur ne tik išsamiai susipažino su lotynų poezija, bet pramoko graikiškai ir galėjo originalo kalba skaityti Homerą, Teokritą ir Pindarą. Dėl šeimyninių priežasčių Kochanowskis dukart buvo grįžęs į Lenkiją, kurį laiką vėl studijavo Karaliaučiuje, po to vėl išvyko į Italiją, kur su pertraukomis išgyveno kelerius metus. Jo eilėraščiuose pasirodo nežinoma italų dama, vadinama Lidija, kartais užsimenama ir apie raitas jo keliones po visą Europos žemyną. Galų gale Kochanowskis iš Italijos nuvyko į Marselį, perkirto visą Prancūziją, pagyveno Paryžiuje (kur, galimas dalykas, sutiko Ronsard'ą) ir 1559 metais per Vokietiją grįžo į Lenkiją. Tuomet jam artėjo trisdešimt. Vienas jo gyvenimo tarpsnis – klajojančio studento – pasibaigė, prasidėjo kitas – dvariškio. Kochanowskis tarnavo ir pasaulietinių, ir bažnytinių didikų dvaruose, trumpai ėjo karaliaus Zigmanto Augusto sekretoriaus pareigas. Jam buvo siūlomos pelningos parapijos, ir kurį laiką jis netgi mėgavosi mintimi tapti dvasininku. Tačiau nutarė pasitraukti iš visuomenės šurmulio ir, sulaukęs keturiasdešimties metų, vedė ir įsikūrė paveldėtame dvare Čarnolase (netoli Liublino), kur visą savo laiką paskyrė kūrybai. Kadangi jo brandžiausi ir geriausi veikalai parašyti tenai, vietovardis Čarnolasas, reiškiantis „Juodgirę", lenkų poetams turi ypatingą legendinę reikšmę. Kochanowskis mirė staiga, sulaukęs penkiasdešimt ketverių metų.

Kochanowskio poezija brendo iš lėto, veikiama jo plačių studijų bei gyvenimo patirties. Jis neturėjo vunderkindo savybių. Tobulai mokėdamas abi kalbas, pirmuosius eilėraščius poetas parašė lotyniškai, gyvendamas Italijoje. Tačiau Paryžiuje jis jau kūrė lenkiškai. Iš šio miesto išsiuntė savo garsiąją padėkos Dievui giesmę „Ko nori iš mūsų, Viešpatie, už Savo gausias dovanas?" Vėliau jis rašė abiem kalbomis. Kūryboje sekė lotynų ir graikų poetais, pirmiausia Horacijumi.

Nors Kochanowskis gyveno aršių religinių ginčų epochoje, jis neužsipuldavo nei protestantų, nei katalikų, jei neminėsime ironiškų pastabų apie dvasininkijos korupciją ar besaikį protestantų sektų dauginimąsi. Jis palaikė draugiškus ryšius tiek su protestantų, tiek su katalikų šviesuoliais. Nepaisant

gilaus religinio nusiteikimo, jis skeptiškai žiūrėjo į teologinių skirtumų svarbą, pirmiausia išlikdamas besilaikančiu aukso vidurio humanistu. Jei galima pasakyti, kad Montaigne'is nesivėlė į prancūzų protestantų ir katalikų vaidus dėl savo filosofinio skepticizmo, tas pat tinka ir Kochanowskiui. Dar daugiau – pagoniški stoicizmo elementai pastarojo kūryboje, nė kiek neprieštaravę jo giliam pamaldumui, suteikė jo religinei poezijai ekumeniškumo, t.y. padarė ją priimtiną tiek katalikams, tiek protestantams.

Humoristinio, satyrinio ar tiesiog didaktinio pobūdžio poemėlės Kochanowskio kūryboje neužima išskirtinės vietos, nors kaip duoklė šiems, tuo metu labai populiariems, žanrams jos gana įdomios. *Šachmatai* (*Szachy*, paskelbta apie 1564 metus) – tai pirmasis bandymas lenkiškai parašyti humoristinę-epinę, arba herojinę-komišką, poemą. Jai akivaizdžią įtaką turėjo italų humanisto Vidos lotyniška poema. Kochanowskis veiksmą nukelia ne į Olimpą, kaip daroma minėtame pavyzdyje, o (juokinga detalė) į Danijos karaliaus dvarą. Tai eiliuota novelė apie dviejų jaunuolių, besivaržančių dėl gražiosios princesės rankos, kovą šachmatų lentoje; visa tai pateikiama su geroka nuoširdaus humoro doze.

Tokias poemas kaip *Santara* (*Zgoda*, 1564), *Satyras, arba Laukinis žmogus* (*Satyr albo Dziki Mąż*, 1564), *Vėliavėlė, arba Prūsų pagarba* (*Proporzec albo Hołd Pruski*, 1569) galima pavadinti eiliuota žurnalistika, gana tiksliai perteikiančia tuometines politines peripetijas, suformuluotas laikantis oficialios rūmų linijos. Pirmojoje minėtų poemų personifikuota Santara kreipiasi į lenkus, patardama jiems baigti tarpusavio vaidus, ypač skirtingų tikybų ginčus. Satyras to paties pavadinimo poemoje atlieka panašią įspėjančio patarėjo misiją; jis, Lenkijos gyventojas (ir dar krikštytas, kaip galime manyti), aiškina, kokią žalą gamtai daro ekonominis bumas: dėl intensyvaus žemės naudojimo ir didelės eksporto apimties, palaikomos siekiant įsigyti užsienietiškos prabangos dalykų, naikinami miškai. Satyras prikaišioja piliečiams, netenkantiems karžygiškos dvasios ir manantiems, kad auksas juos apsaugos nuo priešų. Ir visa tai darosi tuo metu, kai šalies pakraščiai niokojami totorių, o maskvėnų despotas ne tik užėmė Polocką, bet tvirtina, jog ir Haličas (Galicija) priklauso jam pagal „prigimtinę

teisę". Satyras prideda: „laikyčiausi aš su jumis, nes anas mažokai domėjosi konstitucijomis". Jam nesvetimos taip pat ir švietimo problemos. Nors pats Kochanowskis daugelį metų praleido Italijoje, jo Satyras teigia, kad studijos užsienyje per daug kainuoja, ir pataria verčiau dosniai paremti Krokuvos universitetą, nes tai būtų pirmas svarbus žingsnis kuriant lenkišką mokslo instituciją, kuri galėtų varžytis su Sorbona.

Vėliavėlė – tai vaizdingas pasakojimas apie Rytprūsių kunigaikščio pagarbos pareiškimo Lenkijos karaliui ceremoniją 1525 metais, pripažįstant pastarojo valdžią šiai provincijai. Poema prasideda vėliavos, iškeltos per šią ceremoniją, aprašymu. Viena vėliavos pusė vaizduoja Lenkijos–Lietuvos santykių su Teutonų ordinu istoriją. Kita pusė, kaip sužinome, – visą slavų istoriją, pradedant amazonėmis, kurios išsilaipino Skitijoje, paskui patraukė Donu į šiaurę ir įkūrė dvi Sarmatijas (Lenkiją bei Rusiją). Poema baigiama prašymu karaliui tęsti politiką, kuri lėmė Lenkijos ir Lietuvos sąjungą bei bendrą pergalę prieš Teutonų ordiną. Šiame paveiksle esama tam tikro hieratinio didingumo.

Žurnalistiniai Kochanowskio veikalai daugiausia buvo skirti rinkėjams ir Seimo nariams. Jie parašyti trylikaskiemenėmis eilutėmis su cezūra po septintojo skiemens – vadinamuoju lenkišku aleksandrinu. Kochanowskis savo pilietinius interesus reiškė ir lotyniškais eilėraščiais, tokiais kaip tas, kurį sudėjo atsakydamas į aštrią prancūzų poeto Desportes'o, atvykusio į Lenkiją kartu su išrinktuoju lenkų karaliumi Henriku Valua, satyrą apie lenkus. Kochanowskio eilėraštis vadinosi *Gallo crocitanti* (galima versti ir *Giedančiam galui*, ir *Giedančiam gaidžiui*).

Kai kurie jo vieši politiniai pasisakymai taip pat reikšmingi. Kai 1574 metais Henrikas Valua paliko savo užsieninį (Lenkijos) sostą ir šis turėjo atitekti arba Habsburgui, arba Ivano Žiauriojo sūnui, Kochanowskis rėmė pastarojo kandidatūrą, vildamasis, kad jaunasis rusų princas išmoks paklusti Senatui. Tačiau ši nuostata vėliau jam nesutrukdė neatidėliojant paremti tvirtą antimaskvėnišką galų gale 1576 metais išrinkto karaliaus Stepono Batoro politiką.

Pirmasis išleistas Kochanowskio poezijos rinkinys – tai eiliuotas psalmių perteikimas, pavadintas *Dovydo psalmynu*

(*Psałterz Dawidów*, 1578). Pavyzdžiu jam pasitarnavo lotyniški škotų humanisto Buchanano eilėraščiai, sukurti Horacijaus stiliumi iš psalmių paimtomis temomis. Kochanowskio sėkmę rodo tai, kad daugeliui jo psalmių buvo pritaikyta muzika, jos tapo tautosakos dalimi ir išliko iki mūsų dienų. Skaitydamas slavų literatūrų kursą 1840 metais Paryžiaus Collège de France, Adomas Mickevičius didžiai įvertino Kochanowskį, kurio „psalmių vertimai įkvėpti, stilius kilnus, aiškus ir skaidrus, eilės liejasi drąsiai, posakiai laisvi ir didingi, ir visa kupina garbingo orumo ir kunigiško iškilmingumo".

Trumpas proginis eilėraštis Kochanowskio laikais Italijoje buvo vadinamas *frasca* (pažodžiui – „šakelė"); todėl trumpų šio žanro eilėraščių rinkinys, išleistas 1584 metais, pavadintas *Fraszki*. Visi jie pasižymi formos glaustumu ir minties talpumu, o jų pobūdis įvairus – nuo anekdotų, humoristinių epitafijų ir nešvankybių iki grynosios lyrikos. Visi kartu jie panašūs į labai asmenišką dienoraštį, tačiau tokį, kur autoriaus asmenybė niekada pirmame plane nepasirodo, tarsi poetas būtų jautęs malonumą vedžioti už nosies savo būsimus biografus. Vienoje iš „fraškų" – „Mūzoms" – Kochanowskis rašo:

Mergelės, kurios didžiame Parnase gyvenate
Ir plaunatės plaukus Hipokrenės rasa,
Jums pasišvenčiau iki amžiaus pabaigos
Ir nenoriu su jumis niekados išsiskirti;
Kadangi nepavydžiu karaliams nei perlų, nei aukso,
O kur kas man dorybė už pinigus brangesnė;
Kadangi nenoriu, kad ką nors tuščiai girtumėt
Ar dėl manęs tarp nedėkingų žmonių elgetautumėt,
Meldžiu, tegu su manim mano eilės iš karto nežūna,
Bet kai numirsiu, jos tegarsėja!

Panny, które na wielkim Parnazie mieszkacie,
A ippokreńską rosą włosy swe maczacie,
Jeslim się wam zachował jako żyw statecznie,
Ani mam wolej z wami rozłączyć się wiecznie;
Jesli królom nie zajźrzę pereł ani złota,
A milsza mi daleko niż pieniądze cnota;
Jesli nie chcę, żebyście komu pochlebiały
Albo na mię u ludzi niewdzięcznych żebrały:
Proszę, niech ze mną za raz me rymy nie giną,
Ale kiedy ja umrę, ony niechaj słyną!

Pasikartojantys motyvai – tai laikinumas ir *beatus ille*, aptinkami, pavyzdžiui, „fraškoje" „Apie žmogaus gyvenimą":

Niekai – visa, ką mes mąstome,
Niekai – visa, ką mes veikiame;
Neturėdamas pasaulyje nieko tikra,
Tuščiai žmogus kuo nors rūpinasi.
Kilnumas, grožis, galia, pinigai, šlovė –
Visa tai praeis it pievų žolė;
Pasijuokę iš mūsų ir mūsų tvarkos,
Sumes mus į maišą kaip marionetes.

Fraszki to wszytko, cokolwiek myślimy,
Fraszki to wszytko, cokolwiek czynimy;
Nie masz na świecie żadnej pewnej rzeczy,
Próżno tu człowiek ma co mieć na pieczy.
Zacność, uroda, moc, pieniądze, sława,
Wszytko to minie jako polna trawa;
Naśmiawszy się nam i naszym porządkom,
Wemkną nas w mieszek, jako czynią łątkom.

Arba „fraškoje" „Apie liepą":

Svety, sėsk po mano lapija ir pailsėk!
Nepasieks tavęs saulė, pažadu,
Kad ir kaip aukštai pakils, o statmeni spinduliai
Suglaus po savo medžiais patiestus šešėlius.
Čionai visada užpučia iš laukų vėsūs vėjai,
Čia lakštingalos, čia varnėnai grakščiai guodžiasi.
Iš mano kvapniųjų žiedų darbščios bitės
Renka medų, kuris paskui ponų stalus sukilnina.
O aš savo tyliu šlamesiu lengvai galiu padaryti,
Kad žmogų švelniai miegas saldus apimtų.
Tiesa, aš obuolių neauginu, bet šeimininkas laiko mane,
It būčiau vaisingiausias medis hesperidžių sode.

Gościu, siądź pod mym liściem, a odpoczni sobie!
Nie dojdzie cię tu słońce, przyrzekam ja tobie,
Choć się nawysszej wzbije, a proste promienie
Ściągną pod swoje drzewa rosztrzelane cienie.
Tu zawżdy chłodne wiatry z pola zawiewają,
Tu słowicy, tu szpacy wdzięcznie narzekają.
Z mego wonnego kwiatu pracowite pszczoły
Biorą miód, który potym szlachci pańskie stoły.
A ja swym cichym szeptem sprawić umiem snadnie,
Że człowiekowi łacno słodki sen przypadnie.
Jabłek wprawdzie nie rodzę, lecz mię pan tak kładzie,
Jako szczep napłodniejszy w hesperyskim sadzie.

Visais savo brandžiaisiais metais Kochanowskis rašė dainas. Tačiau tik 1586-aisiais, netrukus po autoriaus mirties, jos buvo surinktos ir išleistos atskira knyga. Jos atspindi poeto prisirišimą prie antikos, žavėjimąsi Horacijumi – kartais jis tiesiog perteikia Horacijaus eiles – ir domėjimąsi italų lyrika. Kai kurios dainos primena jo psalmių vertimus. Jos labai skirtingos tiek savo tematika – religine, filosofine, erotine, tiek jose panaudotais įvairiais silabiniais metrais. Ilga „Švento Jono nakties daina" susideda iš dvylikos priedainių, ar eilėraščių, kurių kiekvieną dainuodavo vis kita kaimo mergina. Merginos švenčia vidurvasario nakties šventę pagal Lenkijoje išlikusį senovinį pagonišką paprotį, vėliau „sukrikščionintą", sujungus jį su religine Šv. Jono švente. Poemoje jaunimas susirenka kurti laužų, šokinėti per liepsnas ir dainuoti. Merginos šlovina meilę, kaimo gyvenimo malonumus, gamtos ramybę, džiugius gamtovaizdžius. Visose Kochanowskio dainose aiškiai atsekama tam tikra filosofija, būtent renesansinio principo – individo kaip savarankiško asmens, apmąstančio žmogiškąją būtį ir nustatančio savo santykį su visata, – teigimas. Krikščioniška nuostata susimaišo su Horacijaus *carpe diem*, tokia populiaria renesanso poetų kūryboje. Jei Kochanowskis sąmoningai varžėsi su Horacijum, jam pavyko ne tik visiškai „sulenkinti" iš senovės poeto pasiskolintus motyvus, bet ir išsaugoti jutiminę savo gimtosios kalbos, kuri būna įsišaknijusi materialiame pasaulyje ir kuriai svetimas bet koks klasikinis sausumas, kokybę. Suvokdamas, kad jis kuria slavišką poeziją, nenusileidžiančią lotyniškiems veikalams, poetas pranašauja:

Apie mane Maskva išgirs ir totoriai,
Ir kitokio pasaulio gyventojai anglai;
Mane vokietis ir karingas ispanas, mane pažins
Tie, kurie geria giliuosius Tibro vandenis.

O mnie Moskwa i będą wiedzieć Tatarowie,
I różnego mieszkańcy świata Anglikowie;
Mnie Niemiec i waleczny Hiszpan, mnie poznają,
Którzy głęboki strumień Tybrowy pijają.

Didžiausia dainų vertybė – jų giedra intonacija, romus gyvenimo teigimas – bukolinė gaida, kuri ilgą laiką buvo tokia būdinga lenkų poezijai. Mitologinės dievybės, jeigu jos

pasirodo, turi slaviškus veidus, o satyrai, be abejonės, gyvena Lenkijos miškuose. Kai kurios dainos susijusios su ano meto įvykiais, netrūksta ir politinių temų. Pavyzdžiui, vienoje dainoje atsispindi einamieji karaliaus rinkimo rūpesčiai:

Nesuk sau, Mikalojau, galvos,
Kas turi būti karalius; jau dekretas parengtas
Prieš Dievą guli; ne plunksna rašytas,
O kietame deimante iškaltas.

Nelaukime savo valdovo nei iš šiaurės, nei iš pietų,
Nei iš rytų, nei iš vakarų;
Karaliumi bus tas, kurį Dievas paskirs,
Lengvai jis žmonių širdis perpranta.

Taip vietoje mums labiau pažįstamų kaimynų,
Pasijuokdamas iš mūsų tuščių pasitarimų,
Atvedė karalių iš tolimos šalies.
Po kurio greitai teko ieškoti kito.

Kur tie aukso kalnai neišsemiami?
Kur gaskonai ir kariai aprengti?
Kuo virto pabūklai ir mūsų turnyrai?
Vėjo prisipildžiusios išsipūtė viltys.

Fortūna laivus jūromis veda,
Fortūna mūšiuos pergales dovanoja;
Jos sueigos ir seimai klauso;
O žmonių susitarimai į nieką virsta.

Šalin, auksaburniai! Įrodymus į šalį!
O mes kur nors lauke ant stulpo karūną
Uždėkim auksinę; jei ne išmintingesniam,
Tai tegu ją suteiks laimė bent mitresniam.

Nie frasuj sobie, Mikołaju, głowy,
Kto ma być królem; już dekret gotowy
Przed Bogiem leży; nie piórem pisany,
Lecz w dyjamencie twardym wykowany.

Nie z pół lub nocy, lub dnia, nie ze wschodu
Ani czekajmy pana od zachodu;
Ten królem będzie, kogo Bóg mianuje,
Łatwie On ludzkie serca spraktykuje.

Tenże nam mimo znajomsze sąsiady,
W śmiech obróciwszy nasze płone rady,
Przywiódł był króla z dalekiej krainy.
Po którym wrychle miał usieść kto iny.

Gdzie ony złote góry nieprzebrane?
Gdzie Gaszkonowie i wojska ubrane?
W co poszły działa i nasze turnieje?
Wiatrem nadziane puknęły nadzieje.

Fortuna nawy na morzu sprawuje,
Fortuna w bitwah zwycięstwem szafuje;
Onej rakosze i sejmy słuchają;
A ludzkie rady wspak się obracają.

Precz, krasomowce! Wywody na stronę!
A my gdzie w polu na słupie koronę
Zawieśmy złotą; jesli nie mędrszemu,
Niech ją da szczęście przynamniej rętszemu.

Dainose Kochanowskis atsiskleidžia kaip žmogus, ieškojęs pusiausvyros tarp ramaus kaimo gyvenimo ir dalyvavimo visuomeninėje veikloje. Dažnai jose kartojasi vakaro paveikslas su liepsnojančiomis pliauskomis židinyje ir vyno ąsotėliu ant stalo. Metų laikų kaita suteikia poeto, savo nuotaikas derinančio su gamta, kūrybai foną. *Dainose* sudėti tiek jo ankstyvieji, tiek vėlyvieji kūriniai, taip pat ir tas, kurį jau minėjome – „Ko nori iš mūsų, Viešpatie, už Savo gausias dovanas?"

Graikų pasiuntinių išvarymas – tai vienas gražiausių lenkų humanistinės dramos pavyzdžių. Ši trumpa pjesė buvo užsakyta didiko Jano Zamoyskio, Lenkijos vicekanclerio, vėliau kanclerio ir karaliaus etmono, ir suvaidinta karaliaus akivaizdoje 1578 metais iškilmingai švenčiant Zamoyskio vestuves Jazdove, netoli Varšuvos. Ji išleista tais pačiais metais su dedikacija Zamoyskiui, kurios dalis skamba taip:

Tik vakar gavau du laiškus, kuriuos Jūsų Didenybė man parašė apie šią tragediją. Iki tol apie tuos laiškus nežinojau; maniau, kad šiais delsimo laikais ir mano tragedijai palūkėti tenka, ar, tiksliau, pasilikti su manimi kandžių maitinti ar tapti vyniojamu popieriumi mūsų vaistinėje. Perskaičius J.D. laiškus, nebebuvo laiko taisyti, nes turėjau *insumere* [išnaudoti] visą savo laiką perrašinėjimui. *Quicquid id est* [kad ir kaip ten yra], o matau, jog yra niekniekis, ir J.D. tikriausiai pasakys tą patį, siunčiu jį J.D. juo drąsiau, kad nėra ką ir siųsti, kaip esu jau anksčiau J.D. minėjęs; jis nėra *ad amussim* [pagal visas taisykles], nes ir meistras tam netikęs. Kiti dalykai taip pat ne mūsų ausims. *Inter cetera* [tarp kita ko], esama trijų chorų, o trečiasis lyg ir mėgdžioja graikų chorus, nes jie turi savitą *characterem*; nežinau, kaip tai lenkų kalba skambės. Tačiau lai J.D. paskelbs savo *arbitrium* apie tai, o tiksliau – apie viską.

Kochanowskis parašė šią tragediją pasiekęs kūrybinės brandos viršūnę – keleri metai prieš dukters mirtį, po kurios sukūrė savo geriausius eilėraščius – *Raudas*. Atrodo, jis kiek svyravo prieš imdamasis vestuvėms tinkamos temos. Kokia nors kruvina tragedija netiko. Jis ketino išversti Euripido *Alkestę*, tačiau metė šį sumanymą vos pradėjęs. Trojos karas buvo populiarus literatūros motyvas viduramžių Europoje, susidomėjimas juo neišblėso ir renesanso laikais. Horacijus buvo pataręs poetinių dramų kūrėjams rinktis temas iš *Iliados*, o Kochanowskis labai gerai pažino Horacijaus kūrybą. Kaip tik *Iliadoje* minimas keleto graikų pasiuntinių atvykimas į Troją, po kurio įsiliepsnojo karas. Negana to, Lenkijoje labai populiarus Erazmas Roterdamietis išvertė į lotynų kalbą ketvirtojo amžiaus po Kr. graikų retoriko Libanijaus veikalą *Pasiuntinio pasakyta Menelajo kalba trojėnams dėl Elenos*. Kochanowskis taip pat buvo skaitęs lenkišką romaną apie Trojos karą. Šiaip ar taip, jis galiausiai pasirinko epizodą prieš karo pradžią, kaip kai kurie autoriai darė ir po jo, iki pat dvidešimtojo amžiaus – pavyzdžiui, Jeanas Giraudoux kūrinyje *Trojos karo nebus* (*La guerre de Troie n'aura pas lieu*). Rūpindamasis valstybės valdymo teisingumu, Kochanowskis daugiau dėmesio skyrė politinių sprendimų priėmimo mechanizmui negu veikėjų charakteriams. *Išvarymas* nėra nei aistrų, nei atsiskleidžiančios lemties tragedija. Nėra lengva net jo veikėjus pavadinti herojais. Jie yra būtini veiksmo iniciatoriai, o tikrasis herojus yra kolektyvinis: Trojos valstybė. Pasiuntiniai atvyksta siūlydami taiką su sąlyga, kad Elena bus grąžinta vyrui. Išmintingų valstybės veikėjų grupė, vadovaujama Antenoro, pasisako už graikų reikalavimo patenkinimą, bet Elenos pagrobėjo Aleksandro (Pario) vadovaujama frakcija meistriška demagogija laimi tarybos, kuriai pirmininkauja karalius Priamas (ir kurios svarstymai labai panašūs į lenkų Seimo), daugumos pritarimą. Slegiančią pakibusios pražūties nuojautą žiūrovui sustiprina išankstinis Trojos istorijos žinojimas ir Kasandros pranašystė, kuri tą žinojimą patvirtina. Tačiau tragišką istorijos baigtį nulemia ne neišvengiama lemtis, o paprasčiausias kvailumas ir demagogija. Tragedijos centre atsiduria tie veikėjai, kurie supranta, kas statoma ant kortos, tačiau neįstengia srovės pakreipti atgal. Tad galima pasakyti,

jog tai žmogiškųjų aistrų tuštybė sukelia siaubą ir gailestį. Turbūt labiausiai apgailėtini atrodo tie, kurie nieko nenujaučia, – Aleksandras, Elena ir Priamas (silpnas žmogus ir į lenkų karalius panašus konstitucinis monarchas).

Savo sąranga ši pjesė laikosi Horacijaus poetika besiremiančių ir italų kilmės prancūzų teoretiko Scaligerio kodifikuotų renesanso poetikos taisyklių. Iš čia – padalijimas į penkis *epeisodia,* arba veiksmus. Siužetas vystomas nuo aplinkybių išdėstymo iki žūties išpranašavimo ir pačios žūties. Už scenos vykstantis veiksmas nupasakojamas dialoguose: pavyzdžiui, šauklys praneša apie tarybos svarstymus; ateitis atskleidžiama Kasandros regėjimu; o apie pirmąjį jo išsipildymo ženklą praneša karininkas, atnešęs žinią apie graikų puolimą. Trojėnių merginų choras, reiškiantis bešališką nuomonę, taria tris ilgas prakalbas: pirmąją apie jaunystės paikumą, antrąją apie valdovų atsakomybę; trečioji, pati įdomiausia, – tai kreipimasis į laivą, kuriuo Aleksandras (Paris) plaukė į Graikiją.

Kochanowskis rašė baltosiomis trylikos ir vienuolikos skiemenų eilėmis, o tai jo Italijoje pragyventų metų įtaka. Pirmąją italų tragediją pagal graikišką pavyzdį sukūrė patricijus iš Vičencos Trissino pirmojoje šešioliktojo šimtmečio pusėje. Savo teoriniuose darbuose Trissino propagavo *verso sciolto* (nerimuotas eiles), kaip kur kas „natūralesnę" tragedijos eilėdarą. Tame pačiame amžiuje *verso sciolto* iš Italijos nukeliavo į Angliją, kur prisitaikė prie ritminių anglų kalbos poreikių ir buvo pavadintos „baltosiomis eilėmis". Kaip tik tokiomis eilėmis Kochanowskis parašė *Išvarymą*. Jo dialogų ir chorų eilėdara yra silabinė, suderinta su natūraliais lenkų kalbos polinkiais. Tačiau jau minėtas trečiasis choras lieka tam tikra išimtimi. Jame autorius stengėsi suteikti savo gimtajai kalbai formą, tiksliai kopijuojančią graikų poezijos ypatybes (pirmoji eilutė – tai vertimas iš Euripido). Žinoma, graikų eilėdara remiasi visiškai skirtingais principais, bet poeto pastangomis mums pateikiamas drąsus ir puikus eilėraštis. Drauge su Kasandros rauda tai gražiausia tragedijos vieta. Poetas šį chorą sueiliuoja silabotoniškai, jo eiliavimo schema paremta skiemenų skaičiaus ir daktilinės bei trochėjinės [chorėjinės] pėdos derinimu.

Išvarymas, toks didingai aiškus, darnus ir glaustas, vis dėlto senojoje lenkų literatūroje liko išimtimi. Humanistinei tragedijai, Kochanowskio dėka pasiekusiai tokį tobulumą, nebuvo lemta toliau vystytis nei kiekybiškai, nei kokybiškai. Kyla klausimas, kodėl taip yra. Belgų profesorius Claude'as Backvisas, puikus senosios lenkų literatūros žinovas, greičiausiai teisus, teigdamas, jog priežasties reikėtų ieškoti *Išvarymo* herojaus, kuriuo esti Troja, prigimtyje.

Kad ir kaip skyrėsi prancūzų, anglų ir ispanų teatrai, visų jų istorija turi bendrą bruožą: visi jie vystėsi miestuose ir valdovų dvaruose. Savitus jų bruožus suformavo uždara ir pavojinga dvaro aplinka. Pavojinga todėl, kad tarp negausių ir gerai vienas kitą pažįstančių dvariškių visą laiką būdavo susiklostę ypatingi santykiai – be galo gyvi ir nepastovūs. Konkurencija dvare buvo tiek pat negailestinga, kiek rūpestingai slepiama: mandagumu, veidmainyste, savitvarda. Nuolat gyvendamas pavojaus susigadinti karjerą ar net netekti galvos akivaizdoje, dvariškis turėjo išmokti atskirti psichologinę tiesą nuo apgaulingos išorės; reikalui esant, parodyti pasitikėjimą ir santūrumą; akimirksniu įvertinti savo priešininko ar viršininko nuotaiką; pranokti mokėjimu laidyti užuominas, pakankamai aiškias, kad žeistų, ir pakankamai paslėptas, kad galima būtų išvengti padarinių. [...] Visai kitokios padėties būta „parlamentinėje" bajorų Respublikoje. Miestų galia mažėjo, o kartu su ja – ir politinė bei kultūrinė svarba. Karaliaus dvaro, kuris ir taip tebuvo atraeilė jėga, reikšmė taip pat menkėjo. Čia [Lenkijoje] norint gauti titulą ar dovaną, be abejo, neverta buvo atsidėti skrupulingoms valdovo psichologijos studijoms. Pakako „paspausti" jį atstovų rūmuose ar Senate arba plaukti ant pasipiktinimo dėl skriaudos, padarytos kokiam nors viešosios nuomonės numylėtiniui, bangos.

Priešingai negu Vakarų Europoje, lenkų autoriai ir skaitytojai daugiausia priklausė vienai klasei: žemvaldžių. Jų gyvenimas buvo patriarchalinis ir pastovus. „Todėl, – sako profesorius Backvisas, – ne baimingas individo stebėjimas ar silpnos valios ir aistros susidūrimai buvo jų ,kasdieninė duona', o bendrųjų praktiškos dorovės ir politikos klausimų apmąstymai. Ir visų pirma didžiulė patirties, susijusios su gamta, šeima, viskuo, kas sudaro dvaro šlovę, sankaupa." Bajorija buvo viena didžiulė šeima. Tarpusavio santykiai būdavo grindžiami beribiu vaišingumu. Susitikimų būta dažnų ir ilgų, o jų kulminacija – tokie dideli sambūriai kaip religiniai sinodai, seimeliai ir seimai:

Posėdis [Seimo] buvo paskelbtas, ir autoriai nedelsdami suskato raginti spaustuvininkus išleisti naujuosius kūrinius, nes norėjo ten pasiųsti geroką egzempliorių kiekį. Posėdis paskelbtas – vadinasi, kuluaruose susitiks visos garsenybės, net jeigu jie ir ne deputatai. Seimui Lenkijoje teko lyg ir visuomenės katalizatoriaus funkcija, kurią visur kitur Europoje atliko karalių dvarai ir miestai. Čia ir tik čia vystėsi gyva talentų ir individualybių konkurencija. Tačiau net ideologiniuose disputuose – jų klestėjimo laikais priešininkai išsemdavo visas oratorinio meno atsargas – bendrumo jausmas išliko. Tradiciniu tapo paprotys kiekvieną sesiją užbaigti vienybės ir visuotinės brolybės deklaracija. Tai daugiau emocinė nei intelektualinė apeiga: būdavo perskaitomas Seimo statutas, o religinio sinodo pabaigoje – giedamos giesmės. [...] Tad netenka stebėtis, jog tokioje visuomenėje greičiausiai prigijo tie literatūros žanrai, kurie labiausiai atitiko jos gyvenimo būdą: lyrika, politiniai traktatai, o didelių pavojų ar kultūrinio konformizmo laikotarpiais – epiniai kūriniai, kurie čia be galo skyrėsi nuo Vakaruose sukurptų popieriaus prievartavimo liudijimų. [...] O dramaturgija, priešingai, gimė iš lėto ir sunkiai. Jau vien iš to, kas pasakyta, nesunku atspėti, jog drama tegalėjo rutuliotis iš vienintelio senosios Lenkijos gyvenimo reiškinio, kuriame atsiskleisdavo žmonių santykių antagonizmas, – iš idėjinių ginčų susirinkimuose.

Vis dėlto, profesoriaus Backviso nuomone, vienybės ir santarvės principai silpnino draminę įtampą.

Tik suvokę šitokią lenkų dramos padėtį, galime įvertinti modernią Kochanowskio *Išvarymo* dvasią. Iš tiesų, Kochanowskiui trūko dramaturginio pasirengimo, bet aš nesvyruodamas teigčiau, kad gyvendamas Trissino ar Robert'o Garnier istorinėmis aplinkybėmis jis savo šalies teatrinei kultūrai būtų nuveikęs tiek pat, kiek aniedu padarė italų ir prancūzų kultūrai. Vakarų dramaturgai, veikiami antikinės tradicijos apžavų, apgraibomis artėjo dramaturginių septynioliktojo šimtmečio tragedijos sprendimų link. Kochanowskis taip pat rūpestingai laikosi antikinės formos, ar bent jau stengiasi tai daryti.

Tačiau, pasak profesoriaus Backviso, Kochanowskis neišryškina žmogaus valios ir lemties konflikto, o pripildo antikinę formą naujo turinio.

Mus mažiau domina psichologinės charakteristikos – Elenos, Pario, Antenoro, Priamo ar Menelajo išgyvenimai, iš kurių susidėtų visas panašios prancūzų ir juo labiau Elžbietos epochos anglų tragedijos grožis. Mus čia domina ir jaudina trojėnų tautos likimas. Mus domina ir jaudina laimingos tautos, kuri dėl tokio mažmožio ryžtasi veltis į karą, paveikslas.

Išvaryme esama patoso kupinos (Kasandros) pranašystės – daugiabriaunės, lyriškos, simboliškos. Kochanowskis sukūrė istorinę dramą,

bendruomenės dramą, įveikdamas siauras savo teatro erdvės ir laiko ribas. Jis atvedė į sceną trojėnų minią ir pavaizdavo visą jų tolesnio likimo dešimtmetį. Graikų tragedijos pabaigoje Likimo auka prakilniai susitaiko su savo dalia. Atitinkamoje *Išvarymo* vietoje yra neįprastai pamokanti scena. Be abejonės, jos įtampa kur kas mažesnė negu Kasandros protrūkio, Uliso kaltinamosios kalbos ar Menelajo prakeiksmo scenų. Tačiau tai lyg ir artėjančių įvykių užuomazga bei provaizdis. Tad mums prieš akis drama, pasibaigianti ateities tragedija. Autorius taip sukūrė šį spektaklį, kad žiūrovai paliktų teatrą kupini skausmingų minčių bei nuojautų. Čia ne mitas nulemia įvykius, kaip *Edipe karaliuje*. Priešingai – Trojos žlugimo priežastys toli gražu nepaliekamos skendėti tamsoje, o visapusiškai atskleidžiamos kaip „visuomenės reiškinys". Mes esame susipažinę su priežasčių–padarinių mechanizmu, veikiančiu pagal sociologijos dėsnius. Visiškai nesvarbu, kaip mes vertiname tą „sociologiją" šiandien. Pakanka pasakyti, kad stebėjimai susideda iš aiškinimų ir patirties. Jei mes tai suvokiame, sprendžiame apie artėjančią pražūtį remdamiesi ne tikimybe, o jausmu, panašiu į nerimą, į paniką, kylančią apsiaustame mieste ar užpultoje šalyje.

Profesorius Backvisas Kochanowskio *Išvaryme* įžvelgia lenkų ateities teatro pradus, taip pat, turint omenyje jo tolimesnę raidą, reišmingą indėlį į pasaulio teatro istoriją. Jo argumentai tokie:

> Toliau vystantis dramai, galima buvo laukti, kad ji taps daugiau ar mažiau simboline, kadangi nuostatas ir įvykius, lemiančius bendruomenės likimą, galima dramatizuoti tik per juos įkūnijančius dramos personažus. Tai bus daugiau personifikacijos nei individualūs charakteriai. Mes turėtume tikėtis ne tiek pribloškiamai intelektualios draminės konstrukcijos, veikiančios pragaro mašinos tikslumu, kiek prakilnių situacijų ir emocinės atmosferos. Visi ženklai rodė, jog Lenkijoje krypstama poetinės dramos link. Poetiškumui joje tektų kompensacijos elemento funkcijos, t.y. jis sukurtų pakankamą emocinę įtampą, idant būtų galima išvengti tokiais atvejais tykančių pavojų – alegorinio šaltumo ar nuobodžios didaktikos. Abu elementai, poetinis ir simbolinis, turi papildyti vienas kitą, nes tokia drama turi veikti žiūrovo vaizduotę, įtraukti jį į veiksmą, kadangi tikrojo tragedijos objekto neįmanoma parodyti, o tik apie jį užsiminti.

Profesorius Backvisas atskleidžia grynai lenkiško teatro raidą pradedant Kochanowskio *Išvarymu*, bet šios raidos linijos nematyti driekiantis nei per barokinį septynioliktąjį, nei per „klasikinį" aštuonioliktąjį amžių; prancūzų paveikta švietėjiškoji drama, jis teigia, priklauso „vakarietiškojo teatro" Lenkijoje istorijai. Su romantizmo eros pradžia ta linija vėl atsiranda ir nusitiesia iki dvidešimtojo amžiaus simbolinio

Wyspiańskio teatro. Profesorius Backvisas taip kalba apie lenkų romantizmo teatrą:

Nesiruošiu aiškinti, kokį didžiulį žingsnį į priekį ta kryptimi, apie kurią kalbėjau, žengė Didžiosios Emigracijos poetai. Pirmiausia Słowackio kūryboje esama dramų, kuriose sprendžiamas visos tautos likimas. Jų tragiškumas glūdi pasirinkimo būtinybėje – nuo pasirinkimo priklauso ateitis. „Kritinio momento" reikšmė atskleidžiama per išskirtinio individo gyvenimą šiuo laikotarpiu. Tas individas įkūnija bendruomenės troškimus bei siekius. Net įvykių bei asmenų, atklydusių į šias dramas iš istorinės tikrovės, autentiškumo pėdsakai būna rūpestingai užtrinami. Perdėti, idealizuoti, apdovanoti fantastiškai išryškintais bruožais, iškelti prieš nenatūralias rampos šviesas, šie personažai tampa superistorinio mito veikėjais, nors ir būna labai tikroviški bei istoriškai pagrįsti. Jie įveikia bet kokią kritišką nuostatą ir net sukelia brolybės jausmą. Kartais – mano mėgstamiausiose dramose – jie net būna barokiškai sugroteskinti ir kartu kupini iracionalumo, nuteikiančio mus priimti menininko jiems paskirtą vaidmenį. Ir visa tai panardinta į pačią įspūdingiausią, gryniausią poeziją, kuri suderina prieštaravimus, neįmanomą padaro įmanomu, ištrina kontūrus, pakeldama poetinės medžiagos temperatūrą iki virimo taško.

Sunku visur iki galo sutikti su profesoriumi Backvisu, nes jis aplenkia tikrai lenkišką aštuonioliktojo amžiaus komediją, kuri vedė vaisius ir visą devynioliktąjį šimtmetį. Tačiau schema, kurią jis siūlo, nepaprastai naudinga. Ji paaiškina daug ką, kas vyko mūsų laikų lenkų teatre. Natūralistinis, fotografinis teatras Lenkijoje niekada neturėjo pasisekimo, tuo tarpu poetinis tikrovės transformavimas, giminingas misterijoms ir moralitė, traukė daugelį rašytojų. Mes dar pamatysime, kad poetus labiau domins ne paties individo, o individo kaip visuomenės išganytojo drama.

Nors *Išvarymo* herojus buvo pavadintas kolektyviniu, tuo nenorėta parodyti dramoje esant kokių nors ryškiau apibrėžtų politinių nuostatų. Neabejotina, kad joje Kochanowskis išreiškė didį susirūpinimą teisingu valstybės valdymu ir kad grupuočių kova buvo nusižiūrėta nuo gerai pažįstamos lenkų Seimo scenos, tačiau, kita vertus, sunku čia suformuluoti kokį nors teiginį. Kai Kochanowskis rašė šią tragediją, jis greičiausiai neįsivaizdavo, kad ji bus pastatyta sukilusių politinių aistrų laikotarpiu. Tačiau taip susiklostė, jog Ivanas Žiaurusis kaip tik tuo metu nusprendė užpulti Livoniją (Lenkijai leno teisėmis priklausančią kunigaikštystę), ir Lenkijoje buvo

ruošiamasi karui. Kyla klausimas: kaip šis veikalas galėjo būti interpretuojamas? Kas iš tikrųjų buvo Troja ir kas buvo graikai? Lenkai, be abejo, Ivano Žiauriojo nelaikė teisingumo vykdytoju. Iš esmės pjesė buvo pacifistinė, ir spektaklis įgavo politinį prieskonį tik dėl Kochanowskio sukurto lotyniško eilėraščio, kuris buvo perskaitytas po vaidinimo pritariant liutniai. Karalius Steponas Batoras, stebėjęs spektaklį, būdamas vengrų kilmės, nelabai suprato lenkiškai, bet, žinoma, lotyniškai jis mokėjo puikiai.

Eilėraštis, pavadintas „Orpheus Sarmaticus", – tai kreipimasis į lenkus, prasidedantis šitaip:

Lenkai, kokias viltis ir kokius ketinimus puoselėjate savo širdyse?
Nėra laiko tingėti, nėra laiko miegoti, tikėkite manimi, nei švęsti
su liutnia, taure ir lengvabūdiškais šokiais.

Išvardijami šaliai grasinantys priešai:

Iš rytų raitelis šaudo užnuodytom strėlėm, jis toks pat pavojingas
puldamas kaip ir traukdamasis.
Jis atveda savo pulkus iš šiaurės laukų.
Jis Uralo sniegynų užgrūdintas ir savo šalies speigų.
Ir jeigu kalbėsime tiesą, jo šlovė laikosi tik dėl jūsų nepaslankumo.
Tai jo sąjungininkai, prisidengę melu, su jumis sudaro
sąjungą, bet širdyse slepia mintis apie karą.
Neapykanta ir apgautos viltys kankina jų sielas.

Kochanowskis čia greičiausiai turėjo omenyje Austriją. Ilgesnis fragmentas skirtas Turkijai:

Kam aš minėsiu Azijos nukariautoją ir Europos tironą?
Mūsų protėviai jo bijojo, dar kai jis plaukė tolimąja Jonijos jūra
tūkstančiu laivų ir užgrobė Rodo salą.
Dabar tas jūros ir sausumos galiūnas laiko pamynęs visą Dunojų
Ir skleisdamas siaubą valdo abu jo krantus. Nepasitenkinęs jis atvedė
savo pulkus prie Dnestro ir žvelgia godžiom akim į Podolės laukus.

Išvardijus Lenkijos priešus, kviečiama griebtis ginklo:

O tu, sarmate, staiga atsidūręs tarp šitiekos ginklų ir strėlių,
tu stovi suakmenėjęs lyg užkluptas senatvės.
Nejaugi manai, jog tai tik sapnas?

Bet tu neturi miestų, apsuptų tvirtom sienom, nei nepaimamų tvirtovių
ant aukštų uolų, nei upių, tekančių po senais pylimais,
Nei ko kito, kas vyrams padėtų apginti gyvybę. Šiandien visa viltis –
ranka, ginkluota kalaviju.

Eilėraštis baigiamas panegirika karaliui Steponui Batorui – vyrui, kuris nelinkęs girtauti, šokti ir lėbauti, o yra gerai pasiruošęs karo veiksmams.

Kochanowskio poetinis menas pasiekė savo viršūnę *Raudose* – devyniolikos eilėraščių cikle, parašytame po jo mažos dukrelės Uršulės mirties. Čia meninis tobulumas įgauna tam tikro paslaptingumo. Tai vienintelis tiesioginės Kochanowskio asmeninių jausmų išraiškos pavyzdys. Ir vis dėlto šie jausmai perteikiami griežtai nustatyta forma, pagal jo epochos poetų ištobulintas taisykles. *Epicedium,* arba *threnos* (rauda), turėjo seną, antikos laikus siekiančią tradiciją ir rėmėsi pamatiniu principu, kad poetas tegali apraudoti kokio nors įžymaus asmens mirtį. Kochanowskio bendraamžis prancūzų bei italų humanistas Scaligeris savo klasikinių taisyklių sąvade išlaikė šį principą, be to, nurodė logiškai surikiuotų temų seką: mirusiojo pašlovinimas, netekties atskleidimas, jos mastas, skausmas, paguoda ir galiausiai – moralinės išvados. Kochanowskiui pakako drąsos šią nuodugniai detalizuotą formulę pritaikyti asmeninei nelaimei pavaizduoti, taip pažeidžiant pačius formos pagrindus ir padarant iš jos kažką visiškai kita. Kadangi *Raudose* giedama apie tėvo skausmą netekus savo kūdikio („nesvarbaus" asmens), kai kurie poeto amžininkai buvo šokiruoti jo drąsos. Kūrinys stokojo privalomų puošmenų, tačiau greičiausiai būtent taip ir yra kuriami šedevrai: susitarimai tuo pat metu išlaikomi ir sulaužomi. Kochanowskis parašė unikalų pasaulio literatūroje kūrinį, nes ne tik atskiri eilėraščiai, bet visas ciklas sukasi apie pagrindinę temą. Pati tema – tai ne tiek mirusiosios vaizdavimas, kiek labai asmeniškas pasakojimas, ką išgyvena žmogus, netekęs kūdikio: nuosavo skausmo istorija. 1580 metais išleistos *Raudos* pasižymėjo sudėtinga sąranga, kurioje galima atsekti Scaligerio rekomenduotos formos bruožų, bet kuri nelauktai atskleidžia *natūralią* jausmų logiką. I raudoje poetas kreipiasi į pačią literatūros tradiciją, prašydamas padėti įgyvendinti jo užmojį: jis šaukiasi „Heraklito ašarų, Simonido skundų ir visų pasaulio rūpesčių bei sielvartų". II raudoje jis aimanuoja, kad geriau savo plunksną būtų naudojęs vaikiškiems eilėraštukams negu raudoms rašyti: „Nenorėjau dainuoti gyviesiems, dabar mirusiems dainuoti turiu." III, IV, V raudose kreipiamasi arba į

mažą mergaitę, arba į Persefonę, nes kelionė į jos valdas atrodo būsianti vienintelė paguoda sielvarte skendinčiam poetui. VI raudoje į mažą mergaitę kreipiamasi: „Mano brangioji dainininke! Sapfo slaviškoji! kuri ne tik mano žemišką dalią, bet ir mano liutnią paveldėti turėjai!" Ši rauda ypač jaudinanti užuominom apie besiskleidžiantį mažosios Uršulės talentą ir panaudotom vestuvinių dainų nuotrupom. Taip pat sukrečia VII rauda, kurioje prisimenami ne kūniški ar dvasiški mirusio kūdikio bruožai, bet ją supusios smulkmenos.

Nelaimingi papuošalai, nuliūdę rūbai
  Mano mieliausios dukrelės!
Ko traukiate mano liūdną žvilgsnį,
  Aitrinate mano skausmą?
Ji jau savo kūnelio jumis neaprengs –
  Nėra, nebėra vilties!
Apėmė ją miegas geležinis, gilus, neišmiegamas...
  Jau marga vasarinė suknelė
Ir raišteliai – per nieką, ir paauksuoti kaspinėliai –
  Motinos dovanos nebereikalingos.
Ne į tokį guolį, mano mergyte brangi,
  Turėjo tave vargšė motina
Atvesti! Ne tokį duoti žadėjo
  Kraitį, kokį davė!
Drobulėlę tedavė, palaikį audeklėlį,
  Tėvas – žemės grumstelį
Vietoje pagalvėlės. – Deja, ir kraitis, ir ji
  Vienoje skrynioje uždaryta!

Nieszczęsne ochędóstwo, żałosne ubiory
  Mojej namilszej cory!
Po co me smutne oczy za sobą ciągniecie,
  Żalu mi przydajecie?
Już ona członeczków swych wami nie odzieje –
  Nie masz, nie masz nadzieje!
Ujął ją sen żelazny, twardy, nieprzespany...
  Już letniczek pisany
I uploteczki wniwecz, i paski złocone,
  Matczyne dary płone.
Nie do takiej łożnice, moja dziewko droga,
  Miała cię mać uboga
Doprowadzić! Nie takąć dać obiecowała
  Wyprawę, jakąć dała!
Giezłeczkoć tylko dała a lichą tkaneczkę;
  Ojciec ziemie bryłeczkę
W główki włożył. – Niestetyż, i posag, i ona
  W jednej skrzynce zamkniona!

VIII raudoje perteikiamas netekties jausmas: „Didelė tuštuma po tavęs liko mano namuos.“ Tačiau pradedant IX rauda visas ciklas įgauna filosofinį skambesį ir renesansiškas stoicizmo ir krikščionybės lydinys bent jau laikinai subyra. Išmintis (stoikų vertybė) neduoda jokios naudos kenčiančiam žmogui, kuris žvelgia į ją kaip į nepasiekiamą šventovę:

Nelaimingas aš žmogus, savo gyvenimo metus
Praleidęs tam, kad išvysčiau tavo slenkstį!
Dabar esu staiga nustumtas nuo paskutiniųjų laiptelių
Ir tarp kitų vienu iš daugelio laikomas.

Poeto-tėvo balsas pakyla X raudoje, kai jis klausia: „Mano žavioji Uršule, kur tu pasidėjai?“ Kalbėtojas atsako sau pačiam virtine susipynusių, iš krikščionybės ir senovės mitologijos paimtų vaizdinių: gal būt, iškelta į aukščiausiąjį dangų, ji kartu su mažais angelėliais? O gal ją nuskraidino į palaimintųjų salas? O gal Charonas ją kelia per „užmaršties upę“ ir ji geria Letos vandenį; gal ji pavirto lakštingala ar yra apvaloma skaistykloje?

Kad ir kur tu esi, pasigailėk mano sielvarto,
Jeigu negali ankstesniu savo pavidalu,
Paguosk kaip gali ir pasirodyk man
Sapne, ar šešėliu, ar vargana šmėkla.

Ne tik išmintis, bet ir dorybė atrodo nenaudinga, ir XI raudoje kalbėtojas tampa visišku skeptiku ir primena mums kai kurias Jobo knygos vietas:

Ką pamaldumas kada nors išgelbėjo?
Ką gerumas nuo blogio apsaugojo?

Arba:

Nežinomas priešas žmonių reikalus painioja,
Neaplenkdamas nei gerųjų, nei blogųjų.

Arba:

Pasigailėk! Ką darai man? Nejau abu
Prarasti turiu: ir paguodą, ir protą?

XIV raudos tema – mirtis ir poezija:

Kur tie nelaimingi vartai, pro kuriuos andai
Žengė Orfėjas ieškoti savo netekties?
Kad ir aš tuo taku savo mieliausios dukrelės
Galėčiau leistis ieškoti.

Poetas pasiims su savimi liutnią į Plutono karalystę: „Nejau akmeninę širdį tas dievas turėtų, kad liūdnas žmogus jo permaldaut negalėtų." Galbūt lyrinės poezijos mūza Erata taip pat galėtų padėti kalbėtojui: XV raudoje jis vaizduoja Niobę, suakmenėjusią iš sielvarto, ir įsijausdamas tapatinasi su ja. Kochanowskis panaudoja gana barokiškai skambančias detales, pavyzdžiui:

Tas kapas ne numirėlio, tas numirėlis ne kape,
Bet aš pats miręs, pats esu sau kapas.

Vis dėlto tai tikslus trumpo graikiško helenistinės epochos eilėraščio vertimas (*Anthologia Graeca*, VII, 311).

XVI raudoje vėl suabejojama stoicizmu. Kalbėtojas klausia savęs, ar visa tai, ką jis patiria, yra sapnas, ar tikrovė. Žmogų veikia jo padėtis, neišvengiamos gyvenimo aplinkybės. Būdami turtingi mes liaupsiname skurdą; būdami laimingi pamirštame liūdesį – nepajėgiame galvoti apie savo pačių mirtį. Ciceronas rašė, kad visas pasaulis – jo tėvynė, tačiau raudojo, kai teko palikti Romą. Jis apsimetė bijąs tik vieno dalyko – nešlovės, bet gedėjo netekęs dukters. Jis tvirtino, jog tik blogas žmogus turėtų bijoti mirties, bet kai jo gyvybė atsidūrė pavojuje, nenorėjo mirti: „įtikinai visus, neįtikinai savęs". Apimtam didelių abejonių, kalbėtojui belieka pasikliauti Laiku, „geidžiamos užmaršties tėvu", kuris jį gali išgydyti. Tačiau XVII raudoje vėl visa keičiasi, krikščioniškas požiūris ima pranokti atmestą stoišką išmintį. Ši rauda, kaip ir daugelis Kochanowskio dainų parašyta aštuonskiemeniais ketureiliais, išsiskiria iš viso ciklo, kurio didesnioji dalis sudėta trylikaskiemenėmis eilutėmis. Tai krikščioniško nusižeminimo giesmė:

Gyvenau taip kukliai, Jog vargu ar kas apie mane žinojo, O pavydas ir nesėkmės Man negalėjo pakenkti.	Wiódłem swój żywot tak skromnie, Że ledwie kto wiedzial o mnie A zazdrość i złe przygody Nie miały mi w co dać szkody.
Bet Viešpats, žinąs, kur kliudyti, Ir besišaipąs iš žmonių atsargumo, Sudavė juo skaudžiau, Juo saugesnis buvau pasijutęs.	Lecz Pan, który gdzie tknąć, widzi, A z przestrogi ludzkiej szydzi, Zadał my raz tym znaczniejszy, Czymem już był bezpieczniejszy.

O protas, kuris laisvai
Mokėjo samprotauti apie viską,
Šiandien vos save beatpažįsta –
Šitaip jis man padėjo nelaimėje.

[...]

O man ašaros tesilieja,
Nes visas viltis praradau,
Kad protas galėtų pagelbėti;
Tik Dievas gali tai sustabdyti.

A rozum, który w swobodzie
Umiał mówic o przygodzie,
Dziś ledwie sam wie o sobie:
Tak mnie podparł w mej chorobie.

[...]

A ja za tym łzy niech leję,
Bom stracił wszystkę nadzieję,
By mię rozum miał ratować;
Bóg sam mocen to hamować.

XVIII rauda – tai nelyginant psalmė, malda, kurią Dievop siunčia vienas jo nepaklusnių vaikų, retai Jį prisimenančių laimės valandomis. Joje kalbėtojas maldauja Dievą parodyti jam gailestingumą. Paskutinioji, XIX, rauda turi paantraštę „Sapnas", tai paguodos giesmė. Kalbėtojas sapnuoja mirusią motiną, laikančią ant rankų savo mažąją dukraitę. Motina išaiškina, kad jam neverta liūdėti, nes kūdikis dabar daug laimingesnis, nei būtų gyvendamas. Ji kalba apie žmogaus gyvenimą kaip apie nesibaigiančią liūdesio grandinę. Paradoksalu, bet motina gerokai reabilituoja stoiškąjį mąstymą. Ji primena, kad sūnus praleido gyvenimą džiūdamas prie knygų, labai mažai patirdamas šio pasaulio džiaugsmų. Kadangi jis mokėjo paguosti kitus žmones panašiose nelaimėse, tai dabar ji pataria: „Gydytojau, gydyk save." Iš tokio raminimo mes galime spręsti, jog autorius atgavo tam tikrą, nors ir netvarią, krikščioniškojo tikėjimo ir antikinės filosofijos pusiausvyrą, likdamas ištikimas savo renesansiniams idealams.

Lenkų poezijos istorijoje *Raudų* autorius atstovauja trumpam tobulos klasikinės darnos laikotarpiui, kurį greitai nutraukė galinga baroko banga, išlaisvinusi besiveržiančius aikštėn viduramžiškus elementus. Kochanowskis įkūnija bukolines svajones, tokias tvarias lenkų poezijoje, ir drauge su kitais renesanso poetais, kurie taip pat sėmėsi iš Horacijaus kūrybos, idealu laiko ramų pasitraukimą nuo pasaulio šurmulio. Jo Čarnolaso dvaras tapo toks pat legendinis kaip Ardeno miškas pjesėje *Kaip jums tai patinka* ar Prospero sala *Audroje*. Galima nurodyti, žinoma, dar didesnių panašumų su Ronsard'u ir *La Pléiade* grupe Prancūzijoje, tačiau jie kyla iš naudojimosi tais pačiais lotyniškais ir itališkais šaltiniais.

Tiesioginė *La Pléiade* įtaka lieka abejotina. Skolinių iš antikinės poezijos ir grynai lenkiškos aplinkos detalių lydinys Kochanowskio kūryboje ne mažiau, o galbūt net labiau vykęs už panašius *La Pléiade* poetų lydinius. Pati lenkų kalbos prigimtis, jos labai niuansuoti leksiniai jutiminės patirties atitikmenys ir nenoras įsileisti abstrakcijas daro Kochanowskio eilėraščius labai besiskiriančius – bet nebūtinai blogesnius – nuo jo bendraamžių prancūzų kūrybos.

Kiti lyriniai poetai

Mikołaj Sęp--Szarzyński (1550–1581)

Gimęs kilmingoje šeimoje, Sęp-Szarzyńskis dar vaikas būdamas paliko Lenkiją ir išvyko mokytis į Vitenbergą ir Leipcigą (simpatijų protestantizmui ženklas), o vėliau, kai kurių tyrinėtojų nuomone, lankėsi ir Italijoje. Grįžęs į Lenkiją, bendravo su tais protestantais, kurie kaip tik tuo metu atsivertinėjo iš savo tikėjimo į Romos katalikybę. Jis pats tapo karštu kataliku ir palaikė glaudžius ryšius su Dominikonų ordinu, kurio gretose buvo vienas jo brolių. Pirmieji Sępo eilėraščiai – tai daugiausia patriotinės odės, kurioms didelę įtaką darė Horacijus. Vėliau jo poezijoje atsirado nauja gyslelė. Būdamas neabejotinai skolingas Kochanowskiui, jis sukūrė metafizinę kalbą, kurios nepastebime jo mokytojo kūryboje. Sępą galima laikyti žmogiškos baimės ir virpulio mirties bei nykimo akivaizdoje „metafiziniu poetu". Jo literatūrinių ištakų, atrodo, reikėtų ieškoti tarp religinių ispanų rašytojų, pažįstamų poetui iš itališkų jų vertimų. Taip pat jo raštuose netrūksta nuorodų į klasikinę mitologiją. Kaip ir Kochanowskis, Sępas neretai panaudoja antikines simbolines detales. Jo kūryba mums pažįstama iš nedidelio rinkinio, pavadinto *Ritmai* (*Rytmy*), kurį išleido poeto brolis 1601 metais (praslinkus dviem dešimtmečiams po jo mirties). Greičiausiai tai tik kūrybos dalis, tačiau keli šio rinkinio sonetai užtikrino Sępui vietą tarp geriausių visų laikų lenkų poetų. Jo pasirinktoji soneto forma – tai du ketureiliai, surimuoti pagal *abba abba* schemą, po to vienas – *cdcd* ir pabaigoje – dvieilis, surimuotas *ee*. Tokia forma, be abejo, išsirutuliojo iš itališkojo soneto, atkeliavusio iš Italijos (tiek į Angliją, tiek į Lenkiją). Anksčiau Kochanowskis ją buvo pritaikęs kai kurioms savo „fraškoms", tačiau Sępas

ją užpildė nuosava, labai savita kalba, sąmoningai miglota dėl sukeistos žodžių tvarkos. Net pavadinimuose atsispindi šio stiliaus pėdsakai, pavyzdžiui, „Apie kovą mūsų, kurią su šėtonu, pasauliu ir kūnu kovojame". Šiame sonete sakoma:

Taika – tai laimė, tačiau kova –
Tai būvis po dangumi. Tas rūstusis tamsos
Karvedys ir pasaulio masinanti tuštybė
Stropiai stengiasi mus sugadinti.

Pokój – szczęśliwość, ale bojowanie
Byt nasz podniebny. On srogi ciemności
Hetman i świata łakome marności
O nasze pilno czynią zepsowanie.

Kitose eilutėse išreiškiama tai, kas tikriausiai buvo nuolatinė poeto gyvenimo nuostata:

Kas man daryti tokiame baisiame mūšyje,
Silpnam, neapdairiam, savyje susidvejinusiam?

Cóż będę czynił w tak straszliwym boju,
Wątły, niebaczny, rozdwojony w sobie?

Arba imkime kitą sonetą – „Apie netvarią meilę šio pasaulio dalykų"; pirmoji jo eilutė – tai nei daugiau, nei mažiau – išversta graikų epigramų kūrėjo Anakreonto frazė, tik šiame kontekste reiškianti jau visai ką kita.

Ir nemylėti sunku, ir mylėti.
Menka paguoda, kai geismo suvedžiotos
Mintys per daug nuglaisto tuos daiktus,
Kuriems ir keistis tenka, ir suirti.

I nie miłować ciężko, i miłować.
Nędzna pociecha, gdy żądzą zwiedzione
Myśli cukrują nazbyt rzeczy one,
Które i mienić, i muszą się psować.

Paskutinėse eilutėse Sępas grįžta prie šv. Augustino motyvo apie dvasinį ilgesį, kurį sukelia neišsipildžiusi meilė, kol siela neišvysta savo meilės objekto – Amžinojo Grožio. Galima tarti, jog Sępo kūryboje atsispindi kita, tamsioji, renesanso pusė, ta pati, kurią įžvelgiame Dürerio tapyboje. Stiliaus požiūriu šio poeto kūryba jau yra ant baroko ribos. Kai kurie eilėraščiai kupini šiam stiliui būdingos pompastikos. Taip pat

pastebėkime, kad jis labai mėgsta perkėlimus, besiremiančius balso sulaikymu eilutės gale, kai sakinys dar nepasibaigęs, – jis baigiasi kitos eilutės pradžioje, ir taip jo pabaiga labiau akcentuojama. Šią priemonę vėliau labai pamėgo poetai simbolistai. Kaip tipišką barokinio stiliaus pratimą galima pacituoti Sępo „Epitafiją Romai". Jos šaltinis – tai lotyniškas šiandien jau visiškai pamiršto italų humanisto Iano Vitalio iš Palermo eilėraštis.

Tu, kurs Romą Romoje išvysti norėdamas, piligrime,
Negali pačioje Romoje Romos surasti,
Žvelk į sienų žiedą ir į griuvėsiais pavirtusius
Teatrus, šventyklas ir kolonas sutrupintas:
Jie – tai Roma. Matai tą galingąjį miestą,
Tą laimės lavoną, pagarbos pirmiausia išlaisvintą.
Tas miestas, pasaulį nugalėjęs, ir save nugalėjo,
Idant nieko jo nenugalėto neliktų.
Šiandien Romoje nugalėtoje Roma nenugalėta
(Tai yra kūnas savo šešėly) guli palaidota.
Viskas joje pasikeitė, tik vienas nepasikeitęs
Liko Tibras, kurs su smiltim susimaišęs į jūrą teka.
Pažvelk, ką Fortūna išdarinėja: sunyko tai,
Kas buvo nepajudinama; išliko tai, kas juda.

Ty, co Rzym wpośród Rzyma chcąc baczyć, pielgrzymie,
A wżdy baczyć nie możiesz w samym Rzyma Rzymie,
Patrzaj na okrąg murów i w rum obrócone
Teatra i kościoły, i słupy stłuczone:
To są Rzym. Widzisz, jako miasta tak można
I trup szczęścia poważność wypuszcza pierwszego.
To miasto świat zwalczywszy i siebie zwalczyło,
By nic nie zwalczonego od niego nie było.
Dziś w Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyciężony
(To jest ciało w swym cieniu) leży pogrzebiony.
Wszytko się w nim zmieniło, sam trwa prócz odmiany
Tyber, z piaskiem do morza, co bieży, zmieszany.
Patrz, co Fortuna broi: to się popsowało,
Co było nieruchome; trawa, co się ruchało.

Metafizinį ilgesį ir nusiskundimų žmogaus dalia dažnai aptiksime lenkų barokinėje poezijoje. Tačiau Sępui, tam iškankintam vyrui, nebuvo lemta susilaukti rimtų sekėjų septynioliktojo amžiaus Lenkijoje, priešingai nei to paties laikotarpio Anglijoje, tiesiog sužydėjusioje metafiziniais poetais.

Sebastian Grabowiecki (1540–1607)

Sebastiano Grabowieckio pavyzdys rodo, kas lenkų poezijoje nutiko metafizinės srovės sekėjams. Užvaldyta pamaldžių Romos katalikų, poezija pasidarė dievota, ieškanti paguodos bei užtarimo Švenčiausios Mergelės globoje. Grabowieckis, kilęs iš bajorų šeimos, greičiausiai studijavo užsienyje ir ilgai tarnavo karaliaus dvare, po žmonos mirties tapo kunigu ir baigė savo dienas abataudamas cistersų vienuolyne. Jo *Dvasinės eilės* (*Setnik rymów duchownych*, 1590) – tai grakštus pamaldžių eilių, sukurtų italų poezijos pavyzdžiu, rinkinys. Grabowieckis nusipelno dėmesio kaip vienas rafinuočiausių, net šiek tiek nežemiškų antraeilių poetų:

  Dangiškos dvasios, skaisčios,
  Aukštutinės orbitos bei ratai,
Ir jūs, dangiškieji, skaidrūs kristalai,
  Kurie, ugnis amžinąsias
  Valdydami, pakraščiuose krantus
Laikote savo valdžioj, iš kurios atsirado visi
  Daiktai, kuriuos pažįstame
  Pasaulyje: šviečianti saulė,
  Visų gaivalų išdaigos,
  Vėjai, griaustiniai, debesys,
Šaltas ir šiltas laikas ir merkiantys lietūs,
  Ledai, sniegai bei rasos,
Amžinajai Viešpaties šlovei giesmes giedokit!

  Duchy niebieskie, czyste,
  Zwierzchnie kręgi i biegi,
I wy, niebieskie przejźrzyste kryształy,
  Które, ognie wieczyste
  Miarkując, w kresiech brzegi
Macie i władze, skąd wszytkie powstały
  Rzeczy, co się poznały
  W świecie: słońce świecące,
  Wszech żywiołów przeskoki,
  Wiatry, gromy, obłoki,
Zimny i ciepły czas i dżdże moczące,
  Lody, śniegi i rosy,
Ku wiecznej chwale Pańskiej nieście głosy!

Kasper Miaskowski (1550–1622)

Bajoras iš Didžiosios Lenkijos Kasperas Miaskowskis įgijo išsilavinimą Lenkijos mokyklose, pirmiausia savo gimtinėje, vėliau Poznanėje, po to įsikūrė savo dvare ir likusį gyvenimą praleido kaip dvarininkas. Jo 1612 metais išleisti eilėraščiai

Ritmų rinkinys (*Zbiór rytmów*) parodo didelį to meto antraeilių poetų rafinuotumą. Savo grynu barokiškumu jie taip pat mums primena apie Kochanowskio atstovauto klasikinio laikotarpio trumpumą. Miaskowskio vaizdų sistema kartais atrodo jaudinamai šiuolaikiška, kaip, pavyzdžiui, eilėraštyje „Apie išpieštą taurę":

Stiklas – pelenai, nors dažais jį tapo,
Kai su juo stebuklus liejykloje daro:
Panašiai, kaip kad putotus žirgus
Saulė pakalnėn gindama prieš nuskęstant –
Jei atsisveikindama giedra akimi
Už drėgno debesio krašto prasklendžia –
Įvairiaspalvę vaivorykštę pasauliui išlenkia,
Tarsi meistras, kai stiklą pateikia
Žaliu, auksiniu ir safyro spalvos teptuku
Išpieštą ir visai kitokio pavidalo.
O kas paskui? Taurė lengvai,
Prieš tau atsigeriant, iš rankų iškris;
Ir štai puikus krištolas anglim
Pavirto, melsvas dūmelis nusineša tai, kas liko.
Stiklas – pelenai, bet ir žmogus – pelenai,
Nors savo amžių ištęstų it Feniksas,
Nes tas iš saulės spindulių nulietas paukštis
Prisikelia iš pelenų ir pelenais pavirsta.
Bet kam arabiškus miniu stebuklus?
Ateis diena, kai ir žilas pasaulis
Didžia liepsna it šiaudai sudegs,
Prieš amžinajam Teisėjui atsisėdant į sostą.

Popiół śkło, choć je farby malują,
Gdy sztuki w hucie nim wyprawują:
A nie tak, kiedy pieniste konie
Spuszczając z góry słońce, niż tonie –
Jeśli żegnając pogodnym okiem,
Zboczy się z wilgim pozad obłokiem –
Różnych barw tęcze światu wyprawi,
Jako rzemieślnik, gdy śkło postawi,
Zielonym, złotym, szafirowym
Pędzlem i kształtem pozornie nowym.
Ale cóż po tym? Śklanica snadnie,
Niż się napijesz, z rąk ci wypadnie;
A on spaniały kryształ w perzyny
Poszedł, ostatek dym niesie siny.

Popiół śkło, ale i popiół człowiek,
Choćby rozciągnął jak Feniks kto wiek,
Bo i z słonecznych ten ptak promieni
Z popiołu wstaje, w popiół się mieni.
Lecz co arabskie wspominam dziwy?
Przyjdzie dzień, kiedy i świat szedziwy
Walnym płomieniem jak słoma spłonie,
Niż wieczny siędzie Sędzia na tronie.

Szymon Szymonowic (1558–1629)

Riba tarp renesanso ir baroko gali būti nužymėta greičiau sutartinai. Szymonowicas turbūt tebėra grynai renesansinės kalbėsenos atstovas. Jis gimė Lvove, miestiečių šeimoje; studijavo Krokuvos universitete ir kelerius metus užsienyje. Grįžęs jis atsidėjo pedagoginei bei literatūrinei veiklai. Jo eilėraščiai lotynų kalba, kuriuos pasirašinėjo Simono Simonido vardu, susirado gerbėjų, kurie tapo galingais poeto globėjais. Vienas jų buvo kancleris Janas Zamoyskis (tas pats, kuris užsakė Kochanowskiui *Graikų pasiuntinių išvarymą*). Zamoyskis savo valdose įkūrė miestą Zamoščę, kuris šiandien tebėra vienas gryniausių renesanso architektūros pavyzdžių Lenkijoje. Jis turėjo ambicijų įsteigti kolegiją, kuri galėtų konkuruoti su Krokuvos universitetu. Szymonowicas įkūrė savo geradariui Zamoščės akademiją ir įsteigė mieste pavyzdinę spaustuvę. Dėl literatūrinės šlovės Seimo dekretu jam buvo suteiktas bajoro titulas. Sulaukęs garbingo amžiaus, jis pasitraukė iš pedagoginių pareigų į savo dvarą, kurį buvo gavęs dovanų iš Zamoyskio.

Tai bukolinis poetas, įėjęs į literatūros istoriją kaip *Idilių* (*Sielanki*, 1614) autorius. Šiuose eilėraščiuose Szymonowicas pirmiausia sekė Vergilijaus *Eklogomis*, tačiau dar labiau rėmėsi poetu, iš kurio mokėsi pats Vergilijus, būtent Teokritu. Galima atsekti ir kitų renesansinių pavyzdžių, nes pastoralinės poezijos žanras tuo metu buvo gana madingas. Kaip ir Kochanowskis, Szymonowicas sulydė antikinius elementus su Lenkijos gamtos stebėjimais ir tėvyniniais papročiais. Idilės parašytos piemenų ir piemenaičių, dažnai pagal antikinę tradiciją vadinamų Dafniu, Menalku, Tyrsiu, arba mergina – Filide, monologų ir dialogų forma. Kai kurie veikėjai turi valstietiškus, net ukrainietiškus vardus. Jie kalbasi apie meilę ir įvairiomis kasdieninėmis temomis (pavyzdžiui, apie kaimo šventes),

nuolatos šaukdamiesi Apolono, Paladės Atėnės ir Kupidono. Šio sutartinio konteksto ir realistinių detalių proporcijos skiriasi kiekviename eilėraštyje, nors visos dvidešimt idilių parašytos aiškia, apgalvota kalba. Dvi iš jų ir šiandien tebecituojamos kaip šedevrai. Tai iš tiesų jokių mitologinių aliuzijų neturintys, gana tikroviški kaimo gyvenimo vaizdai.

„Kołacze" kilo iš apskrito vestuvių pyrago – *kołacz* – pavadinimo. Ši idilė susideda iš apeigų, susijusių su jaunikio atvykimu į mažą bajorų dvarelį ir po to vykstančia vestuvių puota, išvardijimo. Apeigas vardija merginų choras ir paeiliui kalbantys moterų duetai. Merginų choras pradeda monologą, kreipdamasis į šarką (liaudis tikėjo, kad prie namų pasirodžius šarkai reikia laukti svečių):

Šarka tarška ant tvoros, atvyks nauji svečiai.
Šarka kartais apgauna, kartais pasako tiesą.

Nuotakai namuose tai ženklas, kad laukiami svečiai jau arti. Tada choras, kreipdamasis arba į nuotaką, arba į jaunikį, atpasakoja įvykius, taip pat ir vestuvių apeigas, iki pat tos akimirkos, kai visi sėdasi prie stalo, kur patiekiami apeiginiai *kołacze*. Tuomet moterų duetai kreipiasi į jaunuosius su humoristinėmis užuominomis apie jaunos poros nekantrumą ir laukiančius vedybinius malonumus. Kaip idiliškas visuomenės apeigų vaizdelis, šis kūrinys yra gana dinamiškas, autorius elgiasi nelyginant teatro režisierius, detalių įvairovę komponuojantis į harmoningą visumą.

Idilė, pavadinta „Pjovėjos" („Żeńcy"), visai kitokia. Šį kartą atsiduriame valstietiškoje aplinkoje, ir idilę sudaro dviejų sunkiai triūsiančių, pjautuvais kertančių javus, baudžiauninkių dialogas. Tai dvi aštrialiežuvės pikčiurnos, nevengiančios šiurkštesnių žodžių ir nepadorių užuominų. Jos skundžiasi sunkiu darbu, kaitra, prievaizdo griežtumu. Tas prievaizdas (*starosta*), ginkluotas rimbu, – tai pagrindinis jų apkalbų ir piktų pastabų objektas. Kalbėdamos apie jo asmeninį gyvenimą, moterys pripažįsta, kad prievaizdas būtų neblogas vyras, jei ne jo ryšiai su dvaro ekonome, kuri yra sena ragana ir dar burtininkė. Vien tik šio eilėraščio turinio atpasakojimas gali sudaryti neteisingą įspūdį apie jo kokybę. Šiurkščiai tikroviškas valstiečių gyvenimo plantacijos tipo ūkyje aprašymas

ryškiai kontrastuoja su poetinės kompozicijos harmoningumu. Skaitytojui pateikiamos kone operiškai besikeičiančios dalys su pasikartojančiais priedainiais. Viename abiejų moterų kartojamame priedainyje kreipiamasi į saulę:

Saulele, gražioji akele, giedros dienos akele!
Tu neturi mūsų prievaizdo įpročių.

Kiekieną kartą, kai kartojamas šis priedainis, jame atsiranda vis naujų prievaizdo ir saulės palyginimų, kurie aiškiai yra labai nepalankūs pirmajam:

Tu pateki, kai ateina laikas; o jam atrodo vis maža;
Jam norėtųsi, kad tu tekėtumei šiaurėje.

Tu keliauji į pietus savo keliu amžinuoju,
Jis norėtų pietus sutuokti su vakaru.

Kitoje eilutėje, taip pat norėdamos pasišaipyti, moterys erzina prievaizdą:

Prievaizde, tu netapsi saulele danguje!

Visas šis fragmentas lenkiškai skamba šitaip:

Słoneczko, śliczne oko, dnia oko pięknego!
Nie jiesteś ty zwyczajów starosty naszego.
Ty wstajesz, kiedy twój szas; jemu się zda mało;
Chciałby on, żebyś ty od północy wstawało.
Ty bieżysz do południa zawsze twoim torem,
A on by chciał ożenić południe z wieczorem.
Starosto! nie będziesz ty słoneczkiem na niebie.

Jos vis dėlto pasiekia savo ir gauna leidimą šiek tiek pailsėti.

Priedainiai – tai dažnai naudojama klasikinės idilės poetinė priemonė. Gana netikėtai „Pjovėjose" pastoralinis žanras įgauna šiurkštaus tikroviškumo ir tiksliai perteikia sunkią valstiečio dalią. Szymonowicas, ir tai yra jo išskirtinis bruožas, rašo trylikaskiemeniais eiliuotais dvieiliais taip, kad jam pavyksta sukurti tam tikro dinamiškumo, greito veiksmo vystymosi įspūdį. Jo aiški, logiška sintaksė artimesnė Kochanowskiui negu sudėtingai Sęp-Szarzyńskio sakinių sandarai.

Aprašomoji ir satyrinė poezija

Sebastian Klonowic (1545–1602)

Poezija, kaip rodo Husoviano lotyniška poema *Apie stumbrą*, tarnavo įvairiems, galima sakyti, neįprastiems, tikslams. Dar vienas tipiškas šios krypties poetas – tai Sebastianas Klonowicas. Šis miestelėnas iš Didžiosios Lenkijos dar jaunystėje įsikūrė Lvove, bet vėliau persikėlė į Liubliną, kur pradėjo miesto teisėjo karjerą savivaldybėje. Kurį laiką jis dėstė netolimoje Zamoščės akademijoje. Gyvenimo pabaigoje tapo Liublino meru. Panašiai kaip jo pirmtakas Biernatas iš Liublino (taip pat miestietiškos kilmės), Klonowicas pasirodė turįs simpatijų protestantizmui. Liublinas buvo stiprus arijonizmo centras, ir poetas su šia bendruomene palaikė nuoširdžius santykius. Kartą jis net buvo apkaltintas pikto paskvilio prieš Jėzuitų ordiną autoryste. Gerai išsilavinęs, net eruditas, Klonowicas mokėjo graikiškai ir rašė tiek lenkiškai, tiek lotyniškai. Jo įdomiausias veikalas – lotyniška poema *Roxolania* (*Rusia*), išleista 1584 metais, – tai eiliuotas etnogeografinis ar antropologinis traktatas. Išgirdusios poeto ugningą kreipimąsi, Mūzos palieka Parnasą, idant lydėtų jį kelionėse po Rusią. Po to pasipila gamtos, tokių miestų kaip Lvovas, Kijevas ir Kamenecas vaizdai, smulkūs įvairių profesijų, kaip medkirtystė, gyvulių auginimas, medžioklė, bitininkystė, kailiadirbystė ir t.t., aprašymai. Vietiniai tikėjimai magija bei raganomis, krikšto, vestuvių, laidotuvių papročiai taip pat randa vietos jo lotyniškose eilėse. Šiandien mes tokį kūrinį priskirtume etnografijos sričiai. Klonowicas vaizduoja, pavyzdžiui, profesionalius laidotuvių giedotojus, aprašo, ką jie gieda; jis stebi, kaip stačiatikių popas rašo rekomendacinį laišką šv. Petrui, kaip laiškas įdedamas į karstą kartu su moneta, kuri padėtų velioniui kelionėje ir ypač praverstų susimokant už keltą per Stikso upę (!). Dėl paskutinio dalyko galima manyti, kad Klonowicas poetas pranoko etnografą. Įdomių detalių gausa *Roxolania* gali lygintis su taip pat labai „etnografiška" Stryjkowskio *Lietuvos kronika*.

Ne mažiau nutolusi nuo to, ko galima tikėtis iš poezijos, yra kita didžiulė Klonowico poema *Victoria deorum* (*Dievų pergalė*, apie 1595), lotyniškas satyrinis, pedagoginis traktatas, kuriame Olimpo dievų pergalė prieš Titanus simbolizuoja

dvasios triumfą prieš kūną ir jo aistras. Tai dar vienas nesuderinamas mišinys, kupinas alegorijų, kuriame naudojamasi ne tik mitologija, bet ir medicina, istorija ir t.t. Jis demonstruoja viduramžiškų nuostatų tvarumą, joms susiliejant su kylančia baroko banga.

Lenkiškos Klonowico poemos tam tikra prasme panašios į jo lotyniškus kūrinius. *Sielininkas, tai yra laivyba Vysloje* (*Flis, to jest, spuszczanie statków Wisłą,* 1595), parašytas sapfinėmis strofomis, – tai trumpas pirklių ir baržininkų, plukdančių javus Vysla iki pat jos žiočių prie Gdansko (Dancigo) uosto, vadovas. Vysla, pagrindinis lenkų šiaurės–pietų prekybos kelias, poemoje pavaizduota praktiniu požiūriu, t.y. jos giliosios ir sekliosios vietos, pavojingos srovės, prieplaukos ir t.t. *Sielininke* pateikiama ir laivybos istorija nuo Nojaus, Argonautų iki pat Amerikos atradimo; taip pat techniniai laivų statybos, upinių baržų ir sielių duomenys, žinios apie muitus ir upeivių kalbą; galiausiai patariama, kaip elgtis su vokiečių pirkliais Gdanske. Kūrinys pilnas didaktinių digresijų su satyrine gaidele, nukreipta prieš grūdų prekybą – ne tik prabangos, bet ir priespaudos šaltinį: tai tipiškas miestelėno balsas, kritikuojantis tą ekonominę bazę, kuri sąlygojo bajorijos turtą ir galią. Tai, kad Klonowicas parašė prekybos, kurią pats smerkė, vadovą, nėra vienintelė šios poemos keistenybė. Kai kada jo kūrinyje laivyba Vysloje simbolizuoja laikiną, žemiškąją krikščionio kelionę.

Judo maišas (*Worek Judaszów,* 1600) – tai eiliuotas traktatas apie kriminologiją. Įgijęs didelės patirties Liublino miesto teismuose, Klonowicas įstengė pavaizduoti įvairias vagių, plėšikų bei apgavikų gudrybes. Traktate jis taip pat aprašo kai kurias piktadarystes, kurios, deja, gali būti padarytos teisėtai, bet kurios vis dėlto laikytinos nusikaltimais. Pasak viduramžiškos legendos, Judas, niekšo pavyzdys visiems krikščionims, turėjo maišą, pasiūtą iš keturių skirtingų gyvūnų – vilko, lapės, lūšies ir liūto – odos. Pagal tai poema suskirstyta į keturias dalis. Jose į keturias grupes, atitinkančias vieną iš keturių odų, suklasifikuojami veiksmai, pažeidžiantys įsakymą „Nevok". Vilko odos dalyje atsiduria vagys, kyšininkai, vagiliaujantys čigonai, vergų pirkliai (parduodantys žmones turkams) ir kiti. Lapės oda simbolizuoja sukčius, apsišaukėlius, apgavikus ir

tuos, kurie naudojasi religija, siekdami pralobti. Lūšies odos skyrius skirtas tiems, kurie daro nusikaltimus, prisidengę įstatymu: palūkininkams, pirkliams, klastojantiems svorį ir kitus matus, tiems, kurie suvilioja žmones melaginga reklama, taip pat lošėjams, kurie šaltakraujiškai pelnosi iš tikros kitų žmonių lošimo aistros. Ketvirtasis skyrius pavaizduojamas tik bendrais bruožais, nes autorius prisipažįsta, kad būtų pavojinga atskleisti atvirą turtingųjų ir galingųjų plėšikavimą. „Tad pagalvosiu, ar verta apie tai rašyti, – jis sako, – kad nesupykdyčiau dantytųjų judų."

Judo maišo, kaip ir *Sielininko*, vertę nulemia gausybė Klonowico vaizduojamų žemesniųjų sluoksnių gyvenimo detalių ir slengas, kuriuo kalba įvairios asocialios žmonių grupės, įskaitant vagis.

Walenty Roździeński (apie 1560–1622)

Eiles dar keisčiau pritaikė kalvis iš Krokuvos apylinkių Walentas Brusiekas, kilęs iš Rozdzienės kaimo (todėl pasivadinęs Roździeńskiu). Jis buvo iš tėvo paveldėtos kalvės savininkas ir lenkų kalba parašė poemą, besiremiančią jo asmenine patirtimi ir stebėjimais, kurioje pavaizdavo į save panašaus amatininko gyvenimą ir darbą. Kūrinio pavadinime maišoma lenkų ir lotynų kalba: *Officina ferraria, arba Liejykla ir kalvių dirbtuvės kilniojo geležies apdirbimo amato* (*Officina ferraria abo huta i warstat z kuźniami szlachetnego dzieła żelaznego*, 1612). Čia taip pat susiduriame su eiliuotu traktatu, parašytu amato, kuriuo pats autorius akivaizdžiai be galo didžiuojasi, garbei:

Nežinau, ko taip mano asmeniu
Stebiesi? Gal tau mano išvaizda nepatinka?
Atrodo, esu juodas kaip koks kaminkrėtys.
Esu kalvis – toks, kokį mane matai.

Polemine proza

Stanisław Orzechowski (1513–1566)

Savo gausumu šešioliktojo amžiaus poleminė literatūra pranoko visus kitus žanrus, kartu sudėtus. Nenuostabu, kad skaitytojams užsidegus stoti į politinių bei religinių kovų rikiuotę iš visų rašytojų populiariausi tampa publicistai, besikreipiantys į visuomenę aktualiais pamfletais. Vienas tokių rašytojų, ypač pasižymėjęs stiliaus aštrumu, buvo Stanisławas Orzechowskis. Jis dažnai minimas greta Fryczo Modrzewskio,

nes juodviejų temperamentas ir pažiūros – tai tikra priešingybė. Be to, būdamas vienas aršiausių Fryczo priešų, Orzechovskis daug nuveikė nuodydamas gyvenimą savo oponentui.

Jis buvo kilęs iš didikų šeimos, kuri nusprendė savo atžalą padaryti kunigu ir pasiuntė mokytis į užsienį. Vitenberge Lutherio mokymo veikiamas jis tapo protestantu, bet vėliau Romoje atsivertė atgal į katalikybę. Po kokių šešiolikos metų, pragyventų užsienyje, jis grįžo į Lenkiją, ir kadangi tėvai pateikė sūnui mokymosi išlaidų sąskaitą, šiam nieko kito neliko, kaip tapti kunigu. Tai buvo avantiūristinio temperamento ir didžiulio literatūrinio talento žmogus, mokantis tiek lotynų, tiek lenkų kalbą. Būdamas nepalaužiamas celibato priešas, jis atlikdavo jungtuvių apeigas savo kolegoms dvasininkams ir galiausiai vedė pats. Šie pirmieji pažeidimai ženklino jo nesuskaičiuojamų konfliktų su Bažnyčios vadovybe pradžią, o jo elgesio padariniai tapo tų laikų *cause célèbre*. Šis demagogijos meistras mokėjo įtikti gausiam bajorų luomui, kuris jį dievino. Užuot tapęs protestantu, kaip darė daugelis panašiai nusiteikusių katalikų kunigų, jis pasirinko kitą kelią. Prisiekinėdamas nemarią ištikimybę Vatikanui, jis be skrupulų užsipuldavo ne tik savo viršininkus, bet ir protestantus. Jis buvo per daug brangus Bažnyčios sąjungininkas, kad ši su juo nesiskaitytų. Nepaisant nuolatinio bylinėjimosi bažnytiniuose teismuose, jam pasisekė niekada neišsiskirti su savo žmona.

Būtų beveik neįmanoma apibendrinti Orzechowskio užimamų pozicijų, nes jis be galo lengvai keitė stovyklas (kartais jis užsipuldavo tai, ką vos prieš dieną buvo gynęs). Fryczą Modrzewskį galime laikyti kilnaus proto liberalu, siekiančiu utopijos, o Orzechowskis įkūnijo visus tuos smulkiosios bajorijos bruožus, kurie kėlė pasipiktinimą jo priešininkui. Orzechowskis demonstravo panieką žemesniosioms klasėms, tuo pat metu giedodamas peanus šlovingajai bajorijos „aukso laisvei" ir kaltindamas karalių bandymais tą laisvę suvaržyti. Negana to, jis laikė lenkus Dievo išrinktąja tauta – tai patvirtino, jo nuomone, ta pati „aukso laisvė". Dvasininkija, pasak Orzechowskio, turėjo nepakankamai įtakos visuomenės gyvenimui. Teokratija, t.y. visiškas valstybės pavaldumas Bažnyčiai, buvo jo idealas. Savo garsiajame lenkiškai parašytame,

nors turinčiame lotynišką antraštę, veikale *Quincunx* (*Piramidė*, 1564) jis pasinaudoja geometrine figūra savo argumentams paremti. Duota: jei piramidė simbolizuoja valstybę, vadinasi, jos viršūnė – tai Romos Katalikų Bažnyčia, o šonai – tai tikėjimas, kunigas, karalius ir altorius. Jeigu ne puikus stilius, Orzechowskis nebūtų nusipelnęs vietos literatūros istorijoje. Vis dėlto nė vieno kito rašytojo kūryba nėra toks tobulas smulkiosios bajorijos ydų ir nesugebėjimo skirti savo asmeninės naudos nuo bendros gerovės pavyzdys. Savo šovinizmu ir visų, nepriklausančių jo socialinei grupei, užsipuolimais (pavyzdžiui, Lietuvos bajorus jis laikė kultūriškai žemesniais) Orzechowskis išpranašavo vadinamąjį būsimojo šimtmečio „sarmatizmą".

Piotr Skarga (1536–1612)

Visas protestantų, ypač arijonų, polemistų sąrašas užimtų nemažai vietos, tačiau gana keista, jog nė vienas iš jų būrio literatūriniu brandumu neprilygo įžymiam jėzuitui Piotrui Skargai. Gimęs teisėjo iš Grujeco netoli Varšuvos šeimoje, jis lankė mokyklą savo gimtajame mieste, po to studijavo Krokuvos universitete, tuo pat metu dirbdamas kilmingų jaunuolių repetitoriumi. Vėliau, tapęs kunigu, jis Lvove pelnė ugningo pamokslininko šlovę. Tada Skarga nuvyko į Romą, kur įstojo į Jėzuitų ordiną. Baigęs novicijatą, buvo išsiųstas į Lietuvą, kur erezija buvo stipriausiai palaikoma ir turėjo aktyviausių šalininkų. Jis tapo pirmuoju Vilniaus jėzuitų akademijos (gavusios universiteto statusą 1578 metais) rektoriumi ir jėzuitų mokyklų Polocke, Rygoje, Dorpate steigėju, sekdamas karaliaus Stepono Batoro pergalingų žygių prieš Ivaną Žiaurųjį maršrutu. Nors karalius globojo Jėzuitų ordiną, jo nuostata toli gražu nebuvo fanatiška, ir jo valdymo metu tarp konfesijų vyravo tam tikra pusiausvyra. Po jo mirties, kai Lenkijos ir Lietuvos karaliumi buvo išrinktas švedų princas, visa tai pasikeitė. Zigmantą Vazą (vadinamą Zigmantu III) iš pradžių rėmė protestantai, bet greitai jie suprato klydę, kai (netrukus po rinkimų) karalius parodė tikrąjį karšto Romos kataliko veidą. Tuomet Skarga buvo paskirtas karaliaus pamokslininku ir galėjo daryti įtaką valstybės politikai, kreipdamas ją kontrreformacijos linkme. Apsigimęs kovotojas, puikiai sugebantis kalbėti bei rašyti, jis skyrėsi nuo tokio pat karingo Orzechowskio polinkiu į pompastišką stilių ir įsitikinimų

tvirtumu. Negana to, jis nustatė naują, tamsybininkišką elgesį protestantų atžvilgiu, iš anksto juos prakeikdamas kaip „pragaro išperas“: „Kas piktžodžiauja prieš Viešpatį, mirtimi temiršta“; „Išvesk piktžodžiautoją prieš stovyklą, o tie, kurie jį girdėjo, tegu uždeda rankas ant jo galvos ir tegu jį akmenimis užmuša visa liaudis.“ Tokius posakius reikia suprasti kaip paprasčiausią pompastišką retoriką, nes pats Skarga tikrovėje nebuvo griežtų priemonių šalininkas. Tačiau jėzuitų mokyklose išmokslintas jaunimas kartais suprasdavo šią retoriką paraidžiui ir paversdavo ją prieš kalvinus bei arijonus nukreiptais pogromais. Studentiškos riaušės retai baigdavosi žmogaus gyvybės atėmimu, tačiau dažnai pridarydavo materialinių nuostolių ir padėjo formuotis naujai nepakantumo atmosferai. Tokie vadai kaip Skarga neabejotinai išsaugojo Lenkiją Vatikanui – tas faktas vėliau pasirodė be galo svarbus, nes Lenkija, turinti Bažnyčios centrą už savo ribų, išlikdavo nepalaužiama net pavergta užsienio valstybių. Skarga taip pat rūpinosi krikščionių vienybe, žinoma, suprasdamas ją kaip paklusnumą Vatikanui. Jis buvo vienas tų, kurie sukūrė milžinišką Vakarų ir Rytų Bažnyčių suvienijimo planą. Jėzuitams pavyko laimėti Stačiatikių Bažnyčios Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Ukrainoje paramą šiai idėjai, o tai išgrindė kelią Brastos unijai (1596). Po šios sutarties Respublikos platybės regėjo, kaip Rytų stačiatikybę jose keičia Graikų katalikybė. Reikia atidžiai stengtis neprojektuoti kur kas vėlesnių laikotarpių argumentų į šešioliktojo šimtmečio religinius ginčus. Graikų Katalikų Bažnyčios klausimas tapo pačiu svarbiausiu devynioliktojo amžiaus lenkų–rusų konflikte. Idant pašalintų blogį, kurį Stačiatikių Bažnyčiai padarė ištvirkę lenkai, carai administracinėmis priemonėmis sunaikino Graikų Katalikų Bažnyčią. Lenkams caro valdžios vykdomas Graikų katalikų persekiojimas nereiškė nieko kita, kaip svetimo užkariautojo veiksmą, neparemtą jokia teise, siekiantį priversti paklusti vietinius gyventojus. Devynioliktajame amžiuje religinis klausimas buvo susipynęs su tautiniu. Kitaip buvo Skargos laikais: nacionalinė savimonė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iš esmės neegzistavo. Nors jos gyventojai buvo vadinami lietuviais, namie ar dokumentuose vartojamų kalbų įvairovė neleido griežtai skirti tautybės. Rytų

stačiatikybės šalininkai daugiausia kalbėjo rytinių slavų dialektu (senąja gudų ar senąja ukrainiečių kalba). Tačiau jei kur nors būdavo priešinamasi unijai, tai dažniausiai ne tautiniais sumetimais. Kai kuriose Kunigaikštystės provincijose ir ypač Ukrainoje šių prieštaravimų pagrindą, be abejonės, sudarė klasinis konfliktas, kadangi ištikimybė Romai buvo tapusi paklusnumo valdančiajai klasei sinonimu. Unitų (Graikų Katalikų) Bažnyčiai buvo lemta tapti pirmiausia kaimo Bažnyčia. „Lietuvių" (iš tiesų rytinių slavų) bajorijos pirmoji karta daugiausia keitė tikybą iš stačiatikių į protestantų, antroji karta – iš protestantų į Romos katalikų; tuo tarpu Graikų katalikų kunigas su savo žmona ir vaikais tarnavo kaime kur kas kuklesnių parapijiečių dvasinei gerovei. Ukrainoje pasipriešinimas iš Lenkijos sklindančiai katalikybei didino klasinę įtampą, bet kita vertus, neginčytina, kad Graikų Katalikų Bažnyčia buvo gyvybingas kultūrinis veiksnys, vėliau budinęs ukrainiečių tautinę savimonę.

Skargos pamokslininko veikla neapsiribojo religijos sritimi. Jis didžiai domėjosi piliečio pareigomis valstybei, tad daugelis jo pamokslų buvo politinio pobūdžio. Iš jų garsiausi yra *Pamokslai Seimui* (*Kazania sejmowe*, 1610). Nors nelengva atskirti Skargos kalbas bei rašytinius tekstus, galime tarti, kad jis į literatūrinę pamokslo formą bandė įvilkti politinį traktatą. Šis puikiai sukomponuotas veikalas prasideda pamokslu apie išmintį, kuri laikoma privaloma Seimo nario dorybe. Kiekvieno kito pamokslo tema skirtinga: antrojo – meilė šaliai; trečiojo – blogis, kylantis iš vidinės nesantaikos Respublikoje; ketvirtojo ir penktojo – kitas pavojus tautai, būtent religinė erezija; šeštojo – sutrikimai, kylantys iš karaliaus valdžios silpnėjimo. Septintajame, kuriame kalbama apie neteisingus įstatymus, esama keistos maišaties: blogais įstatymais laikomi ir tie, kurie trukdo pasaulietinei valdžiai pagelbėti bažnytinei jurisdikcijai, ir tie, kurie garantuoja *habeas corpus* (lenkų teisėje – *neminem captivabimus*), ir tie, kurie valstiečius paverčia baudžiauninkais. Aštuntasis iškelia į dienos šviesą viešuosius nusižengimus, kurie dažniausiai lieka nenubausti – tokius kaip piktžodžiavimas, prabanga, lupikavimas, valstiečių priespauda, valdininkų parsidavėliškumas ir kt. Kaip rodo šis temų sąrašas, Skarga laikosi konservatyvios pozicijos, remiančios

stiprią centrinę valdžią (paklūstančią Bažnyčiai) ir teokratinės bei patriarchalinės dvasios socialinę teisėtvarką. *Pamokslai* taip pat atskleidžia fanatišką patriotizmą. Jis kreipiasi į bajoriją kaip į valstybės „valdančiąją klasę" ir, tikėdamasis sukelti pilietinės atsakomybės jausmus, bando paneigti būdingą šios klasės atstovams įsitikinimą, kad Lenkija laikosi tik todėl, jog nėra valdžios (*Nierządem Polska stoi*). Skarga rašo labai retorišku, agresyviu stiliumi, nusižiūrėtu nuo Biblijos, ypač nuo nirtulingų pranašų prakalbų. Kaip vėliau Bossuet Prancūzijoje, tautų istoriją jis laiko Dieviškosios Apvaizdos teikiamų apdovanojimų ir bausmių seka. Kadangi jis visur aplink save regi nuodėmes, tad ir bando įtikinti skaitytojus, jog Respublika netrukus žlugs, ir, naudodamasis Izaijo, Jeremijo, Ezekielio ir Jonos knygų citatomis, išskleidžia pranašiškus šalies pražūties vaizdus. Jo parabolių stilius dažnai skamba evangeliškai; pavyzdžiui, lygindamas valstybę su laivu, jis rašo:

Kai laivas skęsta, o vėjas jį verčia, kvailys užgulęs savo ryšulėlius ir skryneles saugo, o laivo ginti nestoja, ir mano, kad jis save patį myli, o juk pats save šitaip pražudo. Nes kai laivo nėra kam ginti, jis su visais, kuriuos paėmė, nuskęsti turi.

Lygindami Skargą su tokiais politiniais rašytojais kaip Fryczas Modrzewskis, matome, jog detalesnė blogybių – pavyzdžiui, valstiečių priespaudos ar negerų įstatymų – analizė pirmojo būna pakeičiama bendro pobūdžio raginimais atmesti nuodėmę ir grįžti į doros kelią. Stilius, nors ir puikus tradicijos ribose, neturėtų nuo mūsų akių paslėpti santykinį turinio skurdumą. Skargos mąstymas – tai žingsnis atgal nuo vaisingų humanizmo bei reformacijos judėjimų. Vis dėlto jis sukūrė homiletikos pavyzdį būsimam laikotarpiui, kuris turėjo atverti šliuzus pamokslavimo potvyniui. Negalima nepastebėti savito Skargos politikos bei religijos lydinio svarbos, nes kartu su jam būdingu bibliniu stiliumi jis ne kartą įvairiais pavidalais sugrįš į lenkų literatūrą ateinančiais šimtmečiais. Skargą taip pat galima pavadinti mesianizmo lenkų literatūroje šaukliu; panašiai nusiteikę devynioliktojo amžiaus intelektualai pripažino savo skolą šiam autoriui. Todėl Mickevičius, 1841 metais skaitydamas slavų literatūrų kursą Collège de France, šitaip kalbėjo apie Skargą:

Visoje istorijoje jis mato tik dvi tautas, kurios, jo nuomone, įstengė suvokti aukštą tėvynės sąvoką: išrinktoji tauta, t.y. hebrajai, ir lenkai. Šios dieviškos misijos įrodymu jis laiko ypatingą palaiminimą, davusį Lenkijai daugybę karalių, tarp kurių nebuvo nė vieno tirono, ir leidusį Boleslovui Drąsiajam, vieninteliam įvykdžiusiam nusikaltimą, atlikti atgailą prieš numirštant. Lenkijos, kaip labiausiai į šiaurę nutolusios krikščioniškos šalies, [geografinė] padėtis – tai dar vienas jos užduoties saugoti ir nešti civilizaciją liudijimas. Ir galiausiai laisvė, kuria Lenkija naudojasi, Skargai yra dar vienas įrodymas, kad ši valstybė sukurta pagal dieviškąjį „planą". Valstybė veikia taip pat kaip žmogaus organizmas. Siela, pasak jo, turi valdžią kūnui, tačiau ši valdžia konstitucinė, ne despotiška. Kūne ji atlieka lygiai tas pačias funkcijas kaip karalius, valdantis lenkų Respubliką. Būtent dėl to Skarga šią laisvę vadina „aukso laisve" – šiuos žodžius galima suvokti tik žinant jų paslėptąją prasmę: auksas pagal viduramžišką sampratą dažnai reikšdavo, kaip žinome, tobulybę, didybę; alchemikams jis buvo koncentruota šviesa, hermetinių mokslų šalininkai ieškojo aukso, kuris suteikdavo sveikatos ir amžinąjį gyvenimą. Ta pačia prasme bulė, apibrėžianti politinę Šventosios Romos Imperijos organizaciją, buvo pavadinta „Aukso bule", ir šia prasme Skarga bei po jo kūrę rašytojai pavadino politinę Lenkijos Karalystės laisvę „aukso laisve", ne tik užtikrinusia kiekvienam piliečiui galimybę visapusiškai tobulėti, bet kiekvienam suteikusia atsakomybę už savo veiksmus.

Tad Skargos meilė tėvynei įkvepia jį ginti Lenkiją kaip Naująją Jeruzalę, į kurią Dievas sudėjo dideles viltis. Tačiau tokia Lenkija, kokią jis ją suvokia, egzistuoja tik jo paties mintyse – jis ją net atskiria nuo tautos. Tie žmonės, kurie išduoda šią Apvaizdos įkurtą šalį, išduoda ir savo misiją. Skarga šiuos žodžius skyrė kartai, kurią jis laikė prasikaltusia, žengiančia pražūtingu keliu, vedančiu didelių nelaimių link.

Nors akcentuojančią tai, ką pats Skarga vargu ar apibrėžė, Mickevičiaus interpretaciją verta paminėti, nes ji parodo tą pasididžiavimą, su kuriuo lenkai žvelgė į savo politines institucijas ir iš kurio kilo jų tikėjimas ypatinga tautos lemtimi. Kita vertus, ši citata išreiškia kažką panašaus į tipiškai lenkišką požiūrį, gyvą iki pat šių dienų, būtent prisirišimą prie idealios Lenkijos įvaizdžio, sumišusį su karčiu tikrovės smerkimu ar net bjaurėjimusi ja. Reikėtų paminėti dar vieną veiksnį, stiprinusį išskirtinės misijos jausmą: musulmoniškos Turkijos artumą. Priešingai negu pietiniai slavai, didžioji Vengrijos dalis ir Valakija, Lenkija sėkmingai priešinosi turkų galybei. Panašiai ir augančios Rytų stačiatikybės tvirtovės maskvėniškoje Rusioje vaizdas kartu su kontrreformacijos sukeltu Lenkijos prieraišumo Romos katalikybei atsinaujinimu pasitarnavo

stiprinant lenkų išskirtinės padėties – Vakarų krikščionijos pasienio valstybės – suvokimą. Skargos išpranašautas mesianizmas surado skelbėjų jau septynioliktajame šimtmetyje. Vėliau, devynioliktajame amžiuje, mesianistinį mitą keistai paveikė Prancūzijos revoliucija ir Napoleono kultas. Tada idealioji Lenkija tapo demokratinių idėjų įsikūnijimu, priešingu Šventosios Sąjungos autokratiniams režimams.

Ilgainiui Skargos povyza įgavo didybės bruožų, ir tai, kas turėjo būti laikoma puikaus stiliaus priemonėmis, pradėta suvokti pažodžiui, kaip realią valstybės žūtį nusakančios pranašystės. *Pamokslų Seimui* autorius tapo gilaus susirūpinimo visuomenės reikalais simboliu ir devynioliktojo šimtmečio dailininkų buvo egzaltuotai vaizduojamas ugningu pamokslininku su iškeltomis rankomis ir besiplaikstančiais žilais plaukais.

Mes jau akcentavome viduramžių ir baroko dvasios giminystę. Pats Skarga sėmėsi iš viduramžių hagiografijos, rašydamas savo *Šventųjų gyvenimus* (*Żywoty świętych*, 1579). Devyni šio veikalo leidimai, pasirodę dar autoriui esant gyvam, liudija jo milžinišką populiarumą. Tai pasakojimų apie kankinius, atsiskyrėlius bei asketus, paimtų iš krikščionybės analų, rinkinys. Jame taip pat aprašomi kai kurie šešioliktojo šimtmečio veikėjai, pavyzdžiui, tie, kurie žuvo už savo tikėjimą nuo Henriko VIII rankos. Tarp Skargos išpopuliarintų šventųjų buvo jo amžininkas lenkų jėzuitas Stanisławas Kostka. Kostka, aristokratiškos kilmės jaunuolis, pabėgo nuo savo šeimos, draudusios jam stoti į Jėzuitų ordiną. Iš Vienos, kur studijavo prižiūrimas brolio, jis pėsčias, apsivilkęs skarmalais nukeliavo į Romą ir pasiekė savo tikslą; tačiau netrukus po to, kai įstojo į ordiną, jis mirė – dar visai jaunas, *in odore sanctitatis* – ir buvo kanonizuotas kaip šventasis. Skarga pristatė ir kitus lenkų šventuosius, tokius kaip Jaceką Odrowążą (1183–1257) ir Janą Kantą (1390–1473). *Šventųjų gyvenimai* – tai gryniausios šešioliktojo šimtmečio lenkų kalbos pavyzdys. Nors Skarga paprastai cituojamas kaip lenkų renesansinės prozos kūrėjas, jo dvasinis prisirišimas prie praeities daro jį panašų į tiltą tarp priešrenesansinio ir barokinio laikotarpių.

Turcyki

Labai populiari paskutiniaisiais šešioliktojo amžiaus dešimtmečiais poleminės literatūros rūšis buvo proziniai ir eiliuoti

pamfletai, vadinami *turcyki*. Nukreipti prieš turkus, jie buvo gana įvairaus turinio – nuo gerai apgalvotų įrodymų apie Otomanų pavojų iki prakeiksmų srautų, tarytum kompensuojančių netikėlių žudynes. Turėkime omenyje, jog turkų galybės plėtimasis tuo metu buvo prikaustęs viso Europos žemyno dėmesį.

Teatras

Negausių žinių apie lenkų teatrą iki šešioliktojo amžiaus galime pasisemti tik iš lotyniškų liturginių dramų, vaidintų bažnyčiose ir šventoriuose, fragmentų ir keleto giesmių ar raudų, kadaise buvusių misterijų dalimi. Jei laikysime, kad lenkakalbio teatro istorija prasidėjo renesanso laikais, tai nebūtinai reikš, kad grynai viduramžiškos formos visiškai išėjo iš apyvartos. Pasak iškilaus belgų mokslininko profesoriaus Backviso:

> Tiesa, kad dramos veikalai nepriklauso didiesiems šešioliktojo amžiaus lenkų literatūrinės kultūros pasiekimams. Palyginti su klestinčiu puikios formos ir turinio lyrinės poezijos žanru ir su politine literatūra, drama vis dar išgyvena savo vaikystę. Čia nėra nieko nepaprasta – tas vėlavimasis kilo iš pačios sociokultūrinės lenkų visuomenės struktūros. Nors, kaip pastebėjau kalbėdamas apie kitokio pobūdžio kūrinį, sukeliantį mums tam tikrą nepasitenkinimą [būtent Kochanowskio *Satyrą*], saulę galima išvysti ir vandens laše; tad tai tinka ir lenkų renesanso teatrui. Jame aiškiai matome pėdsakus jėgų, kurios literatūrinio kūrybingumo srityje – o ta sritimi čia apsiribojame – sulydo vaizduotę, subtilumą ir žavesį, – tai reiškinys, būdingas tai Europos daliai, tai vienai šaliai, nepakartojamai savo ypatingais bruožais, kurių nerastume niekur kitur.
>
> Išeities taškas – humanizmas, dar ir dar kartą humanizmas, ar veikiau būdas, kuriuo humanizmas šioje šalyje buvo ne tiek perimtas, kiek įsisavintas, ne tiek perkeltas, kiek kūrybiškai pakeistas.

Humanizmas persmelkė visus teatrinius žanrus. Apie 1500 metus regime lotyniškos liturginės dramos saulėlydį ir modernaus lotyniško vaidinimų dialogo atsiradimą. To paties šimtmečio viduryje lotynų kalbą teatruose išstūmė lenkų kalba.

Misterijos

Kaip ir lotyniškos liturginės dramos, misterijos būdavo vaidinamos per krikščioniškas šventes ir siekė atskleisti jų reikšmę individo gyvenime. Vakarų Europoje misterijos buvo kuriamos pagal grynai viduramžiškus štampus, tačiau Lenkijoje jose atsirado naujõs, pasaulietiškesnės pasaulėžiūros,

kuri derino daug nesugretinamų dalykų, pėdsakų. Misterijos žanras liko populiarus keletą šimtmečių, nors pamažu vis leidosi iki folkloro lygio. Ji susijusi su tokiais papročiais (turbūt tiksliau juos vadinti teatriniais vaidinimais) kaip *szopka* (lėlių vaidinimas kalėdine tematika, kuriame dalyvauja tokie nuolatiniai personažai kaip Karalius Erodas, Mirtis ir Velnias), vaikų, persirengusių Trimis Karaliais, kaukių eisenos ar Šventąjį Kapą per Velykas saugantys vyrukai su romėniškais šalmais, ar ilgas muškietų bei mažų patrankėlių saliutas Prisikėlimo išvakarėse – pastarasis paprotys dar buvo paplitęs devynioliktojo šimtmečio pradžioje. Kaip jau minėjome, misterijos tam tikru mastu atspindėjo atbundančius publikos pasaulietinius interesus. Neabejotinai geriausias iš šių vaidinimų, su dideliu pasisekimu garsiausių režisierių statomas ir mūsų dienomis, – tai *Istorija apie šlovingąjį Viešpaties prisikėlimą* (*Historia o chwalebnim zmartwychstawaniu Pańskim*), parašyta, o gal tik išleista apie 1580 metus Mikołajaus iš Vilkoviecko, priklausiusio brolių Paulinų ordinui Krokuvoje. Jos formos tobulumas verčia manyti, jog tai galutinis rezultatas daugelio tarpinių veikalų, kurie tobulėjo rašomi kaskart pagal tą patį modelį. Veikalo sąranga puiki; glaustumas bei tikroviškumo jėga jam suteikia šviežumo, tuo tarpu aštuonskiemenės eilutės sieja kūrinį su praėjusios epochos eilėdara. Pjesėje esama smulkių pastatymo nuorodų, jos veiksmas prasideda, kai vedantysis personažas Prologas ima aiškinti turinį. Jo monologas baigiasi žodžiais: „Dabar tamstos nusiraminkit ir veikalo įdėmiai klausykit. O norėdami, kad tamstos būtumėte budresni ir klausytumėtės įdėmiau, be popietinio snaudulio, mes pasitelksime giedojimą, kuris tamstas nuolat budins tarp posmų." Jokio siužeto čia nėra: evangelijos ištrauka perskaitoma, po to aktorių suvaidinama scenoje. Veiksmas prasideda epizodu, kai aukštieji kunigai (vadinami vyskupais), trokšdami išvengti pavojaus, ateina pas Pontijų Pilotą (vadinamą seniūnu) ir prašo jo pastatyti sargybą prie Kristaus, žadėjusio prisikelti iš numirusiųjų, kapo. Sargybiniai vaizduojami tipiškais prastuomenės samdiniais, tai mušeikos, kokių sutiksi kiekviename Lenkijos miestelyje. Kai Jėzus, keldamasis iš kapo, juos išgąsdina, vienas rėkia rusiniškai, kitas – vokiškai, trečias – vengriškai.

Toliau seka trumpa scena su trimis moterimis, suradusiomis Kristaus kapą tuščią; tačiau scena pragare vaidinama su ypatingu pasigardžiavimu. Jėzus, atrodo, bus įstūmęs velnius į neviltį, nes štai jis ruošiasi atimti jų turtą, t.y. sielas, įkalintas čia nuo žmonijos atsiradimo pradžios. Jėzus elgiasi su velniais gana griežtai, net žiaurokai. Pragare sutikęs Adomą, pranašus ir šv. Joną Krikštytoją, jis negaišta laiko juos vaduodamas. Vėliau jis paprašo ko nors pabūti pasiuntiniu ir nunešti motinai žinią apie jo prisikėlimą. Adomas siūlo savo paslaugas, tačiau jos nepriimamos, nes, klaidžiodamas šen ir ten, kaip jis pratęs daryti, skainiodamas obuolius, figas ir citrinas, jis gali pamiršti kelionės tikslą. Abelis taip pat atstumiamas, nes pakeliui gali sutikti Kainą, su kuriuo turi senų sąskaitų. Nojus netinkamas dėl pomėgio išgerti. Šv. Jonas Krikštytojas gali išgąsdinti Jėzaus motiną kupranugario odos apranga. Norėtų eiti gerasis plėšikas, tačiau budeliai sulaužė jo kojas, tad Jėzus pasiunčia angelą. Vaidinimas baigiasi Jėzaus pokalbiais su savo motina, Marija Magdaliete ir apaštalais. Lyriškas, jaudinantis ir komiškas, šis veikalas liudija didelį jo autoriaus (ar autorių) teatrinį meistriškumą ir sugebėjimą sudominti plebėjišką publiką.

Kad įgautų vietinį koloritą, misterijos dažnai turėdavo komiškų intarpų rytinių Respublikos sričių valstiečių šnekama kalba. Pavyzdžiui, tokie intarpai iš *Švenčiausiojo Jono Krikštytojo, Dievo pasiuntinio, mirties paveikslo* (pastatyto 1619 metais) ukrainiečių literatūros tyrinėtojų cituojami kaip pirmieji ukrainietiški teatro dialogai.

Misterijas greičiausiai vaidindavo gildijos ir aktoriai mėgėjai, kurie kaip dekoracijas naudodavo vadinamąsias „pavėsines". Laiką, kurio reikėdavo aktoriams pereiti iš vienos „pavėsinės" į kitą, užpildydavo giedojimas, taip pat žymintis ir kito veiksmo pradžią. Vėliau, greičiausiai septynioliktojo amžiaus pradžioje, iš klajojančių anglų komediantų buvo nusižiūrėtas elžbietinis spektaklių statymo metodas.

Humanistinė drama

Lotyniška antikinė drama, ypač komedija, Lenkijoje pirmiausia pradėta vaidinti dvare ir universiteto aplinkoje. Įvairios adaptacijos bei skoliniai ją pakeitė, o perteikta gimtąja kalba, ji atsigręžė į mažiau rafinuotą publiką. Pagal antikinius pavyzdžius kuriama humanistinė drama buvo palyginti neilgaamžė, kadangi turtinga miestiečių vidurinioji klasė, ge-

riausiai pasiruošusi ją priimti, kaip tik tuo metu (t.y. baigiantis šešioliktajam amžiui) buvo beprarandanti savo reikšmę. Vis dėlto šio žanro poveikis lenkų literatūrai buvo stiprus. Pakako kelių dešimtmečių pereiti nuo nerangių pirmųjų bandymų prie gerai apgalvotų pjesių, parašytų turtinga kalba. Pirmoji humanistinė drama, išleista lenkų kalba, *Pario, Trojos karalaičio, teismas* (1542), lotyniško mažai žinomo vokiečių humanisto Loecherio teksto perteikimas, dar tebėra ant viduramžiškos ir renesansinės nuostatų ribos. Trys deivės, paprašiusios Pario nuspręsti, kuri iš jų gražiausia, gana nelauktai pasirodo esančios trijų gyvenimo kelių alegorijos: Paladė Atėnė atstovauja pažinimo ir apmąstymų kupinam gyvenimui; Junonė – valdžios ir šlovės siekimui; Venera – grožio ir malonumų vaikymuisi (ji taip pat gundo saugumu, kurį teikia moters pinigai). Paris atiduoda pirmenybę Venerai ir kaip atlyginimą gauna Eleną, kurią jos neprotingas vyras Menelajas, prieš išvykdamas į Bohemiją (taip!), paliko jo globai. Negaišdamas laiko Paris gana stačiokiškai reikalauja, kad Elena miegotų su juo, nes, šiaip ar taip, ji jam yra Veneros pažadėta. Būtų buvę nemoralu rodyti Parį ir Eleną besidžiaugiančius vienas kitu visą dešimtį metų, tad pjesėje bausmė ateina gana greitai: Paris, sužeistas Menelajo kalavijo, krinta šaukdamas: „Jėzau, Marija, neapleiskit manęs! Jie jau mano kūną kapoja. Tad jus nedaug prašau, palaukit, leiskit atlikti išpažintį! Ateik greičiau pas mane, mielas Dieve, mielas kunige, kol šitie neatėmė man gyvybės." Pati alegorinių personifikacijų hierarchija slepia moralinę pamoką: aukščiausia – Paladė Atėnė, antroji – Junonė, trečioji – Venera.

Tokią pjesę nuo Kochanowskio dramos Trojos tematika *Graikų pasiuntinių išvarymas*, kuri yra tobuliausias humanistinės dramos Lenkijoje pavyzdys, skiria ištisa bedugnė. Vis dėlto Kochanowskio artimiausi sekėjai laikėsi jo nustatytų aukštų eiliavimo ir kompozicijos reikalavimų. Vienas tokių buvo Piotras Cieklińskis (1558–1604), lenkiškai perteikęs vieną Plauto komedijų – *Trinummus* (*Potrójny*). Plautas savo ruožtu sekdavo graikiškais originalais. Cieklińskio komedija, pastatyta didiko dvare greičiausiai 1595, o išleista 1597 metais, pasitelkdama tėvyninį scenovaizdį ir vietinius žmonių tipus, atskleidžia moralistinius ketinimus. Prologe, eilėraštyje, skirtame Plautui, sakoma:

Tu, kurs be reikalo savo juokais Romą barei, nes savo laimei pakenkei, apsivilk sermėgą, Plautai, nusivilkęs togą, nusimauk savuosius ir apsimauk kaustytais batais kojas, ir kalbėk lenkiškai, idant suprastų mūsiškiai tai, ko taviškiai klausytis nenorėjo, nes kai jie pamatys, kaip išdidžioji Roma žlugo, nors buvo didesnė, ir neteko laisvės, tada užsinorės klausytis lenkai, ir tu susirinksi savo darbo vaisius.

Sekdamas Kochanowskiu šis autorius rašo baltosiomis eilėmis – trylikaskiemenėmis eilutėmis su cezūra (septyni + šeši) ir daugybe perkėlimų. Jo eilės gana gyvos ir pasiekia humoristinį efektą, ypač trumpuose dialoguose.

Siužetas, naujiena, atrasta kartu su antikos teatru, sukasi apie sūnų palaidūną Pangračą, švaistantį turtus, kol tėvas su kitu sūnumi, besiruošiančiu studijuoti Sorbonoje, išvykęs į Prancūziją. Sargas Dobrochovskis, kurio priežiūrai tėvas paliko visus šeimos reikalus, dėl jaunojo padaužos pergyvena gana sunkų laikotarpį, nes pastarasis vien iš pasipūtimo išardo planuojamą sesers santuoką su padoriu jaunuoliu Ščensnu. Nors brolis privalo duoti seseriai kraitį, tačiau palaidūnas neturi nė grašio; ir nors Dobrochovskiui tėvas yra palikęs paslėptą lobį, šis bijo apie tai prasitarti. Veiksmas vyksta Lvovo mieste tarp miestietiškai gyvenančių bajorų. Komiški tarnų, vietinių kapitalistų, kaip graikas Filokletas (Lvove gyveno nemažai armėnų bei graikų), personažai veiksmui suteikia gyvumo. Pats spalvingiausias veikėjas – tai žemesnysis raštininkas, plebėjas, vardu Pierčikas, kuris tam tikrą akimirką dėl siužeto vingrybių klaidingai palaikomas tėvo pasiuntiniu, atvykusiu iš Prancūzijos, ir parodo patį keisčiausią Europos geografijos išmanymą. Tačiau nelauktai grįžta tėvas, padauža atvedamas į doros kelią, ir viskas pasibaigia laimingai.

Ši pjesė – tai puikus humanistinio rūpesčio jaunimo auklėjimu pavyzdys. Šlovinamos studijos užsienyje, nors išsilavinimas, kurį galima gauti vietinėse jėzuitų mokyklose, irgi vertinamas labai palankiai. Diskusijos taip pat sukasi apie kilimo visuomenės laiptais kelius, atsiveriančius jaunimui, ir apie karinę tarnybą. Tuo metu lenkai ruošėsi žygiui prieš Maskvą; todėl tarnavimas ginklu valstybei buvo tapęs svarbesniu diskusijų objektu negu politika. Pastaroji, besiremianti tik žodžiais, tėra viso labo „vanduo, šalčio sukaustytas, arba sniegas, vėjo pakeltas ir į pusnį supustytas. Blogais Respublikai

laikais tartum žiemą ji laikosi, bet pavasarį ištirpsta." Iš Plauto paimtas siužetas Cieklińskiui pasitarnavo tiktai kaip struktūros griaučiai. Jis pavertė jį ryškiu lenkų gyvenimo paveikslu, kuris tampa beveik apčiuopiamas tiradose, nukreiptose prieš prabangą, prieš paskalas, t.y. prieš tuos,

kurie vaidina, kad viską žino, kas ką galvoja ir apie ką galvoti turi, ką karalius pasakys karalienei į ausį, kas Kalkutoje ir kas Amerikoj darosi, kurie gauna žinių iš visų šalių; kurie net numano, ką pats Dievas danguje archangelui Mykolui įsakys.

Plebėjiška komedija

Pjesė *Elgetiška tragedija* (*Tragedia żebracza*) – tai visai ne tragedija (sąvokos „tragedija" ir „komedija" tais laikais vartotos kaip sinonimai), o plebėjiškos humanistinės komedijos pavyzdys, pasaulietiškas ir drąsus savo gyvenimiškais pastebėjimais. Populiarumą pelnė ir čekiški šio originalaus lenkiško veikalo, išleisto 1551 metais, vertimai.

Veiksmas vyksta smuklėje, kur puotauja abiejų lyčių elgetų būrelis. Tai toli gražu ne atsitiktinis sambūris, o gerai organizuota draugija su demokratiškai išrinktu vadu, suėjusi atšvęsti vienos savo poros, skarmaluoto senio ir bjaurios senos raganos, vestuvių. Jie pareiškia, kad jau daugybę naktų praleido drauge, todėl yra sutuokti pačiu tinkamiausiu būdu, ir dabar, kai nusprendė bendrai gyventi, jiems nereikalinga jokia bažnyčia. Prasideda muzika ir šokiai, bet linksmybėms sutrukdo smuklėje apsistojęs pirklys. Tarp pastarojo, oficialiosios visuomenės atstovo, ir elgetų, kurie yra sukūrę savą visuomenę visuomenėje, tuojau pat kyla konfliktas. Pirklys leidžiasi į ginčą su elgetomis ir išvardija jų piktus darbus: norėdami išvilioti pinigus, jie apgaudinėja žmones apsimestiniu aklumu, luošumu, ligomis. Elgetos atsako jam apibūdindami pirklio profesiją, kuri, pasak jų, susideda iš melavimo ir apgaudinėjimo. Galiausiai vienas po kito jie papasakoja, kaip kadaise buvę turtingi, tačiau visko netekę, o dabar jaučiasi laimingi, būdami laisvi. Jie išsako ironišką panegiriką savo profesijai:

Mūsų luomas laisvas, nors nelabai patrauklus, mes laisvesni už karalius, kunigaikščius, ponus, valstiečius ir miestiečius. [...] Mus stebina žmonės, jaučiantys mums neapykantą, nes nežino, jog esame giriami Šventajame Rašte labiau už kitus luomus. Jei reikia įrodymų, tai pats

Kristus mus laimina, teikia pirmenybę prieš kitus, dovanodamas dangaus karalystę, – ar galime trokšti didesnės šlovės?

Karšto ginčo metu pirklys elgetų sumušamas ir kitą dieną pasiskundžia jų vadui. Kaip prieš tai regėjome vedybų parodiją, taip dabar tampame teismo išjuokimo liudininkais. Vadas paskelbia tokį nuosprendį už įžeidimą: vienaakis elgeta liks be vienos akies, vienakojis – be vienos kojos, senos raganos negalės gimdyti vaikų. Komedijoje vienodai pašiepiamas pirklys ir elgetos. Pirklys negali būti dorybės pavyzdys, bet ir elgetoms tenka atsiimti savą kritikos porciją. Pasak pirklio, visi jie savo lazdose turi plieninius durklus, terorizuoja kaimus, degina nesvetingus namus, šnipinėja turkams, apsimesdami šventaisiais apgaudinėja paprastą liaudį, užsiima burtininkavimu, lanko raganų šabus. Apskritai komedija primena Pieterio Breughelio tapybą.

Galima tarti, kad *Elgetiška tragedija* pradeda naują žanrą, vadinamą *komedia rybałtowska*. Lenkiškas žodis *rybałt*, atrodo, bus kilęs iš itališko *ribaldo*, kuriuo vadinami žemesnio rango bažnyčios tarnautojai – varpininkai, zakristijonai ir pan. Tai buvo menko išsilavinimo plebėjai, dažnai žmonių namuose sutinkami įkyruoliai, užsiimantys mokytojavimu ir muzika. Jų sukurta literatūra turi tiek panašumų su „žakų", arba studentų (t.y. *literatura żakowska*), jog jas skirianti riba lieka labai neryški. Šiurkštaus realizmo kupinos plebėjų komedijos atspindi ne tik jų gyvenimo būdą, bet ir jų, kaip visuomenės sluoksnio, savivoką. Visada tykantys kelių grašių, už kuriuos galėtų išgerti, jie įkyrėdavo smuklininkams amžinais skundais dėl neteisybių, kurias jiems padarė pasaulis, tiksliau, klebonai, jų šeimininkės arba sugulovės (vaizduojamos siaubingomis pikčiurnomis). Savo sąmojį jie taikė mažam pasaulėliui, pažįstamam jiems iš tiesioginės patirties. Paprastai jie reikšdavo miesto prastuomenės pažiūras, būdavo antiprotestantai; protestantus laikė pasipūtusiais gudragalviais. *Komedia rybałtowska* klestėjo antrojoje šešioliktojo ir pirmojoje septynioliktojo amžiaus pusėje toje šalies dalyje, kur būta pačių stipriausių miestų, t.y. pietuose. Nesunku išskirti kelias dažniausiai pasitaikančias šio žanro temas; pagrindinė – tai elgetos. (Šis luomas jau tada turėjo bendrą visai Europai folklorą.) Žemesnieji bažnyčios tarnautojai, kurių daliai teko pareiga prižiūrėti

elgetų veiklą – „geriesiems" elgetoms buvo leidžiama prašyti išmaldos prie bažnyčių, o „blogieji" tokių pelningų vietų negaudavo – naudojosi tuo elgetų profesijos pažinimu, eksploatuodami šią temą humoristiniais tikslais.

Elgetų klajonėse (*Peregrynacja dziadowska*), tam tikroje eiliuotoje, teatralizuotoje „novelėje", matome slaptą elgetų pasitarimą apie artėjančią kaimo mugę. Jie pasirodo esą tikri Lenkijos, Bohemijos, Vengrijos, net Italijos iki pat Romos pietuose bei rytinių slavų kraštų iki pat Maskvos šiaurėje topografijos ir gyvenimo sąlygų žinovai. Jie reiškia visišką cinizmą šventų dalykų atžvilgiu, o raganavimą laiko vieninteliu rimtu užsiėmimu. Jie šaltai išnaudoja valstiečių naivumą, kaip matyti, pavyzdžiui, iš vieno elgetos pasakojimo apie tai, kaip Silezijoje jis apsimetė vilkolakiu ir kaip tai atnešė jam neblogų pajamų iš nusigandusių kaimo moterų. Jie bendradarbiauja su kitais nusikaltėliais, miškų ir kalnų plėšikais, ir šnipinėja sukilusiems kazokams. Užuot dirbę, jie verčiau sutinka turėti sulaužytus sąnarius ir išluptas akis, nes tai duoda pajamų.

Kita, plėšikaujančių kareivių, tema rutuliojama komedijų cikle, kurio pagrindinis personažas Albertas – tai ne kas kitas, kaip atgaivintas senovinių komedijų kareivis pagyrūnas (*miles gloriosus*). Albertas – tai bažnyčios tarnautojas, kurį parapijos klebonas, pagal įstatymą privalantis kariuomenei duoti vieną kareivį, turi išsiųsti į karinę tarnybą. Aprūpintas tuo, ką naivus klebonas ir jis pats – kvailas tarnautojas – įstengė nupirkti iš Krokuvos sendaikčių pardavėjų, t.y. pasenusiais praėjusio šimtmečio ginklais ir dvesiančiu kuinu, Albertas išvyksta į karą. Po dvejų tarnybos metų jis grįžta tapęs tobulu sukčiumi. Sekdamas darbdavio pamokymais, jis rūpestingai vengė mūšių, kariaudamas su vištomis ir žąsimis valstiečių ūkiuose. Jis net užsidirbo šiek tiek pinigų panaudodamas chorvedžio talentą kitiems tikslams – dainuodamas nešvankias daineles karinėse stovyklose. Kituose variantuose Albertas vadinamas Matu ir esti protestantų pastoriaus sūnus. Kai Matas su tėvu nuvyksta į Krokuvą pirkti karinės amunicijos, jiems parduodamas senas apsiaustas, nors visas skylėtas, tačiau turėjęs priklausyti Martino Lutherio sūnui, vertingas kalavijas, husitų vado Jano Žižkos naudotas mūšyje, ir durklas, kuriuo nusižudė Lukrecija ir kuris vėliau buvo patekęs Anglijos karalienės

Elžbietos nuosavybėn. Prie Alberto šunybių Matas prideda dar vieną: siekdamas naudos, pereina į Romos katalikybę.

Trečioji tema tiesiogiai susijusi su pačių „ribaldų" gyvenimu. *Naujoje nenaudėlių komedijoje* (*Komedia rybałtowska nowa*) magistras (mokyklos mokytojas), chorvedys, varpininkas ir mūsų pažįstamas Albertas bastosi po kaimus ieškodami maisto. Jie bando įtikinti valstiečius juos pamaitinti, tačiau šie tvirtai atsisako, teisindamiesi, kad plėšikaujantys kareiviai jau surijo viską, kas buvo valgoma. Kaip tik tuo metu vienas tokių kareivių įžengia į pirkią, ir netrukus prie jo prisijungia du elgetos. Įsiliepsnoja karštas politinis ginčas, atskleidžiantis visą to meto politinių problemų supratimą. Kareivis, kuriam tenka priekaištai dėl kaimus plėšiančios kariuomenės elgesio, primena lenkų patirtas kančias, kai šie, užėmę Maskvą, buvo maskvėnų apsupti Kremliuje. Jie buvę priversti valgyti kates ir šunis, o kai kuriems ir „kalinio šlaunis atrodė skani it geriausia elniena". Tačiau elgetos nesiliauja tyčiotis iš kareivio, priekaištaudami už tai, kad šis nepasiliko Maskvoje, kai ji buvo lenkų rankose, o rodo narsumą tik tada, kai plėšia beginklius valstiečius. Po to vykstančio susirėmimo metu elgetos nuginkluoja kareivį, tačiau Albertas atpažįsta, kad tai jo senas draugas, ir įtikina elgetas jį paleisti. Patenkintas ginčo pabaiga valstietis ima juos vaišinti maistu, kurį buvo paslėpęs saugioje vietoje. Pertraukas užpildo dviejų elgetų dainos ir šokiai. Tai viena gyviausių „nenaudėlių komedijų", pasižyminti kasdieninio gyvenimo detalių gausa. Atsiradusi maždaug septynioliktojo šimtmečio pradžioje, ši komedija taip pat gali būti lyginama su realistine olandų ir flamandų to paties laikotarpio tapyba.

Priekalnių tarnautojų sinode (*Synod klechów podgórskich*) iš kaimų bei miestelių, esančių į pietus nuo Krokuvos, ir Tatrų priekalnių tarytum į savo profesinės sąjungos suvažiavimą susirenka „ribaldai", apimti troškimo pasiskųsti gyvenimo sąlygomis: visada per mažu užmokesčiu ir įvairiomis skriaudomis. Vaidinimas susideda iš debatų, panašių į tuos, kurie vyksta parlamente. Tarnautojas atsistoja, labai smulkiai išpasakoja savo nelengvą dalią ir atiduoda balsą už vienokį ar kitokį kolektyvinį sprendimą. Kai kurie pasisako už radikalius sprendimus – atsisakyti vykdyti savo pareigas ar visiškai

pakeisti profesiją, išmokti amato ar užsirašyti į kariuomenę. Bet kai vienas jų paskelbia ketinąs tapti protestantu ir puoselėjąs viltį pasidaryti pastoriumi, kiti jį apspjaudo ir išmeta iš susirinkimo. Galiausiai jie balsuoja dėl chartijos, nustatančios jų profesijos pagrindines teises bei pareigas. Tokios procedūros anuo metu atrodė labai juokingos, ypač kai būdavo kalbama apie varpininkus, chorvedžius ir pradinių mokyklų mokytojus.

Persirenginėjimai, dažnai karnavaliniai, teikė teminės medžiagos ketvirtosios atmainos „nenaudėlių komedijoms". Tokio vaidinimo veiksmas dažniausiai vykdavo smuklėje, kur visokiausi gėrimai, taurės, stiklinės, buteliai būdavo vaizduojami su ypatingu pasimėgavimu. Vienoje tokių komedijų smuklėje susirinkusią kompaniją aplanko fantastiniai personažai – Bakchas su satyrų palyda ir du velniai. Kiekvienam draugijos nariui Bakchas, vadovaujantis karnavalui, pasiūlo tiek bokalų alaus, kiek to asmens vardas turi raidžių. Kaip galima tikėtis, vardai skamba maždaug taip: *Kufo-beczko-baryło-cebr-bokłako-kuflowski* (Stiklin-statin-šul-kubil-butel-bokalovskis). Kai vienas dalyvių nuvirsta po stalu, likusieji krečia jam pokštus. Jie pritvirtina karvės ragus prie miegančiojo galvos, o veidą bei rankas apklijuoja šeriais. Pastarojo nuotykiai, kai jis pabudęs pradeda eiti per kaimynus, užima didelę vaidinimo dalį. Šios karnavalinės Užgavėnių (*Mięsopust*) komedijos veiksmas rutuliojasi pašėlusiu greičiu; kyla pagunda tarti – kinematografiškai.

Garsiausia persirengėlių motyvą panaudojusi komedija, galų gale prasiskynusi kelią ir į dvaro teatro repertuarą, – tai Piotro Barykos *Karalius iš valstiečio* (*Z chłopa król*), pirmą kartą pastatyta 1633 metais. Veiksmas prasideda nuo išdaigos, kelių kareivių iškrečiamos valstiečiui, kurį jie rado miegantį girtą. Jie aprengia jį brangiais rūbais, uždeda karūną ir elgiasi su juo kaip su karaliumi. Valstietis, nors ir nesuvokdamas savo tikrosios padėties, greitai išdaigininkus įvaro į neviltį besaikiu apetitu maistui ir gėrimams. Kareiviai, kadangi tais laikais lenkų kariuomenėje būta daug kazokų, kalba ne tik lenkiškai, bet ir ukrainietiškai. Vaidinimas baigiamas epilogu apie karnavalą. Jame autorius paskelbia, kad sezonas pasibaigė ir jaunuoliai, nesusiradę žmonų, bei merginos, nesusiradusios

vyrų, turės laukti iki Velykų. Dėl glaustos sąrangos ir grynos, bet tikroviškos kalbos šią pjesę net šiandien labai įdomu skaityti. Ji parašyta trylikaskiemenėmis eilutėmis, kurias autorius vartoja tiesiog meistriškai.

Komedia rybałtowska žanras išsilaikė maždaug apie šimtą metų, iki septynioliktojo amžiaus vidurio, kada kaip tik ir buvo parašytas *Karalius iš valstiečio.*

Moralitė

Labai pamėgta viduramžių Europoje moralitė savo tobulumo viršūnę pasiekė angliškoje *Everyman* versijoje. Paprastai moralitė pasakojama istorija apie nusidėjėlį, stojantį prieš Dievo teismą. Kalbėdami apie Lenkiją, mes jau minėjome penkioliktojo amžiaus fragmentą „Mirštančiojo skundas" arba vėliau Mikołajų Rejų ir jo *Pirklį* (*Kupiec*), kur šiuo žanru pasinaudota siekiant perteikti protestantiškas idėjas. Baroko laikotarpiu, kai buvo pamėgti pragaro vaizdai, šis žanras vėl atgimė ir klestėjo visą septynioliktąjį šimtmetį, ypač jėzuitų teatruose. Keistas pereinamasis šio žanro pavyzdys – tai 1604 metais išspausdinta *Tragedija apie lenkų Scilurą* (*Tragedia o polskim Scylurusie*), sukurta plebėjų rašytojo Jano Jurkowskio. Sciluras buvo legendinis skitų karalius, kuris, norėdamas parodyti sūnums jėgą esant vienybėje, pirmiausia liepė perlaužti surištą strėlių pundelį, po to – jas atskirai po vieną. Jurkowskio pjesėje Sciluras susikviečia prie mirties patalo tris savo sūnus, kurie pasirodo besą: lenkų Herkulis, kareivis, kovojantis su turkais (jis atstovauja aktyviajam gyvenimui), lenkų Paris (išauklėtas Prancūzijoje ir Vokietijoje, gyvenantis malonumų gyvenimą) ir lenkų Diogenas (siekiantis išmintingo ir doro gyvenimo). Tėvas, kaip ir jo legendinis pirmtakas, duoda sūnums pamoką su strėlėmis. Iš karto po to pasirodo karūną dėvinti Mirtis, kurią seka Velnias, atėjęs pasiimti Sciluro sielos. Bet kadangi du karaliaus sūnūs yra geri, angelas nuveja Nelabąjį. Interliudą pirmojo veiksmo pabaigoje sudaro humoristinis dviejų nenaudėlių, skubančių į šermenų puotą, dialogas. Jie kalbasi tipišku to meto vagių slengu.

Antrajame veiksme Herkuliui (kuris pagal scenines nuorodas „turi būti apsisiautęs liūto ar leopardo kailiu") pasirodo Malonumų deivė („turi būti puošniai apsirengusi, su žvake vienoje rankoje ir su kalaviju ar durklu – kitoje") ir Dora („turi būti paprastai ir tvarkingai apsirengusi, vienoje rankoje

laikyti inkarą, kitoje – žalią vainiką"). Herkulis nusprendžia sekti Dorą ir už tai nusipelno panegirikos, kurią jam išsako Šlovė („turi turėti baltus ir juodus sparnus, daug plunksnų ir akių [!], vienoje rankoje laikyti žalią vainiką, kitoje – liepsnojantį deglą ar du trimitus").

Trečiajame veiksme Paris („turi būti apsirengęs pagal itališką ar vokišką paprotį ir laikyti citrą") ruošiasi suteikti pirmenybę Venerai prieš Junonę (kuriai tarnauja jo brolis Herkulis) ir Paladę Atėnę (kuriai tarnauja jo brolis Diogenas). Jis taip pat atiduoda pagarbą naujam personažui, vadinamam *Wielki Chwał* – lyg ir visų pasaulio tuštybių ceremonmeisteriui. Šlovė paskelbia, kad Pario laukia gėdingas galas, ir veiksmas pasibaigia Pario ir Elenos šokiu; jiems ištiesdamas kilimą talkina *Wielki Chwał*. Velniai juokingais vardais (Kostrubanas, Dulibanas, Mendrela) meta kauliukus dėl Pario sielos. Šio veiksmo interliudas glaudžiai susijęs su *komedia rybałtowska*, nes vaizduoja blogą pono elgesį su jo vaikų repetitoriumi studentu.

Ketvirtajame veiksme lenkų Diogenas („turi vilkėti kunigo rūbais ir laikyti knygas") veltui ieško dorai gyvenančio žmogaus. Gana keistai pasirodo Aleksandras Didysis ir pradeda su juo pokalbį. Vaidinimas pasibaigia Šlovės išsakoma panegirika Diogenui.

Dialogai

Dialogų žanras atsirado viduramžiais, bet naują kryptį įgavo aršių tarpkonfesinių kovų laikais. Pati ši forma balansuoja ant rašytinės literatūros ir teatro ribos. Pavyzdžiui, Mikołajaus Rejaus *Trumpas trijų asmenų – pono, vaito ir klebono pokalbis* buvo skirtas skaityti, o ne vaidinti. Tačiau dialogai, turintys įrodyti kokį nors teiginį, tiek katalikų, tiek protestantų dažniau būdavo pateikiami teatro forma. Pavyzdžiui, *Užgavėnių komedijoje,* datuojamoje nuo šešioliktojo šimtmečio vidurio, Romos katalikų parapijos klebonas leidžiasi į ilgą teologinį disputą su savo svečiu – miestelėnu protestantu. Pastarasis, pasijutęs argumentų įvarytas į kampą, grasina šeimininkui fizine jėga, todėl gauna geros pylos iš klebono tarnų. Kitame veiksme nepakankamai išmanantis savo Bibliją miestelėnas grįžta su studentu, kaip jam atrodo, gerai išsimokslinusiu Vitenberge. Tačiau studentą, tiesą sakant, labiau domina gerų pietų perspektyva. Kai tik jis horizonte išvysta tokią perspektyvą, narsiai pasuka diskusiją prie pasninko ir Užgavėnių.

Trečiajame veiksme, po pietų, studentas, daugmaž pralaimėjęs ginčą, prašo kunigą pakviesti savo šeimininkę Mašką, nes jis norįs šokti. Ši piktai atkerta: „Aprūkau, smirdžiu dūmais; kaip eisiu pas svečius, jei dar nebuvau pirtyje?" Vis dėlto ji ateina ir ne tik pakeri studentą grožiu, bet pasirodo besanti geriausia teologė. Drauge su savo darbdaviu ji nugali protestantus, kuriems vaidinimo pabaigoje tenka atsiprašyti.

Jėzuitų teatras

Iki pat antrosios aštuonioliktojo šimtmečio pusės teatras kaip nuolatinė institucija Lenkijoje buvo nežinomas. Vaidinimus statydavo gildijos ar mėgėjų trupės, remiamos turtingų žmonių, didikų ar karalių. Kadangi studentai idealiai tiko vaidybai, įvairios mokyklos taip pat rengdavo spektaklius mišriai publikai, susidedančiai iš mokinių ir vietinių miestelėnų. Jėzuitų ordinas pavertė tokius mokyklų teatrėlius galingu ideologiniu ginklu prieš protestantizmą. Jėzuitai, gerai įsisąmoninę liturgijos teatrališkumo vertę (jokios protestantiškos pamaldos spalvos, garso ir judesio prasme negalėjo pasiūlyti tikintiesiems nieko panašaus į Romos katalikų apeigas), savo teatrinius sugebėjimus taikė ir mokyklos scenoje. Jėzuitų teatras Lenkijoje turėjo maždaug dviejų šimtmečių istoriją, ir jeigu sutiktume su šios srities specialisto Juliano Lewańskio nuomone, tą istoriją galima suskirstyti į keturis laikotarpius: pirmajam, eksperimentavimo, laikotarpiui, trukusiam nuo pirmosios jėzuitų kolegijos įkūrimo 1564 metais iki šešioliktojo šimtmečio pabaigos, būdingas, viena vertus, svyravimas tarp dialogų ir moralitė, kita vertus – draminės formos svyravimas tarp dramos ir muzikinio spektaklio; antrasis, klestėjimo, periodas užėmė pirmąją septynioliktojo šimtmečio pusę, kai jėzuitiškas stilius išsiskyrė gerai suręstomis pjesėmis su gyvais interliudais ir buvo pasiekta tam tikra pusiausvyra tarp žodžio, garso, muzikos ir sceninių efektų. Vaidinimų tekstai rašyti lenkų ir lotynų kalbomis; jėzuitų scenos meno dalimi tapo įdomi naujovė – stebuklingasis žibintas. (Šios rūšies teatras – tai puiki lenkų baroko iliustracija.) Trečiasis, dekadanso, laikotarpis prasidėjo antrojoje septynioliktojo šimtmečio pusėje ir siekė pirmuosius aštuonioliktojo amžiaus dešimtmečius. Pantomima su garso ir šviesos efektais (ypač su stebuklinguoju žibintu) buvo pamėgta labiau už kitus elementus. Tekstai buvo nerangūs ir naivūs. Vyravo lotynų kalba;

buvo išnykę visi polemikų ir diskusijų pėdsakai. Ketvirtasis, lėto atgimimo, laikotarpis – nuo aštuonioliktojo amžiaus vidurio iki 1773 metų, kai popiežius paleido Jėzuitų ordiną – pasižymėjo grįžimu prie lenkų kalbos, laipsnišku eiliuoto teksto pakeitimu proziniu ir gerais užsienio veikalų vertimais.

Jėzuitų teatras įdomus slavų kultūros tyrinėtojams dėl jo įtakos draminių formų migracijai iš vakarinės į rytinę Slaviją. Rytinėse lenkų–lietuvių Respublikos srityse veikė maždaug dvidešimt trys jėzuitų kolegijos, kurių geografija siekė net Mogiliovą, Polocką, Smolenską ir Vitebską. Jėzuitai, puikiai sugebėdami prisitaikyti prie vietos sąlygų, kartais statydavo spektaklius senąja gudų ir senąja ukrainiečių kalba; nebuvo niekinamos ypač krikščionims stačiatikiams artimos temos, pavyzdžiui, kankinių Boriso ir Glebo gyvenimai.

Protestantų teatras

Protestantų mokyklos liuteroniškuose šiaurės Lenkijos miestuose skyrė daug dėmesio pjesėms lotynų ir vokiečių kalbomis. Tačiau lenkiškų protestantų mokyklų teatras pirmiausia skolingas čekų rašytojui, vienai septynioliktojo šimtmečio pradžios Europos literatūros įžymybių, Janui Ámosui Komenskiui (Comenius). Po to, kai jo tėvynė 1620 metais buvo nugalėta Habsburgų ir jos oficialia religija tapo Romos katalikybė, Komenskis emigravo į Lenkiją, idant prisijungtų prie savo bendratikių, vadinamų Čekų brolija, puoselėjusių Jano Huso tradicijas. Lešne, Didžiojoje Lenkijoje, jis įsteigė pasaulinio garso lenkišką mokyklą, kad galėtų skleisti tai, ką jis vadino *pansophia* (universalųjį pažinimą – ta prasme jis buvo enciklopedistų pirmtakas). Komenskis laikė teatrą idealia komunikacijos priemone, daug efektyviau perteikiančia žinias nei vadovėliai, nes geriau pritaikyta mokinių poreikiams. Apie savo lenkišką patirtį Komenskis rašė:

> Man kalbėjo, jog tokius žaidimus derėtų palikti jėzuitams; aš esą buvau pašauktas rimtesniems dalykams. Atsakiau: tie žaidimai veda prie rimtų tikslų. Tiesa, jėzuitai – pasaulio vaikai, labai sumaniai tvarkantys savo reikalus; o mes esame šviesos vaikai, nepakankamai įgudę. Malonumą teikiančiais metodais jie pritraukia talentingus protus iš viso pasaulio ir savo pratimais parengia juos gyvenimo užduotims, tuo tarpu mūsų metodai apmiršta. Ir pridūriau: jei mes neturėtume tokių pratimų savo mokyklose Lenkijoje, viskas sustotų; tik jais mes ne tik sulaikome mūsų žmones, kad jie nesiųstų vaikų į jėzuitų mokyklas, bet kai kurių net laukiame iš jėzuitų ateinant pas mus.

Komenskio įžvelgiamus mokyklų teatrų privalumus galima apibendrinti šitaip. Pirma – jokia disciplina neskatina studentų įdėti tiek pastangų, kaip dalyvavimas teatro spektaklyje. Kadangi vaidindami mokiniai patiria malonumą, žinias jie perima kur kas greičiau nei skaitydami knygas. Antra – aktorius studentus labai skatina pagyrimo viltis ir nesėkmės baimė. Trečia – mokytojai dirba stropiau, kadangi jie turi parodyti apčiuopiamus rezultatus scenoje. Ketvirta – tėvai, pamaloninti viešo jų sūnų pasisekimo, nešykšti pinigų mokymui ir teatro spektakliams. Penkta – talentingos asmenybės turi galimybę parodyti savo gabumus, ir mokytojui suteikiamos geresnės sąlygos negu klasėje nustatyti, kam turėtų būti skirta stipendija. Šešta – mokiniai gauna būtiną jų ateities karjerai išsilavinimą, t.y. jie išmoksta judėti, kalbėti, atlikti įvairius vaidmenis visuomenėje.

Raštija kitomis kalbomis

Būdama daugiatautė valstybė, lenkų–lietuvių Respublika skatino ne tik lenkiškos bei lotyniškos literatūros raidą. Reformacija ir jos sukeltos polemikos padėjo vystytis ir kitoms vietinėms kalboms. Miestuose, kur gyveno vokiečių dauguma, ypač Baltijos jūros pakrantėje, vokiečių kalba taip sėkmingai pradėjo konkuruoti su lotynų, jog netrukus ja buvo sukurta turtinga literatūra. Tačiau mums kur kas įdomiau pažymėti, kad Respublikos teritorija buvo trijų naujų literatūrų – lietuvių, gudų ir ukrainiečių – gimimo vieta. Nors teritorija, kurią galima būtų pavadinti etniškai lietuviška, buvo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, nedidelė vakarinė jos dalis priklausė Rytų Prūsijos kunigaikštystei, tuo metu pavaldžiai Respublikai. Šios kunigaikštystės sostinė Karaliaučius buvo svarbus protestantų leidybos centras, ir čia 1547 metais pasirodė pirmoji knyga, prabilusi į lietuvius jų gimtąja kalba – Martyno Mažvydo *Katekizmas*. Nuo tos akimirkos spausdintų lietuviškų knygų skaičius vis didėjo, bet iki aštuonioliktojo amžiaus visi šie veikalai buvo religinio turinio (protestantiški ar katalikiški), išskyrus pirmąjį trikalbį lenkų,

lotynų ir lietuvių kalbų žodyną, Konstantino Sirvydo išleistą Vilniuje 1629 metais.

Nuo viduramžių, kai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos apglėbė tautas, kalbančias keliais rytinių slavų dialektais, šiuos dialektus drauge su kirilicos alfabetu pradėta vartoti oficialiuose dokumentuose. Valdančioji Lietuvos diduomenė taip pat pamažu nustojo kalbėti savo gimtąja kalba ir ėmė vartoti slavų, t.y. lenkų bei rytinių slavų, kalbas. Jau šešioliktajame amžiuje lietuvių kalba buvo laikoma grynai valstietiška, ir tokia padėtis išsilaikė iki devynioliktojo šimtmečio pabaigos. Oficiali Kunigaikštystės kalba – vadinamoji rusinų – šešioliktajame amžiuje taip pat jau rodė skilimo į šiaurinę – gudų ir pietinę – ukrainiečių atmainą ženklus. Be to, tuometinė lingvistinė situacija buvo labai nepastovi, ir rusinų kalba sugėrė daug lenkiškų žodžių. Kai kurie tekstai iš tiesų skamba it lenkiški, tik užrašyti kirilica su pridėtomis rytinių slavų linksnių galūnėmis. Be to, toli gražu neaišku, koks buvo oficialiosios raštų ir žmonių šnekamosios kalbų santykis. Bet kuriuo atveju nė vienas, studijuojantis Didžiosios Kunigaikštystės gyvenimą bei institucijas ar reformacijos istoriją, negali palikti nuošalyje turtingos medžiagos, susidedančios iš įsakų, nuostatų, juridinių formulių, taip pat religinių polemikų. Pirmoji Biblija vietine kalba (Francišako Skorinos veikalas), išleista Respublikos teritorijoje, buvo, kaip jau minėjome, išversta ne į lenkų, o į senąją gudų kalbą. Monumentalus juridinis veikalas *Lietuvos Statutas* irgi buvo išleistas senąja gudų kalba Vilniuje 1529 metais. Vietiniai Didžiosios Kunigaikštystės protestantai taip pat nepamiršo savo tėvynainių, nepakankamai mokančių lenkų kalbą. Todėl pats aktyviausias Lietuvos arijonų vadas Simonas Budnas rašydavo savo polemikas tiek lenkų, tiek senąja gudų kalba. Pridurkime, kad abi šios kalbos buvo lygiateisės, ir Kunigaikštystės didikai dažnai Varšuvoje viešai kalbėdavo gudiškai. Vienas tokių pavyzdžių – tai Kunigaikštystės vicekanclerio Leono Sapiegos kalba 1588 metais. Vietinių žemvaldžių panegirinės eilės vietiniams didikams dažnai būdavo kuriamos senąja gudų kalba (vienas pavyzdžių – Andriaus Rimšos eilės).

Tačiau turbūt pats įdomiausias pasaulietinis veikalas senąja gudų kalba – tai didiko iš Naugarduko apylinkių memuarai

(juos malonu skaityti ir šiandien). Teodoras Jewłaszewskis (1564–1604), kalvinas, siųsdavo savo vaikus į arijonų mokyklas, pats palaikydamas glaudžius santykius su Vilniaus Romos katalikų dvasininkais. Gyvenimo pabaigoje rašytuose memuaruose jis su nostalgija prisimena didelės tolerancijos, kuri vyravo tarp žmonių, turinčių skirtingus religinius įsitikinimus ir savo namuose kalbančių skirtingomis kalbomis, laikus. Šie tolerancijos laikai sparčiai ėjo į pabaigą įsigalint kontrreformacijai. Jewłaszewskio kalba kupina polonizmų ir Didžiosios Kunigaikštystės istorijoje žymi pereinamąjį laikotarpį, kai tokie kaip jis, rusinų kilmės, žemvaldžiai buvo bepradedą atsisakyti savo gimtosios kalbos ir šnekėti lenkiškai, panašiai kaip atsiversdavo iš protestantų ar stačiatikių tikėjimo į Romos katalikybę.

Pirmieji reikšmingesni senosios ukrainiečių literatūros atstovai buvo vienaip ar kitaip įsivėlę į polemikas apie susijungimą su Roma. Uniją palaikanti pusė turėjo talentingiausią polemistą Adamą Ipatijų Potijų (lenkiškai – Pociejų), savo argumentus dėsčiusį tiek lenkiškai, tiek rusiniškai (senosios ukrainiečių kalbos atmaina). Jo kritikos taikinys buvo kunigaikštis Ostrogiškis ir jo sekėjai – pasipriešinimo unijai centras. Ši grupė, įsikūrusi Ostroge, Volynėje, išleido Bibliją senąja bažnytine slavų kalba, vadinamąją Ostrogo Bibliją.

Ugningas pamokslininkas, savo raštuose svaidęs griausmus bet kokių bandymų suartinti Rytų ir Vakarų Bažnyčias adresu, buvo Ivanas Višenskis (gimęs šešioliktojo šimtmečio viduryje Ukrainoje, miręs apie 1620 metus). Didžiąją gyvenimo dalį jis praleido Atoso kalno vienuolyne, bet laiškuose iš šio vienuolyno į Respubliką spalvingu ir pompastišku stiliumi kritikavo pasaulietinius ir bažnytinius lenkų bei rusinų didikus, kurių elgesys jam atrodė nuodėmingas. Keista, tačiau esama pastebimo panašumo tarp jėzuito Piotro Skargos ir jo amžininko stačiatikių vienuolio iš Atoso kalno stiliaus ir nuostatų, o tai rodo, jog Višenskis, nepaisant jo paniekos Romos tikėjimui, gindamas savo reikalą nevengė tam tikros vakarietiškos retorikos.

Mes nesirengiame čia pateikti gudų ir ukrainiečių literatūrų raidos apybraižos, tik norime parodyti, jog rusinų kalba visą laiką buvo rašoma literatūra ir ją gerai suprato net etniškai lenkiškų žemių gyventojai.

KETVIRTAS SKYRIUS

Septynioliktasis amžius: kontrreformacija ir barokas

Istorinės žinios

Politinė ir ekonominė sistema

Prasidėjus septynioliktajam amžiui, politinės ir ekonominės sistemos pusiausvyra, visą praėjusį šimtmetį buvusi gana tvirta, ėmė rodyti nestabilumo ženklų. Seimas priėmė daug įstatymų, akivaizdžiai siekiančių apriboti miestelėnų privilegijas. Todėl miestams, nepaisant jų santykinio turtingumo, prasidėjo nuosmukio laikai. Dar kurį laiką jie išliko produktyvūs švietimo ir literatūros srityse, bet šimtmečio viduryje viską niokojantys karai nulėmė galutinį lenkų miesto gyvenimo sunykimą. Šalis grįžo prie grynai kaimiško gyvenimo būdo kaip tik tuo metu, kai Vakarų Europoje buvo pastebimas miestiečių klasės ekonominės galios didėjimas. Plantacijų tipo ūkių sistema palengva įsigalėjo visur, valstiečiams atnešdama nelaimes ir priespaudą. Bajorijos „aukso laisvė" vis dažniau būdavo suprantama kaip palaiminimas savivalei bei anarchijai. Beveik kiekvieną dešimtmetį kartodavosi bajorijos bruzdėjimai, vadinami „konfederacijomis", nukreipti prieš valdžią, apkaltintą vienokiu ar kitokiu jų laisvės ribojimu. Šios konfederacijos paprastai pasibaigdavo kompromisais, kurie silpnino pagarbą įstatymui. Į centrinę valdžią buvo žiūrima su įtarumu ir net neapykanta; nors, palyginti su linkusiomis į absoliutizmą kitų Europos valstybių monarchijomis, ji buvo bejėgė. Paradoksalu, bet bajorija, tapusi ilgos kovos su didikais ir vyskupais nugalėtoja ir tikroji šalies valdytoja (per Seimą), pasirodė turinti nedaug politinės nuovokos, nes leidosi

paverčiama paslaugiu įrankiu kelių magnatų rankose. Vis daugiau šlėktijos, arba vidutiniosios bajorijos, – sudariusios apie 10 procentų visų šalies gyventojų – atstovų pasijusdavo skurdžiai. Didžiulių turtų susikaupimas kelių asmenų rankose siejosi su daugumos, t.y. vidutinių žemvaldžių, nuskurdimu. (Penkioliktojo amžiaus viduryje vidutiniajai bajorijai priklausė 44,9 procento visos žemės, septynioliktojo amžiaus viduryje – tik 16,9 procento, o aštuonioliktajame amžiuje – tik 9,2 procento.) Dėl šios priežasties kiekvienas turtingas didikas ar magnatas būdavo apsuptas gausybės „klientų", kurių balsus vietiniuose seimeliuose, renkančiuose atstovus į pagrindinį Seimą, galėjo lengvai nupirkti. Todėl parlamentas virto magnatų kontroliuojamų frakcijų, ginančių jų privačius interesus, kovos lauku. Kai kurie magnatai atsirėžė milžiniškas „latifundijas", ypač Ukrainoje, kuriose jie atvirai priešinosi karaliui, ir kiekvienas vykdė nuosavą politiką spausdamas vietinius gyventojus. Vienbalsiškumo principas Seime, nuosaikiai taikytas šešioliktajame šimtmetyje, nes prieš pagrindinį balsavimą dėl visko būdavo susitariama frakcijų susirinkimuose, dabar pagimdė *liberum veto*: „laisvas protestas", kurį galėjo paskelbti Seimo narys, išreikšdamas savo asmeninį nepritarimą, automatiškai nutraukdavo sesiją ir visus įstatymus, priimtus jos metu, paversdavo niekiniais ir beverčiais. *Liberum veto* pirmą kartą buvo panaudotas 1652 metais.

Pasinaudodami dinastiniais nesutarimais Maskvoje, lenkai parėmė pretendentą į šį sostą (Lžedimitrijų) ir, 1652 metais užėmę Smolenską bei sumušę į pagalbą apsiaustam miestui skubančią maskvėnų kariuomenę, patraukė į Maskvą. Jų vyriausiasis vadas etmonas Stanisławas Żółkiewskis buvo neeilinis asmuo – diplomatas ir karys, taip pat rašytojas, palikęs įdomų Maskvos kampanijos aprašymą. Su rusų bojarinais jis išsiderėjo susitarimą, pagal kurį caro sostas turėjo būti pasiūlytas Vladislovui, lenkų karaliaus Zigmanto Vazos (Zigmanto III) sūnui. Tačiau nors lenkų kariuomenei pavyko užimti Kremlių, Żółkiewskis nesulaukė nei Seimo paramos, nei karaliaus Zigmanto, kuris tikriausiai pats troško Rusijos sosto, garantijų. Šiaip ar taip, Lenkijos valdovas atsakė kategorišku „ne" į rusų bojarinų sąlygą, kad lenkų princas priimtų rusų stačiatikių tikėjimą. Tuo tarpu rusai vėl sukaupė jėgas priešintis

įsibrovėliams ir sėkmingai pradėjo ilgą Kremliaus apgultį. Lenkų kariuomenė, kuri jį laikė užėmusi nuo pat įsiveržimo į miestą pradžios, 1612 metų spalio mėnesį bado akivaizdoje buvo priversta kapituliuoti. (Żółkiewskis taip pat vadovavo lenkų kariuomenei kare su turkais. Jis žuvo beviltiškame mūšyje prie Cecoros 1620-aisiais.)

Ukrainos klausimas

Lenkų magnatų vykdomą priespaudą Ukrainoje dar paaštrino religinis konfliktas, kadangi čia valstiečių dauguma, priešingai nei Gudijoje, liko stačiatikiai ir todėl jautriai reaguodavo į žemesniosios stačiatikių dvasininkijos raginimus. Padėtis tapo labai įtempta dar ir dėl kazokų. Tai buvo ypatinga socialinė grupė, į kurią panašios nerastume jokioje kitoje Europos dalyje. Kazokai sudarė tam tikrą karinį ordiną ir gyveno viensėdžiuose palei Dnepro upę, nepripažindami jokių ponų, išskyrus netvarią ištikimybę Lenkijos Karūnai. Šie laisvi žmonės rengdavo grobikiškus karo žygius, pasiekdami net turkams priklausiusias Juodosios jūros pakrantes, ir gynė plačias pietines Respublikos stepes, kurioms nuolat grėsė musulmonų (totorių) antpuoliai. 1648 metais socialinis nepasitenkinimas, susiliejęs su tautiniais bruzdėjimais, virto ukrainiečių sukilimu prieš Lenkiją. Karinę patirtį sukilėliams suteikė kazokai. Sukilimas įgavo valstiečių maišto pobūdį ir persimetė į tolimesnes vakarines sritis, sukeldamas pasipriešinimo judėjimą net etniniuose lenkų rajonuose. Ukrainoje šį sukilimą jo vadas ukrainiečių didikas Bohdanas Chmelnickis pavertė politinio išsilaisvinimo karu. Tačiau jame būta daugiau negu dviejų stovyklų. Karalius suprato ukrainiečių lūkesčius ir buvo pasirengęs atlyginti skriaudas, o Chmelnickis (bent jau iš pradžių) siekė karaliaus paramos kovoje su magnatais. Tačiau pastarieji tepripažino vienintelę politiką – prievartą, tad šis karas išgarsėjo nenusakomais abiejų pusių žiaurumais. Po pirmųjų pergalių Chmelnickis buvo įvarytas į kampą ir 1654 metais priverstas sudaryti su Maskva Perejeslavlio sutartį, kuria pavedė šalį caro globai. Tai sudarė sąlygas Rusijai vėliau aneksuoti Ukrainą. Po Chmelnickio mirties lenkai ir ukrainiečiai stengėsi surasti kompromisinį sprendimą ir 1658 metais sudarė Hadzičo sutartį, kuria Respublika buvo apibrėžiama kaip trijų valstybių – Lenkijos, Lietuvos ir Rusios (Ukrainos) – federacija. Pastaroji turėjo pripažinti Lenkijos monarcho

valdžią, siųsti atstovus į lenkų Seimą ir derintis prie bendros užsienio politikos. Kita vertus, Ukraina gavo teisę į nepriklausomą jurisdikciją ir daug privilegijų stačiatikių tikintiesiems. Kijevo metropolitui ir stačiatikių vyskupams buvo suteiktos vietos Senate. Tačiau Maskvos diplomatija stengėsi išardyti šią sutartį, sėkmingai remdama priešiškus jai vietinius vadukus. Ilgas karas tarp Lenkijos ir Rusijos, sukeltas ne tik šių prieštaravimų, 1667 metais pasibaigė Andrušovo paliaubomis, kurios padalijo Ukrainą į dvi dalis, skiriamas Dnepro upės. Respublika išlaikė provincijas vakariniame Dnepro krante, o maskvėnams atiteko Kijevas.

Švedų karas

Nuo tos akimirkos, kai lenkai 1587 metais išsirinko Vazų kilmės švedų karalių, dinastinės peripetijos tapo pirma nuolatinių karų su Švedija priežastimi. Susidūrimai daugiausia vykdavo Livonijoje, Baltijos pusiasalyje, ir Baltijos jūroje. 1655 metais švedų kariuomenė, vedama karaliaus Karolio Gustavo, išsilaipino šiaurinėje Lenkijoje ir iš pradžių sutiko nesmarkų pasipriešinimą. Taip atsitiko todėl, kad atsimetė daugelis lenkų didikų protestantų, kurie pergalingos kontrreformacijos įžeisti prisijungė prie protestanto švedų karaliaus stovyklos, nors jo gretose netrūko ir katalikų. Švedai okupavo didžiąją Lenkijos dalį, tačiau patyrė skaudžių pralaimėjimų po nesėkmingos Čenstakavo vienuolyno, gyventojų laikomo nacionaline šventove, apsiausties. Šis įvykis įgavo simbolinę reikšmę ir net įžiebė fanatiškai nusiteikusių valstiečių, kuriems vadovavo katalikų kunigai, partizaninį karą prieš kitataučius eretikus. Lenkų kariuomenė, tuo metu turėjusi laiko persigrupuoti, galų gale keliuose mūšiuose įveikė švedus ir išstūmė iš šalies. To karo padariniai buvo ypač pražūtingi. Miestai liko visiškai nusiaubti ir dėl jau anksčiau prasidėjusio finansinio nuosmukio nebepajėgė atsistatyti. Miestų nuosmukis ištisus du šimtmečius pasiliko pastoviu lenkų kultūros istoriją formuojančiu veiksniu. 1655–1656 metai žymi miestietiškos literatūros pabaigą. Negana to, susidariusi galimybė protestantus apkaltinti bendradarbiavimu su priešu arijonizmo šalininkams užtraukė nešlovę ir pražūtį. Po karo katalikai ir kalvinai, ieškodami atpirkimo ožio, kuriam galėtų suversti savo kaltes, apkaltino arijonus pagalba priešui, ir 1658 metais Seimas priėmė įstatymą, nurodantį arijonams priimti katalikybę arba

nešdintis iš Respublikos. Ir todėl beveik šimtametę istoriją turinti Mažoji Bažnyčia nustojo egzistuoti. Patys aktyviausi arijonai emigravo į Olandiją, kur išleido *Bibliotheca Fratrum Polonorum* – monumentalų šio judėjimo raštų rinkinį. Tiesiai iš Olandijos ar per Angliją arijonizmas galiausiai pasiekė Ameriką, kur įgavo Unitorių Bažnyčios pavidalą. Po 1655–1656 metų kalvinizmas ir liuteronizmas palengva buvo paversti nereikšmingų mažumų tikėjimais.

Švietimas

Tuo metu švietimo lygis nuolat smuko. Jėzuitų mokyklos, besitaikydamos prie vyraujančio bajorijos skonio, nebemokė nieko, išskyrus spalvingos lenkiškos ir lotyniškos iškalbos meną. Tačiau reikėtų atskirti pirmąją ir antrąją šio amžiaus puses. Kai kurios jėzuitų kolegijos, pavyzdžiui, Vilniaus jėzuitų akademija, klestėjo pirmaisiais septynioliktojo amžiaus dešimtmečiais, sukaupusios geriausius vadinamosios „jėzuitiškos tradicijos" bruožus. Ir nors apskritai šalis slinko obskurantizmo ir programinio antiintelektualizmo link, kai kurios protestantų mokyklos tebesilaikė Europos intelektualinių srovių priešakyje. Tarp jų atskiro paminėjimo nusipelno arijonų (sociniečių) Rakovo kolegija, tarptautinio garso institucija. Ten spausdintos sociniečių knygos – tai vienas įstabiausių lenkų indėlių į europietiškos minties istoriją. Tos knygos, daugiausia parašytos lotyniškai, buvo godžiai skaitomos daugelyje šalių kaip patys drąsiausi, racionalumo nestokojantys bandymai pateikti naują krikščionių tikėjimo interpretaciją. Visos kitos krikščionių konfesijos kritikavo sociniečius už tai, kad jie buvo iš esmės „deistai" (terminas, pradėtas vartoti kiek vėliau). Dėl šios priežasties jų knygos kėlė susidomėjimą, nors tik nedaugelis viešai drįsdavo prisipažinti jas skaitęs. Tokie septynioliktojo amžiaus filosofai kaip Spinoza ir Johnas Locke'as perėmė daug sociniečių idėjų, nors Locke'as, dar gyvas tuo apkaltintas, išsigynė. Kaip rašo H.J. McLachlanas veikale *Socinizmas septynioliktojo šimtmečio Anglijoje* (Oxford, 1951): „Jis visada neigė savo skolą ‚rakoviečiams', net pareikšdamas [*Antrajame krikščionybės protingumo pateisinime* (*Second Vindication of the Reasonableness of Christianity*)], kad nėra perskaitęs nė puslapio Socino ar Crello." Toliau McLachlanas įrodinėja, kad Locke'as savo bibliotekoje turėjo daug „rakoviečių" knygų su pilnomis paraštėmis jo paties ranka rašytų pastabų.

Rakovo mokykla klestėjo 1602–1638 metais. Ji buvo uždaryta dėl studentiškos išdaigos, kurią Romos katalikai palaikė kryžiaus išniekinimu. Seimo tribunolas paskelbė mokyklą likviduojantį nuosprendį, nepaisydamas stipraus daugelio deputatų, tiek kalvinų, tiek katalikų, pasipriešinimo. Kitas svarbus mokslo centras buvo protestantiška Lešno kolegija, remiama aristokratiškos Leszczyńskių šeimos ir vadovaujama čekų pabėgėlio Jano Ámoso Komenskio (Comenius). Lotyniškai parašyti Komenskio veikalai buvo tapę svarbiu Cromwellio revoliuciją subrandinusio intelektualinio judėjimo veiksniu. Lankydamasis Londone Cromwellio valdymo metu Komenskis pasijuto atsidūręs tarp garbintojų. Kaip tik tada jis buvo pakviestas užimti Harvardo kolegijos Naujajame Pasaulyje, Kembridže, Masačiusetse, prezidento pareigas. Jis vis dėlto atmetė šį pasiūlymą, nes po nesėkmingos kelionės jūra iš Dancigo į Londoną negalėjo nė pagalvoti apie plaukimą laivu. 1656 metais Lešno mokykla ir turtinga Komenskio asmeninė biblioteka katalikų kariuomenės, persekiojančios besitraukiančius švedus, buvo paversta pelenais. Pats Komenskis pasiekė Amsterdamą, teturėdamas tik drabužius, kuriais buvo apsirengęs.

Tad ir švietimui 1655–1656 metai buvo lemtingi. Nuo to laiko jėzuitams nebeliko jokios prasmės stengtis, kadangi jie jau turėjo švietimo monopolį. Krokuvos universitetas pamažu neteko savo pranašumo, be to, pats miestas nustojo būti Respublikos sostine, kai Zigmantas Vaza 1596 metais perkėlė savo dvarą į Varšuvą.

Bajorijos mentalitetas

Bendras lenkų šlėktijos įvaizdis ne tik lenkų, bet ir užsienio šalių literatūroje visų pirma siejasi su septynioliktajame šimtmetyje įsigalėjusiu reiškiniu – „sarmatizmu". Tuomet bajorijos mentalitetas atspindėjo kaimišką, parapijinį gyvenimą, kur kas ribotesnį negu ankstesniojo laikotarpio. Kelionės į užsienį studijų tikslais pasibaigė. Jos buvo laikomis nereikalingomis, kadangi „aukso laisve" besidžiaugianti Lenkija galėjo pasigirti geriausia pasaulyje politine sistema ir todėl neturėjo ko pasimokyti iš kitų tautų. Dievinantys draugijas, triukšmingi, anarchiški, stipriai išgeriantys ir mėgstantys bylinėtis provincialai, pasiskaitę Cicerono ar Senekos, vaizduodavosi esą Romos valstybės vyrai. Jie labai mėgo pompastiškai kalbėti bei rengtis. To meto prabangos demonstravimas, žvilgančių audinių,

brangakmenių, turtingai išpuoštų ginklų pomėgis didele dalimi paaiškinamas rytietiška įtaka. Dėl nuolatinių ryšių su Turkija, nepaisant atviro abiejų šalių priešiškumo, bajorų apranga, ginkluotė, arklių pakinktai pasipildė daugeliu rytietiškų detalių, vadinamų turkiškais vardais. Praėjusio amžiaus bukolinis apsišvietusio dvarininko idealas, kurį aptikome Rejaus ir Kochanowskio kūryboje, buvo pakeistas egocentrišku pasitenkinimu savimi be jokio intelektualinio smalsumo. Religinis gyvenimas, netekęs to nerimo ir kančios, kurią išreiškė, pavyzdžiui, Sęp-Szarzyńskio poezija, tapo formalus. Kadangi kontrreformacijos laikų katalikybė daugiau apeliavo į tikinčiojo jausmus, liturgija įgavo barokinių, operinių bruožų. Šie polinkiai ir rūpesčiai buvo tiksliai paliudyti to meto literatūros.

Karai su Turkija

Otomanų imperijos artumas, be daugelio rytietiškų pomėgių, sukėlė ryškų Lenkijos, kaip valstybės, esančios pakraštyje krikščioniškojo pasaulio, kuriam nuolat graso islamas, suvokimą. Turkai buvo pavergę pietinius slavus, Valakiją, didesniąją Vengrijos dalį, ir Vatikanas kovą su musulmonų pavojumi pripažino pačiu svarbiausiu krikščionijai iškilusiu uždaviniu. Dėl ištikimybės Vatikanui ir sąjungos su Vengrija Lenkija jau nuo penkioliktojo amžiaus buvo įsitraukusi į tą kovą. Jos pietinės sienos kartais tiesiogiai, kartais netiesiogiai ribojosi su turkais; todėl šios sritys buvo nusiaubtos tolydžio pasikartojančių karų.

Kultūriniu požiūriu orientalizmą, Vakarų Europoje tapusį madingu literatūros motyvu aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje ir devynioliktojo pradžioje, Lenkijoje galima pastebėti jau baroko literatūroje, rašytoje žmonių, tiesiogiai susipažinusių su Levanto pasauliu – diplomatų, kareivių ar karo belaisvių. Sąjungos su tradicine Turkijos priešininke – Persija taip pat šia prasme nebuvo bereikšmės. Dėl tų ar kitų priežasčių lenkų literatūroje persų poezijos šedevro Saadi *Gulistano,* arba *Rožių sodo,* vertimas atsirado kokia penkiolika metų anksčiau negu prancūzų ir kokia trisdešimčia – anksčiau negu vokiečių vertimai. Samuelis Otwinowskis, lenkų pasiuntinys Stambule, apie 1620 metus perteikė jį proza, besikaitaliojančia su eilėmis. Tuo pačiu galima paaiškinti, kodėl tam tikri epiniai veikalai apie kryžiaus žygius, kaip lenkiškas Tasso *Išlaisvintosios Jeruzalės* vertimas, skaitytojų buvo laikomi šiuolaikiniais ir vadinami „žygių istorijomis".

Lenkų karai su Turkija teikė vilties pavergtiems pietiniams slavams, ir kroatų epas *Osman*, sukurtas Ivano Gundulićo, šlovino sėkmingą lenkų pasipriešinimą turkams 1621 metų Chotimo mūšyje. Kovos, ginančios visą krikščioniją, suvokimas nuspalvino riteriškus to meto rašinius ypatingu Lenkijos, kaip *antemurale Christianitatis* (krikščionijos tvirtovės), misijos pajautimu. Reikia pažymėti, jog tai tapo vienu kur kas vėlesnės romantizmo istoriosofijos bruožų. Šis pasididžiavimo Lenkijos ypatingu pašaukimu jausmas kulminaciją pasiekė valdant Jonui Sobieskiui, paskutiniam sėkmingai kariavusiam lenkų karaliui. Sobieskis nugalėjo turkus Ukrainoje, prie pietrytinių Respublikos sienų; po to jis sudarė sąjungą su Austrija ir patraukė vaduoti apsiaustos Vienos, kur 1683 metais galutinai sutriuškino turkus. Šis mūšis sužlugdė paskutinius Otomanų mėginimus įsitvirtinti Europoje.

Barokinis stilius

Neįmanoma nustatyti tikslios datos, nuo kada lenkų literatūroje įsivyravo baroko elementai. Daugeliu požiūrių šešioliktojo šimtmečio pabaiga ir pirmoji septynioliktojo pusė gali būti aptariamos kaip vienas laikotarpis. Baroko menininkas siekė patraukti skaitytojo dėmesį nustebindamas jį nesuderinamų detalių jungtimi, pateikdamas išraiškingą juokingų, bjaurių ir kilnių dalykų derinį; iš čia tas žavėjimasis nelauktomis metaforomis ir sumanymais. Vakarų Europoje šie stiliaus bruožai susikoncentravo ispanų poeto Góngoros ir italų poeto Marino kūryboje; abu jie Lenkijoje turėjo karštų gerbėjų. Bet visų pirma naujovišką požiūrį nulėmė giminingi viduramžiams religinio jausmo pokyčiai. Lenkijoje šios permainos buvo glaudžiai susijusios su kontrreformacijos pergale. Eilėraščiai apie Kristų, šventuosius, Švenčiausiąją Mergelę sugrąžino motyvus, kurie renesanso laikais buvo nutremti į prasčiokiškos literatūros provinciją. Tam tikra asketiška panieka pasauliui maišėsi su vulgariu juslingumu ir reiškėsi susižavėjimu makabriškais dalykais. Galima tarti, kad septynioliktojo amžiaus literatūra lenkų skaitančiosios publikos buvo ne tik ilgai ignoruojama, bet ir niekinama dėl jos barbariško groteskiškumo. Tokį požiūrį, žinoma, įteigė klasikiniai švietimo amžiaus rašytojai, tačiau tai nebuvo vienintelė nepakankamo baroko meniškumo įvertinimo priežastis. Ši literatūra liko nuodugniai neištyrinėta iki devynioliktojo šimtmečio pabaigos ir dvidešimtojo pradžios.

Baroko laikotarpis pasižymėjo visuotine rašymo manija. Nors švietimo lygio jėzuitų mokyklose ir negalime pavadinti aukščiausiu, daugybės jaunų bajoraičių mokymas rašyti proginius eilėraščius nulėmė milžinišką šio žanro produkciją, kurios tik maža dalis pateko į spaudą. Dėl spaustuvių nuosmukio ir paties požiūrio į rašymą (tik kaip į pageidautiną visuomeninio bendravimo puošmeną) rankraščiai keliaudavo iš rankų į rankas ir būdavo kopijuojami, tačiau įvairios nelaimės, lankiusios šalį anuo metu, dažnai tapdavo didžiosios šių raštų dalies dingimo, sunaikinimo ar vagysčių priežastimi. Kai kurie vertingi veikalai išliko tik dėl paplitusio papročio vesti užrašų knygas, vadinamas *silvae rerum*, t.y. „daiktų miškai", kuriose būdavo užrašomos įvairios istorijos ir svarbesni įvykiai. Dienoraštiniai įrašai jose kaitaliodavosi su originaliais lenkų autorių ar paimtais iš kurio nors kito šaltinio, atitikusio rašytojo skonį, eilėraščiais.

Palikuonis baroko atžvilgiu priešiškai nuteikė dar vienas dalykas – dažnai pasitaikantis savotiškas dviejų kalbų – lotynų ir lenkų – mišinys, vadinamasis „makaroniškas" stilius: kaskart įterpti lotynišką sakinį po dviejų lenkiškų buvo laikoma mokytumo įrodymu, jau nekalbant apie keistą paprotį linksniuoti lenkiškus žodžius su lotyniškų, o lotyniškus – su lenkiškų galūnių pagalba. Kad lotynų kalba atgavo populiarumą, ypač nusipelnė jėzuitai. Tačiau anais laikais tai jau nebuvo klasikinių romėnų autorių kalba, o greičiau mažesniųjų Romos dekadanso rašytojų, vadinamoji „sidabrinė", lotynų kalba. Jie buvo mėgdžiojami ir gausiai verčiami, nors negalima sakyti, jog tapo pamiršti geriausi romėnų autoriai. Kažkodėl Ovidijus traukė dėmesį labiau už kitus, ypač jo *Metamorfozės*.

Jei aplenksime tą pirmosios septynioliktojo šimtmečio pusės literatūrą, kurioje dar galima užčiuopti beveik nejuntamą perėjimą iš humanizmo bei reformacijos, pastebėsime dvi pagrindines lenkų baroko sroves. Rafinuoti poetai, daugiausia besilaikantys prie karaliaus dvaro, kūrė įmantrią poeziją, tam tikrą gongorizmo ir marinizmo atitikmenį; tuo tarpu daugybė produktyvių rašeivų, vidutiniųjų šlėktų, savo nusistatymu temos ir technikos atžvilgiu demonstruojančių gana siaurą, parapijinį požiūrį, sukūrė tai, ką mes šiandien vadiname sarmatiškuoju baroku – stilių, retkarčiais grakštų, tačiau dažniausiai

pašiaušiantį plaukus tarpusavyje nesusijusių ir prieštaringų elementų derme. Galbūt dvidešimtasis amžius mus pripratino prie gana toli siekiančios literatūrinių formų laisvės, ir šia tolerancija galima paaiškinti ne visiškai nepalankų sarmatiškojo baroko vertinimą; šiaip ar taip, mes nepalaikome klasicistų pasipiktinimo.

Spauda

Lenkiškų laikraščių istorija prasideda 1661 metais, išėjus (pirmiausia Krokuvoje, paskui Varšuvoje) pirmajam dienos aktualijoms skirtam laikraščiui *Merkuriusz Polski*. Tai buvo labai gerai informuotas leidinys, pateikdavęs savo skaitytojams be galo daug reportažų iš įvairių šalių bei politines peripetijas Anglijoje, Prancūzijoje, Turkijoje, Švedijoje, Olandijoje ir kituose kraštuose analizuojančių straipsnių. Nemažai dėmesio jis skyrė ekonomikos vystymuisi, ypač prekybos maršrutams ir kainoms. Keliuose numeriuose diplomatinių dokumentų tekstai, tarp jų valdovų laiškai vienas kitam, buvo pateikti ištisai. Politika, ypač Turkijos vidaus reikalai ir Ispanijos–Portugalijos karas, užėmė didžiąją laikraščio dalį, o kitos rūšies sensacijos – audros, potvyniai, žemės drebėjimai – pelnydavo nedaug dėmesio. Žinių atranka, nepaliekanti abejonių dėl leidėjų simpatijų, siekė parodyti stiprios karaliaus valdžios pranašumus ir netiesiogiai kritikavo anarchišką parlamentarizmą.

Literatūra lotynų kalba

Motiejus Kazimieras Sarbievijus (Casimirus, 1595–1640)

Motiejus Kazimieras Sarbievijus, kilęs iš vidutinės Mozūrijos bajorų šeimos, dar visai vaikas įstojo į Jėzuitų ordiną. Išsilavinimą jis įgijo Vilniaus jėzuitų akademijoje ir vėliau joje, taip pat Polocko jėzuitų akademijoje dėstė poetiką. Kelerius metus Sarbievijus praleido Romoje, kur jo lotyniška poezija nusipelnė aukšto popiežiaus Urbono VIII įvertinimo. Visi jo veikalai parašyti lotynų kalba, o didelės apimties traktatas *De perfecta poesi* (*Apie tobulą poeziją*) gali būti įdomus kiekvienam, kas nori susipažinti su to meto aristoteliška poetika.

Sarbievijus nepaprastai ištobulino seną Lenkijos lotyniškosios poezijos tradiciją, ir iki pat šių dienų nė vienas lenkų

poetas nepelnė tokios šlovės užsienyje, kokia teko Sarbievijui dar esant gyvam ir kelis dešimtmečius po jo mirties. Jo *Lyricorum libri* (*Lyrikos knygos*), pirmą kartą išleistos 1625 metais, susilaukė apie šešiasdešimt leidimų įvairiose Europos šalyse. Vadinami „krikščioniškojo Horacijaus kūriniais", jo eilėraščiai buvo verčiami ir imituojami ypač olandų, anglų ir prancūzų autorių. Sarbievijaus poetiniai kūriniai – tai daugiausia odės, kur jo atvirai pripažįstamo mokytojo Horacijaus temos keistai susipina su bibliniais, ypač Giesmių Giesmės, motyvais. Dauguma tų odžių yra ne religinio, o politinio pobūdžio, nes šlovina tokius įvykius kaip karinės krikščionių, dažnai – lenkų, pergalės prieš turkus. Bet pagrindinis Sarbievijaus indėlis į poezijos pasaulį – tai religinė lyrika. Būtent šis kūrybos aspektas paaiškina jo populiarumą Anglijoje. Jei, mūsų manymu, anglų metafiziniai poetai užima vieną aukščiausių vietų visų kalbų poezijos istorijoje, reikia atiduoti deramą duoklę jėzuitų misticizmui, iš kurio jie daug ką perėmė, o Casimirą, kaip Sarbievijus buvo vadinamas užsienyje, turėtume laikyti vienu jų poezijos šaltinių. Norvegų profesorė Maren-Sofie Roestvig, tyrinėjusi šį klausimą, sako: „Subtilus Sarbievijaus poezijos lyriškumas ir tai, kad jis dažnai supina klasikinius ir krikščioniškus motyvus, paskatino tokį kritiką kaip Hugo Grotius įvertinti dieviškąjį Casimirą aukščiau už patį Horacijų, o jo populiarumą tarp anglų poetų liudija įspūdingas vertimų skaičius." Pirmoji angliškų vertimų knyga, pavadinta *Odes of Casimire* (*Casimiro odės*), pasirodė 1646 metais. Profesorė Roestvig savo įvade naujam leidimui (Augustan Reprint Society, No. 44, Los Angeles, William Andrews Clarke Memorial Library, University of California, 1953) pateikia tokį rinkinių, į kuriuos buvo įtraukti jo atskiri eilėraščiai, sąrašą: Henry Vaughano *Olor Iscanus* (1651), sero Edwardo Sherburne'o *Poems and Translations* (1651), *The Miscellany Poems and Translations* (išleido Oxford Hands, 1685), Isaaco Wattso *Horae Lyricae* (1706), Thomo Browno *Works* (1707–1708) ir Johno Hugheso *The Ecstasy* (1720). „Romantizmo laikais, – sako profesorė Roestvig, – Casimiro šlovė vėl atgimė. Būdamas dar visai jaunas, Coleridge'as ketino išversti visas Casimiro odes, tačiau teužbaigė vieną, ‚Ad Lyram'. Būtent Coleridge'as yra pasakęs, kad, išskyrus Lukreciją ir Staciją, jis nežino nė vieno lotyniškai rašiusio poeto,

antikinio ar šiuolaikinio, kurį galima būtų lyginti su Casimiru idėjų drąsa, vaizduotės turtingumu ar eiliavimo gražumu." Gana įspūdingą paralelę profesorė Roestvig išveda tarp kai kurių Henry Vaughano ir Casimiro motyvų. Pastarojo poezijoje ji randa tiesioginių hermetinių raštų pažinimo pėdsakų ir komentuoja: „Kadangi Henry Vaughanas buvo susipažinęs su Casimiro poezija, galima pagrįstai įtarti, kad paties Vaughano hermetinių elementų traktavimas patyrė nemažai šios įtakos. Palyginę Vaughano religinę lyriką ir Casimiro odes, lengvai surasime daug bendrų poetinių motyvų, ir čia mes vėl susiduriame su faktu, kad septynioliktojo šimtmečio viduryje Anglijoje išpopuliarėjusios temos jau buvo atsiradusios lotyniškose Casimiro odėse." Pasak profesorės Roestvig, „Casimiro originalumą sudaro klasikinio nuošalumo neoplatoniškoji arba hermetiškoji interpretacija" ir „trijų naujų temų įvedimas: vienatvės, žemiškojo rojaus ir gamtos kaip dieviškojo hieroglifo". Sulydydamas skirtingus planus, paimtus iš antikos ir judėjiškos-krikščioniškos tradicijos, Sarbievijus, žinoma, atlieka tai, kas jau buvo žinoma jo pirmtakams Lenkijoje, tokiems kaip Kochanowskis, bet Sarbievijaus poezijoje esama barokinio neįprastumo, kuris nusipelnė jo amžininkų aplodismentų. Staigūs perėjimai nuo biblinių motyvų prie krikščioniškų religinių įvaizdžių, kad ir visiškai pateisinami Romos katalikui, vis dėlto stebina savo nelauktumu. Keli eilėraščiai pailiustruos šią savybę:

Koks yra tavo mylimasis? (Gg 5, 9)

Koks gi Jis buvo? Jis buvo, gražiausiasis tavo?
    Šitaip kalbėjo kadais man svetimšalė minia.
Dešine plunksną imu ranka, o kairiąja – lentelę:
    Tavo pasaulio puikaus, Kristau, grožybes piešiu.
Rožes ir auksą piešiu, brangakmenius, sodus, giraites,
    Ežerus, pievas, žvaigždes skriejančia plunksna piešiu;
Rodau lentelę, sakau: norėjot žinoti, koks buvo
    Mūsų Gražiausiasis? Štai, pasižiūrėkite, koks.

(Vertė Ona Daukšienė)

Arba odėje „Iš šventojo Saliamono Epitalamijo" („Mano mylimasis panašus į stirną ir į jauną elnią", Gg 2, 9) jis persekioja stirną, kuri pasirodo esanti Kristus, ir vėl jo siekinys įgauna jutiminį buvimo gamtoje pavidalą:

Jau paliauk neramiai klaidžiojęs. Juk žinai,
Kad pabėgt negali niekur: išduos tave
Budrios ugnys dangaus, aukso ragais spindįs
  Šaltas mėnuo tave išduos.

Pasigedę tavęs, rauda tušti krantai,
Vėjas dūsauja vis, dvelkiant Favonams, ir
Žvaigždės, sargės nakties, kelią nušviečia man
  Lig tavęs žiburiais gyvais.

(Vertė Ona Daukšienė)

Šiuolaikinis skaitytojas pastebės Sarbievijaus poezijoje pasikartojantį skrydžio motyvą. Įvairūs įvaizdžiai pasitelkiami jam išreikšti: rašydamas Vilniuje, jis sėda ant Pegaso ir vaizduoja upes, ežerus, miestus, kurie mažėja ir išnyksta, jam skriejant į vakarus aplankyti draugų – Briuselyje ar Antverpene gyvenančių poetų; arba jis užsiaugina sparnus ir sklando virš žemės, siaubiamos karų, gamtinių nelaimių ar drumsčiamos trumpalaikės tautų ir karalysčių šlovės. Šiaip ar taip, skrydis visada simbolizuoja skirtumą tarp žemiškų dalykų vytimo bei irimo ir besiplečiančios, augančios dvasinės galios. Tačiau Sarbievijus puikiausia barokine maniera iškilų toną sugeba atsverti blaiviu santykiu su tikrove; pavyzdžiui, odėje „Albertui Turscijui" jis ramina draugą, kuris priminė jam apie Ikaro likimą:

Bet tu primeni, Turscijau,
  Kad, norėdamas sekt Ikaro pėdomis,
Nenukrisčiau kaip jis kadais,
  Baltijos malonios vardą pakeisdamas.
Veltui: Ikarą aš menu
  Ir ūmias kvailystes numalšinsiu protu.
Stipriai laiko visad mane
  Lova, jeigu miegu, krėslas – kada rašau.

(Vertė Eugenija Ulčinaitė)

Sarbievijus – tai paskutinis lenkų poetas, rašęs vien tik lotyniškai, nors dar labai ilgą laiką Lenkijoje būta kūrėjų, puikiai sugebančių vartoti šią kalbą. Net romantikų karta devynioliktojo šimtmečio mokyklose gavo pakankamai gerą klasikinį išsilavinimą, kad galėtų, esant reikalui, sudėti lotynišką eilėraštį.

Szymon Starowolski (1588–1656)

Tarp lotyniškos prozos kūrėjų pirmoji vieta neabejotinai priklauso Szymonui Starowolskiui. Baigęs studijas Krokuvos universitete, jis ilgus metus praleido užsienyje, dirbdamas

repetitoriumi aristokratų šeimose. Vėliau tapo kunigu ir galiausiai – senatvėje – kanauninku. Būdamas be galo produktyvus, Starowolskis paliko apie septynias dešimtis lotyniškų bei lenkiškų veikalų ir pelnė „poliistoriko" vardą, kurį jam davė bendraamžiai. Jis tapo pirmuoju lenkų literatūros bibliografu, išleidęs veikalą *Scriptorum Polonicorum Hekatontas* (1625), į kurį įtraukė šimtą autorių, pateikdamas jų biografijas ir veikalų sąrašą. Be to, parengė dar vieną panašų oratorių ir karių sąvadą. Tačiau dauguma jo lotyniškų veikalų, išleistų Lenkijoje ir užsienyje (Venecijoje, Florencijoje, Kelne ir Amsterdame), aprašinėjo Lenkijos politines institucijas ir teikė informaciją apie jas užsienio skaitytojui. Lenkiškai jis rašė publicistinius veikalus, pateikdamas praktinių politinės strategijos idėjų. Pavyzdžiui, jis siūlė sustiprinti Ukrainą iš pietų pusės, siekiant apsaugoti ją nuo totorių antpuolių, ir laikyti ten pastovias įgulas, sudarytas ne iš bajorų, o iš miestelėnų bei valstiečių. Kai kurios jo mintys apie reformų būtinumą, atrodo, buvo įkvėptos renesanso rašytojų. Gana lyriškas jo veikalas *Nusiminusios motinos, Lenkijos Karūnos, jau mirštančios, rauda dėl jos išsigimusių sūnų* (*Lament utrapionej matki, Korony Polskiej, już konającej, na syny wyrodne*) – tai pilnas kartėlio visuomenės ydų, jo manymu, vedančių šalį į anarchiją, pasmerkimas. Raudos tonas nelabai skiriasi nuo graudžių Piotro Skargos pranašysčių.

Literatūra lenkų kalba

Pirmosios septynioliktojo šimtmečio pusės lyrinė poezija

Lyrinė poezija vystėsi pagal iš ankstesnių epochų besitiesiančią ryškią liniją, kuri septynioliktojo amžiaus viduryje vis dėlto išbluko. Iki to laiko daugelis poetų tęsė ir toliau puoselėjo savo renesansinių pirmtakų kūrybinius principus.

Lyrinės dainos ir šokiai

Ne šiandien žinomų autorių kūriniai, o anoniminės meilės dainos ir šokiai buvo kasdieninė vidutiniosios to meto publikos duona. Tos gausiai pagal populiarias melodijas kuriamos eilės ir šiandien mums tebėra turbūt pati žaviausia visos

lenkų senosios poezijos dalis. Jų atsiradimą nulėmė palyginti rafinuotas skonis, išlavintas renesanso literatūros, o dabar suradęs naują pritaikymą populiaresnėje srityje. Kažkoks vaikiškas šių dainų ir šokių švelnumas, diminutyvų gausa sąlygoja jų vietą pusiaukelėje tarp tautosakos ir subtilesnių formų. Būtinybė taikytis prie melodijos privertė naudoti sudėtingiausias metrines schemas, įdomiai kontrastuojančias su žodyno paprastumu. Ne iškiliųjų poetų kūriniams, o šiems linksmiems ir nuotaikingiems madrigalams, pasklidusiems po nelenkiškai kalbančias Respublikos provincijas, teko atsakomybė už ten išsikovotą lenkų kalbos kaip civilizuotumo ir elegancijos kalbos padėtį. Iš Ukrainos ir Gudijos šios dainos keliavo į Maskvą, kur išliko populiarios iki aštuonioliktojo amžiaus pradžios. Šio kuklaus žanro evoliucija, prasidėjusi Kochanowskio laikais, tęsėsi kokį šimtmetį. Autoriai dažniausiai buvo plebėjiškos kilmės – daug tokių lyrikos kūrinių miestelėnai ir studentai sukūrė miestuose (ypač Lvove ir Krokuvoje). Tokių eilėraščių rinkiniai turėjo didžiulį pasisekimą tarp skaitytojų; jie nuolat pasirodydavo nuo 1614 metų iki antrosios šio šimtmečio pusės. Tų leidinių sudarinėtojai nekreipdavo dėmesio į autorių teises ir dažnai be jokio paaiškinimo ar paminėjimo įtraukdavo garsių literatūros kūrėjų eiles. Dėl visiško kūrinių naudojimo laisvumo, nepripažįstant jokios autorystės, ir, kaip neretai atsitikdavo, eilėraščių žymėjimo kitais, o ne jų tikrųjų autorių vardais dažnai būna labai sunku konkrečius kūrinius priskirti nurodytam asmeniui. Šios lyrikos subtilumas turėtų pakeisti tradicinę kupiną apgailestavimo nuomonę apie karų nusiaubto ir švietimo nuosmukio paveikto kaimo literatūros likimą.

Galima rasti daug esminių Elžbietos epochos meilės lyrikos ir jos lenkiškojo atitikmens panašumų. Nors lenkų lyrikos specifika sunkiai aprašoma, galima išvardyti šiuos požymius: dažnas diminutyvų vartojimas, pasikartojanti pusiau įsimylėjėliška, pusiau humoristinė nuotaika ir neabejotinos sąsajos su liaudies dainomis (kartais į tekstą įkomponuojamos net ukrainiečių liaudies dainos). Jei tik mintyse pavyksta atkurti melodijas, mus pakeri šioje lyrikoje juste juntamas žmogaus balsas; pavyzdžiui, kai mergina dainuoja:

„Sudie, vieninteli mano mylimasai.
Tu man patinki iš visų labiausiai;
Visus džiaugsmus išsinešei su savim.
    Ir aš tau viską
    Sutikčiau leisti,
    Kad tik būčiau šalia,
    Mano mielasis, brangusis.
Mano širdžiai tu taip rūpi,
Ji iš liūdesio vos gyva.
Neversk manęs nerimauti,
    Paskui gailėsies,
    Kad manęs netekai,
    Nepraturtėsi
    Iš mano sielvarto."

O vaikinas atsako:

„Nemanau, kad tu,
Mieloji, kada nors nelaiminga
Būtum sielvartavusi,
Jei nenorėjai
    Mano glamonių prisiminti,
    Tai ir aš tavųjų
    Atminti nenoriu."

„Bywaj, jedyny, mój kochany.
Tyś mi nad wszytkie insze upodobany;
Wszytkie uciechy zabrałeś z sobą
    I ja bym z tobą
    Tam przyzwoliła,
    Bym z tobą była,
    Mój namilszy, drogi.
Serce dla ciebie tak troskliwe,
Od smutku wielkiego ledwie że jest żywe.
Nie czyń mi tego, byś mię frasował,
    Będziesz żałował,
    Żeś mię utracił,
    Abyś się zbogacił
    Przez mój płacz serdeczny."
„Nie myślę o tem,
Abyś ty kiedy, miła, z kłopotem
Żałować miała,
    Gdyżeś nie chciała
    Służb pomnieć moich.
    A ja też twoich
    Nie chcę mieć w pamięci."

Kalėdinės dainelės

Kalėdinės dainelės (*kolędy*), dainuojamos Lenkijoje iki pat šių dienų, yra glaudžiai susijusios su meilės dainomis bei šokiais ir pasižymi panašiu emocingumu. Jos buvo kuriamos keletą šimtmečių ir todėl atspindi skirtingus stilius. Tačiau dažniausiai jose pastebimas baroko antspaudas. Kai kurios buvo sukurtos poetų, kurių vardus galime nustatyti, tačiau didžiosios daugumos autorystės atsekti neįmanoma. Visa likusi baroko literatūra domina daugiau žinovus, o barokines kalėdų daineles mėgsta visa tauta. Dabartiniais laikais kai kurios jų buvo panaudotos iškilaus teatro režisieriaus Leono Schillerio pastatytoje misterijoje su dainomis bei šokiais ir suteikė spektakliui daug žavesio.

Tų laikų lyriniai poetai, kurių vardai žinomi, kūrė pagal esamą tradiciją, suteikdami jai daugiau intelektualumo ir išmoktų mitologinių metaforų. Geriausi jų kūriniai paprastumu prilygsta savo anoniminiams varžovams.

Jan Żabczyc (? – po 1629)

Jano Żabczyco atvejis tik patvirtina beceremoninį autorystės traktavimą. Jo veikalai buvo taip sėkmingai vagiami, jog tyrinėtojai ilgai abejojo, ar šis autorius iš viso gyveno. Būdamas didikų Mniszekų šeimos dvariškis, jis gerai pažino intrigas, kurios turėjo Lžedimitrijų ir jo žmoną Maryną Mniszek pasodinti į carų sostą, ir 1605 metais išleido epinę poemą *Kruvinasis Maskvos Marsas* (*Mars moskiewski krwawy*), kuri nusipelno paminėjimo tiktai kaip barokinė keistenybė. Joje Żabczycas pavartoja paprastąjį akrostichą: vertikaliai skaitomos pirmosios kiekvienos strofos raidės sudaro Dimitrijaus Ivanovičiaus vardą su visais jo titulais. Kartais Żabczycas atrodo gana viduramžiškai; pavyzdžiui, kitoje jo poemoje dorybės ir ydos yra sugrupuotos po keturias ir aprašytos ketureiliais. Geriausiai išsilaikęs jo eilėraščių tomas *Angeliškos simfonijos* (*Symfonie anielskie,* 1630) buvo paskelbtas Jano Karolio Dachnowskio slapyvardžiu, kuris ilgai buvo laikomas tikruoju autoriaus vardu. Tai kalėdinių dainelių rinkinys, kuriame esama daug lenkų dainoms būdingų žemiškų motyvų: tai piemenų, išgirdusių apie Gimimą, pokalbiai; jų susitarimas nunešti Kūdikiui dovanų – puodynėlę sviesto ir pintinėlę kriaušių; jų barnis su seniu Juozapu, kuris neleidžia piemenų į tvartelį, nes Motiną ir Kūdikį dabar lanko Trys Karaliai; jų pastangos palinksminti Kūdikį birbynių ir fleitų muzika, šokiais; jautis

ir asilas, kurie atsiklaupia, pajutę kūdikį ėdžiose, ir t.t. Viena dainelė, vadinama „Piemenys atbėgo į Betliejų", ypač aiškiai įrodė, kad ji kur kas tvaresnė nei ginčai dėl autorystės, ir išliko per kelis audringos ir tragiškos istorijos šimtmečius, tapdama neatskiriama Kalėdų švenčių dalimi. Tačiau kai kuriuose jo eilėraščiuose atsiranda graikų mitologijos motyvų ir personažų, o kai kurie parašyti „makaroniniu" stiliumi – lenkų ir lotynų kalbų mišiniu:

Tegu *Deus* laimina ir padaugina
Domi, kluone, kamaroje, tvarte;
Naujais Metais tegu *mittat tibi gaudia*
Et prosperet pagal mūs norus *omnia.*

Niechżeć Deus błogosławi a sporze
Domi, w gumnie, szpiżarni, na oborze,
Na Nowy Rok mittat tibi gaudia
Et prosperet według myśli omnia.

Kacper Twardowski (apie 1592 – prieš 1641)

Kacperas Twardowskis poetinį kelią pradėjo lengvabūdiškų meilės eilėraščių tomeliu *Kupidono pamokos* (*Lekcje Kupidynowe*). Jame poetas šlovina daugybės merginų grožį ir skundžiasi meilei kliudančiais dalykais: deja, mergaitės, našlės, ištekėjusios moterys, giminaitės ir vienuolės – tai uždrausta sritis. Tačiau vėliau, po sunkios ligos (kurią palaikė Dievo bausme), jis perėjo prie religinės poezijos. Perfrazuodamas savąsias *Kupidono pamokas,* poemoje *Dieviškos meilės deglas su penkiomis ugninėmis strėlėmis* (1628) jis Venerą pakeitė Švenčiausiąja Mergele, o Kupidoną – Kūdikėliu Jėzumi. Šėtoniškų jėgų, įsikūnijusių merginų pavidalu, puolamas, tačiau angelo nuo jų išgelbėtas, jis išjoja į medžioklę raitas ant žirgo – savo kūno – ir lydimas dviejų šunų – Prigimties ir Blogų Įpročių; persekiodamas kryžių nešantį elnią, sutinka jo patelę – Mariją Magdalietę, kuri parodo jam kelią į išsigelbėjimą. Twardowskis taip pat parašė elegiją apie nelaimes, užpuolusias šalį šimtmečio pradžioje – totorių antpuolius, maro epidemiją – ir kalėdinių dainelių, kuriose esama daug gyvų vaizdų. Vienoje jam būdingų dainelių vaizduojama, kaip piemenys ateina prie tvartelio ir išvysta mažus angelėlius, obliuojančius sausą gluosnio medį Jėzaus lopšiui; kiti renka sausas šakas ar pučia ugnį, ar džiovina drėgnus vystyklus, ar šildo vandenį

maudyklei, o mėnulis, besišypsantis iš dangaus, už savo paslaugas maldauja Motinos ir Kūdikio malonės.

Szymon Zimorowic (1608–1629)

Lvovo miestelėnas, mūrininko sūnus Szymonas Zimorowicas ilgai buvo painiojamas su savo broliu, Bartłomiejum Zimorowicu, kuris nugyveno ilgą gyvenimą ir užsitarnavo daug titulų, tarp jų – Lvovo mero. O Szymonas, miręs dvidešimties metų, iš tiesų būtų likęs visiškai nežinomas, jei ne jo brolis. Įgijęs gerą išsilavinimą, Szymonas susipažino tiek su lotynų, tiek su lenkų poetais ir pradėjo savo literatūrinę veiklą versdamas. Tačiau lenkų literatūroje jis lieka vieno kūrinio, parašyto Krokuvoje, kur netrukus po to mirė, autoriumi. Šis veikalas buvo jo broliškos meilės išraiška: negalėdamas atvykti į brolio vestuves Lvove, vietoje savęs pasiuntė pluoštą meilės lyrikos, sukurtos taip anuo metu pamėgtu meilės dainų ir šokių stiliumi. Elegantiška kalba Rusia buvo vadinama *Roxolania*, tad savo rinkinį jis pavadino *Roxolanki* (*Rusinės*). Ilgą laiką jis liko neskelbtas, bet galiausiai Szymono brolis 1654 metais jį išleido. Tačiau Bartłomiejus taip pat buvo poetas, nors ir menkesnio talento, ir troško paskelbti ir savus kūrinius; tad, atsižvelgdamas į savo visuomeninę padėtį, jis tai darė mirusio Szymono vardu – šis faktas ilgai liko tyrinėtojų neatskleistas. *Roxolanki* – tai ne atskirų eilėraščių rinkinys; jis prasideda eiliuota Himenėjo, vestuvių dievo, kalba, po kurios jaunos mergaitės ir vaikinai paeiliui, tarsi dalyvaudami poetiniame konkurse, deklamuoja meilės eiles. Taip pat ten esama dviejų mergaičių ir vieno jaunuolių choro. To laikotarpio anoniminės meilės dainos ir šokiai yra jaudinantys, o didelis Zimorowico poetinis talentas pagal šį žanrą sukurtus eilėraščius daro dar labiau jaudinančius. Maždaug septyniose dešimtyse kartais linksmų, kartais liūdnų, kartais net šiek tiek makabriškų eilėraščių matome didelę metrinių schemų įvairovę. Šiuos eilėraščius galima pavadinti pastoraliniais madrigalais, kuriuose aptinkamos visos su meile susijusios metaforos: ugnis, pelenai, gėlės, vainikai, karveliai. Zimorowicas neblogai nusimanė apie mitologiją, ir mitologinių aliuzijų tankumas jo poezijoje kartais pranoksta šiuolaikinio, mažiau išprususio šioje srityje skaitytojo kantrybę. Kartais tos aliuzijos leidžia poetui sukonstruoti daugiabalses, keistokas barokines metaforas; pavyzdžiui, vienas berniukų, Serapionas, dainuoja:

Plaukiant pro Kiprą, kai įprastos duoklės
Nesumokėjau tenykštei valdovei,
Šaudamas į mane jos vaikiščias piktas
   Nutraukė templę.

Jau galvojau, kad viskas pasibaigė
Ir esu atleistas nuo visuotinio muito,
Kad sveikas išsisukau, kad nieko slapta nepervežiau;
   Jau tuo gyriausi.

Bet už manęs iš jūros išnėrė
Nimfa graži, panaši į Mariną,
Vietoje burių paskleidusi plaukus
   Iš kaštoninės kasos.

Kupidonas, tik metęs žvilgsnį,
Staigiu šuoliu prie jos prišoko
Ir iš jos plaukų sruogos nusivijo templę,
   Idant mane nuliūdintų.

Ir praskrisdamas taip mano laivą
Sušaudė vaikiščias negailestingas,
Kad gausios prekės su visu laivu
   Buvo palaikytos kontrabanda.

Tai todėl taip ilgai esu Kipre,
Vildamasis, kad susigrąžinsiu savo nuostolį;
Ar man pavyks, neaišku, juk visi žinote, kokios
   Bausmės už muito vengimą.

Płynąc mimo Cypr, gdym zwykłej dani
Wzbraniał się oddać tamecznej pani,
Strzelając ku mnie jej dziecko gniewliwe
   Zerwało cięciwę.

Jużem rozumiał, że za tym kwitem
Byłem wolnym przed powszechnym mytem,
Żem cało uszedł, żem nic nie przemycił;
   Jużem się tem szczycił.

Aliści za mną z morza wypłynie
Nimfa śliczna, podobna Marynie,
Na miejsce żaglów rozpuściwszy włosy
   Z kasztanowej kosy.

Tę skoro zajźrzał Kupido okiem,
Przyleciał ku niej skwapliwym skokiem
I z jej warkocza cięciwę ukręcił,
   Aby mię zasmęcił.

Jakoż latając tak moję nawę
Ustrzelało dziecko niełaskawe,
Że mi z okrętem towary obfite
  Wzięto za przemyte.

Przetoż tak długo w Cyprze się bawię
Mniemając, że stratę wzad wyprawię;
Wskóramli, nie wiem; wszak jakie na mycie
  Prawo, wszyscy wiecie.

Žinoma, labai daug metaforų kuriama apie ugnies įvaizdį. Kitas jaunuolis, Hipolitas, dainuoja:

Rozina bešokant man apelsiną davė,
Paskui ir vainikėlį duoti pažadėjo,
Bet kai aš šokau su ja linksmą šokį
Ugnim ji pavertė tą apelsiną.
Tas obuolys žioruojančia anglimi man pavirto,
Sudeginęs nelaimingą sielą, sudegino ir kūną.
Ugnie mano, o Rozina! greitai tavim susižavėjau,
Greitai tau mano širdį aukso vaisius uždegė.
Dabar žinau, kas yra meilė! Ne Venera meilioji
Ją pagimdė, o liūtė dykumų kruvinoji,
Tigrė, negailestinga klystančiam žmogui,
Kaukaze ją maitino pašėlusiu pienu.

Rozyna mi w taneczku pomarańczę dała,
A potym i wianeczek dać przyobiecała,
Ale gdym jej pomagał wesołego tańca,
W ogień się obróciła ona pomarańcza.
Ono jabłko żarzystym węglem mi się stało,
Spaliwszy duszę nędzną, spaliło i ciało.
Ogniu mój, o Rozyno! prędkom cię zachwycił,
Prędko mi cię na sercu złoty owoc wzniecił.
Teraz wiem, co jest miłość; nie Wenus łaskawa
Spłodziła ją, lecz lwica na pustyni krwawa,
Tygrys, niemiłosierna nad błędnym człowiekiem,
Na Kaukazie szalonym karmiła ją mlekiem.

Kai kurios metaforos, suteikiančios rafinuotumo madrigalo žanrui, yra ypač drąsios; pavyzdžiui, mergina prisipažįsta užsiliepsnojusi nuo jaunuolio:

Kaip žvakė, bučiuodama žvakę,
Pavagia liepsną.

Tačiau rinkinyje *Roxolanki* esama ne tik elegantiškų dalykų. Kai kurias pačias tiesmukiškiausias ir labiausiai jaudinančias

dainas stilistiškai sunku atskirti nuo anoniminių dainų ir šokių. Zimorowicas nesvyruodamas, pasitaikius progai, panaudoja vietines Lvovo realijas, neniekina ir šnekamosios rusinų kalbos posakių. Tačiau eilėraščius deklamuojančios mergaitės ir jaunuoliai tik labai retai vadinami vietiniais vardais, kaip Serapionas, Ostapas, Filoretas, Aleksas ar Simonas. Priešingai, beveik visos mergaitės turi išgalvotus literatūrinius vardus, greičiausiai pasirinktus dėl jų skambesio: Pomozija, Koronela, Antonila, Amorela, Janela, Pavencija. Visame veikale vyrauja linksma nuotaika, o foną paprastai sudaro sutvarkyta gamta, pavyzdžiui, gėlių, dažniausiai – rožių, darželis. Tačiau esama ir saldžios melancholijos, net liūdesio gaidelių. Pacituokime svajonių šalies aprašymą:

Yra nepasiekiama ola, kur žmonių
  Snapuotas giesmininkas niekada nežadina,
  Kur saulės spinduliai nepasiekia,
  Tik pilkoka naktis sėja amžinas sutemas;
Iš tykaus duburio trykšta upokšnis
  Užmaršties vandens, kurs pasaldina sapnus
  Mielu čiurlenimu, naktis juodasparnė
  Visur po ilgesingai tamsią salę skrajoja.
Tinginystės guoly snaudžia miegas lepus,
  Šalia jo auga migdančios aguonos,
  Ant kurių juodų paukščių nebylūs pulkai
  Suka lizdus savo ir būstus.

Jest niedostępna jaskinia, gdzie ludzi
  Śpiewak czubaty nigdy nie przebudzi,
  Gdzie nie dochodzą promienie słoneczne,
  Tylko szarawa noc ćmy sieje wieczne;
Z lochu cichego potok wyskakuje
  Niepomnej wody, która sny cukruje
  Szumem miluchnym, noc czarnoskrzydlata
  Wszędzie po gmachu tesknociemnym lata.
Na łożu gnuśnym sen drzymie leniwy,
  Wokoło niego mak roście senliwy,
  Na którym ptaków czarnych nieme roje
  Budują gniazda i mieszkania swoje.

Biblinių aliuzijų dažnai griebiamasi siekiant meilę šlovinančioms dainoms suteikti pikantiškumo laikinybės pojūčiu ir mintimis apie mirtį. Paskutiniame eilėraštyje gyvenimas vaizduojamas kaip tuštybių tuštybė:

Išmintis aukščiausia – Regėti, kaip mus mirtis Vejas ir nuosprendžius Pasauliui mėto nedelsdama.	Mądrość jest nad mądrościami, Widzieć śmiertelną za nami Pogonią, która wyroki Miece na świat bez odwłoki.
Kaip įsibėgėjęs žemyn stumia Vėjas uolą, kurią nuverčia, Taip mūsų nutrūksta Metai, kai pasibaigia. [...]	Jako z pędem na dół wali Wiatr skałę, którą obali, Tak się nasze przerywają Lata, kiedy koniec mają. [...]
Lygiai kaip jūrą Laivas galingai skrodžia, Bet kai nuplaukia, jokio ženklo Nelieka, nei pėdsako.	Właśnie, jako kiedy morze Okręt wielkim gwałtem porze; Skoro ujedzie, by znaku Nieznać jego namniej ślaku.

Bartłomiej Zimorowic (1597–1673)

Bartłomiejus Zimorowicas buvo kur kas mažiau mūzų apdovanotas negu jo brolis. Kai kurie jo veikalai, artimai susiję su Lvovo, kuris 1672 metais, Zimorowicui esant meru, buvo ginamas nuo turkų, istorija, iliustruoja idilių stiliaus tvarumą. Savo *Idilėse* (*Sielanki*) jis bandė sekti Szymonowico pavyzdžiu, bet jam nepavyko pasiekti nei iškiliausio šio žanro atstovo aiškumo, nei glaustumo.

Barokinių formų poetai

Jan Andrzej Morsztyn (1613–1693)

Rafinuotas dvariškis ir diplomatas Janas Andrzejus Morsztynas buvo ne tik politinių intrigų meistras (karaliaus siųstas ambasadoriumi į keletą užsienio dvarų), bet viena sudėtingiausių asmenybių lenkų literatūroje. Artimai susijęs su valstybės reikalais, jis vadovavo vadinamajai „prancūziškai partijai" ir iš tikrųjų buvo prancūzų agentas. Pralošęs politinę šachmatų partiją, jis emigravo į Prancūziją, kur ir mirė, pasivadinęs išgalvotu grafo de Châteauvillaino vardu. Tačiau iš jo prancūziškų ryšių lenkų literatūra gavo apčiuopiamos naudos, būtent Corneille'o *Le Cid* vertimą. Pirmą kartą pastatytas 1662 metais Varšuvoje, karaliaus dvare, šis puikus darbas kalbos gyvumu nepralenktas iki pat mūsų dienų, nors Morsztynas yra grynai barokinis, o ne klasikinis poetas. Jo kalba energinga, jutimiška, kartais grubi, ir jo *Le Cid* turbūt labiau atitinka ispaniškąjį Guilléno de Castro originalą (tarnavusį pavyzdžiu Corneille'ui) negu labiau disciplinuotą prancūziškąjį variantą.

Visą gyvenimą Morsztynas rašė trumpus eilėraščius, kurių neketino skelbti. Skirti palinksminti draugams, jie sukosi apie

smagių viengungių ir abejotinos reputacijos moterų pasaulėlį. Sudėti į du rinkinius, *Potraukis, arba Šuns dalia* (*Kanikuła albo psia gwiazda*, 1647) ir *Liutnia* (*Lutnia*, 1661), pirmą kartą jie buvo išleisti devynioliktajame šimtmetyje ir užtikrino Morsztynui dabartinę meistriškiausio egzotiškų priemonių taikytojo vietą lenkų poezijoje. Morsztynui darė įtaką italų poetas Marini (ar Marino), kuris buvo tuo metu mėgstamas daugelyje šalių ir kurį jis taip pat vertė. Žaisdamas Anakreonto tipo literatūrinėmis konvencijomis, jis, atrodo, žiūrėjo į savo eilėraščius apie meilės kančias kaip į paprasčiausius poetinės technikos pratimus. Jis kuo puikiausiai suvokė kalbos reliatyvumą ir jos netapatumą tikrovei. Tai ypač galima pajusti jo apverstose metaforose; pavyzdžiui, eilėraštyje „Nepastovumas":

Akys – ugnis, kakta – tai veidrodis,
Plaukai – auksas, dantys – perlai, kūnas – rūgpienis,
Lūpos – koralai, skruostai – purpuras,
Kol tu, panele, sutari su manimi.
Bet jei susipyksim, skruostai taps raupsais,
Lūpos – nasrais, kūnas – blyškiais baltalais,
Dantys – kuino kaulu, plaukai – voratinkliu,
Kakta – rinte, akys – žarijomis.

Oczy są ogień, czoło jest zwierciadłem,
Włos złotem, perłą ząb, płeć mlekiem zsiadłem,
Usta koralem, purpurą jagody,
Póki mi, panno, dotrzymujesz zgody.
Jak się zwadzimy, jagody są trądem,
Usta czeluścią, płeć blejwasem bladym,
Ząb szkapią kością, włosy pajęczyną,
Czoło maglownią, o oczy perzyną.

Iš tikrųjų Morsztyno kūryboje, išskyrus kelis desperatiškus ligos metu parašytus eilėraščius, nėra „nuoširdžių jausmų", ir jo poezija ryškiai skiriasi nuo lyrinių dainų ir šokių, suradusių gyvą atbalsį tarp ne tokių intelektualių jo amžininkų.

Šis eilėraštis gali būti dar vienas jo literatūrinės gimnastikos pavyzdys:

Kai juokas iškreipia rožinius skruostus,
    Mano siela palaidojama tavo grožio gelmėse.
O kai ašaros akis užmerkia,
    To vandens atgaivintas prisikelia mirusysis.
Prisiekiu, nežinau, prisiekiu nenusidėdamas,
    Už ką tave girti: už verksmą ar už juoką?

Kiedyć różane wierci śmiech jagody,
  Dusza ma pogrzeb w dołach twej urody.
Kiedyć zaś łzami oczy się zawarły,
  Tą wodą wstaję wskrzeszony umarły.
Przysięgam, nie wiem, przysiegam bez grzechu,
  Skąd cię pochwalić: czy z płaczu, czy z śmiechu?

Morsztyno poezija, suvokiama kaip sąmoningas žaidimas literatūrinėmis madomis, patraukė kai kuriuos dvidešimtojo šimtmečio avangardo poetus, kurie, priešindamiesi romantiškam autobiografiniam lyrizmui, savo kūryboje siekė išlaikyti ironišką „nuotolį". Tačiau Morsztyno vardas lenkų literatūroje žinomas ne tik kaip *Liutnios* autoriaus. Kiti šios šeimos nariai taip pat buvo neblogi poetai. Stanisławas Morsztynas, Jano Andrzejaus sūnėnas, pagal profesiją kariškis, išvertė Racine'o *Andromaque* (1698), o savo kūrybos eilėraščiuose dėdės manierą vartoti apverstas metaforas pastūmėjo dar toliau, kaip, pavyzdžiui, šiame pašaipūniškame erotiniame eilėraštyje:

Damos, jeigu jums kada įsiteikdamas pasakysiu:
„Tų gražiųjų akių žydri spinduliai
Širdyje man kursto gaisrą ir liepsnas"
Ir kad toje ugnyje neišvengiamai sudegsiu,
Ir kad jau vietoje širdies pelenus nešiojuosi:
Netikėkite, damos, netikėkite manimi, prašau.

Damy, powiemli wam kiedy pochlebnie:
„W pięknych tych oczu niebieskie promienie
W sercu mi niecą pożar i płomienie",
I że w tym ogniu stleję niepochybnie
I już popioły miasto serca noszę:
Nie wierzcie, damy, nie wierzcie mi, proszę.

Toliau eilėraštyje pereinama prie neiginių, vardijančių, kas grožis, širdis, veidas nėra, ir nuleidžiamas oras išpūstam, nuvalkiotam metaforiniam ašarų upės, kurioje galima nuskęsti, įvaizdžiui: upės išteka ne iš akių, o iš šaltinių ir įteka ne į nosines, o į jūras; žuvys taip pat gyvena ne „ašarose", o upėse.

Zbigniew Morsztyn (1624–1698)

Kito šios šeimos nario nuostata poezijos atžvilgiu visiškai skirtinga. Zbigniewas Morsztynas buvo arijonas, ir jo raštiniuose girdėti rimta, liūdnoka gaida. Jis kaip kareivis dalyvavo karuose su kazokais ir švedais, bet vietoje pergalės giesmių vaizduoja nežmoniškumo ir kančių paveikslus. Tarp arijonų sukurtos religinės poezijos rinkinių jo kūryba nusipelno išskirtinės vietos.

Karalaitės Banialiukos istorija

Šešioliktojo šimtmečio pabaigoje ir septynioliktajame šimtmetyje rašytojus įkvėpdavo italų renesanso *novella*, pateikdavusi jiems temų, dažnai eilėmis. Mažiau žinomas poetas Hieronimas Morsztynas (mirė 1625 metais) gausiai sėmėsi iš tokių šaltinių, ir vienai jo eiliuotų novelių iš pomirtinio, 1650 metais išleisto rinkinio *Vedybinio apetito žadintojai* (*Antypasty małżeńskie*) teko keista lemtis. Ši fantastiška pasaka, pavadinta „Pramoginė istorija apie dorybingą karalaitę Banialiuką iš rytų šalies" („Historia ucieszna o zacnej królewnie Banialuce ze wschodniej krainy"), tapo tokia populiari, kad žodis *banialuka* prigijo lenkų kalboje ir šiandien vartojamas apibūdinti visišką nesąmonę.

Daniel Naborowski (1573–1640)

Krokuvos vaistininko sūnus Naborowskis studijavo mediciną užsienyje ir, grįžęs į Lenkiją, tarnavo įvairiems protestantų didikams. Gydytojas ir diplomatas Danielis Naborowskis laisvomis valandėlėmis rašė reto virtuoziškumo eiles, demonstruodamas neblogą Vakarų Europos literatūros pažinimą ir susižavėjimą Kochanowskiu. Kai kurios jo nešvankios „fraškos" net virto tautosaka. Bet visų pirma Naborowskis gyvai išreiškė barokui būdingą visko, kas žmogiška, netvarumo pajautimą, kaip, pavyzdžiui, eilėraštyje „Gyvenimo trumpumas":

Valanda nesuvokiamai valandą seka:
  Buvo protėvis, buvai tu pats, palikuonis gimsta.
Reikalas trumpas: rytoj tuo, kas šiandien esi, nebūsi,
  O kadangi gyvenai, velionio vardą įgysi;
Garsas, šešėlis, dūmas, vėjas, blyksnis, balsas, taškas –
            žmogaus gyvenimas tuo pasižymi.
  Saulė daugiau nebepateka, ta, kuri jau tekėjo,
Ratu nesustabdomu laikas lakus išeina,
  Iš kurio ne vienas iškrito, kuris paseno.
Kol tu mąstai, jau esi praėjęs, vargšeli;
  Tarp mirties ir gimimo vargu ar savo būtį galime
Pavadinti akimirkos ketvirtadaliu; daugeliui tapo
  Lopšys karstu, daugeliui motina – kapu.

Godzina za godziną niepojęcie chodzi:
  Był przodek, byłeś ty sam, potomek się rodzi.
Krótka rozprawa: jutro – coś dziś jest, nie będziesz,
  A żeś był, nieboszczyka imienia nabędziesz;
Dźwięk, cień, dym, wiatr, błysk, głos, punkt – żywot ludzki słynie.
  Słońce więcej nie wschodzi to, które raz minie,

Kołem niechamowanym lotny czas uchodzi,
   Z którego spadł niejeden, co na starość godzi.
Wtenczas, kiedy ty myślisz, już eś był, nieboże;
   Między śmiercią, rodzeniem byt nasz ledwie może
Nazwan być czwartą częścią mgnienia; wielom była
   Kolebka grobem, wielom matka ich mogiła.

Olbrycht Karmanowski (pirmoji septynioliktojo šimtmečio pusė

Naborowskio draugas Olbrychtas Karmanowskis, išvertęs Ovidijų, taip pat kelis lotyniškus anakreontinius eilėraščius, yra ne per daug pamokomų, bet gana populiariomis tapusių dainų autorius. Vėliau, sunkiai sirgdamas, jis parašė ciklą, pavadintą *Atgailos dainos* (*Pieśni pokutne*), liudijantį gilų religinį jausmą ir stiprią arijonizmo įtaką. Tai, kas buvo pasakyta apie Zbigniewą Morsztyną, tinka ir Karmanowskiui. Abu laikytini iškiliausiais lenkų arijonų poetais. Karmanowskis kelis eilėraščius paskyrė žymiai to meto asmenybei – bendratikiui artilerijos generolui Krzysztofui Arciszewskiui, kuris, apkaltintas žmogžudyste, emigravo į užsienį, kur nugyveno neeilinį, nuotykių kupiną gyvenimą, pelnydamas olandų laivyno, nugalėjusio ispanus prie Brazilijos krantų, admirolo laipsnį.

Moralistinė ir satyrinė poezija

Wacław Potocki (1621–1696)

Daugiatomiai Wacławo Potockio raštai šiandien užimtų daug lentynų, tačiau, jam esant gyvam, jie plito tik rankraštinių kopijų pavidalu. Šis autorius buvo toks produktyvus, jog ne visi jo kūriniai paskelbti iki šiol. Sunku sutikti su devynioliktojo šimtmečio tyrinėtojais, kurie, vos tik Potockį atradus, norėjo pavadinti jį didžiausiu lenkų baroko rašytoju. Tačiau teisinga tai, kad jo kūrinių pažinimas įgalina mus pažvelgti tiesiai į minėtos epochos širdį.

Potockis gimė ir praleido beveik visą gyvenimą pietinės Lenkijos kalnuose, krašte, kuris tais laikais buvo kalvinizmo ir arijonizmo tvirtovė. Jis kilo iš bajoriškos uolių arijonų šeimos, išsilavinimą gavo gimtojo krašto protestantiškose mokyklose ir vedė Katarzyną Morsztyn (arijonų poeto Zbigniewo Morsztyno giminaitę), tvirtų religinių įsitikinimų moterį. Švedų okupacijos metu Potockis, kaip beveik visi jo kaimynai, pirmiausia palaikė švedų pusę, o paskui kovojo prieš juos. Kai 1658 metais buvo priimtas arijonų tikėjimą draudžiantis įstatymas, jis nutarė pereiti į Romos katalikybę. Tačiau jo žmona

iki mirties liko ištikima arijonizmui, ir jų namai tapo slaptos veiklos židiniu; todėl Potockis dažnai būdavo kaltinamas savo antikatalikiškai nusistačiusios žmonos gynimu. Daug nelaimių poetui teko patirti tais neramiais laikais: jis neteko dviejų sūnų, kurie žuvo tarnaudami kariuomenėje, ir dukters.

Potockio poezijoje aiškiai atsispindi jo arijoniškas auklėjimas, nors poetas ir išsižadėjo bet kokių ryšių su doktrina. Kitas jo veikalų bruožas – opozicija didikams, be paliovos savo rankose kaupiantiems vis didesnius turtus ir galią. Potockis idealizavo patriarchalinį gyvenimo būdą su jo riteriškomis dorybėmis ir daugeliu požiūrių gali būti laikomas sarmatiškojo baroko atstovu, tačiau socialinio teisingumo troškimas ir žmoniškas požiūris į valstiečius jį skyrė nuo jo amžininkų daugumos. Griežtai kalbant, jis buvo eiliuojantis publicistas, tęsiantis tokių poetų kaip Klonowicas, pirmiausia besistengiančių perduoti tam tikras idėjas, liniją. Plagijavimas, dažnas tos epochos paprotys, ypač būdingas Potockiui, kuris didelį kiekį savo lotyniškos lektūros pavertė lenkiška poezija be mažiausios nuorodos į šaltinius. Šiandien jis skaitomas dėl turtingos šnekamosios kalbos ir daugiabriaunių visuomeninių bei politinių interesų. Kai kurie trumpesni jo eilėraščiai, ypač tie, kuriuose jaučiamas pasipiktinimas neteisybe, vis dar tebėra gera poezija. Norint sukurti kokius 300 tūkstančių eilučių, reikia turėti gerą techninį pasirengimą, todėl truputį glumina Potockio eilėraštis, kur jis prisipažįsta, kaip dažnai jam tekdavę praleisti visą dieną, neįstengiant parašyti nė eilutės, kol galiausiai vakare ateidavęs įkvėpimas; tuomet jis negalėdavęs sustoti iki ryto. Jo trumpi proginiai eilėraščiai buvo surinkti į du tomus: *Niekučių sodas* (*Ogród fraszek;* visas pavadinimas: *Sodas, bet nevalytas; kūgis, bet kas pėdas – kitokių javų; prekystalis įvairių dalykų ir t.t.*) ir *Moralia*. Jie susideda iš įvairių įvykių aprašymo, anekdotų, satyrų, istorijėlių, pasiskolintų iš literatūros, bet pritaikytų taip, kad jos atitiktų vietines paskalas. Šiandien mums įdomesnė kandi Potockio satyra, kuria jis paliudija savo moralinės pareigos suvokimą. Keliuose eilėraščiuose jis lygina save su sarginiu šunimi, kuris loja vienišas, „kol pasaulis, pasigėręs nuo vyno, miega". Jis užsipuola besaikę prabangą, galingųjų palaikomą piliečių priespaudą, netvarką, kylančią dėl įstatymų nepaisymo, ir jėzuitus – priverstinio

atsivertimo šalininkus, tačiau ypač karštai imasi ginti valstiečių reikalus. Kartais, pavyzdžiui, eilėraščių cikluose, kuriuos pats vadino „antkapiais", jis kuria išradingus vaizdus, tarkime, valstiečio, kuris palaidotas it javas laukia pavasario, kad išdygtų, tuo tarpu jo arklys ir plūgas dirba žemę virš jo. Būdamas neišpasakytai plepus, Potockis kartkartėm suteikia skaitytojui progą ką nors laimingai atrasti toje eilučių jūroje.

Iš jo poemų šiandien geriausiai žinomas *Chotimo karas* (*Wojna chocimska*), epas, parašytas praėjus keliems dešimtmečiams po jame minimų įvykių, kai lenkų ir kazokų kariuomenė 1621 metais sėkmingai atrėmė kur kas gausesnės turkų armijos puolimą. Įmantri poemos sąranga primena viduramžiškas riterių kronikas ir patvirtina tai, ką mes kalbėjome apie viduramžiško mentaliteto bruožus lenkų baroke. Įvykių aprašymai, besiremiantys mūšyje dalyvavusio kareivio dienoraščiu, susipina su moralizuojančiais ir satyriniais nukrypimais. Čia taip pat Potockis pasirodo pirmiausia kaip publicistas, kritikuojantis savo aplinką ir lyginantis ją su herojiška praeitimi. Potockio šešioliktojo šimtmečio atitikmuo, namudinis ir plepus Mikołajus Rejus atstovauja kylančiam senosios lenkų poezijos judėjimui, o *Niekučių sodo* autorius pranašauja tos savitos išprususių savamokslių žmonių veiklos, užpildančios tomų tomus nežabotu daugiažodžiavimu, nuosmukį.

Krzysztof Opaliński (1609–1655)

Krzysztofas Opalińskis dažniau prisimenamas kaip politinis išdavikas negu kaip literatas: būdamas Poznanės provincijos *wojewoda* (gubernatorius), 1655 metais jis padėjo švedams užvaldyti visą Didžiąją Lenkiją. Devynioliktasis amžius buvo ypač jautrus tokiems bjauriems poelgiams, net kai jie padaryti tolimoje praeityje. Tačiau Opalińskio išdavystė iš tikrųjų kilo dėl jo asmeninio požiūrio į Lenkijos valstybę užgriuvusius sunkumus. Švedų karalių jis vertino kaip galingą valdovą, galbūt galintį išgydyti daug šalies negerovių.

Bajorų kilmės Opalińskis kartu su savo broliu (taip pat figūruojančiu lenkų literatūros istorijoje) mokėsi Luveno universitete, Orleane, ir Paduvoje. Grįžęs į Lenkiją, jis buvo išrinktas deputatu į Seimą ir gavo daug apdovanojimų, tačiau nusivylimo akimirką pasitraukė į savo dvarą, kur įsteigė pavyzdinę mokyklą, paremtą įžymiojo Komenskio, tuo metu vadovavusio mokyklai kaimyniniame Lešne, pamokymais.

1645 metais Opalińskis vyko į Paryžių kaip karaliaus Vladislovo IV pasiuntinys parvežti į Lenkiją princesės Marijos Luizos, kurios ranką karalius buvo gavęs. Vienintelis Opalińskio veikalas *Satyros* (*Satyry*), jo vienatvės metų kūrinys, pirmą kartą buvo išleistas 1650 metais ir pelnė didelį pasisekimą tarp autoriaus amžininkų, nors greitai pradėjo dominuoti kritikų balsai, apšaukę veikalą ne tik nebrandžiu, bet ir šmeižikišku. *Satyros* liudija autoriaus, užėmusio aiškią poziciją jį supančių konfliktų atžvilgiu, intelektualinę brandą. Priešingai nei bajorija, besižvalganti atgal į patriarchalines dorybes, Opalińskis akivaizdžiai siekė reformuoti lenkų institucijas Vakarų absoliutinių monarchijų pavyzdžiu. Pats kilęs iš didikų, jis buvo linkęs paaukoti oligarchinę Lenkijos santvarką stiprios centrinės valdžios, įstengiančios vystyti miestus, surinkti gerą kariuomenę ir pagerinti valstiečių padėtį, labui. Kai kurios jo visuomeninės ir ekonominės pažiūros buvo labai pažangios, o tam tikri *Satyrų* fragmentai beveik prilygsta traktatams apie sveiką ekonomiką. Jo pilietinis susirūpinimas kilo iš nuogąstavimo dėl pavojų, slypinčių valstiečių priespaudoje, iš valstiečių maišto baimės, kuri, kaip Ukrainos sukilimas parodė, buvo visiškai pagrįsta. Tačiau *Satyrų* vertė negali būti aiškinama vien tik politinėmis ar visuomeninėmis autoriaus pažiūromis. Senojoje lenkų literatūroje nėra kito tokio ugningo stiliaus pavyzdžio. Modeliu autorius pasirinko Juvenalio satyras ir savo veikale prisipažįsta, jog daugelį eilėraščių jam diktavęs pasipiktinimas (*indignatio fecit versum*) vertė atmesti rimus, nors rimuoti jis sugeba. Jis rašo nerimuotomis trylikaskiemenėmis eilėmis (septyni + šeši), siekdamas „nerimuotos tiesos" – taip jis perfrazuoja vokišką posakį *ungereimte Wahrheit*. *Satyros* apima platų tiek privačiame, tiek viešame gyvenime paplitusių blogybių spektrą; pavyzdžiui, satyra „Apie Lenkijos valstiečių sunkumus ir priespaudą" prasideda šitaip:

Suprantu, kad Dievas Lenkijos už nieką taip nebaudžia,
Kaip už žiaurią savo žmonių priespaudą,
Blogesnę už vergiją. Tartum valstietis nebūtų
Ne tik tavo artimas, bet ir žmogus.
Širdis iškart nusigąsta, oda pašiurpsta, prisiminus
Tą nelaisvę, sunkesnę nei pagonių.
Ak! Dėl Dievo, lenkai, ar pašėlote!

Visą gerą, turtą, maistą, visą derlių
Gaunate iš savo pavaldinių. Jų rankos maitina jus,
Tad kodėl taip žiauriai su jais elgiatės?
Kupranugaris, sako, neneša jam per sunkios naštos,
Ir kai jį apkrauna, o jis pajunta,
Kad svoris per didelis, iš karto gulasi
Ir keltis nenori. O čia priešingai – nes virš gamtinių
Ir dieviškų dėsnių valstietėlis vilkti turi tai,
Ką jam ponas ant kupros užverčia, nors ir nudvėstų.

Autorius išvardija valstiečiams uždėtas prievoles, kalba apie jiems tenkančias rykštes, aprašo raganų medžioklę kaimuose, kai valstiečių moterys, apkaltintos dėl jaučio mirties ar pono ligos, kankinamos įskundžia kaimynus. Jis net pasakoja apie priverstinį (!) girtavimą:

Pasakysiu, nes nutylėti sunku. Kartą, kai važiavau
Per vieną kaimą, liepiau alaus atnešti iš smuklės.
Atnešė. Paklausiau: – Ar toks alus visada
Jūsų būna? – Atsako: – Ir šimtąkart blogesnis,
Bet gerti jį privalu, nes ponas smuklininkui
Savaitei pateikia tam tikrą statinių skaičių,
Už kurias smuklininkas turi jam sumokėti,
Ar bus išgertos, ar ne. Smuklininkas primeta
Mums nuostolį, gerai iš anksto apskaičiavęs,
Kiek alaus tenka kiekvienam valstiečiui.
Jei neateinam į smuklę, atneša į namus
Jie tą alų. Gerk, kad ir blogas, o jei nenori,
Išpilk nors ir kiaulėms, bet užmokėk smuklininkui.
Tą patį daro su avižom, miltais, druska
Ir silkėmis, kuriomis valstiečiai kas kartas užverčiami.

Jis baigia primindamas valstiečių maištus viduramžiais ir neseniai energingų ukrainiečių sukilėlių bajorams padarytą gėdą. Lyginant su tuo, ką jis kalba apie valstiečių gyvenimą, juo stipriau skamba bajorijos kaltinimai tinginyste, girtuokliavimu ir prabanga. Pavyzdžiui, satyroje „Apie visokeriopą lenkų nesaikingumą" sakoma:

Kokios kitos, sakykite, šalys po saule
Su mūsų susilygintų nesaikingumu, išlaidumu?
Niekada mums negana, gal kai jau per daug –
Per daug tarnų, per daug patiekalų, per daug žirgų ir šunų,
Per daug sidabro, per daug burnų ir pilvų veltėdiškų.

O satyroje „Apie nežabotą girtavimą ir girtuoklius" autorius rašo:

Suprantu, kad girtuoklystė Lenkijoje susisuko
Lizdą. Čia dauginasi ir veda savo
Jauniklius; nes vos tik dantukai išdygsta
Vaikeliui, jis jau taureles iškrato,
Jau žvalgosi, ko čia išgėrus, kartais ir ąsotėliai
Neišsisuka, kai mišioms patarnauja,
Nes, truputį įpylęs kunigui, likutį išgeria
Už altoriaus, šitaip pirmą kartą paragaudamas.
Tad visa Lenkija gali vadintis girta.
Geria visi – vyskupai ir senatoriai,
O geria lig nukritimo; geria ir prelatai,
Kareiviai, bajorai, miestuose, dvaruose ir kaimuose.

Opalińskis vėl ir vėl grįžta prie savo įkyrios minties: nėra gerai parengtos kariuomenės. Satyroje „Apie neginamas sienas" pateikia mums sukrečiantį palyginimą:

„Lenkija bevaldyste laikosi", – kažkas neblogai pareiškė;
Bet kitas atsakė, kad nuo bevaldystės ir žus.
Ponas Dievas žvelgia į mus kaip į juokdarius. Ir nebedaug trūksta,
Kad tarp žmonių lenkas taptų Dievo žaisliuku.
Jeigu mūsų visagalė Dievo ranka nebūtų
Palaikiusi, jau seniai priešo rankų išvengę
Nebūtume, ir pridursiu – galutinio žlugimo.
Jis mus laiko, Jis mus dengia ir gina.
Dievas taip su mumis įprato elgtis
Kaip ponas su juokdariu. Kai juokdarį apipuola
Berniūkščiai, vienas į užpakalį jam žnybia, kitas
Įduria kur skaudžiau, juokdarys ginasi
Ir rikteli kartą, kitą. Ponas kantriai klausosi.
Tačiau kai vaikiai juokdarį per daug grumdo
Ir pailsėti neduoda, o šis rėkia, burną
Iki ausų atvėręs taip, kad įsipyksta ponui
Tuo staugimu, tada jis sušunka
Berniukams: vaikiai, tyliau, ar ilgai dar tai truks?
O vaikai – į krūmus, žaidimus ir juokdarį palikę.
Taip ir Ponas Dievas kartais laukia, kol priešai
Į valias pasitenkina, iš visų pusių grumdydami
Mūsų vargingą Lenkiją. Ir tiktai kada per daug
Jai įsipyksta ir Jam pačiam,
Sušunka: ramiau, turkai! Ramiau, totoriai!
O turkai – į krūmus su kitais mahometonais.

Naudodamasis „makaroniško" stiliaus teikiamu laisvumu, Opalińskis primaišo į savo eiles lotyniškų posakių, net ištisų romėnų poetų citatų. Jo kalba tokia grubi ir tiesmukiška, jog kai kurie leidėjai net jautė reikalą iškupiūruoti šiurkštesnius posakius. Savo metu kritikuojamas už tai, kad rašė viso labo eiliuotą prozą, šiandien jis didele dalimi reabilituotas kaip socialiai angažuotas autorius, rašęs be galo glaustai ir aiškiai.

Sarmatiškoji epinė poezija

Eiliavimo manija skatino rašytojus naudotis kiekviena proga sukurti poemą, o tai sąlygojo keistą temų asortimentą. Taip mes įgijome pirmą topografinį Varšuvos miesto traktatą, kelionės jūra į Liubeką (Vokietijoje) aprašymą ir ilgus moters atsiminimus (Annos Stanisławskos *Sanderis, arba Vienos našlaitės viso gyvenimo aprašymas, gailiomis raudomis jos pačios rašytas 1685 metais*). Tačiau populiariausias temas padiktuodavo istoriniai įvykiai, ypač nuolatinių karų epocha, pradedant lenkiška Maskvos okupacija, kazokų, turkų bei švedų karais ir baigiant Vienos apsiaustimi, kurią lenkų kariuomenė pralaužė 1683 metais, pasiekdama lemiamą pergalę prieš Turkiją. Tarp šių ilgų, gana chaotiškos kompozicijos pasakojimų, perkrautų techniniais mūšių aprašymais, aptinkame kelis geriausius sarmatiškojo baroko pavyzdžius. Šiuose kūriniuose esama stipraus panegirinio elemento, kadangi autoriai paprastai trokšdavo būti šio pasaulio galingųjų ar jų šeimos narių apdovanoti.

Samuel Twardowski (1600–1660)

Samuelio Twardowskio niekaip negalima pavadinti iškiliu poetu, tačiau jo milžiniškas eiliuotas pasakojimas *Pilietinis karas su kazokais ir totoriais, Maskva, paskui su švedais ir su vengrais, kuris tęsiasi dvylika metų iki pat dabar, valdant Jonui Kazimierui, surašytas į keturias knygas* tapo labai populiarus, nors visas išleistas buvo tik po autoriaus mirties, 1681 metais. Plikbajoris Twardowskis įtaikaudamas gyveno įvairių didikų dvaruose, o su vienu savo globėjų, vykdžiusiu diplomatinę užduotį, kaip jo sekretorius vykdamas į Turkiją parašė kelionės dienoraštį, žinoma, eilėmis. Savo malonumui jis kūrė poeziją pastoraliniais barokiniais motyvais, o jo linksma bei lengvabūdiška meilės istorija *Dafnė – lauro medeliu* (*Dafnis drzewem bobkowym*, 1638) parašyta oktavomis Piotro Kochanowskio

Tasso vertimo pavyzdžiu. Šiame veikale Twardowskis apdainuoja mylinčiųjų barnius ir gaudynes, taip pat Apolono meilę skaisčiajai mergelei Dafnei, kuri, vengdama jo aistros, virto lauro medeliu. Kitas jo eiliuotas pasakojimas, *Gražioji Paskualina* (*Nadobna Paskwalina*, 1655), kurio siužetas greičiausiai pasiskolintas iš ispaniškų šaltinių, taip tirštai prisodrintas mitologinių įvaizdžių ir skrupulingų aprašymų, kad yra vos paskaitomas. Jame esama neblogų vietų, tačiau skaitytojui nelengva sekti Paskualinos nuotykius, kuri, beviltiškai įsimylėjusi galantišką kavalierių, keliauja ieškoti Junonos, sutinka Apoloną, Dianą, Kupidoną, tampa vienuole ir įsteigia vienuolyną dideliam Kupidono, kuris dėl to pasikaria ant mirtos medžio, nusiminimui. Twardowskis apžavėjo amžininkus savo paviršutinišku išsimokslinimu, o jo dažnai nesuderinamų vaizdų mišinys, atrodo, neįstengė jų atbaidyti.

Jasnoguros apsiaustis

Tautos šventovė, Jasnoguros vienuolynas Čenstakave, turėjęs (ir šiandien tebeturįs) stebuklingą Švenčiausiosios Mergelės paveikslą, buvo nesėkmingai švedų kariuomenės dalinio apsiaustas 1656 metais. Švedų pralaimėjimą katalikų dvasininkija pateikė kaip stebuklą, žymintį persilaužimo momentą kare su eretikais. Ilga anoniminė poema apie šiuos įvykius, savotiška kronika, parašyta didvyriško tvirtove paversto vienuolyno abato garbei, susilaukė didelio populiarumo. Poema pertekusi stebuklų: pavyzdžiui, Mergelė pasirodo ne tik abatui, bet ir švedų kariuomenės vadui Mileriui; antgamtinės jėgos atima griaunančią artilerijos sviedinių galią; be to, autorius Tasso maniera prikuria visai išgalvotų dalykų. Tai daugiausia įsimylėjėlių istorijos, pateisinamos tuo, kad tarp apsiaustųjų buvo nemažai civilių gyventojų. Šiose pasakose nieko netrūksta, net anglės mergaitės Liobos, kuri, jos mylimajam žuvus, sunkiai suserga ir karščiuodama aplanko kitą pasaulį, kur susitinka mylimąjį ir sužino iš jo, kad greitai vienuolyno vargai pasibaigs. Lygiai taip pat jaunas švedų karininkas Hornas regi savo mylimąją, kuri išpranašauja jo mirtį puolimo metu.

Devynioliktajame amžiuje ši poema pasitarnavo istorinių romanų rašytojams, ypač Henrykui Sienkiewicziui, savo trilogijoje pasinaudojusiam ja kaip šaltiniu minimam Švedų karo epizodui atkurti.

Wespazjan Kochowski (1633–1700)

Turbūt pats tipiškiausias septynioliktojo amžiaus antrosios pusės visuomenės skonio ir pomėgių atstovas buvo Wespazjanas Kochowskis, kurio veikaluose pilna egzotiškiausių sumanymų, kartais tik įdomių, o kartais nestokojančių žavesio moderniems poetams. Kaip buvo įprasta tais laikais, jis gavo paviršutinišką išsilavinimą ir dešimtį metų tarnavo kariuomenėje, kovodamas su kazokais ir švedais. Vėliau įsikūrė nedideliame paveldėtame dvarelyje ir savo patirtimi, mandagumu bei taktu išsikovojo kaimynų pagarbą bei simpatiją, o šie apipylė jį gausybe garbingų vietinių pareigų. Nors buvo labai užimtas, Kochowskis sugebėjo sukurti milžinišką literatūrinės produkcijos kiekį. Jis buvo labai religingas, tačiau tam tikra prasme tipiškas savo epochos kūdikis. Jo aistringam katalikiškam tikėjimui būdingas prietaringumas, ritualistinė nuostata ir neretai – fanatizmas: rašydamas apie savo sužeidimą mūšio metu, aiškino tai atsitikus dėl kiek anksčiau išsakyto netikėjimo, kad iš krucifikso ištryško kraujas; arba dar – kai arijonai buvo išvaryti iš Lenkijos, jis parašė aštrų kritinį straipsnį apie „tuos Belzebubo vaikaičius". Bet vienas jo pamaldumo vaisių suteikia mums šiandien malonių atradimų. Tai poema, susidedanti iš kelių tūkstančių epigramų, kurių kiekviena sukurta remiantis skirtingu Švenčiausiosios Mergelės epitetu, aptinkamu religinėje literatūroje. Kūrinio pavadinimas ilgas: *Mergelės darželis, atmatuotas Švento Rašto, Bažnyčios daktarų, tikrųjų pamokslininkų matu ir Dievo Motinos vardų gėlėmis apsodintas vieno tokio artimiausio tos Motinos ir Mergelės vergo* (1681). Barokinę išmonę ir žodžių žaismą čia įkvepia tokie lotyniški vardai kaip Fulgetra Divinitatis, Pluvia Salutis, Aurora Consurgens, Regina Mundi ir t.t. Tačiau garsiausias jo eilėraščių rinkinys *Nedykas dykinėjimas* (*Niepróżnujące próżnowanie,* 1674) apima tiek rimto, dažnai religinio, pobūdžio istorinius ir lyrinius eilėraščius, tiek trumpas „fraškas". Turbūt Kochowskis laisviausiai jautėsi kurdamas trumpus lyrinius eilėraščius, pavyzdžiui, apie jaunuolių „žaidimą žaliu", kurio esmė ta, kad reikia sugebėti parodyti žalią lapą, kai to paprašo žaidimo draugai. Poetas užklumpa žaidimo draugę, merginą, anksti rytą, kai ši dar guli lovoje, ir, kadangi savo žaliąjį lapą yra palikusi rūbuose, ji pralaimi. Kai kurie šie trumpi eilėraščiai tęsia bukolinę Jano Kochanowskio tradiciją, o

prisirišimas prie *Raudų* autoriaus padiktavo eilėraštį „Jano Kochanowskio apologija", kur poetas gina savo pirmtaką nuo kaltinusiųjų jį širdyje buvus eretiką, o ne dorą Romos kataliką. Kitos šio rinkinio dainos apie didvyriškus karius, kritusius kovoje su kazokų ir totorių pajėgomis, jaudina savo paprastumu. Kalbant apie eilėdarą, Kochowskis kartais taiko *ottava rima* [oktavą], kuri pirmą kartą Lenkijoje atsirado su Torquato Tasso vertimu ir surado daug gerbėjų tarp šios šalies poetų. Trumpose epigramose, tradiciškai vadinamose „fraškomis", buvo sekama šešioliktojo šimtmečio pavyzdžiais, dažnai pasiduodant barokiniam keistenybių pomėgiui. Tačiau Kochowskis savo pagrindiniu darbu laikė ne poeziją, o istoriją. Ilgą laiką jis triūsė prie didžiulio keturtomio istorinio veikalo, rašomo lotyniškai proza, apimančio kelių septynioliktojo amžiaus lenkų karalių valdymą ir suskirstyto į tai, ką autorius vadino „klimakteriniais periodais" pagal iš romėnų pasiskolintą įsitikinimą, kad kas septyneri metai valstybėje vyksta esminiai politiniai pasikeitimai. Dėl šiuose analuose vyraujančio subjektyvaus įvykių vertinimo Kochowskis buvo pavadintas dienoraštiniu istoriku.

Įdomiausią poetinį veikalą jis parašė senatvėje; *Lenkiškoji psalmodija* (*Psalmodia polska,* 1695) – tai bandymas bibliniu stiliumi išreikšti savo asmeninio gyvenimo ir pastarojo laikotarpio šalies istorijos peripetijas, savotiška padėkos Dievui giesmė, kurioje visi įvykiai suvokiami kaip pelnytos Dievo bausmės ir dovanos. Dėl šių mėginimų Lenkijos praeityje ir dabartyje atpažinti regimus dieviškos globos ženklus vėliau Kochowskis buvo prisimenamas kaip lenkų romantinio mesianizmo pirmtakas. Po Skargos, kurio proza dažnai skambėjo it Biblijos eilės, Kochowskis buvo pirmasis, kuris pasirinko biblinį stilių kaip poetinę formą. Taip, kaip Dovydo psalmėse apdainuojami hebrajų kariniai žygiai, *Lenkiškoji psalmodija* patvirtina šios formos paveikumą, kai giedama apie lenkų ginklo pergales prieš turkus. Karaliaus Jono Sobieskio iškovota pergalė prie Vienos, kuria Kochowskis didžiai žavėjosi, įkvėpė jį pakelti balsą iki ypač aukštos gaidos:

Tekanti saulė jų galybę regėjo, o jau pavakariais matė gėdingai sumuštus. Mėnulis gėdinosi savo dėmės ir, slėpdamas ją, atsisakė šviesti sprunkantiems nakčia.

Baimėje nepaguodė netikras pranašas; nei dažni apsiplovimai nenuplovė ištvirkėlių nuodėmių.
Gulėjo lauke kaip riebūs jaučiai po skerdynių; o nugalėtojas liepė iš gailesčio jų šlykščius lavonus užmesti žemėm.
Suimti belaisviai liko gyvi; o kalavijas po pergalės ataušo vėl į makštis sugrąžintas.
Tu taip nusprendei, Pone Dieve mūsų, darantis stebuklus, kad kitų sveikatos atėjusieji savąją paklojo.
Idant nekaltiesiems nuo burnų duoną atiminėjantys jos nevalgytų, o silpnas iš stipresniojo grobį paveržtų.
Trijų dienų neužteko gerui surinkti. Ėmė ne tik kareiviai gausų turtą, bet ir maži vaikai su paprasta liaudimi.
Tos ištaigingos, auksu austos Sidono ar Džarbeto palapinės ištuštėjo it būdelė sode, kurioje obuolius laikė.
Jų žirgus stipresnis užsėdo, jų ietis į juos sulaužė, o kulkom į kupras bėgantiems šaudė.
Prapuolė visi jų purpuruotieji, sakę: užimkim krikščionių žemę.
Viziris nevyriškai žuvo virve pasmaugtas; o tam Viešpaties šventyklų griovėjui Jachelė į smilkinį vinį įkalė.
Ir pasidarė jiems taip, kaip madianitams ir Jabinui prie Kišono upės.
Išguldei juos, Viešpatie, tarsi besisukantis ratas; ir kaip stagarai prieš vėją, taip išdidieji pražuvo.

Patrzało na hardość ich wschodzące słońce; a toż na odwieczerzu widziało sromotnie rozgromionych.
Wstydził się miesiąc piątna swego, a żeby sromotę zakrył, nie chciał świecić w nocy uciekającym.
Nie pomógł w trwodze fałszywy prorok; ani częste umywanie nie oczyściło wszetecznych z grzechu.
Leżeli w polu, jako bycy tłuści po rzezi; a plugawe ścierwy kazał zwycięzca ziemią nakryć, z politowania.
Jeńcy w zatrzymaniu żywi zostali; a miecz po zwycięstwie ochłodnął w pochwy włożony.
Tyś tak kazał, Panie Boże nasz, cuda czyniący; aby którzy po cudze zdrowie przyszli, swojem nałożyli.
Aby chleb od gęby niewinnym wydzierający, nie pożyli go, a słabszy z mocniejszego zagarnął łupy.
Mało trzy dni było do zbierania korzyści. Brali nietylko żołnierze odbieżane dostatki, ale i dzieci małe z pospolitym gminem.
One pyszne w Sydonie, czy w Dziarbecie złotem tkane namioty, odbieżane, stały jako buda w sadzie, w której jabłek pilnowano.
Konie ich poosiadał mocniejszy, dzidy ich o nichże skruszył, i kulami do grzbietu uciekających strzelał.
Przepadli wszyscy purpuraci ich, którzy mówili: posiądźmy ziemię chrześcijańską.

Zginął wezyr niemęsko, powrozem uduszony; a onemu kościołów pańskich burzycielowi, niedługo w skronie młotem Jachel gwóźdź wbiła. I stało się im tak jako Madianitom, i jako Jabinowi u rzeki Cisson. Położyleś ich, Panie, jako koło na odwrocie, i jako źdźbło przed wiatrem, tak pyszni zniknęli.

Kochowskiui pačioje kito amžiaus pradžioje mirus, sarmatiškasis barokas pakrypo link pabaigos. Vėlesnis laikotarpis, vadinamas „saksiškąja naktimi", neturėjo net tų kelių būdingų bruožų, kuriuos aptikome savamokslių, karingų ir pamaldžių sarmatizmo atstovų literatūroje. Kochowskis kuriam laikui liko paskutiniuoju rašytoju, krikščioniško riterio paveikslą garbinusiu kaip savo asmeninį idealą. (Nors krikščioniško riterio idėja buvo atgaivinta Baro konfederacijos poetų 1768–1772 metais.)

Proza

Jan Chryzostom Pasek (1636–1701)

Septynioliktojo šimtmečio lenkų proza susideda iš užrašų, dienoraščių, memuarų ir daugybės politinių rašinių, kuriuos šiandien priskirtume žurnalistikai. Tačiau romanas, kurio daug žadančios užuomazgos šešioliktojo amžiaus vertimuose pranašavo tokią gerą ateitį, nustojo vystytis – greičiausiai dėl to, kad sunyko miestelėnų klasė. Patys įdomiausi prozos pavyzdžiai – tai memuarai, likę rankraščių pavidalu iki devynioliktojo šimtmečio, kada jie buvo išspausdinti pirmą kartą. Sunku įsivaizduoti grynesnį sarmatiškojo šlėktos pavyzdį nei Janas Chryzostomas Pasekas. Jis pasižymėjo daugeliu gimtosios Mozūrijos, garsėjusios antiprotestantizmu, maištingumu, anarchija ir tamsumu, bravūra, girtuokliavimu, taip pat ir skurdu, bajorijos savybių. Pasekas įgijo šiokį tokį išsilavinimą gimtojo krašto jėzuitų mokykloje: išmoko deklamuoti pompastiškas prakalbas lotyniškai arba lotynų ir lenkų kalbų mišiniu bei neapsakomai blogai eiliuoti. Tokio pasirengimo jam turėjo pakakti visam gyvenimui, kadangi nėra jokių pėdsakų, kad jis būtų kada nors skaitęs knygas. Devyniolikos metų jaunuolis jis įsirašė į kariuomenę ir dalyvavo kare su švedais. Po to jo divizija, vadovaujama paties iškiliausio tų laikų generolo etmono Czarnieckio, buvo pasiųsta į Daniją padėti danams (lenkų sąjungininkams) kovoti su švedais. Pabuvęs Danijoje, Pasekas vėl atsidūrė kariuomenėje, šį kartą kare su

Maskva, o vėliau – su Turkija, jau nekalbant apie dalyvavimą įvairiausiuose vidiniuose susirėmimuose. Mūšiai, dvikovos, girtų peštynės, gyrimasis ir pokštai šaunioje draugijoje užpildė vienuolika jo gyvenimo metų. Tačiau net išėjęs iš kariuomenės ir vedęs (turtingą našlę), Pasekas negalėjo nustygti. Atvira neapykanta kaimynams, teismai, sunkiai paslepiami banditiški poelgiai galų gale atvedė iki to, kad jį tribunolas ištrėmė iš šalies – ši bausmė būdavo taikoma retai, tik didelių nusikaltimų atvejais. Tačiau apie 1700 metus valstybėje buvo tokia anarchija, kad nuosprendis liko neįvykdytas.

Pasekas savo garsiuosius *Memuarus* parašė būdamas jau senyvo amžiaus; galbūt reikėtų sakyti ne parašė, o užrašė, nes tai daugiausia žodiniai pasakojimai (*gawędy*), kuriuos, prieš išdėstydamas popieriuje, jis turbūt jau buvo pakartojęs daugybę kartų. Šios istorijos sujungtos pasažais, kur Pasekas pritaiko savo abejotiną jėzuitiškoje mokykloje įgytą stilistinį išsilavinimą. Tačiau atmetus šiuos pasažus, pasakojimas lieka stebėtinai sklandus, spalvingas ir gyvas, nestokojantis tikro komiškumo ir be primestinių šablonų. Priešingai, Pasekas vartoja kasdieninę kalbą su jos stilistika ir šauktukais. Mickevičius savo paskaitose Collège de France teisingai pastebėjo, kad Paseko sakiniai turėtų būti atskirti specialiais gestus pažyminčiais ženklais. Šių istorijų pasakotojas pasirodo palankesnėje šviesoje negu būta paties autoriaus, kiek mums žinoma apie jo poelgius. Jis kuria pagyrūnišką istoriją apie save patį – visose gyvenimo situacijose sumanų ir išmintingą herojų. Pasekas vadovaujasi vidutinės bajorijos normomis, kurios mūsų požiūriu atrodo stebėtinai laisvos. Todėl šis autorius sukuria dvigubą humoristinį efektą: stengdamasis mums sukelti juoką, pats nenoromis tampa juokingas. Prietaringas, riboto proto žmogus, niekinantis svetimšalius, girtuoklis ir dvikovininkas, tai, kas bent jau mums atrodo keistai, laiko pačiais natūraliausiais dalykais pasaulyje. Pavyzdžiui, jis su pasigardžiavimu pasakoja apie svetimšalių aktorių teatro vaidinimą Varšuvoje, kai bajorų publika taip supyko ant pjesėje vaizduojamo blogo valdovo, kad pasiuntė į sceną strėlių krušą ir galų gale nukovė vargšą karalių vaidinusį aktorių. Tačiau Pasekas neliaupsina karo; jis net nevaizduoja savęs didvyriu. Priešingai, į mūšį jis eina fatališkai nusiteikęs ir laiko savaime suprantamu

dalyku, kad susirėmimo metu dera išsirinkti turtingai apsirengusį, ant gero arklio jojantį priešininką, kadangi jį užmušus ar paėmus į nelaisvę nugalėtojui atiteks trofėjai. Nesistengdamas nuslėpti savo godumo, jis aprašo, kaip tarnaudamas komisaru Danijoje įstūmė danus į neviltį, apsimesdamas nesuprantąs, ką šie jam sako (nors iš tikro galėjo su jais susikalbėti lotyniškai). Tai tęsėsi tol, kol šeimininkai įspėjo jo nesupratimo priežastį ir atnešė jam dovaną, t.y. kyšį; danų džiaugsmui, Pasekas gana staigiai atgavo klausą. Nepaisant to, kiekvienu morališkai įtartinu reikalu Pasekas visada šaukiasi Dievo Apvaizdos pagalbos. Neturėtume aplenkti turbūt vieno simpatiškesnių Paseko bruožų, būtent jo meilės gyvūnams ir žavių jiems skirtų veikalo fragmentų – pavyzdžiui, pasakojimo apie jo prisijaukintą ūdrą.

Kadangi Paseko istorijų pynė panaši į romaną, Mickevičius pastebėjo, kad Pasekas lyg ir išpranašauja istorinio romano žanrą, kurio pradininkas – seras Walteris Scottas. Tikroviškais ir gyvais aprašymais, medžiagos turtingumu – karai, pilietiniai karai, seimeliai, seimai, anekdotai, teismai, dvikovos, medžioklės, kelionės ir t.t. – *Memuarai* nužymėjo gaires ateities lenkų istoriniam romanui.

Kiti memuaristai

Ne tik Paseko laikų kariniai konfliktai įkvėpdavo memuaristus. Turtingos medžiagos suteikė ankstesni diplomatiniai ir kariniai veiksmai, ypač lenkų kišimasis į Lžedimitrijaus reikalus Maskvoje. Iš šios epochos dienoraštininkų pats rimčiausias autorius buvo etmonas Stanisławas Żółkiewskis (1547–1620), į Maskvą įžengusios lenkų kariuomenės vadas. Jo *Maskvos karo pradžia ir eiga* (*Początek i progres wojny moskiewskej*, 1612) – tai griežtos ir glaustos prozos pavyzdys, kareivio ir priverstinio diplomato veikalas. Visa Lžedimitrijaus istorija taip pat aprašyta Stanisławo Niemojewskio, kuris po Dimitrijaus nužudymo buvo maskvėnų įkalintas kaip lenkų pasiuntinys pas naująjį carą ir vėliau internuotųjų stovykloje tolimoje šiaurėje bandė rasti paguodą skaitydamas Petrarcą originalo kalba ir versdamas Horacijų. Jo, kaip ir Paseko, memuarai galėtų sudaryti spalvingą romaną.

Pasekas turėjo dar vieną pirmtaką – Samuelį Maskiewiczių (apie 1580–1640). Šis nelabai išsimokslinęs lietuvių kilmės kareivis karą laikė nuotykių ir praturtėjimo šaltiniu. Tačiau

jo gyvenimas Maskvoje teužderėjo nepaprastų ir juokingų skandalų, dvikovų, peštynių prisiminimais. Savo įtartinais papročiais jis buvo ne mažiau tipiškas negu Pasekas (žvilgtelėkime į jo trumpą kažkokio vizito aprašymą: „Šaukimas neatėjo: o mes midaus pagėrę ir ponios seseriai koją sulaužę – bet ponas teisėjo padėjėjas tai padarė, ne aš – išvažiavome. 16 januarijaus dieną pas p. Mochelskį į Belavičą visi, ir ponas šeimininkas, o iš ten – kiekvienas į savo pusę").

Karai su Turkija taip pat kai kuriems jų dalyviams suteikė progų atsidurti gana legendinėje padėtyje: pavyzdžiui, Marekas Jakimowskis, patekęs į nelaisvę 1620 metų Cecoros kautynėse (etmonui Żółkiewskiui kainavusiose gyvybę), buvo parduotas vergu į Egiptą. Plušėdamas galeroje, jis sukurstė sėkmingą maištą ir užimta galera pasiekė Italiją ne be grobio – parsivežė į Lenkiją vergę iš tos pačios galeros kaip žmoną. Anoniminio šių įvykių aprašymo pavadinimas – *Trumpas pirmarūšės aleksandrietiškos galeros užėmimo aprašymas* (*Opis krótki zdobycia galery przedniejszej aleksandryjskiej*).

Septynioliktasis amžius turtingas ne tik memuarų, bet ir susirašinėjimų, o laiškų rašytojas, pralenkęs memuaristus jei ne kalbos gyvumu, tai bent turtingumu – tai nepalyginamai didesnio intelektualumo rezultatas – buvo paskutinysis to šimtmečio valdovas, karalius Jonas Sobieskis. Jo *Laiškai Marysenkai* (Mariette, prancūzų kilmės žmonai), rašyti kas kelios dienos, o dažnai kasdien tarp 1665 ir 1683 metų, sudaro didžiulį tomą. Jis neapsiriboja kokiomis nors žmonai skirtomis temomis, bet rašo jai tarsi bendrininkei apie politines intrigas, karo peripetijas, dvaro paskalas, jau nekalbant apie meilę, kuri užima išskirtinę vietą. Žinoma, šie laiškai nebuvo skirti viešumai. Kartais stulbinančiai intymiomis detalėmis jie mums primena Samuelio Pepyso *Dienoraštį*, bet svarbiausia – jie pranašauja naują literatūrinę formą – laiškų romaną. Sobieskis buvo gerai susipažinęs su prancūzišku Honoré d'Urfé romanu *L'Astrée* ir iš jo pasiskolino daugybę slapyvardžių; pavyzdžiui, sau – Celadono, Sylvanderio ir Fenikso, o savo žmonai – Astrée, Dianos, Clelijos, Kasandros, Auroros bei Róžos.

Susirašinėjimai

Jėzuitas Piotras Skarga pamokslo žanre įtvirtino puošnaus stiliaus ir politinių aplinkybių paisymo tradiciją. Juo pasekė Fabianas Birkowskis (1566–1636), dominikonas, kuris, būdamas

Pamokslai

karo kapelionas, sakydavo ugningus, bet nuoširdžius pamokslus kareiviams, liaupsindamas vyriškas dorybes. Jo *Pamokslai karo stovyklai* (*Kazania obozowe*), išleisti 1623 metais, atskleidžia iki groteskiškumo keistų efektų pomėgį ir žymi atsitraukimą nuo iš esmės renesansinio Skargos stiliaus disciplinuotumo.

Maksimos Andrzejus Maksymilianas Fredras (1620–1679), Lvovo kaštelionas, kaip ir daugelis jo amžininkų, buvo produktyvus politinis rašytojas. Tačiau jei kas nors jį šiandien ir prisimena, tai tik ne dėl jo pilietinės aistros kupinų lotyniškų traktatų; Fredras įėjo į literatūros istoriją lenkiškai parašytu veikalu *Šnekamosios kalbos patarlės* (*Przysłowia mów potocznych*, 1658). Jis ne tik užrašinėjo senąsias lenkų patarles, bet ir pats kūrė maksimas, kurios jam buvo savotiški glaustumo pratimai. Geras stebėtojas, mėgstantis paradoksus skeptikas, jis tam tikra prasme buvo priešingybė vaizdiniais operuojantiems poetams, nes savo idėjas stengdavosi perteikti ne vaizdais. Kita vertus, šios patarlės negalėjo būti per daug nutolusios nuo jo amžininko prancūzo La Rochefoucauld maksimų. Sarmatijos didikas Fredras nuolat demonstruoja savo konservatyvias pažiūras, liaupsindamas „aukso laisvę" ir anarchiją kaip pagrindinius Respublikos ramsčius. Šalia įžvalgių pastebėjimų apie žmogaus prigimtį jo kūryboje aptinkame uždaruolišką nepasitikėjimą viskuo, kas svetimšališka, ir būtent tas mentaliteto bruožas padidino jo patarlių populiarumą tarp anuometinių skaitytojų.

Teatras

Be jėzuitų ir protestantų mokyklų tradicijų ir be *komedia rybałtowska*, kuri išsilaikė tik iki antrosios šio šimtmečio pusės, teatras įgijo dar vieną formą: jis tapo nuolatine, nors ir neilgai egzistavusia, institucija prie karaliaus dvaro. Tai buvo asmeninės valdovo užgaidos padarinys. Lankantis Italijoje būsimąjį karalių Vladislovą IV pakerėjo itališka muzika ir jos tuo metu avangardinė forma – opera. Atsisėdęs į Lenkijos sostą, jis Italijoje įsteigė „talentų agentūras", kurios turėjo vilioti gabius menininkus į Lenkiją, siūlydamos jiems dideles pinigų sumas. Taip buvo įkurta dvaro operos trupė. Ji klestėjo 1637–1646 metais. Jos nariai sudarė didžiulį kolektyvą, susidedantį ne tik iš kompozitorių, dainininkų ir komiškų *commedia dell'arte*

vaidmenų atlikėjų, bet ir italų architektų bei dailininkų, užsiimančių dekoracijų tapymu, scenos konstravimu ir pan. Net pats karalius aktyviai dalyvaudavo režisuojant spektaklius. Kiek mums žinoma apie šią trupę, ji naudojo be galo sudėtingą scenos mašineriją, kadangi italų opera garsėjo gausiais šviesos ir spalvos efektais (pasirodydavo dievai, į sceną įžengdavo pabaisos ir t.t.). Pavyzdžiui, operoje, pavadintoje *Afrika*, jauna dainininkė Afrikos kostiumu pasirodydavo ant straublį judinančio dramblio. Pagal jos ariją šokdavo negrėmis nusigrimavusių mergaičių kordebaletas. Scenos dekoracijų srityje barokinė opera demonstravo perspektyvos efektų pomėgį – daug vienas po kito atsidarančių kambarių. Būta dviejų scenų: didžiosios, skirtos perspektyvos efektams ir tikrajai operai, ir mažosios, skirtos *commedia dell'arte* (dažnai – jei tikėsime popiežiaus nuncijaus Varšuvoje pranešimu – labai nepadoriai). Italų įtaka, tokia stipri renesanso epochoje, tęsėsi visą septynioliktąjį šimtmetį, ir karaliaus Vladislovo įsteigta italų operos trupė – ne vienintelis jos pavyzdys. Daugelis jėzuitų barokinio teatro priemonių taip pat, atrodo, buvo atklydusios tiesiog iš italų ar karaliaus dvaro operos. Prancūzų tragiškasis teatras, nepaisant Andrzejaus Morsztyno pastangų, to meto Lenkijoje neprigijo.

Bendrą teatrinės publikos skonį geriausiai atspindi 1663 metų spektaklis, anoniminis veikalas, kurį galima būtų apibūdinti kaip operos formos moralitė arba misteriją. Jis vadinasi *Kruvinai kariaujančio Dievo ir pulkų Viešpaties susirėmimas už žmonių padermės nuodėmes, nemariam prisiminimui pateikiamas Didžiojo Penktadienio scenomis ir skiriamas žiūrovui pamokyti* (*Utarczka krwawie-wojującego Boga i Pana zastępów za grzechy narodu ludzkiego na nieśmiertelną pamiątkę wielkopiątkowymi scenami i na zbudowanie audytora reprezentowana*). Kadangi viduramžiškos personifikacijos ir alegorijos tada klestėte tebeklestėjo, visiškai nestebina, kad Meilė „sėdės su baltiniais, peruku ir karūna", „apsimovusi kojines" (kaip nurodoma sceninėse instrukcijose) „krėsle, liepsnojančia širdimi, ją rankoje laikydama [...], o kitoje rankoje – kryžių". Žiaurumas perveria meilę kalaviju: jis „turi būti su kalaviju, šarvais ir šalmu [...], ant rankų metaliniai lankai". Prologą deklamuoja dvylika „turtingai apsirengusių" asmenų. Iš pradžių vaidinime sekama Evangelija, vaizduojama Erodo istorija, vyriausieji kunigai ir

Jėzaus suėmimas sode. Tad spektaklis prasideda kaip misterija, tačiau greitai mes patenkame į kitą tikrovę: atsiranda Nusidėjėlis, kuris sutinka Pasaulį, „turtingai apsirengusį, su skeptru rankoje, karūna ant galvos; mitrą, vainiką, karūną turės, su peruku, brangiomis grandinėlėmis, apsimovęs kojinėmis, kuo puošnesnis privalo būti". Nusidėjėlis pašlovina Pasaulį, pažadantį jam visokiausių turtų ir valdžią; tada Fortūna „įžengia baltai apsirengusi, moteriškai, su sparnais, rankose suka ratą, akys jos užrištos juodu raiščiu, ant galvos perukas, kojos apmautos kojinėmis". Fortūna veda Nusidėjėlį pas Laimę...

Kitoje scenoje matome puikiai apsirengusį Nusidėjėlį, sėdintį krėsle ir geriantį vyną. Grojant orekestrui, Nusidėjėlis giriasi: „Aš Karalius, aš Viešpats, Valdovas; be abejo, man lygaus visame pasaulyje nesurasi, lobių turtingesnio." Ir tada, Nusidėjėliui vis giliau ir giliau grimztant į perdėtą pasitikėjimą savimi, panaudojama kino technika, būtent stebuklingasis žibintas. Tad lygiagrečiai vyksta du veiksmai: pirmajame Nusidėjėlis atmeta savo angelo sargo perspėjimus, o tuo pačiu metu už jo publika mato vaizdus (rodomus *per umbras*, anot septynioliktojo amžiaus terminijos), t.y. Jėzaus kentėjimų paveikslus. Pagaliau scenoje pasirodo Mirtis, ir visi Nusidėjėlio tarnai išsilaksto. Teisingumas taip pat įžengia ir atiduoda Nusidėlėlį Mirčiai. Gailestingumas dar bando ginčytis su juo, tačiau Teisingumas atmeta Gailestingumo argumentus. Tuomet įžingsniuoja Laikas: „Jis turi vienoje rankoje laikyti laikrodį, o kitoje trimitą, o jam kalbant, užkulisiuose turi mušti valandas; turi būti su didžiuliu peruku, ilga, žila barzda, turi vilkėti baltiniais, turėti sparnus ir dainuoti bosu." Laikas tuomet uždainuoja pusiau lenkiškai, pusiau lotyniškai:

Vigilate quia nescitis diem necque horam.
Taip aiškinu, vargše, kuris dėl tos priežasties
Pražūsi, kad nesirūpinai paskutiniąja valanda.
Vigilate serio quia nescitis diem necque horam.

O kai Mirtis jau ruošiasi Nusidėjėliui nukirsti galvą, jis kreipiasi į publiką lotyniškai:

Mors ultima ratio rerum, ultima linia dierum,
Vigilate quia nescitis diem necque horam.

Kitoje scenoje Nusidėjėlis jau virtęs Prakeiktuoju: „Apsivilkęs baltai jis sėdės ant kėdės prie Pragaro vartų, jo galva bus aprišta skepeta, rankoje jis turės degančią taurę, ir taurėje bus degtinė su druska. Todėl jis bus gerai matomas, ir liepsną turi laikyti prieš savo veidą. Iš pragaro veršis parako liepsnos; prie Prakeiktojo stovės keturi kaukėti velniai." Girdisi velnių giesmė, *cantus daemonum*:

O nelaimingoji siela,
Kur tu surasi ramybę?
Tamsiame pragare,
Ugnyje amžinojoje,
Net man nemalonioje.
Šlykštūs kampai,
Viskas pasibjaurėtina,
Čia pietums – tamsa ir smarvė.
Būti pragare,
Gyventi čia amžinai, amžinai, amžinai.

Tada Prakeiktąjį pagriebia velniai ir tempia į Pragarą, iš kur jis rėkia: „Vargas, vargas, vargas per amžius, vargas amžinai, amžinai, amžinai." Sceninės nuorodos pataria: „Čia viskas turi nutilti; tada bus užtraukta uždanga, grojant muzikai."

Paskutiniojoje spektaklio dalyje panaudojamas *planctus* (arba raudos) motyvas, būdingas viduramžiškoms misterijoms. Palaimintoji Motina, norėdama sužinoti, kas nutiko Jėzui, kalbasi su šv. Jonu. Kai šis pasako, jog Jėzus buvo nukryžiuotas, ji apalpsta. Tada atveriama nauja veiksmo erdvė, šį kartą ne su stebuklingojo žibinto pagalba, bet atitraukiant antrąją uždangą, už kurios pasirodo uola, kryžius ir Jėzus ant jo. Angelai nuima kūną nuo kryžiaus ir atiduoda Švenčiausiajai Motinai, kuri pasako jaudinantį monologą:

Aš sakau tau sudie, Feniksai, mano vienatini Sūnau,
Savo meile atleisk budeliams už jų nusikaltimus.
Nepamiršk manęs taip pat, savo liūdnosios motinos,
Dosniai atlygink už mano prarastą paguodą.

Šios scenos pastatymo nuorodos skamba taip: „Čia angelai su žvakėmis eis po du, nešdami kūną ant neštuvų. Orkestras gros ir giedos ‚Terauda šiandien kiekviena gyva siela', kol jie paguldys kūną į kapą. Tada viskas nuščius, tegu tyla būna visiška. Marija klūpos kape su angelais."

Kadangi scenas skyrė muzika, o tekstas buvo dainuojamas, šį veikalą iš tikrųjų galima laikyti religinės operos libretu. Pjesės kompozicija puiki: pradėjus įžanga (Meilė ir Žiaurumas), veiksmas vystomas iki scenų, parengiančių Jėzaus Kančią. Nusidėjėlio gyvenimą atskleidžiant lygiagrečiai su Jėzaus kančia, atrodo, norima pabrėžti, kad Nukryžiavimas – tai ne vienkartinis veiksmas, jis kartojasi visą laiką. Spektaklis baigiasi Marijos rauda, kuri sutampa su paskutinėmis Jėzaus Kančios ir mirties ant kryžiaus akimirkomis.

Pirmoji lenkiška prozinė komedija buvo parašyta Stanisławo Herakliuszo Lubomirskio (1642–1702). Tai buvo tam tikra prasme prieštaringa asmenybė – vienas pačių galingiausių savo meto didikų, labai plataus išsilavinimo vyras, dažnai amžininkų vadinamas „lenkų Saliamonu". Jis išbandė ranką kurdamas pastoralinę bei religinę poeziją, eilėmis perteikė Ekleziastą, rašė prozą lotyniškai ir lenkiškai. Jo rašiniams būdingas skepsis ir nusivylimas pasauliu, kurie, kaip patiriame iš jo biografijos, puikiai derėjo su neribotomis ir labai jau pasaulietinėmis asmeninėmis ambicijomis. Jis nusipelno puslapio teatro istorijoje todėl, kad savo dvare išlaikė privatų teatrą ir pasidarydavo sau pramogą rašydamas jam pjeses. Vienas Lubomirskio kūrinių, prozinė *Komedija apie senį Lopezą,* išlikusi rankraščio pavidalu, atrodo, bus susilaukusi ypatingo populiarumo, nes išsilaikė keli skirtinga ranka perrašyti variantai. Pavadinimas nurodo ispanišką įtaką, nors sunku pasakyti, ar autorius žvalgėsi pavyzdžių Ispanijoje, ar jie atkeliavo per Italiją. Šios komedijos humoras kyla iš kontrasto tarp sukarikatūrintų nusenusių pedantų ir gana žemiškų troškimų kupinos Melisos, ištekėjusios už vyro pareigos nebeįstengiančio vykdyti senio Lopezo. Scenoje pasirodžius tarnams, spektaklis tampa farsinis ir gana nepadorus. Jis baigiasi Melisos vedybomis su jaunu piratu Spiridonu, buvusiu jos sužadėtiniu prieš bergždžią sąjungą su Lopezu. Lubomirskio bandymas komediją rašyti proza buvo drąsi naujovė, išgrindusi kelią naujos rūšies teatro vaidinimams, kurie išsirutuliojo jau kitame amžiuje.

PENKTAS SKYRIUS

Pirmoji aštuonioliktojo amžiaus pusė: „saksiškoji naktis"

Istorinės žinios

Visuomeninių santykių krizė

Apie 1700 metus sustabarėjusios ekonominės ir politinės sistemos silpnumas tapo per daug ryškus. Klasinis susiskirstymas į ponus ir baudžiauninkus beveik sužlugusioje šalyje buvo griežtesnis nei bet kada. Karai taip žiauriai nuniokojo miestus, kad kai kurie jų neteko iki 90 procentų gyventojų. Visoje šalyje gyventojų skaičius sumažėjo 30 procentų – ne tik dėl karų bei epidemijų, bet ir dėl visiško valstiečių nuskurdimo. Vienintelio vertingo kapitalo – žemės susikaupimas kelių didikų rankose, kaip mes jau matėme, nulėmė pačios bajorijos nelygybę: saujelę galingų magnatų ir daugybę smulkių bajorų. Kol pirmieji tuzinais skaičiavo savo valdomus miestus, tūkstančiais – kaimus ir turėjo nuosavas kariuomenes, privačius teismus, net palaikė privačius diplomatinius santykius su užsienio šalimis, antrųjų pragyvenimo lygis buvo ne ką aukštesnis už valstiečių, nors jie ir išlaikė skambius titulus bei balsavimo teisę – tai leido jiems jaustis lygiems su turtingaisiais „broliais". Neturtingiausieji bajorai tiesiogiai tarnaudavo „latifundijose" įvairių lygių administracijos darbuotojais. Ši sistema skatino visuomenėje plisti pataikavimui, nuolankumui, intrigoms, veidmainiškam mandagumui ir ypatingai kultūros rūšiai, kurią galima pavadinti valgymo ir gėrimo kultu: per didiko vestuves, pavyzdžiui, svečiai surydavo štai kiek: 80 jaučių, 300 veršių, 50 avių, 150 kiaulių, 21 000 paukščių, 12 000 žuvų ir išgerdavo atitinkamą vyno ir degtinės statinių kiekį.

Tolesnis švietimo lygio smukimas

Nors tebeveikė gal penkiasdešimt viena jėzuitų kolegija, šis prie vyraujančių skonių vis labiau besitaikantis ordinas tapo pagrindiniu sarmatizmo ramsčiu. Atrodo, pradėjo smukti ir Krokuvos universitetas. Jėzuitų mokyklų mokymo programa apsiribojo lotynų kalbos dėstymu. (Jose netgi drausta kalbėti lenkiškai.) Tačiau nors šių mokyklų mokiniai įstengė skaityti bei rašyti lotyniškai, jie buvo įšalę į tradiciją, šovinistiškai nusiteikę, izoliuoti nuo likusios Europos, nejautrūs jokioms naujoms idėjoms. Turtingieji didikai keliaudavo užsienin, netgi įgijo potraukį viskam, kas prancūziška, tačiau dažniausiai imituodavo tik išorinius Vakarų civilizacijos bruožus. Abi blogybės – ir sarmatizmas, ir kvailas visko, kas užsienietiška, mėgdžiojimas – tapo švietimo epochos atstovų pačių aršiausių atakų taikiniu.

Religinis tamsumas

Protestantų, kaip ir kitų konfesijų, padėtis tolydžio blogėjo. Tai buvo religinių persekiojimų laikai, kai už „šventvagystę" neretai bausdavo mirtimi. O iš tiesų religija reiškė ne ką daugiau negu velnių bei raganų baimę. Religinės literatūros daugėjo, tačiau pavadinimų pavyzdžiai rodo gana abejotiną jos gelmę: *Nuoširdžiausių jausmų kariuomenė, naujai suburta didesnei Dievo garbei* arba *Dangiškoji kavalerija ir pėstininkija,* arba *Siaubingas paskutiniojo trimito aidas,* arba *Auksinis dangaus raktas,* arba *Keturratis vežimas, sielai vežti į dangų padarytas.* Vyraujantį sąmoningumą gali pailiustruoti didžiulis tokio tėvo Benedykto Chmielowskio knygos pasisekimas. Ji buvo išleista 1745 metais ir vadinosi *Naujieji Atėnai, arba Akademija, kupina visokiausių mokslų, įvairiais pavadinimais į klases suskirstyta, išmintingiems priminti, kvailiams pamokyti, politikams panaudoti, melancholikams palinksminti parašyta.* Tai būta almanacho, teikiančio atsakymus į daugybę praktinio pobūdžio klausimų, pavyzdžiui, kaip neužmigti: „Kregždės akį įdėję į kieno nors patalus, jam atimsite miegą, tai geras būdas miegaliams." Besidomintiems svetimomis šalimis pateikiama vertinga informacija: „Italijoje yra miestas, kuriame po stiklu saugoma Švenčiausiosios MOTINOS suknelė, viryklėlė, ant kurios KRISTUI Viešpačiui, sau ir šv. Juozapui valgyti virė, ir molinis dubenėlis, iš kurio maitino."

Karinis valstybės nusilpimas

Jėgų pusiausvyra šioje Europos dalyje visiškai pasikeitė. Respublika, iki tol buvusi Maskvos varžovė, nepaisant milžiniškos teritorijos, neturėjo jokios rimtesnės reguliarios kariuomenės

ir dėl vidinių nesantaikų jau buvo tapusi pėstininku kaimyninės Rusijos bei Prūsijos rankose. Vadinamojo Šiaurės karo metu tuometinis karalius Augustas II (iš Saksų dinastijos), išrinktas spaudžiant jėgoms iš užsienio, sudarė sąjungą su Petru Didžiuoju prieš Švedijos karalių Karolį XII, ir šalis virto karo veiksmų teatru. Augustas II, kaip ir panašiu būdu Lenkijos karaliumi išrinktas jo sūnus, mažai tepaisė savo pavaldinių interesų. Dėl išvardytų priežasčių jų valdymo laikotarpis vadinamas „saksiškąja naktimi".

Žemiausias ekonomikos, švietimo ir literatūros nuosmukio taškas buvo pasiektas apie 1750 metus. Po šios datos Respublikoje pradėjo pulsuoti naujos, gyvesnės jėgos, paruošusios dirvą vaisingai, nors neilgai lenkų švietimo epochai.

Poezija

„Saksiškoji naktis" knibždėte knibždėjo eiliakalių, tačiau jų daugiažodiškumas, paveldėtas iš žlungančio sarmatiškojo baroko, daro jų pastangų vaisius nepakenčiamai nuobodžius. Nuoširdžiausiai skamba tų rašytojų kūriniai, kurie, perėmę pagrindinę praėjusio amžiaus religinę temą, rašydavo apie netvarią žmogiškąją šlovę visagalės mirties akivaizdoje. Jie išpuošdavo savo kūrinius šiurkščiais makabriškais vaizdais. Tai dėl tokio stiliaus jėzuitas tėvas Józefas Baka (1707–1780) užėmė nišą nacionalinės literatūros panteone. Jo veikalas cituojamas kaip pačios blogiausios kada nors lenkų kalba parašytos poezijos pavyzdys; jis toks prastas, jog tegali suteikti malonumo keistenybių mėgėjams. Jo *Pastabos apie neišvengiamą mirtį* (*Uwagi o śmierci niechybnej*, 1766), linksmu, šokančiu ritmu sukapota prasčiausių rimų orgija, buvo pakartotinai humoristiniais tikslais išleistos devynioliktajame šimtmetyje. Šiame rinkinyje pateikiami rūstūs įspėjimai žmonėms, pritaikyti visoms jų gyvenimo situacijoms. Jo pranašystės moterims (smulkiai vaizduojama, kaip kape irs jų kūnai), atrodo, bus teikusios jam sadistinio pasitenkinimo.

Kai kurių pranašumų galima surasti produktyvios poetės Elżbietos Drużbackos (apie 1695–1765) kūryboje. Ji nebuvo

peikiama net švietimo epochos literatų. Meistriškesnis eiliavimas, ypač eilėraštyje, vaizduojančiame metų laikus, arba tame, kur ji šlovina sutvertą pasaulį ir priekaištauja ateistui, skyrė ją nuo kitų amžininkų. Kaip profesorius Wacławas Borowas, jos šiuolaikinis gynėjas, yra teisingai pasakęs, Drużbacką gelbsti turtingas juslingumas, prasiveržiantis, vos tik ji prakalba apie meilę. Būdama gyva ji išleido *Dvasinių, panegirinių, moralinių, pasaulietinių eilių rinkinį* (*Zbiór rytmów duchowych, panegirycznych, moralnych, światowych,* 1752).

Lenkų literatūra taip pat skolinga profesoriui Borowui už tai, kad jis prikėlė iš užmaršties religinių eilėraščių autorę Konstancją Benisławską. Deja, jos *Dainos, dainuotos sau* (*Pieśni sobie śpiewane,* 1776) buvo išleistos tuomet, kai besiskleidžiančių švietėjiškų srovių fone jau atrodė senamadiškai. Benisławskos kūriniai, geresni už Drużbackos, atrodo, stilistiškai bus kilę iš Kochanowskio *Psalmyno,* tuo tarpu jos religinių eilių intensyvumas išduoda ispanų mistikų, tokių kaip šv. Teresė Avilietė (jėzuitų gausiai versta ir spausdinta), įtaką. Iš tiesų jos eilėraščiuose kalbama apie meilės paradoksus:

Panaikink, DIEVE, pragarą, nerūpi man ir dangus:
Mylėsiu kaip myliu – vardan Tavęs.

Znieś, BOŻE, Piekło, nic mi i po niebie:
Będę kochała, jak kocham, dla Ciebie.

Apie Benisławską žinoma nedaug, tik tiek, kad ji buvo kilminga moteris, gyveno tolimoje Respublikos provincijoje, Livonijoje, ir pradėjo kurti religinę poeziją, sulaukusi „senyvo amžiaus", t.y. dvidešimt aštuonerių metų, po to, kai pagimdė daug vaikų. Šio tomelio pakanka, kad ji užimtų vietą šalia gerųjų baroko poetų, kurių vėlyva palikuonė yra.

Permainų ženklai

Stanisław Konarski (1700–1773)

Visuotinio marazmo fone ryškiai išsiskiria saujelė energingų, šviesių, įvairiose srityse veikusių asmenybių. Viena jų – pijorų vienuolis Stanisławas Konarskis. Jis įgijo tais laikais vidutinį išsilavinimą, t.y. išmoko lotynų kalbos ir pompastiškos

barokinės retorikos; tačiau vidinė intelekto jėga ir žinių troškimas vedė jį toli už siaurų jo amžininkų pažinimo rėmų. Būdamas jaunas kunigas, jis kelerius metus studijavo Romoje ir, grįžęs namo, pasinėrė į politiką. Įdomią Konarskio asmenybę visiškai užvaldė veiklos troškimas, nors politika, kuriai jis atidavė visą savo energiją, daugiausia susidėjo iš smulkių intrigėlių ir grupuočių kovos. Šiaip ar taip, jis nuolat keliaudavo į Prancūziją ir atgal, derindamas visuomeninės veiklos planus su savišvieta, kol jam sukako keturiasdešimt metų. Politinių siekių žlugimas nukreipė jį į kitas sritis, būtent į pedagogiką ir kūrybą. Varšuvoje jis vadovavo savo paties įsteigtai mokyklai, kuri Pijorų ordinui pelnė švietimo srities pionieriaus šlovę. Ši mokykla, vadinama Collegium Nobilium, buvo įsteigta turtingų didikų vaikams mokyti (tai buvo vienintelė visuomenės grupė, palyginti labiau suinteresuota mokytis). Buvo taikomi nauji pedagoginiai metodai, pavyzdžiui, palaikomi širdingi mokytojų ir mokinių santykiai, puoselėjama studentų solidarumo dvasia, mokymo programa apėmė gamtos mokslus, matematiką, fiziką, geografiją ir lenkų kalbą. Mokyklos pasisekimas greitai privertė kitus ordinus daryti tą patį. Vis dėlto Konarskiui Collegium Nobilium buvo politinis instrumentas. Jis siekė sukurti nedidelį elitą, kuris sugebėtų šalyje vykdyti reformas.

Konarskis buvo persiėmęs geriausiomis lenkų renesanso tradicijomis, intelektualinėmis savybėmis priminė šešioliktojo šimtmečio humanistus, tačiau buvo gimęs nepalankiais laikais. Iš svetimšalių rašytojų jis ypač mėgo Montesquieu, patenkinusį jo aistringą domėjimąsi valstybės institucijomis ir įstatymais. Konarskio raštuose (tiek lotyniškuose, tiek lenkiškuose) aptinkame tolydžio pasikartojantį klausimą, tuo metu dominusį visus mąstančius piliečius: kaip pašalinti teisinį anarchijos pagrindą, *liberum veto,* ir kaip sustiprinti centrinę valdžią. Tai, trumpai kalbant, ir yra pagrindinė jo keturtomio veikalo *Apie veiksmingą pasitarimų būdą* (*O skutecznym rad sposobie,* 1760–1763) tema. Kaip ir dauguma pionierių, Konarskis, gyvas būdamas, tikrai negalėjo tikėtis asmeninio pripažinimo. Įsibėgėjant pažangiems judėjimams ir racionalistinėms prancūzų švietėjų idėjoms kartu su klasikiniu stiliumi skinantis kelią į Lenkiją, jis rodėsi vis labiau ir labiau senamadiškas.

Senatvėje jis gavo medalį iš karaliaus Stanislovo Augusto rankų su įrašu *sapere auso* (tam, kuris drįso būti išmintingas). Tačiau Konarskio nevertino puikūs naujieji rašytojai, nors pripažindavo, kad *Epaminondos tragedija* (*Tragedia Epaminondy*, 1756) žymi naujo, klasikinio lenkų teatro pradžią.

Stanislovas Leščinskis (1677–1766)

Konarskio požiūris į valstybės institucijas atrodo kur kas drąsesnis negu Stanislovo Leščinskio, kuris, švedų remiamas, trumpam buvo tapęs Lenkijos karaliumi nuo 1704 iki 1710 ir vėl 1733 metais. Antrą kartą netekęs sosto, jis pasitraukė į Prancūziją, kur parašė prieš *liberum veto* nukreiptą politinį traktatą gudriu pavadinimu *Laisvas balsas, laisvę laiduojantis* (*Głos wolny wolność ubezpieczający*, 1749). Tai daugiau rinkiminės propagandos rašinys, kadangi autorius puoselėjo viltį vėl sugrįžti į sostą. Reformos siūlomos nedrąsiai, akivaizdžiai juntama baimė įžeisti prie „aukso laisvės" pripratusią bajoriją.

Franciszek Bohomolec (1720–1784)

Visi tie, kurie priešinosi nepakeliamai padėčiai, švietimą, literatūrą ir teatrą laikė pagrindiniais permainų instrumentais. Atsitiko taip, jog žmogus, pradėjęs lenkų modernaus teatro istoriją, buvo švietėjas ir dramaturgas kartu. Galima dėl daug ko priekaištauti Jėzuitų ordinui Lenkijoje, tačiau tenka pripažinti bent jau jo neeilinį sugebėjimą atsinaujinti. Bohomolecas buvo jėzuitas, palikęs pėdsaką visame baigiamojo laikotarpio jėzuitų teatre. Aštriai reaguodamas į tradicinius ir populiarius viduramžiškos dvasios jėzuitų vaidinimus, jis atsigręžė į proza parašytas komedijas, pritaikydamas Molière'o ir jo mėgdžiotojų pjeses. Kadangi jis rašė mokyklų teatrams, meilės motyvų ir moteriškų vaidmenų atsisakydavo. Moralistinis Bohomoleco teatras, dažnai pateikdavęs gausybę realistinių detalių, žymi reikšmingą žingsnį naujo dramos suvokimo link, nors mokyklinės komedijos užima tik pirmąją jo ilgo literatūrinio kelio dalį. Jam buvo lemta tapti viena pagrindinių švietimo epochos teatrinio judėjimo figūrų.

Andrzej Załuski (1702–1774)

Andrzejus Załuskis, kurio vardas tebeminimas dėl jo aistringo domėjimosi knygomis, taip pat buvo dvasininkas – Kijevo vyskupas. Jis savo lėšomis surinko apie 400 tūkstančių tomų ir 20 tūkstančių rankraščių biblioteką, kurią padovanojo Lenkijos vyriausybei. Šiai bibliotekai (vadinamai jo vardu) teko įdomus likimas. Po Lenkijos padalijimo caro valdžia surado kažkokį pretekstą išvežti šią vertingą medžiagą į Rusiją,

ir visas rinkinys buvo išgabentas į Peterburgą. Pakeliui kareiviai ir karininkai, vykdę šią operaciją, prarado ar sugadino daugelį vertingų leidinių. Po Rusijos revoliucijos ši biblioteka, nors ir ne visa, sovietinės vyriausybės buvo sugrąžinta į Varšuvą. O 1944 metais Załuskio biblioteka, vienas pagrindinių literatūrinių studijų ir tyrimo centrų, buvo visiškai nacių sudeginta.

Załuskis taip pat užsiėmė senųjų lenkų autorių leidyba ir bibliografija. *Bibliographia Zalusciana,* jo iniciatyva parašyta bibliotekininko Janockio, tapo pirmuoju šios srities moksliniu bandymu. Załuskis buvo šiek tiek ir poetas – rašė prancūziško stiliaus satyras ir vertė Boileau.

ŠEŠTAS SKYRIUS

Antroji aštuonioliktojo amžiaus pusė: švietimo epocha

Istorinės žinios

Reformų stovykla

Jei renesansą vadiname lenkų literatūros „aukso amžiumi", tai trumpą, bet intensyvią švietimo epochą daugeliu požiūrių galima laikyti jungiamąja to, atrodytų, prarasto paveldo ir naujųjų laikų literatūros grandimi. Kultūrinis atgimimas sutapo su paskutiniojo Lenkijos karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymu, todėl dažnai kalbame apie „stanisloviškąjį" laikotarpį. Tačiau iš tikrųjų šalies padėtis buvo tokia, jog plačių pažiūrų ir drąsių idėjų kupini švietimo epochos vyrai nebegalėjo pakeisti įvykių raidos. Vis dėlto tiek literatūra, tiek švietimu, kuriuos jie laikė pagrindinėmis politinio ir visuomeninio poveikio priemonėmis, švietėjai įspaudė lemtingą žymę visos tautos istorijoje. Prancūzų įtaka, kuri amžiaus pradžioje tepalietė siaurą aristokratų ratą, dabar įgavo didesnę reikšmę, kadangi tokių rašytojų kaip Diderot, Voltaire'as, d'Alembert'as bei Rousseau idėjos pradėjo skverbtis į lenkų protus. Racionalizmo srovė Lenkijoje, atstovaujama socinistų, buvo nutraukta išvarius iš šalies arijonus. Tačiau naujos racionalistinės srovės plūdo į Lenkiją iš užsienio, ir šį reiškinį galima palyginti su vaisinga Erazmo humanizmo įtaka šešioliktajame šimtmetyje. Švietėjų būrys nebuvo gausus. Jie kovojo nelygią kovą su atkakliai besipriešinančia, kur kas gausesne valdančiąja bajorų klase, kuri, būdama ištikima „sarmatizmui", nenorėjo priimti jokių naujovių. Štai kodėl visi, kurie priklausė vadinamajai reformų stovyklai (tiek politine, tiek kultūrine prasme), dažnai griebdavosi truputį konspiracinės taktikos, priimtinos dar ir dėl to, kad beveik visi jie

buvo susiję su masonų judėjimu. Įvertinant jėgų nelygybę, jų pasiekimai tikrai puikūs. Kliūtys, kurias jie sutikdavo savo kelyje, buvo ne tik vidinės. Tarptautinė šalies padėtis, išaugus karinei Rusijos ir Prūsijos galiai, buvo beveik beviltiška. Rusija Respublikos atžvilgiu siekė išlaikyti *status quo*, kadangi tuometinė Lenkijos sistema garantavo jos inertiškumą. Tad Rusija apsimetė palaikanti „aukso laisvę" (to negalėjai pasakyti apie jos elgesį savo pačios namuose). Reformų stovyklos atstovai, sekdami prancūzų filosofais, ginančiais žmonių lygybę ir individo teisę vertinti institucijas remiantis proto kriterijais, aiškiai suvokė padarinius, kuriuos sukėlė absoliutistinio tarpsnio Lenkijos istorijoje nebuvimas. Todėl jiems rūpėjo ne didinti sarmatiškąją „aukso laisvę", o stiprinti vykdomąją valdžią, įsteigiant paveldimą konstitucinę monarchiją su parlamentu, veikiančiu daugumos valdžios pagrindu; vadinasi, jie kovojo ir už *liberum veto* panaikinimą.

Religija ir masonerija

„Proto era" autoritetu skelbė patį žmogų, o ne dieviškąjį apreiškimą, kuris nuo septynioliktojo šimtmečio tapo prieinamas racionaliems tyrinėjimams ir buvo priimtinas tik tiek, kiek atitikdavo tariamai įgimtas sveiko proto nuostatas. Deizmas, tikėjimas Dievu nelyginant išmintingu laikrodininku, abejingai stebinčiu savo sukonstruotą mechanizmą, paskatino religinio skepticizmo plitimą ir vienodai užkrėtė tiek pasauliečius, tiek dvasininkus. Neperdedant galima pasakyti, kad šviečiamosios dvasios ramsčiai Lenkijoje buvo elegantiški, skeptiški, dažnai laisvamaniai kunigai, spindėte spindėję prancūziškomis manieromis. Jų dėka žodyne atsirado nauja sąvoka: *labuś* (iš prancūziško *l'abbé*). Daugelis jų, įskaitant Bažnyčios didžiūnus, priklausė masonams. Masonų ložių vaidmuo buvo labai svarbus, kadangi jose susitikdavo įvairūs visuomenės sluoksniai. Būdavo priimami ne tik kilmingieji bei dvasininkai, bet ir turtingesni miestelėnai, tarp jų kai kurie žydai. Reformos stovyklos strategija buvo rengiama masonų susirinkimuose, ir verta pastebėti, jog pats karalius buvo ložės narys.

Karalius

Stanislovas Augustas Poniatovskis (1732–1798) neturėjo karališko kraujo. Jis buvo kilęs iš turtingos aristokratų šeimos, gavo puikų išsilavinimą Lenkijoje ir Paryžiuje, kalbėjo keliomis užsienio kalbomis ir neabejotinai priklausė Europos

intelektualiniam elitui. Jaunystėje jis tapo Jekaterinos Didžiosios meilužiu ir vėliau, 1764 metais, stipriai spaudžiant Rusijos diplomatijai buvo išrinktas Lenkijos karaliumi. Tai buvo labai prieštaringas asmuo, kai kurių istorikų kaltinamas nesibaigiančiais išsisukinėjimais ir svyravimais politikoje, silpnadvasiškumu Rusijos atžvilgiu ir perdėtu polinkiu kolekcionuoti meilužes. Vis dėlto karalius buvo viena pagrindinių reformų stovyklos, kurios planai akivaizdžiai kirtosi su Rusijos interesais, varomųjų spyruoklių; nors tuo pat metu, likdamas ištikimas Jekaterinai ir aiškiai suvokdamas Lenkijos bei Rusijos jėgų nelygumą, neretai būdavo priverstas atsimesti nuo karštesnių reformatorių – tokia politika įstumdavo jį į neišsprendžiamus prieštaravimus. O dėl jo malonumų vaikymosi, tai aštuonioliktasis šimtmetis apskritai buvo visuotinio palaidumo laikotarpis ne tik Lenkijoje. Libertinizmo sostine turbūt galima laikyti Romą (jau nekalbant apie Veneciją). Dorovinis pakrikimas buvo toks didelis, kad jaunos romantikų kartos moterys devynioliktojo šimtmečio pradžioje su siaubu žvelgė į savo senelių lengvabūdiškumą.

Baro konfederacija ir pirmasis padalijimas

„Konfederacija" vadintas bet koks prieš centrinę valdžią nukreiptas bajorijos judėjimas. Tarptautinė įtampa, padidėjusi prieš Rusijos–Turkijos karą (1768–1772), sukėlė atgarsį Lenkijoje, turėjusioje bendrą sieną su Turkija: Bare, Podolės mieste netoli turkų sienos, bajorija prisiekė kovoti prieš Lenkijos karalių ir kai kuriose šalies vietose išsidėsčiusias rusų kariuomenės dalis. Paskatos buvo patriotinės pačia tradiciškiausia prasme; Baro konfederacija neatspindėjo jokių progresyvių tendencijų. Rusų kariuomenė, nugalėjusi turkus, kartu numalšino ir Baro konfederaciją. (Vienas jos vadovų, Kazimierzas Pułaskis, emigravo į Ameriką, kur tapo Amerikos Nepriklausomybės karo didvyriu.) Konfederacija suteikė pretekstą pirmajam Lenkijos padalijimui (1772) – apie šį žingsnį prieš tai ilgai diskutuota kaimyninių valstybių diplomatiniuose sluoksniuose. Rusija pasiėmė žemes į rytus nuo Dnepro ir Dvinos upių; Pomeranija atiteko Prūsijai; o pietrytinė Lenkija (vadinama Galicija, iš ukrainietiško *Halič, Halyčyna*) – Austrijai. Šis lenkus ištikęs smūgis padėjo jiems įsisąmoninti reformų būtinumą ir palengvino pastangas tų, kurie norėjo pakeisti tuometinę padėtį.

Nacionalinė edukacinė komisija

1773 metais buvo įsteigta Nacionalinė edukacinė komisija, turėjusi tokius plačius įgaliojimus, kad ją galima laikyti pirmąja švietimo ministerija Europoje. Ji iš pagrindų pakeitė jaunimo mokymą reguliavusią sistemą ir sukūrė unifikuotą mokyklų tinklą. Šis uždavinys tapo išsprendžiamas pirmiausia dėl to, kad nustojo veikęs Jėzuitų ordinas, kurį tais pačiais metais paleido popiežius, įsiklausęs į daugybę nusiskundimų, iš įvairių Europos vietų plaukiančių ordino adresu. Didžiulius ordino dvarus, mokyklų pastatus ir bibliotekas perėmė Nacionalinė edukacinė komisija. Jos veikla apėmė visą švietimą nuo universitetų iki pradinių mokyklų. Vilniaus jėzuitų akademija buvo astronomo (ir dvasininko) Marcino Poczobutto pertvarkyta į universitetą, o vienas radikaliausių reformų stovyklos vadovų (irgi dvasininkas) Hugo Kołłątajus įliejo šviežios gyvybės Krokuvos universitetui, pradėdamas taikyti naujus mokymo metodus ir programą, kurioje daugiau dėmesio skirta gamtos mokslams.

Vadovėlių poreikis privertė Edukacinę komisiją sukurti Vadovėlių draugiją, kuri, rengdama konkursus, skatino juos rašyti. Tuo pat metu buvo kuriamas mokslinis lenkiškas žodynas. Šį darbą dirbo tokie iškilūs mokslininkai kaip jau minėtas astronomas Poczobuttas, botanikas Jundziłłas (*Lietuvos Floros* autorius), broliai Śniadeckiai: matematikas Janas ir chemikas Jędrzejus.

Nacionalinės edukacinės komisijos veikla turėjo ilgalaikį, devynioliktąjį šimtmetį siekusį, poveikį. Galima net pasakyti, kad ji padėjo susiformuoti naujam rašytojo tipui: tai buvo jau nebe savamokslis mėgėjas, o gerą humanistinį išsilavinimą universitete ar aukštojoje mokykloje gavęs žmogus.

Spauda

Pirmasis laikraštis Lenkijoje pasirodė 1661 metais, bet bendras lygio smukimas nepalankiai veikė spaudos vystymąsi vėlesniais dešimtmečiais. Stanisloviškojoje epochoje padėtis visiškai pasikeitė. Galima suskaičiuoti apie devyniasdešimt (apie šešiasdešimt pačioje Varšuvoje) periodinių leidinių pavadinimų, nors daugelis jų buvo neilgaamžiai. Reikšmingiausias viešosios nuomonės formuotojas buvo *Monitor*, leidžiamas pagal londoniškio *Spectator* pavyzdį. Šis Franciszeko Bohomoleco redaguojamas žurnalas pasirodė 1765 metais ir ėjo maždaug du dešimtmečius. Jį galima apibūdinti kaip

moralistinį periodinį leidinį ir pirmąjį literatūrinį žurnalą Lenkijoje. Nepasitenkindami spaudoje pateikiama medžiaga, daugelis turtingų provincijoje gyvenančių žmonių Varšuvoje išlaikydavo nuosavus korespondentus, privalėjusius laiškais pranešti savo globėjams paskutines naujienas bei paskalas. Tuo metu taip pat atsirado nauja institucija, padedanti sklisti žinioms ir įvykių vertinimams, būtent kavinė. Baigiantis stanisloviškajam laikotarpiui, Varšuvos gyventojai buvo ne tik gerai informuoti ir aistringai besidomintys politika, bet, palaikydami progresyvias idėjas, kartu su jakobinų gerbėjais sudarė galingą ir nepaprastai reikšmingą politinę jėgą.

Klasikinis stilius

Lenkų literatūrinė kalba tuo metu patyrė tikrą revoliuciją. Švietimo epochos žmonės savo idealu laikė aiškų ir tikslų stilių, susiformavusį veikiant prancūzų klasicizmui bei antikinei poetikai. Boileau, kuris, priešindamasis barokui, sunormino prancūzų eilėdaros taisykles, taip pat ir Lenkijoje buvo pripažintas įstatymdaviu. Franciszekas Ksaweras Dmochowskis (1762–1808) perteikė Boileau *L'art poétique*, visiškai jį „sulenkindamas" ir savo amžininkų raštus pateikdamas kritiškai diskusijai (1788). Buvo reikalaujama kalbos grynumo ir kovojama su „makaroninėmis" inkrustacijomis. To meto periodiką ir vienkartinius laikraštėlius užtvindė ugningos polemikos apie gero skonio taisykles. Barokinis „nesaikingumas" literatūroje bei teatre buvo atmestas kaip barbariškas. Visų dėmesys nūnai krypo į lenkų renesansinius poetus – skaidraus ir išbalansuoto stiliaus pavyzdžius.

Kiti „proto eros" aspektai

Būtų neteisinga nepaminėti kitų aštuonioliktojo amžiaus aspektų, kadangi tai nebuvo vien tik racionalizmo epocha. Sentimentalioji literatūra, kuriai, šiaip ar taip, priklauso nemaža dalis Rousseau veikalų, turėjo didelį pasisekimą. Į lenkų kalbą buvo išversti Richardsono ir Fieldingo romanai. Kita vertus, jautėsi polinkis į pietizmą ir misticizmą. Kai kurie lenkai vaidino reikšmingą vaidmenį „mistinėse" prancūzų ložėse, besidauginusiose paskutiniaisiais priešrevoliuciniais dešimtmečiais. Europa buvo be galo kosmopolitiška dėl naujos universalios, prancūzų, kalbos, kuri pakeitė lotynų kalbą, ir idėjos iš vienos šalies į kitą keliaudavo labai sparčiai. Todėl paslaptingi, keisti, antgamtiniai dalykai žavėjo visas Europos sostines, kaip liudija nepaprasta tarptautinė Cagliostro

karjera. Demoniškumas irgi lengvai pavergdavo vaizduotę, ir markizas de Sade'as nebuvo vienintelis šios srovės atstovas. Šiuo požiūriu lenkų rašytojo Jano Potockio, *Rankraščio, rasto Saragosoje* (*Rękopis znaleziony w Saragossie*) autoriaus, figūra darosi mažiau nesuprantama.

Žydai

Keletą šimtmečių lenkų žydai gyveno visiškai izoliuotą nuo juos supančių krikščionių gyvenimą, turėdami nuosavas teisines, baudžiamąsias, finansines, religines ir švietimo institucijas. Žydų bendruomenių sąjunga, įkurta šešioliktajame amžiuje žydų pagalvės mokesčiui rinkti, turėjo didelę autonomiją; tačiau jau kitame šimtmetyje jų pusmetinės sesijos (*Zjazd Żydów koronnych*) pasidarė labai panašios į lenkų Seimą su *liberum veto*, pavydu ir grupuočių kovomis. Kas tiko visai šaliai, kai kalbėjome apie sunkius kazokų sukilimo ir Švedų karo padarinius, dar labiau tinka žydams, kurie kaip mokesčių rinkėjai, nekilnojamojo turto savininkai ir lenkų didikų įgaliotiniai buvo tūkstančiais žudomi Ukrainoje, o bendras miestų nuosmukis po Švedų karo palietė juos labai smarkiai. Tai paruošė palankią dirvą karštligiškam mesijo laukimui, ir iš tiesų Lenkijoje atsirado labai daug žydų, įtikėjusių mesiju, vadinamu Sabbatai Zevi, kuris apsireiškė Smirnoje. 1701 metais maždaug tūkstantis du šimtai žydų eretikų patraukė į atgailos žygį iš Lenkijos per Austriją bei Italiją į Palestiną. Sabbatai Zevi tikinčiuosius, kurių neglumino tai, kad jų mesijas mirė būdamas musulmonas, uoliai persekiojo rabinai; tačiau mesijo laukimo nuotaikos išsilaikė visą aštuonioliktąjį šimtmetį ir turėjo įtakos dviem galingiems lenkų žydų judėjimams: chasidizmui ir frankizmui. Chasidizmą (nuo hebrajiško žodžio *chasid* – „pamaldus") įkūrė Izraelis ben Eliezeris, vadinamas Baal-Šemu (1700–1760), paprastas kaimo žydas iš Karpatų kalnų netoli pietinės Respublikos sienos. Vardas *Baal-šem* hebrajiškai reiškia „vardo valdovas" ir apibūdina mesianistinį pranašą. Pradžioje chasidizmas turėjo ryškų jo pradininko antspaudą. Tai buvo po miškus klajojantis svajotojas, paveiktas ukrainiečių folkloro ir greičiausiai ekstatiškos (krikščionių stačiatikių) chlystų sektos. Priešindamasis rabinų tradicijai, Baal-Šemas sukūrė džiaugsmingą mistinę religiją, kurioje su Dievu bendraujama per dainą, šokį, vyną ir darbą, o ne per sinagogą ir šventųjų raštų studijas. Ši mistinė srovė,

kurios dvasia neretai lyginama su šv. Pranciškaus Asyžiečio mokymu, netrukus išsigimė į naujos rūšies organizuotą konfesiją, sureikšmindama asmenį, vadinamą cadiku, arba šventuoju vyru, galintį bet kada iššaukti antžmogiškas galias, bendruomenės labui bendraujantį su Dievu ir iš tikrųjų esantį virš gėrio ir blogio. Cadikai kaupė didžiulius turtus, išlaikė dideles svitas ir prabangius dvarus. Šio judėjimo atskalūnai būdavo persekiojami net iki nužudant ar įkalinant iki gyvos galvos. Vis dėlto chasidizmas, ypač tik prasidėjęs, davė aukštos prabos religinių mąstytojų ir šiandien yra tapęs bendro kultūrinio paveldo dalimi, ypač Martino Buberio raštai. Su šia srove įnirtingai kovojo rabinai, todėl aštuonioliktasis šimtmetis kupinas rabinizmo ir chasidizmo susirėmimų; nors šie abu konkurentai suvienijo jėgas prieš jų bendrą priešą – pirmuosius *Haskala* (švietimo epochos) pasireiškimus – pasaulėžiūrą, kuri siekė išvesti žydus iš jų uždarų bendruomenių.

Kita žydų mesianistinių vilčių atžala buvo frankizmas – nuo jo pradininko Jakubo Franko (1726–1791) vardo. Franko tėvas paliko Lenkiją, bėgdamas nuo persekiojimų kaip Sabbatai Zevi išpažinėjas, o pats Jakubas Frankas daug keliavo po Rumuniją ir Graikiją, kur (Salonikuose) jam pavyko sutikti tuos Sabbatai tikinčiuosius, kurie, sekdami savo mesiju, priėmė islamo tikėjimą, bet širdyje liko žydai. Supažindintas su slaptais šios sektos mokymais, Frankas pats pasiskelbė mesiju (*Santo Señor*, ispaniška Salonikų žydų šneka). Jis žvelgė į Lenkiją kaip į Pažadėtąją Žemę ir grįžęs į ją buvo entuziastiškai sutiktas, daugiausia rabinams besipriešinančių varguolių, bet ir kai kurių įtakingų žydų. Naujuoju mesiju pasiskelbęs Frankas apreiškė žydų įstatymo pabaigą ir, tiesą sakant, visų įstatymų galą – „Aš atėjau panaikinti visų įstatymų bei religijų, idant suteikčiau gyvybės pasauliui." Kilimas į laisvės ir gerovės karalystę baigėsi pasibjaurėtinu iškrypimu. Franko mokymuose aiškiai įžvelgiama manichėjiškoji tradicija, tokia stipri Balkanuose. Blogis turėjo būti nugalėtas blogiu, nuodėmė – nusidėjimu. Frankistai, kaip ir chasidai, praktikuodavo ekstatiškus šokius bei dainas, palydimus plojimais, tačiau taip pat atlikdavo orgiastinius ritualus, kur vyrai ir moterys nusirengdavo, „idant tiesą išvystų visiškai nuogą", ir lytiškai santykiaudavo su kuo pakliūna – vien tik vadovas likdavo

nuošalyje. Frankas naujai interpretavo Kabalos mistinės trejybės idėją kaip šventojo Pirmapradžio (*Attika kadiša*), šventojo Karaliaus (*Malka kadiša*), t.y. mesijo (paties Franko), ir Pirmapradės Motinos (*Matronita elyona*), kuri buvo ne kas kita, o Franko duktė Ewa, sąjungą. Frankistai tokiomis apeigomis kėlė siaubą, todėl 1756 metais rabinai juos pašalino iš žydų bendruomenės – jų žmonos ir dukterys buvo paskelbtos kekšėmis, jų vaikai – benkartais, ir bet kokie santykiai su jais turėjo užtraukti prakeiksmą. Po užsitęsusių derybų su Romos katalikų hierarchija nedidelė jų dalis atsivertė į katalikybę; jie gavo bajorų titulus. Tačiau dauguma išreiškė paklusnumą žydų vyresniesiems ir viešai išpažino savo klaidas, nors nemažai atsimetėlių finansiškai teberėmė frankizmą. Pats Frankas pakrikštytas Varšuvoje 1759 metais (krikštatėvis buvo pats karalius), o tiems, kurie juo sekė, primetė dvigubą religinį gyvenimą. Jo mokymo požiūriu krikštas buvo laikomas didžiausiu pažeminimu, kurį reikia patirti pakeliui į naująjį pasaulį. Tikintiesiems būdavo patariama įgyti karinių įgūdžių, idant jie būtų pasiruošę galutinio perversmo kovoms. Greičiausiai dėl to keletas narsių lenkų karininkų į Napoleono kariuomenę buvo atėję iš frankistų gretų – pavyzdžiui, artilerijos generolas Aleksandras Matuszewskis. Katalikų dvasininkija greitai perprato dvigubą Franko žaidimą ir įkalino jį Čenstakavo vienuolyne, kur mesijas praleido dvylika metų. Vėliau jis emigravo į Ofenbachą Vokietijoje ir ten, pasivadinęs „grafu Franku", važinėdavo kunigaikštiška karieta apsuptas raitos, fantastiškomis uniformomis vilkinčios apsaugos. Prancūzijos revoliucija atrodė tarytum Franko pranašysčių įsikūnijimas, ir daug buvusių jo sekėjų susidėjo su jakobinais (tarp jų aiškus Franko įpėdinis ir sūnėnas, Vienoje žinomas Franko Thomo Edlerio von Schönfeldto vardu, ir jo brolis Emanuelis), kaip paaiškėjo, tik tam, kad netektų galvų giljotinoje drauge su Dantonu 1794 metais. „Frankistai" išliko aktyviąja lenkų visuomenės dalimi, ir keletas iškilių lenkų šeimų, garsėjusių masoniška veikla ir dalyvavimu 1830 bei 1863 metų sukilimuose, buvo kilusios iš Franko sekėjų. Iš pradžių jie stengėsi išlaikyti savo tapatybę, tuokdamiesi tarpusavyje, tačiau pamažu visiškai susimaišė su aukštesniaisiais visuomenės sluoksniais.

Keturmetis Seimas

Keturmetis Seimas (1788–1792) tapo kovos lauku karštligiškai manevravusiai užkulisiuose reformų stovyklai (tokia taktika iš konservatorių susilaukė kaltinimų nesąžiningumu). Progresyviojo bloko pastangos sustiprinti valstybę priimant naujus įstatymus, ypač tuos, pagal kuriuos buvo įkurta reguliari 100 tūkstančių vyrų kariuomenė, buvo sėkmingos (tačiau dėl lėšų stokos šis skaičius niekada nebuvo pasiektas). Pasinaudojus spauda, teatru ir Varšuvos gyventojų spaudimu, 1791 metais reformų stovyklai pavyko skubos tvarka Seime prastumti naują, vadinamąją Gegužės 3-iosios, konstituciją, kuri užtikrino sosto paveldimumą, panaikino *liberum veto* ir pripažino kai kurias miestiečių bei valstiečių teises. Kovose, vykusiose po Lenkijos padalijimo, Gegužės 3-iosios konstitucija tapo nelyginant gaire, rodančia kelią naujo tipo demokratijai. Jekaterinos reakcija į tai buvo žaibiška. Maskvos sukurstyti, keli lenkų didikai 1792 metais įkūrė Targovicos konfederaciją ir kreipėsi į Jekateriną Didžiąją, prašydami apginti juos nuo Seimo „tironijos", užsimojusios prieš lenkų „aukso laisvę". Rusų propaganda pateikė naująją konstituciją kaip grėsmingą jakobinų užkrato iš Prancūzijos plitimo ženklą. Kilo Lenkijos–Rusijos karas, lenkų kariuomenė buvo sutriuškinta, ir šalis antrą kartą padalyta (1793). Kadangi Rusija negalėjo okupuoti Lenkijos viena pati, nesutikdama Prūsijos karaliaus pasipriešinimo, Lenkijos kaimynai nuo jos taip pat atsirėžė milžiniškas teritorijas. Prūsijos užimamų provincijų siena ėjo netoli Varšuvos, o Rusijai atiteko beveik visa Ukraina ir didžioji dalis Gudijos į šiaurę nuo Pripetės pelkių. (Austrija nedalyvavo antrajame padalijime.) Gardino mieste į sesiją susirinko naujas Seimas. Rusų durtuvų šešėlyje jis ratifikavo padalijimo sutartį ir panaikino Gegužės 3-iosios konstitucijos įstatymus.

Kosciuškos sukilimas

Reformų stovyklos suformuota progresyvi viešoji nuomonė atsakė į antrąjį padalijimą visus pakviesdama prie ginklo. Prisiminkime, kad simpatijos porevoliucinei Prancūzijai jau buvo labai stiprios ir daug vilčių dėta į prancūzų perversmo padarinius – ši, nors kiek ir ankstyvoka, viltis nebuvo visai nepamatuota, kaip netrukus įrodė Napoleono armijų pergalės. Vadovauti sukilimui buvo pavesta Tadui Kosciuškai (Tadeusz Kościuszko). Neturtingos bajorų šeimos palikuonis Kosciuška

išsilavinimą įgijo Varšuvos karo akademijoje, po to kelerius metus studijavo fortifikacijų ir laivų statybą Prancūzijoje. Grįžęs į Lenkiją, pastebėjo, jog dėl lenkų kariuomenės silpnumo jis nesuras kur pritaikyti artileristo sugebėjimų. Galiausiai asmeninė nesėkmė (merginos, kurią jis įsimylėjo, tėvai aristokratai neleido už jo tekėti) paskatino jį ieškoti laimės Amerikoje. Tarnaudamas kariniu inžinieriumi Amerikos Nepriklausomybės karo metu jis statė Saratogos bei Vest Pointo įtvirtinimus ir šiai kampanijai baigiantis gavo brigados generolo laipsnį. Prieš grįždamas į Lenkiją, jis pavedė bičiuliui Jeffersonui suteikti laisvę savo juodaodžiams vergams, kuriuos buvo gavęs kartu su dvaru. Politinėmis pažiūromis jis buvo Jeffersono sekėjas ir simpatizavo Prancūzijos revoliucijai. Jis kovojo 1792 metų Lenkijos–Rusijos kare (vadovavo Dubienkos mūšiui) ir po pralaimėjimo buvo priverstas palikti Lenkiją, tačiau 1794-aisiais, išgirdęs apie naują kampaniją, perkirto sieną ir perėmė vadovavimą sukilimui. Čia jis bandė pritaikyti savo amerikietišką patirtį organizuodamas valstiečių milicijos būrius, kuriuos, stokodamas šautuvų, apginklavo dalgiais. Šie valstiečiai, užpuolę Rusijos artileriją, palengvino pirmąją Kosciuškos pergalę prie Raclavicų netoli Krokuvos. Be Krokuvos, sukilimų centrais tapo Varšuva ir Vilnius. Pastarasis regėjo jakobiniškų polinkių revoliucionierių Jokūbą Jasinskį užimant rusų garnizoną. (Varšuvoje buvo įkurtas jakobinų klubas.) Demonstruojančios minios paskelbė ir įvykdė mirties nuosprendžius didikams, apkaltintiems susidėjus su rusais; tarp pakartųjų būta ir vieno vyskupo. 1794 metų gegužį Kosciuška išleido dekretą, panaikinantį asmeninę valstiečių baudžiavą ir gerokai sumažinantį skaičių dienų, kurias jie turėjo atidirbti pono laukuose už jų pačių naudojimuisi suteiktą gabalėlį žemės. Tačiau lenkų sukilėlių kariuomenė negalėjo neribotą laiką priešintis jungtinėms Rusijos ir Prūsijos karinėms pajėgoms. Prūsų kariuomenė užėmė Krokuvą ir kokius du mėnesius nesėkmingai laikė apsiautusi Varšuvą, kurios prastuomenė aiškiai palaikė pačius radikaliausius jakobinų revoliucionierius.

Prie Maciejovicų, kruviname lenkų ir rusų kariuomenių mūšyje, kuriame abi pusės prarado apie 40 procentų savo žmonių, lenkų pajėgos buvo sumuštos ir Kosciuška paimtas

į nelaisvę. Rusijos generolas Suvorovas, užėmęs Varšuvos priemiestį Pragą, įsakė nužudyti apie dešimtį tūkstančių vyrų, moterų ir vaikų, šitaip priversdamas Varšuvos gynėjus pasiduoti. Lenkijos kaimynai nedelsdami vingriais argumentais pasiteisino prieš užsienio valstybes, apsimesdami, kad jie veikė norėdami užkirsti kelią dar vienam revoliucijos židiniui Europoje. Trečiasis ir paskutinysis Lenkijos padalijimas (šį kartą dalyvaujant ir Austrijai) įvyko 1795 metais, ir Respublika išnyko iš pasaulio žemėlapio.

Napoleoniškieji lenkų legionai

Nepraėjo nė dveji metai po paskutinio padalijimo, kai buvo sukurta nauja lenkų kariuomenė kaip prancūzų revoliucinės armijos, vadovaujamos Napoleono Bonaparto, dalis. Lenkų legionas Italijoje pritraukė nemažai savanorių ir dalyvavo daugelyje mūšių – tarp kitų ir užimant Burbonų valdomą Neapolio karalystę. Šios kariuomenės eilėse tarnavo būrys apsišvietusių karininkų, kurie jungėsi į ložes ir kūrė literatūros veikalus, tapusius jungiamąja švietimo ir romantizmo literatūros grandimi. Vieno tų Napoleono karininkų, Józefo Wybickio, sukurtai dainai vėliau buvo lemta tapti lenkų tautiniu himnu „Jeszcze Polska nie zginęła" („Dar Lenkija nežuvo").

Teatras

Monitor

Atrodo, tikslingiausia bus pradėti nuo teatro, nes jis sukaupė visas naujai atrastas energijas ir tapo pačiu efektyviausiu reformų stovyklos ginklu. Tiek pijorų, tiek jėzuitų mokyklų teatrai pateikė publikai prancūzų klasikinį repertuarą, tačiau Lenkijoje naująją dvasią išreiškė komedija, o ne tragedija. Realistinės Franciszeko Bohomoleco komedijos, modeliuojamos pagal Molière'ą, pliekė tiek „sarmatizmą", tiek tuščią visko, kas prancūziška, mėgdžiojimą. Bohomolecas surado sąjungininką – karalių Stanisovą Augustą Poniatovskį, kuris, be kitų sugebėjimų, mokėjo anglų kalbą ir kuris įsakė pastatyti Shakespeare'o statulą savo rūmų (Lazienki) kieme tarp kitų didžiųjų teatro žmonių statulų. Poniatovskio iniciatyva 1765 metais buvo įsteigtas žurnalas *Monitor*, ir nuo tos akimirkos scena bei spauda ėmė dirbti ranka rankon. Karalius, kaip

ir jo pirmtakai, išlaikė italų operos trupę, o italų bei prancūzų aktoriai rengdavo spektaklius plačiajai publikai. Tokiai praktikai pradžią davė saksiškieji karaliai Augustas II ir Augustas III, tačiau Stanislovas Augustas įsakė papildomai suburti nuolat veikiantį lenkų aktorių kolektyvą; tad lenkų profesionalaus teatro istorija prasideda 1765 metais pirmuoju šios trupės spektakliu už įėjimą susimokėjusiai publikai. Kelerius metus tas teatras priklausė pačiam karaliui, bet, sunkėjant finansinei padėčiai, apie jo statusą buvo diskutuojama Seime, ir Varšuvos teatras tapo nacionaline institucija.

Bohomolecas, *Monitor* leidėjas ir nuolatinis bendradarbis, į jo puslapius įvedė nemažai komiškų, satyrinių personažų. Tie patys personažai veikė ir jo komedijose. Tiek žurnalas, tiek Bohomoleco pjesės atstumdavo tuos, kam jis taikė savo satyrą. Todėl vienoje komedijų, pavadintoje *Monitor,* jis įkūnijo įdomų (beveik pirandelišką) sumanymą: mes matome mažo miestelio smuklę, kurioje susirinko įvairūs žiūrovams pažįstami Bohomoleco personažai, išgirdę, kad į miestelį atvyko *Monitorius*. Įsivaizduodami, jog tai konkretus asmuo, nusprendžia jam atkeršyti. Kai kurie veikėjai reikalauja jam nukirsti pirštus, kiti pasisako už legalesnius metodus. Galiausiai įeina žmogus ir sakosi esąs pamalonintas, kad jie palaikė jį *Monitoriumi,* tačiau jis tėra vienas jo bendradarbių. Šis žmogus, Bohomoleco *alter ego,* švelniai nuginkluoja savo priešininkus. Pavyzdžiui, girtuoklystę įkūnijančiam personažui jis pasako, jog tuose satyriniuose straipsniuose buvo pliekiama girtuoklystė apskritai, ir jis tikisi, kad niekas juose negali atpažinti konkrečiai savęs. Į tai jam atsakoma: „Žinoma, aš geriu, bet nesu girtuoklis." Lygiai taip pat prietaringasis personažas neprisipažįsta esąs prietaringas ir t.t. Tad dėl savo priešininkų aklumo autorius išsigelbsti.

Kai kurie straipsniai apie teatrą *Monitoriuje* buvo inspiruoti paties karaliaus, kuris nebuvo prancūzų dogmatiško trijų vienovių principo laikymosi šalininkas. Tačiau Samuelį Johnsoną skaityti mėgstantis karalius buvo ganėtinai užsidaręs savo pomėgių rate, o lenkų drama judėjo link glaustos, aiškios prancūziško stiliaus papročių komedijos, dažniausiai parašytos eilėmis (nors pats Bohomolecas rašė proza). Kai kuriems įvairių dramaturgų sukurtiems komiškiems personažams buvo

lemta ilgai gyvuoti lenkų scenoje, ir jie persikėlė į aštuonioliktojo šimtmečio lenkų teatro įpėdinio Aleksandro Fredro (1793–1876) kūrinius.

Franciszek Zabłocki (1754–1821)

Be galo produktyvus, talentingas satyrikas Franciszekas Zabłockis parašė apie šešiasdešimt komedijų, nukreipdamas savo meistriškos eiliuotos ir prozinės kritikos smaigalį į „sarmatizmo" pasaulėžiūros atstovus. Jis skolindavosi siužetus iš įvairių užsieninių autorių – Beaumarchais, Diderot, Romagnesi, tačiau turėjo retą dovaną kurti grynai vietinius tipažus. Tai didelis jo garsiausių eiliuotų komedijų, tokių kaip *Sarmatizmas* ar *Besimerginantis dabita* (*Fircyk w zalotach*), nuopelnas. Tačiau, be stebėtojo sugebėjmų, Zabłockis poetas mokėjo tiesiog meistriškai trylikaskiemenėmis eilėmis perteikti realistines ir ypač humoristines situacijas. Tai nebuvo vienintelis dramaturgas, taikęs šį įprasčiausią lenkų klasicizmo metrą, tačiau paplitusių posakių vartojimo sąlygojamas jo poetinės kalbos gyvumas pelnė autoriui aštuonioliktojo šimtmečio publikos prielankumą ir daro jo kūrybą visiškai paskaitomą šiandien. Zabłockio komiškų personažų ir šnekamosios kalbos poezijoje vartojimo atgarsių galima rasti Mickevičiaus poemoje *Ponas Tadas*.

Julian Ursyn Niemcewicz (1757–1841)

Pasirinkimas įtraukti Julianą Ursyną Niemcewiczių į skyrių apie teatrą priklauso grynai nuo susitarimo, kadangi apie jį lygiai taip pat sėkmingai galima kalbėti kaip apie poetą, romanistą, vertėją ar kronikininką. Tačiau didžiausi jo pasiekimai yra susiję su teatru.

Niemcewiczius – tai viena spalvingiausių asmenybių lenkų literatūroje. Per savo ilgą gyvenimą jis regėjo keletą visiškai skirtingų istorinių laikotarpių.

Gimęs vidutinių bajorų šeimoje, jis įgijo gerą išsilavinimą Varšuvos karo akademijoje, kur jo polinkis į literatūrą patraukė galingų kunigaikščių Czartoryskių dėmesį. Naudodamasis privačiomis stipendijomis, jis daug keliavo po užsienio šalis – Italiją, Prancūziją ir Angliją. Niemcewicziaus atsiminimai įgalina mus pajusti jo jaunystės laikais vyravusią atmosferą; autorius nelinkęs nutylėti nei savo meilės nuotykių, nei linksmų smulkmenų, pavyzdžiui, išgertuvių Sicilijoje su keliais jaunais anglais, pasibaigusių tuo, kad jie visi su drabužiais įšoko į Arethusos fontaną ir tebevarvantys nuėjo į operą.

Išrinktas atstovu į Keturmetį Seimą, Niemcewiczius greitai tapo vienu energingiausių reformų stovyklos vadovų – ši padėtis jam netrukdė politiką painioti su meilės reikalais: reformų stovyklą rėmė prūsų ambasadorius Lucchessini (vėliau atsiskleidė šio manevro klasta), ir jo geras draugas Niemcewiczius atsilygino už tą abejotinos vertės prūsų diplomatinę paramą padarydamas jo žmonai vaiką. Pasitarnaudamas savo frakcijai jis pasistengė 1790 metais paskubomis parašyti komediją, pavadintą *Pasiuntinio sugrįžimas* (*Powrót posła*), kuriai suteikė politinio pamfleto bruožų. Pastatyta 1791 metais, ji tapo vienu kanalų, kuriuo Varšuvos publikos, raginančios priimti naują konstituciją, spaudimas pasiekdavo Seimą. Nedaug teturime pavyzdžių, kai spektaklis taip staiga paveikia politinį gyvenimą. Komedija parašyta trylikaskiemeniais rimuotais dvieiliais; ji laikosi trijų vienovių principo ir remiasi meilės intriga. Veiksmas vyksta pasiturinčių bajorų šeimos kaimo dvare. Šeimininkus, poną ir ponią Čemberlenus, autorius vaizduoja širdingai. Jie atstovauja protingajai senosios bajorijos kartos daliai ir nėra priešiškai nusiteikę pasaulio permainoms. Jų sūnus Valerijus, pažangus Seimo deputatas, įsimyli Teresę, kuri su savo tėvais vieši pas Čemberlenus. Į Teresės tėvus autorius ir nukreipia visą pyktį. Pono Gadulskio (Plepio), kuris yra sarmatiškojo lenko paveikslas, personoje publika atpažino tuos Keturmečio Seimo deputatus, kurie obstrukcine taktika priešinosi bet kokioms permainoms. (Vienas tokių deputatų, pamatęs spektaklį, pasakė Seime kalbą, smerkiančią ardomuosius teatro veiksmus, ir net siūlė panaikinti teatrui suteiktas privilegijas – laimei, šiam raginimui nepritarta.) Žodžių srautas liejasi iš Gadulskio burnos; jis samprotauja apie viską – tarptautinę politiką, įstatymus, strategiją, tačiau yra visiškas nemokša. Kita vertus, ponia Gadulska gyvena sentimentalios literatūros pasaulėlyje, ašarodama prie Rousseau *Naujosios Eloizos* ar lenkiško Edwardo Youngo *Naktų* vertimo. Į kas antrą sakinį ji prikaišioja prancūziškų žodžių, tyčiojasi iš savo nuobodaus vyro ir, pasinaudodama jo kvailumu, terorizuoja jį alpulio priepuoliais. Kadangi liūdėti madinga, ji dirbtinai stengiasi susikurti prislėgtą nuotaiką, nuolat šaukdamasi savo pirmojo vyro. Ji žadina žiūrovų žiaurumo instinktus, pirmiausia – norą gerai išperti jai

kailį. Savo podukrą Teresę ji pažadėjusi vienam dabitai, ponui Šarmantskiui (Žavuoliui), kuris rengiasi prancūziška maniera ir nesidomi visuomenės reikalais, nes yra labai užsiėmęs madingomis karietomis, medžioklėmis ir moterimis. Jis neseniai sugrįžęs iš Prancūzijos, tačiau kai deputatas Valerijus pasako Prancūzijos revoliuciją šlovinantį monologą (visai teatro salei plojant), Šarmantskis atkerta, kad jis palikęs šią šalį kaip tik dėl prasidėjusių neramumų. Deputatui išreiškus susižavėjimą anglų parlamentine sistema, Šarmantskis atsako stebėjęs jų žirgus, o ne sistemą. Deja, savo paties nelaimei, jis atskleidžia už sentimentalaus fasado (tokio mielo poniai Gadulskai) besislepiančius tikruosius tikslus – kraičio troškimą. Todėl vienas kitą mylintys Teresė ir jaunasis deputatas gali susituokti, ir viskas pasibaigia gerai.

Dailus, nestokojantis asmeninio žavesio ir literatūrinės šlovės Niemcewiczius pelnė kunigaikščio Adamo Czartoryskio, vieno nedaugelio reformų stovyklą rėmusių didikų, prielankumą. Czartoryskiai (Lenkijoje vadinami tiesiog „Šeima") išlaikė gyvybingą kultūrinį centrą savo dvare Pulavuose. Po Targovicos konfederacijos bei Rusijos intervencijos, kurią sekė antrasis šalies padalijimas ir Kosciuškos vadovaujamo sukilimo protrūkis, Niemcewiczius tapo pastarojo adjutantu ir dalijosi su juo visomis šios kampanijos peripetijomis. Po paskutiniojo mūšio kartu su savo vadu jis pateko į nelaisvę ir, deportuotas į Rusiją, praleido dvejus vienatvės metus Petropavlovsko tvirtovės kalėjime. Šis išbandymas parodė jį esant tvirto charakterio vyrą. Kalėjime jis palaikė formą žaisdamas kamuoliu, pasigamintu iš vienintelės prieinamos medžiagos – savo plaukų. Gavęs šiek tiek knygų įvairiomis kalbomis, jis ieškojo paguodos versdamas Pope'o *Garbanos pagrobimą* (*The Rape of the Lock*).

1796 metais į sostą atėjus carui Pavelui I, Kosciuška ir Niemcewiczius buvo paleisti ir gavo leidimą išvykti iš Rusijos. Niemcewiczius ir jo vadas nedelsdami išplaukė į Ameriką ir Filadelfijoje buvo sutikti entuziastiškai nusiteikusios minios. Tačiau Kosciuška netrukus pastebėjo esąs sekamas dėl savo tariamai proprancūziškų nuotaikų. (Valdančioji federalistų partija buvo labai priešiškai nusiteikusi Prancūzijos revoliucijos atžvilgiu.) Kosciuška slapčia sėdo į Europon plaukiantį

laivą padedamas asmeninio draugo Thomo Jeffersono, kuris su slapta taikos misija pasiuntė jį pas prancūzų revoliucinę vyriausybę. Niemcewiczius pasiliko Amerikoje ir, vedęs našlę ponią Kean, įsikūrė Elizabetoje, Niudžersyje, kur netrukus gavo Amerikos pilietybę. Jo ilgos klajonės po visą Ameriką paskatino jį parašyti įdomų veikalą *Kelionės po Ameriką*. Varšuvoje Niemcewicziaus būta labai aktyvaus masonų ložės *Le Bouclier du Nord* (Šiaurės skydas) nario; kadangi daugelis iškilių Amerikos žmonių priklausė masonams ar rozenkroiceriams, jis galėjo patekti į daugelį visuomenės sluoksnių ir net buvo širdingai priimtas George'o Washingtono dvare. Jo apybraižos apie kasdieninį Maunt Vernono gyvenimą suteikia vertingų ir detalių žinių apie žemės ūkio metodus, juodaodžių vergų buities sąlygas ir pan.

Niemcewiczius praleido Amerikoje apie vienuolika metų, per kuriuos tik kartą buvo parvykęs į Lenkiją. Iš jo įžvalgių Amerikos gyvenimo stebėjimų vieni įdomiausių – kai kurių amerikiečių, su pavydu žvelgusių į Europos revoliucijas ir besiskundusių savo šalies apatija, nusiminimo ir nevilties būsenų vertinimai. Niemcewiczius dažniausiai atsiliepdavo šitaip:

> O beproti, pasakiau sau, pats nežinai, ko nori; turi didelį ir patogų namą, žemės, teikiančios tau keturiskart daugiau gėrybių, negu reikia; gyveni su išmintingais ir laisvais įstatymais, o ilgiesi perversmų ir kraujo. Esi fanatikas, drauguži, tavo smegenys serga, ramybė ir pasiturintis gyvenimas slegia tave, jauti įspūdžių ir sukrėtimų poreikį, kad ir savo namų bei šalies žlugimo sąskaita. Tačiau važiuok į Prancūziją, važiuok į Europą, pažiūrėk, kas ten darosi, ir grįši pagijęs nuo savo beprotybės.

Vis dėlto pats Niemcewiczius 1807 metais, kai Napoleonas įkūrė Varšuvos Kunigaikštystę, visam laikui sugrįžo į Europą. Jis draugiškai išsiskyrė su Amerikoje pasilikusia žmona. Iki 1830 metų jis buvo vienas pirmųjų asmenų lenkų literatūriniame gyvenime. Niemcewicziaus plunksna parašyti pirmieji lenkų skaitytoją pasiekę anglų baladžių vertimai. Jis pirmasis išvertė Gray'aus „Elegiją, parašytą kaimo bažnyčios šventoriuje" ir tapo pirmuoju Byrono vertėju. 1816-aisiais jis išleido *Istorines dainas* (*Śpiewy historyczne*). Tai baladės tipo eilėraščių, sukurtų pagal tam tikrą sumanymą, tomelis: Niemcewiczius jais siekė pailiustruoti Lenkijos istoriją, pasirinkdamas kiekvienos dainos tema didžiuosius praeities valdovus

ir vadus. Šioms „dainoms" buvo sukurta muzika, ir jos tapo nelyginant lenkų tautos abėcėle, išlikdamos nepaprastai populiarios labai ilgą laiką ir ugdydamos visuomenę tautinio romantizmo dvasia. Ši knyga turėjo įtakos ir rusų literatūrai, pradėjusi naują istorinio eilėraščio žanrą. Už šią paslaugą ypač reikia dėkoti Kondratijui Rylejevui, vėliau tapusiam dekabristų sukilimo herojumi, kuris mokėjo lenkiškai, išvertė keletą Niemcewicziaus dainų į rusų kalbą ir pats parašė panašių eilėraščių.

Niemcewiczius taip pat yra kelių romanų autorius. *Du ponai Sieciechai* (*Dwaj panowie Sieciechowie*, 1815) parašytas dviejų kartų atstovų prisiminimų forma – vienas jų iš saksiškosios epochos, kitas – Niemcewicziaus amžininkas. Tai sociopolitinė pasaulėžiūros kitimo studija, atskleidžianti obskurantizmo ir naujos, pažangios dvasios prieštaravimus. *Leibė ir Siura* (*Lejbe i Sióra*, 1821) – tai sentimentalus romanas, parašytas dviejų žydų įsimylėjėlių laiškų forma; čia taip pat Niemcewiczius pirmasis lenkų literatūroje nagrinėja jaunų žydų iš tradicinio geto kultūrinės emancipacijos problemas. *Janą iš Tenčino* (*Jan z Tęczyna*, 1825) galima laikyti pirmuoju lenkų istoriniu romanu, parašytu sero Walterio Scotto stiliumi. Jame vaizduojamas šešioliktojo šimtmečio Lenkijos ir Švedijos gyvenimas bei papročiai. Toks atsigręžimas į šlovingus Zigmanto Augusto valdymo laikus – labai būdinga lenkų nuostata po šalies padalijimo. Be to, tai romanas su potekste: skyriuose, kuriuose kalbama apie švedų karaliaus Eriko XIV pamišimą, skaitytojai rasdavo aliuzijų į beprotišką didžiojo kunigaikščio Konstantino, tikrojo Lenkijos valdovo rusams nugalėjus Napoleoną, elgesį.

Labai aktyviai veikdamas Mokslo bičiulių draugijoje (toks tada buvo Lenkijos mokslų akademijos pavadinimas), Niemcewiczius, tuomet jau turėjęs septyniasdešimt metų, buvo laikomas literatūros patriarchu ir supamas visuotinės pagarbos. Tačiau tai nebuvo paskutinysis jo karjeros etapas. Pralaimėjus 1831 metų lenkų sukilimui, jam teko keliauti į tremtį, palikus visą savo biblioteką bei rankraščius. Jis įsikūrė Paryžiuje, kur 1841 metais mirė, parašęs *Mano laikų atsiminimus* (*Pamiętniki czasów moich*), kerintį visos epochos ir įvairiausių nuotykių Lenkijoje, Italijoje, Anglijoje, Rusijoje ir Amerikoje

paveikslą. Be abejo, NiemceviczIaus negalima pavadinti didžiu rašytoju. Tačiau tai buvo atviro proto žmogus, turintis retą saiko jausmą, padėdavusį jam subalansuoti prieštaringus jo prigimties bruožus: giliai religingas, tačiau nusiteikęs antiklerikališkai; visuomeniškas žmogus, garsėjęs potraukiu nesibaigiančioms meilės intrigoms, ir tuo pat metu intensyviai dirbantis literatūros meistras; intelektualas, godžiai priimantis kiekvieną naujovę, tačiau rūpestingai vengiantis kraštutinumų; pažangus, tačiau skeptiškai žiūrintis į jėga primetamas dorybes, kaip atsitikdavo Prancūzijos revoliucijos metu. Tai pavyzdys rašytojo, kuriame derinosi švietimo epochos ir besiformuojančio romantizmo pasaulėžiūra. Savo daugialypės veiklos viršūnę jis neabejotinai pasiekė Keturmečio Seimo laikais, kai buvo pastatytas jo *Pasiuntinio sugrįžimas*.

Wojciech Bogusławski (1757–1829)

Paminklas Wojciechui Bogusławskiui Varšuvoje įamžina ne tik rašytoją, bet ir lenkų profesionalaus teatro tėvą – aktorių bei režisierių. Jis priklausė tam pačiam visuomenės sluoksniui kaip Niemcewiczius ir Kosciuška, būtent vidutiniajai bajorijai. Jaunystėje jis buvo pasirinkęs karjerą besikuriančioje kariuomenėje, tačiau dėl finansinių priežasčių persimetė į teatrą ir tapo profesionaliu aktoriumi. Vis dėlto teatras turi savo magijos, ir Bogusławskis dirbo kaip užkerėtas. Jis turėjo demoniškos energijos – vaidino, režisavo, organizavo, vertė, adaptavo užsienines ir kūrė savas pjeses. Tai buvo pirmasis tikras Varšuvos nacionalinio teatro direktorius, ir kaip tik jis šiame teatre 1971 metais pastatė Niemcewicziaus komediją – šis faktas aiškiai rodo jo politines simpatijas. Vėliau, rusų intervencijos metu, jis pastatė nuosavą pjesę (angliško romano adaptaciją) *Henrikas VI medžioja,* kuri po nekalta egzotiška išore slėpė revoliucines idėjas. Priklausydamas politiniam pogrindžiui, rengusiam 1794-ųjų sukilimą, tais pačiais metais Bogusławskis parašė ir pastatė originalų spektaklį vodevilio ar komiškos operos stiliumi, pavadintą *Menamas stebuklas, arba Krokuviečiai ir kalniečiai* (*Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale*). Muziką sukūrė jo artimas bendradarbis Janas Stefanis. Tuo metu Kosciuškos vadovaujamo sukilimo banga ritosi į šiaurę nuo Krokuvos, ir pats spektaklis tapo revoliuciniu įvykiu. Norint paaiškinti, kodėl taip atsitiko, pakanka pasakyti, kad spektaklio scenoje pasirodo minios žmonių. Jo siužetas

paprastas. Nuolatiniai vaidai sugadino kaimo netoli Krokuvos ir Tatrų kalnų gyventojų santykius. Abi grupės kovoja tarpusavyje dėl smulkmenos: meilės nuotykio, įžeidusio kalniečių orumą. Jie susitaiko per „stebuklą", kuris viso labo tėra vieno studento, pritaikiusio savo elektrotechnikos žinias, darbas. Publikai tiek Krokuvos valstiečiai, tiek kalniečiai atstovavo liaudies jėgoms ir neišnaudotiems tautos rezervams kaip tik tuo metu, kai Kosciuška kūrė dalgiais ginkluotą valstiečių miliciją. Feodalinis dvaras neminimas; visi veikėjai priklauso žemesniesiems luomams; vienintelis išsimokslinęs žmogus – tai vargšas studentas. Su juo įvedamas tam tikras antiklerikalinis elementas, kadangi menamas stebuklas – tai iš tikrųjų mokslo pergalė. Spektaklio dainos, daugiau ar mažiau tiesiogiai nukreiptos į politiką arba skatinančios publiką projektuoti savo pačios tuometines politines simpatijas į scenoje regimus įvykius, sukeldavo didžiulę emocinę reakciją. Spektaklyje dalyvavęs vokiečių rašytojas pasakoja savo įspūdžius:

> Keli pagrindiniai aktoriai, greičiausiai vykdydami režisūrinį sumanymą, pagal melodiją dainavo savo variacijas, ir netrukus tos parodijos nustelbė originalų tekstą. Jas kiekvienas kartojo su didžiausiu malonumu. Iš teatro jos greitai pasklido po gatves, o po įvykių netoli Krokuvos, Raclavicų kautynių, visi varšuviečiai pavirto operos dainininkais.

Spektaklyje dalyvavę rusų karininkai, nesuprasdami tikrosios užuominų prasmės, plyšo juokais. Tačiau rusų diplomatai parodė daugiau nuovokos, ir po trijų vaidinimų spektaklis buvo uždraustas. Mūsų amžiuje iškilus teatro režisierius Leonas Schilleris, meistriškai mokantis panaudoti masines scenas, išryškino revoliucinį šios pjesės turinį ir pavertė ją nuolatine lenkų teatro repertuaro dalimi.

Net žlugus valstybei, Bogusławskiui pavyko išlaikyti savo trupę. Kelerius metus jis dirbo Lvove, kur tarp kitų spektaklių pastatė *Hamletą*, pats išvertęs jį iš vokiečių kalbos. 1799 metais jis sugrįžo į Varšuvą ir joje įsikūrė visam laikui, nors statė spektaklius daugelyje Lenkijos miestų. Jo pastangomis buvo priimtas specialus įstatymas: visi spektakliai Varšuvoje buvo apmokestinti, ir šitaip surinktos lėšos skiriamos Nacionaliniam teatrui išlaikyti. Jo iniciatyva taip pat įsteigta Teatro komisija, kuri sukūrė „Nacionalinio teatro nuostatus", apibrėžiančius teatro direktoriaus, aktorių, orkestro muzikantų ir t.t.

teises bei pareigas. Šie įstatymai, kaip ir mokesčiai, paaiškina, kodėl visą devynioliktąjį šimtmetį caro policijos pastangos sutramdyti bei rusifikuoti Varšuvos teatrą pasirodė bergždžios. 1825 metais vėl Bogusławskio dėka Varšuvoje pastatytas Nacionalinio teatro pastatas, ir į jo pamatus įmūrytas Bogusławskio raštų komplektas. Savo veikla Bogusławskiui pavyko pakeisti aktoriaus padėtį lenkų viešosios nuomonės akyse. Anksčiau, kai Varšuvoje mirdavo aktorius, tiktai karaliui leidus jo palaikus laidodavo kapinėse. Daugiausia dėl įspūdingo Bogusławskio pavyzdžio viešoji nuomonė pradėjo laikyti aktorių labai garbingos profesijos žmogumi.

Literatai

Ignacy Krasicki (1735–1801)

Amžininkų vadinamas „poetų kunigaikščiu", Ignacas Krasickis buvo tipiškas švietimo epochos atstovas daugeliu požiūrių, ne tik dėl to, kad rašytojo profesiją derino su kunigyste. Tikėdamas, jog religija natūraliai dera su labiausiai žmogui būdinga savybe – protu, jis atrasdavo pagyrimo žodžių visoms religijoms, o skaitant jo kūrybą, nelengva įsivaizduoti, kad autorius dėvėjo sutaną. Nors Krasickis puikiai vykdė dvasininko pareigas, gavo vyskupystę ir užsitarnavo ne vieną paaukštinimą, jis mokėjo džiaugtis gyvenimu. Jo didelių pajamų vos pakako visiems potroškiams tenkinti. Iš šių malonumų pirmiausia reikėtų paminėti aistrą retoms knygoms, sodininkystei ir retoms augalų rūšims, gerų vynų pomėgį ir, ypač senatvėje, potraukį egzotiškiems saldumynams bei uogienėms. Tai buvo aukso vidurio žmogus, besišypsantis, skeptiškas išminčius, mėgstantis nuosaikumą ir niekinantis kraštutinumus. Jo dvasią traukė horaciški renesanso idealai, kontempliatyvus atsiskyrėlio gyvenimas. Tai nekliudė pasireikšti ir dvariškio talentui: Krasickis buvo karaliaus Stanislovo Augusto favoritas, o po pirmojo šalies padalijimo, kai jo vadovaujama Varmijos vyskupystė atiteko Prūsijai, tapo karaliaus Frydricho Didžiojo favoritu. Kaip dažnai pasitaikydavo aname šimtmetyje, jis buvo kosmopolitas, įspūdingų literatūrinių žinių sėmęsis iš lektūros kitomis kalbomis, nors, be abejonės,

daug ką perėmė ir iš jo pasaulėžiūrą formavusio lenkų „aukso amžiaus"; šia prasme pagarba Erazmui Roterdamiečiui jo kūryboje atsispindi gana ryškiai. Kaip poetas jis pirmiausia pasižymėjo kalbos grynumu, to meto poezijoje kuriam laikui prislopinusiu chaotišką barokinį nesaikingumą. Jis tarytum sugrįžo prie aiškios ir paprastos Kochanowskio kalbos, o jo vietą lenkų literatūroje galima palyginti su Alexanderio Pope'o vieta anglų poezijoje. Šis darbštuolis kūrybą laikė ypatingu pašaukimu, moralisto pareiga vertinti visus žmonių reikalus. Kadangi jis nebuvo vaidingo būdo (priešingai negu vienas jo mokytojų Voltaire'as), Krasickio moralizavimas retai atskiriamas nuo gryno žaidimo ir stokoja aštrumo.

Jo herojinės poemos parodija *Pelėada* (*Myszeidos*, 1775) jau pačiu pavadinimu daro aliuziją į šlovingus žygdarbius (panašiai kaip, pavyzdžiui, Voltaire'o *Henriade*). Ji parašyta oktavomis (*ottava rima*), anksčiau taikytomis lenkiškuose Tasso ir Ariosto vertimuose. Humoristinėmis eilėmis joje vaizduojamas kačių ir pelių karas, vykęs senais laikais, valdant legendiniam karaliui Popielui, kuris už savo nedorus darbus buvo pelių sugraužtas. Vietinės lenkų realijos skatino kai kuriuos skaitytojus ieškoti politinių alegorijų, tačiau kūrinyje vyrauja žaisminga autoriaus nuotaika, ir surasti kokią nors politinę prasmę nėra lengva, nors dauguma detalių imama iš lenkų politinio gyvenimo.

Krasickis parašė dar vieną herojinės poemos parodiją, pavadintą *Monachomachija, arba Vienuolių karas* (*Monachomachia albo wojna mnichów*, 1778). Šio veikalo (taip pat sudėto *ottava rima*) tema primena Boileau *Le Lutrin*. Veiksmas vyksta mažame miestelyje, turinčiame „tris smukles, ketverių vartų liekanas, devynis vienuolynus ir šen bei ten kelis namelius". Vienuoliai gyvena malonų, ne itin pamokomą gyvenimą, susidedantį iš miego ir lėbavimų. Deja, jiems nepritrūksta ambicijų, kai imama kalbėti apie jų garbingąsias institucijas. Dominikonų ir karmelitų disputas parodo, jog nė viena pusė nepasižymi teologijos mokslų išmanymu, bet kadangi jie – vyrai tvirti ir sumitę, įrodinėjimai greitai virsta peštynėmis (vaizduojamomis gana homeriškai), kurios vis dėlto pasibaigia taikingai – atnešama milžiniška taurė, *vitrum gloriosum*, ir išvydę savo bendrą garbinimo objektą kovotojai susitaiko.

Kunigo plunksnai ši poema nelabai pritiko, tad ji susilaukė nemažai kritikos, į kurią Krasickis atsakė parašydamas palydimąją poemą *Anti-monachomachija* (1780), kur iš pažiūros atsisako savo insinuacijų, tačiau trykšte trykšta dar piktesne ironija. Ironiška poema su nukrypimais, parašyta *ottava rima*, į romantikų literatūrą atkeliavo iš Byrono poemos *Don Juan*, tačiau lenkų literatūroje ji išauga ir iš Krasickio kūrybos.

Iš mažesnėmis poetinėmis formomis parašytų Krasickio veikalų svarbią vietą užima jo *Satyros* (*Satyry*, 1779). Čia autorius parodo visą žmogiškųjų paikysčių, vaizduojamų per įvairių tipų žmones – girtuoklius, dabitas, naujausių madų besivaikančias moteris ir kt., stebėtojo ir psichologo talentą. Daugybė kasdieninio gyvenimo detalių, atskleidžiamų dialogais, balansuoja ant grotesko ribos, o pasitelkus parodiją autoriui puikiai pavyksta pavaizduoti įvairius visuomeninio elgesio modelius. Viena satyrų, „Sveikinimai" („Powinszowania"), truputį kitokiomis poetinėmis priemonėmis kelia į padanges dažniausiai pasitaikančias žmonių ydas. *Satyrose* Krasickis išbandė nelengvą meną paprastais žodžiais pavaizduoti gyvus veikėjų charakterius.

Tačiau iš visos poetinės Krasickio kūrybos didžiausią išliekamąją vertę pasirodė beturį rinkinio *Pasakėčios ir parabolės* (*Bajki i przypowieści*, 1779) eilėraščiai. Juose ypač aiškiai pajuntame lengvą švietimo epochos žmogaus plunksną. Šio laikotarpio rašytojas nebandė per jėgą išreikšti kokią nors naujai atrastą tiesą, bet, kadangi protas universalus, mėgino teikti pavidalus bendroms, visų žinomoms idėjoms. Poezija jam buvo glaustesnė ir grakštesnė proza, o temos originalumas apskritai neturėjo reikšmės. Todėl Krasickis sėmėsi pasakėčių siužetų iš didžiulio šio žanro literatūros lobyno, pradedant Ezopu ir baigiant jo paties amžininkais prancūzais. Jis taip pat skolinosi iš La Fontaine'o, ypač kurdamas antrąjį rinkinio tomą *Naujos pasakėčios* (*Bajki nowe*), kuris buvo išleistas po autoriaus mirties; tačiau viskas, prie ko jis prisiliesdavo, įgaudavo visai kitokį pavidalą. Jo begalinį glaustumą galima įvertinti lyginant originalaus autoriaus kūrinio ir ta pačia tema parašyto Krasickio eilėraščio žodžių skaičių. Ne tik poetas, bet ir skaitytojas greičiausiai jaučia malonumą tada, kai visas pasakojimas, o kartais ištisa novelė suspaudžiama į

kelias eilutes; ir geriausiai Krasickiui yra pavykusios tos pasakėčios, kurias sudaro vos vienas ketureilis, kur autoriaus plunksna vienu judesiu slysteli nuo pradžios iki paskutinio puanto. Pavadinimas *Pasakėčios ir parabolės* aiškintinas tuo, kad rinkinys susideda iš dviejų dalių: pirmojoje tariamai rašoma apie gyvūnus, antrojoje – apie žmones. Krasickio filosofija sausa ir nuosaiki. Pasaulį, kuriame pagal tam tikrą nekintamą tvarką stiprusis laimi, o silpnasis nusileidžia, jis priima be jokio nepasitenkinimo, tokį, koks jis yra. Aštuonioliktojo šimtmečio mąstymui buvo būdingas tam tikras cinizmas, tad kai kurios pasakėčios netgi atrodo žiaurios. Protas aukštinamas kaip žmogiškas gyvulio jėgos atitikmuo: protingieji išlieka, kvailiai išnyksta. Švietimo epochos mąstytojai regėjo visišką pasaulio tvarkos ir proto veikimo principų panašumą, ir ši analogija sudarė jų optimizmo pagrindą. Pateiksime kelių Krasickio pasakėčių pažodinio vertimo pavyzdžių:

Vežikas ir drugelis

Įklimpo vežimas purve, jau nė pajudėt negalėjo;
Pavargo vežikas, arkliai pavargo betriūsdami.
Drugelis, kuris ant vežimo tupėjo, tada pagalvojęs,
Kad apsunkino šį persikėlimą,
Tarė sau: „Gailestis nėra blogas įprotis."
Pakilo ir tarė vaikinui: „Važiuokit su Ponu Dievu."

Ugrzązł wóz, ani ruszyć już się nie mógł w błocie;
Ustał furman, ustały i konie w robocie.
Motyl, który na wozie siedział wtenczas prawie,
Sądząc, że był ciężarem w takowej przeprawie,
Pomyślił sobie: „Litość nie jest złym nałogiem."
Zleciał i rzekł do chłopca: „Jedźże z Panem Bogiem!"

Ėriukas ir vilkai

Visada suras priežastį tas, kurs grobio geidžia:
Du vilkai miške užtiko vieną ėriuką.
Jau rengės jį sudraskyti; jis paklausė: „Pagal kokią teisę?"
– „Skanus, silpnas ir miške"... Ir suėdė nedelsdami.

Zawsze znajdzie przyczynę, kto zdobyczy pragnie:
Dwóch wilków jedno w lesie nadybali jagnię.
Już go mieli rozerwać; rzekło: „Jakim prawem?"
– „Smacznyś, słaby i w lesie"... Zjedli niezabawem.

Paukščiai narvelyje

„Ko verki? – jaunas dagilis senesniojo paklausė. –
Dabar narve geriau gyveni negu laukuose."
„Tu gimei jame, – atsakė senesnysis, – todėl tau atleidžiu;
Aš buvau laisvas, o nūnai narve, dėl to ir verkiu."

„Czego płaczesz? – staremu mówił czyżyk młody. –
Masz teraz lepsze w klatce, niż w polu, wygody."
„Tyś w niej zrodzon, – rzekł stary, – przeto ci wybaczę;
Jam był wolny, dziś w klatce, i dlatego płaczę."

Krasickis taip pat daug rašė proza. Grožinė literatūra Lenkijoje, kaip mes matėme, dar nebuvo pradėjusi vystytis, o tai, ką galima pavadinti pirmuoju lenkišku romanu, priklauso Krasickio plunksnai. *Mikalojaus Došviadčinskio nuotykiai* (*Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*, 1776) suderino daugelį grožinės literatūros atmainų. Jį galima pavadinti nuotykių romanu, panašiu į *Robinson Crusoe*, ir filosofine apysaka volteriška prasme, kur gyvenimo detalės tarnauja konkrečiam satyriniam tikslui. Jame taip pat esama auklėjimo romano elementų, kaip Rousseau *Emile*, ir net utopinio romano Swifto dvasia bruožų. Pirmojoje dalyje mažasis Mikalojus po tipiškos sarmatiškos vaikystės pavedamas prancūzo auklėtojo Damono globai, ir šis išmoko jį visokiausių išdaigų. Tada berniukas keliauja į Paryžių, kur gyvena palaidą gyvenimą, o įlindęs į skolas ir tikėdamasis pabėgti nuo kreditorių, iš Amsterdamo išplaukia į Javą. Per audrą laivas sudūžta, ir Mikalojus, įsikibęs į lentą, išmetamas į nežinomą salą. Ši pirmoji veikalo dalis atliepia tai, ko mes tikimės iš satyrinės papročių apysakos, tuo tarpu antrojoje dalyje pateikiama utopija, įkūnyta Nipu saloje. Jos gyventojai yra romūs ir laimingi; jie gyvena vienodo dydžio ūkiuose. Jie neturi vyriausybės, kariuomenės, policijos, rašytų įstatymų ir yra valdomi savo vyresniųjų. Išmintingasis Ksaoo, pas kurį Mikalojus dirba už berną, moko jį kai kurių paprastų dorybių ir sunkiai įstengia patikėti pasakojimais apie vadinamųjų civilizuotų žmonių pagedimą. Nepaisant švelnaus būdo, Nipu gyventojai sugeba pakankamai ryžtingai imtis griežtų veiksmų prieš galimą perversmą. Jie užmuša akmenimis kelis jaunuolius, sukurstytus vieno jų, kuris buvo išvykęs iš salos ir grįžęs papasakojo apie pramoninių, prekiaujančių

šalių spindesį. Šioje dalyje Krasickis, atrodo, supina Rousseau tipo svajones apie „kilnųjį laukinį" su kaimiško, natūrinio, patriarchalinio senosios Lenkijos gyvenimo prisiminimais. Trečiojoje, paskutiniojoje, dalyje herojus, savo tolesniam sielvartui, pabėga iš salos, patenka į nagus ispanų piratams, kurie jį parduoda vergijon kažkur Lotynų Amerikoje, paskui jį išperka ir išlaisvina amerikietis kvakeris, ir savo gimtąją šalį Mikalojus pasiekia tik po daugelio išbandymų, kurie suteikia autoriui galimybę parašyti savotišką šelmių romaną.

Tačiau Krasickis ne tą vienintelį kartą įrodė savo pomėgį maišyti įvairius romano žanrus. *Istorijoje, padalytoje į dvi knygas* (*Historia na dwie księgi podzielona,* 1799) jis apsimeta skelbiąs rankraštį, atsitiktinai atrastą Lenkijoje ir parašytą paties Grumdrypo (vieno nemirtingųjų, kurį Guliveris sutiko Lugnago šalyje). Krasickis atvirai remiasi Swiftu ir tame rankraštyje pasakoja apie Grumdrypą, kuris ne tik buvo nemirtingas, bet turėjo stebuklingą eliksyrą, po kiekvieno žmogiško gyvenimo ciklo sugrąžindavusį jam jaunystę. Grumdrypas porina, kaip jis keliauja atgal laiku bei erdve ir aplanko Aleksandro Didžiojo Graikiją, žlungančią Romą, Galiją, Kiniją, viduramžių Lenkiją, Bizantiją ir t.t. Jis pateikia „revizionistinį" istorijos paveikslą, ginčydamasis su istorikais, šlovinančiais nugalinčias tautas, tuo tarpu jis pats patyrė, jog istorikų barbariškomis pavadintos tautos visiškai tokios nėra. Pavyzdžiui, jis gieda ditirambus romėnų nugalėtiems Galijos druidams. Šią Krasickio „mokslinę fantastiką" smelkia humanistinė dvasia, pasireiškianti tuo, kad jis iškelia švietimą, filosofiją, mokslą, įstatymo valdžią puoselėjančius veikėjus virš galingų valdovų ir imperijų steigėjų asmenybių.

Kitą Krasickio prozinį veikalą *Ponas stalininkas* (*Pan Podstoli,* 1778) sunku pavadinti romanu, kadangi visas jo veiksmas susideda iš pokalbių, dažniausiai atkuriamų pasakotojo, kuris kadaise svečiavosi vieno didiko, turėjusio garbingą karaliaus stalininko titulą, dvare. Herojus vaizduojamas doru, išmintingu žmogumi, pavyzdingu sutuoktiniu; todėl šis „romanas" – tai iš tikrųjų traktatas apie geriausią gyvenimo būdą ir apie švietėjiško ūkininkavimo principus. Daugeliu požiūrių šis veikalas verčia prisiminti lenkų renesanso rašytojų puoselėtus idealus. Taip pat, kadangi pamatinės „ekonominės pastangos"

jame laikomos svarbesnėmis už platesnius ideologinius ar politinius svarstymus, tokia nuostata lyg ir išpranašauja „organiško darbo" programą, vėliau iškeltą vadinamųjų pozityvistų. Visada pasiryžęs mokytis ir būti naudingas, Krasickis, kaip ir derėjo švietimo epochos vyrui, sumaniai tvarkė savo literatūrinius reikalus; be grožinės kūrybos, rašė kritikos straipsnius, adaptavo užsieninius kūrinius, rinko žinias apie praeities rašytojus, rašė poetų biografijas. Jis taip pat mėgo teatrą ir net sukūrė porą komedijų.

Adam Naruszewicz (1733–1796)

Dvasininkas (Smolensko vyskupas) ir poetas Adamas Naruszewiczius buvo vienas artimiausių karaliaus bičiulių ir nuolatinis lankytojas vadinamųjų dvaro „ketvirtadienio pietų", kuriuose susirinkdavo visa lenkų intelektualų grietinėlė. Jis rašė eiliuotas satyras, dažnai imdamas pavyzdį iš Boileau. Nepaisant šiek tiek sunkoko stiliaus, tai kandūs, sarkastiški, kupini tikroviškų detalių Varšuvos gyvenimo paveikslai. Tačiau Naruszewiczius pelnė vietą lenkų literatūroje ne poezija, o savo istoriniais veikalais. Karaliaus paragintas jis ėmėsi milžiniško uždavinio parašyti Lenkijos istoriją remiantis naujais tyrimo metodais ir naudojantis visais prieinamais šalies ir užsienio archyvais. Šio darbo rezultatas buvo *Lenkų tautos istorija nuo krikščionybės priėmimo* (*Historia narodu polskiego od przyjęcia chrześcijaństwa*) – antrasis tokio plataus masto bandymas po Jano Długoszo penkioliktajame šimtmetyje parašytos kronikos. Tarp 1780 ir 1785 metų jis išleido šešis tomus, ir, norint suvokti jo skrupulingumą bei darbštumą, reikia turėti omenyje, kad šioje istorijoje nekalbama apie įvykius po 1386-ųjų (t.y. Lenkijos ir Lietuvos unijos). Jo santykis su praeitimi aiškiai atskleidžia racionalistinį, moralistinį ir didaktinį švietimo epochos žmogaus požiūrį. Pasakojimą šiek tiek nuspalvina reformų stovyklos ideologija (akcentavusi stiprios centrinės valdžios ir paveldimos monarchijos būtinumą); ši ypatybė aiškintina nuoširdžiais santykiais su karaliumi.

Stanisław Trembecki (1735–1812)

Kartu su Krasickiu Stanisławas Trembeckis laikytinas vienu talentingiausių lenkų klasicizmo poetų. Ir pagarba, kurią jam jautė net nieko bendra su juo neturintys poetai, tiesiog pribloškia, ypač turint omenyje, kad visą jo kūrybinį palikimą galima sutalpinti į vieną ploną tomelį. Pats jis mažai tesirūpino leidyba ir savo talentą laikė viso labo priemone atsidėkoti

galingiems globėjams. Krasickis laikytinas „besišypsančio racionalizmo" įsikūnijimu, o Trembeckis atstovauja kitai aštuonioliktojo šimtmečio pusei: neapgalvotam malonumų ir beprotiškų pasilinksminimų vaikymuisi. Jis vadino save „vienu akiplėšiškiausių išdaigininkų, vienu uoliausių gėrovų, vienu karščiausių meilužių, vienu geriausių lošėjų". Kadangi jo epochoje buvo palankiai vertinamas kosmopolitizmas, jaunystėje Trembeckis visą savo turtą iššvaistė moterims ir kortoms Paryžiuje, tačiau ten jis taip pat tenkino savo aistrą filosofiniams disputams, asmeniškai pažinojo Diderot, d'Alembert'ą ir Holbachą. Kurį laiką Trembeckis praleido Belgijoje, versdamasis fechtavimo pamokomis. Gyvendamas užsienyje, jis nuolatos įsiveldavo į dvikovas. Visą likusį gyvenimą poetas buvo pasmerktas duoneliauti didikų ar karaliaus dvaruose ir pasirinkdamas globėjus nerodė didelių skrupulų. Kadangi jo sąmojis būdavo didžiai vertinamas, jį visada maloniai priimdavo per karaliaus „ketvirtadienio pietus". Daugelį metų Trembeckis praleido Ukrainoje, nekokios šlovės lenkų didiko Szczęsno (Felikso) Potockio, vieno pagrindinių Targovicos konfederacijos organizatorių, dvare.

Kiekvienoje poezijos eilutėje atsispindi Trembeckio filosofija: materialistinė, jusliška – nelyginant smagurio, kuriam pasaulis apčiuopiamas, spalvingas, pilnas judėjimo bei pavidalų ir kuris kalba perteikia savo pajautas, entuziazmas. Dauguma jo eilėraščių – tai proginės odės, epigramos, eiliuoti laiškai, tačiau jo plunksnai priklauso ir keletas pasakėčių. Nors dažniausiai tai La Fontaine'o sekimai, jos labai kontrastuoja su klasicistiniu prancūzų rašytojo grakštumu, nes Trembeckis dažnai šnekamąja, kupina grubių, glaustų liaudiškų posakių kalba įlieja tekstan gaivių, pirmapradžių gamtos jėgų. Jo pasakėčios – tai vienas geriausių realistinio stiliaus poezijoje pavyzdžių; jos, ko gero, taip pat išryškina juslinės lenkų ir intelektualinės prancūzų kalbos prigimties priešingumą; šį bruožą jau pastebėjome Morsztyno Corneille'o vertime. Lenkų literatūros specialistas prancūzas Paulis Cazinas rašė: „Trembeckio *Pasakėčios* – tai šedevrai, kurių pavydėtų Théophile'is Gautier." Poeto potraukis viskam, kas gyva, vešlu, gausu, vaisinga, atsispindi jo aprašomojo pobūdžio poemėlėse, visų pirma *Sofjuvkoje* (*Sofjówka*), kaip buvo vadinamas

ukrainietiškas Versalis, t.y. didiko Potockio dvaras, suprojektuotas ir pastatytas prancūzišku stiliumi vienos to meto aukštuomenės įžymybių Sofijos Potockos garbei (kuri, beje, pradėjo karjerą Konstantinopolyje kaip graikų kekšė). Poemoje, parašytoje rimuotomis trylikaskiemenėmis strofomis, šlovinamas ukrainiečių žemės derlingumas, jos vešlūs augalai, riebios avys ir galvijai; ir kartu joje garbinama pergalingai pasaulį keičianti žmogaus valia, jo viešpatavimas gamtoje. *Sofjuvka* pirmiausia pasirodė periodinėje spaudoje 1806 metais ir vėliau, 1822-aisiais, buvo išleista su jauno poeto romantiko Adomo Mickevičiaus, kuris visą gyvenimą išliko Trembeckio gerbėjas, komentarais. Nors Trembeckis rašė proginę poeziją, o tai, sakytum, jam turėjo suteikti rokoko poeto bruožų, savo kūrinių sąranga jis visų pirma lieka gyvojo klasicizmo atstovas. Puikus Voltaire'o vertėjas Trembeckis daugeliu požiūrių artimesnis šiam filosofui negu Krasickis, nes Trembeckis buvo atviras deistas, jeigu ne ateistas. Jau minėjome, kad jis nesirūpino savo eilėraščių likimu. Kai kurie jų buvo priskirti kitiems autoriams, nes kartais juos skelbdamas pasirašinėdavo slapyvardžiais. Sykį jis net pralošė šachmatais savo išverstą *Išlaisvintosios Jeruzalės* fragmentą draugui, kuris jį paskelbė savo vardu.

Kajetan Węgierski (1755–1787)

Artimas Trembeckio bičiulis Kajetanas Węgierskis, kurio gyvenimas buvo neilgas, neturėjo nė ženklo tos truputį ciniškos epikūrietiškos išminties, kurios pėdsakų pastebime jo kolegos kūryboje. Audringo būdo jaunuolį, aistringą meilės reikaluose kaip ir kūryboje, rašyti skatino pyktis ir įniršis, nukreiptas prieš šio pasaulio galinguosius. Todėl šio kandžių pamfletų meistro bijota ir neapkęsta. Libertinas, deistas, antiklerikalas, jis buvo išauklėtas beribio prancūzų filosofinės kultūros garbinimo dvasia. Tai puikus realistinis poetas; jo eilės glaustos, tartum sudėtos iš epigramų, o satyriniai Varšuvos gyvenimo ir papročių paveikslai kupini gyvenimiškų detalių. Pridurkime dar, kad jis pirmasis išvertė Alexanderio Pope'o *Garbanos pagrobimą* (*The Rape of the Lock*), užbėgdamas už akių Niemcewicziui. Įtakingus asmenis įžeidžiantys Węgierskio rašiniai galų gale autoriui ėmė grėsti kalėjimu, ir jam teko bėgti iš Lenkijos. 1783 metais jis atsidūrė Jungtinėse Amerikos Valstijose. Jo Amerikos aprašymai kupini susižavėjimo naująja

respublika. Grįždamas į Lenkiją Węgierskis apsistojo Londone pakankamai ilgam, kad parašytų piktą satyrą apie Velso princą, dėl to jam vėl teko sprukti. Jis mirė Avinjone 1787 metais nuo tuberkuliozės, palikdamas tokį savo lemties apibūdinimą:

Esu tad pasmerktas mirti ir mirštu dėl savo paties kaltės, niekam nesukeldamas gailesčio, užmirštas net geriausių pažįstamų; mirštu niekuo nenusipelnęs savo tėvynei, žmonių padermei, savo tėvams, deramai nesutvarkęs savo palikimo reikalų; nuo vaikystės įpratęs tenkinti tik savo norus ir potroškius, pragyvenau trisdešimt metų be tvarkos, be planų, atsidavęs aistroms, kurios vis dėlto nebuvo stiprios.

Jokūbas Jasinskis (1761–1794)

Adomo Mickevičiaus poemoje *Ponas Tadas* pavaizduotas „iškilniai niūrus, nors jaunas"*, o paveiksle nutapytas su generolo uniforma, Jokūbas Jasinskis (Jakub Jasiński) panašus į šiek tiek legendinį herojų. Tačiau jis įdomus taip pat švietimo epochos srovių, kurios nuo kritiško esamos tvarkos vertinimo vystėsi atvirai revoliucinių idėjų link, vidinės logikos požiūriu. Lengvabūdiškų eilėraščių autorius Jasinskis tuo pat metu buvo dorybės jakobiniška prasme šalininkas ir užkietėjęs respublikonas. Pavyzdžiui, jo „Eilėraštyje lenkų dvaro gedulo mirus Liudvikui XVI metu" („Wiersz w czasie obchodzonej załoby przez dwór polski po Ludwiku XVI") skaitome: „Jums atėmė laisvę, garbę, turtus, o jūs verkiate, kad karaliui už trijų šimtų mylių nukirsta galva!" Ir užbaigia: „Sakome: težūna karaliai, ir pasaulis bus laisvas!" Savo viltis jis dėjo į revoliucingąją Prancūziją, ir kitame eilėraštyje pranašauja, kad netrukus ši revoliucija paskleis laisvę „nuo Tago iki Nevos", ir tada:

Tada visiems laikams užsidarys karo vartai,
Gentis genčiai atsiųs ramų amžių;
Tada pasaulis grįš į pirmapradį būvį
Ir žmonių giminė taps broliais.

Eilėraštyje „Tautai", parašytame Kosciuškos sukilimo išvakarėse 1794 metais, Jasinskis šaukia į kovą už respubliką:

Nesirūpink, kad tau teko sunkios grandinės,
Kai tauta pasakydavo: „Noriu būti laisva" – visada išsilaisvindavo.
Tegu tau mintyse Vakarų pavyzdžiai iškyla –
Kas tironų jėga, o kas tautos galybė.

* Vertė Vincas Mykolaitis-Putinas.

Jasinskis buvo vienas pagrindinių 1794 metų sukilimo organizatorių, vadovavo sumušant rusų garnizoną Lietuvoje, o vėliau gynė Varšuvą, kur ir krito kovos lauke.

Sentimentalieji poetai

Franciszek Karpiński (1741–1825)

Vadinamieji sentimentalieji švietimo epochos lyrikai – tai daugiausia bukolinės baroko poezijos paveldėtojai. Rokoko stiliaus madrigalą Lenkijoje teigiamai veikė bendra kalbos gryninimo ir paprastinimo tendencija. Tačiau jo prigimties šaknys lieka aiškiai pastebimos. Turbūt nėra nereikšminga tai, jog populiariausias iš tų lyrikų, Karpińskis, yra kilęs iš krašto, kuriame septynioliktajame šimtmetyje klestėjo miestelėniška poezija, būtent iš Karpatų priekalnių į pietus nuo Lvovo. Jis gavo labai senamadišką sarmatišką išsilavinimą jėzuitų mokyklose, kur pasirodė turįs gabumų lotyniškiems teologiniams disputams ir net buvo vyresniųjų gundomas stoti į ordiną. Vėliau, kaip ir Niemcewiczius, jis tarnavo galingos Czartoryskių šeimos dvaruose. Atsiminimuose, parašytuose senatvėje savo nuošaliame dvarelyje, jis skundėsi niekada negaudavęs tinkamo atlyginimo, nes, priešingai negu kiti dvariškiai, bjaurėjosi įsiteikinėjimu ir visada laikėsi tiesos. Iš tikro jis rodė nemažą nepriklausomumą; pavyzdžiui, pasitraukęs iš tarnybos didikams, pats su savo valstiečiais dirbo žemę.

Jo eilėraščiuose nuolat pasikartoja Justinos vardas, todėl gyvas būdamas Karpińskis buvo vadinamas „Justinos meilužiu". Tačiau jo literatūrinė šlovė nesibaigė su mirtimi. Kai kuriems eilėraščiams buvo pritaikyta muzika, ir paprastų žmonių kartos, nė negirdėjusios apie šį autorių, dainuodavo jo dainas. Tai dažniausiai religinio pobūdžio eilėraščiai, kaip šis ryto pasveikinimas:

Kai ankstyvoji aušra pakyla,
Tau žemė, Tau jūra,
Tau gieda visi gaivalai,
Būk pagarbintas, Dieve didis!

Kiedy ranne wstają zorze,
Tobie ziemia, Tobie morze,
Tobie śpiewa żywioł wszelki,
Bądź pochwalon, Boże wielki!

Arba vakaro malda:

Visus mūsų dienos reikalus	Wszystkie nasze dzienne sprawy
Priimk gailestingai, Dieve teisusis,	Przyjm litośnie, Boże prawy,
O kai užmigsime,	A gdy będziem zasypiali,
Tegu net mūsų sapnai Tave šlovina.	Niech Cię nawet sen nasz chwali.

Viena Karpińskio kalėdinių dainelių visiškai prarado ryšį su autoriumi ir buvo priskirta prie daug senesnių šios rūšies kūrinių. Toje kalėdinėje dainelėje iš tiesų esama Karpińskio jėzuitiško išsilavinimo pėdsakų, joje pasitelkiami tokie populiarūs baroko laikais ir viduramžiais paradoksalūs sugretinimai:

Dievas gimė – galybė dreba;	Bóg się rodzi – moc truchleje;
Viešpats dangaus – apnuogintasis;	Pan niebiosów – obnażony;
Ugnis – stiprėja; spindesys – temsta;	Ogień – krzepnie; blask – ciemnieje;
Ribotasis – beribis;	Ma granice – nieskończony,
Paniekintasis – gaubiamas šlovės;	Wzgardzony – okryty chwałą,
Mirtingasis – Karalius amžinasis...	Śmiertelny – Król nad wiekami...
O Žodis tapo Kūnu	A Słowo Ciałem się stało
Ir gyveno tarp mūsų.	I mieszkało między nami.

Iš jo pasaulietinių eilėraščių ypač vienas, „Laura ir Filonas", pelnė smulkiosios bajorijos (klasės, kuri iš tikrųjų gyveno kaip valstiečiai) pripažinimą. Jis buvo dainuojamas pritariant gitara ir tapo sentimentalios baladės pavyzdžiu. „Lauroje ir Filone" suderintas rokoko meniškumas su kai kuriomis barokinėmis pastoralinės poezijos tradicijomis. Eilėraštis – tai dviejų kaimo įsimylėjėlių (tačiau turinčių graikiškus vardus – Laura ir Filonas) pokalbis. Tariamai paprasti veikėjai kalba taip, jog labai nelengva numanyti jų žemą visuomeninę padėtį.

Palikęs nevienodos vertės literatūros kūrinių, antraeilis poetas Karpińskis vis dėlto buvo labai vertinamas romantikų kartos poetų pirmaisiais devynioliktojo amžiaus dešimtmečiais. Tai skatina susimąstyti apie lenkų baroko bei romantizmo sąsajas: atrodo, sentimentalieji poetai bus nutiesę tarp jų tiltą.

Franciszek Dionizy Kniaźnin (1750–1807)

Daugelis Gudijos šeimų keitė savo tautinį tapatumą, todėl kai kurie vardai atsiranda tiek tarp lenkų, tiek tarp rusų (pvz., Dostojevskiai, Stravinskiai ir t.t.). Viena Kniažninų šeimos atšaka davė garsų rusų dramaturgą Jakovą Kniažniną (1742–1793), o kita įsiamžino lenkų literatūroje sentimentalaus

poeto, pasirašinėjusio „Kniaźnin", dėka. Lenkas gavo išsilavinimą Polocko bei Vitebsko jėzuitų kolegijose ir tapo šio ordino novicijumi. Jo poetinis talentas atsiskleidė dar besimokant, kai jis rašė lotyniškus eilėraščius. 1773 metais, jam bedėstytojaujant Varšuvos jėzuitų kolegijoje, ordinas buvo paleistas, ir vieną rytą Kniaźninas atsibudo pasaulietis. Iš pradžių jis susirado darbo Załuskio bibliotekoje (ji buvo tapusi visuomenine institucija); vėliau buvo Czartoryskių priimtas į tarnybą sekretoriumi ir tapo „Šeimos" „klientu" visam gyvenimui, lydėdamas jos narius į užsienį, mokydamas jų vaikus ir metų metus gyvendamas jų kultūriniame centre Pulavuose. Kniaźninas tiekė Pulavų teatrui pjeses bei rašė proginius eilėraščius, pažyminčius svarbius „Šeimos" gyvenimo įvykius. Žinoma, jis artimai bendravo su kitais rašytojais, susijusiais su Czartoryskiais, kaip Niemcewiczius ir Karpińskis. Šie amžininkai vaizdavo jį mažaūgiu, blyškiu vyru, nerūpestingai apsirengusiu, be galo droviu, švelnios širdies, nuo linksmumo dažnai pereinančiu į liūdesį. Per patį prancūziškos drabužių mados pakilimą jis dėvėjo senamadiškus lenkiškus rūbus, nešiojo ūsus ir, nesiderindamas prie senosios sarmatų bajorijos papročių, ilgus, ant pečių garbanomis krintančius plaukus. Kniaźninas palieka kažkokį keistą įspūdį, greičiausiai kylantį iš jo eilėraščių, daugiausia madrigalų, ir tragiško likimo kontrasto: regėdamas šalies padalijimo padarinius – barbariškus rusų kariuomenės veiksmus: bibliotekos, paveikslų, net sodų Pulavuose sunaikinimą – jis pamažu prarado protą, ir paskutinieji vienuolika jo gyvenimo metų buvo užtemdyti visiško pamišimo.

Pulavų teatrui, kuriame vaidindavo kunigaikščių šeimos nariai ir jų svečiai, Kniaźninas rašė eiliuotas pjeses, tokias kaip *Spartietė motina* (*Matka Spartanka*), patriotines dorybes aukštinanti „trijų veiksmų opera", ar libretas operai *Čigonai* (*Cyganie*), pirmoji lenkiška pjesė, kurioje į spalvinguosius čigonus žvelgiama su simpatija.

Jo pirmieji eilėraščiai, sudėti į rinkinį, pavadintą *Carmina*, buvo parašyti lotyniškai (tarp jų randame net į lotynų kalbą išverstas Kochanowskio *Raudas*). Kniaźninas taip pat vertė iš lotynų kalbos į lenkų, ypač Horacijų; tuose vertimuose išradingai taikomi vidiniai rimai ir didelė metrų įvairovė primena

septynioliktojo šimtmečio pradžios poetų meistriškumą. Tačiau daugiausia Kniaźninas yra parašęs trumpų anakreontinės tradicijos eilėraščių. Juose „saldaus liūdesio" gaida apdainuojamos meilės peripetijos, o subtilios šių kūrinių formos verčia mus prisiminti autoriaus biografiją: regis, dėl savo begalinio drovumo jis buvo pasmerktas gėrėtis moterimis tik iš tolo, su pagarbia baime. Grakštus, lyriškas Kniaźninas iš savo geriausių eilių išveja Venerą, Kupidoną, nimfas ir pasiekia subtilaus paprastumo. Būtų beprasmiška bandyti išversti kokį nors jo eilėraštį, nes, neatkūrus jo metro, jis prarastų visą žavesį. Tobulumo troškimas versdavo jį dar ir dar kartą taisyti jau paskelbtus kūrinius. Gyvas būdamas jis sudarė rinkinius *Meilės eilėraščiai* (*Erotyki*, 2 tomai, 1779), *Eilėraščiai* (*Wiersze*, 1783) ir *Poezija* (*Poezja*, 1788), į kurį sudėjo įvairius kitus kūrinius. Būdamas uolus vertėjas, jis lenkiškai perteikė ne tik Horacijaus ar Anakreonto (o gal greičiau jo sekėjų), bet ir šiaurės Homeru laikomo Osiano ir šveicarų poeto Gessnerio eilėraščių. Jis aštriai reagavo į politinius įvykius – Gegužės 3-iosios konstituciją, galingų užsienio valstybių užpuolimą, Kosciuškos sukilimą; tai paaiškina jo didėjantį nusiminimą ir galiausiai protinį susirgimą, išvydus šalyje vykstančius įvykius.

Jeigu mes Karpińskio kūryboje pastebime nuoseklaus perėjimo nuo lenkų baroko prie romantizmo požymių, šitai dar labiau pasakytina apie Kniaźniną, kurio anakreontiniai eilėraščiai kartais skamba it šiuolaikinė „konceptualistų" poezija, praturtinta nauja sentimentalia gaida.

Reformatoriai

Hugo Kołłątaj (1750–1812)

„Mane visą gyvenimą tedomino du dalykai: visuomenės švietimo sistema ir mano tautos politinės sistemos reforma." Šį Hugo Kołłątajaus prisipažinimą reikėtų papildyti, kadangi jį taip pat domino turto kaupimas ir visuomeninė padėtis. Tačiau neginčytina tai, kad jis visuomeniniams reikalams skyrė nepaprastai daug energijos, ir galima teigti jį buvus vienu pagrindinių reformų stovyklos vadovų. Jis tiesiog stebino darbštumu ir interesų platumu. Gimęs senoje, bet nuskurdusioje

bajorų šeimoje, jis skynėsi kelią aukštyn, derindamas asmenines ambicijas su kova prieš *status quo*. Jis mokėsi vienoje Krokuvos universiteto prižiūrimų Mažosios Lenkijos mokyklų, kurios lygis buvo šiek tiek aukštesnis negu to meto jėzuitų kolegijų. Toliau studijavo Krokuvos universitete, kuris, deja, negalėjo pasigirti ypač aukštais reikalavimais. Vėliau užsivilko kunigo sutaną ir buvo pasiųstas toliau studijuoti į Vieną, o paskui – į Neapolį ir į Romą, kur gavo teisės ir teologijos daktaro laipsnį. Gerai išmanydamas astronomiją, chemiją ir matematiką, Kołłątajus visą gyvenimą liko visuomenės politinės organizacijos aiškintoju ir „moralės mokslų", kaip jis vadino studijas, turinčias vesti į gamtos dėsnius atitinkančią visuomeninę santvarką, propaguotoju. Gyvendamas Italijoje ir puikiai mokėdamas šią kalbą, jis galėjo iš arti susipažinti su italų teisininkų ir filosofų pažiūromis, jų plataus akiračio istorinių permainų vertinimais. Kaip tik per italus jis susipažino su prancūzų fiziokratų, žemės ūkį laikiusių žmonių visuomenių gerovės pagrindu, idėjomis. Grįžęs į Lenkiją, Kołłątajus darbavosi Nacionalinėje edukacinėje komisijoje – jam pavyko iš pagrindų reformuoti Krokuvos universitetą: nepaisant aršaus konservatyviųjų jėgų pasipriešinimo, jis įvedė naują mokymo programą, kurioje dominavo tikslieji mokslai. Negana to, remdamasis Krokuvos patirtimi, jis parengė visos šalies švietimo reformos planą: abu universitetai – Krokuvos ir Vilniaus – turėjo kuruoti po tam tikrą skaičių aukštesniųjų mokyklų, kurios savo ruožtu turėjo kontroliuoti pradinių mokyklų tinklą. Tad galima pasakyti, kad rašytojai, ano šimtmečio pabaigoje gavę neblogus išsilavinimo pagrindus tiek Vilniaus, tiek Krokuvos regionuose, turėjo dėkoti Hugo Kołłątajui.

Keturmečio Seimo laikais Kołłątajus tapo „užkulisinėmis smegenimis". Jis įkūrė vadinamąją „Kołłątajaus kalvę" (*Kuźnica Kołłątajowska*); tai buvo grupelė publicistų, kurie rinkdavosi Kołłątajaus namuose Varšuvoje aptarti politinės strategijos. Tarp jo artimiausių bendradarbių buvo Franciszekas Ksaweras Dmochowskis (garsusis Homero vertėjas ir pagal Boileau parašyto *Poezijos meno* autorius), Franciszekas Salezas Jezierskis, gana radikaliai nusiteikęs, prancūzų racionalizmui prijaučiantis kunigas, ir turbūt dar radikalesnis (vadinamas „Kalvės griausmų Vulkanu") Janas Dębowskis, vėliau tapęs

lenkų legiono Italijoje karininku. Prie šios grupės retkarčiais prisijungdavo dramaturgas Franciszekas Zabłockis, jaunas matematikas Janas Śniadeckis ir Julianas Ursynas Niemcewiczius.

Pats Kołłątajus Keturmečio Seimo laikais paskelbė du veikalus su konkrečiais pasiūlymais: įvesti visuotinius mokesčius, pakelti miestiečių statusą, įkuriant dvi Seimo palatas – vieną bajorams, kitą miestiečiams, surinkti ir išlaikyti pakankamai gausią kariuomenę. Rašydamas šiuos veikalus – būtent *Kelis Anonimo laiškus Stanisławui Małachowskiui* (*Do Stanisława Małachowskiego Anonima listów kilka*, 1789), kuriais kreipėsi į Seimo pirmininką, ir *Lenkų tautos politinius įstatymus* (*Prawo polityczne narodu polskiego*, 1790) – jis, be abejonės, buvo gerai susipažinęs su prancūzų racionalistų lygybės ir „tautos", neapsiribojančios viena valdančiąja klase, idealais, tačiau priderino juos prie vietos socialinių poreikių. Nors priešininkai jį kaltino trokštant išvysti valstiečių kirvius prie bajorų kaklų, iš tikrųjų jis buvo gana nuosaikus ir į naują sistemą žiūrėjo kaip į vidutinių žemvaldžių ir miestiečių sąjungą prieš aristokratų oligarchijos viešpatavimą. Tačiau teisinga ir tai, kad 1794-ųjų sukilimo metu Varšuvoje veikusio Jakobinų klubo aktyvistai buvo atėję daugiausia iš Kołłątajaus „Kalvės". Po Gegužės 3-iosios konstitucijos paskirtas Karūnos vicekancleriu, o per Kosciuškos sukilimą – iždo ministru, Kołłątajus, sukilimui žlugus, pabėgo į austrų okupuotą Galiciją. Tačiau Rusijai reikalaujant, jis buvo įkalintas kaip „ypač pavojingas žmogus" ir praleido aštuonerius metus kalėjime (dalį šio laikotarpio – tvirtovėje), tuo tarpu prancūzų vyriausybės ir net paties Napoleono Bonaparto bandymai jį užstoti nedavė jokios naudos. Išlaisvintas Rusijos imperijos užsienio reikalų ministro kunigaikščio Adamo Czartoryskio (tada dešiniosios caro Aleksandro rankos) dėka, jis iš karto pasinėrė į aktyvią veiklą: dalyvavo steigiant puikią mokyklą Kžemieniece, Volynėje, o paskui parašė sociofilosofinį veikalą, siekdamas užkirsti kelią savo nemėgstamos vokiečių idealistinės filosofijos (ypač Kanto ir Fichtės) įtakai plisti. Šis veikalas, pavadintas *Fizinė-moralinė tvarka, arba Žmogaus teisių bei pareigų, išvestų iš amžinųjų, nekintamų ir neišvengiamų gamtos dėsnių, mokslas* (*Porządek fizyczno-moralny, czyli nauka o należytościach*

i powinnościach człowieka, wydobytych z praw wiecznych, nieodmiennych i koniecznych przyrodzenia), liko neužbaigtas, o jo pirmasis tomas pasirodė 1810 metais. Kai prancūzų ir lenkų Napoleono kariuomenė 1806-aisiais įžengė į Varšuvą, rusų okupuotoje dalyje gyvenęs Kołłątajus caro įsakymu buvo deportuotas į Maskvą. Ten jį apipylė garbingais apdovanojimais, vis dėlto nesušvelninusiais jo graužaties, kad negali laiku pasiekti Varšuvos, kurioje tikėjosi suvaidinti neeilinį politinį vaidmenį. Pagaliau sugrįžus į Varšuvos Kunigaikštystę, jam, kaip žmogui, turinčiam daug priešų, teko pasitenkinti publicisto ir, kaip anksčiau, reformatoriaus pedagogo veikla. Gausybė išpuolių prieš jį, dar jam esant gyvam (o po to – daugelio istorikų), užgavo nepasotinamas Kołłątajaus ambicijas, godumą ir sukėlė keistus jo politinio lojalumo poslinkius (įskaitant ir laikiną bandymą įsiteikti Targovicos konfederacijai). Vis dėlto jis buvo politikas, visų pirma gana gerai įsisąmoninęs manevravimo neišvengiamumą, ir turėtų būti vertinamas kaip neeilinio (net švietimo epochai) proto bei valios žmogus, aukščiau visko keliantis minties ir veiksmo aiškumą bei tikslumą.

Stanisław Staszic (1755–1826)

Staszicas, kaip ir jo renesansinis pirmtakas Andrzejus Fryczas Modrzewskis, su kuriuo jį sieja daugelis dalykų, buvo senos miestelėnų šeimos palikuonis, kilęs iš mažo miestelio (Pilos Didžiojoje Lenkijoje). Vykdydamas pamaldžios motinos valią, jis tapo kunigu. Tačiau tėvas jam perdavė dalį šeimos turto, idant sūnus galėtų studijuoti užsienyje, ir Staszicas atsidėjo mokslams Leipcigo ir Getingeno universitetuose bei Paryžiaus Collège de France. Jis surengė geologines išvykas į Alpes bei Apeninus, ir geologija tapo pagrindine jo profesija. Asmeninė pažintis su garsiu prancūzų gamtininku Buffonu paskatino Staszicą išversti Buffono veikalą *Gamtos epochos*, kurio lenkiškas leidimas pasirodė 1786 metais. Skaudžiai žeidžiamas kliūčių, kurias plebėjiškos kilmės piliečiai Lenkijoje sutikdavo kiekviename žingsnyje, jis atsidėjo socialinei-politinei publicistikai. Įkvėptas prancūzų filosofų, ypač Jeano Jacques'o Rousseau, raštų, jis kūrė radikalias reformų programas. Staszicas aistringai kėlė viešumon ne tik nelygią miestiečių padėtį Lenkijoje ir neteisingą elgesį su jais, bet karštai piktinosi sunkia valstiečių padėtimi; šie puslapiai turbūt yra

labiausiai jaudinantys iš visų kada nors parašytų šia tema. Todėl akivaizdu, jog tokie jo darbai kaip *Pastabos apie Jano Zamoyskio gyvenimą* (*Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego,* 1785) ir *Įspėjimai Lenkijai* (*Przestrogi dla Polski,* 1790), kur autorius praktiniais sumetimais sušvelnino aštrią *status quo* kritiką, priskirtini pačių įtakingiausių reformų stovyklos rašinių kategorijai. Staszicas laikėsi „tautos" idėjos ta prasme, kokią maždaug tuo metu jai teikė Prancūzijos revoliucijos ideologai, nors, kaip ir Kołłątajus, manė „tautą" susidedant iš vidutiniosios bajorijos ir miestiečių, besivienijančių kovai su didikų oligarchija. Valstiečiams Staszicas siūlė suteikti nuosavybės teisę į jų dirbamą žemę, taip pat asmeninę laisvę, tačiau jis nepasisakė už greitą jų ekonominį išlaisvinimą, nenorėdamas nuteikti prieš save vidutiniųjų žemvaldžių. Tad jo programa daugiau ar mažiau atitiko pamatinius Gegužės 3-iosios konstitucijos principus. Daugelį metų Staszicas buvo susijęs su pažangių didikų Zamoyskių šeima, Zamoščėje dirbo repetitoriumi ir į valias naudojosi puikia šio seno dvaro biblioteka. Vėliau jis vadovavo geologiniams tyrinėjimams visoje Lenkijoje, įskaitant ir Tatrus. 1808 metais Varšuvoje buvo išrinktas Mokslo bičiulių draugijos (Lenkijos mokslų akademijos) pirmininku, o kelis paskutiniuosius gyvenimo dešimtmečius užėmė aukštus postus ir švietimo srityje. Senatvėje amžininkų garbinamas ir, nepaisant plebėjiškos kilmės, įgijęs šiek tiek turto, Staszicas tarytum įkūnijo šalyje pradėjusius vykti visuomeninius pokyčius, kurių troško jaunystėje. Jis pastatė Varšuvoje rūmus Mokslo bičiulių draugijos būstinei ir paminklą Kopernikui; abu tebestovi ir šiandien. Staszicas sveikino 1807 metais Varšuvos Kunigaikštystėje įsigaliojusią Napoleono konstituciją, kuri suteikė valstiečiams asmeninę laisvę. Nuosavame dvare (kurį buvo tuo metu įsigijęs) jis išdalijo žemę valstiečiams ir įkūrė pavyzdinę bendruomenę, susibūrusią apie kooperatyvą, su mokyklomis, banku ir ligonine. Savo filosofiją ar greičiau „meditacijas" (jo paties žodžiais) apie „pagrindines permainų epochas arba civilizacijų atsiradimą ir žūtį" jis sudėjo į didžiulį laisvosiomis eilėmis parašytą veikalą *Žmonių giminė* (*Ród ludzki*). Tai traktatas, atspindintis tipiško švietimo epochos žmogaus pažiūras, ieškantis paaiškinimo, kodėl žmonių visuomenės iškrypo iš kelio, vedančio į

laimę ir teisingumą. Materialistinė nuostata nagrinėjant socialinius pasikeitimus užtraukė šiai poemai itin bedieviško ir išsigimusio veikalo reputaciją. Dėl šios priežasties jo pirmasis leidimas (1819–1820) tapo tikra retenybe. Po Vienos kongreso, kai kunigaikštis Konstantinas, caro Aleksandro I brolis, rezidavo Varšuvoje kaip lenkų kariuomenės vadas, vienas mėgstamiausių jo užsiėmimų buvo plėšyti ypač gražaus Staszico poemos leidimo lapus ir kūrenti jais židinį. Staszicas, priešingai nei Kołłątajus, neturėjo politiko temperamento; tai daugiau mokslininko, filantropo, nuskriaustųjų gynėjo figūra, panaši į savo šešioliktojo šimtmečio pirmtakus. Kaip Bogusławskio vardas mums lieka susijęs su Varšuvos teatru, taip Staszico vardas neatsiejamas nuo vėliau susiformavusios Lenkijos mokslų akademijos.

Neįtikėtinas Potockis

Jan Potocki (1761–1815)

Kaip jau minėjome, aštuonioliktasis šimtmetis nebuvo vien tik „proto era", o taip pat domėjimosi mistiniais, pseudomistiniais ir net satanistiniais potyriais epocha. Turint omenyje Lenkijos padėtį – šalies, bundančios iš ilgo miego ir jaučiančios visiško sunaikinimo grėsmę iš kaimyninių galybių pusės – joje šis bruožas negalėjo pakankamai pasireikšti. Verta paminėti tik vieną prancūziškai rašiusį aristokratą kosmopolitą, kuris keistais ieškojimais pralenkė visus savo amžininkus, net prancūzų „mistinių ložių" narius. Daugelio repetitorių auklėtas Ukrainoje ir Šveicarijoje, jis laisvai kalbėjo aštuoniomis kalbomis. Jaunas būdamas Potockis studijavo Vienoje, Karo inžinerijos akademijoje, ir gavo karininko laipsnį. Po to dalyvavo karo veiksmuose Viduržemio jūroje, kur persekiojo Maltos salą puldinėjusius Šiaurės Afrikos piratus. Varšuvoje jis vedė jauną aristokratę kunigaikštytę Lubomirską ir pasijuto įsivėlęs į dvaro intrigas. Vėliau pietinėje Italijoje aistringai ieškojo arabų įtakos šiame regione pėdsakų. Turkijoje taip susižavėjo rytietišku gyvenimo būdu, jog vėliau dažnai pasirodydavo vilkėdamas turkiškais drabužiais, ir kaip tik iš ten parsivežė liokajų Osmaną, su kuriuo

nebesiskyrė. Graikijoje jis įdėmiai stebėjo augantį pogrindinį maištą prieš turkų viešpatavimą. Domėjimasis Levanto pasauliu skatino jį keliauti po Egiptą, o išvyka į slaviškas Adrijos jūros pakrantes ir slavų kultūros salas Vokietijoje (pas sorbus lužitėnus) pažadino troškimą studijuoti slavų senovę ir bendras kalbų ištakas. Jis, žinoma, ilgiau užsibūdavo Paryžiuje, neaplenkdavo ir Olandijos, kuri tuo metu buvo tapusi karštligiškos politinės veiklos arena. 1788 metais mes matome jį kylantį oro balionu virš Varšuvos drauge su prancūzu oro kelionių propaguotoju Blanchard'u, ištikimuoju Osmanu ir šunimi Lulu. Keturmečio Seimo laikais Potockis palaikė reformoms palankių deputatų pusę. Apskritai Varšuvoje jis buvo populiarus, nors neretai kaltinamas ekscentrišku elgesiu, geresniu prancūzų nei lenkų kalbos mokėjimu ir įtariamas bedieviškais jakobiniškais polinkiais; nors iš tikrųjų tuo metu, kai jakobinai ėmė valdžią, atsidūręs Prancūzijoje, Potockis visiškai nusivylė tais dorybės fanatikais. Jau nebe Prancūzija su socialiniais perversmais, o Ispanija ir Marokas užvaldė jo vaizduotę, kaip anksčiau buvo apžavėjęs Levantas, ir Potockis ilgesniam laikui apsistojo tose šalyse.

1805 metais mes sutinkame jį įsitaisiusį moksliniu patarėju rusų ekspedicijoje į Kiniją. Šį paskyrimą galima paaiškinti Potockio draugyste su Rusijos užsienio reikalų ministru, lenkų kunigaikščiu Adamu Czartoryskiu. Tačiau iš tikrųjų ekspedicija nukeliavo tik iki Ulan Batoro Mongolijoje, Kinija jos neįsileido.

Potockio rašytiniame palikime esama didelės apimties veikalų apie slavų priešistorę, jį galima laikyti slavų archeologijos pirmtaku. Prancūziškai parašyti *Sarmatijos tyrinėjimai* buvo išleisti Varšuvoje 1789–1792 metais; *Skitijos, Sarmatijos ir slavų istorijos bei geografijos fragmentai* – 1796-aisiais Vokietijoje; *Rusijos tautų priešistorė* – 1802-aisiais Peterburge. Jis taip pat parašė trumpų komedijų draugams palinksminti – jos ir šiandien tebestatomos Lenkijoje – ir keistą romaną taip pat prancūzų kalba, kurį ištiko nepaprastas likimas. Potockis pradėjo rašyti šį veikalą 1803-iaisiais, o jo užbaigimo metais, 1815-aisiais, atėmė sau gyvybę – nusišovė sidabrine kulka užtaisytu pistoletu. Pirmoji šio veikalo dalis, pavadinta *Rankraštis, rastas Saragosoje* (*Manuscrit trouvé à Saragosse*), buvo

slapyvardžiu paskelbta Sankt Peterburge 1804 metais. Malonumas, kurį šis kūrinys suteikė literatūros žinovams, ir tai, kad jis rankraščiais klaidžiojo po visą Europą, pagreitino irgi anoniminį kitų atskirų dalių išleidimą Paryžiuje 1813–1814 metais, gali būti – net be autoriaus žinios. Tarp romano gerbėjų buvo Aleksandras Puškinas, ketinęs net parašyti siužeto įkvėptą eilėraštį, tačiau brūkštelėjęs tiktai pirmąją strofą. Visą romaną iš prancūziško rankraščio į lenkų kalbą išvertė rašytojas emigrantas Edmundas Chojeckis (taip pat rašęs prancūziškai Charles'o Edmond'o slapyvardžiu); kūrinys pasirodė 1847-aisiais. Po to prancūziškas rankraštis dingo ir paliko vienintelė pilna lenkiška versija. Pirmuosius vertintojus romanas žavėjo daugiausia tais pačiais dalykais, kurie tebeveikia ir šiandieninį skaitytoją. Sunku įsivaizduoti vienoje knygoje suspaustą tokį tariamai antgamtiškų nuotykių kiekį. Potockio potraukis islamo pasauliui atsiskleidžia (nuo arabų literatūros nusižiūrėtoje) veikalo sąrangoje, kurią galima pavadinti „dėžutės principo": pirmojoje istorijoje atsiranda pasakotojas, pasakojantis antrąją istoriją, kurioje taip pat sutinkame savo istoriją turintį pasakotoją, ir t.t. Knyga prasideda seno rankraščio atradimu Ispanijoje, Saragosoje, kai 1809 metais ją užėmė prancūzų ir lenkų kariuomenė. Rankraštyje atpasakojamas veiksmas vyksta septynioliktojo šimtmečio pabaigoje – aštuonioliktojo pradžioje: jaunas pusiau ispanų, pusiau flamandų kilmės karininkas Alfonsas Van Vordenas, nekreipdamas dėmesio į daugelį perspėjimų, keliauja į Madridą per šmėklų kupinus Siera Morena kalnus, ir ten jį šešiasdešimt šešioms dienoms sulaiko paslaptingos jėgos, kurias įkūnija pirmiausia dvi žavios tunisietės merginos, kartkarčiais aplankančios jį naktimis. Romanas suskirstytas į skyrius, pavadintus pagal dienas – pirmoji diena, antroji diena ir t.t.

Europos literatūroje analogijų šiam veikalui galima rasti šelmių romanuose, ypač prancūzų rašytojo Lesage'o, tačiau *Rankraštis, rastas Saragosoje* – taip pat ir gotikinė siaubo apysaka. Fantastiška humoro, įtampos ir greitai besikeičiančių dekoracijų samplaika – kai kurios istorijos nukelia mus į praeitį: Aleksandriją, Kristaus laikų Jeruzalę, kitos erdve perkelia į Siciliją, Maltą, Meksiką – autorius perteikia savo, skeptiko, aštuonioliktojo šimtmečio deisto, filosofiją, ieškančią

saugesnio etinio pagrindo negu asmeniniai interesai ir vis dėlto kupiną susidomėjimo žmonių likimus supainiojančiomis satanistinėmis jėgomis. Centrinės istorijos – tai, be abejo, tos, kuriose vaizduojami beribio žinių troškulio apimti mokslininkų personažai: jose atsiskleidžia visa autoriaus mokslinė aistra ir visa jo autoironija. Romane tiek daug pasakojimų, kurių kiekvienas sudaro atskirą visumą, kad jis tapo daugelio mėgdžiotojų iš įvairių šalių, besinaudojančių jo leidimų anonimiškumu, grobiu. Lenkų literatūroje Potockį taip pat gaubia nuosava judraus, šiek tiek pašėlusio gyvenimo, krypstančio į melancholišką brandaus amžiaus skepticizmą, legenda.

SEPTINTAS SKYRIUS

Romantizmas

Istorinės žinios

Napoleono epocha ir jos padariniai

Po trečiojo padalijimo Respublika išnyko iš Europos žemėlapio, tačiau išliko jos gyventojų atmintyje. Vieną nuo kitos atitolinti tris buvusios Lenkijos dalis, taip glaudžiai siejamas bendros kalbos ir tradicijų, nebuvo lengvas uždavinys šalį okupavusioms valstybėms. Be to, Respublika liko gyva ne tik lenkų atmintyje: dar 1848-aisiais Karlas Marxas kvietė atkurti Lenkiją remiantis 1772 metų žemėlapiu, t.y. prieš pirmąjį padalijimą. Lenkų valstybės žlugimas sutapo su Napoleono Bonaparto žvaigždės patekėjimu, ir lenkų viltys nusitiesė į šį žmogų. Iš tikrųjų Napoleono legenda taip stipriai paveikė tautos sąmonę, jog su jo mitu siejami keli lenkų istorijos dešimtmečiai.

1797-aisiais Italijoje buvo sukurtas Napoleono kariuomenės lenkų legionas. Ištikimi prancūzų valdovui, nepaisant jo abejingumo lenkų kareiviams (iš kelių tūkstančių, pasiųstų į Haitį numalšinti Toussaint'o L'Ouverture'o revoliucijos, grįžo vos keli šimtai), lenkų napoleoniškosios kariuomenės vadai pasijuto atlyginti už šią ištikimybę 1806 metais, kai ši armija įžengė į Varšuvą (po trečiojo padalijimo priklausiusią Prūsijai). Napoleono pergalė prieš Prūsiją sąlygojo (Tilžės sutartimi) mažos lenkų valstybėlės, vadinamos Varšuvos Kunigaikštyste, sukūrimą. 1807 metais Napoleonas jai suteikė konstituciją, surašytą pagal Prancūzijos konstituciją, įsigaliojo Napoleono kodeksas. Ši konstitucija pripažino valstiečius laisvais ir lygiateisiais piliečiais, tačiau nesuteikė jiems žemės nuosavybės. Tą faktą reikia paminėti, kadangi tai

paaiškina skirtingą centrinės Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bei Rusijos valstiečių padėtį. Įsigaliojus Napoleono konstitucijai, valstietis centrinėje Lenkijoje vis dar privalėjo dirbti savo žemvaldžio laukuose, tačiau jis nebebuvo baudžiauninkas.

Naujoji Varšuvos Kunigaikštystė netrukus Napoleono pusėje įsitraukė į sėkmingą karą su Austrija ir taip galėjo išplėsti savo sienas, atsiimdama dalį anksčiau austrų okupuotos teritorijos. Vėliau, 1812 metais, Varšuvos Kunigaikštystė davė Napoleonui karių žygiui į Rusiją. Jo daugiau nei pusės milijono vyrų kariuomenėje buvo apie 100 000 lenkų.

Napoleono pralaimėjimas ir atsitraukimas nubloškė jam ištikimas lenkų dalis atgal į vakarus, o jų vadas maršalas Józefas Poniatowskis žuvo mūšio lauke netoli Leipcigo. Kai monarchų Šventoji Sąjunga susirinko į Vienos kongresą perbraižyti Europos žemėlapio, viena sudėtingiausių problemų, turint omenyje nugalėtojų tarpusavio nesutarimus, buvo lenkų klausimas. Galų gale valstybės susitarė įkurti Lenkijos Karalystę (vėliau istorijoje pradėtą vadinti Kongreso Karalyste), asmenine unija susietą su Rusija. Rusų caras turėjo būti karūnuojamas Lenkijos karaliumi, tačiau privalėjo įsipareigoti gerbti vietinius įstatymus ir parlamentą. Tad patvaldys caras Lenkijoje turėjo tapti konstituciniu monarchu. Šio sprendimo paradoksas vėliau pasirodė besąs visų nesėkmių užuomazga. Rusija, Prūsija ir Austrija pasiliko sau didžiules buvusios Respublikos teritorijas. Niekaip negalėdamas užbaigti nelengvo ginčo dėl Krokuvos, kongresas paskelbė ją laisvu miestu su tarptautine trijų kaimyninių valstybių priežiūra. Tokia padėtis tęsėsi nuo 1815 iki 1846 metų.

Lenkijos Karalystė, kurios tikrasis valdovas buvo caras Aleksandras I (karūnuotas Lenkijos karaliumi), turėjo stiprią kariuomenę, apmokomą daugiausia buvusių Napoleono karininkų, kuriems kilniadvasiškai dovanota už dalyvavimą kare su Rusija. Ta kariuomenė buvo caro brolio, didžiojo kunigaikščio Konstantino, „žaisliukas". Šis nesusitupėjęs, jeigu ne pusiau pamišęs, vyras gyveno Varšuvoje ir savo elgsena nelabai skyrėsi nuo alaviniais kareivėliais žaidžiančio berniuko. Nežmoniška tos kariuomenės disciplina sukeldavo daugelį beviltiškų poelgių, įskaitant tiek karininkų, tiek jų

pavaldinių savižudybes. Didysis kunigaikštis Konstantinas (dažnai minimas lenkų literatūroje), regis, aistringai mylėjo Lenkiją. Šiaip ar taip, jam negalima suversti atsakomybės už nuolatinį įvairių rūšių slaptosios policijos „tarnybų" gausinimą – jas puoselėjo rusų civiliai komisarai, tokie kaip garsusis Novosilcovas. Nuolat didėjanti trintis silpnino ir taip netvirtus administracijos ir parlamento ryšius, jau nekalbant apie viešąją nuomonę, ir atspindėjo laipsnišką Aleksandro I nusigręžimą nuo liberalios politikos Rusijoje. Vis dėlto netvari Vienos kongreso nustatyta tvarka suteikė lenkams nepriklausomai nuo to, kokiame regione jie gyveno, neblogas sąlygas pusantro dešimtmečio kultūriškai ir ekonomiškai vystytis. Daug Karalystės ekonomikai nusipelnė finansų ministras Lubeckis; laisvai tebeveikė Nacionalinės edukacinės komisijos sukurtas mokyklų tinklas. 1816 metais Varšuvoje buvo įsteigtas naujas universitetas. Vilniaus universitetas (buvęs Rusijos imperijos aneksuotoje teritorijoje) garsėjo kaip geriausia mokslo institucija visoje Rusijoje, o Kžemieniece, Volynėje, buvo įkurtas puikus licėjus. Žinoma, Krokuva išlaikė senosios sostinės tradicijas, o jos universitetui labai pravertė švietimo epochos vyrų įvykdytos reformos. Apskritai tiek Lenkijos Karalystėje, tiek Rusijos okupuotose provincijose nebuvo mėginama suvaržyti mokymo ar leidybos lenkų kalba.

Apie 1820 metus po visą Lenkiją išplito jaunimo judėjimas, kurio atspindys literatūroje vėliau buvo pavadintas romantizmu ir kuris įgavo organizacijos, panašios į revoliucines brolijas Vokietijoje, pavidalą. Šis judėjimas užmezgė pogrindinius ryšius su jaunaisiais rusais, kurie po bandymo nuversti valdžią 1825 metų gruodį gavo dekabristų vardą. Kai naujasis caras Nikolajus I visoje šalyje ėmė kurstyti nežabotą policinį terorą, įsižiebė revoliucinė kibirkštis. 1830 metų lapkritį grupė jaunų lenkų armijos karininkų sukėlė maištą ir per vieną dramatišką lapkričio naktį sugebėjo patraukti į savo pusę Varšuvą. 1830 metų sukilimas iš tikrųjų tapo karu tarp Lenkijos ir Rusijos. Parlamentas priėmė įstatymą, kuriuo iš rusų caro buvo atimtas Lenkijos sostas. Karo veiksmai tęsėsi visus 1831 metus, ir Lenkija galiausiai liko nugalėta. Po to sekusios vadinamosios Didžiosios Emigracijos metu keletas tūkstančių karininkų, kareivių ir daugybė pačių aktyviausių intelektualų

paliko šalį; pirmiausia pasitraukė į Vokietiją, vėliau – į Prancūziją. Paryžius kokiems dviem dešimtmečiams tapo lenkų kultūrinio ir politinio gyvenimo centru. Monarchų Šventosios Sąjungos nustatytą tvarką lenkų rašytojai bei politiniai veikėjai laikė šėtonišku sąmokslu prieš Europos tautas. Todėl daugelis jų siejo savo viltis su Europos revoliucionierių grupėmis – italų karbonarais ar prancūzų socialistais-utopistais. Emigracija buvo susiskaldžiusi. Konservatoriai, konstitucinės monarchijos Lenkijoje šalininkai, priklausantys aristokratiniam elitui, spietėsi apie vadinamąjį Hôtel Lambert (privatūs rūmai Paryžiuje). Demokratai, kurių pagrindinė organizacija buvo Demokratinė draugija, siejo viltis su Europos tautų revoliucija prieš tironus. Dar kairesnės buvo Lenkų liaudies bendruomenės (*Gromady Ludu Polskiego*), susidedančios daugiausia iš eilinių kareivių, gyvenančių pačioje Anglijoje ar Džersio saloje. Jie palaikė tokią revoliuciją Lenkijoje, kurios metu krikščioniško komunizmo dvasia valstiečiams būtų išdalyta dvarų žemė. 1830 metų revoliucijos pralaimėjimo priežastys tapo nuolatine emigrantų diskusijų tema. Pasak radikaliųjų demokratų, lenkai galėjo laimėti suteikdami ekonominę laisvę valstiečiams, apginkluodami juos ir perteikdami jų revoliucinį užsidegimą rusų valstiečių masėms. Visi šio laikotarpio lenkų rašiniai kupini mistinių aliuzijų į Napoleono mitą, kaip vienintelę jėgą, galinčią nuversti reakcingą, Europą prislėgusią santvarką.

Po 1830–1831 metų sukilimo Lenkijos Karalystei teliko menkos autonomijos liekanos. 1831-aisiais buvo uždarytas Varšuvos universitetas. Vilniaus universitetą, apkaltintą skleidus pavojingas idėjas, netrukus ištiko panašus likimas. Carinė vyriausybė pradėjo persekiojimo kampaniją ir prieš Graikų Katalikų Bažnyčią buvusioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, t.y. prieš Gudijos valstiečių Bažnyčią. Pats ne stačiatikių tikybos rytinių slavų egzistavimas buvo laikomas caro sosto ir Stačiatikių Bažnyčios vienybės idėjos, gyvybinio rusų monarchijos principo, įžeidimu.

Ketvirtasis devynioliktojo amžiaus dešimtmetis, net ir netekus į Vakarus pabėgusių pačių energingiausių vadovų, regėjo kelis nenusisekusius sąmokslus, kurie, artinantis penktajam dešimtmečiui, įgaudavo vis daugiau jėgos. Romos katalikų

kunigui iš Liublino apylinkių, tėvui Piotrui Ściegiennui, pavyko numegzti platų komunistinės revoliucijos programą išpažįstančių valstiečių pogrindžio tinklą. Jo propagandinė brošiūra buvo pateikiama kaip popiežiaus laiškas valstiečiams, raginantis išvaikyti ponus ir broliautis su Rusijos valstiečiais – to paties likimo broliais. Šio pogrindžio dalyviai buvo išvaryti į Sibiro katorgos lagerius. Ten kai kuriems jų teko kalėti kartu su Dostojevskiu, ir šis juos pamini *Užrašuose iš mirusiųjų namų*. Neramumai Lenkijoje padidėjo atėjus lemtingiesiems 1848 metams, „tautų pavasariui". Jaunas aristokratų kilmės filosofas, puikus hėgeliškos kairuoliškos dvasios rašytojas Edwardas Dembowskis, kuris buvo vienas trumpalaikės laisvojo Krokuvos miesto revoliucijos 1846 metais vadovų, žuvo per minios susirėmimą su austrų kariuomene. Jis nesėkmingai bandė sužlugdyti antirevoliucinį austrų valdžios planą, būtent sustabdyti valstiečių maištą pietinėje Lenkijoje. Valstiečiai puldinėjo dvarus ir žudė jų savininkus (neretai perkirsdavo juos per pusę). Jų vadas Jakubas Szela (dažnai minimas personažas dvidešimtojo amžiaus literatūroje) veikė kurstomas austrų valdžios, kuriai valstiečių maištas buvo priemonė įvaryti pleištą į patriotiniais jausmais besiremiantį lenkų solidarumą – po šio maišto bajorija mirtinai išsigando „tamsiųjų masių".

1848 metais sukilimas įsiliepsnojo Prūsijos okupuotoje Lenkijos dalyje, ir kurį laiką tarp prūsų kariuomenės ir lenkų savanorių dalinių vyko mūšiai. Habsburgų imperijos vyriausybė, spaudžiama Vienos (ir Lvovo) revoliucijų, suteikė Galicijos valstiečiams nuosavybės teisę į jų dirbamą žemę ir atleido juos nuo lažo. Revoliucija Vengrijoje pritraukė daug lenkų, tarp jų artilerijos generolą Józefą Bemą, vieną pagrindinių vengrų revoliucinės kariuomenės vadų, iki pat šių dienų vengrams likusį pusiau legendiniu herojumi, „tėtušiu Bemu". Italijoje didžiausias lenkų romantinis poetas Adomas Mickevičius iš menininkų bei intelektualų sukūrė nedidelį legioną, kovojusį už italus prieš austrus Lombardijoje, vėliau su Garibaldi gynusį respublikoniškąją Romą. 1849 metais Mickevičius Paryžiuje įsteigė tarptautinį socialistų laikraštį *La Tribune des Peuples*. Galutinis Europos revoliucinių judėjimų žlugimas sukėlė visuotinį lenkų nusiminimą, tačiau netrukus įsižiebė

naujos viltys – kilo Krymo karas, kuriame Turkija prieš Rusiją buvo sudariusi sąjungą su Prancūzija bei Anglija. Konstantinopolyje iš lenkų kilmės rusų belaisvių buvo sukurtas lenkų legionas. Ten Adomas Mickevičius taip pat aktyviai veikė ir su savo bičiuliu Armandu Lévy sugebėjo bent trumpam įgyvendinti žydų legiono, pirmojo žydų karinio junginio naujaisiais laikais, idėją. Rusijos pralaimėjimas Krymo kare ir „caro-žandaro" Nikolajaus I mirtis išlaisvino radikalių reformų reikalaujančios liberalios rusų inteligentijos judėjimą. 1861 metais paskelbtas baudžiavos panaikinimas (šis caro ediktas negaliojo centrinei Lenkijai, kur valstiečių padėtis buvo skirtinga jau nuo 1807-ųjų Napoleono konstitucijos). Atkaklus lenkų tautinės autonomijos siekimas reiškėsi vis didėjančiu Varšuvos, kur buvo pradėjęs veikti pogrindinis revoliucinis komitetas, gyventojų neramumu. Organizuojant šį komitetą, daugiausia nusipelnė poetas Apollonas Korzeniowskis, būsimo anglų romanisto Josepho Conrado tėvas. Susirėmimai tarp varšuviečių minių ir rusų kariuomenės vis dažnėjo. Neišmintingas grafo Aleksandro Wielopolskio, Lenkijos civilinio valdytojo, įtakingiausios konservatorių figūros, sprendimas 1863 metų sausio mėnesį įžiebė naują lenkų sukilimą. Wielopolskis patarė rusų karinei vadovybei pašaukti į kariuomenę kokiai dvidešimčiai metų visus politiškai aktyvius lenkų jaunuolius. Laikinoji liaudies vyriausybė, išaugusi iš pogrindinio revoliucinio komiteto, paskelbė ekonominį valstiečių išlaisvinimą. Rusų kariuomenei visus 1863 metus teko kovoti su partizanų būriais, kuriuose kovėsi ne tik lenkai, bet ir kai kurie rusai, vokiečiai, prancūzai ir Garibaldi sekėjai italai. Darbininkų susirinkimas Londone, Karlo Marxo surengtas solidarumui su lenkais išreikšti, pasibaigė Pirmojo Socialistų Internacionalo sukūrimu. Tačiau 1863 metų sukilimas buvo pasmerktas pralaimėti iš anksto dėl ginklų trūkumo ir beveik visiško valstiečių abejingumo tėvynainių raginimams. Partizanų būriuose kovojo tiktai kilmingieji, smulkioji bajorija, amatininkai ir vienas kitas besikuriančių pramonės įmonių darbininkas. Tik Lietuvoje sukilimą parėmė pakankamai daug valstiečių. „Pacifikacija" Lenkijai reiškė kartuves, trėmimus į Sibirą ir žlugdantį žemės nuosavybės apmokestinimą. Savo politikoje carinė vyriausybė vadovavosi kai kurių rusų panslavistų pasiūlytais

principais, pagal kuriuos aukštesnieji „lotynizuotos" lenkų visuomenės sluoksniai buvo laikomi Slavijos išdavikais, priešingai negu gerieji (t.y. grynai slaviški) lenkų valstiečiai. Pastariesiems buvo sakoma, jog sukilimas – tai didikų sąmokslas, nukreiptas prieš gerąjį valstiečius išlaisvinusį carą. Tačiau iš tikrųjų kaip tik Laikinosios liaudies vyriausybės manifestas privertė carinę valdžią suteikti lenkų valstiečiams ekonominę nepriklausomybę truputėlį geresnėmis sąlygomis negu Rusijoje. 1863 metai užbaigė ištisą romantizmo politikoje ir literatūroje epochą. Nuolatinį žvalgymąsi į priekį, laukiant mitinio Europos tautų sukilimo, pakeitė raginimas rimtai susitelkti ties mažesniais bei konkretesniais ekonominiais ir kultūriniais uždaviniais.

Nacionalizmas, romantizmas, mesianizmas

Herojiški sukilimai, dalyvavimas visos Europos revoliuciniuose judėjimuose, okupacinės valdžios vykdomos atsakomosios ekzekucijos ir trėmimai į Sibirą neišvengiamai paveikė lenkų sąmonę. Šie kritiški įvykiai vyko tuo metu, kai dėl Prancūzijos revoliucijos ir vokiečių filosofijos įtakos kristalizavosi šiuolaikinis nacionalizmas. Senojoje Respublikoje riba tarp „lenkiškumo" ir „nelenkiškumo" nebuvo ryški. Skargos *Pamoksluose,* pavyzdžiui, būta užuominų apie lenkų mesianistinį pašaukimą, tačiau galima įžvelgti, jog šią idėją daugiau formavo prisirišimas prie valstybės institucijų negu „tautos" kaip dvasinio vieneto garbinimas. Tačiau Lenkijai praradus nepriklausomybę, „lenkiškumo" idėja pamažu iškilo kaip neapčiuopiama tikrovė, reikalaujanti ištikimybės ir egzistuojanti net neįsikūnijusi valstybėje. Be galo sunku bešališkai apibūdinti lenkų sąmonę kalbamuoju laikotarpiu. Jeigu šios šalies istoriją galima pavadinti „nenormalia", tai panašūs apibūdinimai dar labiau tinka jos mąstymui ir literatūrai. Senoviškas polinkis idealizuoti „aukso laisvę", skyrusią Lenkiją nuo jos kaimynių – autokratinių monarchijų, patyrė mutaciją: pradėjo reikštis didžiulis savęs gailėjimosi talentas, ir Lenkija pradėta vaizduoti kaip nekalta auka, kenčianti už žmonijos nuodėmes. Šita naujoji versija pasipildė Napoleono mitu ir utopiniu socializmu. Neapykanta pagrindinei valstybei okupantei – Rusijai gundė lenkus suvokti abiejų šalių konfliktą kaip šviesos (demokratijos) ir tamsos (tironijos) jėgų kovą. Rusijos jie nelaikė „europietiška"; ji buvo „azijietiška", visiems laikams

pažymėta totorių jungo antspaudu. Teisybės dėlei reikėtų pridurti, jog tokiu požiūriu garsėjo ne tik lenkai; revoliucionierių vadas Karlas Marxas laikė slavus apsigimusiais vergais, išskyrus dvi laisvę mylinčias tautas: lenkus ir serbus.

Surasti tinkamą požiūrį į to laikotarpio lenkų literatūrą – tai užduotis, kuri niekada iki galo nebuvo įvykdyta. Besikertančių srovių, beprotiškai drąsių idėjų, savęs gailėjimosi bei tautinės arogancijos brūzgynai ir nepralenkiamas poetinės technikos tobulumas verčia nuolat atnaujinti tyrinėjimus. Kadangi pats romantizmo terminas nėra patikimas ir kiekvienoje šalyje žymi skirtingus reiškinius, tai dvigubai pavojingiau jį plačiausiai vartojama reikšme taikyti lenkų literatūrai. Kova su klasikinėmis gero skonio taisyklėmis Lenkijoje (kaip ir Prancūzijoje) prasidėjo apie 1820 metus ir nuo pat pradžių turėjo politinę potekstę. Priešingai nei ta romantizmo atmaina, kuri daugelyje šalių buvo tapatinama su individo pasitraukimu į vidinį pasaulį, lenkų romantizmas tapo visuomeniškai labai aktyvus ir aiškiai pratęsė daugelį švietimo epochos idėjų. Tarp kita ko, užkietėjęs reakcionierius, visos to meto progresyviosios inteligentijos laikomas blogio demonu, kunigaikštis Metternichas pateikė turbūt geriausią naujo judėjimo apibūdinimą 1820 metais parašytame slaptame memorandume carui Aleksandrui I:

> Žmogaus proto vystymasis per pastaruosius tris šimtmečius buvo labai spartus. Kadangi jis progresavo kur kas greičiau nei išmintis (vienintelė atsvara aistroms ir klaidoms), neteisingų sistemų ir lemtingų klaidų, į kurias įsivėlė patys šviesiausi antrosios aštuonioliktojo amžiaus pusės valdovai, subrandinta revoliucija galiausiai prasiveržė išsivysčiusio mokslo šalyje (Prancūzijoje), tačiau malonumų nualintoje, apgyventoje žmonių, kuriuos, regint, kaip lengvai jie viską suvokia ir kaip sunkiai pasveria savo sprendimus, tegalima pavadinti lengvabūdžiais.

Kur, pasak kunigaikščio Metternicho, slypi naujųjų laikų blogis?

> Šį blogį galima apibūdinti vienu žodžiu – išpuikimas; tai žmogaus proto, siekiančio patobulinti daugelį dalykų, spartaus vystymosi rezultatas. Štai kas šiandieną žmones veda iš kelio, ir tai jau tapo kone visuotine nuostata.
>
> Religija, dorovė, teisėtvarka, ekonomika, politika, valdymas – viskas tapo bendra ir prieinama kiekvienam. Atrodo, tartum pažinimas ateitų

per *įkvėpimą;* patirtis išpuikusiam žmogui netenka vertės; tikėjimas jam yra niekas; jis jį pakeičia veidmainiškais *asmeniniais įsitikinimais,* o kad šiuos įsitikinimus įgytų, apsieina be jokių tyrinėjimų ar studijų; šios priemonės atrodo per menkos protui, kuris tiki esąs pajėgus aprėpti visus klausimus ir visus faktus. Įstatymai jam taip pat neturi vertės, nes jis neprisidėjo juos kuriant, o pripažinti netašytų ir tamsių kartų nužymėtas ribas tokiam iškiliam asmeniui būtų per žema. Valdžia esti jis *pats;* kodėl jis turėtų paklusti tam, ką laikė naudinga nemačiusieji šviesos, neragavusieji pažinimo? Tai, kas, jo nuomone, buvo reikalinga silpnumo epochoje, negali tikti proto ir galios erai, siekiančiai visuotinio tobulumo, kurį vokiečių novatoriai išreiškia *absurdiška žmonijos išlaisvinimo idėja*! Moralės jis tiesiogiai neužsipuola, nes be jos negalėtų nė akimirkos jaustis saugus; tačiau jos esmę interpretuoja savaip ir leidžia kitam asmeniui tai daryti su sąlyga, kad šis nežudo jo ir neplėšia.

Taip aiškindamiesi išpuikusio žmogaus bruožus, manome, kad atsekėme visos šiuolaikinės visuomenės, susidedančios iš panašių elementų, bruožus, jeigu visuomenės sąvoka tinka apibrėžti santvarkai, kuri iš principo linkusi individualizuoti visus šią visuomenę sudarančius elementus.

Išpuikimas daro kiekvieną žmogų nuosavų įsitikinimų valdovu ir vertintoju įstatymų, pagal kuriuos jam patinka gyventi pačiam ar *leisti* kam nors kitam valdyti jį ir jo kaimynus; trumpai kalbant, tai jį padaro *vienintėliu* savo paties tikėjimo, darbų ir principų, pagal kuriuos juos tvarko, *teisėju.*

Metternicho memorandumas galėjo būti pateiktas tarnybiniam policijos naudojimui kaip mažas vadovėlis apie maišto psichologiją. Tačiau kunigaikštis, būdamas pakankamai nuovokus, kad pastebėtų daugiabriaunį filosofinį, literatūrinį ir politinį romantizmo pobūdį, duoda ir detalesnių patarimų:

Vienintelis tikrasis šios rūšies idealistų tikslas – tai *religinė ir politinė sumaištis;* panagrinėjus aiškėja, jog tai tėra mėginimas kiekvienam individui sukurti egzistenciją, visiškai nepriklausomą nuo bet kokios valdžios ar kitos negu jo paties valios – absurdiška, žmogaus prigimčiai prieštaraujanti idėja, nesuderinama su žmonių visuomenės reikmėmis. [...] Ši moralinė gangrena palietė daugiausia *viduriniąsias visuomenės klases,* ir kaip tik tarp jų sutinkame tikruosius šio judėjimo vadus.

Jei turėsime omenyje, jog ta Metternicho šlovinama valdžia – tai patriotiniams lenkų maištininkų jausmams priešiška užsienio valstybės valdžia, mūsų nupieštas paveikslas tobulai atspindės lenkų romantizmo prigimtį.

Nuolatinis aktyvumas planuojant politines permainas paaiškina lenkų romantikų susidomėjimą filosofijos istorija. Jų

temos būdavo rutuliojamos kartais priešinantis, kartais sutinkant su hėgeliškąja mintimi. Šiaip ar taip, lenkų romantizmas buvo kiaurai persisunkęs istorizmu. Reikėtų dar pastebėti štai ką: nors Shelley vadino poetą žmonijos įstatymdaviu, galima įtarti, jog tik keli žmonės Anglijoje rimtai žiūrėjo į šį apibūdinimą. Nacionalinių nelaimių iškankinta Lenkijos skaitančioji publika panašų tvirtinimą suprato tiesiogiai ir pritaikė savo poetams. Poetas buvo paskelbtas charizmatiniu vadu, bendrų tautos siekių įkūnytoju; todėl ne tik jo kūriniai, bet ir biografija tapdavo legendos dalimi. Galima spėti, jog čia veikė perkeltas į literatūrą napoleoniškasis „Apvaizdos siųsto žmogaus" mitas. Iš užsienio rašytojų niekas geriau už lordą Byroną, poetą ir veiksmo žmogų, nepatenkino tų gilių emocinių poreikių. Byrono šlovė jo gimtojoje šalyje buvo nedidelė, palyginti su tuo beveik dievinimu, supusiu jį slavų kraštuose. Trys lenkų poetai romantikai – Adomas Mickevičius, Juliuszas Słowackis ir Zygmuntas Krasińskis buvo paskelbti tautos dainiais, ir jų labai išdidintos figūros užgožė kelias literatų kartas – triada gana sąlyginė, kadangi tai nebuvo vienodo talento rašytojai.

Klasicizmas ir preromantizmas

Du pirmuosius to amžiaus dešimtmečius Varšuva diktavo literatūrines madas. Čia, kaip ir Prancūzijoje, klasikiniais gero skonio principais tebesivadovauta ne tik literatūros, bet ir teatro bei dailės srityse. Buvo aiškiai skiriami kilnieji ir prastieji žanrai. Poezija ir eiliuota drama (sukurta pagal griežtas taisykles) priklausė pirmųjų kategorijai; o pamažu užkariaujantys rinką sentimentalūs romanai ir „biurgeriškos dramos" – antrųjų. Biurgeriška drama atsirado Vokietijoje, ir ši etiketė buvo klijuojama patiems skirtingiausiems veikalams, pradedant tokiais „siaubingais nesveikos vaizduotės kūriniais" kaip Schillerio *Plėšikai* ir baigiant daugiažode ir seklia Kotzebue kūryba. Varšuvos literatai kurį laiką sėkmingai stabdė įtartinų naujovių, žeidusių jų racionalumą ir klasikinį skonį, antplūdį. Klasicistai susijungė į Iksų draugiją (*Towarzystwo Iksów*) ir

organizuodavo sambūrius, kuriuose diskutuodavo apie naujausius literatūros kūrinius ir Varšuvoje pastatytas pjeses. Siekdami grupinio spaudimo, jie visi savo kritikos straipsnius pasirašinėdavo X raide. Turbūt svarbiausias Iksų narys buvo Kajetanas Koźmianas (1771–1836), turtingas žemvaldys, senatorius, poetas, vertėjas ir, kaip visi kiti jo kolegos, aktyvus Mokslo bičiulių draugijos narys. Puikų vėlyvojo klasicistinio, arba, kaip kartais menkinamai vadinama, „pseudoklasicistinio", lenkų eilėraščio meistrą Koźmianą ir šiandien malonu skaityti, tačiau jo likimas – tai tipiškas sunkumų, su kuriais susiduria mirštančios srovės rašytojas, pavyzdys. Beveik dvidešimt penkerius metus jis plušo prie nepriekaištingais dvieiliais sudėtos aprašomojo pobūdžio poemos *Lenkijos žemdirbystė* (*ZiemiańStwo polskie*), kurią galima būtų palyginti su Delille'o Vergilijaus *Georgikų* sekimu; tačiau tuo metu, kai ją pabaigė, tokios rūšies veikalai jau buvo laikomi išėjusiomis iš mados nuobodybėmis. Be to, Koźmianas savo konservatyviomis, legitimistinėmis pažiūromis ir be galo aršiais romantizmo pasmerkimais (beveik Metternicho dvasios) prisidarė daug priešų tarp jaunosios kartos ir buvo Mickevičiaus išjuoktas kaip „tūkstančio eilučių žirniams sėti" autorius.

Kitas Iksų draugijos šviesulys – tai Ludwikas Osińskis (1775–1838), grakščių odžių autorius, literatūros kritikas, kurį laiką Varšuvos teatro direktorius ir Varšuvos universiteto literatūros profesorius. Būdamas tolerantiškesnis ir platesnių pažiūrų nei Koźmianas, jis pripažino tam tikrą vokiečių *Sturm und Drang* laikotarpio kūrybos literatūrinę vertę, palankiai atsiliepė apie brolius Schlegelius ir net saikingai gyrė Shakespeare'ą. Boileau perteikėjas, *Iliados* ir Miltono vertėjas Franciszekas Ksaweras Dmochowskis (1762–1808), kurį jau minėjome skyriuje apie švietimo epochą, mirė Varšuvoje Napoleono laikais, o jo sūnus Franciszekas Salezas Dmochowskis (1801–1871) tapo vienu karščiausių klasicistinio *status quo* gynėjų. Stanisławas Kostka Potockis (1752–1821) įkūnija kitą šio laikotarpio aspektą. Varšuvos literatai, nors jaunimo kaltinami perdėta pagarba nusistovėjusiai tvarkai, iš tikrųjų buvo ištikimi volteriškos dvasios paveldėtojai. Panašiai kaip jų švietimo epochos pirmtakai, jie nukreipė savo pyktį į prietarus, išankstinius nusistatymus ir žmogiškąją kvailybę. Jie

skyrėsi nuo švietėjų tuo, kad skelbė didesnius politinius siekius. Potockis, Lenkijos Kongreso Karalystės švietimo ministras, užkietėjęs masonas, Mokslo bičiulių draugijos rėmėjas ir vienas Iksų, parašė savotišką satyrinį romaną, kurį turėjo skelbti slapyvardžiu – taip aštriai ten užsipuolama dvasininkija. Romanas vadinosi *Kelionė į Tamsiamiestį* (*Podróż do Ciemnogrodu*, 1820), ir iki pat mūsų dienų lenkiškas žodis *ciemnogród* vartojamas įvardyti ultrakonservatyvių pažiūrų žmonių buveinę.

Varšuvos literatai buvo ypač susiję su teatru. Jie svajojo rašyti eiliuotas tragedijas (žanras, kurį vertino ir Voltaire'as), didžiausiu autoritetu laikydami tokius prancūzų neoklasicistinės tragedijos taisyklių autorius kaip Jeanas François La Harpe'as (1739–1803). Norint suprasti, ko rašytojai siekė šiuo žanru, galima pasitelkti žymiausio prancūzų napoleoniškosios epochos dailininko Louis Davido pavyzdį. Tai kostiumų ir pozų tapytojas, kurio darbuose prancūzai atrodydavo kaip senovės romėnai arba, jei būdavo vaizduojamas tam tikras šiuolaikinis įvykis (kaip, pavyzdžiui, didelėje jo drobėje „Marato mirtis"), charakteriai panėšėdavo į antikinės tragedijos personažus. Lenkų klasicistai manė, kad sujungus turinį, paimtą iš savo šalies istorijos, su griežta prancūzų įkvėpta forma išeis naujas nacionalinės tragedijos žanras. Dėl šios priežasties jie nepelnytais aplodismentais apdovanojo Alojzą Felińskį (1771–1820). Poetas, vertėjas, Kosciuškos sukilimo veteranas, vėliau Kžemienieco licėjaus literatūros profesorius Felińskis parašė eiliuotą tragediją *Barbora Radvilaitė* (*Barbara Radziwiłłówna*), kuri buvo pastatyta 1817 metais ir net išversta į prancūzų bei vokiečių kalbas. Autoriaus ritminis išradingumas visiškai išsiteko trylikaskiemenių rimuotų dvieilių rėmuose. Jis naudojo įvairius derinius, paremtus tiek sintaksės ir eilutės paralelizmu, tiek pauzėmis (pavyzdžiui, cezūros perkirstas sakinys) ir t.t. Siužetu Felińskis pasirinko šešioliktojo šimtmečio istorinį įvykį. (Jau minėjome, jog lenkai „aukso amžiuje" ieškodavo savotiškos kompensacijos). Šis plačiai nuskambėjęs ir todėl dažnai atkuriamas literatūroje atsitikimas nelabai skyrėsi nuo dvidešimtojo šimtmečio Edvardo VIII ir ponios Simpson istorijos: lenkų princas, karaliaus Zigmanto I ir italų kunigaikštytės Bonos Sforzos sūnus, paslapčia

susituokė su karališko kraujo neturinčia lietuvių didiko dukra Barbora Radvilaite. Po tėvo mirties, kai princas rengėsi sėsti į Zigmanto Augusto sostą, iš Senato pusės pasigirdo smarkus prieštaravimas – reikalauta arba išsiskirti su žmona, arba atsisakyti sosto. Antiradviliškai frakcijai vadovavo karalienė motina Bona. Labai sunkiai jaunasis karalius įveikė nesuskaičiuojamas intrigas, kol galų gale gavo Seimo sutikimą karūnuoti savo žmoną, tik staiga po neilgos ligos Barbora mirė. Pasak paplitusios legendos, kadangi Bona buvusi klastinga moteris, kaip ir visi renesanso italai mokėjusi sumaniai pasinaudoti nuodais ir durklu, ji veikiausiai ir nužudžiusi Barborą. Jaudinanti istorija apie karaliaus meilę ir nusiminimą, o jis, kaip buvo pasakojama, liūdėdamas kreipėsi net į burtininką, pažadėjusį parodyti jam mylimosios šmėklą, galingai veikė publikos vaizduotę. Felińskis studijavo istorinius dokumentus, bet, norėdamas išlaikyti trijų vienovių principą, panaudojo tik kai kurias jų ištraukas, šiek tiek nusižengdamas faktams ir datoms. Jis sukūrė aistros ir pilietinės pareigos konflikto tragediją. Vaidinimo pradžioje karalius vis labiau ir labiau varomas į kampą, kol suvokia, jog teliko trys išeitys: pilietinis karas (jo priešai rengiasi pulti karališkąją Krokuvos pilį), atsistatydinimas (jo supratimu, tai būtų bailus poelgis) arba skyrybos. Jis nusprendžia labai keistai ir labai lenkiškai: kad atlaikytų Senato didikų spaudimą ir išvengtų pilietinio karo, jis kreipiasi į Seimą ir pasižada paklusti jo sprendimui. Tačiau kai Barbora nunuodyta miršta, jo pergalė Seime netenka prasmės. Per visus penkis veiksmus nei karaliaus, nei Barboros jausmai neiškeliami į pirmąjį planą, o pats ryškiausias personažas – tai klastingoji Bona. Skirtingos didikų asmenybės – vienas remia karalių, kitas, apimtas anarchistinių ambicijų, vadovauja maištininkams – verčia mus prisiminti Kochanowskio *Graikų pasiuntinių išvarymą*.

Felińskio pjesė susilaukė pasisekimo kaip tik tuo metu, kai populiarumo viršūnę buvo pasiekusios Niemcewicziaus *Istorinės dainos* (paskelbtos 1816 metais). Tautos praeitis buvo tapusi lygiateise tiek poezijos, tiek dramaturgijos tema. Rusijoje taip pat – Kondratijus Rylejevas, šiuo požiūriu skolingas Niemcewicziui, kurį jis vertė, 1821–1823 metais bandė sukurti savotišką lyrinę Rusijos istoriją nuo dešimtojo iki devynioliktojo

amžiaus kaip ciklą giesmių (*dumy*), kurias giedotų tokie personažai kaip Olegas, Sviatoslavas, Dmitrijus Donskojus, Ivanas Susaninas. Siužetų jis sėmėsi iš Karamzino *Rusijos istorijos*, bet jos herojus vaizdavo beveik panašius į savo laikų maištininkus (pavyzdžiui, Dmitrijaus Donskojaus kariuomenė keturioliktajame šimtmetyje ruošiasi kovoti už „laisvę, teisybę ir įstatymą").

Naujosios romantinės mados skynėsi kelią iš lėto; iš pradžių jos buvo pastebimos prastuosiuose žanruose, tačiau kai kurie pripažinti prancūzų rašytojai taip pat prisidėjo minant uždraustus takus. Le Tourneuras pirmasis išvertė visus Shakespeare'o raštus į prancūzų kalbą (nors padarė tai proza) ir savo pratarmėje pavartojo žodį „romantiškas":

> Kas panorės susipažinti su juo [Shakespeare'u], tenukreipia žvilgsnį į jūros platybes arba teįsižiūri į nerealų, *romantišką* gamtovaizdį.

Tad kokia čia žodžio „romantiškas" reikšmė? Salvadorės Rosos paveikslai, Alpių gamtovaizdžiai, neapgenėti angliški sodai ir Shakespeare'as – „visa, kas sujaudintoje sieloje pažadina švelnius jausmus ir liūdnas mintis". Po to Jeanas François Ducis perrašė Le Tourneuro vertimą eilėmis, atmiešdamas Shakespeare'ą sentimentalia melancholija, saldumu ir pašalindamas visą „šiurkštumą" ir „nesąmones" (pavyzdžiui, *Otele* nebėra Jago, nes publika nepakeltų tokios siaubingos niekšybės; personažų vardai pakeisti, siekiant sukurti šiaurietišką atmosferą: Dezdemona ir Brabancijus tapo Hedelmona ir Odalbertu). Lenkijoje Shakespeare'as buvo vaidinamas pagal Ducis arba vokiečių vertėją Schröderį (kurio adaptuotame *Hamlete* pagrindinis herojus nemiršta). Tačiau lenkų literatūrinė publika netrukus atrado tikrąjį Shakespeare'ą per puikų vokišką Augusto Wilhelmo Schlegelio vertimą. Be to, Vienoje skaitytos Schlegelio *Paskaitos apie dramos meną ir literatūrą*, išleistos 1809–1811 metais, pasitarnavo Varšuvos novatoriams ir tapo pagrindiniu ginklu kovojant su pseudoklasicistiniu požiūriu į dramą. Teoriniai romantizmo principai buvo sukurti Vokietijoje, o visoje Vakarų Europoje juos paskleidė madam de Staël, kurios knygos *Apie Vokietiją* (*De l'Allemagne*) pirmasis leidimas pasirodė 1810-aisiais, tačiau visas tiražas Napoleono įsakymu sunaikintas, kadangi madam

de Staël buvo užkietėjusi imperatoriaus priešininkė. 1813 metais, pasirodžius antrajam leidimui, *Apie Vokietiją* susilaukė ovacijų Lenkijoje.

Prie grupės rašytojų, kūrusių ant klasicizmo ir romantizmo ribos, turėtume priskirti Julianą Ursyną Niemcewiczių (žr. p.186–191), kuris, mokėdamas anglų kalbą, galėjo tiesiogiai susipažinti ne tik su Pope'o ar Samuelio Johnsono, bet ir su Gray'aus bei Byrono veikalais, taip pat su anglų bei škotų baladėmis. Kita tokia pereinamoji figūra – tai Kazimierzas Brodzińskis (1791–1835), poetas ir Varšuvos universiteto profesorius. 1818 metais jis išleido didelį traktatą *Apie klasiškumą ir romantiškumą* (*O klasyczności i romantyczności*), kurį lydėjo esė „Apie lenkų poezijos dvasią". Gerai susipažinęs su vokiečių filosofija, Brodzińskis perėmė Johanno Gottfriedo Herderio idėją apie savitą nacionalinį charakterį, atsispindintį kiekvienos tautos literatūroje. Būdamas nuosaikus savo sprendimais, jis bandė įvertinti abiejų srovių pranašumus ir derinti jas taip, kad liktų ištikimas tam, ką vadino „lenkų poezijos dvasia". Jis priėjo prie išvados, kad geriausiai lenkų nacionalinį charakterį atspindi idilė, ir bandė taikyti šį principą poetinėje praktikoje, ypač idilėje „Wiesław" (1820), kurioje vaizduoja šiek tiek per daug laimingus lenkų valstiečius. Brodzińskio nuosaikumas ne tik neįstengė patenkinti jaunimo, bet ir sukėlė klasicistų pyktį. Būtent prieš jį iškilus Vilniaus universiteto profesorius Janas Śniadeckis, matematikas, astronomas, racionalistas, parašė esė „Apie klasikinius ir romantinius raštus" (1819), kurioje romantizmą pavadino „išdavystės ir užkrato mokykla", pavojinga švietimui ir kalbos grynumui. Śniadeckis buvo vienas šviesiausių tų laikų protų, ir į jo žodžius negalėjai žiūrėti pro pirštus. Tačiau jam teko pralaimėti. Ne tik užsieninis importas, kaip Osiano eilėraščiai (laikomi autentiškomis šiauriečių dainomis) ar sentimentalūs romanai, pranašavo emocinio klimato pasikeitimus. Lenkų autoriai jau buvo pradėję imituoti romano formą: labiausiai nusisekęs veikalas buvo kunigaikštytės Marijos Wirtemberskos, kilusios iš Czartoryskių, *Malvina, arba Širdies nuojauta* (*Malwina czyli domyślność serca*, 1816). Turbūt svarbiausias, specifinis pasikeitimus nulėmęs reiškinys buvo Napoleono legenda, išlaisvinusi naujas jausmų ir vaizduotės jėgas. Šiuo požiūriu lenkų

romantizmas artimai šliejosi prie tos prancūziškojo romantizmo atšakos, kuriai atstovavo Stendhalis. Poezija ir proza, rašoma Napoleono kariuomenėje tarnavusių karininkų, dėl jų energijos ir plačių pažiūrų buvo gerokai nutolusi nuo romios Varšuvos literatų kūrybos; tai lengvai pastebima, pavyzdžiui, Cypriano Godebskio „Eilėraštyje lenkų legionams" („Wiersz do Legiów polskich", 1805). Tai matoma to paties autoriaus romane *Grenadierius filosofas* (*Grenadier filozof*, 1805), kuriame pasakojama apie prancūzų ir lenkų kareivius, iš Italijos kartu žygiuojančius per Prancūziją ir bendrai išgyvenančius nusivylimą idealais, kurių nepavyko įgyvendinti Prancūzijos revoliucijai. Be to, tvirtėjo įsitikinimas, jog poezija – tai ne tik išsilavinusių klasių primestas gero skonio dalykas. Germanų teoretikams šlovinant Šiaurės genijų, priešingą prancūzų klasicistiniam genijui, lenkų rašytojai pradėjo suvokti slavų tautosakos vertę. Šiuo atžvilgiu reikia prisiminti Zoriano Dołęgos Chodakowskio (Adamo Czarnockio slapyvardis, 1784–1825) nuopelnus. Šis savamokslis etnografas ir archeologas sudarė kelis lenkų, gudų ir ukrainiečių liaudies dainų rinkinius.

Adomas Mickevičius (1798–1855)

Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz) gimė Kūčių vakarą Naugarduke (o gal Zaosėje, netoliese esančiame kaime), Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Jo tėvas buvo miestelio teisininkas, tipiškas smulkiosios bajorijos atstovas. Tai pačiai klasei priklausanti poeto motina prieš vedybas tarnavo kambarine gretimame dvare. Šiame kažkada etniškai lietuviškame rajone dabar gyveno gudiškai kalbantys valstiečiai, ir tautosaka, taip stipriai veikusi Mickevičių, buvo daugiausia gudiška. Būsimojo poeto vaikystę ir ankstyvąją jaunystę gaubė šilta vietinių Romos ir Graikų katalikų tradicijų atmosfera. Jis lankė Dominikonų ordino išlaikomą mokyklą Naugarduke, kurios mokymo programa buvo pakeista pagal Nacionalinės edukacinės komisijos nustatytus principus, o ji pati pavesta Vilniaus universiteto priežiūrai. Mickevičiaus būta vidutinio mokinio, tačiau jis aktyviai dalyvaudavo mokykliniuose

žaidimuose, teatro vaidinimuose ir inscenizuotuose teismo procesuose, rengiamuose senųjų Lenkijos tribunolų pavyzdžiu. Draugystės ir bendro gyvenimo kolektyve talentą, taip išryškėjusį tolesniame jo gyvenime, galima pastebėti jau mokymosi aukštesniojoje mokykloje laikais. Poetui buvo keturiolika metų, kai Napoleono kariuomenė žygiuodama į Rusiją įžengė į Naugarduką ir Napoleono brolis Jeronimas, Neapolio karalius, apsistojo jo šeimos namuose. Šio įvykio atgarsiams drauge su gimtųjų vietų gamtovaizdžiais ir žmonių tipais brandžiame poeto amžiuje buvo lemta tapti eiliuoto epo *Ponas Tadas* (*Pan Tadeusz*) medžiaga. 1815 metais gavęs stipendiją jis įstojo į Vilniaus universitetą, kur pirmiausia studijavo tiksliuosius mokslus, paskui perėjo prie literatūros. 1819 metais baigęs universitetą ir privalėdamas atidirbti už stipendiją, jis tapo aukštesniosios mokyklos mokytoju kaimyniniame Kauno mieste. Universitetiniai metai buvo vieni laimingiausių jo gyvenime; labai daug žinių poetas pasisėmė ypač iš savo klasikinės filologijos profesoriaus Groddecko, iškilaus vokiečių mokslininko, ir literatūros profesoriaus Borowskio. Iš aukštesniosios mokyklos bei universiteto jis išsinešė tokį nuodugnų lotynų autorių pažinimą, kad vėliau galėjo sėkmingai dėstyti lotynų literatūrą Collège de Lausanne Šveicarijoje. Be to, jo studentiškas gyvenimas pasižymėjo stipria draugyste ir dalyvavimu slaptose bei pusiau slaptose draugijose, jis pats visada būdavo tarp uoliausių organizatorių. Viena tokių draugijų, Filomatų, kaip jie save vadino, atvirai neskelbė jokių politinių tikslų. Jie dažnai rinkdavosi skaityti ir aptarti vienas kito eilėraščių bei kitokių rašinių įvairiausiomis temomis. Tačiau iš tiesų dėl artimų ryšių su masonais, ypač veikiami vieno uolaus ložės nario, buvusio Kosciuškos būrių kareivio, vardu Kontrimas (tada dirbusio universiteto bibliotekininku), filomatai stengėsi paveikti savo kolegas pažangos ir patriotinių idėjų dvasia. Šiuo tikslu jie naudojosi pavyzdiniu konspiracijos modeliu, veikdami kaip nedidelė nematoma ložė ir kurdami bei skverbdamiesi į didesnes studentiškas organizacijas, tokias kaip Filaretų draugija. Daug laiko taip pat būdavo skiriama linksmoms grupinėms iškyloms į aplinkines miškingas kalvas, dainoms, humoristinėms ceremonijoms ir t.t. Apskritai, kaip liudija jų veikalai bei korespondencija, Mickevičiaus

ir jo draugų būta linksmų jaunuolių, kupinų humoro jausmo ir tikrai nusipelniusių „sterniečių" pravardės, kadangi Laurence'as Sterne'as buvo vienas mėgstamiausių jų autorių.

Pirmieji Mickevičiaus eilėraščiai – tai Voltaire'o mėgdžiojimai, skirti draugams palinksminti. Panašiai kaip ir jo modelis, poetas gardžiavosi abstrakčiomis temomis, kaip, pavyzdžiui, *La Pucelle d'Orléans* adaptacijoje. Klasikinės lenkų poezijos mokytoju jis laikė pirmiausia Stanisławą Trembeckį. Tais ankstyvaisiais bandymais Mickevičius įgijo griežtos klasikinės disciplinos. Pirmasis jo paskelbtas eilėraštis „Miestietiška žiema" („Zima miejska", 1818) ir dabar tebelaikomas puikiu gyvo klasikinio eilėraščio pavyzdžiu. Jo tonas pusiau humoristinis, sintaksė nusižiūrėta nuo lotyniškosios, nusėta inversijomis; ir jau šiame pirmajame kūrinėlyje pastebimas vyriškas stiliaus konkretumas, laikytinas pagrindiniu Mickevičiaus nuopelnu.

Mickevičius ir jo draugai stiliumi bei dvasia buvo tiesioginiai aštuonioliktojo šimtmečio įpėdiniai. Jie studijavo ne tik Voltaire'ą, Diderot bei Rousseau, bet ir tokius filosofus kaip Condillacas bei Helvétius. Neišspausdintas, bet rankraščiais klajojęs tarp skaitytojų 1820 metų Mickevičiaus eilėraštis „Odė jaunystei" („Oda do młodości"), kuriuo žavėjosi visa jaunoji karta, – tai tokia masoniška daina, kviečianti žmogų „įstumti planetą" į naujus kelius, susijungti su altruistinės meilės jėgomis, šturmuoti „rūmus ateities" ir pasiruošti sutikti žmonių laisvę. Eilėraštis pasižymi daugybe aliuzijų į klasikinę mitologiją. Įdomu paminėti, jog tais pačiais metais Mickevičius parašė „Himną Apreiškimo Šv. M. Marijai dieną", ir tas sutapimas, atrodo, patvirtinta romantizmą buvus politine-mistine srove. Kitas Mickevičiaus eilėraštis „Bulvė" („Kartofla", parašytas 1819 metais) nusipelno mūsų dėmesio kaip humoristinis Amerikos atradimo paveikslas. Tai klasikiniais dvieiliais parašyta istorija, pasakojanti, kaip Kolumbą viduryje vandenyno sustabdo graikų dievai, kurie, išvaryti iš Europos, dabar pavydžiai saugo savo valdas Amerikos žemyne. Tačiau Kolumbo žygio likimas yra nulemtas krikščioniškajame danguje. Ten kai kurie šventieji smarkiai priešinasi šiai ekspedicijai, nes jau regi indėnų žudynes. Tarp įtikinėjančiųjų suteikti leidimą atrasti Ameriką yra šv. Dominykas, pavaizduotas

labai nepalankiai, kaip albigensų žudikas. Šv. Dominykas pasiekia pergalę, kai prieš šventųjų draugiją palaiko iškėlęs bulvę ir meta ją ant svarstyklių: palaima, kurią šis augalas teikia alkanajai gyventojų daliai, nusveria indėnų ašaras. Šv. Rapolas dar išpranašauja Amerikos ateitį:

Tada virš Naujojo Pasaulio laisvės žvaigždė nušvis,
Dorybė ir mokslas po jos šviesa susiglaus.
Vienuolių pančiai, tironų sugrius siaubai,
Auksinis Kapitolijus dangun įrems laisvus stogus,
Prieš jį liaudis nustebusių žemiečių klaupsis,
O Liaudis-Karalius skeptru lygiai visus valdys,
Po savo kojom pamynus tironus senuosius,
Ir iš laisvos kibirkšties Europoje įžiebs naujas ugnis.

Mickevičiaus mokytojavimo metai Kaune buvo gana niūrūs, kadangi jis tik retkarčiais galėjo aplankyti savo draugus Vilniuje; be to, poetą prislėgė nelaiminga meilė. Mickevičiaus jausmams Marylai Wereszczak dėl jo šlovės buvo lemta tapti savotišku romantiškos meilės archetipu lenkų literatūroje. Maryla buvo kilusi iš pasiturinčios dvarininkų šeimos. Nepaisant jausmų, ji atsisakė tekėti už beturčio mokytojo, suteikusi pirmenybę grafui. Atrodo, vėliau ji to gailėjosi. Kaune Mickevičius vieną po kito atrado Schillerį, Goethę, Byroną ir pradėjo rašyti balades. Pirmõsios jo eilėraščių knygos *Baladės ir romansai* (*Ballady i romanse*) pasirodymas 1822 metais galutinai atvėrė Lenkijoje romantizmo erą. Šio tomelio pratarmė – tai naujos srovės manifestas, tačiau patys eilėraščiai ją skelbė dar aiškiau:

Romantika

Methinks, I see... Where?
In my mind's eyes.
Shakespeare

Aš, regis, matau... O kame?
Sielos savo akyse.

Miela mergaite!
– Ji neatsako –
Saulė jau tamsą išsklaidė!
Bet nė gyvos dar dvasios ant tako.
Ko tu čia ieškai? Ko čia klajoji?
Ką vadini čia? Kam tu čia moji?
– Ji neatsako. –

Romantyczność

Methinks, I see... Where?
– In my mind's eyes.
Shakespeare

Zdaje mi się, że widzę... Gdzie?
Przed oczyma duszy mojej.

Słuchaj, dzieweczko!
Ona nie słucha –
To dzień biały! to miasteczko!
Przy tobie nie ma żywego ducha.
Co tam wkoło siebie chwytasz?
Kogo wołasz, z kim się witasz?
Ona nie słucha. –

Ir lyg uola ji sustingo –
Nieko nemato aplinkui.
Įremia drumstą ir klaikų
Žvilgsnį į saulėtą tolį.
Stveria kažką ir kažką tarsi laiko –
Verkia ir juokias, keistuolė.

„Jasiau! Ar tu čia? Mano berneli!
Tu ir kape saugai žodį.
Cit! Menkas triukšmas mus gali
Pamotei piktai išduoti.

Bet... Teišgirsta! Mielo neliko –
Šaltas kapelis išdygo...
Tu jau numiręs? Visko netekęs?
Kam toji baimė? Kam abejonės?
Tavo šis veidas, tavo šios akys!
Tavo ir baltas marškonis!

Visas išbalęs lyg sniegas,
Rankos – tarytum ledinės!
Nebesušildo jų niekas.
Glauskis prie mano krūtinės!

Ak, kaip kape tau šalta! Kaip juoda!
O kiek jau laiko be saulės!
Vesk ten mane – nusibodo
Šitas pasaulis.

Žmonės prarado jau širdį –
Verkiančią pirštais jie bado;
Aš prabylu – jie negirdi,
Aš štai regiu – jie nemato.

Dieną ateitum... Gal aš sapnuoju?
Ne, ne... Štai glostau Jasiaus rankelę...
Ko tu dairaisi į kelią?
Dar juk gaidys negiedojo!

Dieve, pragydo! Jau? Argi?
Dažo saulėtekis langą.
Ir išsiskirti vėl tenka!
O varge varge!.."

Šitaip mergaitė mylimą šaukia.
Vejasi, klumpa, vaitoja.
Renkasi žmonės ir auksaplaukę
Gatvėje glaudžiai apstoja.

To jak martwa opoka
Nie zwróci w stronę oka,
To strzela wkoło oczyma,
To się łzami zaleje;
Coś niby chwyta, coś niby trzyma;
Rozpłacze się i zaśmieje.

„Tyżeś to w nocy? – To ty, Jasieńku!
Ach! i po śmierci kocha!
Tutaj, tutaj, pomaleńku,
Czasem usłyszy macocha!

„Niech sobie słyszy, już nie ma ciebie!
Już po twoim pogrzebie!
Ty już umarłeś? Ach! ja się boję!
Czego się boję mego Jasieńka?
Ach, to on! lica twoje, oczki twoje!
Twoja biała sukienka!

„I sam ty biały jak chusta,
Zimny, jakie zimne dłonie!
Tutaj połoź, tu na łonie,
Przyciśnij mnie, do ust usta!

„Ach, jak tam zimno musi być w grobie!
Umarłeś! tak, dwa lata!
Weź mię, ja umrzę przy tobie,
Nie lubię świata.

„Źle mnie w złych ludzi tłumie,
Płaczę, a oni szydzą;
Mówię, nikt nie rozumie;
Widzę, oni nie widzą!

„Śród dnia przyjdź kiedy... To może we śnie?
Nie, nie... trzymam Ciebie w ręku
Gdzie znikasz, gdzie, mój Jasieńku!
Jeszcze wcześnie, jeszcze wcześnie!

„Mój Boże! kur się odzywa,
Zorza błyska w okienku.
Gdzie zniknąłeś! Ach! stój, Jasieńku!
Ja nieszczęśliwa."

Tak się dziewczyna z kochankiem pieści,
Bieży za nim, krzyczy, pada;
Na ten upadek, na głos boleści
Skupia się ludzi gromada.

„Melskitės dievui! Jasiaus tai siela! –
Šnabždasi žmonės suklusę. –
Jasius aplankė savo Karusę,
Savo vienintelę mielą!"

Aš stebuklu tuo linkęs tikėti.
Maldą skubu sukalbėti.

„Miela mergaite! – girdim barzdoto
Senio pamokslą. – Man regis –
Ir akiniai čia nieko nerodo.
Nieko nemato ir akys.

Dvasios – gryniausia pasaka, žmonės!
Prietarai, aišku, laukiniai.
Jūs patikėjot vargšės ligonės
Kliedesiu", – aiškina miniai.

„Ji, – atsakiau aš seniui, – tai jaučia.
Žmonės ja tiki. Man regis –
Jausmas pasako žymiai daugiau čia
Nei akiniai arba akys.

Tu juk negyvą tiesą tegynei.
Ji ir neleidžia patirti
Tau šio stebuklo, pažįstamo miniai.
Žvelk širdimi tik į širdį!"

(Vertė Eduardas Mieželaitis)

„Mówcie pacierze! – krzyczy prostota –
Tu jego dusza być musi.
Jasio być musi przy swej Karusi,
On ją kochał za żywota!"

I ja to słyszę, i ja tak wierzę,
Płaczę i mówię pacierze.

„Słuchaj, dzieweczko!" – krzyknie śród zgiełku
Starzec i na lud zawoła:
„Ufajcie memu oku i szkiełku,
Nic tu nie widzę dokoła.

„Duchy karczemnej tworem gawiedzi,
W głupstwa wywarzone kuźni.
Dziewczyna duby smalone bredzi,
A gmin rozumowi bluźni."

„Dziewczyna czuje – odpowiadam skromnie –
A gawiedź wierzy głęboko;
Czucie i wiara silniej mówi do mnie
Niż mędrca szkiełko i oko.

„Martwe znasz prawdy, nieznane dla ludu,
Widzisz świat w proszku, w każdej gwiazd iskierce;
Nie znasz prawd żywych, nie obaczysz cudu!
Miej serce i patrzaj w serce!"

(1821)

Regisi, tas „Romantikos" senis bus ne kas kitas, o racionalusis profesorius Janas Śniadeckis. Jei Mickevičiaus įvykdyta revoliucija akimirksniu netapo romantizmo dvasios pergale prieš racionalizmą, tai neabejotinai buvo kalbos pergalė. Klasikinė poezija panėšėjo į mokslinčių pratimus mokslinčiams. Ir staiga tarnaitės, liokajai ir vos pramokę skaityti žmonės pradėjo poezijoje rasti kažką artima savo širdžiai ir suprantama be jokių ypatingų studijų. Tuo galima paaiškinti *Baladžių ir romansų* populiarumą žemesniuosiuose visuomenės sluoksniuose. Mickevičius imdavo fantastinius tautosakos motyvus ir kurdavo iš jų eilėraščius, kartais, nors retokai, imituodamas liaudies dainų ritmiką. Stebuklingų ir juokingų dalykų mišinys tuose eilėraščiuose primena Ovidijų. *Baladėse* taip pat galima jausti poeto vaikystės žemę – nimfų apgyventą spygliuočių miškų ir švarių ežerų Lietuvą.

Antrajame Mickevičiaus eilėraščių tome, išleistame 1823 metais, randame du didesnės apimties eiliuotus kūrinius: poemą *Gražina* su paantrašte *Lietuvių sakmė* ir antrąją bei ketvirtąją *Vėlinių* dalį. Gražina – tai lietuvės moters vardas, reiškiantis „gražioji". Poemoje derinamas geležinis eilučių ritmas, griežta sintaksė ir siužetas, kupinas romantikų pamėgtų motyvų, tokių kaip naktis, šarvų spindesys, debesuotas dangus, mėnulis, pilies vartai ir t.t. Kaip ir daugelyje ankstyvųjų kūrinių, Mickevičius nukelia veiksmą į savo gimtąjį kraštą. *Gražinos* veiksmo vieta – Naugarduko pilis, laikas – keturioliktojo šimtmečio pabaiga, t.y. viduramžiai. Lietuvos kunigaikštis Liutauras sudaro sutartį su teutonų riteriais, įsipareigodamas kovoti kartu su jais prieš didįjį Lietuvos kunigaikštį, kuriam jaučia pagiežą. Jo žmona Gražina sužino apie vyro poelgį ir šiam užmigus užsideda jo šarvus. Palaikyta kunigaikščiu ji nuveda jo karius prieš teutonų riterius. Gražina miršta nuo žaizdos, gautos mūšio lauke, tačiau teutonų riteriai sumušami. Jos vyras, gailėdamasis dėl savo poelgio, nusižudo šokdamas į Gražinos palaikus ryjantį laidotuvių laužą. Didvyriškos moters paveikslas žavėjo publiką (pavyzdžiui, aštuonioliktojo amžiaus prancūzų rašytojo Floriano romansuose); sutinkame ją ir Mickevičiaus *Baladėse* bei kituose ankstyvuosiuose jo talento bandymuose. Tai erotinių savybių neturinti herojė – žmona, vadė.

Ruošdamasis rašyti *Gražiną,* Mickevičius studijavo senąsias kronikas, bet iš tikrųjų istoriniams įvykiams suteikė gana svetimą viduramžiams prasmę; tad *Gražiną* galima laikyti poema, smerkiančia kolaboravimą su priešu. O dėl kunigaikščio savižudybės, teks pripažinti, jog tai grynai romantinis sumanymas. Pridurkime, jog dirbdamas prie *Gražinos* Mickevičius pradėjo versti Byrono poemą *Giaour.*

Kita poema iš 1823 metų tomelio – tai *Vėlinių* (*Dziady*) pradžia. Užbaigta gerokai vėliau, o greičiau – niekada, kadangi ir pats autorius žiūrėjo į ją kaip į tam tikrą „besirutuliojantį veikalą", ši poema tapo pagrindiniu Mickevičiaus teatriniu pasiekimu. Be to, tai tipiškiausias lenkų romantizmo teatro veikalas. Jo sąrangos – tarytum pagal sapno logiką sujungtų fragmentų – prasmė užsieniečiui sunkiai suvokiama. Todėl reikia paaiškinti, kad Kaune ir Vilniuje Mickevičius parašė tik

pirmosios dalies apmatus ir visą antrąją bei ketvirtąją dalį, kurios buvo paskelbtos 1823 metų tomelyje. Vėliau Drezdene jis parašė trečiąją dalį, kuri eina po pirmosios ir ketvirtosios. Tad visą eiliuotą dramą galima iš esmės suskirstyti į vadinamąsias *Vilniaus Vėlines* ir *Drezdeno Vėlines*. Tik neeilinio įžvalgumo žmogus galėjo bandyti atgaivinti dramą pasitelkdamas tautosakoje išlikusius sakralinius praeities vaidinimus. Mickevičiaus laikais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstiečiai per Vėlines tebesirinkdavo atkampiose koplyčiose atlikti pagoniškų apeigų: iškviesti mirusiuosius ir aukoti jiems maistą. Paprastai apeigoms vadovaudavo kaimo vyresnysis ar net vietinis kunigas, pro pirštus žiūrėjęs į jų papročius, ateinančius iš amžių glūdumos. Nuo šitų liaudies apeigų, vadinamų *dziady*, Mickevičius nusižiūrėjo savo draminės poemos rėmus. Todėl antrojoje dalyje matome valstiečius nakčia kartojančius užkeikimus ir susitikinėjančius su dvasiomis. Pirmiausia pasirodo „lengvosios" dvasios – du labai jau rokoko stiliaus cherubinai, negalintys įžengti į dangų, nes buvo per daug laimingi žemėje. Jie paprašo garstyčios grūdų ir, prieš palikdami koplyčioje susirinkusius žmones, šitaip juos perspėja:

Nes atminkit – taip viešpats paskyrė,	Bo słuchajcie i zważcie u siebie,
Ir todėl pagal valią dangaus,	Że według Bożego rozkazu:
Kas šios žemės vargų nepatyrė,	Kto nie doznał goryczy ni razu,
Tas saldybių dangaus neragaus.*	Ten nie dozna słodyczy w niebie.

Paskui pasirodo „sunkioji" dvasia – valstiečio vaizduotei pritaikyta Tantalo versija – blogojo dvarponio vėlė. Ji apsupta plėšriųjų paukščių, kurie nusigriebia kiekvieną jai aukojamo maisto kąsnį. Kadangi dvarininkas skriaudė baudžiauninkus, niekas iš gyvųjų negali jam padėti, o tie plėšrieji paukščiai – tai kažkada kankintų valstiečių vėlės:

Nežinosiu džiaugsmų valandos.	Tak muszę dręczyć się wiek wiekiem,
Tu teisingai baudi, visagali!	Sprawiedliwe zrządzenia Boże!
Kas nebuvo žmogum niekados,	Bo kto nie był ni razu człowiekiem,
Tam žmogus ir padėti negali.	Temu człowiek nic nie pomoże.

Trečioji dvasia priklauso tarpinei kategorijai „tų, kurie negyveno nei žmogui, nei pasauliui": jauna piemenaitė, taip pat

* *Vėlines* vertė Justinas Marcinkevičius.

rokoko pastoralių stiliaus, iš per didelio išdidumo atstumdavusi vaikinų meilę, dabar nenori jokio per apeigas aukojamo maisto. Ji teprašo jaunų valstiečių sugriebti ją už rankų ir nusitraukti į žemę, bet ji – vaiduoklis, jos neįmanoma pasiekti:

Atsiminkit todėl ir klausykit, Nes tokia jau aukščiausio valia: Kas nepalietė žemės nė sykį, Tam į dangų įeit nevalia.	Bo słuchajcie i zważcie u siebie, Że według Bożego rozkazu: Kto nie dotknął ziemi ni razu, Ten nigdy nie może być w niebie.

Tad šių scenų teikiami pamokymai kyla šiek tiek iš liaudies išminties, šiek tiek – iš švietimo epochos filosofijos, o dvasių skirstymas į kategorijas greičiausiai primena Pope'o *Garbanos pagrobimą*. Paskutinė (nekviesta) pasirodo romantiško jaunuolio (nusižudžiusio Verterio?) vėlė. Ji visiškai nieko nekalba, tik žiūri į merginą minioje. Šis personažas susieja apeigas koplyčioje su kitu dramos veiksmu, kuriam šios apeigos yra nelyginant uvertiūra. Ir iš tikrųjų – antrosios dalies sąranga operinė, su valstiečių chorais, dvasių arijomis, duetais bei rečitatyvais. Jos pagrindinis ritmas – keturskiemenis chorėjas, cezūros padalytas į dvi lygias dalis. Tai pirmasis lenkų literatūros kūrinys, persmelktas tokios nenusakomos nuotaikos.

Kitoje (ketvirtojoje) dalyje kuriamai ypatingai atmosferai tenka dar svarbesnis vaidmuo. Vakaras. Parapijos kunigas sėdi vienas su savo vaikais (tai Graikų katalikų kunigas, našlys). Jį aplanko keistas nepažįstamas jaunuolis, kurio nerišli kalba verčia kunigą laikyti jį arba pamišėliu, arba vaiduokliu. Po kurio laiko kunigas atpažįsta savo buvusį mokinį Gustavą. Ketvirtąją dalį ir sudaro Gustavo monologas, sklindantis tarytum iš kapo, istorija apie nelaimingą meilę, pasakojama būtybės, kuri gali priklausyti tiek mirusiesiems, tiek gyviesiems. Gustavo istorija – tai jo paties sielos teismas; jis pasakoja, kaip atrado „šlykščiąsias knygas" – sentimentaliąją literatūrą, skatinusią ieškoti idealios meilės; kaip jis išvydo *ją;* kaip buvo atstumtas, nes mylimoji pasirinko pasaulio turtus. Visą monologą skirsto į dalis laikrodžio, mušančio pirmiausia meilės, paskui nevilties ir galiausiai įspėjimo valandą, dūžiai. Nuskambėjus antrajam dūžiui, Gustavas nusiduria, bet nekrinta. Suskambus trečiajam, jis išnyksta. Ketvirtoji dalis, iš šio atpasakojimo atrodanti beprasmiška, vis dėlto yra kupina stiprių poetinių ir draminių efektų. Jos galia – tai, ką galėtume

pavadinti „objektyviuoju lyrizmu" – tai toks būdingas Mickevičiui sugebėjimas konkrečiais vaizdais įkūnyti aistros protrūkius. Mes čia susiduriame su realistiniu širdies dienoraščiu ir tuo pat metu – su skelbiamu individualizmo, kaip revoliucinės jėgos, nukreiptos prieš socialinę santvarką, darančią meilę priklausomą nuo klasinio susiskirstymo, manifestu. Kadangi Gustavo monologas remiasi laisvu asociacijų srautu, pateisinamu tariamu pamišimu, kūrinyje naudojama ekspresionistinė technika, teikianti plačių galimybių šiuolaikiniams režisieriams.

Prieš pereinant prie paskutiniosios *Vėlinių* dalies (parašytos Drezdene), praverstų šiek tiek biografinių žinių. 1823 metais caro valdžia prispaudė jaunimo judėjimą Lietuvoje. Tai sutapo su Aleksandro I atsimetimu nuo liberalios politikos, be to, tai buvo akcija, nukreipta prieš Vilniaus mokyklų sistemos superintendantą kunigaikštį Adamą Czartoryskį, o šią akciją vykdė jo priešai, vadovaujami senatoriaus Novosilcovo. Buvo ne tik suimti keli aukštesniųjų mokyklų mokiniai (nuo dvylikos iki šešiolikos metų amžiaus), visam gyvenimui išsiųsti į Rusiją tarnauti eiliniais kareiviais, bet susekti ir filomatai (dalį svarbių žinių policijai pranešė šnipas iš Frankfurto prie Maino, sugebėjęs surinkti informaciją apie Vilniaus studentų organizacijas, kadangi jos palaikė ryšius su panašiomis grupėmis Vokietijoje). 1823 metų spalio mėnesį Mickevičius, kaip ir jo draugai, buvo suimtas ir apie pusmetį laikomas kalėjimu paverstame Bazilijonų vienuolyne. Teismo paskelbti nuosprendžiai buvo gana švelnūs. Mickevičiui uždraudė gyventi Lietuvoje arba kurioje nors kitoje vadinamųjų „vakarinių gubernijų". Jis privalėjo pasiduoti valdžios dispozicijon Rusijoje, kur jam turėjo būti suteikta mokytojo vieta. 1824 metų lapkričio mėnesį jis atvyko į Sankt Peterburgą; ir prasidėjo tai, kas, kaip vėliau paaiškėjo, lenkų poetui tapo triumfine tremtimi. Kadangi filomatai palaikė ryšius su panašiomis organizacijomis Rusijoje, jauni rusų inteligentai jį sutiko kaip „savišką". Be to, masoniški ryšiai taip pat davė naudos. Galimas dalykas, Mickevičius įstojo į masonų ložę Rusijoje; šiaip ar taip, kaip tik ten jis susipažino su rusų masonų mėgstamo aštuonioliktojo šimtmečio autoriaus Louis Claude'o Saint-Martino raštais, kurių įtaka jaučiama daugelyje poeto kūrinių.

Prieš atvykdamas į Rusiją, Mickevičius jau garsėjo literatūriniuose sluoksniuose, ir jeigu pridursime, jog tai buvo nemanieringas, gero intelektualinio išsilavinimo žmogus, apdovanotas sugebėjimu improvizuoti (prancūzų kalba, kadangi rusiškai jis kalbėjo silpnai), o tai anais laikais ypač vertinta, neteks stebėtis, kad rusai, pas kuriuos poetas lankydavosi, laikė jį be galo patraukliu. Geriausi Mickevičiaus draugai Sankt Peterburge buvo Kondratijus Rylejevas ir Aleksandras Bestuževas, ir galimas dalykas, kad jeigu poetas būtų likęs Sankt Peterburge, jį būtų ištikęs šių dviejų dekabristų vadų likimas. Tačiau jis gavo vietą Odesos licėjuje ir 1824–1825 metų žiemą persikėlė į Rusijos pietus, visą šalį skersai pervažiavęs pašto rogėmis. Odesa buvo margas uostas, javų prekybos centras su įvairiataute kolonija, itališka opera, pokyliais ir visuomenės susirinkimais. Mokytojo darbas buvo simbolinis, ir Mickevičius gyveno, jo paties žodžiais tariant, „tarytum paša", apsuptas moterų, vieną kurių, būtent Karoliną Sobańską, aptinkame jo poezijoje. Karolina (mergautinė pavardė – Rzewuska), lenkų rašytojo Henryko Rzewuskio sesuo, buvo ir generolo Witto, vyriausio pietinės Rusijos kariuomenės vado (garsiosios Sofijos Potockos sūnaus iš jos pirmosios santuokos), meilužė. Ji buvo susijusi su Rusijos slaptosiomis tarnybomis, ir, atrodo, šios agentės raportas apie gerą jos meilužio Mickevičiaus elgesį turėjo teigiamą įtaką po kelerių metų suteikiant poetui pasą išvykti į užsienį. Ekskursija į Krymą generolo Witto ir ponios Sobańskos draugijoje paskatino Mickevičių parašyti garsiuosius *Krymo sonetus* (*Sonety krymskie*), išleistus Maskvoje 1826 metais ir greitai išverstus į rusų kalbą. Šis kūrinys Rusijoje buvo uoliai verčiamas visą devynioliktąjį ir dvidešimtąjį šimtmetį. Literatūrinę soneto formą atgaivino vokiečių romantikai, tačiau Mickevičius mokėsi ir iš Petrarcos. Odesoje jis parašė dvidešimt dviejų meilės sonetų ciklą: *Krymo sonetai* – tai lyg ir jų tęsinys. Meilės sonetai ir *Krymo sonetai* drauge sudaro vidinės patirties, išreiškiamos tuo, ką galima pavadinti „objektyviais atitikmenimis", dienoraštį. Mickevičius, daugeliu požiūrių būdamas klasicizmo ir romantizmo ribos poetas, čia perauga tuos skirstymus, išlaikydamas ramų bei aiškų stilių ir visiškai valdydamas medžiagą. Meilės sonetuose poetas grįžta prie

savo idealios meilės Marylai, pereina prie juslinių Odesos meilės nuotykių (nieko bendra neturinčių su efemerišku romantikų požiūriu į meilę) ir baigia karčiai atsisakydamas trumpalaikių ryšių su moterimis. *Krymo sonetus* galima laikyti labai simboliška poeto jausmų išraiška juos atitinkančiais gamtovaizdžiais. Jis pasitelkia du pagrindinius simbolius: jūros – gyvenimo erdvės, nuotolių, kelionių į nežinomą tikslą, aistrų audrų; ir kalno – virš kasdienybės šurmulio iškilusios vietos, didingumo ir pakilios nuotaikos. Mickevičius teisingai vadintas „permainų poetu"; bandymas pasiekti tai, kas yra priekyje, už dabarties akimirkos, naują vidinės raidos stadiją, jau pastebimas visame sonetų cikle. Drąsios metaforos skleidžiasi drauge su vyriška eilučių jėga. Vaizduodamas jojimą šuoliais, jis sako:

Vaiduokliški miškai, krantai ir akmenojus
Sukepusiam vyzdy lyg krištole ryškėja.*
„Baidarai"

Jak w rozbitym źwierciedle, tak w mym spiekłym oku
Snują się mary lasów i dolin, i głazów.
„Bajdary"

Arba kalbėdamas apie jūrą taria:

Jos gausmas šviesomis kaip tigro akys mėtos [...].
„Alušta dieną"

W jego szumach gra światło jak w oczach tygrysa.
„Ałuszta w dzień"

Žvelgdamas nuo kalno į jūrą, jis mato, kaip „ties gelmėm banga vos vos sujunda. Ten ilsisi laivai ir gulbės plauko lėtos" („Alušta dieną"), „kaip banginių tuntai tuoj krantus apspinta" („Ajudahas"), t.y. bangų mūšą:

A na głębinie fala lekko się kołysa
I kąpią się w niej floty i stada łabędzi.
„Ałuszta w dzień"

Jak wojsko wielorybów zalegając brzegi.
„Ajudah"

* *Krymo sonetus* vertė Vincas Mykolaitis-Putinas.

Visas Krymo pusiasalis jam tampa laivu, ir poetas kreipiasi eilėmis į aukščiausią jo viršukalnę:

Tu Krymo laivo stiebe, didis Čatyrdahe!
„Čatyrdahas"

Maszcie krymskiego statku, wielki Czatyrdahu!
„Czatyrdah"

Aliuzijomis į islamiškąją poeziją *Krymo sonetuose* Mickevičius išreiškia vietinį rytietišką koloritą, o daugelio turkiškų žodžių, nerandamų lenkiškuose žodynuose, vartojimas sukėlė Varšuvos klasicistų įtūžį. Tad Mickevičius atidavė duoklę rytietiškų motyvų literatūroje madai, kaip tai darė Goethe ir Byronas, jau neminint Delacroix tapybos. Rytai labai jaučiami jo sonetuose apie Krymo musulmoniškos praeities griuvėsius, kur kapas tampa reikšmingu žmogiškųjų aistrų netvarumo simboliu, o nakties vaizdas:

Žiedų harmonija – vėsos kvapai naktiniai [...]
„Alušta naktį"

Powietrze tchnące wonią, tą muzyką kwiatów [...]
„Ałuszta w nocy"

primena arabų poezijos motyvus, kupinus juslinės kontempliacijos.

Krymo sonetai, kaip ir vėliau Romoje bei Lozanoje parašyti eilėraščiai, pelnytai minimi tarp didžiausių lenkų lyrikos pasiekimų.

Perkeltas valdžios įsakymu į Maskvą, Mickevičius ten nuvyko 1826 metų pradžioje, tuo metu, kai tarp inteligentų po nenusisekusio dekabristų maišto vyravo ypač prislėgta nuotaika. Jis sukinėjosi literatūriniuose salonuose, kur susirado naujų draugų – Baratynskį, Pogodiną, *Liubomudryje* („išminties mylėtojų") grupę: Venevitinovą, Chomiakovą, Ivaną Kirejevskį; taip pat Sergejų Sobolevskį, artimą Puškino bičiulį, ir pagaliau patį Puškiną, kai šis atvyko į Maskvą tų pačių metų pabaigoje. Tas susitikimas vertas atskiro skyriaus tiek lenkų, tiek rusų literatūros istorijoje, kadangi abu poetai vėliau mini vienas kitą savo veikaluose. Tarp Mickevičiaus draugų reikėtų paminėti ir jauną poetę Karoliną Jaenisch. Ji pirmoji vertė jo eilėraščius (taip pat ir Puškino) į vokiečių kalbą ir vėliau

užėmė garbingą vietą rusų poezijoje Pavlovos pavarde, ištekėjusi uš romanisto Pavlovo.

1828 metais Sankt Peterburge Mickevičius išleido poemą *Konradas Valenrodas* (*Konrad Wallenrod*). Ji visiškai skiriasi nuo sonetų ir atrodo „baironiškiausia" iš visų jo kūrinių. Tai eiliuota sakmė, kurios tema, kaip ir *Gražinos*, greičiausiai paimta iš senųjų Lietuvos kronikų. Amerikietis, skaitydamas šią sakmę, neišvengiamai prisimins romantiškas apysakas apie baltųjų gyvenvietėse išauklėtus indėnus, kurie, atsiliepdami į prigimties šauksmą, grįžta pas savo gentainius keršyti baltajam žmogui. Konradas, herojus, gimęs pagoniškoje Lietuvoje, buvo teutonų riterių per vieną jų žygių į Lietuvą paimtas nelaisvėn ir išauklėtas krikščioniu. Savo narsumu jis užkopė į pačią ordino hierarchijos viršūnę ir buvo išrinktas didžiuoju magistru bei vyriausiuoju vadu. Tačiau kartą senam lietuvių dainiui leidžiama palinksminti riterius. Giedodamas kitiems nesuprantama kalba, jis pažadina herojaus širdyje protėvių šauksmą. Kad atkeršytų už gimtajai šaliai ordino padarytas skriaudas, Konradas vadovauja karo žygiui taip, jog teutonų kariuomenė patiria triuškinantį pralaimėjimą. Be to, poema turėjo epigrafą iš Machiavelli, patariantį būti vienu metu lape ir liūtu. Nors politinė prasmė kiekvienam lenkų skaitytojui buvo akivaizdi, jos, atrodo, neįžvelgė poemą praleidusi Peterburgo cenzūra. Vis dėlto Novosilcovas, perskaitęs ją Varšuvoje, atsiuntė aliarmuojantį raportą su veikalo analize, kurios galėtų pavydėti bet kuris literatūros kritikas. Tačiau kadangi politinės policijos vadovas Beckendorffas neapkentė Novosilcovo, 1829 metais pasirodė antrasis *Konrado Valenrodo* leidimas – tiesa, su tam tikromis įžanginėmis pastabomis, kuriose Mickevičius atidavė pagarbos duoklę „tautų tėvui" carui Nikolajui I. Iš visų Mickevičiaus kūrinių labiausiai politiškai angažuotas *Konradas Valenrodas* stipriai paveikė jaunąją kartą, nors daug kas iš krikščioniškosios etikos pozicijų prikaišiojo jam išdavystės šlovinimą.

Antrasis Mickevičiaus eilėraščių leidimas, išėjęs Sankt Peterburge 1829 metais, turėjo pratarmę, pavadintą „Apie Varšuvos kritikus ir apžvalgininkus", kurioje pergalingai besiveržiančios romantizmo srovės ideologas su nežabota ironija triuškino savo oponentus iš Varšuvos „gero skonio" periodinių leidinių.

Mickevičiaus pastangos gauti kelioninį pasą, tiesą sakant, gydymosi tikslais, su keleto draugų pagalba galų gale pasibaigė sėkmingai. 1829 metų pavasarį jis išplaukė iš Kronštato, kaip tik suspėjęs išvengti gresiančio paso atėmimo. Iš Rusijos jis išsivežė kitokios rūšies poemą, liudijančią žavėjimąsi arabų poetais, kurių vertimus buvo skaitęs. *Faris* (parašytas Peterburge 1828 ir išleistas 1829 metais) sukurtas pagal „kasidos" (lyrinės panegirinio eilėraščio formos) pavyzdį. Jame šlovinamas vienišas beduinų raitelis, drąsiai šuoliuojantis per dykumą. Esama anekdoto, kad ši idėja Mickevičiui gimusi važiuojant trikinke Peterburgo gatvėmis. Beprotiškas lėkimas pirmyn, žinoma, turi simbolinę prasmę ir reiškia mistinės sąjungos su dievybe siekį. Štai dvi paskutinės eilutės:

Kaip bitė, leisdama geluonį, ir širdį kartu palaidoja,
Taip aš paskui mintį sielą danguje paskandinau!

Jak pszczoła topiąc żądło i serce z nim grzebie,
Tak ja za myślą duszę utopiłem w niebie!

Keliaudamas per Vokietiją su draugu Edwardu Odyniecu (menkesnės reikšmės poetu), Mickevičius Veimare užsuko pareikšti pagarbos Goethei ir buvo jo širdingai priimtas; po to, persikėlęs per Alpes, nuvyko į Romą. Čia jis atrado įvairiatautę draugiją, ne itin besiskiriančią nuo maskviškės; sutiko ten net kai kurių draugų rusų – kunigaikštienę Volkonskąją ir Sobolevskį, taip pat lenkų (tarp kurių buvo jauna, skaisti mergaitė Henrietta Ewa Ankwicz, atrodo, tapusi jo platoniška mylimąja) ir kelis amerikiečius, pavyzdžiui, Jamesą Fenimore'ą Cooperį, su kuriuo mėgdavo jodinėti po Romos apylinkes. Jo viešnagės Romoje laikotarpis buvo paženklintas stiprių religinių jausmų ir net pamaldumo antplūdžio, tad vadinamoji „Romos lyrika" savo gelme šiek tiek primena anglų metafizinius poetus. Kaip ir eilėraščiai, parašyti tik išvykus iš Romos, ji siekia pačią Mickevičiaus vidinių prieštaravimų šerdį: švietimo epochos palikuonis ryžtingai stoja prieš Proto puikybę, teigdamas Tikėjimo nuolankumą. Mickevičiaus neabejotinai būta intuityvaus charakterio, tad neatsitiktinai jis pirmasis pristatė Emersoną Paryžiaus publikai. Tačiau tikėjimas širdies tiesa nesušvelnino konflikto tarp jo paties puikybės ir ortodoksinės religijos reikalaujamo nuolankumo, tad

jo religinėje lyrikoje esama nuolatinės įtampos tarp šių dviejų polių.

Žinios apie Varšuvos sukilimo pradžią pasiekė Mickevičių Romoje, tačiau jis ilgai svyravo, kol nusprendė jungtis prie savo tėvynainių; kelionės išlaidas iš dalies apmokėjo bičiulis rusas Sobolevskis. Dėl ne visai aiškių priežasčių, užuot grįžęs tiesiai į Lenkiją, jis nuvyko pirma į Paryžių – greičiausiai kaip italų karbonarų pasiuntinys pas prancūzų radikalus. Smarkiai nusivylęs prancūzų politikieriais, per Vokietiją jis patraukė į prūsų okupuotą Lenkijos dalį prie rusų kariuomenės saugomos sienos. Tada buvo 1831 metų rugpjūčio vidurys; lenkai aiškiai pralaimėjo karą, ir poetas negalėjo ar nenorėjo vykti į Varšuvą. Romanas su mokslų ragavusia moterimi (Konstancja Łubieńska, vėliau užvertusia jį laiškais, kuriuose maldavo ją vesti), priėmimai, medžioklės tuo metu, kai Lenkijos kariuomenė patirdavo vieną pralaimėjimą po kito, atrodo, liko amžinu Mickevičiaus sąžinės priekaištų šaltiniu. Ta pati graužatis veikiausiai išlaisvino milžinišką įkvėpimo jėgą jam atsidūrus Drezdene, tuomet pilname lenkų pabėgėlių. Iš tikrųjų laikotarpis tarp 1832 ir 1834 metų Mickevičiui buvo neįtikėtinai produktyvus. Kaip tik Drezdene jis parašė *Vėlinių* tęsinį (trečiąją dalį). Šitaip užbaigtą dramą (nors poetas ketino parašyti dar keletą dalių) galima laikyti atgaivinta moralitė, lygiai kaip ir prometėjiškąja poema. Tai antgamtinių jėgų apsupto ir dėl savo išsigelbėjimo kovojančio žmogaus istorija. Kartu dėl ryškaus autobiografinio elemento ir laisvos fragmentiškos kompozicijos tai tipiškas romantizmo veikalas. Ankstesnėse dalyse regėjome Gustavą nelaimingai įsimylėjusį; čia mes sutinkame jį caro kalėjime kaip Mickevičiaus *alter ego* jo pusmetinio įkalinimo Vilniuje metu. Užklumpa naktis, ir herojus iš asmeninių problemų prislėgto žmogaus virsta didvyriu, pasišventusiu tautai ir žmonijai. Kad tai paryškintų, jis net pasikeičia vardą ir tampa Konradu – šitaip Mickevičius anksčiau buvo pavadinęs savo lietuvį herojų. Politiniai klausimai nagrinėjami serijoje realistiškai traktuojamų scenų; todėl be galo sunku pritaikyti kokias nors formules tokiam skirtingų technikų deriniui. Kalinį Konradą kankina klausimas: kodėl žmonės kenčia ir kodėl Dievas tai leidžia? Jei Dievas yra abejingas, o jis, Konradas, – ne, vadinasi, jis morališkai

pranašesnis už Dievą. Jo įžūlus Dievui skirtas monologas – tai puikios eilės, lenkų literatūroje vadinamos „Didžiąja improvizacija". Piktųjų dvasių skatinamas, jis ryžtasi įžeisti Dievą, sakydamas: „esi ne tėvas mums, o..." Nuo pasakymo „caras" jį įsikišdamos išgelbsti gerosios dvasios. Jis dar kartą pasikeičia: iš išdidaus maištininko į nuolankų kovotoją už bendrą reikalą, tačiau nemaištaujantį prieš Apvaizdą – tai pranašauja vėlesnę Mickevičiaus krikščionio socialisto veiklą. Kaip ir dera moralitė, scenoje vaizduojama žemė, dangus ir pragaras. Gėriui atstovauja kalinio angelas sargas, nakties dvasių chorai dešinėje pusėje, angelai, nuolankus Romos katalikų kunigas (tėvas Petras), nekalta mergelė (Ieva), lenkų bei rusų revoliucinis jaunimas; tuo tarpu blogį įkūnija nakties dvasios kairėje pusėje, caro pareigūnai, senatorius Novosilcovas asmeniškai ir lenkų „padorioji visuomenė" – kolaborantai bei prisitaikėliai. Tai tam tikra prasme ir nakties poema. Sapnuose pakyla uždanga, slepianti gilesnę, antgamtišką tikrovę, ir žmogus pradeda bendrauti su paslaptingomis jėgomis. Pagrindiniai veikėjai – Konradas, tėvas Petras, Ieva – savo stipriausius potyrius išgyvena regėjimuose. Tėvo Petro regėjiman Mickevičius įterpia mesianistinę pranašystę, kurioje reiškiama didžio žmogaus, atvesiančio Lenkiją ir žmoniją į šviesesnį rytojų, atėjimo viltis. Jam įvardyti net pasitelkiamas kabalistinis šifras – skaičius keturiasdešimt keturi, atitinkantis hebrajiškas raides DM. (Ar tai reiškia Adomą, patį Mickevičių? Mes nežinome, o autorius prisipažino tai žinojęs tik rašydamas.) Vienaip ar kitaip, tai akivaizdus aštuonioliktojo šimtmečio iliuminizmo ir kabalizmo nauju romantišku pavidalu atspindys. Parašyta be galo greitai – trečioji *Vėlinių* dalis kartais skamba taip, tarsi kas ją būtų diktavęs mediumui – ir išleista Paryžiuje tais pačiais metais (1832), iki pat 1901-ųjų ji liko puikia dramine poema, kadangi tik šiuolaikiniai režisieriai išdrįso ją statyti scenoje. 1843 metais šešioliktoje paskaitoje Collège de France, kuriai buvo lemta tapti savotiška dvidešimtojo šimtmečio lenkų teatro režisierių biblija, Mickevičius kalbėjo apie ateities slavų teatrą, kurio esmė bus natūralių ir antgamtinių dalykų sąveika; tad slaviškoji drama pagal šią nuostatą turėjo tapti graikų religinės tragedijos ir viduramžių religinio teatro įpėdine. Jis tikėjosi architektūros, tapybos ir muzikos sužydėjimo, dėl

kurio tokių dramų pastatymai taptų įmanomi. Savo laikais jis matė tik vieną pastatą, kuris atrodė tinkamas tokiam reikalui: olimpinį stadioną Paryžiuje. Pirmasis *Vėlines* įtraukė į lenkų teatro repertuarą reformatorius Stanisławas Wyspiańskis (1869–1907). Po to jos tapo savotišku tautiniu sakraliniu vaidinimu, kartkarčiais cenzūros uždraudžiamu dėl emocinio poveikio publikai. Sudėtingiausia ir turtingiausia iš visų romantizmo kūrinių, sapnus derinanti su grubia realistine satyra, ši drama buvo laikoma aukščiausiu teatro režisierių meistriškumo išbandymu.

Vėlinių leidimą lydėjo aprašomojo pobūdžio poema *Nukrypimas* (*Ustęp*), parašyta prieš trečiąją dalį ir apibendrinanti Mickevičiaus rusiškąją patirtį. Logiškai ji šiek tiek susijusi su drama – kaip šalies, į kurią po įkalinimo Vilniuje patenka Gustavas-Konradas (Mickevičius), paveikslas – ir atkuria tremtinio klajones, kurias atspindi skyrių pavadinimai: „Kelias į Rusiją", „Sostinės priemiesčiai", „Peterburgas", „Petro Didžiojo paminklas", „Kariuomenės peržiūra", „Diena prieš Peterburgo apsėmimą 1824". Čia vėl, kaip dažnai atsitinka Mickevičiaus kūryboje, nuo ultraromantinės dramos pereinama prie kandžių, aštrių klasikinių eilių, kurių jam galėtų pavydėti aštuonioliktojo šimtmečio satyrikai. Visoje poemoje tapomas carinės Rusijos kaip milžiniško kalėjimo paveikslas, tačiau ji persmelkta užuojautos prispaustai rusų tautai ir apmąstymų apie šios šalies, sukaustytos despotiškos sistemos, ateitį. Poemoje vyrauja žiemos vaizdai. Net šios sniego užklotos šalies gyventojai vaizduojami tartum slepiančios sielas lėliukės, laukiančios pavasario:

Bet kai vieną sykį nušvis laisvės saulė,
Kažin, koks vabzdys išplasnos į pasaulį?
Gal savo sparnus čia drugelis išties,
O gal koks bjaurus sutvėrimas nakties?

Ale gdy słońce wolności zaświeci,
Jakiż z powłoki tej owad wyleci?
Czy motyl jasny wzniesie się nad ziemię,
Czy ćma wypadnie, brudne nocy plemię?

Sankt Peterburgo miestas Mickevičiui – despotizmo simbolis. Caro įsakymu pastatytas pačioje netinkamiausioje vietoje, jis stūkso ant tūkstančių statybose žuvusių valstiečių kaulų.

Lėtas, organiškas Vakarų Europos miestų augimas gretinamas su šiuo nežabotos vieno žmogaus valios paminklu. Skyriuje, pavadintame „Petro Didžiojo paminklas", Mickevičius vaizduoja du poetus statulos papėdėje – save patį ir Puškiną. Ruso lūposna jis įdeda ilgą monologą, turiniu artimą lenko (jo paties) apmąstymams. Rusų poetas lygina raitą carą su staiga suledėjusiu vandens kriokliu, varvekliais, pakibusiais virš bedugnės:

Bet greitai jie laisvės saulutėj įkais,
Greit vėjas vakaris sušildys tą ledą,
Į ką jis pavers tironijos kaskadą?

Lecz skoro słońce swobody zabłyśnie
I wiatr zachodni ogrzeje te państwa,
I cóż się stanie z kaskadą tyraństwa?

Skyriuje, pavadintame „Kariuomenės peržiūra", matome siaubingą kariuomenės paradą Sankt Peterburge, kuris tęsiasi valandų valandas, palikdamas sušalusių kareivių kūnus didžiulėse tuščiose sostinės aikštėse. Paskutinysis skyrius apie potvynį turi paantraštę „Oleszkiewicz". Tai lenkų poeto draugo, masono ir mistiko, supažindinusio jį su Saint-Martino veikalais ir Kabala, vardas; šioje poemoje Oleszkiewiczius pranašauja carinės imperijos, tos įsikūnijusio blogio karalystės, žūtį. Didžiulis potvynis, išlaisvinantis pirmaprades jėgas, užbaigia per visą poemą išskleistą žiemos simbolį. Rusijai pavasaris taps katastrofa, didelių kentėjimų laikotarpiu. *Nukrypimą* galima laikyti apibendrintu devynioliktojo šimtmečio lenkų požiūriu į Rusiją, ir Josephas Conradas, be abejo, skaitęs šią poemą, atrodo, eilutė į eilutę atkartoja jos turinį kai kuriuose savo veikaluose, ypač *Vakarų akimis* (*Under Western Eyes*). Puškiną *Nukrypimas* paskatino parašyti Mickevičiui atsakymą; taip gimė jo šedevras *Varinis raitelis,* kurio veiksmas vyksta kaip tik didžiojo Sankt Peterburgo potvynio metu ir koncentruojasi apie Petro Didžiojo statulą. Puškinas pabandė perteikti savo meilę šiam miestui bei dvilypius jausmus – susižavėjimą ir baimę – Petrui, kaip pavyzdiniam valdovui. Dviejų poetų dialogą greičiausiai skatino ir pačioje *Vėlinių* pabaigoje įdėtas eilėraštis „Draugams rusams". Jame Mickevičius apgaili dekabristų likimą – Rylejevas nuteistas myriop,

Bestuževas išvarytas į katorgą – ir smerkia tuos, kurie užsitraukė nešlovę, priimdami „garbingus" caro apdovanojimus bei aukštas pareigas ar parsidavusiomis plunksnomis apdainuodami jo triumfą:

O kas mane prakeiks arba mėgins nuteisti,
Tasai bus tartum šuo, kurs taip ilgai, deja,
Grandinę valkiojo, kad net pamilo ją
Ir kanda ranką tam, kurs nori jį paleisti.

Kto z was podniesie skargę, dla mnie jego skarga
Będzie jak psa szczekanie, który tak się wdroży
Do cierpliwie i długo noszonej obroży,
Że w końcu gotów kąsać – rękę, co ją targa.

Tačiau Mickevičius dažnai pabrėždavo visišką savo santykių su rusų literatais nuoširdumą – „raičiausi kaip žaltys tirono naguose", bet savo draugams rusams „ir paprastas buvau, ir atviras dvasia".

Vėlinės tuo pavidalu, kuriuo mes jas regime šiandien, išėjo Paryžiuje 1832-aisiais, ir tų pačių metų pabaigoje šiame mieste sutinkame patį Mickevičių, giliai pasinėrusį į Didžiosios Emigracijos politinius vaidus bei intrigas. Emigrantai buvo suskilę į dvi frakcijas: demokratų ir konservatyviųjų monarchistų. Tiems, kurie laikėsi kairiosios politinio spektro pusės, atstovavo pirmiausia iškilus istorikas, Vilniaus universiteto eksprofesorius Joachimas Lelewelis, kurį dar studijuodamas Mickevičius kartą pagerbė eilėraščiu, ir Maurycas Mochnackis, iškiliausias romantizmo literatūros kritikas, knygos *Apie devynioliktojo šimtmečio lenkų literatūrą* (*O literaturze polskiej wieku dziewiętnastego*, 1830) autorius. Mochnackis buvo pirmasis iš emigrantų, aiškinęs lenkų revoliucijos pralaimėjimą pasiturinčiųjų klasių nenoru pašaukti visą tautą prie ginklo. Dešinieji konservatoriai būrėsi apie Hôtel Lambert, kunigaikščio Adamo Czartoryskio, vienu metu buvusio Aleksandro I užsienio reikalų ministru, vėliau Vilniaus gubernijos mokyklų superintendantu, rezidenciją. Mickevičius buvo artimesnis demokratams, tačiau nepalaikė nė vienos pusės. Jis teigė: „Lenkas iš prigimties yra demokratas bei respublikonas." Be daugelio straipsnių, 1832 metais jis parašė *Lenkų tautos ir lenkų piligrimystės knygas* (*Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa*

polskiego) ir nedelsdamas pasiuntė rankraštį leidėjui. Tvirtas įsitikinimas, jog tiesa prieinama ne šio pasaulio protingiesiems, o atviraširdžiams, kukliems, intuicijos nestokojantiems žmonėms, paskatino jį kreiptis į lenkų emigrantus kiek įmanoma paprastesniu stiliumi. Veikalo forma kopijuoja evangelijų paraboles ir jų lenkiškas Skargos imitacijas. Taip pat gali būti, kad jį paveikė ritmiškai moduliuotos Saint-Martino sentencijos. Turinio prasme *Knygose* rutuliojama mesianistinė *Vėlinių* idėja. Lenkijai lemta išpirkti tautas savo kančiomis, ir lenkų piligrimų pašaukimas – skelbti materialistinėms Vakarų tautoms naują, dvasiškai atgimusį pasaulį. Kaimiška, patriarchalinė Lenkija priešinama su Vakarais, užkrėstais šėtoniška pinigų galia, panašiai kaip rusų slavofilai Vakarams priešpriešino savo šalį. Mickevičius kalba pranašo balsu. Būdamas lenkas, jis jaučiasi įpareigotas įspėti prancūzus ir anglus apie despotizmą, kuris pavergs visą Europą, jeigu jam tolerantiškai nuolaidžiaujama kurioje nors vienoje Europos dalyje:

> O jūs, abiejų tautų pirkliai ir prekijai, godūs aukso ir popierių, teikiančių auksą; siuntinėjote pinigus Laisvei nuslopinti, bet štai ateis dienos, kai laižysite savo auksą bei rysite savo popierius, ir niekas jums neatsiųs duonos ir vandens.

Ir kitoje vietoje:

> O lenkas sako prancūzams ir anglams: Jeigu jūs, Laisvės vaikai, neisite paskui mane, tada DIEVAS atmes jūsų giminę, o Laisvės gynėjus prikels iš akmens, tai yra iš maskvėnų ir azijiečių.

Knygas priešiškai sutiko tiek katalikų dvasininkija, tiek lenkų demokratai, kuriems jos pasirodė per daug mistinės. Vis dėlto jos susilaukė deramo atgarsio, kai buvo išverstos į kitas kalbas. Mickevičiaus draugas prancūzų rašytojas Lamennais, katalikų kunigas, kurio socialistinės-religinės idėjos užtraukė jam Vatikano nemalonę, aiškiai įsiskolino *Knygoms* savo veikale *Paroles d'un croyant*.

Kaip minėjome, 1832–1834-ieji buvo Mickevičiaus kūrybinio pakilimo metai. Nors blaškė kasdieninis žurnalistinis darbas (redagavo laikraštį *Pielgrzym Polski*), per tą laikotarpį jis parašė grynai poetinį veikalą. *Ponas Tadas* (*Pan Tadeusz*) nedaug kuo siejosi su ideologiniais to meto konfliktais. Iš tikrųjų kūrybos proceso metu ši poema jam tapo tarytum sala, į kurią

galėjo pabėgti, „užsidaryti nuo Europos triukšmo". Pagal pradinį sumanymą tai turėjo būti rami idilė, savo žanru šiek tiek primenanti Goethės *Herman und Dorothea*. Pamažu ji išaugo į įspūdingą dvylikos knygų veikalą, parašytą lenkiškuoju aleksandrinu (trylikaskiemeniais dvieiliais), kurio Mickevičiaus aštuonioliktojo šimtmečio mokytojai niekaip nebūtų galėję tikėtis. *Ponas Tadas* – tai kažkas neįprasta literatūros pasaulyje, ir klausimas, kokiam žanrui jį priskirti, lieka amžinu literatūros mokslininkų ginčų ojektu. Ar tai „eiliuotas romanas"? Epas? Sakmė? Jame Mickevičius grįžta į savo vaikystės ir paauglystės žemę – 1811–1812 metų Lietuvą. Kadangi jo vaizduojamas pasaulis buvo išnykęs visiems laikams, jis galėjo žvelgti į jį iš idealaus atstumo, sukuriančio ypatingą kūrinio eilutes smelkiančią nuotaiką. Vaizduoti kaimišką mikrokosmą buvo iš tiesų be galo patrauklus užsiėmimas išeiviui Paryžiuje, ieškančiam paguodos „praėjusių dienų prisiminimuose". Amerikiečių literatūrologas profesorius R. Noyesas greičiausiai buvo arti tiesos, kalbėdamas apie „vaikišką šviežumą", kurį Mickevičius suteikė savo gamtovaizdžiams ir žmonėms – tokį vaikišką šviežumą ir nuostabą kai kuriose savo eilutėse anglų kalba perteikė britų metafizinis poetas Thomas Traherne'as. Daug vėliau (gyvenimo pabaigoje, būnant Turkijoje) Mickevičiaus rašyto laiško fragmentas taip pat atskleidžia jo sugebėjimą regėti pačių paprasčiausių dalykų grožį:

> Girdėjau, jog Smirnoje esanti „Homero ola", tačiau man tai neįdomu! Mano dėmesį patraukė visai kas kita. Ten buvo mėšlo ir aliekų krūva, visos atmatos kartu: mėšlas, šiukšlės, pamazgos, suskaldyti kiaušai, seno batpadžio gabalas, šiek tiek plunksnų – tai man patiko! Ilgai ten stovėjau, nes viskas atrodė tartum priešais smuklę Lenkijoje.

Išverstas proza, *Ponas Tadas* neretai skamba it Walterio Scotto romanas. Tiksliai atkurtų ir perteiktų eilėmis kasdieninio gyvenimo detalių gausa mums sukelia nuostabą, nes atrodo sunkiai tikėtina, kad iš jų įmanoma sukurti poeziją. Net teismai pavaizduoti labai tikroviškai, sprendžiant iš to, ką mes žinome apie ano laikotarpio teisminius ginčus. Vis dėlto *Ponas Tadas* pasakoja ne „mąstančio herojaus", konfliktuojančio su savo aplinka, istoriją, todėl jis labai nutolęs nuo devynioliktojo šimtmečio romanų. Visi jo veikėjai – tai paprasti, vidutiniai žmonės, suaugę su visuomene ir nejaučiantys

jokio susvetimėjimo. Tokia tobula veikėjų ir pasaulio, kuriame jiems skirta gyventi, harmonija – tai esminis senovinių epų bruožas, tad šia prasme *Poną Tadą* galima pavadinti „paskutiniuoju epu" pasaulio literatūroje. Kaip ir *Iliada* ar *Išlaisvintoji Jeruzalė*, prasidedančios kreipiniais į Dievybę, *Ponas Tadas* prasideda kreipiniu į Lietuvą, kurios ryškiai suasmeninta gamta – jos rytmečiai, saulėlydžiai, audros ir giedra – visus smulkius žmonių reikalus maloningai apgaubia dosnia palaima. Kita vertus, *Ponas Tadas* turi daug herojinio epo parodijos elementų; poeto aštuonioliktojo šimtmečio išsilavinimas virsta polinkiu į literatūrinę parodiją – kada homeriškai atpasakojamas dvarininkų ir rusų kareivių susirėmimas, o puikus stalo indų komplektas aprašomas panašiai, kaip Homeras vaizdavo Achilo skydą. Kartu kai kurios poemos knygos – tai tikrų tikriausios idilės, kuriose Mickevičius, be kita ko, tęsia Rejaus pradėtą bukolinės poezijos tradiciją. Tačiau galima pateisinti šiuolaikinį skaitytoją ir tada, kai jis pasineria į *Poną Tadą* kaip į stebuklinę sakmę su tolimos praeities atmosfera bei supaprastintais psichologiniais portretais. Tie, kurie gerai pažįsta lenkų švietimo epochos literatūrą, šiame kūrinyje pastebi nemažai aštuonioliktojo šimtmečio komedijos bruožų; kai kurie veikėjai elgiasi taip, tarsi jie būtų atėję tiesiai iš Zabłockio ar Niemcewicziaus pjesių. Čia romantinis poetas Mickevičius grįžta prie savo klasikinių ištakų, bet jau su nepalyginamai didesniu meistriškumu. Tik vieną veikėją galėtume pavadinti šiek tiek „baironišku" – tėvą Robaką, vienuolį su tragiška praeitimi. Savo ruožtu „sentimentalistai", kaip Grovas ir Telimena, švelniai pašiepiami. Laurence'as Sterne'as, taip labai Mickevičiaus ir jo draugų vertintas studentavimo laikais, net paskolina keletą idėjų, o kai kurių *Pono Tado* personažų „hobiai" nė kiek ne mažiau keisti negu dėdės Tobio romane *Tristram Shandy*. Kaip ir Sterne'o kūryboje, tuos pomėgius vaizduojančios eilutės tampa leitmotyvais ir kartojamos su tais pačiais rimais kiekvieną kartą, kai veiksmo arenoje pasirodo atitinkamas personažas.

Ponas Tadas – tai ir plati savo paskutiniąsias dienas gyvenančios bajorų visuomenės apžvalga. Vienas Mickevičiaus amžininkų Stanisławas Worcellis, pačių radikaliausių lenkų emigrantų (*Gromady Ludu Polskiego*) vadas, pavadino poemą

„antkapiniu akmeniu, genijaus rankos padėtu ant mūsų senosios Lenkijos". Ryškūs žmonių tipažai, pavaizduoti tokie, kokie jie yra, be jokio susierzinimo ar moralizavimo, taip užvaldo dėmesį, jog pamirštame savo stebėjimo lauko ribotumą. Dvaro, bajorų kaimo, apgriuvusios didiko pilies visiškai pakanka, tuo tarpu valstiečiai nukeliami kažkur toli į antrąjį planą, o prekeiviams atstovauja tik žydas smuklininkas, išmintingasis Jankelis, garsėjantis meistrišku grojimu cimbolais. Politinių elementų netrūksta, nes veiksmas vyksta Napoleono žygio į Maskvą išvakarėse ir juo pasibaigia. Tačiau ši politika ne iš sudėtingųjų. Poemos pabaigoje jaunosios kartos bajorai apsivelka lenkų napoleoniškosios kariuomenės uniformas ir pagal tų laikų dvasią paskelbia valstiečius laisvais piliečiais.

Tik pasirodęs, *Ponas Tadas* nebuvo labai liaupsinamas tų paprastų žmonių, kuriems Mickevičius skyrė savo kūrinį. Lenkų išeiviams jo tonas atrodė nepakankamai aukštas, ir nereikia stebėtis, kad jie lygino jį su to paties autoriaus parašytu evangeliją primenančiu traktatu *Lenkų tautos knygos*. Saujelė rašytojų laikė *Poną Tadą* šedevru, nors pats Mickevičius – ne. Paskutinį kartą pataisinėjęs poemą, jis pasakė: „Manau, kad jau niekada nebenaudosiu plunksnos niekučiams." Tačiau pamažu *Ponas Tadas* išsikovojo pripažinimą kaip didžiausias lenkų literatūros pasiekimas, kadangi jame poezija paversta tai, kas, atrodė, pačia savo prigimtimi priešinosi tokiems bandymams. Jame visas Mickevičiaus literatūrinis pasirengimas pasiekia laisvo ir lengvo glaustumo viršūnę, kai kiekvienas žodis atsiduria tinkamiausioje vietoje, tarytum jam paruoštoje per ilgus lenkų kalbos istorijos amžius.

Po *Pono Tado* Mickevičius nieko eilėmis nebeparašė, išskyrus keletą reto tobulumo lyrinių eilėraščių. Jo tylėjimas buvo aiškinamas įvairiai. Mokytojas, pranašas, publicistas, organizatorius, jis pasirinko veiksmo kupiną gyvenimą tartum patvirtindamas tai, ką yra kartą pasakęs, perfrazuodamas vokiečių mistikus: sunkiau garbingai pragyventi bent vieną dieną, negu parašyti knygą. Jį užvaldė poreikis keisti istoriją tiesiogiai, o poezija neatrodė pakankamai galinga priemonė; ji pralaimėjo kovą su tikrove. Kai kurie tyrinėtojai, aiškindami poeto tylėjimą, spėja, jog išsisėmė jo talentas. Galbūt gyvendamas

Prancūzijoje, kur greitai keitėsi literatūrinės mados ir sparčiai vystėsi romanas – o lenkų literatūros raidai labai svarbu tai, kad, priešingai negu Puškinas, Mickevičius nebandė kurti grožinės prozos – jis suprato, jog toliau rašyti įprastu stiliumi nebeįmanoma. Kartą jis net yra pasakęs, jog išvydo pažadėtąją ateities poezijos žemę, tačiau pats į ją niekada neįžengs.

Gyvenime poetas apsiprato su tremtinio dalia. Jo knygos slapta pasiekdavo Lenkiją, tačiau cenzūra draudė net paminėti jo vardą. Jis vedė jauną merginą Celiną Szymanowską, kurią dar paauglę pažinojo Maskvoje, užaugino keletą vaikų iš tos toli gražu ne itin laimingos santuokos, sėkmingai dėstė lotynų literatūrą Collège de Lausanne ir vadovavo Paryžiaus Collège de France slavų literatūrų katedrai 1840–1844 metais. Jo slavų literatūrų kursas, perskaitytas čia, užima keletą didelių tomų, ir nors šiuolaikinio literatūros mokslo požiūriu tenykštės idėjos atrodo pasenusios, jo apmąstymai kupini drąsių įžvalgų. Tose paskaitose jis atidavė duoklę savo draugams rusų rašytojams, ypač Puškinui. Jis pasakojo Paryžiaus publikai apie nežinomą amerikiečių autorių Ralphą Waldo Emersoną ir išvertė keletą jo esė. Neretai mus sukrečia šių dviejų vyrų pažiūrų panašumas. Tačiau iš tiesų Mickevičius visą gyvenimą ilgėjosi „Apvaizdos vyro", galinčio prilygti Napoleonui. Galbūt kartais jis prisiskirdavo tokį pranašo vaidmenį sau pačiam; profesoriaudamas Paryžiuje, jis kuriam laikui buvo tapęs aistringu tokio Andrzejaus Towiańskio, religinės sektos įkūrėjo, šalininku. Towiańskio mokymuose nesunku įžvelgti aštuonioliktojo šimtmečio mistinių ložių paveldą; o kadangi Mickevičių Saint-Martino dėka nuo seno smelkė panaši dvasia, jam nebuvo sunku patrauklioje Towiańskio asmenybėje atpažinti savo dvasinį mokytoją. Naujatikio entuziazmą jis atsinešė ir į auditoriją, universitetinę katedrą paversdamas naujo politinio-religinio tikėjimo sakykla ir įvarydamas prancūzų vyriausybę į neviltį, kol pagaliau dėl šios priežasties buvo pašalintas iš pareigų. Anksčiau minėtoji poezija, parašyta po *Pono Tado*, apsiriboja rafinuotais, mažyčiais eilėraštukais, be galo trumpais ir glaustais, tiesiog „mintimis", perkeltomis iš vokiečių mistikų Jakobo Boehmės ir Angelo Silesijaus bei Saint-Martino veikalų. Gyvendamas Lozanoje, jis parašė kelis eilėraščius, vadinamąją „Lozanos lyriką", – neišverčiamus

metafizinės meditacijos šedevrus. Lenkų literatūroje tai grynosios poezijos, kuri liečiasi su tyla, pavyzdys.

1848 metais Mickevičius perėjo prie tiesioginio politinio veiksmo. Jis nuvyko į Italiją ir ten suorganizavo lenkų legioną kovai už šiaurinės Italijos išlaisvinimą iš Austrijos okupacijos. Jis planavo prie šio branduolio pritraukti slavų kilmės kareivius iš austrų armijos ir, žadindamas slaviškąjį nacionalizmą, paruošti dirvą Habsburgų imperijos žlugimui – ši idėja įsikūnijo baigiantis Pirmajam pasauliniam karui. Pats Mickevičius paskelbė legiono „principų" rinkinį (*Skład zasad*), savotišką politinį manifestą, apibrėžiantį tvarką, kuria bus grindžiamos būsimos nepriklausomos slavų valstybės. Jis skelbia krikščioniškai, pažangiai suprantamą lygybę, laisvę ir brolybę, pavyzdžiui:

> 8. Kiekvienas tautos atstovas yra pilietis, visi piliečiai lygūs prieš įstatymą ir valdžią. [...] 10. Mūsų vyresniajam broliui izraelitui – pagarba, broliškumas ir pagalba jo kelyje į amžinąją ir laikinąją gerovę. Visame kame lygios teisės. [...] 13. Kiekvienai šeimai – žemės sklypas, globojamas bendruomenės. Kiekvienai bendruomenei – bendra žemė, globojama tautos.

Buvo taip pat skelbiamos lygios moterų teisės ir broliška ranka iš Lenkijos tiesiama broliams čekams bei rusams. Tuose principuose pastebime kai kurių utopinio socializmo bruožų, ir nors Mickevičius bei jo legionas buvo džiūgaujančių minių sutinkamas Romoje, Florencijoje bei kituose Italijos miestuose, poetas pasmerkė save įnirtingiems lenkų dešiniosios emigracijos antpuoliams, ypač po to, kai per audienciją pas popiežių Pijų IX pasielgė netaktiškai pagriebęs Šv. Tėvą už rankovės ir sušukęs: „Tebūnie jums žinoma, jog Šventoji Dvasia šiandien glūdi po Paryžiaus darbininkų marškiniais!" Greitai pasirodė, jog 1848 metų Europos revoliucija pralaimėjo; vis dėlto kitais, 1849, metais Mickevičius Paryžiuje pradėjo leisti tarptautinį socialistų laikraštį *La Tribune des Peuples* (*Tautų tribūna*), tarp kurio bendradarbių buvo prancūzų Fourier ir Proudhono sekėjų, rusų Bakunino šalininkų, italų Mazzini sekėjų, vienas vokietis, Ewerbeckas (asmeninis Marxo ir Engelso draugas), ir keletas lenkų kairiųjų demokratų. Ta įstaiga veikė neilgai, netrukus ją sunaikino cenzūra. Kelerius metus po to Mickevičius tenkinosi kukliomis Arsenalo bibliotekos

tarnautojo pareigomis. Tačiau Krymo karas vėl jį įtraukė į organizacinės veiklos sūkurį. Konstantinopolyje buvo suformuoti lenkų ir kazokų legionai, ir Mickevičius 1855-aisiais išvyko į Artimuosius Rytus paremti kovos prieš Rusiją. Su draugu Armandu Lévy, kuris, poeto paveiktas, grįžo į savo protėvių žydų tikėjimą, Mickevičius ėmėsi organizuoti žydų legioną ir kreipėsi į Turkijos vyriausybę, prašydamas leidimo įtraukti ne tik Rusijos žydus (karo belaisvius), bet ir Palestinos žydus. Stipri Mickevičiaus pagarba žydams, kurią jautė visą gyvenimą, ir jo mesianistinė filosofija, besiremianti žydų ir lenkų istorijos analogijomis, paskatino kai kuriuos žydų tyrinėtojus spėlioti apie iš dalies žydišką Mickevičiaus kilmę. Jo motinos pavardė sutapo su dažna frankistų šeimų pavarde (žr. p. 180–181), tačiau nėra jokių tokią prielaidą patvirtinančių dokumentų. Poeto susidomėjimas Biblija ir Kabala, atrodo, visų pirma kilo iš jo polinkio į aštuonioliktojo šimtmečio iliuminizmą, savo ruožtu stipriai paveiktą žydų religinių raštų.

Lankydamasis karinėje stovykloje prie Konstantinopolio, Mickevičius užsikrėtė cholera ir staiga mirė ant ištikimojo draugo Armando Lévy rankų. Jo palaikai buvo nugabenti į Prancūziją, o po kelių dešimtmečių, 1890 metais, perkelti į Lenkiją ir palaidoti Krokuvoje, karališkojoje Vavelio pilies katedros kriptoje.

Mickevičius lenkams yra tas pats, kas vokiečiams Goethe, o rusams Puškinas. Tik jo biografijoje esama dar ir piligrimo, vado bei kovotojo bruožų. Tad jeigu Byronas, miręs Graikijoje, uždegė ankstyvųjų romantikų (taip pat ir paties Mickevičiaus) vaizduotę, Mickevičius, visą gyvenimą tarnavęs lenkams, tapo įsikūnijusiu „tautos dainiumi" ir būsimųjų kartų dvasiniu vadovu. Kai kurie jo veiklos etapai šiandien mums atrodo keistoki, tačiau epochos, paženklintos pačių drąsiausių europietiškos dvasios polėkių, kontekste jie tokie nebuvo. Vis dėlto galime žavėtis jo blaiviu požiūriu, aptinkamu bent jau poezijoje. Savo išsiauklėjimu jis, be abejonės, buvo švietėjų dvasiai artimas žmogus. Poetinė disciplina, kurią jis įgijo modeliuodamas ankstyvuosius eilėraščius pagal klasikų pavyzdžius, nukelia jį į priešingą tokiems romantikams kaip Shelley, Musset ar Alfredas de Vigny polių. Lenkams Kochanowskio Čarnolaso dvaras, kaip ir Parnasas Graikijoje, yra

poezijos metafora; Mickevičiaus dėka Lietuva taip pat tapo savotiška mūzų buveine. Gana keista, jog didžiausias Lenkijos poetas niekada neįkėlė kojos į Varšuvą ar Krokuvą. Jis buvo pomirtinis senosios Respublikos kūdikis.

Juliusz Słowacki (1809–1849)

Juliuszas Słowackis gimė Kžemieniece, Volynėje, kur jo tėvas, Euzebiuszas Słowackis, ėjo literatūros profesoriaus pareigas garsiajame šio miesto licėjuje. Vėliau jo šeima persikėlė į Vilnių, nes tėvas gavo universiteto profesoriaus vietą. Po jo mirties poeto motina ištekėjo už kito Vilniaus universiteto profesoriaus, medicinos daktaro Bécu, ir vienintelis vaikas iš pirmosios santuokos augo kartu su dviem įseserėm. Jį supo moteriška atmosfera; motina buvo be galo jausminga, egzaltuota dama, ryte rijusi prancūzų romanus ir pati turėjusi šiokį tokį literatūrinį talentą. Jaunasis Słowackis buvo gležnas, nekokios sveikatos berniukas, tačiau arogantiškas ir kupinas beribių ambicijų. Jam, intravertui, gerai susipažinusiam su lenkų, prancūzų bei anglų literatūra, buvo lemta visą gyvenimą likti vienišiumi, tipišku liūdnu romantiku. Dar labai jaunas jis gavo Vilniaus universiteto teisininko diplomą. Jo biografijoje esama ir nelaimingos meilės – Ludwikai Śniadeckai, iškilaus chemijos profesoriaus Jędrzejaus Śniadeckio dukrai. Ta valinga ir šiek tiek vyriško tipo mergina buvo įsimylėjusi rusų karininką Rimskį-Korsakovą; o šiam žuvus mūšyje Kaukaze, ištekėjo už lenkų romanisto Czajkowskio, spalvingos asmenybės, kuris vėliau įsikūrė Konstantinopolyje, priėmė mahometonų tikėjimą ir savo žmonos padedamas tapo diplomatinių intrigų virtuozu. Tas pats Czajkowskis (Sadyk Paša) 1855 metais organizavo lenkų legioną Turkijoje, kurį jau minėjome skyriuje apie Mickevičių. Pirmoji Słowackio meilė smelkia visą jo nežemišką poetinę kūrybą, šiek tiek panašią į Shelley'o. Be tos atsako nesuradusios meilės, Słowackį visą gyvenimą buvo užvaldžiusi kita aistra – iš pradžių prilygti, o paskui išstumti Mickevičių iš „tautos poeto" pozicijų. 1829–1830 metais jis dirbo tarnautoju Finansų ministerijoje Varšuvoje, o

jo pirmieji eilėraščiai pasirodė numalšinus sukilimą prieš Rusiją. Jis buvo nuvykęs į Londoną kaip diplomatinis revoliucinės vyriausybės kurjeris ir, Lenkijai pralaimėjus, prisijungė prie Didžiosios Emigracijos Paryžiuje. Čia 1832 metais išleido du poezijos tomelius, o 1833-iaisiais – trečiąjį. Jo kūryba susilaukė kritiškos Mickevičiaus pastabos – pasak jo, jaunojo Słowackio eilės gražios, tačiau tuščios tartum „šventykla be Dievo". Vis dėlto bent jau vienas ankstyvųjų eilėraščių atskleidžia Słowackio talento dydį: „Minties valanda" („Godzina myśli") – tai gryniausias melancholiškos, meditacinės ankstyvojo lenkų romantizmo srovės pavyzdys. Jis fiksuoja jaunuolišką nusivylimą ir nesugebėjimą stoti akis į akį su gyvenimu. Prislopintoje vakarėjančio Vilniaus ir jo apylinkių šviesoje iškyla Ludwikos ir Słowackio jaunystės bičiulio Ludwiko Spitznagelio, atėmusio sau gyvybę, nors jo laukė puiki karjera, siluetai. Eilėraštyje dar laikomasi tam tikro klasikinės formos griežtumo, bet jau pastebimos būsimos Słowackio kūrybinės raidos gairės. Jo poezijai buvo lemta skleistis tolydžio didėjančio spalvų bei garsų turtingumo link, link to, ką galima pavadinti lenkų baroko atgimimu. Nors dažnai ir sunku pasakyti kodėl, bendras vizualinis jo kūrinių įspūdis primena spalvingą lenkų septynioliktąjį šimtmetį. Słowackio gyvenimas buvo monotoniškas, paskirtas tiktai kūrybai; tad mirdamas keturiasdešimties metų amžiaus jis paliko milžinišką poezijos palikimą. Paskutiniuoju kūrybos laikotarpiu jis peržengė romantizmo ribas ir tapo poetu simbolistu, o jo nuosava mistinė doktrina teigė, kad poezija žodžių bei vaizdų muzika turinti pagauti tai, kas neišreiškiama.

Eiliuotos Słowackio pjesės priklauso lenkų romantinių dramų aukso fondui ir liudija ne tik nepaprastą jo talento dydį, bet ir silpnąsias puses. Priešingai negu Mickevičius, regis, jis nedaug sėmėsi iš savo gyvenimiškos patirties ir kur kas daugiau – iš literatūros bei haliucinacinių svajonių. Jis buvo meistras to, ką profesorius Backvisas pavadino „rafinuotais ir pavojingais literatūriniais kokteiliais" – Shakespeare'o, Calderóno, Lope de Vegos ir senosios lenkų poezijos mišiniu. Tai buvo gana apgalvotas bandymas kompensuoti tai, ko lenkų dramai trūko praeityje, o ieškodamas pavyzdžių, Słowackis nevengė ir tautosakos. Tuo požiūriu reikšmingos jo nuorodos

į vaikystės teatrinę patirtį Volynėje: jis kalba apie Kžemienieco *vertep* (ukrainiečių kalėdinį lėlių vaidinimą), „kuriam aš esu dėkingas už visą savo šekspyrišką užsidegimą". Paryžiuje jis buvo uolus teatro ir operos lankytojas kaip tik tuo metu, kai romantikai bandė drąsias režisūros meno naujoves. Veiksmas buvo rodomas, pavyzdžiui, taip išradingai sukurtos Alpių panoramos fone, jog susidarydavo tikrovės iliuzija; dvasios ir burtininkės skrajodavo virš scenos, kilnojamos užkulisinės mašinerijos. Apskritai teatro režisieriai rodė potraukį fantastiškiems ir keistiems dalykams. Paskatintas, kaip galime spėti, savo, teatro lankytojo, įspūdžių, Słowackis parašė dramą *Kordian* (1834), kuria, be kita ko, bandė pasirungti su Mickevičiaus *Vėlinėmis*. Sumanyta kaip pirmoji trilogijos (taip ir nepabaigtos) dalis, ji susideda iš fragmentiškų scenų – herojaus raidos etapų. Nerimo apimtas jaunuolis Kordianas neįstengia surasti gyvenimo tikslo ir bando nusižudyti, juo labiau kad paguodos neteikia ir jo nelaiminga meilė. Vėliau jį sutinkame nugrimzdusį į apmąstymus ant Doverio uolų ir Londono Sent Džeimso parke; mes matome jį Italijoje, veltui ieškantį užsimiršimo kurtizanės glėbyje ir susitinkantį su popiežiumi (kurio požiūrį į lenkų reikalą užsipuola), ir Monblano viršukalnėje, kur jis atranda savo vidinį pašaukimą tarnauti tautai (ir taip įrodyti sugebėjimą veikti?). Po to mes perkeliami į slegiančią didžiojo kunigaikščio Konstantino valdomos Varšuvos aplinką. Pogrindinės organizacijos narys Kordianas dalyvauja rengiant pasikėsinimą prieš carą Nikolajų I, kuris turi atvykti į Varšuvą karūnuotis Lenkijos karaliumi. Neįstengdamas į savo pusę patraukti kitų pogrindininkų, Kordianas nusprendžia įvykdyti žmogžudystę pats vienas. Kadangi jis yra lenkų kariuomenės karininkas, paskirtas eiti sargybą prie caro miegamojo durų, jam tereikia tik išnaudoti progą; tačiau tai padaryti sutrukdo moraliniai skrupulai, ir jis nualpsta, kovodamas su Baime ir Vaizduote. Pirmiausia Kordianas uždaromas į beprotnamį, paskui pasmerkiamas myriop. Tačiau didžiajam kunigaikščiui Konstantinui asmeniškai paprašius ir Kordianui išlaikius drąsos išbandymą (raitam peršokus per iškeltus durtuvus), nuosprendžio vykdymas atidedamas. Caras Nikolajus vis dėlto išleidžia įsakymą įvykdyti mirties bausmę. Pabaigoje lieka neaišku, ar karininkas, nešantis bausmę

atšaukiantį įsakymą, suspės atvykti laiku, kad sustabdytų egzekuciją, ar ne.

Kaip Mickevičiaus *Vėlinės* ir Krasińskio *Nedieviškoji komedija, Kordianas* atstovauja tai romantinės dramos rūšiai, kuri būdingiausia lenkams ir vaizduoja istorijos kūrimosi procesą. Visų trijų dramų dėmesio centre yra veiksmo ir poezijos priešingumo problema ir herojaus dvasinis persimainymas. Prieštaraudamas Mickevičiaus išganytojo-individo šlovinimui, politiškai artimas radikaliesiems demokratams Słowackis Kordiano charakteriu išreiškė savo skeptišką požiūrį į „Apvaizdos žmogų". Kordianą – neurotiką, Hamletą (kaip romantikai pastarąjį suvokė) – sunku pavadinti vadu, nors nežinome, kaip šis personažas būtų evoliucionavęs kitose draminės trilogijos dalyse, kurios pagal Słowackio sumanymą turėjo aprėpti visą 1830–1831 metų lenkų sukilimo istoriją. *Kordiane* Słowackis perdeda Varšuvos minių demonstruojamą sugebėjimą emociškai išgyventi revoliucinį pakilimą, o politinis prastuomenės nebrandumas ir visuotinė išmintingų vadų stoka susilaukia aštrios satyros dozės. Politine prasme pjesė perteikia radikaliųjų demokratų požiūrį į tai, kam tenka kaltė dėl pralaimėjimo: kadangi sukilimo vadai nuo pat pradžios buvo įsitikinę nusistovėjusios tvarkos pergale ir, negana to, puoselėjo kompromiso su Rusija viltis, tai paskatino juos išduoti mases. Dažnai vaidinamas lenkų scenose mūsų laikais, *Kordianas,* nors parašytas puikiomis eilėmis, o jo fragmentiška sąranga ir pagrindinė tema tiksliai atspindi lenkų romantiškos vaizduotės esmę, vis dėlto negali lygintis su tautine misterija ir moralitė *Vėlinės.*

Kitas Słowackio sceninis veikalas *Balladyna* (parašytas 1834 ir išleistas 1839 metais) pasižymi tuo, kad jame panaudojama įvairiausia technika, kurios jis išmoko iš Paryžiaus teatrų, o visų pirma iš Shakespeare'o. (*Les balladines* Paryžiaus spauda vadino baisokas Meyerbeerio operos *Robert le Diable* šokėjas.) Słowackis vaizduoja išgalvotą šalį, primenančią priešistorinę Lenkiją, tačiau tyčia sumaišo epochas, įpindamas visokiausių anachronizmų. Pratarmėje jis paaiškina, kad jo pjesė parašyta „Ariosto stiliumi", įteisinančiu laisvą, kiek pašaipų visų temų traktavimą. Tai dramatizuota pasaka ar baladė su laisvai išgalvotais folkloro elementais. Esama ten fėjų karalienės,

įsimylėjusios girtuoklį valstietį, kuris, jos paverstas gluosniu, lieja degtinės ašaras, ir herojės valstietės, dėl bajoro meilės nužudančios savo varžovę seserį. Tapusi pilies šeimininke, ji įvykdo keletą kitų žmogžudysčių, padedama piktojo fon Kostryno (jau senųjų slavų pasaulyje vokietis buvo piktadario sinonimas!). Ten esama net valstiečio, jo nuviltos mylimosios (vėl tos pačios fėjų karalienės) paversto... būgnų karaliumi. (Čia nėra mėgdžiojama Lewiso Carrollio, gimusio 1832 metais, *Alisa Stebuklų šalyje*, kuri tada dar nė nebuvo parašyta.) Apskritai *Balladyna* – tai vienas Słowackio „kokteilių", kuriame sumaišyti lenkų baladžių, *Vasarvidžio nakties sapno*, *Makbeto*, *Karaliaus Lyro* ir kitų veikalų personažai bei situacijos.

Visiškai kitokia eiliuota komedija *Fantazy*, užbaigta apie 1841 metus. Nežemiškasis poetas sugebėjo valdyti ir nepaprastai kandžią plunksną, o ši pjesė laikoma pačiu realistiškiausiu jo kūriniu, kupinu negailestingos tuometinio Lenkijos gyvenimo satyros. Veiksmas vyksta viename Ukrainos dvare. Melodramiškas bei romantiškas grafas Fantazas grįžta iš kelionės po Italiją. Jis vyksta į svečius pas kaimynus, grafą ir grafienę Respektus, kurie turi dvi dukteris gražiai skambančiais vardais: Dianą ir Stelą. Pompastišku baironišku stiliumi kalbantis Fantazas yra apsimetinėtojas ir visiškas nenaudėlis. Jis žino, jog Diana jo nekenčia, dievina jos būdą, dorovinį skaistumą, tačiau nori patenkinti savo žemas aistras ir ją nusipirkti. Kadangi jis turtingas, o kaimynai nusigyvenę, niekšas tikisi sėkmės. Respektai yra be galo garbingi savo luomo nariai, labai išdidžiai kalbantys, tačiau taip pat gryniausi nenaudėliai. Jie nusprendžia parduoti kaimynui dukterį, tačiau prieš įvykstant vedyboms kitas svečias, senas rusų majoras, viską apverčia aukštyn kojomis. Sužinome, jog Respektų šeima buvusi išvežta į Sibirą ir ten sutikusi šį majorą. Tas susitikimas pasirodė esąs jiems lemtingas, o majoras tapo geriausiu šeimos draugu. Taip pat Sibire Diana buvo susižadėjusi su ištremtu lenkų revoliucionieriumi Janu ir dar jį tebemyli. Dabar Janas lydi majorą, persirengęs paprastu kareiviu. Słowackis supriešina begalinį lenkų didikų dirbtinumą bei pretenzingumą su paprastomis ir giliai žmoniškomis rusų majoro manieromis. Norėdamas padėti Janui ir sukliudyti Dianos bei Fantazo santuoką, jis manevruoja labai išradingai.

Neįmanoma trumpai nusakyti visų šio be galo painaus siužeto detalių; šiaip ar taip, tarp majoro ir Fantazo įvyksta dvikova, kurios baigtį turi nulemti kortos – lošime užstatoma pati aukščiausia vertybė: pralaimėjęs turi nusižudyti. Fantazas prasilošia ir išgyvena savo lemties valandą, bet nelauktai nusižudo būtent majoras, kuris jaučiasi pavargęs nuo gyvenimo ir nori sutvarkyti Jano vedybas. Tėvai palaimina šią santuoką, nes pasirodo kitas *deus ex machina*: miršta turtingas giminaitis ir palieka jiems turtą. Tad Słowackio satyros taikiniu tampa ne tik visi „teisingai mąstantys" lenkų visuomenės nariai, bet ir sukčiai, kaip grafas Fantazas su savo baironišku apsiaustu, o majoro, buvusio dekabristo, „seno, kvailo liberalo", kaip pats save vadina, personažas yra labiausiai jaudinantis iš visų, šio poeto kada nors sukurtų. Jis kalba keistu dialektu, kuriame primaišyta rusiškų, ukrainietiškų ir lenkiškų žodžių, o jo eiliuoti monologai – tai tikrai šmaikštūs pokštai.

Tarp Słowackio pjesių istorine tematika yra labai šekspyriška tragedija *Maria Stuart*, jaunuoliškas kūrinys, turintis savo gerbėjų. Tačiau dažniau statoma kita jo tragedija, *Mazepa*, užbaigta 1839 metais. Spalvinga Mazepos asmenybė tais laikais buvo Europos literatūrinio paveldo dalis, savotiškas europietiškas Buffalo Billio variantas. Jo nuotykius aštuonioliktajame šimtmetyje aprašė Voltaire'as, vėliau jis pasirodydavo Byrono, Victoro Hugo ir kitų poezijoje; populiarūs piešiniai vaizdavo jį nuogą, velkamą žirgo. Tai atitinka istoriją, papasakotą lenkų memuaristų, tokių kaip Janas Chryzostomas Pasekas (kurio pilnas memuarų leidimas pasirodė 1836-aisiais). Ukrainiečių didikas Mazepa, išsimokslinęs jėzuitų kolegijoje ir karaliaus Jono Kazimiero pasiųstas Olandijon studijuoti artilerijos, grįžęs tapo dvariškiu Varšuvoje; vėliau prisijungė prie ukrainiečių ir savo šalyje nusipelnė aukščiausių – etmono pareigų, šiame poste tapęs Bohdano Chmelnickio įpėdiniu. Nors jis buvo Petro Didžiojo vasalas, atsimetė nuo savo valdovo ir susidėjo su švedais – tik tam, kad išvystų savo politines viltis žlungant Poltavos mūšyje. Jaunystėje Mazepa garsėjo meilės nuotykiais, o kartą jį nubaudė įsiutęs vyras, kuris išrengė svetimautoją nuogą, pririšo prie jo paties žirgo ir paleido gyvulį šuoliais. Tačiau Słowackio pjesėje Mazepa nėra nei pašėlęs kazokas (kaip jį vaizdavosi Vakarų poetai), nei piktadarys (kaip Puškino

Poltavoje). Tai jaunas, kilniadvasis dvariškis, karaliaus Jono Kazimiero patikėtinis. Norėdamas pridengti karalių, siekiantį seno vaivados, kurio pilyje vyksta veiksmas, gražiosios žmonos Amelijos palankumo, jis prisiima visą kaltę sau ir jau turi mirti nuo pavydaus senio rankos; tačiau tuo metu, demaskavus tikrąjį meilės trikampį, pasirodo, jog Amelija yra vaivados sūnaus iš jo pirmosios santuokos (Zbignievo) meilužė. Atomazgoje anie trys miršta. Tad Słowackio tragedijoje romantiškai traktuojami septynioliktojo šimtmečio papročiai.

Lilla Weneda, parašyta tais pačiais metais kaip ir *Mazepa*, domina tik kaip bandymas pasitelkus vaizduotę užpildyti detalėmis jokiose kronikose neaprašytą epochą – priešistorinę Lenkiją. Remdamasis teorija, kad Lenkijos valstybė prasidėjo užkariavimu, Słowackis išgalvojo žūtbūtinį karą tarp tyraširdžių, taikių vietinių gyventojų (venedų) ir nedorų užkariautojų (lechitų). Pirmieji įkūnija „angeliškąją" Lenkijos dvasią, antrieji – visas didikų ydas (įskaitant riksmų bei raugintų agurkų pomėgį). Tai dar vienas „literatūrinis" kokteilis, kurio elementai daugiausia nusižiūrėti nuo Shakespeare'o. Tragedijos vertė abejotina dėl jos gana savitikslių baisenybių.

Visą gyvenimą Słowackis emociškai priklausė nuo motinos, ir laiškai, kuriais nuolat keisdavosi su ja, ne tik pateikia vertingą poeto kūrybos komentarą, bet savaime laikytini vienu didžiausių lenkų romantinės prozos pasiekimų. Salomea, arba Sally, kaip jis vadino motiną, buvo tikroji poeto meilė. Jo ryšiai su kitomis moterimis buvo greičiau literatūrinė išmonė. Jam gyvenant užsienyje, motina siuntinėjo iš Lenkijos kuklias pinigų sumas, kurias jis gana sumaniai investuodavo į akcijas. Todėl visą savo laiką jis galėjo skirti literatūrai.

Jo gyvenimas Šveicarijoje nuo 1833 iki 1836 metų (Ženevoje, po to Vevyje netoli Lozanos), atrodo, buvo ypač vaisingas. Jis nukeliavo ten pirmiausia dėl to, kad nesulaukė Paryžiaus emigrantų pripažinimo, ir dėl nesantaikos su Mickevičiumi: Słowackis buvo sukrėstas, *Vėlinėse* atradęs savo patėvį, dr. Bécu, nutapytą pačiomis juodžiausiomis spalvomis – kaip tipišką pataikūną ir kolaborantą. Kaip tik Šveicarijoje jis parašė dramas *Kordian*, *Balladyna* ir nežemišką meilės idilę, pavadintą *Šveicarijoje* (*W Szwajcarii*), kurioje Alpių kaimelio aplinka susilieja su paties poeto „vidiniu gamtovaizdžiu".

1836 metais poetą sutinkame Romoje. Iš čia su keliais draugais jis leidosi į kelionę po Graikiją, Egiptą ir Palestiną. Kelionės, ypač į Levanto šalis, malšino romantišką nuolat besikeičiančios aplinkos ir šviežių įspūdžių troškulį. Viename laiške motinai Słowackis rašė: „Kelionė teikia mums daugybę vaizdų, viena bėda, kad viskas atrodo ne taip gražiai, kaip tapydavo mūsų vaizduotė; ir tada mūsų atmintis išsaugo du vaizdus – vieną tokį, koks turėtų būti, kokį perteikia mūsų akys, kitą kur kas gražesnį, mūsų vaizduotės prieš tai sukurtą. Kada nors ateityje iš vaizduotės ir mieguistų prisiminimų bus sukurtas trečiasis, pats gražiausias. Nesuprantu, kaip Byronas galėjo rašyti iš karto." Ir kitame laiške: „Jei pasaulyje nebūtų poezijos, tai pati mintis, kad žmogus, kuris vaikščiodamas po žemę surinko tiek šviesių ir nuostabių vaizdų, turi juos nusinešti į kapą, ją pagimdytų." Poemoje *Kelionė į Šventąją Žemę* (*Podróż do Ziemi Świętej*), atkuriančioje šios ekspedicijos įspūdžius, Słowackis demonstruoja retą virtuoziškumą. Jis pasidaro pramogą išrasdamas pačius netikėčiausius rimus; jo eilės žaižaruoja sąmoju bei lyrizmu, spalvingus vietovių aprašymus keičia satyrinės ir humoristinės pastabos; ir visa tai perteikiama nerūpestingu stiliumi taip, kad skaitytojui kyla visiško lengvumo ir laisvo kalbos srauto įspūdis. Bet, žinoma, Słowackis nemetė savo ambicijų tapti tautos dainiumi ir pranokti Mickevičių. Jo kelionė po Graikiją vėliau aidu atsiliepė eilėraštyje „Agamemnono kapas" („Grób Agamemnona"), kuriame apmąstomas Graikijos ir Lenkijos likimas. Kai kurios eilutės, jau tapusios priežodžiais, rodo tipišką Słowackio agresyvumą savo šalies atžvilgiu. Jis laikė savo patriotine pareiga barti Lenkiją už tai, kad ji yra „tautų povas ir papūga", ir ieškojo „angeliškosios tėvynės dvasios", įkalintos „vaidingojo šlėktos kiauše". Iš viešnagės viename Libano vienuolyne Słowackis parsivežė pirmąjį poemos proza *Anhelli* (išleistos 1838 metais) variantą. Jei *Kordianą* didele dalimi galima laikyti *Vėlinių* atitikmeniu, *Anhelli* stovi greta Mickevičiaus *Lenkų tautos ir lenkų piligrimystės knygų*. Poemos scenovaizdis – Sibiro miškai ir tyrai, daugelio carinės valdžios į šiuos kraštus deportuotų lenkų namai. Tačiau tai nėra tikrasis Sibiras, tai tremties vieta apskritai su jos simboliniais sniegynais, simboliniu šalčiu ir nuostabiu šiaurės pašvaistės spindesiu. Tremtiniai, pagal

autoriaus sumanymą atitinkantys lenkų emigrantus, visiškai nėra tyri ir patrauklūs, nors ir kenčia dėl idėjos. Jie pasidaliję į tris politines partijas – aristokratų-monarchistų, demokratų ir religinę sektą, kovojančias viena prieš kitą su pašėlusia neapykanta. Mickevičius buvo linkęs emigrantus laikyti apaštalais, o Słowackis neteikia jiems jokios reikšmės ir savo poemoje pasmerkia mirti bergždžia mirtimi tremtyje. Herojus Anhelis, taip pat tremtinys, pasirenkamas šamano (iš vietinės Sibiro genties) ir pašvenčiamas į savo kančios ir mirties paslaptį; taip jis tampa savotišku pasyviu išganytoju. Paskutinėje scenoje simbolinis riteris ant žirgo, nutviekstas ugninės šiaurės pašvaistės, skelbia pasaulinės revoliucijos valandą, ir kaip tik tada Anhelis miršta. Tad poema siūlo idėją jokio greito atlygio susilaukti negalinčios aukos, bet vis dėlto ne beprasmės, kadangi pagal kažkokią paslaptingą logiką ji dvasiškai reikalinga būsimam atsinaujinimui. Kalba sąmoningai archajiška, tonas biblinis. Słowackiui pavyksta perteikti savo idėją sukrečiančiais ir, kaip paprastai, nežemiškais vaizdais. Tačiau jo pastangos susilaukti emigrantų pripažinimo liko bevaisės. Labai nedaugelį jų veikė jo menas. Vienintelė Słowackio paguoda buvo draugystė su kitu poetu, Zygmuntu Krasińskiu, kuris jį gerai suprato. Knygos, kurias Słowackis leisdavo savo paties lėšomis, arba likdavo nepastebėtos, arba susilaukdavo nedidelių, piktų pastabų emigracijos spaudoje. Galų gale vienas skandalas jei ir nepelnė jam aplodismentų, tai bent išgarsino; jis buvo susijęs su poemos *Beniowski* pasirodymu 1841 metais (išspausdintos tik pirmosios penkios šios poemos giesmės; kitos pasirodė po autoriaus mirties). Parašyta oktavomis – poetine forma, turinčia gilias tradicijas lenkų literatūroje, kurios siekė Krasickio parodijinius herojinius epus ir Piotro Kochanowskio *Išlaisvintosios Jeruzalės* vertimą, *Beniowski* – tai digresijų poema, aiškiai besivaržanti su Byrono *Don Žuanu*. Siužetas atkartoja autentiško asmens, vengrų ir lenkų didiko, permainingo likimo vingius; šis asmuo dalyvavo karo veiksmuose su Rusija vadinamosios Baro konfederacijos (1768–1772) metu Ukrainoje ir po to buvo ištremtas į Kamčiatką. Iš ten jis su keliais draugais pačių pasidaryta valtimi pabėgo į Japoniją, pasiekė Prancūziją ir gyvenimą baigė vadovaudamas Madagaskaro gentims, kariaujančioms su

prancūzais. Bet pagrindinio veikėjo likimas tebuvo pretekstas įgyvendinti kitus tikslus; poetas apsiribojo jauno Beniowskio nuotykiais Ukrainoje. Poemoje Słowackis aptaria visas aktualias temas, suveda sąskaitas su savo priešais ir nelyginant kvapą užimantis akrobatas nuo lyrikos pereina prie sarkazmo, nuo sarkazmo – prie vaizdų fejerverkų. Słowackis jautė sentimentų Ukrainai, kuri teikia foną daugeliui jo pjesių, tačiau niekur nėra tokia gyva kaip poemoje *Beniowski*. Kalbant apie spalvas, ji yra mėlyna, auksinė, cinoberinė; šiaip ar taip, tokie atspalviai dominuoja. Giriamas, niekinamas, kviečiamas net į dvikovą, Słowackis po šio kūrinio buvo pripažintas reikšminga literatūrinio gyvenimo figūra.

Tačiau naujas gyvenimo posūkis nukreipė poetą kita vaga, kur jam vėl teko patirti amžininkų patyčias. 1839 metais visam laikui įsikūręs Paryžiuje, *Kordiano* ir *Anhelio* autorius vis labiau ir labiau krypo į mistiką. 1842-aisiais jis sutiko Andrzejų Towiańskį, įtikinusį jį turint ypatingą poeto pašaukimą ir įkalbėjusį stoti į sektą, kurioje antras po Towiańskio žmogus buvo Mickevičius. Słowackiui teko nusižeminti religinių principų vardan. Tačiau gana greitai jis pastebėjo, kad sekta pavydžiai priešinasi bet kokioms savo narių savarankiškumo apraiškoms, ir kitais, 1843, metais ją paliko. Mistiniu Słowackio laikotarpiu, ypač 1842-aisiais, gimė veikalai, kurie nei jam gyvam esant, nei kelis dešimtmečius po jo mirties niekam nedarė jokios įtakos, kadangi visiškai nesiderino su vyraujančiomis literatūrinėmis madomis. Jo paskutiniojo laikotarpio kūryba pranašauja, o kartais ir peržengia prancūzų simbolizmą, bet dažniausiai ji dar sunkiau įkandama vidutiniam skaitytojui negu *poètes maudits* („prakeiktųjų poetų") veikalai. Ir kol paskutiniojo devynioliktojo amžiaus dešimtmečio karta su savo sielos būsenų, gamtovaizdžių, spalvų ir garsų sąsajomis neįžengė į literatūros sceną, vėlyvasis Słowackis iš tikrųjų nebuvo atrastas. Trumpais mistiniais to laikotarpio eilėraščiais jis įkopia į meno aukštumas, vien tik jie būtų užtikrinę Słowackiui vietą tarp geriausių lenkų poetų. Paskutiniuosius gyvenimo metus jis praleido ręsdamas milžinišką savo mistinės sistemos statinį. Kaip ir dera lenkų mistikui, istoriniams įvykiams jis suteikė kosmines dimensijas, regėdamas istorijoje antžmogiškas ir antgamtiškas jėgas, lemiančias žmonijos likimą. Słowackio

mistinė „sistema" nėra lengviau suvokiama negu Williamo Blake'o, ją galima taip pat labai įvairiai interpretuoti.

Neeilinė prozinė poema *Atsiradimas iš dvasios* (*Genesis z ducha*), parašyta 1844 metais Pornike, Atlanto vandenyno pakrantėje, atskleidžia filosofinį poeto credo. Joje jis derina gamtos mokslų žinias, ypač Lamarcko išvystytą evoliucijos teoriją, su spiritualizmu bei radikaliomis demokratinėmis simpatijomis. Mąstydamas apie okeaną, gyvybės lopšį, gyvybės formų evoliucijoje jis įžvelgia milijonus metų besitęsiantį gimdančios Dvasios triūsą:

Ant Vandenyno uolų pastatei mane, Dieve, idant prisiminčiau praamžę savo dvasios istoriją, o aš staiga pasijaučiau buvęs kadaise Nemirtingasis, Dievo Sūnus, regimybės kūrėjas, vienas tų, kurie Tau meilę savo valia dovanoja ant aukso saulių ir žvaigždžių girliandų.

* * *

Senasis Vandenyne, apsakyk man, kaip tavo gelmėse vyko pirmosios organizmo gimimo misterijos? augo pirmosios nervų gėlės, kuriose pražydo Dvasia?

* * *

O! Viešpatie, šiandien šypsausi, regėdamas iškastus griaučius, kurie dabartinėj kalboj nebeturi vardo (kadangi jie visiems laikams ištrinti iš esamų formų); šypsausi, regėdamas pirmąjį driežą su paukščio snapu ir vienu sparnu prie kojų, skrendantį į Kolumbo kelionę, idant ištirtų pasaulį, idant surastų vietą toms sunkiasvorėms pabaisoms, sekančioms iš paskos ištisų pievų žolės, ištisų girių šakelių bei lapų nuėsti.

„Viskas Dvasios ir Dvasiai yra sukurta, niekas kūniškam tikslui neegzistuoja." Savo pačios pastangomis Dvasia („savo tvarumo antspaudą padėjo ant Tavo parašytos knygos") juda nuo žemiausių prie vis aukštesnių formų, ir pasiekus žmogų jos darbas nesibaigia. „Amžinoji revoliucionierė" Dvasia formuoja Istoriją su revoliucijų, kurios yra gimdymo spazmai, pagalba, kol pakitusi žmonija priartėja prie Kristaus. Mesianistinių gaidelių netrūksta: Dvasia įsikūnija į atskirus išrinktuosius ar į ištisas tautas, pavyzdžiui, kančių išskaistintą Lenkiją. Bendriausiais bruožais Słowackio kosminės evoliucijos vizija keistai panaši į kokiu šimtmečiu vėlesnę prancūzų antropologo jėzuito Teilhard'o de Chardino pasiūlytą tezę.

Milžiniškos apimties poemos *Karalienė Dvasia* (*Król-Duch*) poetas taip ir nebaigė. Tik pirmoji dalis buvo išleista 1847

metais, visas likęs rankraštis turėjo rimtų spragų. Vakarų poezijoje nesama kito tokio bandymo: nors poema pirmiausia susijusi su Lenkijos istorija, ji vaizduoja Dvasios keliones: kaip ji per ištisus Europos civilizacijos šimtmečius prikeldavo vadų, karalių bei šventųjų kūnus. Poema prasideda pasakojimu apie tokį Herą, Platono paminėtą narsų kareivį, kuris po mirties prisikelia kaip pirmasis legendinis lenkų kunigaikštis Popielas. Słowackis vaizduoja Popielą negailestingu valdovu, turinčiu apibrėžtą tikslą: padaryti savo tautą atsparią bet kokioms ateities kančioms, primetant jai tyčinio žiaurumo sistemą. Dekoracijos daugiausia viduramžiškos, tačiau tai ne „autentiški" viduramžiai. Panašiai kaip Blake'o Albionas, tai yra vizija be jokių pretenzijų į „realybę". *Karalienė Dvasia*, parašyta tradicinėmis oktavomis, toli pranoksta visa, ką vėliau išdrįso daryti poetai simbolistai. Ji sujungia kosminius ir istorinius dalykus, ir greičiausiai tik lenkas, neapsakomai besižavintis istorijos filosofija, galėjo ją parašyti. Sau pačiam Słowackis prisiskyrė ypatingą misiją. Jis norėjo atgaivinti Lenkiją ir jos istoriją savo vaizduotėje tarsi Dievas-kūrėjas ir įbūtinti ją per *Słowo*, t.y. Žodį.

Calderónas (kurį poetas vertė) turėjo įtakos paskutiniosioms Słowackio dramoms, kur sulydant gamtinius ir antgamtinius dalykus sukuriamas puikus barokinis chaosas. *Kunige Mareke* (*Ksiądz Marek*) ir *Sidabriniame Salomėjos sapne* (*Sen srebrny Salomei*), parašytuose 1843 metais, jis dar kartą grįžta prie ukrainietiškos tematikos, pasirinkdamas aštuonioliktojo šimtmečio politinių įvykių siužetus (Baro konfederacija, sukilusių valstiečių vykdytos lenkų didikų žudynės). Tačiau veikėjai ir jų nuotykiai pranoksta gyvenimą; jų monumentalumas nieko bendra neturi su žemiška tikrove. Nebaigta istorinė drama *Samuel Zborowski* taip pat sudaro atsvarą tradiciniam tokių pjesių kaip, pavyzdžiui, *Borisas Godunovas* realizmui. Veiksmas vyksta kosminiu mastu už laiko bei erdvės ribų. Zborowskis, šešioliktojo šimtmečio didikas, stoja prieš Kristaus teismą ir prašosi teisiamas antrą kartą. Pirmasis teismas žemėje jį pasmerkė myriop už atvirai anarchistišką veiklą, ir jam buvo nukirsta galva. Słowackio dramoje Zborowskis įkūnija dvasios, kovojančios su visomis ją pažaboti siekiančiomis galiomis, jėgą, tuo tarpu kancleris Zamoyskis (nuteisęs jį mirti) atstovauja žlugdančiai nusistovėjusios socialinės tvarkos

galybei. Giesmės, perteikiančios vieną inkarnaciją po kitos patiriančių dvasių išgyvenimus (pradedant senovės Egiptu), savo smelkiančiu grožiu ir tobulumu prilygsta to paties laikotarpio Słowackio mistiniams lyriniams eilėraščiams.

1848 metais, išgirdęs apie revoliuciją Prūsijos okupuotoje Lenkijos dalyje, Słowackis nuvyko ten. Revoliucinis bruzdėjimas pasirodė priešlaikinis, tačiau poetas praleido keletą savaičių Drezdene, kur po aštuonerių išsiskyrimo metų susitiko su savo motina. 1849 metais Paryžiuje karštligiško poetinio triūso paaštrinta tuberkuliozė nusinešė jo gyvybę. Jis buvo palaidotas Monmoransi kapinėse, kur po šešerių metų atgulė jo varžovas Adomas Mickevičius. 1927 metais Słowackio palaikai perkelti į Lenkiją ir palaidoti karališkojoje Vavelio pilies kriptoje.

Słowackio poezijai itin būdingas grynų spalvų – sidabrinės, auksinės, raudonos, mėlynos – ir mirguliuojančios, perlamutrinės šviesos pomėgis. Dėl šios priežasties jį lygindavo su tokiais tapytojais kaip Turneris. Arba jį vadindavo „išcentriniu" poetu, priešindami su Mickevičiumi, kurio kūriniai būdavo laikomi „įcentriniais". Pastarasis net pačiuose romantiškiausiuose eilėraščiuose siekia aiškumo ir konkretumo, o Słowackis kiekvieną objektą tarytum ištirpdo skystame vaizdų ir garsų mišinyje. Be galo gausi Słowackio kūryba nėra lygiavertė. Jis gali būti didingas minties gilumu ir užimančiu kvapą virtuoziškumu arba erzinti beveik automatišku rašymu. Pomirtinė poeto šlovė augo, bet jis vis dar nebuvo laikomas lygiu Mickevičiui. Tik simbolistų karta pripažino Słowackį savo mokytoju, pirmuoju poetu, prancūzų simbolizmo, o kai kuriais minties aspektais Friedricho Nietzschės pirmtaku. Dabar mes laikomės blaivesnio požiūrio, esame turbūt mažiau linkę eilių „muziką" laikyti viena stipriausių Słowackio talento pusių, arba tiksliau – svarbiausiu bet kurio poeto kūrybos bruožu.

Zygmunt Krasiński (1812–1859)

Priešingai negu Mickevičius, kilęs iš nusigyvenusių bajorų, ar inteligentų palikuonis Słowackis, Zygmuntas Krasińskis paveldėjo senos didikų šeimos grafo titulą ir turtą. Jo tėvas

buvo kariškis, tarnavo Napoleono armijoje generolu, o po Vienos kongreso įstojo į Lenkijos Karalystės kariuomenę, išsaugojęs tą patį karinį laipsnį. Generolas, tvirtų įsitikinimų reakcionierius, visiškai atsidavęs carui, radikalų buvo laikomas pikta lemiančia asmenybe. Vienoje satyriškiausių Mickevičiaus *Vėlinių* scenų (Varšuvos salone) kaip tik parodijuojami susibūrimai senojo Krasińskio namuose. Słowackis buvo prisirišęs prie motinos, o Zygmuntas Krasińskis visą gyvenimą drebėjo prieš tėvo autoritetą. Tas intelektualas buvo stebėtinai aklai paklusnus tėvo įsakymams, tiek, kad jau visai subrendęs vyras vedė jam tėvo išrinktą moterį, tuo pat metu prisiekinėdamas amžiną meilę kitai. Būdamas jaunas Varšuvos studentas, Krasińskis laikėsi tėvo politinių pažiūrų, nepaisant priešiško kolegų nusistatymo. Studentų demonstracijos metu jis pasirodė esąs vienintelis streiklaužys ir už tokį solidarumo pažeidimą gavo iš savo draugo studento antausį. Tačiau netrukus jis išvyko studijuoti į Ženevos universitetą, kur įsigijo keletą draugų užsieniečių. Ypač bičiulystė su jaunu anglų žurnalistu Henry Reeve'u pasirodė intelektualiai vaisinga abiems jaunuoliams. Kilus 1830 metų sukilimui, generolas Krasińskis pasirinko rusų pusę ir kategoriškai uždraudė sūnui grįžti į Lenkiją, visą judėjimą pavadinęs aristokratų kraujo ištroškusios minios kvailyste. Ir kai pasibaigė karo veiksmai, jis nusivežė sūnų, pastarojo gėdai bei nusiminimui, į Sankt Peterburgą ir pristatė carui. Tačiau netrukus Krasińskis vėl išvyko į užsienį ir didelę tolesnio gyvenimo dalį praleido Prancūzijoje bei Italijoje. Kadangi jis nebuvo susikompromitavęs, galėjo laisvai keliauti iš vienos šalies į kitą, o užsienyje praleido daugiau laiko nei Lenkijoje tik todėl, kad lenkų literatūrinio gyvenimo centras buvo Didžiojoje Emigracijoje. Norėdamas apsaugoti nuo konfiskavimo savo milžiniškus dvarus Lenkijoje, jis leido knygas anonimiškai ir buvo vadinamas „anonimiškuoju Lenkijos poetu". Krasińskis buvo šviesaus proto vyras, puikiai išsilavinęs, skaitė keliomis kalbomis, lygiai lengvai galėjo rašyti prancūziškai kaip ir lenkiškai. Jis pasižymėjo tiesiog išskirtiniu politiniu įžvalgumu ir Europos politikos labirintų išmanymu. Tai liudija ne tik jo kūryba, bet ir laiškai. Iš tikrųjų, vien jo korespondencijos apimtis ir kokybė buvo tokia, kad kitam rašytojui jos būtų pakakę įeiti į

literatūros istoriją. Jis sirgo – toje epochoje tai nebuvo reta – tikra epistoliarine manija, kurią skatino jo meilės ryšiai su labai inteligentiškomis moterimis, ypač su išsiskyrusia aristokrate Delfina Potocka. Išgarsėjusi romanu su Frédéricu Chopinu, Delfina daugelį metų buvo Krasińskio meilužė, patikėtinė, pirmoji jo kūrinių skaitytoja ir jo laiškų adresatė, o rašydavo poetas neretai kasdien, aptardamas visas einamąsias intelektualines ir politines problemas. Poeto vedybų datą (1843) iš anksto nustatė jo tėvas, jis išrinko ir nuotaką – turtingą aristokratę merginą Elizą Branicką, visiškai svetimą jaunikiui; po vedybų Krasińskis toliau rašė meilės laiškus Delfinai.

Dar paauglystėje Krasińskis kūrė istorinius romanus Walterio Scotto stiliumi, kuriuose šlovino viduramžių feodalų riterius. Dvi jo ankstyvosios dramos taip pat parašytos proza, o vieną jų galima laikyti ne tik lenkų, bet ir pasaulio literatūros šedevru. Parašyta Vienoje ir Venecijoje 1833 metais, *Nedieviškoji komedija* (*Nie-Boska komedia*) – tai dvidešimt vienerių metų jaunuolio kūrinys. Net įvertinus šviesų Krasińskio protą, sunku suprasti, kaip jaunas aristokratas galėjo sukurti vienintelį to meto Europoje veikalą, beveik marksistiniais terminais analizuojantį klasių kovą. (Tuo metu Karlui Marxui buvo penkiolika metų.) Greičiausiai ši drama išaugo iš kažkokių paslaptingų baimės užkampių jaunuolio pasąmonėje. Jį sukrėtė 1830 metų prancūzų revoliucija ir Liono darbininkų riaušės. Įspūdį paliko ir tėvo požiūris į lenkų sukilimą. To meto įvykiai kartu su 1789-ųjų Prancūzijos revoliucijos apmąstymais jaunuolio sąmonėje susiliejo į revoliucijos idėją apskritai. Jam buvo visiškai aišku, kad revoliucija Europoje turi įvykti ir kad ji išnaikins tokius žmones kaip jis. Dramos tematika universali, įdomi ne tik lenkams, o veiksmas vyksta neapibrėžtoje šalyje. Personažai turi simbolines reikšmes, ir Mickevičius, nagrinėdamas *Nedieviškąją komediją* paskaitose Collège de France, vadino ją vienu didžiausių slaviškojo teatro pasiekimų. Kaip ir Mickevičius *Vėlinėse,* Krasińskis pirmiausia vaizduoja savo herojaus grafo Henriko asmeninį gyvenimą, paskui rodo jį kaip politiškai angažuotą žmogų, vadovaujantį reakcinėms jėgoms, besiginančioms Švenčiausiosios Trejybės pilies apkasuose nuo revoliucingų ateistų, vadovaujamų profesionalaus revoliucionieriaus Pankraco. Tačiau Mickevičiaus

drama apie asmenybės metamorfozę yra iš esmės optimistinė – kadangi jo herojus per savo nuopuolius apgraibomis eina į tikresnį individo vietos bendruomenėje supratimą; tuo tarpu Krasińskio dramoje grafas Henrikas bergždžiai mėgina tapti kitokiu žmogumi, o nesėkmingos vedybos, Mergelės (Poezijos) vaikymasis ir politinė veikla tik atskleidžia jo vidinį nepilnavertiškumą. Keista romantinė drama: grafas Henrikas nepatenkintas ramiu turtingųjų luomo gyvenimu, tyčiojasi iš savo žmonos ir išveda ją iš proto, vaikydamasis Poeziją. Vėliau pastebi, kad jo sūnus baigia apakti (nuo pat Homero tai pranašo požymis), o gražioji mergelė Poezija atsivilioja jį ant bedugnės krašto prie vandenyno, kur atskleidžia savo kūną – yrantį lavoną. Tad demoniškosios poezijos pusės demaskavimo būdas mums primena Thomo Manno romaną *Daktaras Faustas*, kuriame Esmeralda užkrečia Adrianą Lėverkiūną mirtina liga ir taip išlaisvina jo muzikinį genijų. Tai keista romantinė drama dar ir tuo, kad griauna optimistinį tikėjimą masių sukilimu. Grafas Henrikas niekina tuos, kuriems vadovauja, jis žino juos esant sugedusius ir turinčius žūti drauge su juo pačiu; tačiau puolantys plebėjai – tai taip pat akla minia, kurios neapykantos ir keršto aistrą šaltai išnaudoja Pankracas. Pasikeitimas kandžiomis pastabomis Pankraco ir grafo Henriko susitikimo metu (Pankracas jaučia iracionalų potraukį grafui Henrikui) – tai pati stipriausia dramos vieta. Pankraco filosofija – grynas dialektinis materializmas. Čia Krasińskis pranoko devynioliktojo šimtmečio revoliucijos kaip spontaniško judėjimo supratimą ir priartėjo prie dvidešimtojo amžiaus, pažvelgdamas į revoliuciją kaip į profesionalų organizuojamą ir iš viršaus vadovaujamą reiškinį. Pankracas – tai geležinės valios, aiškaus proto fanatikas, kuris remiasi naujoviška disciplina, tiesmukiškai siekdamas savo tikslo – išlaisvinti engiamuosius. Tačiau šis absoliutus aiškumas suteikia Pankraco charakteriui melancholišką atspalvį. Kai aristokratų tvirtovė paimama ir grafas Henrikas nusižudo (dar kartą paneigdamas savo krikščionybės gynėjo vaidmenį), Pankracas išvysta regėjimą; jam pasirodo kryžius danguje, ir herojus sušunka: „Galilaee vicisti!" („Galilėjieti, tu nugalėjai!") Tai jo paskutinieji žodžiai. Ar Krasińskis sugalvojo šitokią pabaigą todėl, kad nerado kitokios išeities, nesvarbu; iš tiesų jam

įtakos turėjo Hegelis; šiaip ar taip, drama su tokia atomazga veikia kur kas stipriau nei tada, jei Krasińskis būtų ją užbaigęs pranašiškais trimitais, skelbiančiais pomirtinę aristokratijos reabilitaciją. Jeigu tradicinė krikščioniška (ir aristokratinė) santvarka yra tezė, o ateistinis materializmas – antitezė, tai sintezės tegalime laukti ateityje, po to, kai reakcinga santvarka bus nuversta. Panašių idėjų aptinkame vėliau, dvidešimtojo amžiaus rusų poezijoje, pavyzdžiui, Aleksandro Bloko *Dvylikoje*, kur Kristus pasirodo Raudonosios armijos kareivių priekyje. Tai nereiškia, kad Krasińskis jautė kiek nors simpatijos radikaliems prastuomenės judėjimams, su kuriais jis kovojo visą gyvenimą. Jo drama, atrodo, bus kilusi iš neurotinių baimių, ir grafo Henriko aklojo sūnaus Orcijo personažas šiuo požiūriu gali pasirodyti esąs ypač iškalbingas. Orcijas gyvena Švenčiausiosios Trejybės pilies požeminėse menėse ir tikriausiai įkūnija grafo Henriko kaltę. *Nedieviškoji komedija* – iš tikrųjų novatoriškas veikalas savo neįprasta tematika ir vizualiniais elementais. Aukštesniųjų ir žemesniųjų klasių konfliktas vaizduojamas kaip kova tarp jėgų, užėmusių virš milžiniško slėnio iškilusią pilį, ir jos papėdėje susibūrusių masių. Bandymas įtraukti į veiksmą didžiules minias patvirtina tai, ką Mickevičius kalbėjo apie tokių slaviškos vaizduotės kūrinių pastatymo sunkumus tuo metu teatro turimomis priemonėmis. Kaip ir Mickevičiaus *Vėlinės*, Krasińskio drama teatro spektaklio pavidalu pasiekė publiką tik dvidešimtajame šimtmetyje. Susidaro įspūdis, jog iš jos išeitų puikus kino scenarijus.

Kita Krasińskio drama, *Iridion*, buvo sumanyta anksčiau negu *Nedieviškoji komedija*, bet parašyta šiek tiek vėliau. Čia taip pat autorius vaizduoja visuomenės nuosmukį. Dramos herojus Iridionas yra graikas, gyvenantis Romoje jos žlugimo laikais, valdant Heliogabalui. Pagrindinė herojaus aistra – tai neapykanta Romai, pavergusiai jo gimtąją šalį. Norėdamas atkeršyti, jis rengia revoliuciją, tikėdamasis pagalbos iš barbarų (kurių tuo metu Romoje buvo labai daug), gladiatorių bei proletarų ir vildamasis krikščionių paramos. Jo patarėjas, demoniškasis Masinisa, įkūnija principą, jog tikslas pateisina priemones. Tačiau lemiamą akimirką krikščionys paklūsta savo vyskupui, patariančiam siekti pergalės ne ginklu, o romumu bei savanoriškai prisiimta kankinyste. Dėl šios priežasties Iridionas

pralaimi ir turi amžiams užmigti letargo miegu, laukdamas naujos kovos su blogio imperija. Tada jis prisikels, o greičiau – įsikūnys į lenkų tautą. Kovoje, kilsiančioje prieš carizmą, bus naudojami kiti metodai negu Masinisos. Krasińskio požiūris į demokratinius judėjimus, kuriuos jis kaltino masinisiniais polinkiais, čia atsiskleidžia labai ryškiai. *Iridionas* (ir vėliau Krasińskio poezija) prisidėjo prie lenkų patologinio mėgavimosi savo kankinyste, kurią jie kone pradėjo tapatinti su pirmųjų krikščionių kentėjimais. Kaip ir *Nedieviškoji komedija, Iridionas* parašytas proza, tik puošnesnis bei ritmiškesnis, toks tipiškai romantiškas, jog šiandien kartais net erzina. Nors tai didelio talento sukurtas veikalas, ypač patraukiantis Romos nuosmukio analize, jo vertė menkesnė negu *Nedieviškosios komedijos.*

Sulaukęs brandaus amžiaus, Krasińskis persimetė į poeziją, tačiau širdyje gailėjosi neturįs „to angeliško saiko jausmo, kuris būdingas tikram poetui". Jo eilėraščiai – tai eiliuoti istorijos filosofijos traktatai, atspindintys autoriaus žavėjimąsi Hegeliu, Schellingu ir tais lenkų filosofais, kurie, nors buvo kilę iš Hegelio, daug kur jam prieštaravo: Augustu Cieszkowskiu (dešiniųjų hėgelininkų atstovu, dariusiu šiek tiek įtakos kairiesiems vokiečių hėgelininkams) ir Bronisławu Trentowskiu. *Priešaušryje* (*Przedświt*), išleistame 1843 metais, šlovinamas žmonijos susiskirstymas į tautas, neišvengiamai būtinas ir iš anksto Dievo numatytas, prilyginant šį susiskirstymą milžiniško choro dalims. Pagal tokį požiūrį Lenkijos padalijimas tapo nusikaltimu žmonijai. Tačiau Lenkija bus prikelta, nes kaltė dėl jos žlugimo krenta ne ant jos pačios – jos kančios buvo nulemtos iš anksto kaip išganančioji auka. Panašios idėjos rutuliojamos *Ateities psalmėse* (*Psalmy przyszlości,* 1845; papildytas leidimas, 1848). Asmeninis Krasińskio draugas demokratas Słowackis eiliuota kritika užsipuolė *Psalmes.* Jo, kaip demokrato, pyktis pasiekė aukščiausią tašką perkaičius Krasińskio raginimą siekti visuomenės klasių santarvės ir įspėjimus, nukreiptus prieš demokratų šūkius, esą kursčiusius kruvinus masių sukilimus, tokius kaip 1846 metų valstiečių maištas. „Anoniminis Lenkijos poetas" buvo populiarus romantizmo saulėlydžio laikotarpiu, kuris gana staigiai užsibaigė 1863-iųjų sukilimu; tačiau šiandien negalime jo laikyti lygiu Słowackiui, o juo labiau Mickevičiui.

Ukrainietiška mokykla

„Ukrainietiškos mokyklos" pavadinimas taikomas apibūdinti trims Ukrainoje gimusiems poetams, radusiems joje peno savo romantiškai vaizduotei. Antonis Malczewskis (1793–1826), kilęs iš pasiturinčios šeimos, buvo puikus Kžemienieco licėjaus Volynėje studentas, tarnavo Varšuvos Kunigaikštystės lenkų napoleoniškojoje kariuomenėje, po to kelerius metus praleido keliaudamas po Vakarų Europą. Būdamas aistringas sportininkas, 1818 metais jis įkopė į Monblano l'Aiguille du Midi viršukalnę, tačiau gyvendamas užsienyje nevengė ir literatūros aukštumų. Atrodo, 1816-aisiais jis sutiko jau išgarsėjusį lordą Byroną, kurio poeziją didžiai vertino. Grįžęs į Lenkiją 1820 metais, įsipainiojo į paslaptingą jausmų istoriją su moterimi, kurią hipnoze mėgino išgydyti nuo nervų ligos. Atrodo, šis nelaimingas ryšys pagreitino poeto mirtį (jis mirė trisdešimt trejų metų). Poema *Marija* (*Maria*), išleista 1826-aisiais, – tai visas jo kūrybinis palikimas, bet ji užima labai svarbią vietą lenkų literatūroje. Ji parašyta dar klasikinėmis eilėmis, šiek tiek kontrastuojančiomis su turiniu, kurį smelkia nostalgiška ir niūri nuotaika. Turtinga, sudėtinga ir be galo originali Malczewskio eilėdara labai pasitarnavo romantizmo pergalei, ir šiuo požiūriu jam prilygsta tik Mickevičius. Pačią poemą (turinčią paantraštę *Ukrainietiška sakmė*) galima laikyti tragedija. Jos logiškai struktūruotas veiksmas suspaustas į dvidešimt keturias valandas. Siužetas remiasi tikru aštuonioliktojo šimtmečio įvykiu: Ukrainoje gyvenantis lenkų aristokratas grafas Potockis, įsiutintas sūnaus vedybų su kilminga, bet ne aristokratų šeimos mergina Gertruda Komorowska, nuskandina ją tvenkinyje. Malczewskis nukėlė veiksmą į dar ankstesnius laikus – septynioliktąjį šimtmetį, kai Ukrainą be perstojo niokojo totorių antpuoliai. Poemoje jaunas vyras išeina kovoti su totoriais; tačiau nelauktai sugrįžta namo ir savo žmoną Mariją atranda mirusią. Melancholiška plačių Ukrainos stepių atmosfera, tradicinės vertybės, išlikusios mažame dvarelyje, kur Marija gyvena su savo tėvu, lenkų karių, kiekvieną akimirką pasiruošusių vytis totorius, narsumas sudaro tik foną artėjančiam tragiškam įvykiui: dvarelį užplūsta linksmi, kaukėti Užgavėnių persirengėliai,

dainuojantys apie venecijietiškus karnavalus; tai herojės žudikai, ir – kokia ironija – jie kaip tik persirengę budeliais. Labai įvairus ritmas, rūpestingai parinkti rimai ir pesimistinis požiūris į visus žmonių reikalus paverčia *Mariją* lenkų skaitytojui nepamirštamu išgyvenimu. Ypatingas jos tonas pirmiausia primena Josepho Conrado prozą. Ir greičiausiai Conradas, gerai nuo pat vaikystės pažinojęs romantinę lenkų literatūrą, tam tikra prasme yra skolingas *Marijai*.

Józefas Bogdanas Zaleskis (1802–1886) – menkesnis poetas, bet jis išlieka lenkų literatūroje dėl savo ankstyvųjų, grynai lyriškų kūrinių. Jo idiliški, į dainas panašūs eilėraščiai apie vaikystę Ukrainoje, kuriuos jis vadino *dumki* ir *szumki*, vaizduoja Ukrainos valstiečių, tarp kurių užaugo, gyvenimą, bet jie nesusiję su jokiomis skausmingomis realijomis. Jo žmonės – tai kažkokie stebuklingi sutvėrimai, merginos neatskiriamos nuo mažų giraitėse bei upeliuose gyvenančių dievybių. Kupini žavesio Zaleskio eilėraščiai traukė skaitytojus šiek tiek monotonišku melodingumu. Tokiam dainingumui, kuris gerokai skyrėsi nuo rafinuotos Słowackio instrumentacijos, buvo lemta kamuoti lenkų poeziją visą vėlyvąjį romantizmo laikotarpį. Tačiau Zaleskis, daugelio amžininkų, įskaitant Mickevičių, vadintas lakštingala, grakščiau už kitus naudojo šitokią ritmiką.

Nors Sewerynas Goszczyńskis (1801–1876) šlove džiaugėsi dar gyvas būdamas, galima įtarti, jog taip buvo daugiau dėl politinių nei grynai literatūrinių priežasčių. Jo vaikystė neturtingoje lenkų šeimoje Ukrainoje, kur jis užaugo, niekuo nebuvo panaši į Bogdano Zaleskio; ir jau labai anksti paaiškėjo, kad Goszczyńskis – apsigimęs maištininkas. Jis priklausė revoliucinei, pogrindinei organizacijai, paskui tapo vienu „belvederininkų“, kurie pradėjo 1830 metų lapkričio sukilimą užpuolę Belvederio rūmus Varšuvoje, didžiojo kunigaikščio Konstantino rezidenciją. Po to jis veikė kaip radikalus rašytojas Habsburgų valdomoje Galicijoje ir galiausiai įsiliejo į Didžiąją Emigraciją Paryžiuje, prisijungdamas prie radikaliųjų demokratų. Jo pagrindinis literatūrinis veikalas – poema, pavadinta *Kaniovo pilis* (*Zamek kaniowski*, 1828), šlovina Ukrainos valstiečių sukilimą ir jų kerštą ponams bei engėjams (veiksmas vyksta Humano žudynių metu, aštuonioliktajame amžiuje). Chaotiška sąranga ir žiaurumų gausa, blogiausios roman-

tinės tradicijos, šiandien daro šį kūrinį sunkiai paskaitomą. Goszczyńskis taip pat aktyviai reiškėsi kaip literatūros kritikas ir padarė abejotiną paslaugą, priversdamas ilgam nutilti reikšmingiausią devynioliktojo šimtmečio lenkų komedijų autorių Aleksandrą Fredrą, kurį kaltino visišku abejingumu tautos reikalams.

Aleksander Fredro (1793–1876)

Maištų, kankinysčių ir vaizduotės skrydžių epochoje lenkų literatūra regėjo gimstant gryniausią lenkišką humorą įkūnijančius veikalus – Mickevičiaus *Poną Tadą* ir Aleksandro Fredro komedijas. Fredras gimė pasiturinčioje šeimoje, gyvenusioje į pietus nuo Lvovo, Karpatų kalnų papėdėje. Ta pavardė jau paliko ženklą septynioliktojo amžiaus literatūroje Maksymiliano Fredro dėka. Paauglystėje ir jaunystėje Fredras nerodė jokių literatūrinių polinkių. Jis gyveno sveiko vėjavaikio gyvenimą. Sulaukęs šešiolikos metų, įstojo į Varšuvos Kunigaikštystės napoleoniškąją armiją ir ištikimai tarnavo Napoleonui iki pat jo imperijos žlugimo. Jis kariavo Rusijoje ir kurį laiką ten buvo karo belaisvis; Prancūzijoje tarnavo generaliteto pasiuntiniu ir jodinėdavo lauko keliais paskui patį Napoleoną. Didelės fizinės ištvermės ir drąsos kareivis, keletą kartų apdovanotas, jis susiejo savąjį likimą su Napoleonu ne iš susižavėjimo vado asmenybe, bet iš paprasčiausio pareigos jausmo. Raitas ant žirgo jis išjodinėjo beveik visą Europą, o Napoleonui pralaimėjus, sugrįžo į gimtąją provinciją Galicijoje, kur ėmėsi tvarkyti šeimos reikalus ir kaip veteranas, kurio aktyvusis gyvenimas pasibaigė, pradėjo rašyti tiesiog savo paties pramogai. Fredras buvo kupinas kandžios ir besišypsančios išminties, įgytos ne iš knygų, o iš paties gyvenimo. Jo formalus išsilavinimas buvo beveik nulinis, ir savo atsiminimuose jis pasakoja, kaip kartą paprašė draugo paaiškinti, kas yra cezūra. O vis dėlto eiliuotoms komedijoms buvo lemta tapti jo specialybe. Fredras nebuvo romantikas. Jo pjesės (nors kartais lyginamos su Goldoni pjesėmis) tiesiogiai išaugo iš aštuonioliktojo šimtmečio lenkų komedijos. Tad Fredro kūryboje

eiliuotos lenkų komedijos žanras, kurio ištakos slypi *komedia rybałtowska,* pasiekė viršūnę. Labai galimas dalykas, kad jam buvo pažįstami kai kurie lenkų baroko teatro veikalai. Jo negali laikyti vien tik didaktiškos švietėjiškos srovės įpėdiniu. Fredro nedomino jokie teiginiai; jį tiesiog buvo užvaldęs juoko demonas. Priešingai negu aštuonioliktojo šimtmečio komedijų autoriai, ieškoję tipiškų charakterių, Fredras vaizdavo tam tikro būdo personažus juos individualizuodamas, suteikdamas tikro pilnakraujiškumo ir palikdamas aktoriui daugybę galimybių charakterizuoti vaidmenį gestais, būdingomis smulkmenomis, neįprastais judesiais. Rašydamas Lvovo teatrui, jis galėjo vietoje patikrinti publikos reakciją į kokį nors posakį ar scenelę. Jo eilėms būdingas klasikinis aiškumas bei grakštumas, tačiau nors jis ir perėmė aštuonioliktojo šimtmečio komedijos eilėdarą, panaudojo ją visiškai kitaip. Savo metrus jis tobulai sulydė su kasdienine kalba – tai paaiškina, kodėl daugelis jo posakių tapo neatskiriama lenkų kalbos dalimi ir juos kartoja net žmonės, nieko nenutuokiantys apie jų kilmę.

Tam tikra prasme galima tarti, jog Fredras buvo paskutinysis senosios Respublikos rašytojas. Pjesių personažus jis rinkdavosi iš lenkų bajorijos, kurią gerai pažinojo, o veiksmą nukeldavo į epochą prieš padalijimą. Istorinių savo šimtmečio įvykių sraute jis, matyt, stengėsi mesti inkarą į praeitį.

Fredras paliko apie trisdešimt komedijų, iš kurių kokias dvi dešimtis sukūrė iki 1835 metų, kai, užsipultas Seweryno Goszczyńskio ir išvadintas viso labo juokdariu, įsižeidė ir dešimčiai metų nutilo. Jo pačios populiariausios komedijos – tai *Damos ir husarai* (*Damy i Huzary,* 1826), labai režisierių mėgstamas farsas, *Merginų įžadai* (*Śuby panieńskie,* 1827), *Kerštas* (*Zemsta,* 1833) ir *Ponas Jovialskis* (*Pan Jowialski,* 1832), viena nedaugelio Fredro prozinių pjesių.

Komiška *Merginų įžadų, arba Širdies magnetizmo* situacija susidaro dėl dviejų jaunų merginų, Klaros ir Anelės, duotų įžadų niekada netekėti. Jų svyravimai, inspiruoti jaunuolio Gustavo išmonių ir „magnetizmo", po daugelio nesusipratimų pasibaigia įžadų sulaužymu. Apskritai tai švelnus pasišaipymas iš idealizuoto romantiško požiūrio į meilę.

Kerštas – tai tikra puota ne tik teatro žiūrovui, bet ir skaitytojui. Surimuotos keturpėdžio chorėjo eilutės suteikia pjesei

greitą tempą. Fredras retai išgalvodavo siužetus ir veikėjus; dažniau meniškai perdirbdavo tai, ką būdavo girdėjęs iš kitų ar patyręs pats. Pavyzdžiui, keleri metai prieš pradėdamas rašyti *Kerštą* jis gavo seną pilį kaip žmonos kraičio dalį. Tyrinėdamas šeimos archyvus, sužinojo jos istoriją. Atrodo, jau septynioliktajame šimtmetyje ši pilis sugriuvo; negana to, ji stovėjo ant dviejų dvarų žemių ribos. Abu žemvaldžiai atkakliai reiškė savo teises į šią pilį, be paliovos vaidydamiesi, krėsdami vienas kitam piktas išdaigas ir leisdami pinigus teismams bei teisėjams. Fredras nesirūpino istoriniu tikslumu, nesiekė atkurti septynioliktojo šimtmečio atmosferos, tad perkėlė veiksmą į aštuonioliktąjį amžių – sąmonėje vis dar gyvą epochą. Veikėjus jis pasitelkė iš savo paties aplinkos, bet jų elgsena nelabai skyrėsi nuo tų laikų, kai vyko minėti vaidai, bajorijos papročių. Daugelis tokių veikėjų dar tebegyveno. Visa kita buvo teatrinio meno dalykas. Scenos keičia viena kitą taip greitai, kad, kaip pastebėjo vienas kritikas, veikėjai, atrodo, iššoka nežinia iš kur tartum lėlių teatre.

Keršte esama dviejų pagrindinių herojų. Taurininkas (*Cześnik*) Raptusievičius – kiekvienas bajoras privalėjo turėti kokį nors titulą – neramus, temperamentingas, triukšmingas, spontaniškas, nuolat besigriebiantis kardo tartum universalaus vaisto. Kaip sužinome, praeityje jis buvo net per daug linkęs imtis šios priemonės seimeliuose (vietos atstovų susirinkimuose) ir ne vieną yra sužeidęs dvikovose. Jo priešingybė – notaras (*Rejent*) Milčekas, švelniakalbis, klastingas, visada susivaldantis žemesnysis juristas, gerai išmanantis visas savo amato gudrybes, truputį fariziejiškas, kadangi pamaldumas niekada netrukdo jo ne itin kilniems darbams. Jis turi posakį, kurį kartoja be perstojo: „Tegu būna dangaus valia, mes privalom jai visada paklusti." Jis tikriausiai tiki vykdąs „dangaus valią", kai rezga planus apvesdinti savo sūnų Vaclavą su turtinga našle Podstolina (nuo žodžio *podstoli*, t.y. stalininko padėjėjas, taip pat garbingas titulas), kurios išvaizda sukelia juoką. Trečią kartą tapusi našle, ji dabar žvalgosi ketvirto gyvenimo draugo ir nedviprasmiškai pareiškia, jog „neturėti vyro labai skauda". Podstolina yra senojo dvikovininko Raptusievičiaus merginimosi objektas. Papkino personažas panašus į mūsų seną pažįstamą *miles gloriosus* (Albertą) iš

komedia rybałtowska, nors Papkinas jį gerokai pranoksta. Kiti charakteriai tapomi realistiškai, bet šis neturintis nė skatiko palaižūnas yra tikras klounas, savotiškas žaislas su nedideliu prisukamu mechanizmu viduje, verčiančiu jį kalbėti, kalbėti, kalbėti apie save, savo fantastiškus karinius žygdarbius, ryšius su moterimis, svarbias pažintis ir t.t. vien tam, kad paslėptų savo vargingą padėtį, bailumą ir neišsiduotų neturįs jokių žemiškų turtų, išskyrus anglišką gitarą ir drugelių kolekciją. Čia esama ir standartinės jaunų įsimylėjėlių poros, Vaclavo ir Klaros, Raptusievičiaus dukterėčios. Tačiau tai nėra tipiški romantiški įsimylėjėliai, kadangi Klara – gana blaiviai mąstanti mergina. Veiksmas sutelpa į kelias valandas ir kartais vyksta Raptusievičiaus namuose, kartais Milčeko. Pro abiejų namų langus publika mato sodą su statoma siena abiejų dvarų valdoms atskirti. Raptusievičius liepia savo žmonėms išvyti sienos mūrininkus, pasamdytus notaro. Savo ruožtu notaras uoliai kurpia tariamus mūrininkų parodymus, kuriuose jie skundžiasi, esą Raptusievičiaus tarnai juos primušę, ir ketina panaudoti šį dokumentą teisme. Tuo tarpu Vaclavas įsibrauna į Raptusievičiaus namus, norėdamas pamatyti Klarą, tačiau pakliūna į mirtinus spąstus: nelauktai sutinka Podstoliną, vieną savo senų „aistrų"; dabar jis visiškai nelinkęs bendrauti su ta meilinga moterimi. Kai notaras priverčia Vaclavą pasižadėti vesti Podstoliną, įsiutęs Raptusievičius sugalvoja keršto planą. Norėdamas notarui iškrėsti piktą pokštą (ir iš panosės jam ir jo sūnui nukniaukti Podstolinos kraitį), jis liepia savo tarnams pagrobti Vaclavą ir prievarta jį apvesdina su Klara; jaunuoliai, žinoma, su džiaugsmu paklūsta šiai nežmoniškai prievartai. Viskas baigiasi gerai. Abi pusės susitaiko, ir toliau painėjanti kraičio problema išsprendžiama jaunosios poros naudai. Vaidinime dominuoja juokdarys Papkinas, kurio kalbos užpildo visas spragas ir kurio asmenybė turbūt yra pati sudėtingiausia, išduodanti Fredro domėjimąsi šiek tiek patologiškomis būtybėmis, kaip jo pjesės *Ponas Jovialskis* herojus.

Proza parašytame *Pone Jovialskyje* panaudojamas senas persirengimo motyvas, primenantis septynioliktojo šimtmečio *komedia rybałtowska,* ypač Piotro Barykos *Karalių iš valstiečio.* Poetas Liudmiras ir tapytojas Viktoras bastosi po kaimus,

atiduodami duoklę romantiniam domėjimuisi folkloru. Užmigusį po medžiu Liudmirą suranda kaimyninio dvaro gyventojai ir palaiko kaimo prastuoliu. Jie nutaria pasidaryti iš jo pramogą, aprengę jaunuolį egzotiškos šalies valdovu ir maivydamiesi prieš jį. Visas panašias išdaigas kursto dvaro savininkas Jovialskis, nukaršęs trenktas senis, iš savo palydos reikalaujantis visą laiką pokštauti. Jis parodo nemažai išradingumo, vengdamas bet kokios rimties ir viską versdamas juokais. Jovialskis kalba patarlėmis ir trumpomis eiliuotomis pasakėčiomis. Jo humoras pasižymi nepadoriomis potekstėmis, cinizmu ir tam tikru polinkiu į makabriškus dalykus. O jo dvare gyvena ir daugiau pamišusių žmonių. Jovialskio sūnus (per visą vaidinimą tituluojamas ponu Kamerheriu) yra tiesiog silpnaprotis. Tėvas – savotiškas juoko prievartautojas, o sūnus visiškai abejingas pasauliui, išskyrus vieną dalyką – paukščius ir narvelius, kuriuos nenuilstamai meistrauja. Jo žmona, ponia Kamerherienė, kalba tiktai apie savo pirmąjį vyrą, generolą majorą Tuzą, paskendusį Vysloje per potvynį. Nukvakusio paukščių mylėtojo dukterėčia Helena – romantiška mergina, kurios galva pilna prakilnių romanų ir kuri moka kalbėti tik sielos kalba – čia Fredras nukreipia juoko strėles į madingą romantišką „metafizinę" kalbėseną. Ji turi garbintoją, sveiką, raudonskruostį dvarininką, tačiau – deja – jis nesupranta sielos. Rytietišku sultonu aprengtas Liudmiras, nenorėdamas sugadinti pramogos, apsimeta naiviu prastuoliu, tačiau nepraleidžia progos pasimerginti Helenai, ir labai sėkmingai, kadangi, būdamas poetas, moka su ja kalbėti. Jam pakanka blaivaus proto suvokti, kad potraukis poetiškoms kalboms – tai laikina jaunų merginų liga; be to, Helena jam prie širdies ir dar ketina paveldėti nemažą turtą. Pats jis yra skurdžius. Po daugybės siužeto vingių ir posūkių Liudmiras pasirodo esąs ponios Kamerherienės sūnus iš jos pirmosios santuokos su generolu Tuzu – buvo manoma, kad kūdikis drauge su tėvu pradingo potvynio bangose. Taigi viskas baigiasi laimingai – Helenos ir Liudmiro sužadėtuvėmis. Nepaisant paiko siužeto, *Ponas Jovialskis* – tai paslaptinga pjesė, ypač jei atsižvelgsime į jos parašymo datą, 1832 metus, netrukus po pražūtingų 1831-ųjų įvykių. Kai kurie tyrinėtojai laiko ją pjese apie aristokratų klasės saulėlydį. Kiti Jovialskio

personažą mano esant dar sudėtingesnį; greičiausiai tai išmintingas senis, dėvintis klouno kaukę; iš tikrųjų, pagrindinį pjesės veikėją aktorius gali interpretuoti įvairiai. Pasak vieno literatūros kritiko (Jerzy Stempowski), šiam herojui paskyrusio ilgą filosofinę esė, Jovialskio elgesys rodo „stiprius susiaurėjusio emocinio ir protinio gyvenimo" požymius. Jis skiriasi nuo bepročio tuo, kad kitiems primeta savo santykį su pasauliu, kuriame nėra vietos liūdesiui. „Jo neigiamas požiūris į rimtus žemiškus reikalus neleidžia jam įsitraukti į kuriuos nors iš jų, net į tuos, kurie, atrodo, turėtų senį labiausiai dominti. Greičiausiai iš aplinkos jis nieko gero nesitiki. Pasaulio reiškinius jis nutarė atsirinkti ir, atmesdamas visa kita, sutelkė dėmesį į tai, kas suteikia progos pasijuokti ir pažaisti." Jovialskis nuolatos režisuoja spektaklį. Jis tartum Prosperas su savo stebuklinga lazdele, tik tiek, kad Prosperas nesijuokia, kaip nesijuokia dievai. „Juokas kaip sistematinis gestas, – sako Stempowskis, – tarp kita ko, išreiškia besijuokiančiojo bejėgiškumą protu nesuvokiamo ir prasmės neturinčio reiškinių pasaulio akivaizdoje. Taip suprantamas juokas tam tikra prasme artimas tam, ką O.W. Holmesas vadina *the terrible smile* [siaubinga šypsena], – tai grimasa, atskleidžianti besijuokiančio žmogaus negalią ir sumišimą." Kritikas linkęs manyti, kad „pono Jovialskio juokas išreiškia bajorų luomo negalios pasaulyje, kur viskas klostosi nesėkmingai ir nesuprantamai, suvokimą".

Fredras neginčytinai laikomas didžiausiu lenkų komedijų autoriumi, o jo pjesės sudaro neatsiejamą lenkų teatrų repertuaro dalį nuo pat devynioliktojo šimtmečio.

Romantinio laikotarpio proza

Mažesnės reikšmės poetų, rašiusių padalytoje Lenkijoje, išeivijoje ir net tremtyje, Sibiro stepėse bei kasyklose, buvo tiek daug, kad vien jų sąrašas užimtų daugelį puslapių. Proza, kuri vystėsi daugiausia pačioje Lenkijoje, sutikdavo rimtų kliūčių. Cenzūra buvo griežta. Dar daugiau žalos darė mokymo lygio smukimas, sąlygojamas okupacinės valdžios vykdomos

politikos. Varšuvos bei Vilniaus universitetai ir Kžemienieco licėjus buvo priversti užsidaryti netrukus po 1831-ųjų. Prastuomenės jaunimui darėsi vis sunkiau pakliūti į aukštąsias mokyklas, o nuo 1847 metų – visiškai nebeįmanoma. Prūsija ir Austrija varė nuoseklią mokyklų germanizacijos politiką. Akivaizdu, jog tokiomis sąlygomis knygoms teko prisiimti utilitarines užduotis – prisipildyti uždraustos publicistikos ar tapti tautos istorijos vadovėliais. Tokie rašytojams keliami reikalavimai neleido jiems pakankamai bešališkai analizuoti tuometinį gyvenimą. Lenkų visuomenei tekusios nelaimės skatino rašytojus ieškoti kolektyvinės tapatybės praeityje, taip sakant, trauktis į tradicijos įsčias. Tai paaiškina „gavendos" (*gawęda*), kurios pirmtakai buvo septynioliktojo šimtmečio memuaristai, atgimimą. „Gavendą" galima grubiai apibūdinti kaip laisvą, daugiažodį grožinės literatūros žanrą (šiek tiek panašų į tai, ką rusai vadina *skaz*), kuriame pasakotojas labai stilizuota ir individualizuota kalba porina istorijas. Tiek kalba, tiek mentalitetu toks pasakotojas primena vidutinį, senamadišką dvarininką.

Henryk Rzewuski (1791–1866)

Pats tipiškiausias šio žanro adeptas – Henrykas Rzewuskis, Karolinos Sobańskos (jau minėtos Mickevičiaus biografijoje) brolis. Toji spalvinga asmenybė šlovino pačius sarmatiškiausius ir obskurantiškiausius senosios Lenkijos aspektus, rodydama tiktai begalinę panieką visoms švietimo epochoje prasidedančioms srovėms. Šis kaprizingas ir prieštaringas publicistas ilgai bendradarbiavo Rusijoje spausdinamame lenkų leidinyje *Tygodnik Petersburski*. Jis pasisakė už visišką Lenkijos įsiliejimą į Rusiją – bent jau politinį – ir kaip ištikimas caro tarnas tyčiojosi iš visų svajonių apie nepriklausomybę. Pirmoji jo knyga *Pono Severino Soplicos atsiminimai* (*Pamiątki imć pana Seweryna Soplicy*) išleista 1839 metais Paryžiuje; nors ji vadinama romanu, iš tiesų priklauso „gavendos" žanrui. Epizodiškos istorijėlės, paimtos iš aštuonioliktojo šimtmečio gyvenimo, dėstomos humoristinėse apybraižose, kurias sieja pasakotojo asmenybė ir išraiškinga kalba. Tas veikalas traukė skaitytoją savo raiškiu stiliumi ir buvo labai vertinamas Mickevičiaus, susipažinusio su jo rankraščiu gerokai dar prieš išspausdinant. Kitas Rzewuskio grožinis veikalas, *Lapkritis* (*Listopad*, 1845–1846), taip pat vaizduoja aštuonioliktąjį šimtmetį,

pateikdamas plačią politinio ir visuomeninio gyvenimo panoramą. Akivaizdžią autoriaus simpatiją senamadiškiems sarmatams ir antipatiją iš Prancūzijos plūstančioms idėjoms šiek tiek sušvelnina jo pastangos tarp šių priešybių išlaikyti meninę pusiausvyrą. Turbūt *Lapkritis* daugiau primena istorinį romaną negu „gavendą", nors „plepiu" stiliumi, barokiniu humoru ir šnekamosios kalbos figūrų gausa siejasi su ankstesniu šio autoriaus veikalu. Sarmatiškos, bajoriškos bufonados gyslelę, persmelkiančią visus Rzewuskio rašinius, turėjo ir kiti rašytojai, apie kuriuos taip pat negalima pasakyti, jog jie būtų prisidėję kuriant sudrausmintą, taupią grožinės literatūros kalbą.

Ignacy Chodźko (1794–1861)

Kitas „gavendos" atstovas Ignacas Chodźko – istorijų apie smulkiosios bajorijos gyvenimą Lietuvoje pasakotojas. To gyvenimo ant Vilijos ir Nemuno krantų skonį ypač ryškiai juntame jo *Lietuviškuose vaizdeliuose* (*Obrazy litewskie*). „Gavenda" išliko populiari iki antrosios devynioliktojo šimtmečio pusės.

Zygmunt Kaczkowski (1825–1896)

Produktyvus istorinis romanistas Zygmuntas Kaczkowskis savo istorijų rinkinyje *Paskutinis iš Niečujų* (*Ostatni z Nieczujów*, 1853–1855) įveda panašų į Rzewuskio Soplicą pasakotoją ir kaip Rzewuskis kalba apie aštuonioliktąjį šimtmetį. Tačiau „gavenda" neapsiribojo proza, bet persikėlė ir į poeziją.

Władysław Syrokomla (1823–1863)

Władysławas Syrokomla (literatūrinis Ludwiko Kondratowicziaus slapyvardis), didesniąją savo gyvenimo dalį praleidęs Vilniuje, tam tikra prasme buvo tragiška asmenybė. Jis turėjo neeilinį talentą, tačiau visą gyvenimą jam teko kovoti su išsilavinimo stoka ir skurdu. Jis buvo vertėjas iš lotynų kalbos (vertė Sarbievijaus odes) bei poetas, labai giliai užjautęs sunkią Gudijos valstiečių dalią ir parašęs keletą liaudiškų eilėraščių vietiniu dialektu (t.y. gudiškai). Jo eiliuotose „gavendose" su sentimentų ir humoro priemaiša vaizduojamos smulkiosios bajorijos gyvenimo tolimose provincijose scenos.

Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887)

Istorinio romano žanrui geriausiai atstovauja Józefas Ignacas Kraszewskis. Šis produktyviausias lenkų romanistas paliko maždaug septynis šimtus tomų raštų – reikia pripažinti, tai vienas gausiausių literatūrinių palikimų pasaulyje. Lenkijoje jo knygos plačiai tebeskaitomos. Rašytojas gimė Varšuvoje ir studijavo Vilniaus universitete, kol šis užsidarė. Studentiškais laikais jam teko net pasėdėti kalėjime. Nors buvo varšuvietis,

jis taip susižavėjo Lietuva, jog pradėjo rinkti medžiagą apie jos mitologiją bei istoriją. Kai kurie jo moksliniai tyrinėjimai ir grožiniai lietuviškos tematikos kūriniai padėjo atgimti lietuvių tautiniams jausmams, panašiai kaip ir kitų lenkiškai rašiusių autorių veikalai, pavyzdžiui, Teodoro Narbutto *Lietuvos istorija* (1835–1841). Tačiau tai tebuvo pirmasis daugialypės Kraszewskio veiklos etapas. Dvarininkaudamas Volynėje, jis gerai susipažino su valstiečių dalia. Kurį laiką bendradarbiavo savaitraštyje *Tygodnik Petersburski*, paskui gal vienuolika metų leido nuosavą literatūrinį žurnalą, pavadintą *Athenaeum* (šešiasdešimt tomų), kurį spausdino Vilniuje. Po to Kraszewskis buvo paskirtas mokyklų superintendantu ir tuo pat metu vadovavo lenkų teatrui Žitomire, Ukrainoje. Vėliau redagavo laikraštį Varšuvoje, tačiau valdžia jį atleido ir įtraukė į juoduosius sąrašus. Tada rašytojas emigravo į Drezdeną ir ilgokai gyveno ten, kol jo veikla nepatraukė Bismarcko dėmesio. Paskelbtas pavojingu individu, 1883 metais jis buvo nuteistas trejus su puse metų kalėti, tačiau atbuvo tik metus, visą laiką toliau rašydamas romanus. Jau visai netekęs sveikatos ir pasenęs, jis įsikūrė Italijoje, San Reme, – vien tam, kad prarastų visą turtą čia vykusio žemės drebėjimo metu. Mirė Ženevoje.

Kraszewskis buvo angažuotas rašytojas visa šio žodžio prasme. Publicistika, istorinėmis studijomis, apybraižomis ir grožine kūryba jis siekė vieno tikslo: jo paties žodžiais tariant, norėjo „aprūpinti skaitytoją duona kasdiene". Jis neapsiribojo istorinėmis temomis. Pavyzdžiui, jo „valstietiški romanai" – *Ulana* (1843), *Ostapas Bondarčiukas* (*Ostap Bondarczuk*, 1847), *Pirkia už kaimo* (*Chata za wsią*, 1854) – remiasi Volynėje įgyta patirtimi. Tai be galo populiarūs veikalai, turintys stiprų antifeodalinį užtaisą ir, galima sakyti, išgrindę kelią valstiečių išlaisvinimui, nors Kraszewskio jokiu būdu negalima priskirti prie radikalų. Jis neapeidavo tuometinių inteligentiją dominusių problemų, tačiau pagrindinis jo nuopelnas – istoriniai romanai. Lenkų literatūroje Kraszewskis pradėjo naują grožinį žanrą, besiremiantį dokumentais ir kitais šaltiniais, kada visų pirma siekiama atskleisti vaizduojamą epochą, o siužetas ir charakteriai paprasčiausiai panaudojami kaip jaukas skaitytojui. Tokie romanai kaip *Nerono Roma* (*Rzym za Nerona*, 1866) skrupulingai atkuria antikinę istoriją. Jis turėjo grandiozinį sumanymą

parašyti romanų, kurie apimtų visą Lenkijos istoriją nuo pat seniausių laikų, ciklą. *Sena pasaka* (*Stara baśń*, 1876) apie priešistorines ir ikikrikščioniškas bendruomenes toliausiai nusidriekia į praeitį. Daugybė šio ciklo tomų nukelia skaitytoją į aštuonioliktąjį šimtmetį, Saksų dinastijos laikus. Anksčiau už kitus jo „saksiškuosius romanus" parašyti *Grafienė Kozel* (*Hrabina Cosel*, 1874) ir *Brühl* (1875) laikomi geriausiais. Nors istorinis romanas – rizikingas žanras, kadangi istorinių šaltinių interpretavimas turi tendenciją susilieti su paties autoriaus laikotarpiui būdingomis nuostatomis, galima sakyti, Kraszewskiui didele dalimi pavyko išlikti pirmiausia istoriku, atidžiai naudojančiu surinktą medžiagą. Jo romanai, siekę būti „duona kasdiene", nedaug ką bendra turėjo su išpūstu jo amžininkų romantizmu ir daug pasitarnavo – tą tebedaro ir šiandien – populiarinant literatūrą. Turbūt čia tiktų prisiminti istorinę tapybą, ypač Jano Matejko (1838–1893) darbus, kurių pasisekimą galima lyginti su Kraszewskio romanų populiarumu. Juodviejų veikalai, pasižymintys panašiu lenkų istorijos temų traktavimu – tai tikri meniniai ir ideologiniai atitikmenys.

Józef Korzeniowski (1797–1863)

Realistinis romanas, daugiausia veikiamas Balzaco, sunkiai skynėsi kelią. Geriausias jo autorius – Józefas Korzeniowskis. Gimęs Galicijoje, baigęs Kžemienieco licėjų ir kurį laiką jame dėstęs retoriką bei poeziją, jis tapo lotynų literatūros profesoriumi Kijeve, aukštesniosios mokyklos direktoriumi Charkove, o galiausiai – Švietimo komisijos pirmininku Varšuvoje. Korzeniowskis taip pat sėkmingai rašė pjeses, ir kai kurias jų vaidino Lvovo teatras jam esant gyvam. Garsiausia jo pjesė *Karpatų kalniečiai* (*Karpaccy górale*, 1843) – tai drama apie jauną Ukrainos valstietį, kuris, vengdamas pakliūti į austrų kariuomenę, tampa vienu tų Karpatų plėšikų, kurie, kaip ir Tatrų plėšikai, buvo tapę liaudies dainų ir legendų herojais antrojoje aštuonioliktojo ir pirmojoje devynioliktojo amžiaus pusėje. Romanais *Spekuliantas* (*Spekulant*, 1846), *Bajorų kaimas* (*Kollokacja*, 1847) ir *Giminaičiai* (*Krewni*, 1857) Korzeniovskis pasirodė kaip akylas besikeičiančios visuomenės stebėtojas, daug dėmesio skiriantis ekonominiams kasdieninio savo personažų gyvenimo aspektams. Jis stebi tradicinio „bajorų kaimo" smukimą ir šios klasės pastangas išsikovoti naują padėtį buržuazijos gretose. Korzeniowskio realizmas skelbė „visuomeninio romano"

atsiradimą; lenkų autoriams buvo lemta praktikuoti šį žanrą paskutiniaisiais devynioliktojo amžiaus dešimtmečiais.

Teodor Tomasz Jeż (1824–1915)

Teodoro Tomaszo Jeżo (literatūrinis Zygmunto Miłkowskio slapyvardis) pavyzdys gali paaiškinti, kodėl padalytoje Lenkijoje taip trūko „normalios" literatūros. Jo likimas jokiu būdu nebuvo unikalus. Studijuodamas Kijevo universitete, jis pasidarė radikaliuoju demokratu, priklausė pogrindinei organizacijai. 1848 metais nuvyko į Vengriją ir per visą kampaniją tarnavo kareiviu revoliucinėje kariuomenėje; po to kiek laiko praleido Turkijoje, dirbo fizinį darbą Londone ir rašė publicistiką, vėliau gyveno Balkanų šalyse kaip išeivijos Demokratinės draugijos pasiuntinys. Per Krymo karą jis ten buvo slaptas Turkijos ir jos Vakarų sąjungininkų agentas. Paskui kelerius metus gyveno Konstantinopolyje, grįžo į Londoną ir galiausiai įsikūrė Rumunijoje. Tačiau 1863-iųjų sukilimo metu jis vėl tapo vienu jo organizatorių. Neilgai pabuvęs austrų kalėjime, likusį gyvenimą jis praleido įsitraukęs į išeivijos politinius reikalus Belgrade, Briuselyje ir Ženevoje. Rašyti romanus ėmėsi gana vėlai ir daugiausia išgarsėjo kaip rašytojas, į lenkų literatūrą įvedęs naują tematiką: pietinius slavus ir jų kovos su turkų priespauda istoriją.

Maurycy Mochnacki (1804–1834)

Proza padalytoje Lenkijoje, nors ir kuklios apimties, kartais tebuvo išraiškos priemonė rafinuotiems eseistams. Tai ypač tinka laikotarpiui iki 1830 metų, kai besiskleidžiančio romantinio judėjimo ideologija rado puikiausią išraišką Mauryco Mochnackio veikale *Apie devynioliktojo šimtmečio lenkų literatūrą* (*O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, 1830). Mochnackis buvo laikomas drąsiausiu devynioliktojo amžiaus literatūros kritiku. Šis įžvalgus politinis žurnalistas, rašęs 1831 metų lenkų–rusų karo metu, intelektualinis radikaliųjų demokratų vadas, gyvendamas Prancūzijoje, sugebėjo sukurti savo tvariausią, dar dabar aktualų veikalą – dvitomę politinę ir visuomeninę studiją *Lenkų tautos sukilimas 1830–1831 metais* (*Powstanie Narodu Polskiego w r. 1830–31*, 1834). Jo gyvybę labai anksti nusinešė tuberkuliozė.

Edward Dembowski (1822–1846)

Po 1830–1831 metų pralaimėjimo Varšuva liko kultūrine dykuma maždaug iki 1840-ųjų, kai pradėjo įsibėgėti naujas jaunų intelektualų judėjimas. Tas jaunimas būrėsi apie progresyvų, užsimaskavusį revoliucinį laikraštį *Przegląd naukowy*

(*Mokslinė apžvalga*). Šiam ratui daugiausia įtakos darė Hegelio filosofija, ypač paveikusi jauną, daug žadantį filosofą Edwardą Dembowskį, aristokratą, turintį kašteliono titulą. Ateinančių kartų nelaimei, „hėgeliškos kairės" ideologiją išvystęs Dembowskis pritaikė savo idėjas praktikoje. Jis žuvo susidūrime su austrų kariuomene netoli Krokuvos, teturėdamas dvidešimt ketverius metus. Tie jauni Varšuvos vyrai ir moterys, kuriuos siejo bendras aistringas domėjimasis naujomis idėjomis, platoniška meilė ir draugystė, buvo vadinami „entuziastais" – lenkiškai *entuzjaści* (vyrai) ir *entuzjastki* (moterys).

Narcyza Żmichowska (1819–1876)

Narcyza Żmichowska – emancipuota moteris, minėtų draugijų siela – visą gyvenimą buvo privati turtingų šeimų vaikų mokytoja. Nusivylusi asmeninės laimės ieškojimais, kelerius metus kalėjusi dėl politinių pažiūrų, ji laikėsi tik egzaltuota draugyste su kitomis į panašią padėtį pakliuvusiomis moterimis. Jos romanas *Pagonė* (*Poganka*, 1846), parašytas lyrine romantine proza, – tai pusiau fantastiškas neigiamos herojės portretas; juo autorė atsikeršijo vienai aukštuomenės damai, su kuria kadaise palaikė santykius.

Kitas devynioliktojo amžiaus penktojo dešimtmečio atgimimo ženklas – tai Varšuvos kavinėse ir salonuose rinkdavęsi jauni poetai ir tapytojai. Vadino juos *cyganeria* (bohema). Kai kurie jų, kaip Cyprianas Norwidas ir Teofilis Lenartowiczius, tapo iškiliais rašytojais.

Istorikai ir filosofai

Joachim Lelewel (1786–1861)

Lenkų istorikų ir filosofų biografijos atskleidžia jų nuolatines klajones po visą Europos žemyną. Sulenkėjusios vokiečių šeimos (Loelhoeffel de Loewensprung) palikuonis Joachimas Lelewelis, pati reikšmingiausia figūra lenkų istoriografijoje po Jano Długoszo, gimė Varšuvoje. Tai buvo mokslininkas iki kaulų smegenų. Jis baigė studijas Vilniaus universitete ir nuo 1815 iki 1818 metų dirbo čia profesoriaus padėjėju; paskui buvo paskirtas Europos istorijos profesoriumi ir ėjo šias pareigas nuo 1822 iki 1824-ųjų. Studentai mylėjo Lelewelį už demokratines pažiūras, o Adomas Mickevičius išaukštino jo dorybes

viename savo ankstyvųjų eilėraščių. Netekęs katedros po filomatų proceso, Lelewelis persikėlė į Varšuvą, kur uoliai įsitraukė į politinę veiklą. Tačiau politika nebuvo viena stipriųjų jo pusių; profesorius pasirodė esąs nekoks vadovas, kai per 1831 metų karą su Rusija kurį laiką buvo revoliucinės vyriausybės narys. Pralaimėjus karą, jis pėsčias patraukė per Vokietiją į Prancūziją, kur mokslininko garsas bei radikalios pažiūros užtikrino jam demokratinio išeivijos sparno dvasinio vadovo vietą. Išvarytas iš Prancūzijos Rusijos ambasados reikalavimu (carinė policija baiminosi jo, kaip pavojingo revoliucinių idėjų platintojo), jis vėl patraukė pėsčias, perėjo Prancūziją ir 1833 metais visam likusiam gyvenimui įsikūrė Briuselyje. Ten gyveno vienas, išsilaikydamas vien tik iš knygų, kurias buvo pradėjęs rašyti prancūziškai. Lelewelis paliko milžinišką, dvidešimties tomų, lenkų ir Europos istorijos veikalą. Jo *Istorika* (*Historyka,* 1815) – tai pirmoji lenkiška knyga, skirta istorinių studijų metodologijos klausimams. *Viduramžių numizmatika,* parašyta prancūziškai ir išleista 1835 metais, buvo iliustruota paties autoriaus, kaip ir *Viduramžių geografija* (1852–1857), taip pat parašyta prancūzų kalba. Monumentalus lenkiškas keturtomis veikalas *Viduramžių Lenkija* (*Polska wieków średnich,* 1846–1851) liudija autoriaus pastangas likti objektyviu, tačiau atskleidžia ir romantinės dvasios įtaką. Kaip Michelet Prancūzijoje bei Ranke Vokietijoje, Lelewelis ieškojo savitų, unikalių tautinių institucijų bruožų. Lenkijoje tokių originalių bruožų būta primityvių slavų bendruomenių organizacijoje; tačiau šias vietines originalumo apraiškas, jo nuomone, nustelbė arenoje pasirodžiusi aristokratija bei Romos Katalikų Bažnyčia. Tad Lenkijos istorijoje jis įžvelgė slaviško-respublikoniško-demokratinio-pagoniško ir monarchistinio-krikščioniško-feodalinio elementų kovą. Bajorijos parlamentarizme jis regėjo pirmojo elemento liekanas ir šalies nesėkmes buvo linkęs aiškinti ne valstybės nusilpimu dėl Seime galiojusio vienbalsiškumo principo, o piknaudžiavimu iš esmės sveika sistema. Šie teiginiai nebuvo vien publicisto nuomonė; skrupulingomis šaltinių studijomis, numizmatikos naudojimu ir išskirtiniu dėmesiu materialiniams visuomeninių permainų aspektams Lelewelis sukėlė tikrą istorijos mokslo revoliuciją. Jo raštuose istorija galutinai nustojo būti valdovų gyvenimų atpasakojimu ir tapo besikeičiančių laikotarpių istorija.

Julian Klaczko (1825–1906)

Julianas Klaczko pasirinko visiškai priešingą kryptį. Gimęs Vilniaus žydų šeimoje, brendimo metais jis rašė hebrajiškai ir buvo susijęs su žydų *Haskala* (švietimo) judėjimu, tačiau netrukus perėjo į lenkų kalbą. Baigęs universitetines studijas Vokietijoje (kur spausdino savo darbus vokiškai), jis nuvyko į Paryžių ir čia išgarsėjo aštria publicistika (parašyta puikia prancūzų kalba), kuri gana stipriai veikė viešąją nuomonę. Daugelį metų jis bendradarbiavo pačiame įtakingiausiame Paryžiaus laikraštyje *La revue des deux mondes*. Tačiau Klaczko nepamiršo lenkų kalbos ir visą laiką rėmė konservatyviąją išeiviją, t.y. monarchistus, kurie būrėsi apie kunigaikštį Adamą Czartoryskį, rezidavusį Hôtel Lambert. Iš jo studijų apie poeziją, meną, politiką turbūt reikšmingiausios yra šios, parašytos prancūzų kalba: *Causeries florentines* – apie Dantę; *Rome et la Renaissance* – apie Michelangelą; *Les deux chanceliers* – apie Bismarcko ir Gorčiakovo užsienio politiką.

August Cieszkowski (1814–1894)

Taip karštai lenkų romantinės poezijos skelbtas mesianizmas turėjo panašų atgarsį gausiuose filosofinės prozos veikaluose. Augustas Cieszkowskis, turtingas Poznanės apylinkių dvarininkas ir filosofas, baigęs studijas Berlyne, įsivėlė į rimtą polemiką su hėgeliškąja mintimi. Jis daug ką perėmė iš vokiečių filosofo, tačiau pagrindiniams savo sistemos principams bandė suteikti kitą kryptį. *Prolegomena zur Historiosophie*, išleistame Berlyne 1838 metais, jis kritikavo Hegelį už tai, kad šis neskyrė deramo dėmesio valios ir laisvo žmogaus veiksmo idėjai. *Prolegomena* padarė šiokią tokią įtaką vokiečiams, taip pat rusų hėgelininkams. Vėliau jis savo valios filosofiją išvystė kelių tomų veikale, pavadintame *Tėve mūsų* (*Ojcze nasz*), kurio pirmoji dalis išėjo 1848-aisiais Poznanėje. Tai savotiški kiekvieno Viešpaties maldos sakinio apmąstymai. Cieszkowskis, asmeninis Zygmunto Krasińskio draugas, pranašavo žmonijos istorijos laikotarpį, kai bendromis pastangomis visame pasaulyje įsigalės laisvė; šį laikotarpį ženklins slavų ir, žinoma, lenkų iškilimas, nes jie yra specialiai pašaukti šiam galutiniam uždaviniui įvykdyti.

Bronisław Trentowski (1808–1896)

Kiek panašias idėjas reiškė Bronisławas Trentowskis. Šis iš Mozūrijos smulkiųjų bajorų šeimos kilęs mokytojas aktyviai kovėsi 1831-ųjų lenkų sukilime, po to emigravo į Vokietiją. Freiburge prie Breisgau dėstė filosofiją ir skelbė mokslines studijas vokiečių kalba. Vėliau, sugrįžęs į Lenkiją, įsikūrė Prūsijos

okupuotoje Poznanėje ir čia galėjo leisti knygas lenkiškai. Nors ir remdamasis Hegeliu, jis sukūrė savo istoriosofinę sistemą ir kaip Cieszkowskis akcentavo veiksmą: „Visas mano mokymas ir visa politika – tai mokymas apie *veiksmą.*" Pasak Trentowskio, paskutinė istorijos fazė bus paženklinta slavų pergalės. Lenkams buvo skirta užduotis savo sielose išsaugoti Dievą, nes Vakarų pasaulis Jį atmetė. Geriausiai jo požiūrį išreiškia traktatas apie pedagogiką *Ugdymas, arba Tautinės pedagogikos sistema* (*Chowanna, czyli system pedagogiki narodowej,* 1842), kuriame pateikiamas esminės švietimo reformos, turinčios paruošti lenkus ateities misijai, planas: lenkų psichologiją būtina pakeisti, kadangi nūnai ją yra užvaldžiusi galinga rytietiška vaizduotė, veikianti grynai intelektualinių savybių, kuriomis pasižymi vakarietiškas protas, sąskaita.

Józef Maria Hoene-Wroński (1778–1853)

Józefas Maria Hoene-Wrońskis iki pat šių dienų nesiliauja traukęs atsidavusius jo kūrinių aiškintojus tiek Lenkijoje, tiek užsienyje. Šis artilerijos karininkas 1794-aisiais tarnavo Kosciuškos kariuomenėje, po to rusų armijoje. Trumpai pastudijavęs Vokietijoje, jis įstojo į lenkų napoleoniškąjį legioną Marselyje ir nuo tų metų (1800) iki mirties gyveno Prancūzijoje, kur ir leido savo knygas (jas rašė tik prancūziškai). Būdamas matematikas, fizikas, teisės ir ekonomikos teoretikas, Wrońskis siekė iš vieno pagrindinio principo matematiškai išvesti visas žmogiškojo pažinimo ir elgesio taisykles. Šis principas neišreiškiamas, nes tai visos būties ir viso pažinimo šaltinis, todėl nepasiekiamas žmogaus protui. Wrońskis vadino tai Absoliutu. Jis tikėjo, kad visas religines bei metafizines tiesas įmanoma pagrįsti teisingo mąstymo išvadomis, todėl jos gali tapti visuotinai priimtinos kaip ir matematinės lygtys. Kai tik žmonija pripažins jo doktriną, „kuri įkūnija absoliutinę filosofiją, užbaigia religiją, pertvarko mokslus, paaiškina istoriją, atskleidžia tautų tikslus", ji iš chaoso ir konflikto būsenos pereis į tobulo sąmoningumo būseną. Savo sistemą priešindamas su hėgeliškąja, kūrimo dėsnį (*la loi de la création*) jis laikė judesiu, išeinančiu iš paties Absoliuto ir per priešybių kovą nyrančiu į vis didesnę būties įvairovę; permainų varikliu vietoje hėgeliškosios triados siūlė laikyti dualumą. Wrońskis skyrė keturis istorijos laikotarpius, apibūdinamus juos atitinkančių civilizacijų siekiamais tikslais: materialinį (Rytai), moralinį (Graikija,

Roma), religinį (viduramžiai) ir intelektualinį (šiuolaikinė Europa). Galutinė stadija prasidės gėriui susijungus su tiesa, religijai su mokslu. Tai padarys slavai, kurie perims iš lotynų ir germanų tautų dvasinio vadovavimo estafetę. Savo absoliutistinę sistemą Wrońskis vadino „mesianistine", kadangi ji nubrėžė slavų misijos šiame pasaulyje įvykdymo kelius. Filosofiją jis suskirstė į dvi atskiras disciplinas: vieną – skirtą pažinimui, kitą – politikos, teisės bei ekonomikos nuorodų formulavimui pagal iš Absoliuto sklindančius teisingumo ir pažangos dėsnius. Tai, kad Wrońskis laikėsi antrosios disciplinos, nukelia jį į lenkų romantinio aktyvizmo srovę. Nors kai kurių žmonių laikomas matematikos genijumi, jis neišsikovojo platesnio nei prancūzų, nei lenkų amžininkų pripažinimo. Begalinis jo sistemos sudėtingumas skatino jo aiškintojus ir sekėjus vartoti ne mažiau painų stilių negu jų mokytojo. Jis paliko daugiatomius raštus, kuriuos sudaro koks šimtas pavadinimų. Pačios svarbiausios jo knygos: *Philosophie des mathématiques* (1811); *Prodrome du messianisme, révélations des destinées de l'humanité* (1831); *Métapolitique messianique* (1839); *Messianisme ou réforme absolue du savoir humain* (1847); *Philosophie absolue de l'histoire* (1852).

Vienos šeimos istorija

Apollonas Korzeniowskis (1820–1869) buvo vienas trijų sūnų garsioje Ukrainos kareivių ir nuotykių ieškotojų šeimoje. Jo tėvas tarnavo Napoleono kariuomenėje, o vėliau dalyvavo 1830–1831 metų sukilime. Vyresnysis Apollono brolis buvo ištremtas į Sibirą už dalyvavimą sąmoksle, o jaunesnysis krito kovos lauke 1863-iaisiais. Paauglystėje Apolloną dažnai šalindavo iš aukštesniųjų mokyklų už „laisvamanybę". Amžininkai jį vaizdavo bjauriu, bet sąmojingu žmogumi, turinčiu aštrų, aplinkinius terorizuojantį liežuvį. Jo eiliuotose pjesėse atsispindi tas pats polinkis į kandžią satyrą. Visą gyvenimą jį kamavo stiprus idealo ir aplinkui verdančio trivialaus gyvenimo neatitikimo pojūtis. Šis užkietėjęs „padoriosios visuomenės" priešas derino šiek tiek miglotą radikalizmą ir polinkį į religiją, o tai skatino jį dalyvauti politinėse kovose. 1855 metais jis

regėjo Ukrainos valstiečių maištą, kilusį Krymo karo metu susilpnėjus carizmui. Jo simpatijos perėjo į valstiečių, kurie tesugebėjo pasyviai pasipriešinti kariuomenei ir buvo sutriuškinti artilerijos, pusę. Kurį laiką jis studijavo Rytų kalbas Sankt Peterburge, po to valdė ūkį Ukrainoje; tačiau iš tikrųjų Korzeniowskį tedomino literatūra ir politika, kurias laikė neatsiejamomis. 1861 metais jis persikėlė į Varšuvą, kur pasinėrė į pogrindinę veiklą ir tapo vienu slaptojo Miesto komiteto steigėjų; tai buvo 1863 metų sukilimui vadovavusios laikinosios vyriausybės branduolys. Tuo pat metu Korzeniowskis vedė merginą, kurią galų gale laimėjo po daugelį metų trukusio jos šeimos pasipriešinimo, kadangi buvo neturtingas, poetas ir dar nepastovaus būdo.

Ewelina Bobrowska buvo apdovanota daugeliu puikių proto ir būdo savybių. Nors Bobrowskių šeima didžiavosi savo blaiviu, realistiniu požiūriu į gyvenimą, tik vienas jos atstovas, Ewelinos brolis Tadeuszas Bobrowskis, pateisino lūkesčius. Visą gyvenimą jis laikėsi atokiau nuo politikos, buvo puikus šeimos dvarų valdytojas, apsišvietęs, nuosaikiai pažangus ir linkęs į verslą žmogus. Jis paliko vienus pačių įdomiausių lenkų devynioliktojo šimtmečio memuarų. Kitas Ewelinos brolis buvo tikra priešingybė. Šis karštas, romantiškas, radikalus entuziastas per 1863 metų sukilimą pasirodė turįs genealių partizaninio karo taktiko sugebėjimų; buvo vienas vadinamųjų „raudonųjų" vadovų ir žuvo dvikovoje, kurią jam kaip spąstus suorganizavo konservatyvieji priešai. Ištekėjusi už Apollono Korzeniowskio, Ewelina stojo į tą patį kelią, o jos ištikimybė mylimam vyrui buvo nepajudinama. 1857 metais jiems gimė vienturtis sūnus, kurį pakrikštijo dviem krikščioniškais vardais: Józefu ir Konradu (jo tėvas labai vertino Mickevičiaus kūrybą). Tam berniukui buvo lemta tapti angliškai rašančiu romanistu, pasirašinėjusiu Josepho Conrado slapyvardžiu.

Apollonas Korzeniowskis 1861 metais Varšuvoje buvo suimtas, devynetą mėnesių kalintas Varšuvos tvirtovėje, po to ištremtas į Vologdą šiaurinėje Rusijoje. Ewelina su vaiku jį lydėjo. Nuo pat Varšuvos jie važiavo karieta, supami policijos eskorto. Tokiomis aplinkybėmis meningitu susirgusio kūdikio gyvybės išgelbėjimas atrodė kaip stebuklas. Vologdoje, kur

klimatas buvo toks atšiaurus, kad Korzeniowskis viename laiškų skundėsi ten esant tik du metų laikus – „baltąją žiemą ir žaliąją žiemą", jis parašė politinį traktatą *Lenkija ir Rusija*, kurį slapta išsiuntė į užsienį ir išspausdino išeivijos periodikoje Leipcige 1864 metais. Traktate Rusija visiškai suniekinama, vaizduojama siaubingu, vergija mintančiu organizmu bei absoliučia tironija, kur caro asmuo jungia visas funkcijas: vyriausiojo vado, įstatymdavio ir šventiko. Valstybinė religija stabmeldiška, skleidžianti fatalizmą ir fanatizmą. Vakarų Europa, vengdama konfrontacijos su Rusija, rengia savo pačios žlugimą: „Vienos kongrese Europos vyriausybės, nustojusios bijoti Napoleono, to Apvaizdos žmogaus, ėmė drebėti iš baimės prieš Imperiją – nesulaikomą naikinimo mašiną. [...] Europa nuvarginta dvidešimtį metų trukusio karo; jos vyriausybės linkusios pakęsti baisiausią tarpusavio prievartą ir nusikaltimus, kad tik nesukeltų pavojaus taikai. Jų šūkis: ‚Kad tik taika!' Tačiau slapta, įkyri mintis kartoja: kad tik atstūmus nuo savęs Maskvą." Pasak Korzeniowskio, atsakomybės našta už Rusijos sustiprėjimą tenka Anglijai: jėgų pusiausvyros vardan ji nenori pastebėti sukilimų Lenkijoje ir Ukrainoje, nes jos įsikišimas sustiprintų Prancūziją.

Vologdos klimatas galų gale palaužė Ewelinos sveikatą, ir Korzeniowskis po daugelio pastangų gavo leidimą persikelti į Černigovą. Tačiau ten Ewelina netrukus mirė nuo tuberkuliozės. Šalia niūraus, nusiminusio tėvo praleista vaikystė turbūt daug ką paaiškina vėliau parašytuose anglų romanisto veikaluose. Dėl silpnos sveikatos gavęs leidimą išvykti iš Rusijos imperijos, Apollonas Korzeniowskis pasiėmė sūnų ir iškeliavo į Austrijos okupuotą Lenkijos dalį. Jis mirė Krokuvoje 1869 metais. Didžiulės minios, susirinkusios į jo laidotuves, išreiškė pagarbą šiam narsiam kovotojui. Po tėvo mirties paauglys Józefas Konradas buvo pavestas blaiviojo Tadeuszo Bobrowskio globai. Ir daugelį metų, net kai Josephas Conradas vagojo jūras, Bobrowskis nešykštėjo tėviškų patarimų, keisdamasis nuoširdžiais laiškais su savo globotiniu.

Korzeniowskio eilėraščiai jam esant gyvam buvo platinami nepasirašyti ir kartais priskiriami „anoniminiam Lenkijos poetui" Zygmuntui Krasińskiui. Jie labai būdingi vėlyvajam romantizmui savo forma ir kalbėjimu apie kankinystę kaip lemtį

tų žmonių, kurie nepasirinko egoistinio pinigų ir malonumų vaikymosi kelio. Tačiau dėl dviejų eiliuotų pjesių Korzeniowskis lieka literatūros istorijoje. Pirmoji, *Komedija*, paskelbta 1856 metais Vilniuje, buvo smarkiai užsipulta kritikų. Jie koneveikė autorių už tai, kad šis labai jau grubiai išjuokė „padoriąją visuomenę" ir kad kai kurias savo scenas nusižiūrėjo nuo Gribojedovo *Vargo dėl proto*. Nors vienas kritikas pripažino: „Jo sąmojis kanda iki kaulų smegenų; jo ironija žudo; jo juokas tartum šuns urzgimas, po kurio tuojau giliai susminga dantys." Pjesė liko nepastatyta iki 1952 metų, o tada jau pavadinta „pačiu pažangiausiu, aršiausiu ir kandžiausiu literatūros veikalu nuo šeštojo praėjusio amžiaus dešimtmečio". Antroji pjesė *Mielam pinigėliui* (*Dla miłego grosza*) pasirodė 1859-aisiais Sankt Peterburge su daugybe daugtaškių (žyminčių cenzūros išbraukymus). Ji buvo vaidinama dar Korzeniowskio laikais Žitomiro ir Kijevo lenkų teatruose. Abiejų pjesių veiksmas vyksta Ukrainos kviečių sostinėse – Kijeve bei Odesoje, ir abiejose kalbama apie tą patį dalyką – korupcinę pinigų galią. Net jų siužetai panašūs. Jaunuolio meilė merginai nepasibaigia vedybomis, kadangi jis yra „proletaras", intelektualas bei revoliucionierius, o gražią ir protingą merginą laiko įkalinusi visuomenės vertybių sistema, kuri verčia ją parsiduoti tam, kas turi pinigų. Tad vedybos pavirsta legalizuota prostitucija, o tokių pabaisų, kokios vaizduojamos šiame veikale, nedažnai atrandame net Balzaco romanuose. Abiejose pjesėse sutinkame tą patį personažą Henriką – pirmojoje neišsipildo paties Henriko vedybiniai planai, antrojoje – jo draugo. Henrikas – tai kupinas kartėlio, nusivylęs žmogus, pasmerktas gyventi neapkenčiamoje aplinkoje, verčiančioje jį slėpti savo jausmus; jo bičiulis Juzefas, iš tremties sugrįžęs revoliucionierius, bando laimėti jaunos merginos ranką, tačiau visa tai baigiasi tik neišnarpliojamais nesusipratimais, nes ji Juzefą palaiko turtingu. Henrikui tenka patarėjo vaidmuo; jis bando išgydyti bičiulį nuo iliuzijų apie padoriosios visuomenės merginas. Trečioji pjesė, trumpa tragedija *Pirmas veiksmas* (*Akt pierwszy*), kiek prastesnė už dvi ankstesniąsias; Korzeniowskis ją parašė gyvenimo pabaigoje. Joje sekama likimo vingiais, kuriuose atsiskleidžia paveldėtas polinkis išdavystėn; politinė išdavystė ir šeimyninė neištikimybė čia tam tikra prasme sulyginamos.

Apollonas Korzeniowskis užima garbingą vietą lenkų literatūroje, o jo dvilypės ironiško realisto bei nepalaužiamo riterio laikysenos negali ignoruoti nė vienas, studijuojantis Josepho Conrado raštus.

Cyprian Norwid (1821–1883)

Nesuvoksime ypatingo Cypriano Norwido, kuris liko beveik nežinomas poetas visą devynioliktąjį šimtmetį, tačiau kurio įtaka maždaug nuo 1900-ųjų sulig kiekvienu dešimtmečiu vis stiprėjo, likimo, neįsigilinę į lenkų poezijos situaciją tuo metu, kai jis pasirodė literatūrinėje scenoje. Norwidas pasiekė brandos amžių, kai lenkų poezijoje dominavo didieji išeivijos poetai, ir nepakeliamas jų talento svoris triuškino visus naujokus. Nors susipažinti su Mickevičiaus ir Słowackio kūryba buvo gana nelengva ar net (Kongreso Karalystėje) draudžiama, užsienio leidinių egzemplioriai tolydžio susirasdavo kelių į lenkų rankas. Šiuos du autorius mėgdžioję ir taip suformavę antrąją romantizmo bangą poetai siekė atmiešti ankstesnius „didžiųjų romantikų" pasiekimus. Jie krypo, kaip jau esu kartą minėjęs, į paviršutinišką melodingumą. Silabinė lenkų poezija – tai apskritai labai lankstus instrumentas, kadangi jos metrinėse schemose pėdos gali būti sudarinėjamos iš kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų; taip silabinė eilėdara tampa silabotonine. Mickevičius ir Słowackis, kai kuriuos eilėraščius rašę chorėjine, daktiline ar jambine pėda, šių metrų griežtai nesilaikė; todėl jų eilės niekada neatrodo monotoniškos. Tačiau jų sekėjai įdiegė griežtai mušamo ritmo pomėgį, ir publikos mėgstamiausi devynioliktojo šimtmečio vidurio bei antrosios pusės poetai kaip tik atstovavo šiai krypčiai. Pavyzdžiui, vienas labiausiai skaitomų poetų Wincentas Polis naudojo formas, kurios artimos vaikiškiems eilėraštukams. Polis (iš tikrųjų – Pohlis), sulenkėjęs austrų pareigūno Galicijoje sūnus, parašė savotišką eiliuotą patriotinį „traktatą" (reikia pastebėti, kad šis kūrinys nestokoja žavesio) apie įvairių Lenkijos provincijų geografiją ir papročius, pavadintą *Giesmė apie mūsų žemę* (*Pieśń o ziemi naszej*, 1835). Geografija buvo Polio aistra; kaip

mokytojas ir specialistas, jis surengė kelias mokslines keliones po visą Lenkiją (įskaitant Tatrų kalnus) ir paliko vertingų, vaizdingų proza parašytų šių ekspedicijų ataskaitų. Didesniąją gyvenimo dalį jis praleido Galicijoje – Lvove bei Krokuvoje. Po 1831 metų sukilimo, kuriame dalyvavo, Polis įsiliejo į Didžiąją Emigraciją, tačiau užsienyje išbuvo palyginti neilgai ir greitai sugrįžo į Galiciją. Karo ir emigracijos patirtį jis išreiškė *Janušo dainose* (*Pieśni Janusza*, 1831–1833). Poemoje *Mohort* (1852) atiduodama duoklė eiliuotos „gavendos" žanrui; ten jis, kaip dera, sugrįžta į senosios Respublikos laikus. Mohortas – tai drąsaus ir kuklaus bajoro kario, ginančio nuo totorių antpuolių pietines šalies sienas, pavardė.

Kur kas talentingesnis už Polį poetas buvo Teofilis Lenartowiczius (1822–1893). Jis gimė Varšuvoje, mūrininko šeimoje. Jaunystėje sukinėjosi sostinės *cyganeria* (bohemos) sluoksniuose, bet iš tiesų jai nepriklausė. Buvo bepradedąs valstybės tarnautojo karjerą, tačiau išsigandęs, kad bus suimtas dėl politinių pažiūrų, 1848 metais pabėgo iš rusų okupuotos Lenkijos dalies. Po to jis šiek tiek pagyveno Krokuvoje, Briuselyje, vėliau – Paryžiuje, o nuo 1856 metų – Italijoje. Įsikūrė Florencijoje, kur, be poezijos, užsiėmė skulptūra. Kurį laiką dėstė slavų literatūros istoriją Bolonijoje. Mirė Florencijoje, tačiau jo palaikai buvo pargabenti į gimtąją šalį ir iškilmingai palaidoti Krokuvoje. Lenartowicziaus vaikystės metai, praleisti Mozūrijoje, netoli Varšuvos, paliko jam neišdildomą įspūdį; savo geriausiose eilėse jis grįžta į Mozūrijos lygumų gamtovaizdį, tarytum regimą valstiečio vaiko akimis. Keletą naivių, idiliškų, tariamai „liaudiškų" eilėraščių, kuriuos randame dviejuose tomeliuose, *Lyrukė* (*Lirenka*, 1855) *ir Naujoji lyrukė* (*Nowa lirenka*, 1859), galima laikyti vienais grakščiausių lenkų lyrikos pavyzdžių. Poemose *Susižavėjimas* (*Zachwycenie*) ir *Palaimintoji* (*Błogosławiona*), išleistose 1855 metais, įdomiai traktuojamos religinės temos: sielai po mirties atsiveriantis dangus turi visus išorinius Lenkijos gamtovaizdžio ir lenkiško kaimo bruožus. Tarp gausių Lenartowicziaus raštų esama keleto įdomių eilėraščių apie jo laikų Italiją; jie sudėti į tomelį, pavadintą *Itališkasis albumas* (*Album włoskie*, 1870). Lenartowiczius taip pat bandė ranką istorinės poezijos žanre; eilėraščiai, kuriais jis grįžta į herojišką praeitį, sudėti į knygą *Senieji šarvai* (*Ze starych*

zbroic, 1870). Tačiau pirmiausia šis poetas skaitytojų atmintyje išliko kaip „Mozūrijos lyrininkas" (*lirnik mazowiecki*).

Jo amžininkas Kornelis Ujejskis (1823–1897) kur kas labiau atitiko romantinio dainiaus įvaizdį. Jis gimė Podolėje, studijavo Lvove, po to 1847 metais išvyko į Paryžių tęsti studijų Sorbonoje ir Collège de France. Čia jis sutiko Mickevičių, Słowackį ir Chopiną. 1848-aisiais sugrįžo į Galiciją, kur gyveno iš dvaro teikiamų pajamų ir netgi tapo Valstybės Tarybos Vienoje deputatu. Jo poezija – tai bendrųjų tautos nelaimių atgarsis. Tad eilėraštyje „Maratonas" (1845), vaizduojančiame graikų ir persų mūšį, iš tikrųjų kalbama apie lenkų kovą su juos okupavusiomis valstybėmis. Cikle *Jeremijo raudos* (*Skargi Jeremiego*, 1847), pasitelkdamas Bibliją bei mesianistinę Krasińskio poeziją, jis siekė perteikti brolžudystės tragediją, t.y. austrų valdžios sukurstytą 1846 metų lenkų valstiečių maištą prieš jų ponus lenkus. Vienam šio ciklo eilėraščiui, „Choralui", pritaikyta muzika, ir kurį laiką buvo svarstoma, ar nepadarius jo nacionaliniu himnu. Tačiau Ujejskį Biblija traukė ne tik todėl, kad lenkiškasis mesianizmas įkvėpimo sėmėsi iš Senojo Testamento; poetas taip pat perfrazavo Giesmių Giesmę ir paskelbė visą *Biblinių melodijų* (*Melodie biblijne*, 1852) ciklą. *Chopino vertimuose* (*Tłumaczenia Szopena*, parašytuose šeštojo dešimtmečio pabaigoje) jis bandė perteikti šio lenkų kompozitoriaus muziką eilėmis. Nors gyvas būdamas sulaukė šlovės, Ujejskis laikytinas menkesniu poetu ir ne tiek „dainiumi", kiek raudotoju; tik keletas jo eilėraščių skaidrumu gali lygintis su Lenartowicziaus kūriniais.

Norwidas labai vertino „didžiuosius romantikus"; asmeniškai pažinojo Mickevičių ir draugavo su Słowackiu bei Krasińskiu. Artimais bičiuliais taip pat laikė Lenartowiczių ir Zaleskį. Vis dėlto tiek jo filosofija, tiek literatūrinė technika peržengė romantizmo srovės ribas. Karjeros pradžioje visi jį sveikino kaip daug žadantį poetą; tačiau subrendusiam Norwidui kritikai vis dažniau priekaištaudavo, apgailestaudami dėl neįžvelgiamai painaus stiliaus bei erzinančios sintaksės, kol pagaliau niekas nebenorėjo jo leisti. Jeigu matuosime viešosios nuomonės masteliu, teks pripažinti, kad Norwido poetinis gyvenimas pasibaigė nesėkmingai. Tik vėliau, pakitus pasaulėjautai, jo kūryba buvo iš naujo įvertinta, ir Norwidui atiteko moderniosios lenkų poezijos pirmtako vardas.

Poeto biografija taip pat padėjo jam nutolti nuo amžininkų skonio. Jis gimė nuskurdusių bajorų šeimoje netoli Varšuvos, dar vaikystėje liko našlaitis ir užaugo pas gimines. Jo šiek tiek padrikas išsilavinimas susidėjo iš kelerių metų aukštesniojoje Varšuvos mokykloje ir kurį laiką lankytų tapybos bei skulptūros kursų. Vėliau jis pats įgijo didelės erudicijos, ypač istorijos bei archeologijos srityse. Jaunasis Norwidas, kurio pirmieji eilėraščiai išgarsino jį Varšuvos bohemos sluoksniuose, pagal tų dienų madą žavėjosi tautosaka. Su draugu jis pėsčias patraukė per Lenkiją, pakeliui užrašinėdamas liaudies dainų tekstus ir piešdamas žmonių tipus, pastatus, gamtovaizdžius. Sulaukęs dvidešimt vienerių, jis gavo privačią stipendiją ir išvyko į Vokietiją bei Italiją studijuoti skulptūros. Sugrįžti jam nebuvo lemta. Rusijos ambasada Berlyne dėl vieno incidento (jis paskolino savo dokumentus politiškai įtariamam asmeniui ir pakliuvo į kalėjimą) atėmė jo pasą, ir Norwidas norom nenorom pasijuto besąs Didžiosios Emigracijos narys. Kelerius metus jis praleido Italijoje, gyvendamas Florencijoje bei Romoje ir keliaudamas po šalį – kartą apkeliavo visą Viduržemio jūros pakrantę – ir visa tai, įskaitant gyvą domėjimąsi meno istorija, paveikė jo poetinę kūrybą. Tam tikra prasme Norwidas – tai Viduržemio jūros kultūros ir jos daugiasluoksnės praeities – egiptietiškos, žydiškos, graikiškos, romėniškos – poetas. Romoje jis dažnai lankydavosi Café Greco, rašytojų susibūrimo vietoje, kur ateidavo ir Gogolis. 1848 metais Norwidas regėjo aktyvią Mickevičiaus veiklą Italijoje, nors žvelgė į ją gana kritiškai. Nelaimingai, neatlieptai meilei vienai to meto aukštuomenės liūčių, gražiajai poniai Marijai Kalergis, rusų–lenkų kilmės damai, ištekėjusiai už graiko laivų savininko, buvo lemta sudrumsti daugelį jo gyvenimo metų. Jaunystėje Norwidas buvo nelyginant rafinuotas dendis, drovus, santūrus intravertas, savo giliuosius jausmus slepiantis už ironijos šydo. Negana to, visai neturėjo pinigų. Išeivijoje jam teko pelnytis duoną piešimu ir skulptoriaus amatu, tačiau poetas buvo per daug išdidus, kad prisipažintų skurstąs. Iš Italijos jis nuvyko į Prancūziją, kur dažnai dirbdavo paprastu juodadarbiu. Trokšdamas pabėgti nuo skurdo ir nelaimingos meilės prisiminimų, 1852 metų pabaigoje Norwidas išvyko į Ameriką – vargo ketvirtos klasės denyje tarp daugybės kitų imigrantų. Kelionė fregata truko

šešiasdešimt tris dienas. Niujorke jis susirado darbą – gavo vadinamosios Krištolo rūmų parodos (1853–1854) katalogo iliustratoriaus vietą. Vis dėlto gyvenimas Naujajame Pasaulyje darėsi nepakeliamas dėl visiškos vienatvės Niujorke ir dėl to, kad Amerikoje jam trūko istorijos – tokios, kuri prabyla į žmogų įvairiais jo rankų darbo pėdsakais – net jeigu tai tik griuvėsiai. 1854 metais jis grįžo į Europą: pirmiausia nuvyko į Londoną, paskui į Paryžių, kur gyveno iki mirties. Ameriką poetas vertino nevienodai, tiek pat teigiamai, kiek ir neigiamai, o du jo eilėraščiai apie Johną Browną rodo intensyvų dvasinį dalyvavimą abolicionistiniame judėjime. Vienatvė persekiojo Norwidą ne tik Amerikoje. Jis jautėsi vis labiau izoliuotas dėl turimos ekscentriko reputacijos, o literatūros kritikai jį nurašė kaip žmogų, kuris iššvaistė savo talentą rašydamas nesuvokiamus dalykus. Be šeimos, senstantis ir neprigirdintis, jis vis mažiau bendravo su lenkų išeivija. Gyvam jam pavyko išleisti tik vieną didoką tomą *Poezija,* kurį išspausdino Leipzige 1863-iaisiais garsiojoje lenkų literatūros Brockhauso kolekcijoje. Neturėdamas pragyvenimo lėšų, paskutiniaisiais metais jis rado prieglobstį Šv. Kazimiero prieglaudoje Paryžiuje – senelių namuose, išlaikomuose lenkų vienuolių. Kai jis mirė, nebuvo pinigų atskiram kapui, tad poetą palaidojo bendrame nuskurdėlių kape. Tik dalis rankraščių bei piešinių, kurių buvo prikimštos skrynios, pasiekė palikuonis, kadangi Šv. Kazimiero prieglaudos vienuolės jį cenzūravo ir kai kas buvo sunaikinta (nors tenka abejoti, ar galėjo rasti ką nors įžeidžiančio, nes Norwidas visą gyvenimą buvo praktikuojantis Romos katalikas). Praėjus kokiai dvidešimčiai metų po poeto mirties, vienas pirmųjų lenkų „modernistų" ir pirmasis Arthuro Rimbaud vertėjas Zenonas Miriamas Przesmyckis pradėjo rinkti Norwido rankraščius ir skelbti juos savo žurnale *Chimera.*

Likimas Norwidą įstūmė į vienišiaus konfrontaciją su jo amžininkais lenkais ir naująja Vakarų industrine civilizacija, Didžiojo Miesto leviatanu, kurio pilve jis praleido daugelį metų. Savo požiūrį į kolegas, vyresniuosius lenkų poetus, jis išreiškė tokiais žodžiais:

Todėl iš jūsų... – o laurai! – nepaėmiau
Nė vieno lapelio, nė lapelio dantelio,
Gal tik išskyrus šaltą šešėlį ant kaktos

(Kas jums nepriklauso – tik nušvitusiai saulei...);
Nieko iš jūsų nepaėmiau, o milžinai,
Išskyrus kelius, apžėlusius metėlėm, samanom ir kiečiais,
Išskyrus žemę, prakeiksmo išdegintą, ir nuobodulį...
Vienišas atėjau ir vienas toliau klajoju.

Dlatego od was... – o! laury – nie wziąłem
Listka jednego, ni ząbeczka w liściu,
Prócz może cieniu chłodnego nad czołem
(Co nie należy wam, lecz – słońca przyjściu...);
Nie wziąłem od was nic, o! wielkoludy,
Prócz dróg zarosłych w piołun, mech i szalej,
Prócz ziemi klątwą spalonej, i nudy...
Samotny wszedłem i sam błądzę dalej.

Nors poetas buvo gerai susipažinęs su Vakarų Europos literatūra, jis liko visiškai nepriklausomas nuo madingų to meto literatūrinių srovių. Nors kai kurie jo eilėraščiai primena Théophile'į Gautier ir bepradedančius reikštis prancūzų simbolistus, iš tikrųjų Norwidas šalinosi estetizmo. Kaip žmogus ir poetas, jis troško būti Don Kichotas, tiesos riteris (jo eilėraštis apie Don Kichotą yra vienas geriausių). Poeto ginklas – tai subtili ironija, taip paslėpta tarp simbolių ir parabolių, kad jo pirmieji skaitytojai vos galėjo ją pastebėti. Idant suardytų silabinėje schemoje reguliariai pasikartojančių pėdų monotoniją, jis tyčia vertė savo eiles skambėti šiurkščiai; dažnai tiesiog atsisakydavo silabinės schemos verlibro labui. Iš 1867 metų lapkričio mėnesio laiško (Bronisławui Zaleskiui) patiriame, kad jis visiškai suprato, ką daro:

Tai, ką Karolis kalba apie skiemenų skaičių – *tai šlykščiausia barbarybė ir visiškas nepažinimas net paties Horacijaus.*

Kai išeis *Vade-mecum,* tada pamatys ir sužinos, kokia yra tikroji lenkų kalbos lyrika, nes jos dar visiškai nepažįsta ir neturi apie ją nė menkiausio supratimo.

Prozos iš viso nėra ir niekada jos pasaulyje nebuvo – tai visiška kvailystė! *Kas yra periodas??*

Prozos niekada nebuvo, o skaičius, kurio rašytojas nemoka paslėpti po *ilgai ir apvaliai skambančiais žodžiais,* – tai viso labo tik *ritmo prigimties iškraipymas.*

Tobula lyrika turi būti kaip gipso liejinys: *reikia išsaugoti ir peiliu nenulyginti tų rėžių, kur forma su forma prasilenkia, palikdamos plyšius.* Barbaras juos peiliu nugramdo nuo gipso ir gadina visumą. Tačiau prisiekiu jums, jog tai, ką lenkai vadina lyrika, tėra *kapotinis ir mazurka.*

Norwido vaizduotė taip pat stūmė jį į priešingą krantą nuo vyraujančios mados. Skulptoriaus bei dailininko išsilavinimas vertė poetą vengti to, kas spalvinga ir vaizdinga. Jis naudoja prislopintas spalvas, šviesotamsą, perveriamą šviesos spindulių (poetas ypač vertino Rembrandtą), tačiau tai nėra menas menui. Kiekviena eilute stengiamasi priartinti skaitytoją prie filosofinio eilėraščio tikslo. Norwidas – tai neabejotinai pats „intelektualiausias" poetas, kada nors rašęs lenkiškai.

Norwido susidūrimas su pramonine civilizacija šiek tiek primena jo amžininkus amerikiečius, iš kaimo kilusius rašytojus. Kai Emersonas, formuluodamas transcendentalistų programą, kalbėjo: „Geriau likti vienam negu būti blogoje kompanijoje"; arba: „Kas šiandien iš tikrųjų būtina – tai nemeluoti"; arba: „Dabar ne linksmybių ir grakštumo metas. Jo [transcendentalisto] jėga ir dvasia neveikdama silpnėja", – Norwidas būtų galėjęs priimti šias maksimas kaip savo paties. Tačiau dar ryškesnių analogijų galima rasti Hermano Melville'o kūryboje. Abu rašytojai labai panašiai naudojosi ironija. Baltojo industrinio žmogaus sukurtame pasaulyje, kurį pavadino krikščionišku, Melville'is tematė prievartą, beširdiškumą, godumą bei skurdą. Jis buvo Izmaelis, klajojantis po žemę ir ieškantis pirmapradės nekaltybės, ir, atrodo, tą nekaltybę regėjo už devynioliktojo šimtmečio materialistinės civilizacijos ribų. Norwidas, ateivis iš priešindustrinės civilizacijos, įmestas į Vakarų Europos džiungles, buvo svetimas visam tam pirkimo–pardavimo šurmuliui. Šiurpių Londono ir Paryžiaus gatvių vaizdai, iškylantys kai kuriuose Norwido eilėraščiuose, panašūs į prozinius amerikiečių autoriaus aprašymus. Nors Norwidas greičiausiai neskaitė Melville'o, viename savo apsakymų, pavadintame „Civilizacija", panaudojo laivo simbolį labai panašiai, kaip tai darė Melville'is *Apgavike* (*Confidence Man*). Tačiau Norwido išvados buvo kitokios negu Melville'o. Jeigu ieškotume priežasties, mums tektų daryti prielaidas lyginant lenkų kolektyvistinę tradiciją su amerikiečio individo izoliuotumu, Romos katalikybę su protestantizmu. Kad ir kokia būtų ta priežastis, Norwidas negalėjo paprasčiausiai atmesti civilizacijos, net jeigu ji veidmainiška ir fariziejiška, vardan nekalto, gamtinio ikikrikščioniško žmogaus. Melville'į ypač domino Žmogaus ir Gamtos problema

(daugelio amerikiečių rašytojų manija), o Norwidas sutelkė dėmesį į Žmogų ir Istoriją. Jį vadino „griuvėsių poetu", kadangi jis grįžo prie Europos istorijos ištakų Viduržemio pasaulyje ir stengėsi įsiklausyti į praeities aidus. Norwidui istorija buvo tąsa, procesas, vykstantis tam tikra kryptimi, nuolatinis slapto Dievo plano įgyvendinimas per žmonijos veiklą. Bet kuri civilizacija – tai tik laikotarpis tarp praeities ir ateities; dabarties negalima paprasčiausiai atmesti, nes joje užsimezga ateitis. Materialistinė devynioliktojo šimtmečio civilizacija garbino finansinę ir politinę galią, pasmerkdama kančioms tuos individus arba grupes, kurie liko ištikimi istorinei sąmonei. Istorijos tikslas, pasak Norwido, – „padaryti kankinystę žemėje nebūtiną", tad šio tikslo pasiekimas tapo vieninteliu progreso kriterijumi. Kaip jis pats sakė:

Žmogus ateina į šią planetą tam, kad paliudytų tiesą. Todėl reikia žinoti ir atminti, kad kiekviena civilizacija turi būti laikoma priemone, o ne tikslu, – tad parduoti civilizacijai sielą ir tuo pat metu melstis bažnyčioje tinka tik Tartiufui.

Kadangi Norwidas buvo įsitikinęs, kad Kristus išvedė žmogų iš likimo viešpatijos į laisvę, jo dėmesys tiek eilėse, tiek prozoje nuolatos krypo į ankstyvąją krikščionybę. Pavyzdžiui, poema *Quidam* – tai antrojo šimtmečio Romos vizija. Istorinių apmąstymų nevalia atskirti nuo Norwido poezijos. Tai pati jos šerdis. Kai kurios jo pažiūros įspūdingos: jis pabrėžia „periferijų" vaidmenį (Samariją, palyginti su Judėja, Galiją – su Romos imperija, Ameriką – su Europa) ir laipsnišką judėjimą nuo centrų į periferijas; arba jo „kliuvinių" teorija: Amerikai – negrai, Anglijai – Airija, senajai lenkų Respublikai – Ukraina, Rusijai, Prūsijai ir Austrijai – Lenkija, Prancūzijai – nuolatinės revoliucijos; arba jo „nutylėtų dalykų" principas: kiekviena epocha ką nors nutyli, ir tai, kas neiškyla į paviršių, nes nepriimtina epochos sąmonei, tampa kitos epochos varomąja jėga.

Norwidas nebuvo politikas ir laikėsi atokiau nuo visų Didžiosios Emigracijos politinių grupuočių. Jis tikėjo, jog menininkas dalyvauja istorijoje savo menu. Jo meno supratimas glaudžiai siejosi su pagarba žmogaus darbui. Išrutuliojęs savo darbo ir meno filosofiją nepriklausomai nuo Ruskino ir Morriso Anglijoje, jis tam tikrais atžvilgiais su jais sutiko. Norwidas nebuvo socialistas, nors kai kurie prancūzų socialistų

raštai, derindamiesi su jo paties, kaip menininko, gyvenimo patirtimi, prisidėjo formuojant pagarbų poeto požiūrį į žmogaus triūsą. Jo meno teorija išdėstyta poemoje *Promethidion* (išleista Paryžiuje 1851 metais), parašytoje kelių personažų pokalbio forma su proziniais komentarais. Pavadinimas reiškia „Prometėjo vaikas". Norwidui Prometėjas buvo labiau amatų žmonijai teikėjas nei maištininkas; todėl darbas, ar valstiečio, ar jūrininko, ar menininko, – ir pati poema – yra Prometėjo vaikas. Krikščionis Norwidas darbą laikė pirmapradės nuodėmės rezultatu. Prieš Nuopuolį žmogus gyveno darnoje su Dievu ir visata. Per nuodėmę jis stojo į istorijos kelią ir norėdamas ją atpirkti dabar privalo triūsti nesuskaičiuojamus tūkstantmečius. Bet darbas atperka tik tada, kai jis priimamas su meile, o ne primetamas bado baimės kaip rykštė ar bausmė. Su meile dirbamas darbas – tai aukščiausias žmogiškos laisvės pasireiškimas. Tačiau naujaisiais laikais fizinis darbas tapo rykšte, ir tik menininkas dirba su meile ir džiaugsmu. Tai reiškia, jog egzistuoja neperžengiama praraja tarp „liaudies" ir kūrybinių, išsilavinusių sluoksnių darbo. Tik susijungus šioms dviem žmogiškų pastangų atšakoms, triūsiantys žmonės galės pajusti menininkui pažįstamą džiaugsmą. Jeigu aukščiausios meno formos galėtų susijungti su paprasčiausiais kasdienybės dalykais, išnyktų bedugnė, skirianti tuos, kurie gyvena *viena dvasia*, nuo tų, kurie gyvena *vien iš savo rankų*. Menininkas turėtų būti „tautos vaizduotės organizatorius". Norwidas rėmėsi gimtosios šalies stebėjimais kalbėdamas:

Tautos, pamiršusios poreikį atitrūkti nuo žemės, nesukūrusios *savo meno* ir todėl iš jo nenupynusios amatų bei rankdarbių grandinės, arba neteko realios būties, arba *darbas* jose su *dvasios darbu* niekaip nesisieja, likdamas *neišvengiama lemtimi* ir bausme tam tikram žmonių luomui, kuris per *rankų darbą* net savo vidinį pasaulį suformuoja, tačiau mąstymo būdu turi vis tolti nuo tos kitos, *dirbančios tik dvasiškai*, aukštesniosios tautos dalies. Nes vienoks esti *atėjusių per rankų darbą* minčių pobūdis, kitoks – atėjusių per patį *mąstymą*... tad baigiasi tuo, kad *mintis, laipsniškai praradusi* sąsajas su darbais, sunkią valandą [t.y. politiškai sunkią – Cz. M.] vėl nušviečia liaudišką išmintį – *valstiečio protą* arba *liaudiškus motyvus*, arba *patarles*, arba *legendas bei dainas* – ir veikia net technologines liaudies tradicijas... Dažnai būna per vėlu!... Ir stuburkaulis su smegenimis, jungiantis tautos darbų visumą, subyra į *praeities prisiminimus* ir *ateities ilgesį*.

Menas turi išaugti iš liaudies vaizduotės ir „mokytos" menininko vaizduotės dialogo. Čia galima vėl pacituoti Norwidą: „Tad didžiausias muzikas – tai paprasta liaudis, / Bet muzikas – jos liepsningas liežuvis." Vadinasi, kompozitorius gimtąją muziką paverčia menu, kuris nėra vien nacionalinis – iš tikrųjų jis universalus. Idealus tokio kompozitoriaus pavyzdys Norwidui buvo Frédérickas Chopinas (jo asmeninis draugas). Todėl Norwido maištas prieš mazurkas poezijoje yra ne kas kita, kaip maištas prieš lėkštą liaudies tradicijos supratimą. Jo neigiamą požiūrį į „meną menui" galima išreikšti viena *Promethidion* eilute: „Menas yra tarsi vėliava virš žmogaus darbų bokšto."

Dėl novatoriško požiūrio į lenkų poeziją Norwido vaidmuo kartais lyginamas su Mallarmé prancūzų poezijoje. Tačiau klystume, ieškodami panašumų su prancūzų simbolistais. Viena vertus, Norwido kūryba išaugo iš romantinio domėjimosi istorija. Kita vertus, jis įveikė savo, individo, izoliuotumą, suvokęs sudėtingus meno kūrinio ir bendruomenės ryšius; jis neapsiribojo, kaip Mallarmé, „genties kalbos gryninimu", bet visada stengėsi perteikti mintį. Kyla pagunda tarti, kad nuo pat Kochanowskio laikų lenkų literatūroje pastebimas visuomeninis angažuotumas pasiekė viršūnę Norwido kūryboje, o jo įtaka dvidešimtajame amžiuje veikė nelyginant atsvara įsigalėjusiems prancūzų simbolistams.

Norwidas nėra nepriekaištingas poetas. Beveik visiškai neturėdamas skaitytojų, o dėl to ir kontrolės, jis leidosi į tokį kalbos kankinimą, kad kai kurios eilutės atrodo beviltiškai nesuprantamos. Tačiau jo eilėraščiai jokiu būdu nėra eilėmis perteikta filosofija. Filosofija organiškai suaugusi su vaizdais, nors intelektualinio turinio svoris toks didelis, kad graso suardyti meninę sąrangą. Keli Norwido eilėraščiai iškelia jį lygia greta su Mickevičiumi ir yra tapę lenkų klasikinio paveldo dalimi. Viename pačių garsiausių, „Gedulingame rapsode Bemo atminimui" („Bema pamięci rapsod żałobny", 1851), pagerbiamas lenkų herojus, 1830–1831 metų sukilėlis ir 1848–1849 metų vengrų revoliucinės kariuomenės vadas. Norwido kūrinyje Bemo laidotuvės įgauna senųjų slavų ikikrikščioniškų apeigų bruožų, ir ta primityvios genties vyrų bei moterų eisena pavirsta visos žmonijos žygiu per tironijos kliūtis į ateitį. Eilėraščio metrinė schema labai sudėtinga, tai vienas „lenkiško

hegzametro" pavyzdžių. Tačiau daugiausia naudos šiuolaikinei lenkų poezijai, pasirodo, davė Norwido trumpų eilėraščių rinkinys *Vade-mecum*, likęs neišleistas jam gyvam esant, o parašytas greičiausiai prieš 1866 metus. Nors Norwidą taip sunku versti, jog originalo idėja vos pasiekia kitakalbį skaitytoją, pateikiame du jo eilėraščių vertimus:

Marionetės

Kaip nenuobodžiauti, kai virš gaublio
Spindi milijonas tylių žvaigždžių,
Kiekviena švyti vis kitaip,
O visa stovi – ir lekia...

Ir žemė stovi – ir amžių bedugnė,
Ir visi gyvi šią akimirką,
Iš kurių nė vieno kaulelio neliks,
Nors bus žmonės kaip buvę...

Kaip nenuobodžiauti tokioje mažoje scenoje,
Taip nemeistriškai padarytoje,
Kur visi visų Idealus vaidino,
O už spektaklį gyvenimu mokėta –

Iš tiesų nežinau, kaip ištverti akimirką,
Nuobodulys mane smelkia tikriausias;
Kuo, ponia, sakykit, man užsiėmus,
Gal prozą rašyti, gal eiles?

O gal nieko nerašyti... tik saulutės atokaitoj
Atsisėdus romaną skaityti įdomų:
Ką Tvanas parašė ant smiltelių,
Žinoma, žmonių pramogai (!) –

Arba dar geriau – žinau šaunesnį vaistą
Nuo to prakeikto nuobodulio:
Pamiršti ŽMONES, o lankyti VEIKĖJUS,
– Kaklaraištį gražiai užsirišus...!

Marjonetki

Jak się nie nudzić? gdy oto nad globem
Miljon gwiazd cichych się świeci,
A każda innym jaśnieje sposobem,
A wszystko stoi – i leci...

I ziemia stoi – i wieków otchłanie,
I wszyscy żywi w tej chwili,
Z których i jednej kostki nie zostanie,
Choć będą ludzie, jak byli...

Jak się nie nudzić na scenie tak małej,
Tak niemistrzowsko zrobionej,
Gdzie wszystkie wszystkich Ideały grały,
A teatr życiem płacony –

Doprawdy nie wiem, jak tu chwilę dobić,
Nudy mię biorą najszczersze;
Coby tu na to, proszę Pani, zrobić,
Czy pisać prozę, czy wiersze – ?

Czy nic nie pisać... tylko w słońca blasku
Siąść czytać romans ciekawy:
Co pisał Potop na ziarneczkach piasku,
Pewno dla ludzkiej zabawy (!) –

Lub jeszcze lepiej – znam dzielniejszy sposób,
Przeciw tej nudzie przeklętej:
Zapomnieć LUDZI, a bywać u OSÓB,
– Krawat mieć ślicznie zapięty...!

Nervai

Vakar buvau ten, kur iš bado mirštama,
Apžiūrėjau būstų it karstų vidų,
Koją nikstelėjau laiptinėje
Nesuskaičiuojamame aukšte!

Turėjo tai būti stebuklas – stebuklingai
Įsitvėriau sutrešusios sijos...
(Joje styrojo vinis
It k r y ž i a u s skersiny!) – likau sveikas!

Tik išsinešiau pusę širdies – ne daugiau;
Linksmumo?.. – gal tik pėdsaką!
Praėjau minią kaip gyvulių turgų;
Pasidygėjau pasauliu...

Turiu šiandien eiti pas Ponią Baronienę,
Kuri labai gražiai priima,
Sėdėdama ant atlasinės sofutės –
Ką jai pasakysiu?

...Veidrodis suskils,
Kandeliabrai išsivieps r e a l i z m u i,
Ir nutapytos papūgos
Ant lubų – kaip skolos –
Iš snapo į snapą sučirkš: „S o c i a l i z m a s!"

Todėl atsisėsiu su skrybėle
Rankoje – paskui ją padėsiu
Ir sugrįšiu tylinčiu fariziejumi
– Po pasilinksminimo.

Nerwy

Byłem wczora w miejscu, gdzie mrą z głodu –
Trumienne izb oglądałem wnętrze:
Noga powinęła mi się u schodu,
Na nieobrachowanym piętrze!

Musiał to być cud – cud to był,
Że chwyciłem się belki spróchniałej...
(A gwóźdź w niej tkwił,
Jak w ramionach k r z y ż a!..) – uszedłem cały! –

Lecz uniosłem pół serca – nie więcej –
Wesołości?.. – zaledwo ślad!
Pominąłem tłum, jak targ bydlęcy;
Obmierzł mi świat...

Muszę dziś pójść do Pani Baronowej,
Która przyjmuje bardzo pięknie,
Siedząc na kanapce atłasowej –
Cóż powiem jej...

...Zwierciadło pęknie,
Kandelabry się skrzywią na r e a l i z m
I wymalowane papugi
Na plafonie – jak długi –
Z dzioba w dziób zawołają: „S o c j a l i z m!"

Dlatego usiądę z kapeluszem
W ręku – – a potem go postawię
I wrócę milczącym faryzeuszem
– Po zabawie.

Sureikšmindamas savo *Vade-mecum* (kaip patyrėme iš jo anksčiau cituoto laiško Zaleskiui) Norwidas neklydo. Šiame rinkinyje atsiskleidžia geriausios poeto savybės. Šiuolaikinis skaitytojas jo santūrioje ironijoje gali įžvelgti tokios poezijos atšvaitus, kurią vėliau rašė Jules'is Laforgue'as ar T.S. Eliotas.

Norwido poemoje *Quidam,* kurią jau minėjome kalbėdami apie jo filosofiją, analizuojama trijų pagrindinių visuomenės grupių – žydų, graikų bei romėnų – sąveika antrojo šimtmečio Romoje, valdant imperatoriui Adrianui. Ją galima priskirti prie tų eiliuotų dramų, kuriose Norwidas atkuria senovės Egipto gyvenimą (*Kleopatra*) ar sugrįžta į ikikrikščionišką epochą, kai Lenkijoje kūrėsi liaudies mitai (*Krakus, Wanda, Zwolon*). Nebaigtoje pjesėje dvigubu pavadinimu *Užkulisiuose: Tirtėjas* (*Za kulisami: Tyrtej*) jis sėkmingai panaudoja „vaidinimą

vaidinime": kaukių baliuje „padorioji visuomenė" liežuvauja salone, o tuo pačiu metu kitame kambaryje vaidinama tragedija apie graikų herojų. Tragedija nesusilaukia dėmesio; šio salono lankytojai nejautrūs heroizmui. Norwido pjesė turėjo atskleisti devynioliktojo šimtmečio nuosmukį; heroizmas, ne paradinis, akivaizdus, o tyli, paslėpta dorybė, iš tikrųjų domino dramaturgą. Tas pat pasakytina apie komedijas su stipriu satyriniu polinkiu: *Didžios damos žiedas* (*Pierścień wielkiej damy*), *Tyra meilė prie jūros maudyklių* (*Miłość czysta u kąpieli morskich*). Pirmojoje pagrindinis personažas Mak-Iksas yra neturtingas jaunuolis, gyvenantis mansardoje, kurią gavo iš savo giminaitės grafienės. Jis primena patį Norwidą: tai išdidus, įskaudintas, tyraširdis jaunuolis, leidžiantis dienas tarp knygų. Vos pakenčiamas savo kilmingos geradarės Mak-Iksas išlieka vienintele žmoniškesne būtybe jį supančioje tuštybės ir lengvabūdiškumo mugėje.

Norwido pjesės kartais vaidinamos Lenkijoje, tačiau nėra lengvai pastatomos, kadangi jose gausu užuominų ir sąmoningai vengiama ryškių efektų. Jas labiau tiktų vadinti draminėmis poemomis.

Norwidas taip pat paliko keletą prozinių meno studijų ir vieną kitą apsakymą. Pastarieji visiškai nepanašūs į realistines devynioliktojo šimtmečio noveles ir iš tikrųjų labiau primena šiuolaikines paraboles. Pavyzdžiui, „Lordo Singlvorto paslaptyje" („Tajemnica Lorda Singleworth") turtingas anglas keliauja aplink Europą – ir čia nebūtų nieko nepaprasto, jeigu ne tai, kad kiekviename mieste jis pakyla oro balionu. Pabaigoje sužinome, kad jį persekioja nešvaros manija, vis pakurstoma to, ką jis išvysta įvairiose sostinėse. Pagrindinė „Stigmos" tema – tai mūsų vidinės nepriklausomybės stoka, atsirandanti dėl susitarimų, t.y. civilizacijos ar aplinkybių mums įspaustos „stigmos", tad mūsų vaidinami vaidmenys dažnai būna mums primesti. „Civilizacijoje" („Cywilizacja") nusitrina riba, skirianti tikrovę nuo sapno, ir kelionė laivu per Atlantą pamažu įgauna civilizuotos, bet pusiau išprotėjusios žmonijos ekspedicijos į nežinią, pasibaigiančios laivo sudužimu, bruožų. Turbūt pats geriausias Norwido prozos fragmentas yra „Ad leones!", parašytas gyvenimo pabaigoje, 1881 metais. Tai istorija apie kilnų, sveiką, labai talentingą Romos skulptorių. Kiekvieną vakarą

jis praleidžia Café Greco, o jo nerūpestinga elegancija, barzda ir graži skalikų veislės kalaitė traukia susižavėjimo kupinus žvilgsnius. Jis kuria didžiulę skulptūrinę grupę, vaizduojančią pas liūtus įmestus krikščionis, iš čia pavadinimas: „Ad leones!" Kūrinys atsitiktinai sužavi Amerikos bankininką, kuris nori jį tuojau pat nupirkti su viena sąlyga: turi būti pakeistos kai kurios detalės ir kūrinys pavadintas „Kapitalizacija". Skulptorius noriai sutinka ir keliais kalto smūgiais centrinę liūto figūrą paverčia seifu. Ši istorija – tai viena kandžiausių Norwido satyrų, padiktuota jo reakcijos į šiuolaikinio meno parodas Paryžiuje.

Išlikusi Norwido korespondencija, rūpestingai surinkta Zenono Miriamo Przesmyckio mūsų šimtmečio pradžioje, ne tik nušviečia jo meninę kūrybą, bet, sudėta į krūvą, sudaro savotišką filosofinį dienoraštį. Jo įvykių vertinimo tikslumą ir ypač jo skeptišką požiūrį į lenkų mentalitetą, kurį laikė esant išugdytą politinės priespaudos, patvirtino tolesnė istorijos raida, ir dabar jo mintys skamba jaudinamai šiuolaikiškai.

Aktyvus Norwido istorizmas, nenoras užsiimti grynai taikomąja poezija ir tuo pat metu „meno menui" atsisakymas nulėmė jo literatūrinės kūrybos specifiką – kūrybos, kuri apmąsto istoriją bei meną ir tikriausiai todėl yra grynai lenkiška. Jo apmąstymai apie darbą įkvėpė vieną originaliausių dvidešimtojo amžiaus lenkų filosofų Stanisławą Brzozowskį. Pastebėkime taip pat, kad Norwidas žymi perėjimą nuo rašytojo ar menininko kaip grynai dvasinės būtybės supratimo prie požiūrio į jį kaip į kvalifikuotą meistrą, kurio darbą visuomenė turėtų atlyginti. Tad Norwidas lenkų literatūroje paliko pėdsaką ir kaip poetas, ir kaip filosofas; tačiau, kaip vienas mūsų amžininkų, Mieczysławas Jastrunas, teisingai pastebi Norwido *Poezijos rinktinės* (*Wiersze wybrane*, Varšuva, 1949) įvade:

> Sakoma, jog Norwidas pirmiausia yra filosofas. Netiesa. Norwidas pirmiausia yra menininkas, tačiau toks menininkas, kuriam įdomiausia medžiaga yra mintis, apmąstymai ir žmonijos kultūrinė patirtis.

Arba, norint tai išreikšti dar kitaip, galima pasitelkti iškilaus literatūros kritiko Kazimierzo Wykos žodžius: „Natūralus poetinis pasaulis Norwidui yra objektyvusis kultūros pasaulis."

AŠTUNTAS SKYRIUS

Pozityvizmas

Istorinės žinios

1863 metų sukilimas Lenkijoje įtempė Rusijos santykius su Anglija bei Prancūzija. Tačiau šių valstybių intervencija apsiribojo diplomatinėmis notomis, palaikiusiomis tuščias lenkų viltis ir įsiutinusiomis carinę vyriausybę. Šį įvykį entuziastingai sutiko revoliucionieriai tiek Vakarų Europoje, tiek Rusijoje. Prie lenkų partizanų būrių prisijungė italų (Garibaldi) savanoriai, prancūzai, vengrai, vokiečiai, serbai ir čekai, taip pat lenkų pusėje kovojo keli šimtai rusų kareivių bei karininkų. Jaunas rusų intelektualas Andrejus Potebnia atvyko į Lenkiją iš Londono ir viename mūšių atidavė gyvybę. Marxas ir Engelsas sveikino sukilimą, skelbdami jį naujos revoliucijų epochos pradžia. Londono darbininkų sušauktame susirinkime solidarumui su lenkais išreikšti buvo įkurtas Pirmasis Socialistų Internacionalas. Tačiau neigiami sukilimo padariniai pirmiausia pajusti Rusijoje. Diplomatinis Vakarų valstybių įsikišimas supykdė rusų inteligentiją ir nulėmė liberalų įtakos sumažėjimą. Šovinizmas pasirodė esąs pakankamai stiprus, kad įveiktų kiekvieną, kuris drįso palaikyti lenkus; tokiems žmonėms kaip Gercenas buvo klijuojamos „išdavikų“ ir „Vakarų agentų“ etiketės. Lenkų sukilimas iš tikrųjų nulėmė Gerceno įtakos, kuri slapta skverbėsi į Rusiją su jo Londone leidžiamu laikraščiu *Kolokol*, pabaigą. Dešinieji rusų panslavistai pasijuto atsidūrę keblioje padėtyje. Kreipdamiesi į čekus ir pietinius slavus, jie visada teigė, jog Rusija yra visų slavų globėja, bet maištas Lenkijoje akivaizdžiai tai neigė. Tad savo raštuose panslavistams teko užsiimti savotiška intelektualine ekvilibristika, idant

įtikintų tiek pačius save, tiek savo brolius slavus už Rusijos ribų. Pasak jų, Lenkija tapo slavų šeimos išdavike, kadangi ji „susivakarietino" ir „lotynizavosi". Jurijus Samarinas rašė: „Lenkija – tai aštrus pleištas, kurį romanai įvarė į pačią slavų pasaulio širdį, siekdami suskaldyti jį į gabalus." Jis paruošė detalią programą, kaip elgtis su Lenkija. Joje išskyrė tris „lenkų klausimo" elementus: lenkų liaudį kaip tautinę idėją, lenkų valstybę kaip politinę idėją ir „polonizmą" kaip kultūrinę idėją. Lenkų stiprybę jis suvokė kaip šių elementų susiliejimą ir patarė Rusijai juos atskirti. Gal ir neverta neigti lenkų teisės į tautinį gyvenimą, bet negalima toleruoti atskiros lenkų valstybės, o svetimą slaviškai dvasiai, lotynų kultūros suformuotą „polonizmą" derėtų sunaikinti. Panslavistai – Samarinas, Aksakovas, Pogodinas – vėliau atskyrė du „polonizmo" komponentus: „liaudį" ir „aukštuomenę". Tikrieji slavai Lenkijoje jiems buvo valstiečiai, o „aukštuomenę", susidedančią iš bajorų, dvasininkų, vakarietiškai nusiteikusios inteligentijos ir viduriniosios miestiečių klasės, reikėjo sunaikinti bet kokiomis priemonėmis kaip patį tikriausią priešą. Didelę panslavistų programos dalį galiausiai priėmė carinė vyriausybė. Į valstiečius buvo žiūrima palankiai, jiems dalijama žemė (sekant lenkų sukilėlių vyriausybės paskelbta programa), o kitoms klasėms taikomos pačios žiauriausios priemonės – masinės deportacijos, nepakeliami mokesčiai dvarams, įtariamų palankumu sukilimui ar dalyvavus jame asmenų turto konfiskavimai. Visos Lenkijos Karalystės turėtos autonomijos liekanos buvo panaikintos; jai net suteiktas naujas pavadinimas, skirtas oficialiai vartoti: „Pavyslio kraštas" (*Privislinskij kraj*). Į visas mokyklas buvo priverstinai įvesta rusų kalba, o vaikai, kalbantys tarpusavyje lenkiškai, baudžiami. Dideli mokesčiai ir prisitaikymo prie samdomo darbo sistemos sunkumai (neišvengiami, nes valstiečiai buvo atleisti nuo lažo) sužlugdė daugybę bajorų ūkių. Dėl to prasidėjo didžiulė migracija iš kaimų į miestus. Bajorų palikuonys visuomenėje užimdavo naujas vietas, tapdami miesto inteligentijos dalimi ar paprastais darbininkais. Į lenkų proletariato gretas įsiliejo labai daug smulkiųjų bajorų, ir tie žmonės dažnai tapdavo darbininkų judėjimo vadais. Laikotarpį po sukilimo galima palyginti su atstatymo epocha po Amerikos pilietinio karo. Lenkija palengva virto kapitalistine

šalimi. Jos geležinkelių sistema antrojoje devynioliktojo šimtmečio pusėje tapo tankiausia visoje Rusijos imperijoje. Tačiau kartu labai pablogėjo kelių ir laivybai tinkamų upių būklė. 1870–1880 metais staigiai išaugo pramonės produkcija. Didžiulės kaimyninės Rusijos rinkos galimybės traukė užsienio, daugiausia vokiečių ir prancūzų, kapitalo investicijas. Medvilnės audinių pramonė beregint išaugino industrinį Lodzės miestą. Žirardove klestėjo prancūzams priklausantys linų tekstilės fabrikai. Šiaurrytiniame Silezijos kampe (tada priklausiusiame Rusijos imperijai) buvo kasama anglis, vystėsi metalurgija. Tačiau šis staigus augimas reiškė nežmonišką vietinių darbininkų išnaudojimą: darbo diena tęsėsi 11–13 valandų, kai kada net iki 15 valandų; nepilnamečiams – 8 valandas.

Pozityvistai

Nesėkmingas sukilimas nulėmė ne tik aristokratijos kaip klasės suirimą, bet ir daugeliu kitų atžvilgių nutraukė ryšius su praeitimi. Daugybė mirčių mūšiuose ar kartuvėse sukrėtė taip stipriai, jog visas kompleksas nuostatų, vadinamas „politiniu romantizmu", buvo negailestingai pervertintas. „Pozityvistais" pasivadinę Varšuvos jaunuoliai šį vardą nusižiūrėjo nuo prancūzų filosofo Auguste'o Comte'o įvesto termino „pozityvioji filosofija". Comte'o veikalai – tai turbūt devynioliktojo šimtmečio mokslo kulto viršūnė. Tačiau lenkų pozityvistai savo mąstymu mažiau įsiskolino Comte'ui negu anglų utilitaristams, visų pirma Herbertui Spenceriui ir Johnui Stuartui Milliui. Jie taip pat godžiai skaitė Charlesą Darwiną ir žavėjosi evoliucijos teorija. Pozityvistai tikėjo, kad jeigu vystosi gamta, tai panašūs dėsniai turėtų veikti visuomenėje; ir ši galinga analogijų tarp žmonių visuomenių ir biologinių organizmų ieškojimo tendencija paaiškina jų polinkį labiau pasikliauti organišku vystymusi negu revoliuciniais pokyčiais. Comte'o optimistinė filosofija iš tiesų buvo teorija apie neribotą buržuazijos progresą, paremta tikėjimu magiška industrinės revoliucijos teikiama palaima. Comte'as suskirstė visą žmonijos istoriją į tris nuoseklius laikotarpius: teologinį,

metafizinį ir mokslinį. Pasak jo, laiminga žmonija jau įžengė į mokslinį laikotarpį. Comte'as pasiskelbė mokslinės Bažnyčios, kuri pakeis visas ankstesnes religijas bei tikėjimus, įkūrėju. Lenkų pozityvistai galėjo laikyti savo mokytojais anglų utilitaristus, tačiau jų esminis optimizmas buvo grynai kontiškas. Tragiško likimo šalyje jie neigiamai žiūrėjo į tautos praeitį, kurioje nesėkmes vijo nesėkmės. Negalėdami skelbti jokių politinių siekių, jie turėjo sudėti visas viltis į mokslą ir ekonominį progresą. Dėl griežtos cenzūros jiems teko reikšti savo idėjas literatūros kritikoje, pasitelkiant ištisą aliuzijų sistemą, naudojantis literatūros kūriniais kaip pretekstu svarstyti platesnius klausimus. Pozityvizmo banga prasidėjo 1868–1873 metais, o tai, ką galima būtų pavadinti „ideologine pozityvizmo faze", tęsėsi iki 1881-ųjų. Kelia susižavėjimą viena su kita polemizuojančių periodikos publikacijų kiekybė bei kokybė ir mokslinių bei literatūrinių veikalų vertimų skaičius. Radikaliausiojo pozityvistų sparno organai – *Przegląd tygodniowy* (*Savaitės apžvalga*) ir *Prawda* (*Tiesa*) – skelbė nuomonę, kad visos revoliucinės svajonės turi būti atmestos, nes vienõs ar kitos tautos vertė matuojama ne jos nepriklausomumu, o indėliu į ekonomiką ir kultūrą. Tad pagrindinė piliečio pareiga yra plėtoti pramonę, prekybą ir puoselėti švietimą. Pozityvistai iškėlė „organiško darbo" ir „pagrindų kūrimo" šūkius. Laikydami visuomenę organizmu, panašiu į gyvulio organizmą, jie akcentavo harmoningą visų jo sudedamųjų dalių sąveiką. Tad, nepaisant intencijų, siekiantys praturtėti individai galiausiai stiprina organizmą. Pasak pozityvistų, pasenusi Lenkijos feodalinė mąstysena, paveldėta iš lenkų bajorijos, kliudė jai tapti šiuolaikine kapitalistine šalimi. Jų publicistiką smelkė stipri moralistinė srovė; jie užsipuolė obskurantizmą, klerikalizmą, klasinius skirtumus ir gynė lygias pažemintųjų teises – ne tik valstiečių, bet ir žydų bei moterų. Šios naujos srovės sekėjai didele dalimi paveldėjo aštuonioliktojo šimtmečio lenkų racionalizmo idėjas; kaip ir jų pirmtakai, jie sudarė raštingumo plėtimo bei mokslo populiarinimo programą, tikėdami, kad žinojimas automatiškai pakels moralinį masių lygį. Tai buvo iš tiesų didžiulis uždavinys, jeigu prisiminsime, jog dėl pradinių mokyklų trūkumo neraštingumas Lenkijoje siekė 90 procentų (vargu ar bent kiek galėjo paguosti tai, kad Rusijoje

būta 94 procentų). Į lenkų praeitį pozityvistai žvelgė kritiškai, aiškindami senosios Respublikos žlugimą tokia miela lenkų didikams anarchija. Ši nuostata ryškiai prieštaravo romantiniam požiūriui, laikiusiam Lenkiją nekalta klastingų kaimynių auka. Romantinė literatūra buvo pervertinama griežtai, nors pozityvistai tebelaikė dideliais poetais Mickevičių, Słowackį, Krasińskį. Savo pyktį daugiausia jie nukreipė į antrąją romantizmo bangą, ypač į mesianistinių idėjų kvaitulį. Poezija apskritai buvo skaudama vieta, nes ji dažnai nekreipė dėmesio į logiką. Pozityvistams pirmieji romantikai buvo dideli poetai, nepaisant to, kad kartais nesuvokiami, o jų sekėjai, atrodo, norėjo nesuvokiamumą paversti principu. Tad literatūra turėjo tapti tam tikra pažinimo, žemesnio už mokslinį, atmaina, ir pozityvistai atvirai kėlė literatūrai utilitarinius tikslus. Menas privalėjo vaizdžiai, gyvai iliustruoti mokslinio proto atrastas tiesas. Poeziją buvo galima toleruoti tik jeigu ji aiški, suprantama, logiškai pateisinama ir turi švietėjišką vertę. Kai kurie pozityvistai net buvo linkę laikyti poeziją naudinga korektyva: jai nešlovinant iškilių dalykų, utilitarizmas grėsė išsigimti į siaurą egoizmą. Vis dėlto jie rinkosi romaną – literatūros žanrą, geriausiai atitinkantį rašytojo-piliečio poreikius ir galintį tiksliausiai perteikti pramonės ir technologijos didybę. Tačiau istorinius žanrus atmetė. Viena iškiliausių to meto rašytojų Eliza Orzeszkowa paaiškino kodėl: „Netobulai parašytas istorinis romanas ne tik nenaudingas, bet žalingas, kadangi leidžia neparuoštiems protams klaidingai įsivaizduoti dalykus, kurių šimtąkart geriau nežinoti, negu žinoti klaidingai." Romanas turėjo vaizduoti ne kilmingųjų ir aristokratų, o naujosios viduriniosios klasės ir paprastų žmonių gyvenimą. Jame reikia rašyti, vėl cituojant Orzeszkową, apie „miestietį, bankininką, fabriko savininką, komersantą, pilkus surdutus, frakus, cilindrus, mašinas, skalpelius, lokomotyvus". Ugdydamas geresnį skaitytojo visuomenės dėsnių supratimą, romanas tarnautų Mokslui. Personažų likimai neturėtų priklausyti, kaip romantizmo literatūroje, nuo aklo atsitiktinumo ar antžmogiškų jėgų įsikišimo, nes bet koks bejėgiškumo likimo akivaizdoje pajautimas gali sugriauti skaitytojo pasitikėjimą savimi. Romanas privalo būti realistinis ir turėti „idėją" (skaityk: „tendenciją"), tačiau meniškai sulydytą su forma.

Šiandien nesunku pastebėti vidinius tokių išankstinių sąlygų prieštaravimus, tačiau pozityvistams „tiesa" sutapo su harmoningo žmonijos žengimo į progresą atskleidimu; todėl teoriškai negalėjo būti prieštaravimo tarp tendencijos ir realistinio meno. Akivaizdu, jog literatūra, nostalgiškai besižvalgiusi atgal į feodalinę Lenkiją, neatitiko pozityvistų skonio. Aleksandro Fredro pjesės ir Józefo Korzeniowskio romanai buvo vertinami už jų blaivų požiūrį į tikrovę. Į rusų literatūrą, kadangi carinė vyriausybė ją primetė kaip jaunimo rusifikavimo priemonę, tuo metu žiūrėta priešiškai. Žvalgymusi į Vakarus pozityvistai nesiskyrė nuo lenkų visuomenės daugumos. Iš Vakarų rašytojų jie ypač vertino Dickensą, Marką Twainą ir Alphonse'ą Daudet. Nors apie Émile'o Zola romanus nemažai diskutuota, jų brutalumas laikytas nepriimtinu.

Pozityvistai, liberalios ideologijos, paremtos tikėjimu, kad laisvas verslas pramonėje, prekyboje ir žemės ūkyje yra nenutrūkstamo, harmoningo proceso garantija, šalininkai, visaip stengėsi raminti save, stebėdami kovos dėl pinigų augančioje kapitalistinėje visuomenėje įnirtingumą. Tačiau pamažu jie darėsi vis skeptiškesni ir pesimistiškesni, ypač po 1881 metų. Devintajame dešimtmetyje socialiniai konfliktai taip paaštrėjo, jog naujos pogrindinės socialistinės partijos pradėjo kurti savo revoliucines programas. Kaip tik tada įsikūrė pirmoji marksistinė organizacija „Proletariatas". Iš socialistinio judėjimo 1892 metais užgimė Lenkijos socialistų partija (PPS), o 1893-iaisiais – jos varžovė Lenkijos Karalystės socialdemokratų partija (SDKP), kuri vėliau (1900) pavirto į Lenkijos Karalystės ir Lietuvos socialdemokratų partiją (SDKPiL). Šių dviejų partijų priešiškumas kilo iš nesutarimo tautinės nepriklausomybės klausimu. Jei PPS bandė derinti kovą už socializmą su kova už tautinį išsilaisvinimą, SDKP, ištikima principui, kad „proletarai neturi tėvynės", pasisakė už revoliuciją visoje Rusijos imperijoje, tikėdami, kad revoliucijos pergalė automatiškai išspręs visus tautinius konfliktus. Dvidešimtajame amžiuje PPS buvo lemta pavirsti parlamentine socialistų partija, o iš SDKPiL ir kairiojo PPS sparno gimė Lenkijos komunistų partija. Pozityvistai iš principo buvo nusistatę prieš revoliucijas, ir paradoksaliai kai kurie jų dėl opozicijos socialistams suartėjo su dešiniosiomis politinėmis partijomis,

ypač su tautiniais demokratais (ND), kurių programa teigė tam tikrą *modus vivendi* [laikiną sambūvį – *vert.*] su carine Rusija, kurią jie laikė laisvo verslo sistemos globėja. Tai paradakosalu todėl, kad pozityvistų jokiu būdu nepavadinsi „buržuazijos interesų" skelbėjais. Pažangieji moralistai, šie vargšų užtarėjai, savo keblia padėtimi greičiau atskleidė moralistinei pozicijai būdingą gerbtiną silpnumą.

Aleksander Świętochowski (1849–1938)

Pats iškiliausias kovotojas pozityvistų gretose buvo žmogus, produktyvumu priartėjęs prie Józefo Ignaco Kraszewskio. Aleksandras Świętochowskis, visų pirma publicistas, taip pat rašė romanus ir dramas. Kaip beveik visi pozityvizmo atstovai, jis buvo Vyriausiosios mokyklos (*Szkoła Główna*) absolventas. Šiuo pavadinimu veikė 1862 metais vėl atsidaręs Varšuvos universitetas, kol 1869-aisiais carinė valdžia jį uždarė ir pavertė rusakalbiu universitetu. Šis šviesus žmogus, aštrus, net įnirtingas polemistas su konservatoriais, priešininkų kaltinamas išdidumu ir puikybe, leido laikraštį *Prawda*, pasirašinėdamas savo straipsnius „Tiesos atstovas". Świętochowskis visas viltis dėjo į švietimą: „Visos didžiosios problemos, slypinčios žmonijos įsčiose, gali būti išspręstos vien per mokyklą, be to, mokyklą, turinčią prievartos teisę." Jis nebuvo entuziastingai nusiteikęs kapitalizmo atžvilgiu: „Kapitalizmui šiandien nešviečia nė vienas vilties spindulėlis sugrįžti į turėtą savivalę. Tai žvėris, kuris dar gali trypti žmones, bet kuriam laikas uždeda vis naujus apynasrius." Tačiau, nepaisant visko, jis priimtinesnis už socializmą, kuris nuvestų į visuotinę vergovę: „Kiekvienas būtų priverstas paklusti primestoms veiksmo ir mąstymo normoms, atmesti nuosavus planus, palikti savo kelius. Vieninteliu individo savitumo matu taptų sugebėjimas geriau ar blogiau vykdyti visuomenės valią, o vienintele išlikusia laisve – teisė į fizinį darbą ir jo vaisių vartojimą." Polemizuodamas su konservatyviąja Rusijos spauda, kaltinusia lenkus revoliuciniais polinkiais, jis rašė:

Jeigu vis dėlto mes prisidėjome puoselėjant rusiškąjį nihilizmą, kyla klausimas, kas mums tą socialistinį kūdikį pametė. Pastaruoju metu – apie tai sužinojome tik iš Peterburgo laikraščių – būrelis mūsų jaunimo, išauklėto rusų institucijų, įsivėlė į revoliucinės evangelijos propagandą ir savo karjerą baigė artimesnėse ar tolimesnėse Sibiro gubernijose. Tuo tarpu lenkiškų institucijų, pavyzdžiui, Vyriausiosios mokyklos, auklėtiniai [...] nepateikė socializmui nė vieno kovotojo.

Norint atskleisti Świętochowskio politines pažiūras, labiausiai tiktų vėl pacituoti jo žodžius, parašytus 1883 metais:

Dvi šmėklos stingdo Europos kraują, paralyžiuoja jos darbą ir atima užtikrinto rytojaus viltį. Viena – milžiniška politinių sąjungų sistema, neaiškiais tikslais sukurta Bismarcko, kita – tokia pat milžiniška ir tokia pat paslaptinga socialistinių sąjungų sistema, sumanyta Marxo, – štai dvi minos po pasaulio pamatais, grasinančios susprogti ir keliančios baimę.

Nors pačių radikaliausių pozityvistų laikomas vadu, Świętochowskis liko vienišas žmogus, iš kritiško nuotolio žvelgiantis į politinius reikalus. Gyvenimo pabaigoje, kovodamas prieš socializmą, jis bendradarbiavo su Tautinių demokratų partija, tačiau jos nacionalizmas bei rasizmas buvo jam svetimi, ir tautiniai demokratai niekada jo nelaikė vienu „savųjų". Kaip rašytojas, jis negali būti labai aukštai vertinamas. Net savo laikais jis atrodė esąs per didelis galvočius; jo dramos, pavyzdžiui, – tai viso labo tik šaltos bengališkos dialogų ugnys. Vienas svarbiausių jo veikalų – dvitomė *Lenkijos valstiečių istorija* (*Historia chłopów polskich*, 1925–1928).

Piotr Chmielowski (1848–1904)

Pozityvistams būdingas mokslo šlovinimas nebuvo vien tik tušti žodžiai. Iškiliausias jų stovyklos literatūros kritikas Piotras Chmielowskis, Vyriausiosios mokyklos auklėtinis, ir šiandien mums lieka įspūdingas milžiniškos erudicijos, darbštumo ir intelektualinio padorumo pavyzdys. Profesionalus literatūros istorikas, daugelio tomų šioje srityje autorius, jis leido literatūros kritikai skirtus laikraščius ir buvo labai vertinamas skirtingos politinės orientacijos žmonių. Jis atsisakė Varšuvos universiteto katedros, kadangi reikalauta dėstyti rusiškai. Vėliau, tapęs Lvovo universiteto profesoriumi austrų okupuotoje Lenkijos dalyje, toliau grūmėsi su sunkumais; būdamas laisvamanis, universitetiniuose sluoksniuose prisidarė daug priešų. Propaguodamas „mokslinį literatūros tyrinėjimą", Chmielowskis sekė Hippolite'o Taine'o, pagrindinės figūros to meto Europos literatūros kritikoje, pėdomis. Racionalistas, arba, jei kam labiau patinka, racionalusis moralistas, Chmielowskis tikėjo, kad literatūros tikslas – išlaisvinti žmogaus mąstymą ir paruošti individą akistatai su pasauliu. Ji taip pat privalanti padėti išsiugdyti stiprų charakterį ir parengti asmenybę naudingam darbui – atsidavus tarnauti visuomenės gerovei. Kaip ir Świętochowskis, nuo devintojo

dešimtmečio pradžios smerkęs revoliucinį socializmą, Chmielowskis paskutiniajame to amžiaus dešimtmetyje paskelbė karą „dekadentizmui" – pradėjusiai įsigalėti lenkų literatūroje srovei. Visas tas skundų bei neapykantos visuomenei šūksnių raizginys, puolusių angelų paradas, šokiravo Chmielowskį kaip ir kitus pozityvistus. Kito literatūros kritiko Stanisławo Brzozowskio, priklausiusio ateinančiai antipozityvistų kartai, žodžiais tariant: „Kai jaunimas šaukdavo: ‚Mes nebegalime gyventi!', Chmielowskis atsakydavo: ‚Tai pakeiskite savo mąstymo būdą'." Tačiau niekas jam neišreiškė didesnės pagarbos už Brzozowskį:

> Literatūra neteikė jam estetinių malonumų: buvo tiesiog pareiga. Ir tą pareigą jis vykdė su uoliu atkaklumu. Kartais atrodo, kad jis buvo tarytum statybininkas, kuriam tenka tirti ir nustatyti blokų, iš kurių bus pastatytas lenkų kultūros pastatas, atsparumą. Vieną po kito jis ėmė juos ir bandė savo kirtikliu, dirbo be atokvėpio, nesižvalgydamas ir nepastebėdamas, kad tai, kieno stiprumą jis bando, yra ne lygi plyta, o bareljefas, ne kolona, turinti paremti skliautą, o skulptūra.

Arba dar: „Tam, ką literatūroje mėgo, jis atsidavęs tarnavo nuoširdžiu ir atkakliu triūsu, o ne žodžiais ir poza."

Włodzimierz Spasowicz (1829–1906)

Būtų neteisinga nepaminėti Włodzimierzo Spasowicziaus, vertingo pozityvistų sąjungininko ir žmogaus, kurio veikla tam tikru mastu atsvėrė abipusį lenkų bei rusų priešiškumą. Gavęs teisininko išsilavinimą, jis visam laikui apsigyveno Rusijoje, kur pelnė talentingo oratoriaus ir vieno geriausių advokatų vardą (jo karikatūrą Dostojevskis pavaizdavo *Broliuose Karamazovuose*). Spasowiczius taip pat daug rašė – tiek lenkiškai, tiek rusiškai – gana sėkmingai užsipuldamas mesianistinės pasaulėžiūros liekanas. Šis blaivus literatūros kritikas ir politikas liberalas apgailestavo dėl katastrofiškų 1863 metų sukilimo padarinių pačioje Rusijoje, kur labai susilpnėjo pažangiųjų jėgų stovykla. Rusijoje kaltinamas už tai, kad buvo jai svetimas ir širdyje demokratas, o lenkus erzindamas bendradarbiavimo su Rusija programa, jis vis dėlto sugebėjo laikytis savo linijos. Literatūros kritikos straipsniuose jis karšė tuos autorius, kurių mąstymas pasižymėjo bet kokiu schematiškumu; pavyzdžiui, jis ėmėsi Wincento Polio poezijos ir savo analizėje supeikė visą jo mąstymo sistemą, kėlusią nostalgiją senosios bajorijos dorybėms ir ydoms. Sunkiai suklasifikuojamas

Spasowiczius kai kuriais atžvilgiais buvo artimesnis Krokuvos mokyklos istorikams, o jo politinis liberalizmas siejo jį su Varšuvos pozityvistais.

Krokuvos mokykla

Krokuvos miestas universiteto ir gana liberalios austrų valdžios dėka buvo tikras lenkų tradicijos puoselėtojas. Po 1866 metų, kai Austrija suteikė autonomiją savo lenkiškosioms provincijoms, Krokuvos kaip idėjų židinio reikšmė išaugo. Rusijos kontroliuojamoje Lenkijos dalyje antiromantinę reviziją vykdė pozityvistai, smarkiai persiėmę gamtamoksline disciplina, o Krokuvoje reakcija prieš romantizmą kilo iš mokslininkų humanitarų, ypač istorikų. Būdami užkietėję konservatoriai, skelbiantys ištikimybę Habsburgų dinastijai, jie vienas kitą sekusius maištus, užtraukusius šaliai virtines nelaimių, laikė tipiško revoliucingų fanatikų neatsakingumo pavyzdžiu. Šie išsilavinę, puikūs rašytojai skrupulingai tyrinėjo Lenkijos istoriją ir savo teiginius grindė kruopščia moksline analize. Jie atsekė tolimoje praeityje glūdinčias senosios Respublikos žlugimo priežastis. Pasak jų, visas blogis kilo iš silpnos Lenkijos karaliaus valdžios ir bajorų parlamentinės sistemos pagimdytos politinės anarchijos. Prie šių blogybių kai kurie istorikai pridurdavo religinę toleranciją. Spaudoje sukėlę triukšmą kolektyviai rašyta skiltimi *Stančiko aplankas* (*Teka Stańczyka*), – aliuzija į šešioliktojo amžiaus juokdarį, – jie buvo vadinami „stančikais" arba klounais, šventų tautinių jausmų niekintojais. Jie nedviprasmiškai pasmerkė 1863 metų sukilimą ir absoliučiai priešinosi bet kokiam vadovų ieškojimui tarp lenkų emigrantų Paryžiuje ir bet kokiam vilčių dėl galimos Vakarų valstybių paramos puoselėjimui. Kaip politikai, jie skelbė Konservatorių partijos, kurią rėmė turtingi žemvaldžiai ir kuri siuntė savo atstovus į parlamentą Vienoje, pažiūras. Krokuvos mokyklos vadovai buvo Józefas Szujskis (1835–1883), Jogailos universiteto profesorius nuo 1869 metų ir Krokuvos mokslų akademijos generalinis sekretorius, daugelio vertingų studijų autorius, ir Michałas Bobrzyńskis (1849–1935), teisės

profesorius ir kurį laiką Galicijos valdytojas. Bobrzyńskio *Lenkijos istorija* (1879) turbūt net šiandieną lieka geriausia knyga šia tema, nepaisant jos aiškiai juntamo šališkumo.

Natūralizmas

Natūralizmo terminas literatūrai pirmiausia pritaikytas Prancūzijoje; tai buvo biologijos mokslų sureikšminimo padarinys. Natūralistinė technika rėmėsi detaliu išoriniu žmogiškųjų būtybių stebėjimu, kadangi manyta, kad žmogaus elgseną nulemia elementarieji instinktai ir todėl ji nesiskiria nuo kitų gyvulių. Devintajame dešimtmetyje lenkų rašytojai pradėjo kurti romano teoriją ir nukreipė dėmesį į prancūzų romanistą Émile'į Zola, kuris savo esė *Le roman expérimental* (1880) išdėstė „mokslinio romano" principus ir pavadino šį žanrą objektyviu „gyvenimo veidrodžiu". Zola Lenkijoje puolė konservatyvioji („senoji") spauda, kurios argumentai, kvestionuojantys jo nekritišką gamtos mokslų šlovinimą, buvo ganėtinai pamatuoti. Pozityvistai („jaunoji" spauda) domėjosi Zola teorijomis, tačiau, kaip jau minėjome, niekada nepritarė jo kraštutinėms nuostatoms. Bolesławas Prusas, iškiliausias to laikotarpio romanistas, laikė Zola romanus būdingais aniems laikams:

> ...ankstesnė poezija ir estetika atitiko tik pasiturinčiai gyvenančių žmonių skonį; [...] šiandieną į poezijos ir pasaulio sceną ateina gana prastai gyvenančių žmonių sluoksnis, kurių daliai dar daug ko trūksta, bent jau estetinių reikalavimų požiūriu.

Tai, kas dažnai buvo vadinama „nepadoria" prancūzų literatūra, susilaukė tokio gana palankaus, gal net šiek tiek atlaidaus Pruso vertinimo:

> Temas, kaip paprastai, jai teikia gyvenimas, o kalbą – liaudies klasės, kurios garbiosios publikos paslaugoms visada turi paruoštą bjaurių posakių, vartojamų savo patogumui, atsargą.
>
> Tokia maniera parašytos knygos kiekvienoje epochoje laikomos naujiena – iš karto pridurkime – jaunimui ir gerai išauklėtiems žmonėms. Vis dėlto ne todėl, kad aukštuomenės ar miestiečių salonuose trūktų panašių temų ar nepasitaikytų su tokiais dalykais susijusių veiksmų, o todėl, kad brandesnės visuomenės klasės pastebėjo, jog gyvenimo patogumui ir

malonumui reikalingas ne tik muilas, šukos bei dantų šepetukas, bet ir kai kurių klausimų nutylėjimas.

Lenkų prozos teoretikus labiau žavėjo Gustave'o Flaubert'o negu Zola meistriškumas. Antonis Sygietyńskis, pavyzdžiui, į Flaubert'ą siūlė lygiuotis romanistams, kurie linkę kurti savo personažus remdamiesi atidžiais žmonių charakterių bei aistrų stebėjimais, neiškeliant jų naudingos ar žalingos įtakos visuomenei; kurie siekia, kitais žodžiais kalbant, sukurti grynai objektyvią studiją, gyvenimo „veidrodį".

Nors natūralistinių polinkių pastebime kai kurių lenkų rašytojų kūryboje pačioje devynioliktojo šimtmečio pabaigoje, romanui kaip bešališkai ir beaistrei studijai nepavyko išsikovoti iškilesnės vietos. Buvo jaučiama, jog natūralizmas gerai tiko „klestinčiai ir laimingai Prancūzijai", tačiau ne tautai, kurios pačiai egzistencijai grėsė pavojus. Negana to, dar du faktoriai silpnino natūralistinio požiūrio įtaką: pirmasis – tai „dekadentizmo" ir naujo subjektyvaus meno plitimas; antrasis – revoliucinio socialistinio judėjimo siekiai. Tad Zola atmainos natūralizmas teturėjo kelis atstovus lenkų literatūroje.

Bolesław Prus (1845–1912)

Neabejotinai pats reikšmingiausias to laikotarpio romanistas buvo Bolesławas Prusas (literatūrinis Aleksandro Głowackio slapyvardis). Jis gimė 1845 metais Liublino rajone, smulkaus dvaro tarnautojo šeimoje. Kaip ir daugelis Lenkijoje, jo tėvas gyveno vien tik iš algos, nors buvo bajorų kilmės. Pruso vardas, žymintis giminės herbą, vėliau tapo jo sūnaus slapyvardžiu. Anksti tapusio našlaičiu ir užauginto giminaičių Pruso vaikystė nebuvo laiminga. Jis mokėsi mokykloje, kai įsiliepsnojo 1863 metų sukilimas, ir kartu su savo draugais įstojo į partizanų būrį. Apie šį jo gyvenimo laikotarpį žinoma nedaug, kadangi rašytojas nemėgo apie tai pasakoti, greičiausiai dėl aštraus jo pareigos jausmo ir asmeninių įsitikinimų konflikto. Sužeistas mūšyje, jis praleido keletą mėnesių ligoninėje, o vėliau kalėjime, iš kurio jį galų gale paleido dėl nepilnametystės (giminaičiai greičiausiai bus sufalsifikavę jo gimimo

liudijimą). Dėl šios patirties Prusas anksti subrendo, tačiau taip ir liko intravertas, mėgstąs slapstytis po kaukėmis. Aukštesniojoje mokykloje, į kurią sugrįžo po įkalinimo, jį laikė sąmojingu ir net juokdariu. Jis daugiausia domėjosi mokslu ir pusiau rimtai ketino studijuoti viename didžiųjų Rusijos universitetų, tačiau paklausęs draugų patarimo užsirašė į Varšuvos vyriausiosios mokyklos matematikos ir fizikos mokslų skyrių. Mokslą čia supo garbinimo atmosfera; tačiau tuo metu besirutuliojančiai pozityvizmo ideologijai Prusas liko gana abejingas. Jo mokymasis Vyriausiojoje mokykloje greitai nutrūko pristigus lėšų. Iš dalies dėl finansinių priežasčių, iš dalies dėl to, kad rimtai pažiūrėjo į kvietimą inteligentijai tiesiogiai pažinti masių gyvenimą, jis kurį laiką dirbo metalurgijos fabrike Varšuvoje. Tačiau visą laisvalaikį skyrė savišvietai. Herberto Spencerio skaitymai padarė Prusui esminę įtaką; vėliau jis pavadino šį filosofą „devynioliktojo šimtmečio Aristoteliu". O pasiekęs brandos amžių, prisipažino: „Aš užaugau veikiamas evoliucinio Spencerio mokymo ir klausiau jo nuorodų, o ne idealistinės ar Comte'o filosofijos." Norint mokytis, jam reikėjo laiko ir pinigų, o darbas fabrike neteikė nei vieno, nei kito. Savo knygelėse jis rašė: „Norint studijuoti, reikia turėti kapitalą kaip galima didesnį ir naudoti jį kaip galima taupiau, idant kuo daugiau laiko ir jėgų liktų mokymuisi." Jis bandė mokyti privačiai, bet galiausiai surado tai, ko ieškojo, – pradėjo bendradarbiauti humoristiniuose laikraščiuose, rašyti eiles ir prozą. Publika jį pamėgo, nors pats autorius laikė šį užsiėmimą pralaimėjimu. Jis rašė: „Geras humoras – tai tarsi dagys, kuris mėgsta augti ant griuvėsių. Jis žeidžia subtilią burną, bet teikia džiaugsmo asilams." Prusas įgijo dviprasmišką literatūros juokdario padėtį; ir vėliau, kai pradėjo rašyti romanus, skaitytojams tai pasirodė kažkaip neįprasta. Matematinis protas, tikslumo ir nuodugnumo pomėgis skatino Prusą gana rimtai traktuoti savo humoristinę veiklą. Medžiagai rinkti jis turėjo septynias knygeles: pirmąją – faktams; antrąją – faktų santykiams; trečiąją – bendroms pastaboms; ketvirtąją – sąmojams; penktąją – moksliniams faktams ir pažiūroms; šeštąją – stebėjimams ir jų metodams; septintąją – istoriniams užrašams. Ši medžiaga pamažu skatino jį stebėti visuomenę apskritai. Jis peržengė siauras, humoro žurnalų nužymėtas ribas ir pradėjo

skelbti neilgus rašinius įvairiomis temomis. Šios *Savaitinės kronikos* (*Kroniki tygodniowe*), kaip pats Prusas vadino savo straipsnius, buvo spausdinamos įvairiuose Varšuvos laikraščiuose maždaug keturiasdešimt metų, išgarsindamos jų autorių ir apčiuopiamai paveikdamos progresyviąją lenkų inteligentiją. Šis žanras gimė Prancūzijoje; vadinamosios *chroniques* daugiausia aprašinėjo Paryžiaus papročius, teatrines paskalas, skandalus, artistų gyvenimą ir pan., pateikdamos visa tai su *esprit*, sąmoju ir aštriu humoru. Lenkų *kronika*, be to, perėmė dar kai kuriuos „gavendos" (žr. septintą skyrių, p. 283) bruožus, pritaikytus naujoms aplinkybėms. Kadangi cenzūra neleido atvirai diskutuoti tam tikrais klausimais, kokiai nors smulkiai kasdieninio gyvenimo detalei tekdavo pabūti pretekstu iš užuominų bei aliuzijų audžiamam diskursui. Humoras Prusui tebuvo įrankis. Jo tikslas buvo kovoti ir šviesti. Jis lygino publiką su žuvimi, kurią galima pagauti tik juokelių jauku. Kitur jis prasitarė kiekvieną savaitę verdąs sriubą, kuri turėtų būti maistinga, tačiau kaip ir kiekvienas geras virėjas pridedąs prieskonių, šiuo atveju – humoro.

Pruso būta nuosaikaus žmogaus, jo negalima priskirti prie kovojančių Świętochowskio tipo pozityvistų. Iš tikrųjų jis priekaištavo jiems dėl prisirišimo prie teorijų bei žodžių ir nepakankamo tikrovės pažinimo. *Kronikų* pasisekimo priežastis – autentiškas Pruso humoras; publika jautė, kad už viso to, ką jis rašė, slėpėsi geraširdis, užjaučiantis žmogus, atlaidus net tiems, iš kurių šaipėsi, visada pasiruošęs užstoti vargšą, organiškai negalintis neapkęsti. Skaitytojus pavergė Prusui būdingas juoko ir sentimentų lydinys – šiek tiek melancholiška, skeptiška šypsena ir tikėjimas įgimtu žmogaus gerumu. Atspirties taškas jam dažniausiai būdavo nedidelis atsitikimas, pavyzdžiui, istorija apie Varšuvos apylinkėse žoles renkantį botaniką, apsuptą piktų, užmokesčio reikalaujančių valstiečių – pasak jų vaidingo samprotavimo, jei žolės turi jam vertę, tai jis privalo jiems mokėti. Siekdamas pagyvinti temą, Prusas naudodavosi daugeliu priemonių: aprašydavo žmonių tipus, regėtas sceneles, nugirstus pokalbius, įdėdavo savo paties eilėraštukų. *Savaitinės kronikos* lieka vertingas žinių apie kasdieninį Varšuvos, Pruso mylimo miesto, gyvenimą šaltinis. Kaip giliai *Kronikos* įsišaknijo pažangiosios inteligentijos protuose, rodo tai,

jog lygiai taip pat buvo pavadinta rubrika, 1918–1939 metais rašoma pažangos šauklio ir daugeliu atžvilgių visuomeninės Pruso filosofijos paveldėtojo, poeto Antonio Słonimskio.

Prusas artėjo prie grožinės literatūros palengva, tolydžio nusivildamas žurnalistikos paveikumu. Mokydamasis šio amato, jis iš lenkų autorių pirmiausia įsiskolino Józefui Ignacui Kraszewskiui, iš užsienio rašytojų – Charlesui Dickensui bei Markui Twainui. Prusas pradėjo nuo apsakymų, paprastai nukeldavo veiksmą į Varšuvos daugiabučius namus, tarp jų nuskurdusių gyventojų (kurių langai visada žvelgdavo į niūrų vidinį kiemą). Jo personažai paprastai gyvena ties bado riba: siuvėja iš „Balinės suknelės" („Sukienka balowa"); bedarbis mūrininkas iš „Palėpės gyventojo" („Lokator poddasza"); akla mergaitė iš „Rylos" („Katarynka"), kurios skurdas neleidžia jai padaryti operacijos; neturtingas tarnautojas iš „Liemenės" („Kamizelka"). Pastarasis apsakymas – tai Pruso užuojautos savo personažams pavyzdys. Jame pasakojama istorija apie liemenę, po savininko mirties parduotą sendaikčių supirkėjui. Kol šis nelaimėlis sirgo tuberkulioze, tegyveno viena mintimi: neliūdinti žmonos. Jis įtikinėjo ją, jog liemenė tapo jam per ankšta, o ji, tikėdamasi apgauti vyrą, savo ruožtu vis siaurindavo drabužį per siūles. Į turtinguosius Prusas žvelgia be jokio rūsčio. Namo savininkas, kuriam vargšė siuvėja skolinga pinigų, nelauktai pasirodo visai žmoniškas; palėpės savininkas, žydų rabinas, stengiasi padėti bedarbiui mūrininkui; pagyvenusį senbernį, muzikos mėgėją, iš pradžių erzina rylos garsai kieme, bet kai jis pastebi, kokį džiaugsmą jie teikia aklai mergaitei, ne tik sumoka kiemsargiui, kad šis sukviestų čia visus kaimyninius rylininkus, bet ir duoda pinigų aklos mergaitės operacijai. Apsakyme „Michałko" Prusas vaizduoja beraštį jauną valstietį, ką tik atvykusį į Varšuvą, šiek tiek panašų į Steinbecko herojus. Michalka be galo stiprus, sunkiai dirbantis ir toks naivus, kad pagal miesto papročius laikytinas tiesiog idiotu. Išgelbėjęs žmogų iš po griūvančios sienos statybos aikštelėje, jis dingsta minioje, nė nenutuokdamas apie jokį didvyriškumą.

Daugumą apsakymų Prusas parašė ankstyvuoju kūrybos laikotarpiu. Apie 1885 metus jis perėjo prie romano. Būdamas realistas, savo programą formulavo prieštaraudamas tiek „idealizmui" (skaityk: „romantizmui"), tiek natūralizmui, nors

Flaubert'as ir Zola, abu tuomet vadinti natūralistais, darė jam tam tikrą įtaką. „Literatūros tikslas, – jis rašė 1885 metais, – palaikyti ir skatinti dvasinį individo bei visuomenės vystymąsi. Taip tikslieji mokslai palaiko mąstymą, visuomenės mokslai – mąstymą ir valią, grožinė literatūra – mąstymą, jausmus ir valią, pastarąją bent jau netiesiogiai." Gana įdomią paralelę jis išvedė tarp literatūros ir mokslo: „Tokie personažai kaip Hamletas, Makbetas, Falstafas, Don Kichotas – tai tiek pat vertingi atradimai psichologijai, kaip ir planetų judėjimo dėsniai – astronomijai. Shakespeare'as ne mažiau vertingas už Keplerį."

Pirmasis iš trijų geriausių Pruso romanų *Forpostas* (*Placówka*) pasirodė 1886 metais. Tai lenkiško kaimo studija. Per pagrindinį herojų, valstietį, vardu Slimakas (tai reiškia „sraigė"), vaizduojamas vieno kaimo gyvenimas. Beveik visi kaimiečiai beraščiai. Čia nėra mokyklos, religija susideda daugiausia iš magijos: kai vienas jų atsitiktinai nusiperka paveikslą, vaizduojantį Ledą su gulbinu, valstiečiai meldžiasi jam, kaip anksčiau meldėsi dviem didikų, vietinės bažnyčios fundatorių, portretams. Tačiau šio gana neišvaizdaus, nuskurdusio ir sunkiai dirbančio kaimo neaplenkia visoje šalyje vykstančios permainos. Netoliese pradedamas statyti geležinkelis, o dvaro savininkai parduoda savo turtą naujakuriams vokiečiams, kurie pasidalija žemę į nedidelius ūkius. Čia Prusas perteikia tam tikrą mintį, kadangi jį itin papiktino Bismarcko politika. Vokiečių vyriausybė dalijo naujakuriams paskolas ir skatino keltis už sienos į Rusijos okupuotą Lenkiją. Vokiečiai buvo ekonomiškai stipresni ir geriau organizuoti už lenkų valstiečius, o lenkų žemvaldžiai, atrodo, netekdavo patriotiškos dvasios, kai tik pasirodydavo pinigai. Romane žemvaldžiai kalba daugiau prancūziškai nei lenkiškai ir nusprendžia keltis į miestą arba užsienin, užuot pasilikę nuobodžiame kaime. Siužetas sukasi apie nelaimių virtinę, kurios užgriūna Slimaką, šiam atsisakius parduoti savo žemės sklypą vokiečių naujakuriams, norintiems jame pastatyti vėjo malūną. Be galo užsispyręs Slimakas veikia ne dėl naudos – už siūlomus pinigus jis galėtų nusipirkti geresnį ūkį kur nors kitur. Taip elgtis jį skatina grynas inertiškumas ir jo tėvo bei senelio įdiegtas principas: jei valstietis praranda paveldėtą žemės sklypą, jį ištinka dar didesnės nelaimės – jis tampa padieniu darbininku. Pačiam Slimakui trūksta stiprios

valios, kokią turi jo žmona (ir čia Prusas pasirodo besąs geras lenkų kaimo stebėtojas). Jis abejoja. Tačiau jo žmona, nors ir gulėdama mirties patale, priverčia jį prisiekti, kad niekada neparduos žemės. Romanas toli gražu nepanašus į himną tariamam valstiečio gyvybingumui, o greičiau perteikia jo konservatyvumą. Tai vienintelis gynybos būdas prieš agresyvų pasaulį, svetimą tiek jam, tiek jo šaliai.

Šį niūrų paveikslą pagyvina Pruso humoro blyksniai ir šiluma. Vietinį kunigą, nors labiausiai besidomintį pietumis, išgertuvėmis ir medžioklėmis kaimyniniuose dvaruose, Pruso plunksna vaizduoja nevisiškai praradusį bet kokius išorinius gero krikščionio bruožus. Dvi žemiausios kaimo požiūriu būtybės pasirodo besančios giliai etiškos ir nesavanaudiškos. Pusprotis Slimako juodadarbis, atradęs pamestą kūdikį, parsineša į savo skurdų būstą ir juo rūpinasi. Keliaujantis žydas krommininkas, visiškas skurdžius, vienintelis ateina Slimakui į pagalbą po to, kai miršta jo žmona ir sudeginamas ūkis. Mintyse jis savęs neskiria nuo Slimako, kurio nelaimę jaučia kaip savo paties. Tad *Forpostas* skiriasi nuo natūralistų romanų, kuriuose gyvenimas suvedamas į aklą kovą už būvį, tuo, kad jame deramą vietą užima moralinės paskatos. Visa tai, nepaisant silpnųjų pusių, yra didelis realistinio, paslėptai tendencingo romano pasiekimas.

Būdamas Spencerio sekėjas, Prusas žvelgė į žmogų kaip į gamtos dalį, tačiau nelaikė Darwino „geriausiai prisitaikiusių išlikimo" teorijos socialinės raidos supratimo raktu. Nors kova reikalinga beverčiams individams pašalinti, savitarpio pagalba, taip pat pastebima gamtoje, yra netgi dar svarbesnė. Prusui visuomenė buvo organizmas, kurio sveikata priklausė nuo pusiausvyros ir darnios jo dalių sąveikos. Pasak jo, neįmanoma išlaikyti sveiko socialinio organizmo be idealų, kurių žmonės galėtų siekti, pavyzdžiui, troškimo būti mokslininku, inžinieriumi ar pirkliu. Pruso nuomone, lenkų visuomenė serga. Jos elgesio būdas, besiremiantis senamadišku garbės kodeksu, tuščiažodžiavimu, netikru dvasingumu, buvo primestas kilmingųjų, pamiršusių, kad jie galėjo išgyventi tik fiziniu darbu užsiimančių žmonių masių dėka. Amžiais buržuazija buvo silpna; valstiečius (tokius, kokius sutinkame Forposte) sunku laikyti pažangos varikliu.

Kaip tik tokia pesimistine vizija remiasi milžiniška Pruso romano *Lėlė* (*Lalka*) sociologinė panorama. Pavadinimo reikšmė grynai atsitiktinė ir siejasi su tariamai pavogtos lėlės epizodu, nors publika jame įžvelgė pagrindinio moters personažo vertinimą. Autorius iš pradžių ketino pavadinti romaną *Trys kartos*. Publikuojamą dalimis nuo 1887 metų, o atskira knyga išleistą 1890-aisiais, *Lėlę* dėl jos realistinių detalių gausos ir paprastos bei taupios kalbos daugelis žmonių pripažino geriausiu lenkų romanu. Tėra keli pavyzdžiai pasaulio literatūroje, kai romano herojus publikos akyse įgyja visus gyvo bei realaus asmens bruožus, kaip tai atsitiko pagrindiniam *Lėlės* herojui Stanislovui Vokulskiui. Tarp dviejų pasaulinių karų Pruso garbintojai išreiškė savo jausmus prie vieno daugiabučio Varšuvos namo (kurį buvo galima atpažinti iš detalaus aprašymo romane) pritvirtinę lentelę su užrašu: „Čia gyveno Stanislovas Vokulskis, Bolesławo Pruso *Lėlės* herojus."

Lėlės sąranga remiasi dviem lygiagrečiais pasakojimais: vienas perteikia devynioliktojo amžiaus aštuntojo dešimtmečio įvykius, kada ir vyksta romano veiksmas; kitas – vieno personažų rašytu dienoraščiu digresiškai nukelia skaitytoją į „Tautų pavasarį", 1848–1849 metus. Mus pasitinka įspūdinga personažų virtinė. Jie kilę iš skirtingų socialinių klasių, atstovauja skirtingoms pasaulėžiūroms bei nuostatoms, bet visada siejasi su dviem centrinėm figūrom, priklausančiom skirtingoms kartoms. Stanislovas Vokulskis pradeda karjerą prastai apmokamu kelneriu vienoje Varšuvos vyninių. Jis yra kilęs (kaip ir Prusas) iš nuskurdusios bajorų šeimos. Šis atletiškai sudėtas jaunuolis gyvena kaip asketas, svajodamas apie mokslinius atradimus. Ištremtas į Sibirą už dalyvavimą 1863 metų sukilime, jis praleidžia ten kelerius metus ir grįžęs į Varšuvą įsidarbina pardavėju vokiečiui Minceliui priklausančioje parduotuvėje. Smulkmeniškas senos parduotuvės (priklausiusios Mincelio tėvui) aprašymas – tai viena žaviausių romano vietų. Vedęs, nors ir ne per daug noriai, parduotuvės savininko našlę, Vokulskis įgyja pinigų. Jis panaudoja šį kapitalą įsteigdamas bendrovę su rusų pirkliu, kurį sutiko priverstinai gyvendamas Rusijoje. Per rusų–turkų karą jie drauge nuvyksta į Bulgariją, ir Vokulskis susikrauna turtus, pardavinėdamas kariuomenės reikmenis rusams. Nors jis ir

jo partneris įsivelia į kai kurias ne visai švarias finansines operacijas (pavyzdžiui, tiekdami ginklus), vis dėlto Vokulskis vaizduojamas kaip „teigiamo kapitalisto" tipas – darbštus, blaivus, apskaičiuojantis, naudingas visuomenės narys. Tačiau jo šarve esama plyšio. Širdyje jis tebėra romantikas, žmogus, svajojantis apie kažkokį nenusakomą „tikrąjį gyvenimą". Kaip tik šis vidinės vienybės trūkumas nulemia jo pralaimėjimą – jis neįžvelgia aristokratės moters, kurią įsimyli, bevertiškumo. Vokulskis – pavyzdys, kaip sunku atmesti tai, ką Prusas laikė riteriškosios Lenkijos praeities žyme. Tai pamažu išnykstančiai Lenkijai atstovauja senasis Ignacas Žeckis, Vokulskio draugas ir jo parduotuvės Varšuvoje valdytojas. Šiluma, su kuria Prusas jį vaizduoja, patvirtina, jog romanistas vengė klišių ar per daug vienareikšmiškų skirstymų. Žeckis yra kilęs iš Varšuvos „liaudies", t.y. amatininkų, žemesniųjų tarnautojų, smulkiosios buržuazijos. Jis gyvena prabėgusios jaunystės, herojiško tiek jo, tiek visos Europos laiko, atsiminimais. Kaip tik iš jo (Žeckio) dienoraščio sužinome apie kai kuriuos Vokulskio nuotykius, regimus garbintojo akimis. Ten taip pat randame jaunojo Žeckio istoriją. Šis grynasis romantikas su savo draugu Kacu 1848 metais nuvyko į Vengriją, idant įsijungtų į revoliucinę kariuomenę. Jam nugrimzdus į pačios gražiausios patirties, kurią kada nors išgyveno, prisiminimus, mūšių aprašymus keičia lyrikos proveržiai. Žeckiui visas Europos laisvės reikalas buvo susijęs su Napoleono Bonaparto vardu, o Vengrijos revoliucija įžiebė naują viltį, kad bus nuversta reakcinga sistema, triumfavusi po Napoleono žlugimo. Vilties Žeckis niekada neprarado; vėliau jis tikėjo imperatoriumi Napoleonu III. Rašydamas savo dienoraštį, jis tebetiki paskutiniąja Bonaparto atžala, Napoleono III sūnumi princu Loulou. Tačiau romano pabaigoje, išgirdus, jog princas Loulou žuvo Afrikoje kovodamas anglų gretose su maištingomis čiabuvių gentimis, jį apima senatviškas nusiminimas. Nors asketiškas, punktualus, sausos, pedantiškos išorės, Žeckis gyvena nuolatos susijaudinęs, nugrimzdęs į dalykus, kuriuos dienoraštyje žymi raide P, t.y. politika. Šis uolus kasdieninės spaudos skaitytojas visame kame regi ženklus, jog „tai" jau prasidėjo. Jokio kito personažo šiame veikale Prusas taip nelepino kaip Žeckio, išeikvojęs jam visas sentimentų

ir humoro atsargas. Drovusis tikėtojas didžiais dalykais, drovusis moterų garbintojas, niekada neišdrįstantis išpažinti savo jausmų, Žeckis – tai juokinga ir iš tiesų jaudinanti figūra. Be šių dviejų vaizduojamų kartų, romanas leidžia užmesti akį ir į pačią jauniausiąją, kuriai atstovauja daug žadantis mokslininkas Ochockis, keletas studentų ir jaunasis Vokulskio krautuvės pardavėjas. Čia Pruso nuostata atrodo nevienaprasmė, išreiškiama daugiau klausimais nei atsakymais. Pusalkaniai studentai gyvena daugiabučio namo palėpėje, nuolatos vaidydamiesi su savininku, nes nemoka nuomos. Tai linksmi, linkę į makabriškas išdaigas maištautojai prieš nustatytą tvarką ir greičiausiai socialistai. Vienas jaunų pardavėjų taip pat persiėmęs socialistų idėjomis; kiti net per daug užsiėmę nuoseklios karjeros darymu; net jų biznieriškas padorumas, palyginti su Vokulskiu ar Žeckiu, atrodo šiek tiek abejotinas.

Romano siužetas sukasi apie nelaimingą Vokulskio meilę Izabelei Lenckai. Galbūt gelmių psichologija galėtų išaiškinti, kodėl ilgai tramdyti Vokulskio polinkiai ir geismai paskatino herojų nukreipti visus jausmus į asmenį, kuriam jis viso labo tėra grubus plebėjas, didelėmis, raudonomis rankomis panašus į mėsininką. Izabelė gyvena idealiame, „gyvenimo purvo" nepaliestame pasaulyje, įsitikinusi, kad visi nepriklausantieji aristokratijos sluoksniui yra tik pusiau žmonės. Ji, mergina, svajonėse atsiduoda garsiems aktoriams, dainininkams ar Apolono statulai. Tačiau kartais jos sapnai kelia nerimą: tiršti dūmai ir suodžiai, gigantiškos purvinų darbininkų, kalančių karštą geležį, figūros; vienas jų stengiasi ją pagriebti, jis turi Vokulskio veidą. Idant laimėtų tokią moterį, Vokulskis turi pakeisti kuklų gyvenimo būdą. Jis pradeda lankyti teatrus ir aristokratijos salonus, leisti pinigus karietoms bei gėlėms. Siekdamas padėti Izabelės tėvui, visiškai nusigyvenusiam žmogui, vos beišlaikančiam turtingumo regimybę, jis įsteigia prekybos su Rusija kompaniją ir įtraukia aristokratus į komerciją. Izabelės aplinka šiek tiek labiau sukarikatūrinama, negu galime laukti iš nuosaikaus, pusiausvyrą mėgstančio autoriaus. Senatoriško prakilnumo, oraus ir mandagaus elgesio fasadas slepia negarbingus vedybinius sandėrius, kvailumą ir visišką nesugebėjimą ekonomiškai išgyventi – pagrindinę nuodėmę buržuazinėje sistemoje. Herojaus žlugimas – Vokulskis, kaip

autorius leidžia mums suprasti, romano pabaigoje nusižudo – išryškina pagrindinę *Lėlės* temą – lenkų visuomenės inertiškumą. Vienintelis energingas ir pilnavertis jos atstovas žūna, tiesa, dėl asmeninių priežasčių, tačiau turbūt ir dėl to, kad lygiai taip pat yra užsikrėtęs virusu kaip ir aristokratijos sluoksniai: jis suabsoliutina meilę ir garbę, todėl kritišką gyvenimo akimirką palūžta. Vokulskis ir Žeckis – tai daugeliu požiūrių paties Pruso, žmogaus, stovinčio dviejų pasaulėžiūrų sandūroje, *alter ego* projekcijos. Nenusisekusį mokslininką Vokulskį sukūrė Pruso vaizduotė. Lankydamasis Paryžiuje, Vokulskis atskleidžia „rytų europiečio kompleksus". Jis pavydi Vakarams technikos, progreso, pramonės ir karštligiško darbo. Paryžiuje jis sutinka seną mokslininką Geistą, atradusį nuostabų dalyką – už orą lengvesnį metalą; patekęs į rankas tiems, kurie jį panaudotų žmonijos gerovei, šis atradimas galėtų atnešti visuotinę taiką ir laimę. Vokulskį iki pat romano pabaigos plėšo į dvi dalis meilė Izabelei ir mintis įsikurti Paryžiuje ir, panaudojant visą savo turtą, įgyvendinti Geisto atradimą.

Turtingas epizodinių figūrų ir kasdieninio Varšuvos gyvenimo detalių, šis romanas yra geriausias devynioliktojo amžiaus realizmo pavyzdys. Jis įkūnija esminę šio žanro tendenciją: vesti herojų iki visiško svajonių ir jį supančios socialinės tikrovės neatitikimo suvokimo.

Po *Lėlės* Prusas parašė ilgą romaną apie moterų emancipaciją *Emancipantės* (*Emancypantki,* 1894). Apskritai šį kūrinį galima pavadinti menine nesėkme tikriausiai todėl, kad Prusas (beveik kaip Žeckis *Lėlėje*) ne ką nutuokė apie moteris; šiaip ar taip, jam nepavyko sukurti įtikinančio moters portreto (Izabelės portretas *Lėlėje* – satyrinis).

Drąsi kito romano *Faraonas* (*Faraon*), parašyto 1894–1895 ir išleisto 1896 metais, idėja dera su jo puikia kompozicija. Jį galima pavadinti romanu apie valstybės valdžios mechanizmą. Tokio pobūdžio kūrinys turbūt neturi analogo devynioliktojo šimtmečio pasaulio literatūroje. Senovės Egiptas gundė europiečių vaizduotę nuo pat tada, kai prancūzas Champollionas po Napoleono žygio į Egiptą iššifravo egiptietiškus hieroglifus. Vis dėlto daugiausia rašytojus traukė išorinė pusė, vaizdinga egzotika. Prusas, pasirinkęs „faraono Ramzio XIII" (kurio niekada nebuvo) viešpatavimą vienuoliktajame šimtmetyje

prieš Kristų, ieškojo realybės, pakankamai nutolusios nuo slegiančių aktualijų ir cenzūros. Analizuodamas senovės Egipto visuomenės procesus, jis norėjo išreikšti kovos dėl valdžios, vykstančios bet kurioje šalyje, archetipą. Jis nuodugniai ištyrė turimą medžiagą, o jeigu padarė vieną kitą istorinę klaidą, dėl to kaltas jo laikų egiptologijos lygis; be to, klaidos čia nėra svarbios, turint omenyje autoriaus tikslus. Kaip žurnalistas, jis domėjosi Arabi Pašos revoliucija (1881–1883 metais). Arabi Pašos sukilimas prasidėjo šūkiu „Egiptas egiptiečiams", tačiau buvo anglų numalšintas, o jo vadas ištremtas į Ceiloną. Gali būti, kad Pruso apmąstymai apie tuos įvykius Egipte, tuometinėje britų kolonijoje, padėjo jam nutiesti tiltą tarp senovės pasaulio ir šiuolaikinės politikos; senovė jam dažnai pasitarnauja kaip naujųjų laikų metafora.

Romano įvadas, traktatas apie Egipto civilizaciją, stebėtinai sutampa su Arnoldo Toynbee istoriniu teiginiu – jog civilizacija susiformuoja kaip atsakas kokiam nors iššūkiui. Nilo slėnio gyventojai privalėjo išmokti reguliuoti potvynius arba išnykti. Šiam uždaviniui įvykdyti prireikė didelių matematinių ir astronominių sugebėjimų – ir juos išvystė žynių kasta, aukščiausioji, kadangi Egipte būta teokratinės sistemos. Tačiau Prusą domino Egipto žlugimo laikotarpis. Vienuoliktajame šimtmetyje prieš Kristų gyventojų skaičius šalyje sumažėja nuo aštuonių iki šešių milijonų. Dykumos smėlynai nepermaldaujamai ryja dirbamą žemę. Egiptas turi galingų priešų, kurių stipriausi – asirai. Dėl finansinių sunkumų Egipto kariuomenė nėra gausi, ją daugiausia sudaro svetimšaliai – graikai ir azijiečiai. Tačiau pagrindinė sunkios Egipto padėties priežastis – pažeista klasinė pusiausvyra. Ir čia atrandame tokią artimą Prusui visuomenės kaip organizmo, kurio dalys funkcionaliai turi būti pritaikytos visumos tikslams, idėją. Jaunasis faraonas Ramzis XIII, kurio politinis brendimas yra romano dėmesio centre, pamažu suvokia, jog viena klasė, žyniai, įgijo absoliučią valdžią kitų visuomenės sluoksnių sąskaita. Organizuoti ir kaip religinė hierarchija, ir kaip politinė partija (su vidiniu branduoliu, prieinamu tik pašvęstiesiems), valdantys milžiniškus turtus ir laikantys mokslinių žinių monopolį žyniai taip supančiojo valdovus, kad šie negali nieko pakeisti, tuo tarpu valstiečiai, maitinantys visą visuomenę,

skendi skurde ir turi nešti nepakeliamą nežmoniškų mokesčių naštą. Tačiau religinė partija nėra visiškai nepriklausoma. Ji susijusi tarptautiniais ryšiais ir, atrodo, priklauso nuo aukštesnį pašvęstumo laipsnį pasiekusių Chaldėjos kunigų. Kita tarptautinė jėga, finikiečiai, gyvena pačiame Egipte. Būdami finansininkai, jie didele dalimi kontroliuoja valstybės gyvenimą. Jaunasis Ramzis nusistato trijų punktų programą: bekompromisinė kova su žynių partija, kurią jis teisina būtinumu pažaboti jos galybę; karo žygis prieš Asiriją, kurį jis laiko neišvengiamu, bet kuriam priešinasi žyniai; radikalios priemonės siekiant palengvinti valstiečių dalią. Vykdydamas šią politiką, jis sudaro sąjungą su finikiečiais ir patraukia į savo pusę kariuomenę bei liaudį. Tačiau jaunasis faraonas pralaimi ne tik dėl asmeninių trūkumų, bet ir todėl, kad jo priešai – tai neeilinės asmenybės. Religinė partija už monolitinio fasado slepia aršią kovą dėl valdžios, tačiau aukštieji žyniai yra be galo protingi ir drausmingi žmonės, religinės partijos interesus tapatinantys su valstybiniais ir tų interesų labui pasiryžę naudoti bet kokias priemones; pavyzdžiui, siekdami sukompromituoti Ramzį, jie įsako nužudyti tūkstantį karo belaisvių libiečių, kuriems faraonas buvo pažadėjęs dovanoti gyvybę. Jie išlaiko daugybę slaptų agentų, ypač tarp gausios ir korumpuotos biurokratijos, kurios nesustabdomas dauginimasis – tai dar viena Egipto žlugimo priežasčių. Biurokratinius ir vadovaujančius kariuomenės postus daugiausia užima aristokratija, kurios nuoširdžios paramos Ramziui užsitikrinti taip ir nepavyksta. Palyginti su vyriausiuoju žyniu Herhoru, Ramzis tėra jaunas kvailys. Tai nepastovi, prieštaringa, plėšoma aistrų asmenybė, kilniaširdė, tačiau apakinta didybės vizijų. Jis svajoja įgyti Ramzio Didžiojo vardą nukariaudamas Asiriją ir karo belaisvių darbu pakeldamas žemdirbystę. Tai tipiškas karinis-feodalinis mentalitetas (galima įtarti, jog iš tikrųjų jis yra lenkų bajoras). Jo impulsyvumas nesiderina su šaltu ir linkusiu viską pasverti vyresniųjų žynių protu. Negana to, jis nuolat įsivelia į istorijas su moterimis, kurias jauku naudoja tie, kas stengiasi jį patraukti į savo pusę.

Pirmajame tome vaizduojamas lėtas Ramzio, tada dar sosto įpėdinio, moralinės sąmonės budimas, jo meilės nuotykiai, puotos ir karo žygiai; antrasis tomas pasakoja apie jo kovą su

žyniais ir baigiasi jaunojo faraono nužudymu. Tiesioginė Ramzio žuvimo priežastis – nepakankamas jo dėmesys mokslui. Jį įspėja apie būsimą saulės užtemimą, žyniams žinomą iš astronominių skaičiavimų, tačiau faraonas nekreipia dėmesio. Kai liaudis tą lemtingą dieną sukyla, žyniams pavyksta įtikinti minią, jog užtemimas – tai dievų bausmė už bandymą pakeisti nustatytą daiktų tvarką. Po Ramzio mirties vyriausiasis žynys Herhoras karūnuojamas faraonu. Jis ne tik įgyvendina kai kurias Ramzio suplanuotas reformas (t.y. valstiečiams paskiria poilsiui kiekvieną septintą savaitės dieną), bet ir sudaro naudingą sutartį su Asirija bei paima valstybės reikalams nemažą sumą iš šventyklos iždo.

Faraoną gana šaltai sutiko tiek kritika, tiek skaitytojai. Buvo manoma, jog autorius visa tai taiko Romos katalikų dvasininkijai. Tačiau Pruso sumanymas peržengė vienos šalies ribas; jis sumaišė elementus, paimtus iš senovės ir šiuolaikinio Egipto, iš Lenkijos ir tuometinės Europos, idant perteiktų tam tikrą požiūrį į civilizacijos sveikatą ir ligas. Romanas mums padeda suvokti, kad bendrosios istorijos tendencijos yra stipresnės už individų įgeidžius ir tie, kurie joms priešinasi, pasmerkti pralaimėti. Jaunasis Ramzis prasilenkė su pačiomis svarbiausiomis, jo šalies likimą formuojančiomis jėgomis. Jis rėmėsi karine aristokratijos tradicija; todėl šiek tiek naiviai suprato valdžios mechanizmą. Tikriausiai jo būta Vokulskio pusbrolio, širdyje romantiko. Tačiau kartu skaitant darosi aišku, jog nuo tokio pašėlusio individo – ir galbūt tik nuo pašėlusio individo – prasideda visos permainos. Savo veiksmais Ramzis sukūrė šalyje revoliucinę situaciją ir sustiprino opoziciją anksčiau planuotai sutarčiai su Asirija, kuri būtų labai pažeidusi Egipto interesus. Faraonu karūnuotas vyriausiasis žynys Herhoras turėjo atsižvelgti į šį naują, Ramzio išlaisvintą judėjimą. Iš *Faraono* mes taip pat galime padaryti išvadą, jog priklausymas nuo tarptautinių centrų liudija rimtą socialinio organizmo ligą, kaip parodė Egipto žynių priklausomybė nuo šventosios Chaldėjos kolegijos ir vėžiškas finikiečių kapitalo augimas, sužadinęs užkulisinius Finikijos interesus, pakenkusius Egiptui. Norint buvo galima surasti analogijų Lenkijoje, Vakarų Europoje ir Pruso laikų Egipte. Rašant šį romaną, geriausiais autoriaus meniniais sąjungininkais pasirodė jo

humoras ir švelni širdis. Priešininkai nėra tik juodi ar balti. Kiekvienas jų sudėtingas ir daugiaveidis. Tai greičiau suasmenintos visuomenės jėgos, nei geros, nei blogos pačios savaime, o tik santykinai, sąveikaudamos vienos su kitomis. Šia prasme *Faraoną* galima susieti su septynioliktojo ir aštuonioliktojo šimtmečio auklėjamuoju romanu, tokiu kaip Fénelono *Telemacho nuotykiai*, kuriame kalbama apie sosto įpėdinio ugdymą. Kitos savybės daro jį grynai realistiniu devynioliktojo šimtmečio romanu, o dėmesiu socialinei aplinkai jis priartėja prie prancūzų romanų, tokių, kokius rašė Balzacas, Flaubert'as ar net Zola. Jo unikalumą nulemia tai, kad niekas niekada nebuvo bandęs rašyti romano apie pačią Valstybę. *Faraonas* galbūt yra silpnesnis už *Lėlę*, kadangi stokoja tiesiogiai pastebėtų detalių, tačiau tai Pruso intelekto vertas veikalas ir vienas geriausių lenkų romanų.

Tuo metu, kai kūrė *Faraoną*, ir netgi kur kas vėliau Prusas pesimistiškai žvelgė į Lenkijos visuomenę. Vietoje darniai veikiančio organizmo jis regėjo aštriai konfliktuojančius prieštaringus interesus. Viename straipsnių jis rašė: „Mūsų visuomenė šiandien panaši ne į organizmą, ne į tinklą, kurio kiekvienas mazgelis siejasi su tūkstančiais kitų, o į smėlio krūvelę, byrančią tarp pirštų." Jis atmetė bet kokias permainų, kurias sukeltų karas ar revoliucija, viltis. Pasak jo, 1900 metų Būrų karas mažoms tautoms buvo įspėjimas. Ateitis, jo nuomone, priklausė didžiosioms valstybėms, galbūt susijungsiančioms į didesnes bendrijas ir jų labui atsisakysiančioms dalies suvereniteto. Jis vylėsi, jog didžiosios valstybės pamažu virs sandraugomis, kurios suteiks autonomiją jų valdomoms mažesnėms tautoms. Neatmesdamas geresnio abipusio lenkų bei rusų supratimo, jis ypač jautriai reagavo į keliantį galvą vokiečių nacionalizmą ir skeptiškai žiūrėjo į sambūvį su vokiečiais. Kelios jo straipsnių citatos rodo, kad jau šimtmečio pabaigoje įžvalgesni žmonės įstengė pastebėti kai kuriuos pavojus, kurie dar nebuvo virtę tikrove:

> Gyvename [...] epochoje, kada mokslas nustoja būti visuotine tiesa ir tampa melų rinkiniu ir agresyvios politikos įrankiu. Šitokio mokslo sukūrimo garbė tenka vokiečiams. Nepraėjo nė metai nuo to, kai „filosofas" Hartmannas, prisiėmęs politinio agento vaidmenį, patarė savo tautiečiams išnaikinti lenkus. [...] Šiandien, žiūrėk, ant kadaise šlovingo

vokiečių mokslo kelmo išaugs „naujoji chemija", kad nuodytų nepatinkančias tautas, „naujoji medicina", kad sukeltų jose epidemijas...

Kartais Pruso pasisakymuose randame net panslavizmo pėdsakų:

O jei dar karas sukurs tinkamą foną slavų klausimui, kurio iš tikrųjų šiandien nėra? O jei tas klausimas pasisuks taip, kad visi slavai užsinorės būti laisvi, kiekvieni ant savo šiukšlių krūvos, idant pagal išgales dirbtų kokios nors naujos civilizacijos labui, užuot maitinęsi romėniškais-germaniškais trupiniais?

Pagrindinė Pruso pesimizmo priežastis buvo jo konfliktas su jaunąja karta. Apie 1900 metus literatūroje ir mene visiškai įsisiūbavo modernistinis judėjimas, atmetęs pozityvizmo principus, o tuo tarpu politikoje viršų ėmė revoliucingi socialistai, smerkę politinį realizmą ir atsargų senosios kartos įžvalgumą. Lenkijoje netgi labiau nei Rusijoje 1905 metus ženklino streikai, gatvių barikados ir mirties nuosprendžiai, socialistų vykdomi fabrikų direktoriams ar meistrams, carinės policijos karininkams ir pan. Tuo metu Prusas parašė romaną *Vaikai* (*Dzieci*). Iš pavadinimo nesunku atspėti turinį. Šis humoro stokojantis publicistinio pobūdžio romanas, kuriuo norėta įspėti visuomenę, – tai vienas silpniausių Pruso kūrinių. Kitus vėlyvojo laikotarpio veikalus taip pat galima pavadinti daugiau publicistiniais apmąstymais negu literatūra.

Bolesławo Pruso, reto padorumo ir aukštų intelektualinių standartų rašytojo, laikysena niekada nekėlė abejonių, o pastaraisiais laikais tyrinėtojai daug nuveikė žadindami susidomėjimą jo publicistine veikla.

Eliza Orzeszkowa (1841–1910)

Jeigu literatūrą suprasime taip, kaip ją supranta dauguma dvidešimtojo amžiaus kritikų bei rašytojų, t.y. kaip kartėlio kupino, susvetimėjusio ir nusiminusio individo balsą, Orzeszkową teks iš anksto atmesti kaip visiškai neįdomią personą, tikrą maištingo genijaus priešingybę. Tačiau galbūt esama šiek tiek tiesos Beethoveno senatvėje pasakytuose žodžiuose: „Kuo labiau senstu, tuo aiškiau suprantu, kad gerumas yra

vertingesnis už genealumą." Orzeszkowa buvo provincialė. Visą gyvenimą ji praleido kaime ar mažuose miesteliuose. Ši savamokslė moteris pragyvenimui užsidirbdavo kaip profesionali rašytoja tais laikais, kai moteriai iš viso buvo sunku patekti į dirbančiųjų pasaulį. Jos rašinius smelkia meilė žmogiškoms būtybėms; jų technika senamadiška ir galbūt nesiderinanti su neeiliniu rašytojos protu, kuris atsiskleidžia jos laiškuose iškiliausiems Lenkijos bei Europos intelektualams.

Eliza Pawłowska gimė iš kartos į kartą paveldimame šeimos dvare Milkovščiznoje netoli Gardino, buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Pradinį išsilavinimą gavo iš guvernančių, po to penkerius metus praleido mergaičių pensione Varšuvoje. Eliza teturėjo vos šešiolika metų, kai ją atidavė į žmonas Piotrui Orzeszko, tuometiniu supratimu, pagyvenusiam žmogui (daugiau nei trisdešimties metų), tačiau turtingam ir turinčiam gero šokėjo reputaciją. Jie persikėlė gyventi į Orzeszko dvarą Polesėje, Pripetės pelkių krašte. Tenai Eliza prieš 1863 metų sukilimą ir per jį įsitraukė į pogrindinę politinę veiklą. Ji buvo su tais, kurie sukilimą laikė kova ne tik už tautinę nepriklausomybę, bet ir už demokratiją bei valstiečių išlaisvinimą. Tokia nuostata tapo konflikto su konservatyviai nusiteikusiu vyru, nepritarusiu jos idėjoms, priežastimi. Paradoksalu, bet beveik per stebuklą ji išvengė kalėjimo, o Piotrą Orzeszko areštavo už pagalbą partizanams ir ištrėmė į Sibirą. Ji neišvyko drauge, nes iš tiesų tarp jų jau buvo atsiradusi praraja. Vėliau, vyrui sugrįžus, Eliza pradėjo ilgai trukusį skyrybų procesą. Orzeszko dvaras, kaip daugelis kitų, buvo konfiskuotas, o Eliza neįstengė išlaikyti savo paveldėto ūkio dėl carinės vyriausybės uždėtų didelių mokesčių – bendros atpildo už lenkų nepaklusnumą politikos. Ji pasijuto vieniša moterimi, priversta pati skintis kelią šiame pasaulyje. Tad moterų padėčiai buvo lemta tapti vienu pagrindinių jos kūrybos motyvų. Didesniąją gyvenimo dalį ji praleido provinciniame Gardino mieste, kur iš esmės buvo įkalinta. Rašytojai paskirta policijos priežiūra už jos pozityvistinį „organišką darbą" – ji įkūrė kelias mokyklas ir lenkišką leidyklą Vilniuje. Tačiau Gardine, skaitydama prancūziškai, lenkiškai bei rusiškai, ji įgijo nepaprastai platų akiratį; stebina vien pats knygų, kurias ji įsigudrino perskaityti, sąrašas. Jeigu

ji ir priskiriama prie pozityvistų, tai ne todėl, kad būtų jiems tiesiogiai įsiskolinusi. Greičiau ji vystėsi lygiagrečiai, kartais prieidama panašias, kartais skirtingas išvadas. Rašytoja kūrė tiek grožinę, tiek publicistinę literatūrą. Vienas straipsnių, kuriame ji užsipuolė Josephą Conradą, turbūt ne visai nusipelno to, kad Conradas pavadino savo kritikę „ta ragana", kadangi tuo metu ji labai sielojosi šaliai netekus inteligentijos žiedo per 1863 metų sukilimą ir daugeliui talentingų žmonių emigravus į kitus kraštus. Ji prikaišiojo Conradui gimtosios kalbos išdavimą. Vis dėlto Orzeszkowa iš visų savo amžininkų buvo atviriausia naujoms intelektualinėms srovėms ir iki pat mirties 1910 metais supratingai reagavo į daugelį naujovių, kurias pozityvistai laikė tikra beprotybe. Ilgalaikė draugystė su vienu Gardino gydytoju jos gyvenimo saulėlydyje baigėsi vedybomis.

Gausią Orzeszkowos literatūrinę kūrybą galima pavadinti „populistine", nors lenkų kritika šio termino nevartojo. Prusas buvo miesto (Varšuvos) rašytojas, o Orzeszkowa sėmėsi medžiagos iš pažįstamų gimtosios provincijos „mažųjų žmonių" – miestelio žydų šeimų, smulkiosios bajorijos, ūkininkų ir valstiečių – gyvenimo. Jos apsakymai bei romanai daugiau ar mažiau didaktiniai, jais siekiama diegti etines vertybes. Pagrindinis rašytojos motyvas – žmogaus savirealizacija, nepaisant socialinės padėties jam daromų kliūčių, kurios moterį padaro vyro žaislu, žydą – geto prietarų kaliniu, valstietį – kaimo prietarų įkaitu, žemvaldį – nusistovėjusių papročių belaisviu. Personažai, kuriuos ji vaizduoja su simpatija, emociškai įsipareigoję siekti visuotinės gerovės; įsijausdami į kitų būtį jie peržengia asmeninio gyvenimo ribas. Savo knygomis Orzeszkowa darė poveikį ne tik Lenkijoje. Išversti į kitas kalbas, ypač į rusų, vokiečių ir čekų, jos romanai palaikė moterų emancipacijos ir lygių žydų teisių reikalą. Kaip vieną būdingesnių jos apsakymų galėtume paminėti „Stiprųjį Samsoną" („Silny Samsŏn", 1877), pasižymintį stebėtinai tikslia psichologine įžvalga: neturtingas siuvėjas žydas suvaidina Samsono vaidmenį mėgėjiškame teatre, ir tai jį pakeičia visam likusiam gyvenimui. Romane *Meir Ezofowicz* (1878) vaizduojamas žydiškas miestelis, beveik nepasikeitęs nuo tų laikų, kai Julianas Ursynas Niemcewiczius rašė savo *Leibę ir Siurą*. Tai poetiška

sakmė apie šeimą, kurios kelios kartos kovojo už pažangias permainas žydų bendruomenėje. Paskutinysis šios šeimos palikuonis, jaunuolis Meiras Ezofovičius, maištauja prieš aplinkos tamsumą, bet jam priešinasi rabinas Todrosas, fanatiškos ir nepakančios Sefardų šeimos palikuonis. Pabaigoje Ezofovičius prakeikiamas ir išvaromas iš miestelio. Žodis „sakmė" čia tinka todėl, kad šio poetiško pasakojimo branduolys – šeimos legenda: kiekviena Ezofovičių šeimos karta (nuo pat šešioliktojo šimtmečio) duodavusi pasauliui po teisų vyrą, kurio širdis kupina meilės žmonijai. Meiras besąlygiškai ir naiviai pasitiki mokslo teikiama palaima. Tai tikras savo šešioliktojo šimtmečio protėvio, kurį Lenkijos karalius paskyrė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žydų vyriausiuoju, įpėdinis. Jis taip pat atiduoda pagarbos duoklę savo vėlesniam aštuonioliktojo šimtmečio protėviui, politiškai susijusiam su reformų stovykla. Šis labai melodramiškas, senamadiškos sintaksės romanas, atrodo, tęsia sentimentaliosios mokyklos tradiciją. Tas pat pasakytina apie kitą romaną žydiška tematika *Eli Makover* (1875).

Geriausi romanai iš valstiečių gyvenimo – *Dziurdziowie* – tai valstiečių šeimos pavardė – (1885) ir *Nepraustaburnis* (*Cham*, 1888). Pirmajame pasakojama apie jauną merginą, kuri išteka už kalvio iš gretimo kaimo ir kurią kaimynai ima įtarti raganavimu; viskas baigiasi tuo, kad įtūžę kaimiečiai heroję nužudo. Antrajame romane autorė imasi senos temos – pasakoja apie moterį, kurią pražudo gerumas. Jo herojus, paprastas, geraširdis valstietis, paima į žmonas paleistuvę, norėdamas ją atvesti į doros kelią, ir net priima ją sugrįžusią namo po „pabėgimo", pastojusią nuo kažko kito. Tačiau ji neįstengia pasikeisti ir, greičiausiai nepakeldama sąžinės priekaištų, nusižudo.

Vis dėlto Orzeszkowa žydų ir valstiečių gyvenimą pažinojo ne taip gerai kaip smulkiųjų dvarininkų. Kaip tik todėl romanas *Prie Nemuno* (*Nad Niemnem*, 1888) yra pats geriausias jos prozos kūrinys. Nemuno apylinkės labai panašios į Mickevičiaus *Pono Tado* puslapiuose pavaizduotus gamtovaizdžius. Orzeszkowa sugebėjo proza perteikti nepakartojamą gimtojo krašto atsmosferą. Ji vaizduoja palaimingą slėnį, esantį toli nuo civilizacijos centrų ir amžiais gyvenusį savitą, nepriklausomą

gyvenimą. Ji taip pat sukuria mitą (skambantį gana keistai, amerikietiškai) apie pirmuosius slėnio naujakurius šešioliktajame amžiuje: visuomenės atstumtų žmonių pora, žemakilmis vyras ir greičiausiai aristokratų šeimos mergina, atklydo į šį nelytėtais miškais apaugusį kraštą, išsivalė žemę aplink trobelę ir įkūrė naują bendruomenę. Visi dabartinio, t.y. Orzeszkowos laikų, kaimo gyventojai turi tą pačią pavardę – Bohatirovičiai. Idant atskirtų vienas kitą, jie vartoja pravardes. Nors Bohatirovičiai turi didikų titulus, karaliaus suteiktus visai jų giminei, jie dirba žemę kaip paprasti valstiečiai ir gyvena sveiką gyvenimą, visiškai kitokį negu jų protėviai prieš keletą šimtmečių. Jaunoji romano herojė Justina gyvena dvarelyje, išlaikoma kaip neturtinga giminaitė. Ji susipažįsta su jaunuoliu iš minėto kaimo, Janu Bohatirovičiumi, ir jos širdį ima plėšti per pusę būtinybė rinktis. Ji priklauso aukštesniajai klasei. Ištekėdama už Bohatirovičiaus ji prarastų privilegijas ir turėtų pati dirbti ūkyje. Kita vertus, norėdama išlaikyti aukštesniosios klasės atstovės padėtį, turėtų atsisakyti Jano, kurį myli. Šioje dilemoje, nors ir pateikiamoje pozityvistiškai, esama papildomo elemento, kurio pozityvistai paprastai vengdavo, būtent „beprotiško" sukilimo prisiminimų. Miške už Nemuno yra 1863 metais nužudytų sukilėlių kapas. Ten ilsisi ne tik Jano Bohatirovičiaus tėvas, bet ir dvarininko, kurio namuose Justina gyvena, brolis. Kapas įgauna simbolinę reikšmę. Jis primena visuotinio pakilimo akimirką, bendrą kovą už griaunantį socialines užtvaras tautinį bei demokratinį reikalą. Aukštesniųjų klasių žmonės romane traktuojami gana šiurkščiai. Jie tūno sustingę baimingos savisaugos kiaute arba abejingi savo šalies likimui svajoja išvykti kur nors į užsienį. Justina jaučia, jog ištekėdama už Jano atgautų savo orumą; dabar ji – nei žuvis, nei paukštis; turi kambarį ir išlaikymą, bet nieko naudingo neveikia. Ištekėdama už Jano, ji drauge įsilietų į bendruomenę, kuri yra tikroji tradicijos saugotoja. Vartojant šiek tiek nuvalkiotus terminus, galima tarti, jog tai romanas apie Justinos susvetimėjimą ir integraciją, kuri pagaliau įvyksta, jai nusprendus tekėti. Šaknų neturėjimą Orzeszkowa laikė labai dideliu blogiu. Žmogus turėjo būti įsišaknijęs ne tik savo mažoje bendruomenėje, bet ir istorinėje praeityje. Bohatirovičių kaimas šventai saugo į pačią

žemę įsigėrusią atmintį: Justina ir Janas padeda daryti naują kryžių pirmųjų naujakurių kapui ir klausosi istorijų apie kai kurių šeimos narių dalyvavimą Napoleono karuose ir dviejuose vėlesniuose sukilimuose. Romaną galima suprasti ir kaip traktatą apie drąsą. Sena, pagiežinga senmergė Marta, taip pat dvare gyvenanti neturtinga giminaitė, – tai pavyzdys to, kas atsitinka moteriai, kurią pančioja pagarba savo socialinei padėčiai. Marta mylėjo žmogų iš kaimo, tačiau jai nepakako drąsos atmesti prietarus ir ištekėti už jo.

Romanas *Prie Nemuno* šviesesnis už Pruso *Forpostą*, ir nenuostabu – jame vaizduojami ne beraščiai valstiečiai, o vidutiniai ūkininkai, gausi ir gana energinga klasė, ypač buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Taip pat Orzeszkowa geriau jautė dosnią, spindinčią gamtą; jos romane vaizduojamus lauko darbus gaubia poetinė aureolė. Be to, čia nerasi dirbtinio vaizdingumo, kuris taip dažnai darko liaudiškos tematikos romanus. Jos pasaulis švelnus ir žmoniškas, keliantis mums, industrinės civilizacijos atstovams, nemažą pavydą.

Nedogmatiški religiniai apmąstymai buvo nesvetimi Prusui, tačiau dar stipriau jie smelkia Orzeszkowos kūrybą. Kaip tik dėl to senatvėje ji nebuvo abejinga metafizinei krizei – pagrindinei vadinamųjų „modernistų" problemai, kurie vis dėlto erzino ją savo „nemoralumu" ir „idealų" atsisakymu. Todėl viename vėlyvųjų veikalų – dialoge, pavadintame *Ad Astra* (1904), rašytoja formuluoja agnostinę nuostatą ir kartu, vedama jausmo, maištauja prieš ją:

> O jeigu, kaip tvirtini, atokiausioje neaprėpiamų visatos bedugnių gelmėje, nuo mūsų uždengtas nepraskverbiamu žvaigždžių ir saulių audeklu, esti tiktai koks nors nežinomas x, svetimas ir niūrus absoliučioje savo vienatvėje, žiaurus savo kartą visiems laikams duotų įsakymų nekeičiamumu, nieko iš savo kūrinių nereikalaujantis ir nesujungtas su jais jokiu sąveikos ar abipusės meilės siūlu, tik iš jų gimimo ir mirties, kančių ir malonumų, ieškojimų ir paklydimų, iš visų dvasių ir iš visų būčių kuriantis nuostabiausią teatrą, kurio vienintelis autorius ir žiūrovas yra jis pats – tai koks gi atgimimas galimas, kokie milžinai? Koks blogis ir koks gėris? Tu teisus. Tai suprantama. Jei nėra aukštesnės valios, nėra nei priešinimosi jai, nei tarnystės; jei nėra užduoties ir tikslo, nėra ir kaltės ar nuopelnų, augimo ir mažėjimo, tobulėjimo ir nuopuolio, jokio atgimimo... nieko! [...] Taip, tačiau ką aš dabar darysiu su skausmu, ne tik savuoju, bet ir tuo, kuris aplinkui mane it jūra? Kam jis?

Utilitarinis požiūris į visuomenę ar literatūrą tebuvo pozityvistų kūrybos paviršius, slepiantis kur kas esmingesnius etinius ir net metafizinius dalykus. Orzeszkowa jų mėgstamas temas praturtino šiltu prisirišimu prie tautinės tradicijos, keletą kartų savo kūryboje su neslepiama simpatija grįždama prie „beprotiško" 1863 metų sukilimo, todėl ji lieka šiek tiek atokiau nuo pagrindinės pozityvistų minties srovės.

Henryk Sienkiewicz (1846–1916)

Buvęs turbūt menkesnis rašytojas už savo amžininkus pozityvistus ir dažnai susilaukdavęs jų kritikos, Sienkiewiczius pelnė tarptautinį pripažinimą ir Nobelio premiją. Objektyviai įvertinti jo kūrybą nėra lengva, nes joje retas pasakotojo talentas derinasi su pakankamai rimtais, neleidžiančiais jam pripažinti tikrai didelio rašytojo titulo trūkumais. Jis gimė Volia Okžejskoje, Podliasės srityje, lankė mokyklą Varšuvoje, kurį laiką studijavo Vyriausiojoje mokykloje, rinkdamasis daugiausia istoriją ir literatūrą. Jaunystėje aistringai domėjosi heraldika, iš dalies dėl snobiško pasididžiavimo aristokratiška savo šeimos kilme, nors iš tėvo pusės buvo totorių kilmės vidutinių dvarininkų, aštuonioliktajame amžiuje priėmusių krikščionybę ir gavusių bajorų titulus, palikuonis. Šiaip ar taip, neturint paveldėto turto, Sienkiewicziui teko gana anksti pradėti manytis lėšų pragyvenimui. Iš pradžių bandė verstis privačiomis pamokomis, vėliau tapo žurnalistu. Ir gana geru. Jo stebėtojo talentas, nuotykių pomėgis, dėmesys detalei (čia turbūt padėjo medžiotojo aistra, praturtinusi botanikos ir zoologijos žinias) puikiai derinosi su nerūpestinga, visuomeniška prigimtimi ir stilisto gabumais. Jis bendradarbiavo pažangioje pozityvistų spaudoje, rašė kaip konservatorių priešas. Vėliau pakeitė stovyklą, ir pozityvistai jį ėmė laikyti savotišku persimetėliu. Ankstyvieji literatūriniai Sienkiewicziaus kūriniai artimi žurnalistikai: juokingos satyrinės scenelės, rodančios socialinį bajorijos parazitiškumą. Jam buvo trisdešimt metų, kai vienas laikraštis (*Gazeta polska*) pasiuntė jį į Filadelfiją nušviesti 1876 metų Šimtmečio parodos. Ši kelionė

turėjo pasitarnauti dar kai kam: Varšuvos rašytojų ir menininkų grupė nusprendė išvykti į Ameriką ir, ten įkūrusi falansterį, pabandyti gyventi bendruomenėje. Jie iš anksto išsirinko Kaliforniją, ir Sienkiewicziui buvo pavesta parinkti tinkamą vietą. Šį projektą finansavo grafas Chłapowskis, įžymios aktorės Helenos Modrzejewskos vyras. Sienkiewiczius apkeliavo Jungtines Amerikos Valstijas viską akylai stebėdamas ir kaupdamas medžiagą. Turtingų medžioklės plotų Kalifornijoje, sekvojų miškų ir Siera kalnų atradimas sukėlė jam didžiulį entuziazmą. Iš Lenkijos atvykus kitiems grupės nariams, jie įkūrė savo koloniją Anaheime (būsimoje Disneilendo vietoje). Toje mažoje bendruomenėje Modrzejewska tarnavo virėja, o kiti nariai uoliai dirbo žemę ir sodino apelsinmedžius. Tačiau netrukus jiems tai nusibodo, be to, iškilo finansinių sunkumų. Modrzejewska išmoko anglų kalbą ir pasirodė pagrindiniame *Camille* vaidmenyje San Franciske. Taip prasidėjo jos sėkminga karjera Amerikos teatre, kurio analuose ji išliko Helenos Modjeskos pavarde. Sienkiewiczius užsiėmė medžiokle bei rašymu ir siuntinėjo plačiai jį išgarsinusius straipsnius į lenkų laikraščius. Tie „Laiškai iš Amerikos" yra tebeskaitomi ir šiandien, nes publiką traukia juose atsispindintis objektyvus to meto Amerikos gyvenimo paveikslas. Straipsniuose aprašinėjamas Niujorkas, Didžiosios Lygumos per karo su Sėdinčiu Jaučiu kampaniją, medžioklės iškyla į Vajomingą, bet daugiausia – Kalifornija.

Pirmąjį (jei praleisime keletą apsakymų ir ankstyvą, gana silpną romaną) didesnį grožinį kūrinį *Škicai anglimi* (*Szkice węglem*) Sienkiewiczius parašė Los Andžele, tačiau jis nieko bendra neturi su Amerika. Priešingai, tai trumpas romanas, vaizduojantis Dievo pamirštą Lenkijos kaimą, kurį apibūdina jau pats pavadinimas – Avino Galva Asilynės valsčiuje. Herojus – tai stambi vietinė žuvis, kaimo raštininkas, vienintelis raštingas žmogus tarp aplinkinių valstiečių. Jis juos apgaudinėja, išnaudoja, o jo nevaldomos vietinio donžuano aistros užtraukia nelaimę vienai valstiečio šeimai. Kaip dera realistinei socialinio turinio istorijai, ji perteikia konkrečią mintį: dvaro savininkams tenka atsakomybė už tai, kad laikosi atokiau nuo kaimo ir palieka valstiečius tokių smulkių tironų valdžioje.

Per tuos dvejus Kalifornijoje praleistus metus Sienkiewiczius sutiko keletą lenkų, vėliau tapusių jo personažų prototipais. Vienas jų – kapitonas Korwin-Piotrowskis, tuometinis Jungtinių Amerikos Valstijų kinų emigrantų inspektorius San Franciske. Tas milžiniškos povyzos galiūnas, pagyrūnas, melagis, girtuoklis buvo linksmas vyras ir puikus pasakotojas, istorijų besisemiantis iš savo turtingos lenkiškos patirties, ypač 1931 metų lenkų–rusų karo, taip pat iš klajonių po Amerikos prerijas, kovų su indėnais ir pan. Gerą kalbos jausmą turintis Sienkiewiczius dievino jo šiurkščią, juokingą kalbėseną. Greičiausiai poną Zaglobą (tikrą lenkišką Falstafą) iš istorinės trilogijos apie septynioliktąjį šimtmetį Sienkiewiczius nusižiūrėjo nuo San Francisko inspektoriaus. Be to, Didžiųjų Lygumų ir Kalifornijos miškų gamtovaizdis paliko Sienkiewicziui labai gilų įspūdį, ir galima įtarti, jog Ukrainos stepių ar nelytėtų penkioliktojo šimmečio Lenkijos girių aprašymai (*Kryžiuočiuose*) rėmėsi ir jo amerikietiškais prisiminimais.

Vadinamieji Sienkiewicziaus „amerikietiški apsakymai", parašyti po to, kai jis grįžo į Lenkiją, nors įkvėpti kaliforniškos patirties, palieka skaitytojui nevienodą įspūdį. Jis yra geras atpasakotojas; tačiau fabulos elementai dažnai būna tokie sentimentalūs, jog ribojasi su paprasčiausiu kiču. Populiariausias iš šių apsakymų, „Švyturio sargas", akivaizdžiai parodo, kaip autorius, siekdamas išgauti melodraminius efektus, „pataiso" tikrovę. Herojus, senas lenkas, kovęsis daugelyje karų bei revoliucijų, kasęs auksą Australijoje, ieškojęs deimantų Afrikoje, ūkininkavęs Kalifornijoje, prekiavęs su laukinėmis Brazilijos gentimis ir t.t., visą laiką persekiojamas paslaptingos lemties, kol galiausiai suranda ramybę, tapęs švyturio sargu Aspinvole, Panamos Kanalo zonoje. Vieną dieną iš Niujorko jis gauna knygų siuntinį, tarp jų ir Mickevičiaus *Poną Tadą*. Skaitant jį taip apžavi šis netiesioginis sugrįžimas į gimtąjį kraštą, jog pamiršta uždegti švyturio ugnį ir dėl to praranda darbą. Tyrinėtojai atsekė šio Sienkiewicziaus apsakymo herojaus prototipą. Tai buvo žmogus, patyręs gyvenime panašių neeilinių nuotykių, bet ne todėl, kad jį būtų persekiojusi paslaptinga lemtis. Jis paprasčiausiai buvo įsikalęs į galvą, kad visuose penkiuose kontinentuose jį seka carinės policijos agentai. Apsvaigimą, kurį patyrė skaitydamas iš

Niujorko atsiųstą knygą, sukėlė ne patriotiniai jausmai, o be galo gyvas ir uždegantis istorinio romano veiksmas. Galbūt labiau atitinkanti faktus istorija pasirodytų dar patetiškesnė, tačiau reikia pripažinti, jog dėl cenzūros Sienkiewiczius nebūtų galėjęs paminėti savo herojaus persekiojimo manijos priežasties.

1878 metais Sienkiewiczius nuvyko į Paryžių, kur praleido keletą mėnesių; po to kurį laiką gyveno Galicijoje ir Varšuvoje pasirodė tik po ketverių metų. Per tą laiką pozityvistai jį jau buvo visai nurašę į nuostolius. Sienkiewiczius prieštaravo jiems, teigdamas visišką menininko laisvę pasirinkti temą ir vystyti ją kaip tinkamam. Taisyklės ir principai jam kėlė nuobodulį; politine prasme jis artėjo prie lenkų torių ir netrukus įsteigė nuosavą laikraštį *Słowo* (*Žodis*), pasižymintį „šviesaus konservatyvizmo" dvasia.

Sienkiewiczius laikėsi nuomonės, kad literatūra turėtų guosti širdį ir teikti skaitytojui tai, ko jis iš tikrųjų trokšta, o ne tai, ką aukštesnieji protai paskelbia tariamai sveiku mitalu. Tad kodėl neatsigręžus į istoriją, kurią taip mėgsta lenkų publika? Devintajame dešimtmetyje jis laikraščiuose dalimis skelbė istorinę trilogiją, kuri netrukus po to pasirodė atskiromis knygomis. Tomų pavadinimai skamba taip: *Ugnimi ir kalaviju* (*Ogniem i mieczem*, 1884), *Tvanas* (*Potop*, 1886) ir *Ponas Volodijovskis* (*Pan Wołodyjowski*, 1887–1888). Publikos reakcija buvo be galo greita, ir Sienkiewiczių pradėjo nuolat spausti skaitytojai, laiškuose maldavę nedaryti žalos tam ar kitam mylimam personažui. Trilogija Lenkijoje pasiekė visus, kas tik mokėjo skaityti, o kiekvienam paaugliui tapo „privaloma". Išversta į kitas kalbas, ji labai išpopuliarėjo, ypač slavų kraštuose. Sienkiewiczius buvo sunkiai plušantis rašytojas su nuolat virš galvos pakibusiu paskutiniu terminu, turintis siųsti spaudai vis naujas ir naujas dalis, nepaisant asmeninių nelaimių. Jo žmona (kurią vedė grįžęs į Lenkiją) galavosi nuo tuberkuliozės, tad reikėjo pinigų, kad galėtų ją gydyti įvairiose Vakarų Europos sanatorijose. Vis dėlto kurdamas šiuos tris romanus jis sugebėjo gana nuodugniai išstudijuoti istoriją, ir nors faktų interpretaciją galima ginčyti, duomenų skurdumu jo neapkaltinsi. Veiksmo laiku jis pasirinko septynioliktojo šimtmečio vidurį, aiškiai norėdamas nukelti skaitytoją „atgal į ištakas", į

šlovingąją Respubliką, nors tuo metu ji buvo įsivėlusi į pražūtingus karus. Be to, karas – dėkingas fonas nuotykiniams siužetams. Sienkiewiczius taip pat pamėgino rekonstruoti septynioliktojo šimtmečio kalbą. Pavyzdžiu jam buvo senieji memuaristai, visų pirma Janas Chryzostomas Pasekas; mūsų autoriui pavyko sukurti tokį ryškų stilių, jog perskaitę trilogiją moksleiviai kalbėdavosi tarpusavyje savita septynioliktojo šimtmečio lenkų kalba.

Visose trilogijos dalyse pasakojami tos pačios herojų grupelės nuotykiai lenkų–kazokų kare (pirmasis tomas), lenkų–švedų kare (antrasis tomas) ir lenkų–turkų kare (trečiasis tomas). Tačiau kiekvienoje naujoje dalyje randame ir iki tol neregėtų personažų; taip pat pastebime, kad kai kurie pagrindinį vaidmenį ankstesniame tome vaidinę veikėjai pasitraukė į antrą planą ar kad buvusios antraeilės figūros išeina į avansceną. Trilogija primena Alexandre'o Dumas *Tris muškietininkus*, ir Sienkiewiczius noriai pripažindavo savo skolą šiam prancūzų rašytojui. Tačiau Sienkiewicziaus garbei reikia pasakyti, kad istorinės vizijos platumu jis smarkiai pranoko savo pavyzdį. Apskritai trilogija – tai romanų apie karinius nuotykius ciklas su derama meilės ir stebuklingų pabėgimų doze. Jų tempas spartus. Pagrindiniai herojai – tai didvyriški vyrai ir moterys, su kuriais tapatinasi skaitytojas. Beveik nuolatos jaučiama įtampa, nors dramatiškas scenas neretai keičia humoristinės. Iš komiškųjų personažų ryškiausias ponas Zagloba, senas, vienaakis, storapilvis bajoras, it kamanė be perstojo dūzgiantis savo juokus, pilnas išmonės pagyrūnas ir bailys, nors nestokojantis klastos ir įvarytas į kampą galintis atlikti net žygdarbį. Yra ir liesas, septynių pėdų aukščio, į Don Kichotą panašus lietuvis riteris Longinas Podbipienta, prisiekęs išsaugoti skaistybę, kol vienu kirčiu nenukirs trijų totorių galvų. Negudrūs skaitytojai taip smarkiai tapatindavosi su trilogijos herojais, jog net nelaikė jų autoriaus vaizduotės kūriniais. (Kartais kas nors užsakydavo mišias už personažo, kuriam Sienkiewičius pagaliau leisdavo žūti mūšio lauke, vėlę!) Plačios Ukrainos stepės iš *Ugnimi ir kalaviju* primena Didžiąsias Amerikos Lygumas tais laikais, kai visa teisė priklausė ginklui. Dar „Laiškuose iš Amerikos" Sienkiewiczius yra palyginęs prerijų ir senosios Respublikos pakraščių

gyvenimą, o trilogijoje esama šiokio tokio panašumo į kaubojų ir indėnų istorijas.

Tačiau pozityvistų būta rimtų žmonių. Jie ieškojo trilogijoje tikslaus istorinių įvykių atspindžio; o tai, ką rado, tik patvirtino jų nepasitikėjimą istorine tematika. Reikia pažymėti, kad Sienkiewiczius pertvarkė septynioliktąjį šimtmetį pagal savo paties ir skaitytojų skonį. Kazokų karai buvo klasiniai karai, – Sienkiewiczius juos tokiais ir pavaizdavo, – nukreipti prieš lenkų didikus, kurių interesai kirtosi su valstybės interesais. Todėl karaliaus negalima kaltinti už tai, kad jis nerėmė didikų. Pasak kai kurių istorikų, lenkų kariuomenės vadas kunigaikštis Jeremis Wiśniowieckis buvo atstumiantis, žiaurus tipas, vykdęs kvailą politiką. Sienkiewicziaus kūrinyje jis pavaizduotas dievobaimingu riteriu, Kristaus ir Vakarų civilizacijos gynėju. Ukrainiečių maištininkų vadas Bohdanas Chmelnickis iš tikrųjų buvo kur kas didesnė asmenybė, negu jį matome menkinančiame Sienkiewicziaus portrete. Nors autorius akivaizdžiai žavisi laukiniu ir drąsiu kazoku (Bohunu), apskritai jo personažai – tai arba „geri vaikinai" (lenkai), arba „blogieji" (ukrainiečiai) – visa tai puiku, tačiau tik dėl literatūrinės sėkmės. *Tvane* intelektualiausios visuomenės grupės, visų pirma protestantai, arba visai nepakliūna į romano puslapius, arba jiems suteikiamas išdavikų, švedų kolaborantų vaidmuo. Sienkiewicziaus idealas – tai pamaldus, sveikas Romos katalikų tikybos kareivis, neslegiamas idėjų naštos, užtai pasižymintis neeiliniais fechtavimo, girtuokliavimo ir mylėjimosi gabumais. Visa tai pastebėjo kandų kritikos straipsnį apie Sienkiewiczių parašęs Bolesławas Prusas, kartu pažymėjęs, kad pagrindinis herojų užsiėmimas – karas romane vaizduojamas tartum pasakoje. Nukapojamos galvos ir rankos, sukraunamos krūvos lavonų, bet kraujas – visai ne kraujas, greičiau mėlynių sultys; o narsusis riteris Podbipienta, kurį Prusas vadina vaikščiojančia giljotina, vis laiko pamaldžiai įsmeigęs akis į dangų. Labai panašu, jog visi šie priekaištai trilogijai tėra „šaudymas iš patrankos į žvirblius", kadangi Sienkiewiczius įvykdė tai, ką buvo nusibrėžęs: pateikė skaitytojams spalvingą skaitalą ir „paguodė jų širdis". Kita vertus, pagarba ar panieka Sienkiewicziui ilgai Lenkijoje buvo politinės orientacijos rodiklis. Apskritai jo kūriniai stiprino konservatyviąją

pasaulėžiūrą. Jo poveikio visuomenei nėra net su kuo palyginti; užtenka prisiminti tokį pavyzdį: pogrindžio kariai per Antrąjį pasaulinį karą savo slapyvardžiais pasirinkdavo Sienkiewicziaus herojų vardus.

Šlovę Vakaruose Sienkiewicziui daugiausia užtikrino romanas apie senovės Romą – *Quo vadis?* (1896). Pavyzdžiui, prancūzų leidybos istorijoje jis figūruoja tarp didžiausių visų laikų bestselerių. Romane supriešinama smunkanti, bet ryškiai pavaizduota pagoniška imperija Nerono valdymo laikais ir kilni, nors šiek tiek blyški pirmųjų krikščionių bendruomenė katakombų ir kankinysčių epochoje. Imperatoriaus Nerono beprotybei ar lepiam elegantiškojo Petronijaus reliatyvizmui lemta žlugti, „o Šv. Petro bazilika iki šiol viešpatauja pasauly". Be abejo, Sienkiewiczius, panašiai kaip ir savo trilogijoje, daug nuveikė, gaivindamas istorines klišes, bet jo Roma atrodo kažkaip jau per daug supaprastinta. Dvidešimtojo amžiaus kritikas Stanisławas Brzozowskis rašė, jog, norint įsitikinti šio Nobelio premiją Sienkiewicziui pelniusio romano paviršutiniškumu, pakaktų palyginti jį su Cypriano Norwido poema *Quidam*.

Romane *Kryžiuočiai* (*Krzyżacy*, 1900) vėl grįžtama į Lenkijos praeitį. Jis nukelia skaitytoją netgi į dar senesnius laikus negu trilogija – į penkioliktojo šimtmečio pradžią, kai pačiai tiek Lenkijos, tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės egzistencijai grasino Teutonų ordinas. Bolesławas Prusas nebuvo vienintelis rimtai susirūpinęs vokiškuoju nacionalizmu ir prieš slavus nukreiptais šūkiais. Dešimtmečiai iki Pirmojo pasaulinio karo liudijo nesiliaujantį imperialistinių vokiečių svajonių augimą, ir Sienkiewiczius kai kuriuose trumpesniuose kūriniuose tiesiogiai rašė šia tema. *Kryžiuočiuose* jis panaudojo – ir sutvirtino – amžiais lenkų vaizduotėje glūdėjusį archetipą. Vaizduodamas teutonų karių-vienuolių, atsiplėšusių gabalą žemės Rytų Prūsijoje, puikybę, rasinius prietarus ir žiaurumą, autorius neprasilenkė su istoriniais duomenimis. Pasakojimas pasiekia kulminaciją didžiausio kada nors lenkų ir lietuvių kovoto Griunvaldo (Tanenbergo) mūšio 1410 metais scenose. Čia Sienkiewiczius taip pat nenutolo nuo istorinių dokumentų, tad faktų interpretacija šiame romane yra priimtinesnė negu trilogijoje. Nelytėti miškai, kuriuose gyvena, medžioja

ir kariauja jo herojai, tikriausiai bus išaugę iš sudėtinio Lietuvos girių ir Amerikos Vakarų pakrantės sekvojų miškų padaryto įspūdžio.

Vis dėlto Sienkiewiczius neapsiribojo istorinėmis temomis. Romane *Be dogmos* (*Bez dogmatu*, 1891), parašytame rafinuoto aristokratų kilmės žmogaus dienoraščio forma, bandoma pavaizduoti *fin de siècle* nusiminimą, kylantį iš netikėjimo niekuo ir beprasmybės jausmo. Kūrinio herojus Plošovskis, meno ir literatūros žinovas, pats negalįs kurti ir stokojąs valios gyventi, yra įsitikinęs, kad jo intelektualinio grakštumo ir estetinio pasitenkinimo pasaulis jau pasmerktas pražūčiai. Iš tikrųjų Sienkiewiczius sekė prancūzų rašytojo Paulio Bourget, kuris dar gyvas tėvynėje buvo skelbiamas Balzacui ir Flaubert'ui lygiu romanistu, pėdomis. Bourget gynė tradicines buržuazines vertybes nuo jaunosios kartos agnosticizmo – jo supratimu, dorovinio pakrikimo šaltinio; tokias pažiūras ypač propagavo savo romane *Apaštalas* (*Le Disciple*, 1889). Bourget įžvelgė giminingą Sienkiewicziaus sielą, ir prancūziškas *Be dogmos* vertimas išėjo su jo įvadu. Be abejonės, Sienkiewiczius savo personažo nelaikė teigiamu herojumi, vis dėlto keletas devynioliktojo amžiaus paskutinio dešimtmečio lenkų „dekadentų" buvo kurį laiką linkę su juo tapatintis. Apskritai *Be dogmos* turėjo gana trumpalaikę vertę, panašiai kaip ir kitas romanas iš šiuolaikinio gyvenimo, *Polanieckių šeima* (*Rodzina Połanieckich*, 1895), kuriame Sienkiewičius bandė šlovinti miesčioniško gyvenimo būdo džiaugsmus: Polanieckis, aristokratų kilmės buržua, darantis pinigus nelabai švariomis spekuliacijomis, savo finansinius sugebėjimus derina su įsitikinimu, jog tarnauja Dievui ir Tėvynei. Kitaip nei pažangusis pozityvistų kapitalistas, jis priešinasi bet kokiems nusistovėjusios tvarkos pakeitimams. Pažangiosios inteligentijos palaikytas dideliu įžeidimu, šis romanas ženklino draugiškų Sienkiewicziaus santykių su Tautinių demokratų partijos ideologija ir jos kapitalistinės gerovės carinės Rusijos „globoje" programa atnaujinimą.

Aukštą Sienkiewicziaus vietą lenkų literatūroje didele dalimi nulėmė jo puikus kalbos jausmas. Nemažai jo sakinių cituojama žodynuose kaip taisyklingos kalbos pavyzdžiai. Turbūt tiksliausiai Sienkiewicziaus trūkumus viename savo laiškų apibūdino Orzeszkowa:

Kalbant apie mane, mūsų su Sienkiewiczium prigimtys visiškai priešingos. Jei aš ir atėjau į pasaulį su kūrybiniais gabumais, tai su labai vidutiniškais, o tą kibirkštėlę įpūtė nemenki intelektualiniai gabumai ir dideli emociniai, net gal vienai širdžiai per dideli. Visiškai priešingai negu jam. Tad visada galvojau, kad sudėjus dvi mūsų individualybes į vieną išeitų puikus rašytojas!

Kiti prozininkai

Adolf Dygasiński (1839–1902)

Adolfas Dygasińskis buvo pozityvistas ir mokslo garbintojas. Pagal profesiją mokytojas, jis, atrodo, labiau už bet kurį kitą savo amžininką vertino natūralizmą ir kaip literatūrinę techniką, ir kaip filosofiją. Apsakymuose bei romanuose Dygasińskis rėmėsi neblogu lenkiškos provincijos dvarų ir kaimų pažinimu. Jo kūrybos puslapiuose netrūksta mėgstamiausio bajorijos užsiėmimo – medžioklių, su visomis taisyklėmis bei apeigomis. Šis natūralistas, linkęs tarp žmonių ir gyvūnų tiesti tiltus, neretai laukų ir miškų būtybes apdovanoja kone žmogiška psichika ir perkelia pasakojimo perspektyvą nuo žmogaus į gyvulį. Dėl šios priežasties kritikai lygindavo jį su Kiplingu. Paskutinį veikalą *Gyvenimo puota* (*Gody życia*, 1902), savotišką poemą proza, šlovinančią nesutramdomą gamtos veržlumą, jis parašė įmantria, labai stilizuota bei ritmiška kalba, už kurią nusipelnė jaunesnės „modernistų" kartos aplodismentų.

Jan Lam (1838–1886)

Vienos austrų šeimų, kurios persikėlė į Galiciją ir greitai sulenkėjo, palikuonis Janas Lamas garsėjo Lvove kaip žurnalistas ir sąmojingas provincijos kronikininkas. Rytinėje, Austrijos valdomoje Galicijos dalyje Lamas buvo tuo, kuo Prusas Varšuvoje. Meistriškai įvaldęs feljetono žanrą, jis rašė ir romanus, kuriuose satyros strėles nukreipdavo į smulkius valdininkus austrus, čekus bei lenkus: *Panelė Emilija, arba Capovicų aukštuomenė* (*Panna Emilia, czyli wielki świat Capowic*, 1869) ir *Tuščios galvos* (*Głowy do pozłoty*, 1873). Šis neeilinis, labai talentingas ir drąsus (1863 metais jis perėjo sieną, idant prisijungtų prie sukilėlių) žmogus, tragiška asmenybė, stengdamasis prisitaikyti prie tvankios provincijos aplinkos, apleido savo talentą, kurį netrukus sunaikino alkoholizmas ir nuolatinė gili depresija.

Adam Szymański (1852–1916)

Besikartojančios trėmimų bangos daugelį lenkų nubloškė į Sibirą. Tarp jų buvo gamtos mokslų srityje išsilavinusių žmonių, todėl lenkų indėlis į Sibiro tyrinėjimus buvo didžiulis. Pavyzdžiui, jaunas zoologijos profesorius Benedyktas Dybowskis (ištremtas septintajame dešimtmetyje) tyrinėjo povandeninę Baikalo ežero fauną (3300 pėdų gylyje) ir atrado daug iki tol nežinomų rūšių, už kurias Rusijos geografų draugija jį apdovanojo aukso medaliu. Taip pat jis atliko vertingų Kamčiatkos genčių lingvistinių ir etnografinių tyrimų. Geologas Aleksandras Czekanowskis, ištremtas po 1863 metų sukilimo, aprašė iki tol nepasiekiamas sritis. Šis ekspedicijų į Užpoliarę organizatorius taip pat pelnė Rusijos geografų draugijos aukso medalį už Angaros upės pakrančių paleobotanikos tyrinėjimus. Be to, jis sudarė pirmąjį tungusų kalbos žodyną. Janas Czerskis (tiesiai iš Vilniaus gimnazijos įstojęs į 1863 metų sukilėlių gretas) buvo savamokslis tyrinėtojas. Jis nuodugniai ištyrė geologinę Baikalo struktūrą, pirmasis įsiskverbė į Janos, Indygirkos ir Kolymos upių baseinus ir atrado kalnų grandinę, kuri šiandien vadinama jo vardu. Jis buvo tris kartus apdovanotas Rusijos geografų draugijos aukso medaliu. Bronisławas Grąbczewskis, 1863 metų tremtinio sūnus, įstojo į rusų kariuomenę ir užsitarnavo generolo laipsnį. Jis vadovavo mokslinėms ekspedicijoms, tyrusioms Turkmėniją, Pamyrą, Hindukušą ir šiaurinį Tibetą.

Adamo Szymańskio *Škicai* (*Szkice*, 1887), vos tik juos paskelbus, kaip galima buvo tikėtis, sukėlė didžiulį susidomėjimą, nes rėmėsi autentiška Sibiro tremties patirtimi. *Škicai* – tai apsakymų rinkinys apie tai, kaip tipiškiems lenkų tremtiniams pavyko susigyventi su atšiauriu klimatu, primityviu šiaurinio Sibiro gyventojų mentalitetu ir savo pačių nostalgija.

Wacław Sieroszewski (1860–1945)

Sibiro temą kur kas nuodugniau išrutuliojo kitas rašytojas, priklausęs jaunesnei kartai. Kilmingos, 1863 metų sukilimo sužlugdytos šeimos palikuonis Wacławas Sieroszewskis tapo paprastu Varšuvos darbininku. Septyniolikos metų įsijungė į socialistų judėjimą. Suimtas už politinę veiklą, dvejus metus praleido kalėjime, po to 1880-aisiais buvo ištremtas į šalčiausią Sibiro sritį – Jakutiją. Šis sumanus ir energingas žmogus du kartus mėgino pabėgti iš Sibiro, ir abu – nesėkmingai. Tačiau šio regiono aprašymas rusų kalba, *Jakutai* (*Jakuty*, 1896),

pelnė jam Rusijos geografų draugijos aukso medalį ir laisvę. Pamažu jis pradėjo literatūriškai apdoroti savo nuotykius; jo romanus ir apsakymus, turinčius ryškų autentiškumo antspaudą, publika noriai skaitydavo, ypač jaunimas – kartu su apysakomis apie indėnus. Sieroszewskio kūrybinis palikimas gausus. Romanai *Girių pakraščiuose* (*Na kresach lasów*, 1894), *Rištau* (*Risztau*, 1899), *Pabėgimas* (*Ucieczka*, 1904) parašyti pačiais jo kūrybinio pakilimo metais. Socialistų stovyklos kovotojas 1905 metų revoliucijoje, 1914–1915-aisiais Piłsudskio legiono kareivis, Sieroszewskis vėliau (1918–1939) tapo labai svarbia figūra nepriklausomos Lenkijos literatūriniame gyvenime, visų buvo laikomas garbintinu „veteranu". Turbūt tvariausia Sieroszewskio kūrybos dalis – faktais paremti reportažai. Juose gausu vertingų pastabų apie politinių kalinių dalią. Rašytojas taip pat aistringai domėjosi vietinių gyventojų papročiais ir tradicijomis, buvo geras gamtos stebėtojas. Savo atsiminimuose *Už poliarinio rato* (*Za kołem polarnym*, 1926) jis pasakoja apie pabėgimą iš Verchojansko Jakutijoje: sukoręs apie 1200 kilometrų negyvenamais tyrais, pasiekė Ledinuotąjį vandenyną. Sugavę jį už bausmę perkėlė į Kolymską.

Józef Weyssenhoff (1860–1932)

Kilmingos vokiečių naujakurių šeimos Lietuvoje palikuonis Józefas Weyssenhoffas didesniąją gyvenimo dalį skyrė dželtmenui pritinkantiems dalykams, būtent aukštuomenės gyvenimui, medžioklei ir užsienio kelionėms į visas tais laikais madingas Vakarų Europos vietas. Ankstyvuosiuose eilėraščiuose jis atidavė duoklę žydrai jūrai ir baltoms Graikijos šventovėms. Vėliau išleido romaną *Zygmunto Podfilipskio gyvenimas ir idėjos* (*Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego*, 1898), laikytą labai vykusia lenkų „aukštuomenės" satyra, demaskuojančia maniją garbinti viską, kas ateina iš Vakarų Europos, ir niekinti viską, kas lenkiška. Podfilipskis yra silpnaprotis, tačiau labai taktiškas ir mokantis gausybę skeptiškų, elegantiškų posakių apie visus žmogiškus reikalus. Jo žinios apie tai, kokius kaklaraiščius dera ryšėti ar kaip elgtis įvairiomis aplinkybėmis, begalinės. Jis nėra visiškai abejingas žmonijai, nes norėtų perteikti palikuonims savo filosofiją, kad bergždžia ko nors rimtai siekti. Nesame visiškai tikri, ar kurdamas Podfilipskio personažą Weyssenhoffas iki galo suvokė, ką darąs. Šiaip ar taip, greičiausiai dėl paties autoriaus neaiškios mąstysenos,

tai geriausias Weyssenhoffo romanas. Kiti gana dažnai atrodo rašyti paties Podfilipskio. Lenkiško dvaro buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje aplinka juose vaizduojama be deramo atstumo. Weyssenhoffui geriausiai sekasi rašyti apie savo tikrąją aistrą – medžioklę gimtojo krašto giriose. Jo vėlyvoji proza darėsi vis labiau ideologizuota, skelbianti turtingų žemvaldžių konservatyvių politinių įsitikinimų dogmas.

Poezija

Nei nusižiūrėta „didžiųjų romantikų" mėgdžiotojų eiliavimo technika, nei pozityvistinė panieka romantiškai pasaulėjautai nesąlygojo poezijos pagyvėjimo, ir antrojoje devynioliktojo šimtmečio pusėje ji patyrė pastebimą nuosmukį. Populiarumo susilaukė nedideli, tikroviški gyvenimo vaizdeliai ar eiliuotos istorijėlės. Poezija pakluso racionalumo reikalavimams, o jos sakiniai dažnai niekuo nesiskirdavo nuo rimuotos prozos. Eilių skambumo siekta pačiu banaliausiu būdu: taikant nuolat pasikartojančias chorėjines, jambines ar amfibrachines eiliavimo schemas. Net labai talentingus poetus varžė tokia nedėkinga aplinka, ir jie dažnai skųsdavosi esą pasmerkti gyventi „nepoetiškais laikais".

Adam Asnyk (1838–1897)

Adamas Asnykas, laikomas geriausiu to laikotarpio poetu, buvo kilęs iš smulkaus bajoro, sukilėlių kareivio, praleidusio porą priverstinės tremties metų Sibire, po to tapusio klestinčiu verslininku Lenkijoje, šeimos. Jaunasis Adamas studijavo Varšuvos medicinos akademijoje. Po trumpo įkalinimo už politinę veiklą 1860 metais jis pabėgo į užsienį. Negalėdamas grįžti į Rusijos okupuotą Lenkijos dalį dėl savo politinės veiklos 1863 metais, jis įgijo filosofijos daktaro laipsnį Heidelbergo universitete ir likusį gyvenimą praleido Austrijai priklausiusioje Lenkijos dalyje – iš pradžių Lvove, paskui Krokuvoje. Tai nesutrukdė jam apkeliauti visą Europą ir net aplankyti Šiaurės Afriką, Indiją bei Ceiloną. Asnykas neabejotinai buvo romantikų, visų pirma Słowackio, mokinys; tačiau tenkinosi kuklesnėmis, mažesnėmis formomis, kartais atrodančiomis gana proziškai, nes iš tikrųjų jos ne itin skyrėsi nuo rimuotų

filosofinių ar net mokslinių diskursų. Turbūt geriausi jo eilėraščiai yra tie, kuriuos įkvėpė Tatrų kalnai. Tatrai pradėti aktyviau tyrinėti aštuntajame devynioliktojo amžiaus dešimtmetyje, kai buvo įveiktos kelios iki tol nepasiekiamos viršukalnės. Šimtmečio pabaigoje kalnai traukė rašytojus kaip nauja tema. Pats Asnykas, aistringas alpinistas, buvo vienas pirmųjų Tatrų draugijos narių. Šis žurnalistas, leidėjas, įvairių draugijų narys turėjo daug užsiėmimų, o jo poetinis populiarumas nuolat didėjo. Keliems trumpiems jo eilėraščiams apie meilę ir gamtą buvo pritaikyta muzika.

Trisdešimties sonetų cikle *Virš gelmių* (*Nad głębiami*), parašytame 1880–1894 metais, kalnų gamtovaizdis sulydomas su dėstoma autoriaus filosofine sistema. Pastarąją smarkiai paveikė devynioliktojo šimtmečio mokslinis evoliucionizmas, idealistinė vokiečių filosofija ir galbūt kai kurios filosofinės Słowackio idėjos: nors judėjimas pagal nekintamus dėsnius būdingas visai iš atomų sudarytai visatai, už materijos esama dvasinės jėgos, kuri kreipia visus reiškinius tobulybės link ir taip aklam elementų šokiui suteikia prasmę. Asnyko filosofija tuose sonetuose labai primena Bolesławo Pruso idėjas. Pozityvistai vertino pažangius Asnyko įsitikinimus ir dažnai cituodavo vieną jo eilėraštį, kuriame sakoma, kad „gyvenime reikia eiti pirmyn, siekti naujo gyvenimo, o ne atkakliai puošti galvą nuvytusiais laurais". Neabejotinai didžiausio kartos meistro Asnyko kūryboje esama panašumų į prancūzų parnasininkus, kurie taip pat atidavė duoklę mokslinei tos epochos pasaulėžiūrai. Vis dėlto jo įtaka susilpnėjo, paskutiniame šio amžiaus dešimtmetyje iškilus „modernistams", ir jo šlovė niekada nebeatgavo ankstesnio spindesio.

Maria Konopnicka (1842–1910)

Vienu metu apskelbta poete, verta užimti Parnase po „didžiųjų romantikų" ištuštėjusią vietą, Konopnicka turbūt mums įdomesnė kaip emancipuota moteris negu kaip poetė, nors kai kurie jos eilėraščiai pelnytai įtraukiami į kiekvieną antologiją. Ji gimė mažame miestelyje (Suvalkuose) teisininko Józefo Wasiłowskio šeimoje, užaugo bajoriškoje aplinkoje. Būdama jauna vienuolių laikomo pensiono Varšuvoje auklėtine, sutiko kitą būsimą rašytoją Elizą Pawłowską (vėliau Orzeszkową), ir jų draugystė ilgai nenutrūko. Jos keisdavosi laiškais, Orzeszkowa palaikydavo bičiulę sunkiomis akimirkomis. Anksti iš-

tekėjusi už daug vyresnio žemvaldžio, Konopnicka apsigyveno dvare, pagimdė jam šešetą vaikų, o po to ėmė maištauti, paniekinusi visas dvaro normas persikėlė į Varšuvą ir pradėjo savarankišką karjerą. Būdama savamokslė, ji ryte rijo Montaigne'o, Johno Stuarto Millio, Buckle'o, Ribot ir kitų, taip pat lenkų pozityvistų kūrinius. Ji subrendo poezijai kaip tik tuo metu, kai pozityvistinis optimizmas nuslūgo ir vis ryškiau buvo jaučiami aštrūs klasiniai konfliktai. Konopnicka labai radikaliai kėlė į viešumą sunkią žemesniųjų klasių padėtį ir buvo gana arši antiklerikalė. Todėl jos literatūriniame kelyje netrūko kliūčių. Konservatoriai kaltino ją kurstčius valstiečių maištą prieš ponus; dvasininkija vadino bedieve; ir net kai kurie liberalai kreivai žiūrėjo į jos nevaldomas emocijas. Ji susilaukė ypatingo carinės cenzūros dėmesio, o tai nelengvino padėties.

Daugelis Konopnickos eilėraščių – tai noveliukės apie sunkią prispaustųjų padėtį; ji taip pat bandė plunksną kurdama prozinius apsakymus šia tema, ir gana sėkmingai. Tačiau jos lyriką gadina monotoniškas silabotoninis ritmas; ji dažnai cituojama, norint pademonstruoti nepageidaujamą taisyklingai kirčiuotų pėdų metro lenkų poezijoje efektą. Tačiau kai kurie eilėraščiai, kurių raudotojiška gaida yra atėjusi iš liaudies dainų, nusipelno vietos šalia autentiškos anoniminės liaudies poezijos. Apskritai Konopnicką galima pavadinti „populistine" poete, ypač dėmesinga tai Lenkijai, kuri skiriasi nuo išsilavinusių aukštesniųjų klasių Lenkijos. Jos jaudinantys apsakymai apie valstiečių, darbininkų ir žydų gyvenimą iki šiol įeina į privalomą mokyklinių skaitinių programą. Senatvėje ji kokias dvi dešimtis metų rašė epinę poemą *Ponas Balceris Brazilijoje* (*Pan Balcer w Brazylji*, 1910). Savo forma (parašyta oktavomis) ši poema seka tokių lenkų poetų kaip Krasickis ar Słowackis išpuoselėta tradicija. Tema jos laikais buvo labai aktuali, nes minios lenkų valstiečių kėlėsi į abi Amerikas, o jų dalia Brazilijoje, kur teko kirsti nelytėtus, neįžengiamus miškus, greičiausiai buvo pati sunkiausia. Konopnicka keletą kartų keliavo po Vakarų Europą ir gerai pažinojo žiaurias valstiečių migracijos sąlygas. Jos poemos herojus ponas Balceris – tai kuklus kaimo kalvis. Oktavos metras, tarnavęs Tasso riteriškiems žygiams vaizduoti, pagal Konopnickos sumanymą turėjo perteikti netgi dar žiauresnius naujųjų laikų

mūšius. Išskyrus kelias ryškesnes vietas, visas veikalas daugiau liudija didelį Konopnickos jautrumą socialinėms problemoms negu literatūrinį talentą. Jos poetiniai pasiekimai kai kuriais atžvilgiais gimininingi Orzeszkowos prozai. Kadangi Konopnickos poezija ir apsakymai lengvai suprantami net neišsilavinusiam skaitytojui, jos kūriniai po mirties buvo nuolat pakartotinai leidžiami milijoniniais tiražais.

Felicjan Faleński (1825–1910)

Priešingai negu Asnykas ir Konopnicka, Felicjanas Faleńskis buvo laikomas antraeile figūra. Santykinis pripažinimas jį pasiekė tik senatvėje. Daugelis jį pažinojo tik kaip Marijos Trębickos, susirašinėjusios su Cyprianu Norwidu, vyrą; Norwidui (kadaise Faleńskio moksladraugiui Varšuvoje) Trębicka visų pirma buvo draugė ir jo meilės Marijai Kalergis reikalų patikėtinė. Tačiau paties Faleńskio taip pat būta įdomaus poeto. Jis kūrė eiliuotas pjeses, atspindinčias platų intelektualinį akiratį. Šis eruditas, meistriškas Edgaro Allano Poe, Hanso Christiano Anderseno ir E.T.A. Hoffmanno vertėjas galėdavo metų metais versti į lenkų kalbą įvairių kitataučių poetų kūrybą ar eiliuoti kai kurias Senojo Testamento knygas. Jo gyvenime anksti pasireiškė svetimumas visuomenei, kilęs iš labai aktyvaus jo tėvo bendradarbiavimo su carine valdžia. Faleńskiui nusisekė keletas eilėraščių apie Tatrų kalnus, kur vaizdų sistema atrodo jaudinančiai šiuolaikinė, ir trumpos epigramos, pavadintos graikišku vardu: *Meandrai* (*Meandry*, 1892). Graikija jį žavėjo ir kaip dramaturgą – savo *Altėjoje* (*Althea*) jis ėmėsi Meleagro ir Atalantės temos (kaip Swinburne'as Anglijoje). Ironiškas ir kupinas kartėlio Faleńskis nepritapo prie to meto literatūrinės aplinkos, o kartą išliejo nepasitenkinimą publika viešai sudeginęs visus neparduotus pirmojo poezijos rinkinio *Žiedai ir spygliai* (*Kwiaty i kolce*) tomelius, beje, išleistus savo paties lėšomis.

Wiktor Gomulicki (1848–1919)

Wiktoras Gomulickis gimė mažame miestelyje (Ostrolenkoje) pasiturinčio matininko šeimoje, lankė gimnaziją Varšuvoje, po to studijavo teisę Vyriausiojoje mokykloje. Kaip tik Varšuvoje jis pradėjo sėkmingą literatūrinę karjerą. Rašė poeziją, romanus, apsakymus ir kritikos straipsnius, vertė Puškiną, Nekrasovą, Victorą Hugo, Musset (paminėjome tik keletą). Nors dailiu formos glaustumu Gomulickis artėjo prie prancūzų parnasininkų, pirmiausia jis liko kasdieninio Varšuvos,

ypač vienos jos dalies – numylėto senamiesčio, gyvenimo „vaizdų" poetas. Neperžengdamas priimtų stilistinių konvencijų, rašydamas tokia pat skaidria ir suprantama kaip prozos kalba, jis sugebėjo beveik fotografiškai pagauti daugybę smulkių Varšuvos gatvėse nusižiūrėtų detalių: štai jis vaizduoja seną žilaplaukę moterį, einančią su vandens ar pieno ąsočiais, arba kavinę, kurioje pagyvenusi prancūzė dama amžinai tūno skaitydama laikraščius, arba paukščius, čiulbančius savo narveliuose pastogėje, ar senus batsiuvius, ar išėjusius į pensiją valdininkus. Gomulickio eilėraščiuose esama švelnumo, sumišusio su liūdesiu bei šypsena, o pro banalybes neretai gali pamatyti aukštus ir didingus dalykus. Viename gražiausių jo eilėraščių „El mole rahmim" vaizduojamos žydų vestuvės, švenčiamos pilkame ir purviname kieme. Stebinčiam apeigą poetui ši bjauri aplinka, suskambus religinei giesmei, virsta nuostabiu slėniu su Libano kalnais tolumoje. Jis išvysta vargingus ceremonijos dalyvius pavirtus to slėnio gyventojais iš Pranašų laikų: „O žvaigždės spindėjo it aukso menora."

Paminėjome čia tiktai keletą poetų, toli gražu neapimdami ilgo sąrašo tų, kurie buvo vertinami, leidžiami ir analizuojami literatūros kritikų. Tačiau tie kiti vardai šiandien priklauso specialistų telankomai sričiai.

DEVINTAS SKYRIUS

„Jaunoji Lenkija"

Istorinės žinios

Kuo labiau artėjame prie mūsų laikų, tuo sunkiau darosi aprašyti prieštaringas sroves, formavusias Europos gyvenimą epochoje, kuri daugeliu atžvilgių dar nepasibaigė. Devynioliktojo šimtmečio pabaigos Europa džiaugėsi taika ir gerove, tačiau už audringai besivystančio kapitalizmo slėpėsi destruktyvios jėgos, ir jautresnieji protai tai suvokė. Mums reikia išsiaiškinti naujo požiūrio į tikrovę bei meną, vienu metu pasireiškusio įvairiose Europos šalyse, nepaisant jų akivaizdžių ekonominio ir socialinio vystymosi skirtumų, atsiradimo paslaptį. Ar bandysime aiškinti tai abipusiu „užkratu", ar „natūralia raida" veikiant vietinėms sąlygoms, ar tiesiog priskirsime neapibrėžiamam *Zeitgeist*, tikrovė yra tokia, kad panašios tendencijos Prancūzijoje, Vokietijoje, Lenkijoje bei Rusijoje pasireiškė maždaug tuo pačiu metu. Padalytą Lenkiją veikė trys skirtingi ritmai, sklindantys iš trijų skirtingų sostinių: Vienos, Sankt Peterburgo ir Berlyno. Tačiau literatūroje jai pavyko sulydyti kosmopolitines įtakas su nuosava tradicija ir šitaip sukurti jai būdingą originalią stilistiką. Sąvoka „kosmopolitizmas" čia tinka, nes Europos kultūra tais laikais, kai būdavo keliaujama be pasų, atrodė monolitinė, o prancūzų, rusų ar lenkų jaunimas mąstė apie tuos pačius lotynų bei graikų klasikus, skaitė tuos pačius vokiečių filosofus ir prancūzų poetus.

Moderniąją lenkų literatūrą pradėjo kurti rašytojų karta, subrendusi apie 1890 metus. Pavadinimas „Jaunoji Lenkija" (*Młoda Polska*) kai kuriems šios kartos šaukliams buvo pritaikytas tik 1899 metais. Prieš tai juos vadino įvairiai – „dekadentais",

„modernistais". Lenkų mokslininkai, atrodo, sutinka, jog pavadinimas „Jaunoji Lenkija", nukaltas „Jaunosios Skandinavijos" ar „Jaunosios Vokietijos" pavyzdžiu, geriau atitinka naująjį reiškinį negu kuris nors kitas žodis su priesaga *-izmas*, vien jau dėl pastarųjų neapibrėžtumo.

Lenkų literatūra, kaip ir daugelis kitų, šiandien tebetęsia apie 1890 metus prasidėjusius ieškojimus. Galima sakyti, kad maždaug 1885 metai (ši data paprastai laikoma devynioliktojo šimtmečio scientizmo krizės Prancūzijoje pradžia) žymi sugrįžimą prie romantinio maišto po kelių naivaus pasitikėjimo nesibaigiančiu buržuazijos progresu dešimtmečių. Iš pradžių naujam judėjimui atstovavo tik nedidelės bohemos grupelės. Šie maištautojai prieš „padoriąją visuomenę" neturėjo jokios programos, išskyrus neigimą. Jie kovojo su pripažinta literatūra ir menu, skelbė parnasinės poezijos ir natūralistinės prozos pabaigą, politikoje sudarinėjo sąjungas su anarchistais ir vakarietišką civilizaciją laikė pasiekusia smukimo stadiją. Paryžiaus laikraštis *Le Décadent* 1886 metais aiškino:

> Gimęs iš be galo prisodrintos šopenhauerizmo civilizacijos, dekadentizmas nėra literatūrinė mokykla. Jo paskirtis – ne kurti. Jo užduotis – naikinti ir griauti visa, kas sena. [...] Būtų beprasmiška slėpti tą dekadansą, iki kurio nusiritome. Religija, papročiai, teisingumas – viskas krypsta žemyn.

Kadangi visa, kas nutikdavo Prancūzijoje, būdavo tuojau pat pamėgdžiojama Lenkijoje, vietinius maištautojus prieš utilitarinius pozityvizmo idealus taip pat iš pradžių vadinta „dekadentais". Bet, žinoma, šis žodis per daug neaiškus, kad įstengtų užfiksuoti neprognozuojamus pasaulėjautos pokyčius. Žodis „simbolizmas" nė kiek ne konkretesnis. Tų, kurie garbino Charles'į Baudelaire'ą, Rimbaud, Verlaine'ą, Mallarmé, Jules'į Laforgue'ą, poezija nuo 1886 metų Pranzūzijoje pradėta vadinti „simbolistine". Kaip tik 1886 metais Jeanas Moréasas ir Gustave'as Kahnas ėmė leisti laikraštį, pavadintą *Le Symboliste*. Simbolistų vardas Prancūzijoje buvo taikomas ne meistrams, o antraeiliams poetams, ir jei tikėsime prancūzų literatūros istorikais, ši srovė 1900 metais išseko. Platesne prasme „simbolistais" galima pavadinti daugybę devynioliktajame ir dvidešimtajame amžiuje rašiusių poetų, o naujasis simbolių (*correspondances*) reikšmės poezijoje supratimas eina

iš Baudelaire'o, kuris šį terminą pasiskolino iš Emanuelio Swedenborgo. Nors Lenkijoje būta rašytojų, laikytinų „simbolistais" šia platesne prasme, jie neskelbė „simbolistinių" manifestų; todėl, manau, būtų labai neteisinga jų vardu pavadinti šį skyrių. Tačiau tai, ką Arthuras Symonsas rašo savo knygoje apie prancūzų simbolistus, visiškai tinka jų amžininkams lenkams:

Tad čia, šiame maište prieš išoriškumą, prieš retoriką, prieš materialistinę tradiciją, šioje pastangoje išlaisvinti aukščiausią būtybę, viso, kas egzistuoja ir ką gali suvokti sąmonė, sielą, šiame uoliame laukime kiekvieno simbolio, už kurio gali pasirodyti daiktų siela, literatūra, sulinkusi po tiek nešulių, gal pagaliau išsilaisvins ir atgaus savo tikrąją kalbą. Išsilaisvindama ji prisiima dar sunkesnę naštą, nes prabildama į mus taip intymiai, taip iškilmingai, kaip tik religija iki šiol kalbėjo, ji pati tampa savotiška religija su visomis sakralinio ritualo priedermėmis ir atsakomybe.

Jeigu dekadentizmas ir simbolizmas būtų vienintelės etiketės, taikomos šiam chaotiškam judėjimui, viskas atrodytų paprasčiau, tačiau dėl pirmumo varžėsi ir kiti *-izmai*, kaip natūralizmas ir impresionizmas. Palyginti neilgaamžis kaip metodas, Émile'o Zola pritaikytas romanui, natūralizmas kaip pesimistinis požiūris į žmogų, laikomą biologinių ar socialinių aplinkybių (savotiško biologinės kovos už būvį atitikmens) veikimo rezultatu, užderėjo žiaurumo ir gailesčio kupina literatūra, ir tik šimtmečių sandūroje pastebime jo poveikį Lenkijoje. Kaip literatūrinė technika, jis dažnai žengė greta impresionizmo – ir netenka stebėtis, kadangi rašytojo natūralisto manija rinkti detalius pastebėjimus gundė jį pasikliauti savo akimis ir taip prisijaukinti prabėgančius įspūdžius bei pajautas, o proto tvarkomą realybę pakeisti subjektyviais jutiminiais duomenimis.

„Jaunosios Lenkijos" judėjimą galima kildinti iš kelių vienišų, energingų individualybių, pirmiausia besidomėjusių poezija ir filosofija, novatoriškos veiklos. Jau 1887 metais Zenonas Przesmyckis (literatūrinis slapyvardis – Miriam) Varšuvoje leido literatūrinį žurnalą *Życie* (*Gyvenimas*), pasižymėjusį nuosaikiu tonu, bet publikavusį nemažai tokių „laukinių" poetų kaip Edgaras Allanas Poe, Baudelaire'as, Verlaine'as ir Swinburne'as, vertimų. Arthuro Rimbaud *Girtas laivas*, išverstas Przesmyckio ir paskelbtas 1892 metais, tapo literatūriniu įvykiu ir padėjo pagrindą dar vienam po Baudelaire'o šios

kartos poetiniam mitui – Rimbaud. Kuklus mokslininkas Edwardas Porębowiczius nuo 1880 metų specializavosi romanų kalbose ir paskelbė puikių Provanso poezijos vertimų. Jo vėlesni keltų, germanų ir skandinavų liaudies dainų vertimai pateikė daug medžiagos keliems geriems poetams, tarp jų Bolesławui Leśmianui. Antonis Lange, pats būdamas puikus poetas, paskutiniojo amžiaus dešimtmečio pradžioje drauge su Zofija Trzeszczkowska išvertė ir išleido Baudelaire'o *Piktybės gėles*. Būta ir literatūros kritikų, populiarinusių naujas, iš simbolių tinklų išaustas dramas, ypač belgo Maurice'o Maeterlincko (kurį kritikas Ignacas Matuszewskis vadino *„fin de siècle* Shakespeare'u"). Henrikas Ibsenas taip pat susilaukė daug sekėjų. Tarp 1897 ir 1900 metų Krokuvoje nedidelis žurnalas, pavadintas, kaip ir jo varšuviškis pirmtakas, *Życie*, traukė tiek „Jaunosios Lenkijos" (kaip tik šiame žurnale pirmą kartą nuskambėjo vardas „Jaunoji Lenkija") teoretikus, tiek praktikus. Vėliau, tarp 1901 ir 1908 metų, jau minėto Zenono Przesmyckio leidžiamas puikus žurnalas *Chimera* tapo pagrindiniu įsivyravusių naujovių propaguotoju.

Tačiau klystume šį naują judėjimą laikydami vien tik literatūrine mada. Tai buvo tikra mokslinės pasaulėžiūros krizė, išgyvenama tų, kurie ją išpažino ir kurie ieškojo išeities filosofų, teikusių šiek tiek vilties individui, kūryboje. Arthurą Schopenhauerį ir Friedrichą Nietzschę publika mėgo todėl, kad, pirma, jie patarė individui išsiveržti iš pragariško nepakeičiamo determinizmo rato; antra, skelbė individą savarankiška būtybe, visatoje kuriančia vertybes be metafizinės sankcijos. Lenkų skaitytojai pirmiausia išgirdo apie Nietzschę iš tada garsaus danų kritiko Georgo Brandeso, kurio veikalai buvo verčiami į lenkų kalbą paskutiniojo dešimtmečio pradžioje, taip pat iš entuziastiškų atsiliepimų Ola Hanssono knygoje *Jaunoji Skandinavija*, kurios lenkiškas vertimas išėjo 1893 metais, ir galiausiai iš lenko Stanisławo Przybyszewskio, skleidusio žinias apie Nietzschę jau 1892 metais. Pirmoji knyga apie Nietzschės filosofiją (Marijos C. Przewóskos) pasirodė 1894 metais, o nuo 1900-ųjų pradėta leisti jo veikalų vertimus. Į šį filosofų sąrašą reikėtų dar įtraukti Maxą Stirnerį (1806–1856), šlovinusį „Aš", išlaisvintą nuo bet kokių įsipareigojimų visuomenei, ir Eduardą von Hartmanną (1842–1906), kuris, derindamas

Schopenhauerio ir Schellingo mokymus, sukūrė savo sistemą, pabrėžiančią pasąmonės (*Das Unbewuste*) svarbą. Dešimtmetį prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo verčiamas ir komentuojamas Henri Bergsonas ir Sørenas Kierkegaard'as. Jei dar prisiminsime socialistinį judėjimą, atnešusį kartais paviršutinišką, kartais gilesnį Feuerbacho, Marxo ir Engelso veikalų pažinimą, turėsime pilną vaizdą tos daugiabriaunės intelektualinės agresijos, kuri užgriuvo jaunuosius Lenkijos protus. Kur kas sunkiau atsekti rusų minties įsiveržimo kelius. Jos įtaka apsiribojo Rusijos okupuota Lenkijos dalimi, kadangi žmonės iš austrų ar vokiečių zonos nesuprato rusiškai, ir jeigu jie skaitė, pavyzdžiui, Dostojevskį, tai tik išverstą į vokiečių kalbą. Be to, jei ir būta kokios nors intelektualinės giminystės su rusų amžininkais, nedaugelis lenkų tai viešai pripažindavo dėl nerašyto elgesio kodekso. Tačiau išimčių būta: svarbiausias to meto literatūros kritikas Stanisławas Brzozowskis domėjosi rusų literatūra ir sekė visus joje vykstančius reiškinius iki pat savo mirties 1911 metais; Marianas Zdziechowskis, pesimistinės Schopenhauerio filosofijos šalininkas, laikė pesimizmą būtinu atnaujintos krikščionių religijos bruožu ir jautė giminystę su rusų filosofu Vladimiru Solovjovu, kurį didžiai vertino. Reikėtų paminėti dar vieną su Zdziechowskiu susijusį to meto judėjimą – vadinamąjį „modernizmą" pačioje Romos Katalikų Bažnyčioje. Religinis modernizmas, akcentuojantis subjektyviąją patirtį, kurio pagrindinis atstovas Prancūzijoje buvo Loisy, Lenkijoje turėjo gynėją Zdziechowskį, net po to, kai Roma jį 1907 metais ekskomunikavo.

Be šių užsieninių literatūrinių ir filosofinių įtakų, naująjį judėjimą Lenkijoje formavo vietinė situacija bei tradicijos. Nors pozityvistų karta kaip tik tada leido savo brandžiausius kūrinius, vis dėlto paskutiniajame devynioliktojo ir pirmajame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje pozityvizmas jauniesiems atrodė kaip pralaimėjimo atspindys. Jie prikaišiojo pozityvistams susikompromitavus baikščiu utilitarizmu ir tikėjimu harmoninga pažanga, kuriam prieštaravo aštrūs socialiniai konfliktai. Bolesławas Prusas, pakankamai blaiviai mąstantis, kad suvoktų, jog lenkų visuomenė panaši į smėlio krūvą, tebesilaikė įsikibęs kažkokios laipsniško gerėjimo vilties, tačiau jaunieji ją atmetė. Švytuoklė ėmė judėti atgal, romantiškų svajonių

apie nepriklausomybę bei revoliuciją link. Atėjo 1905 metai, kartu su rusų–japonų karu sukrėtę Rusijos imperiją ir tapę svarbiausiais metais „Jaunosios Lenkijos" istorijoje: carizmas pasirodė esąs ne toks jau galingas; cenzūra Varšuvoje atsileido; tautinė nepriklausomybė nustojo būti viso labo beprotiška idėja.

Žinoma, „didžiuosius romantikus" jaunimas vertino iš naujo ir šiek tiek pakeitė jų svarbumo tvarką – vėlyvasis, mistiškasis Słowackis „Jaunajai Lenkijai" tapo didžiausiu poetu. Turbūt ne tik kaip anekdotą reikia pažymėti, kad Feliksas Dzierżyńskis (1877–1926), Lenkijos Karalystės ir Lietuvos socialdemokratų partijos (SDKPiL) kovotojas, kurį Leninas vėliau padarė savo dešiniąja ranka ir kuris sukūrė patį galingiausią policinį aparatą naujųjų laikų istorijoje – Čeka, atmintinai strofą po strofos cituodavo Słowackio *Karalienę Dvasią*. Taip pat ne vien anekdotinis yra faktas, kad kitas socialistas (iš Lenkijos socialistų partijos), nepriklausomos Lenkijos valstybės įkūrėjas 1918 metais Józefas Piłsudskis turėjo lygiai tokį pat pomėgį. Naujajame judėjime netrūko net mesianizmo gaivintojų. Toks atsigręžimas į romantizmą buvo suprantamas, turint omenyje didžiulius jo poezijos bei minties lobius ir ypač lyginant su pilkoka pozityvistų kūryba. Tai paaiškina, kodėl kai kurie lenkų mokslininkai labiau buvo linkę kalbėti apie neoromantizmą negu apie „Jaunąją Lenkiją". Tačiau pirmasis terminas neaprėpia visų šio naujo kovos tarp klasicistų ir romantikų varianto aspektų.

Ieškant glaustesnės formuluotės, galima teigti, jog „Jaunajai Lenkijai" didžiausią susirūpinimą kėlė religinė krizė. Jai priklausė žmonės, persunkti mokslinės, evoliucionistinės pasaulėžiūros, kurie, net maištaudami prieš ją, neatmesdavo pagrindinių jos dogmų. Tačiau mokslas jiems negalėjo suteikti jokio vertybinio pagrindo. Nors religiniai įsitikinimai buvo pažeisti, jie negalėjo liautis ieškoję gyvenimo ir mirties prasmės. Visata tapo save varančiu mechanizmu be jokios vietelės gailesčiui ir užuojautai. Reikėjo kažką kaltinti, tad jie kaltino Dievą su kone manichėjiška aistra, o jų kandumas kartais panėšėjo į atsinaujinusį baironiškąjį maištą. Kai kuriuose tekstuose randame netgi savotiško satanizmo, tapatinimosi su puolusiu angelu. Eilėraščiuose ir teminiuose paveiksluose

gausu Paskutiniojo Teismo ir Dievo rūstybės vaizdų. Arturas Górskis, vienas „Jaunosios Lenkijos" šauklių, rašė:

> Sielas apsiautė baisi tamsa, kurioje net abejonė užgeso. Nieko nėra tikra, išskyrus siaubą ir skausmą, sugriuvo visos pertvaros tarp tikrovės ir nesuvokiamybės... Tėra tiktai blaškomų virš bedugnių ir besidaužančių viena į kitą sielų dulkės.

Šie rašytojai, kaip ir jų kolegos prancūzai, vaizdavo europietiškos visuomenės nuosmukį. Jie kvietė maištauti prieš banalų ir beprasmį gyvenimą būtybės, kurią pavadino „filisteriu" arba „buržua" (vėliau, kaip žinome, tokio personažo vardas pasikeitė, ir jis pradėtas vadinti „valdininku" arba „biurokratu"). Ką tik cituotas Arturas Górskis padėtį pavaizdavo taip:

> Nusiviliant visuomeniniu gyvenimu ir jo tipiniu produktu, t.y. šiuolaikiniu filisteriu, trūkinėjo individo ir tos pačios visuomenės saitai, stiprėjo nepasitenkinimas bei protestas prieš organizuotos žmonių masės banalumą ir bedvasiškumą. [...] Netekę pagarbos filisteriui ir simpatijų visuomeniniams judėjimams, jautresni ir gilesni protai pradėjo šalintis gyvenimo ir ieškoti kitų, patvaresnių vertybių.

Kokių vertybių? Vienas pagrindinių „Jaunosios Lenkijos" mitų buvo menininko, surandančio ryšį su neišreiškiama tikrovės esme ir tam tikra prasme atperkančio visus tuos, kurie nedrįsta kabinti giliau nuobodžios kasdienybės paviršiaus, mitas. Visi kuriantieji vertybes vertybių netekusiame pasaulyje „Jaunajai Lenkijai" tapo garbinimo objektu, ir neatsitiktinai jie muziką laikė aukščiausiu menu, geriausiai išreiškiančiu tai, kas neišreiškiama. Jei kalbėsime apie jaunųjų požiūrį į gyvenimą (kurį jie priešpriešino menui), pastebėsime jiems būdingą, ypač 1890–1900 metais, desperatišką hedonizmą ir svajas apie nirvaną; daugybė eilėraščių dedikuota poniai Mirčiai (primenu, kad „mirtis" lenkiškai – *śmierć* – moteriškos giminės), kuri išlaisvina mirtinguosius iš egzistencinės kančios.

Pozityvistai naujus kūrinius sutikdavo su pasipiktinimu ir kandžia ironija; pavyzdžiui, vienas jų apie jaunuosius rašytojus sakė:

> Įsivyrauja akių dūmimas! Sumeluotas skausmas, suvaidintas arba labai jau pigus pesimizmas, dirbtinė panieka ir dar dirbtinesni dvasios bei instinktų baisumai... Sveiki kaip žuvys jaunuoliai neišsimiega ir svaiginasi juoda kava, kad odos spalva taptų padori, t.y. „modernistinė",

o jie rašytų himnus absentui, kurio pačių gerklės praryti negali... Menkysta, vaidinanti antžmogį, idant paslėptų savo menkumą; filisteris, vaidinantis Neroną ar markizą de Sade'ą; nemokša, niekinantis mene žinojimą; iššišokėlis su kelių kartų aristokrato poza; nebylys, savo afaziją pateikiantis kaip ypatingo meistriškumo ženklą. Beždžionė su liūto kauke.

(L. Krzywicki, „Apie meną ir nemeną. Pabiros profano pastabos")

O kitas pritarė:

Kai Prometėjas rėkia: „Kenčiu!" – mus krečia užuojautos drebulys, tačiau kai taip rėkia gimnazistas, su kuriuo atsisakė šokti pensiono auklėtinė, mūsų širdys nepakeičia įprasto ritmo.

(A. Świętochowski, „Jauna senatvė")

Tokie užsipuolimai visiškai pateisinami, užmetus akį į vidutinio talento jaunųjų poetų kūrybą. Vienas jų įsigudrino parašyti:

Juodos kavos vandenynu
Plaukiu į Palaimos salą –
Klounas, nuobodulio ir svajonių kupinas,
Laikau juokingo laivo vairą.

(L. Szczepański, „Plaukiojimas")

O kitas:

Mano siela, erškėčiais karūnuota
Ant balto tavo kūno kryžiaus,
Mano troškimų vinimis prikalta,
Nuleidusi galvą pamažu miršta.

(St. Korab-Brzozowski)

Pozityvistai buvo pasirengę pripažinti savo kartos trūkumus, nors jautė, kad juos galima pateisinti; kai kurie kaltindavo jaunuosius atminties stoka. Orzeszkowa viename savo laiškų rašė:

Sukilimo [1863 metų] kovose pralietas geriausio kraujo srautas. Sukilimas čia [Lietuvoje] buvo aršesnis ir atkaklesnis negu Karalystėje. Patys drąsiausieji, karščiausiai mylintieji žuvo mūšiuose, tremtyje ar emigracijoje. [...] Krito nuo kulkų šiaurinėse stepėse, pakibo kartuvėse kilniųjų jaunų demokratų pulkas – mano ankstyvosios jaunystės dvasios brolių! – žinau, koks gausus, koks vešlus, kaip Šventąja Dvasia užsidegęs.

Į pozityvistų ir modernistų ginčą įsijungė ir kitos stovyklos. Literatūros kritikai marksistai, pradėję reikštis paskutiniame dešimtmetyje, piktinosi menininko – savotiško antžmogio – vaizdu, laikydami jį liaudies masių, pasak jų, netrukus paimsiančių valdžią žūstančioje visuomenėje, o jau po to

primesiančių menininkui visuomenines pareigas, baimės padariniu. Nugalėjo šioje kovoje „Jaunoji Lenkija", o jos pergalės padarinių literatūrai nenumatė nė viena kovojanti pusė. Pasaulėjautos ir stiliaus pakitimai neskatino kurti meno, kuris būtų išdidžiai užsidaręs dramblio kaulo bokšte. Priešingai, jie paskatino pervertinti tautinį paveldą ir atnaujino pasišventimo bendruomenei dvasią, tačiau jau ne ta, paprasta, utilitarine pozityvistine, prasme.

Kalbos požiūriu tai buvo chaoso laikotarpis. Neapibrėžtų nuotaikų subjektyvizmas skatino tiek poezijos, tiek prozos laisvumą, o tai visiškai suprantama, turint omenyje, kad lenkų kalba niekada nebuvo taip griežtai sunorminta kaip, pavyzdžiui, prancūzų; tiesą sakant, jai visada grėsė baroko potvyniai. Nereikalingos puošmenos bei ritmiškumas normalios sintaksės sąskaita suformavo „Jaunosios Lenkijos" stilių, kuris po keleto dešimtmečių tapo blogo skonio sinonimu. Vis dėlto, nors dauguma tų rašytojų ir turėjo šią dėmę, menkinusią jų rangą, kai kurie sugebėjo tapti dideliais kūrėjais, tikriausiai dėl tos pačios eksperimentavimo laisvės.

Pradininkai

Stanisław Przybyszewski (1868–1927)

Przybyszewskio vaidmenį, kurį lėmė jo intelektualinė drąsa ir asmeninis patrauklumas, sunku pervertinti. Jo amžininkų atsiminimai ir dienoraščiai atskleidžia visuotinį susižavėjimą šiuo bohemos ceremonijų meistru. Tas nepakeičiamas sugėrovas ir pašnekovas, pianistas, „satanistinių" doktrinų propaguotojas gimė Didžiojoje Lenkijoje (tuomet priklausiusioje Vokietijai), mokyklos mokytojo šeimoje. Baigęs vokišką gimnaziją, jis išvyko į Berlyną studijuoti iš pradžių architektūros, vėliau psichiatrijos. Berlyne jis taip pat kurį laiką leido lenkišką socialistų laikraštį. Tačiau socializmu domėjosi neilgai. Jo pirmieji, vokiškai parašyti veikalai – *Zur Psychologie des Individuums, Chopin und Nietzsche, Totenmesse, Homo Sapiens* – išgarsino jį Berlyno bohemos sluoksniuose, kurie laikė jį genijumi. „Jaunoji Vokietija" buvo artimai susijusi su „Jaunąja Skandinavija", kurios pirmoje gretoje stovėjo Augustas Strindbergas (1849–1912), o

Przybyszewskis dėl savo asmeninių ryšių aktyviai dalyvavo abiejuose judėjimuose. (1893 metais jis vedė norvegę merginą Dagny Juel.) Przybyszewskis grįžo į Lenkiją 1898 metais, įsikūrė Krokuvoje ir ėmėsi leisti jau minėtą nedidelį žurnaliuką *Życie*, dėl finansinių sunkumų nuolatos balansuojantį ant išnykimo ribos. Przybyszewskio dinamiškumas iš karto suvienijo skirtingas tendencijas, tuomet dar bevardes, o visas judėjimas, kol dar nebuvo gavęs „Jaunosios Lenkijos" etiketės, išgarsėjo kaip Przybyszewskio „Moderna". Šiandien mokslininkai „Modernos" terminą taiko ankstyvajam „Jaunosios Lenkijos" periodui, kulminaciją pasiekusiam 1900 metais. 1899-ųjų sausio 1 dienos *Życie* numeryje Przybyszewskis paskelbė savo manifestą, pavadintą „Confiteor", kuris atvirai prieštaravo pozityvistinių nuostatų kodeksui. Šiek tiek abejotinas manifesto preciziškumas jokiu būdu nesumažina jo reikšmės. Be kita ko, jame sakoma:

Menas neturi jokio tikslo, jis pats sau tikslas, jis absoliutas, nes atspindi Absoliutą – sielą.

O kadangi jis absoliutas, jo negalima įsprausti į jokius rėmus, jis negali tarnauti jokiai idėjai, jis viešpats, pirminis šaltinis, iš kurio kilo visa gyvybė.

Menas pranoksta gyvenimą, įsiskverbia į visatos esmę, paprastam žmogui perskaito slaptąsias runas, apima visatą nuo vienos amžinybės iki kitos, nepažįsta nei sienų, nei dėsnių, žino tik vieną amžiną sielos būties tęstinumą ir galybę, sieja žmogaus ir universaliosios gamtos sielas, individo sielą laikydamas gamtos sielos apraiška.

Kryptingas menas, pamokantis menas, menas-pramoga, menas-patriotizmas, menas, turintis kokį nors dorovinį ar visuomeninį tikslą, nustoja būti menu ir tampa *biblia pauperum* žmonėms, kurie nesugeba mąstyti arba stokoja išsilavinimo, kad galėtų perskaityti reikiamus vadovėlius, – tokiems žmonėms reikalingi keliaujantys mokytojai, o ne menas.

Veikti visuomenę ją mokant ar moralizuojant, žadinti jos patriotizmą ar socialinius instinktus su meno pagalba – vadinasi, pastarąjį žeminti, stumti nuo absoliuto aukštumų į skurdžius gyvenimo atsitiktinumus, o menininkas, kuris taip daro, nevertas menininko vardo.

Demokratinis menas, menas liaudžiai stovi dar žemiau. Menas liaudžiai – tai atstumiantis ir lėkštas menininko vartojamų priemonių subanalinimas, tai plebėjiškas garsinimas to, kas dėl pačios daiktų prigimties neperteikiama.

Žmonėms duonos reikia, ne meno, o kai jie turės duonos, patys susiras kelią.[...]

Taip suprantamas menas tampa aukščiausia religija, kurios šventikas – menininkas. Jis asmeniškas tik savo vidine galia, kuria perteikia sielos

būsenas, o be to – jis kosminė, metafizinė jėga, kuria reiškiasi absoliutas ir amžinybė. [...]

Jis ir šventas, ir tyras, kai atskleidžia didžiausius nusikaltimus, atidengia šlykščiausias bjaurastis ir kai žvilgsnį į dangų įsmeigęs stebi Dievo šviesą.

Šiuos didybės kupinus žodžius ne tik Przybyszewskio priešai, bet ir daugelis sekėjų palaikė kvietimu į laisvą, bohemišką gyvenimą. Jo paties per daug neslėgė moraliniai skrupulai, net profesinių pareigų atžvilgiu. Kiekvienas draugas, aplankydavęs jį Krokuvoje, prieš pradedant „rimtą" pokalbį gaudavo užduotį: jam tekdavo įveikti vieną ar du knygos, kurią kaip tik tuo metu Przybyszewskis versdavo, puslapius ir butelį konjako. Ši detalė iliustruoja tam tikrą elgseną, kuri kartu su jo polinkiu į audringus ginčus, sarkastišku juoku ir skelbiama filosofija pelnė jam „satanisto" vardą. Tačiau Przybyszewskis buvo išmintingas ir kur kas rimtesnis, negu galima spręsti iš jo netvarkingo gyvenimo bei rašymo būdo. Visus, kurie atsidurdavo jo orbitoje, jis versdavo daryti pačias radikaliausias ir bekompromisiškiausias išvadas, ir daugelis amžininkų reiškė jam dėkingumą už šią išlaisvinančią įtaką. Nors be galo garbino Nietzschę, jis pasirinko nuosavą kelią.

Ką tik cituotame manifeste jis apeliavo į tai, ką vadino „nuoga siela". Jei žmogus tėra viena evoliucijos grandžių, kaip amebos, žuvys ar paukščiai, tai visa, ką jis galvoja ir ko trokšta, yra nulemta aklų instinkto jėgų. Przybyszewskį kamavo žmogaus laisvės iliuziškumo suvokimas. Net meilę jis laikė išdaiga, kurią individui krečia rūšies poreikis išlikti, ir dažnai grįždavo prie minčių apie androginiją, kai viename kūne susijungia abi lytys. Norint atskleisti tikrąją žmogiškąją būtį, pasak jo, reikėjo leistis giliau negu siekia sąmonė, iki tų elementų, kurie sieja žmogų su jo gyvuliškais protėviais. Przybyszewskis pašaipiai kalbėjo apie „vargšę, vargšę sąmonę". Jo paties žodžiais:

Ką mes žinome apie galybę, amžinai gimdančią nelaimes, apie demoną, kuris it viduramžiškas tamsybių kunigaikštis gyvena praamžėje mūsų esybių naktyje, kurio rankoje tesame bevaliai, somnambuliški įrankiai?

Arba vėl:

Laisvos valios apskritai nėra, todėl nėra ir atsakomybės, mūsų valios aktai yra ne mūsų, o kūniško žmogaus mumyse, kurio visiškai nevaldome. Taip pat nėra nei gėrio, nei blogio, kadangi šias savybes priskiriame,

griežtai kalbant, žmogų valdančiai prigimčiai, o ją girti ar smerkti – tai beprasmybė, negyvos praeities liekana, blogiausios rūšies atavizmas.

„Nuoga siela" – tai lyg ir sąmonės podirvis, tam tikra prasme nepriklausomas nuo išorinių įvykių ir saugantis psichologinę atmintį. „Nuoga siela" reiškiasi ne per sąmonę, kuri yra atsitiktinė, priklausoma nuo aplinkos ir epochos, o, kaip tvirtino Ola Hanssonas:

psichiniais procesais, vykstančiais ant jutimo ir mąstymo ribos, trunkančiais sekundės dalį ir neturinčiais pavadinimų žmonių kalboje.

„Nuoga siela" praneša apie save vadinamųjų „nenormaliųjų" psichinių būsenų metu – isterijos, haliucinacijų, apsėstumo. Przybyszewskis garbino tas istorijos epochas, kai „nuoga siela" atleisdavo visus stabdžius, kaip viduramžiais su jų velniais, kolektyvinėmis psichozėmis bei raganų šabais. Jis nusipelnė „satanisto" vardo tuo, kad Šėtonas jam buvo pirmykščių, paslėptų žmogaus jėgų simbolis. Ieškodamas tikrosios žmogaus esmės, suvokė ją kaip demoną, kuris yra ne kas kita, o lytinis potraukis. Jo žodžiais tariant: „Pradžioje buvo geismas." Šiandien tai skamba labai banaliai, kadangi Freudas pripratino mus prie libido sąvokos, bet dvylika metų už Przybyszewskį vyresnį Freudą baigiantis šimtmečiui vargu ar kas nors žinojo, išskyrus siaurą Vienos specialistų ratą. Galima sakyti, Przybyszewskis ore gaudė tuos pačius fluidus, kurie kristalizavosi psichoanalizės pradininko darbe.

Przybyszewskio mąstysenoje galima aiškiai pastebėti abipusę materialistinio devynioliktojo šimtmečio požiūrio ir meno garbinimo priklausomybę. Kadangi žmogus yra valdomas jėgų, kurių jis negali kontroliuoti, tai vertybių nėra. Tik menas gali sukurti vertybę ir ją sukurdamas tampa vieninteliu prieinamu absoliutu. Apie tai, kaip „nuoga siela" reiškiasi per meną, Przybyszewskis kalba gana neaiškiai. Šiaip ar taip, jis litanijomis kreipiasi į meną kaip į dievybę (moterišką, kadangi „menas" lenkiškai – *sztuka* – yra moteriškos giminės):

O kad vardas tavasis šventas būtų ir niekada be reikalo jo netarčiau
– išklausyk manęs, Ponia!
O kad sunkiausią skausmo naštą nesiskųsdamas ant pečių užsiversčiau ir baisų kentėjimų kryžių neščiau kruvinam prakaite į mirties ir pasmerkimo kalną
– atpirk mane, Ponia!
Eleison, eleison!

Jis laikėsi tokių ekstremistinių nuostatų, jog net Nietzsche jam atrodė per daug „literatūriškas". Przybyszewskis dažnai tapdavo nesusipratimų auka, kadangi sekėjai jo ištarmes palaikydavo kvietimu į neribotą spiritualizmą ir individualizmą. Pats jis norėjo būti „psichinių reiškinių natūralistu" ir visada liko ištikimas savo psichiatrinėms studijoms Berlyne. Toks prisipažinimas galėjo būti parašytas ir Freudo plunksnos:

Naivūs mano kūrybos kritikai kildino „nuogos sielos" sąvoką iš nuostabių Novalio kliedesių ir ieškojo jos ištakų Maeterlincko ar D'Annunzio kūryboje... Ak, ne. Mano „nuoga siela" kilo iš „tikslaus gamtinio pažinimo", to, kuris nelaiko [...] reiškinių, tariamai peržengiančių visuotinai pripažintų gamtos dėsnių ribas, labai nepatogiais ir nepageidautinais, o jais džiaugiasi [...], nes regi juose teorijas paneigiančius faktus, kurie gali pastumti mūsų žinias visu šimtmečiu į priekį. Ir kaip tik ten, kur dauguma neigė Sielos dalyvavimą, regėjau galingiausias jos apraiškas. Tai *à rebours* – nepaisant nūnai šventais laikomų dėsnių, normų, abejonių nepripažįstančių tiesų, su jaunatvišku įžūlumu paskelbiau apie „nuogą sielą", esančią už kiekvieno mūsų normalios sieliukės apraiškų, mūsų skurdžioje, ak, kaip neapsakomai skurdžioje sąmonėje.

Produktyvus rašytojas, iš pradžių kūręs vokiečių, paskui lenkų kalba, Przybyszewskis gyvas garsėjo ne tik Lenkijoje – jį taip pat labai vertino Rusijoje. Šiandien labiau esame linkę laikyti jį savotišku „Modernos" „šamanu" negu meniškai vertingų eilėraščių proza, romanų bei pjesių autoriumi. Jo psichologinės dramos *Laimei* (*Dla szczęścia*, 1900), *Aukso vilna* (*Złote runo*, 1901), *Sniegas* (*Śnieg*, 1903) ir kitos nukenčia nuo jo filosofijos; herojai blaškosi lemties (libido) gniaužtuose, tačiau pasiduoda, nesukeldami mums gailesčio, kadangi tragedija galima tik tada, kai susiduria Valia ir Lemtis. Šiandien jų ne itin pagrįstos žmogžudystės ar savižudybės dažnai primena užmaskuotas parodijas, ir iš tikrųjų – tokią techniką parodijuodavo teatro eksperimentuotojai (kaip Stanisławas Ignacas Witkiewiczius) trečiajame mūsų amžiaus dešimtmetyje. Przybyszewskio romanams trūksta stiliaus vientisumo, ir vėl – jie įdomesni kaip autoriaus filosofinių pažiūrų iliustracijos negu kaip literatūros kūriniai. Turbūt iš visų jo raštų labiausiai vykę yra keli puslapiai, skirti viduramžių demonologijai. Jo autobiografija *Mano amžininkai* (*Moi współcześni*, t. 1, 1926, t. 2, 1930), parašyta gyvenimo pabaigoje, pateikia be galo vertingų žinių, jei ir ne visada apie to laikotarpio literatūros žmones

(kadangi jis buvo linkęs gana savotiškai iškreipti faktus), tai bent apie tipiškiausias jo nuostatas.

Zenon „Miriam“ Przesmycki (1861–1944)

Galima klausti, kodėl Zenonas Przesmyckis nelaikomas „Modernos“ vadu vietoje Przybyszewskio. Miriamo slapyvardžiu pasirašinėjusio poeto nuopelnai didžiuliai. Jis vertė autorius, kurių vardai tapo naujojo judėjimo šūkiais – Maeterlincką, Rimbaud ir kitus. Šis pasiturintis žmogus paklojo nemažą kapitalą, leisdamas prabangiai apipavidalintą žurnalą; *Chimera* publikavo ne tik literatūrą, bet ir piešinius bei tapybos darbų reprodukcijas. Tačiau Miriamui trūko Przybyszewskio užmojo. Ramaus, mąslaus būdo Miriamą dažnai kaltindavo bandymu uždaryti meną dramblio kaulo bokšte ir perdėtu estetizmu, o iš tikrųjų jis domėjosi metafiziniu literatūros turiniu ir bergždžiai stengėsi nusiplėšti jam klijuojamas etiketes. Jo poezija buvo daugiau parnasiška, ir tai, žinoma, tik stiprino bendrą nuomonę apie jo budistinį beaistriškumą. Tačiau Miriamo vardas amžinai bus siejamas su Cypriano Norwido atradimu. Visiškai pamiršti arba niekada neskelbti Norwido kūriniai pasirodė *Chimeroje*, o pirmajai užmiršto poeto kūrybos rinktinei Miriamas parašė smulkius paaiškinimus, įdėjęs į juos daug tikrai „benediktiniško triūso“. Miriamas nebuvo vienos srities fanatikas. Jis jautė labai skirtingus literatūros žanrus. Kalbant apie Norwido atradimą, tenka pripažinti, jog labai nedaug jo poezijos aspektų atitiko „Jaunosios Lenkijos“ pasaulėjautą. Norwido įtaka ėmė didėti tik po Pirmojo pasaulinio karo.

Poezija

Poezija nelengvai laisvinosi iš pozityvistinio blaivumo jai primestų apribojimų. Šios pastangos truko visą paskutinįjį dešimtmetį ir apie 1900 metus virto eilėraščių banga, atkovojusia poezijai labiausiai vertinamo literatūros žanro padėtį. Tuometinių poetų sąrašas mums leidžia įžvelgti besikeičiančią socialinę struktūrą. Devynioliktajame šimtmetyje literatai, su nedidelėmis išimtimis, buvo kilę iš bajorų luomui priklausiusių inteligentų. Dabar ir iš prispaustųjų – valstiečių bei žydų – pradėjo rastis gerai išsilavinusių ir talentingų asmenybių;

nuolat didėjo ir moterų rašytojų skaičius. Bandant nuspręsti, kam derėtų priskirti ypatingus nuopelnus, vaizdas darosi neaiškus. Kriterijai kinta, o būtinybė iš naujo įvertinti „Jaunąją Lenkiją" tebėra aktuali. Vienas dalykas neabejotinas: analogijų su tuo, kas vyko Prancūzijoje ar net Rusijoje, ieškojimas tiktai klaidintų, nepaisant begalinio anos epochos kosmopolitiškumo. Buvo asimiliuoti tik tie iš užsienio importuoti elementai, kurie atitiko specifinius, lenkų literatūros tradicijos suformuotus poreikius; kaip jau minėjome, modernistinę pasaulėjautą užpildė lenkų romantizmo dvasia.

Antoni Lange (1861–1929)

Pirmtakų vaidmuo, kaip visi žinome, yra truputį keblus. Antonis Lange aktyviai reiškėsi kaip poetas ir vertėjas gerokai prieš Przybyszewskiui paskelbiant savo manifestą, tačiau jis kažkaip liko nuošalyje. Lange gimė Varšuvoje, 1886–1890 metais studijavo lingvistiką, filosofiją bei literatūrą Paryžiuje, tuo pat metu rašydamas Varšuvos spaudai kasdienines žinias ir bendradarbiaudamas (išgalvota pavarde) užsienyje leidžiamame lenkiškame socialistų laikraštyje *Pobudka* (*Signalas*). Grįžęs į Lenkiją, jis tapo viena pagrindinių figūrų Varšuvos literatūriniuose sluoksniuose.

Poezijoje Lange nenutolo nuo logiškos diskurso sąrangos, nors teoriškai aukštino grynąjį meną. Tas rimavimo virtuozas, kurio eilės dažnai atrodo šaltokos ir išgalvotos, buvo giminingas prancūzų parnasininkams. Jis pasižymėjo begaliniu intelektualiniu smalsumu. Vienas pirmųjų pradėjęs populiarinti indų filosofiją bei literatūrą, jis paskelbė daugybę straipsnių šia tema, taip pat vertimų iš sanskrito (*Nalas ir Damajanti*, *Bhagavatgita*). Lange taip pat sekė naujausius mokslo atradimus, ir tai paskatino jį rašyti mokslinės fantastikos prozą, kurios esama, pavyzdžiui, apsakymų rinkinyje *Ketvirtasis matavimas* (*W czwartym wymiarze*, 1912). Jis leido pasaulio literatūros antologijas, tačiau kaip kūrėją jį aplenkė gausiai plūstelėję nauji talentai, o gyvenimo pabaigą apnuodijo kartėlio jausmas. Šiandieną Lange labiausiai vertinamas kaip poezijos vertėjas. Jis nuolat mokėsi naujų kalbų, siekdamas išplėsti savo vertimų geografiją, ir pristatė lenkų publikai tokius čekų poetus kaip Jaroslavas Vrchlickis, taip pat vengrų bei šiuolaikinius graikų poetus. Joks į lenkų kalbą išverstos Théophile'o Gautier, Stéphane'o Mallarmé ar Edgaro Allano Poe kūrybos

leidėjas negali ignoruoti Antonio Langės devynioliktajame šimtmetyje atliktų vertimų.

Wacław Rolicz-Lieder (1866–1912)

Šiaip ar taip, Lange dar gyvas susilaukė pripažinimo. Jo bendraamžiui Wacławui Rolicz-Liederiui sekėsi kur kas prasčiau. Jis liko visiškai nežinomas dar ilgai po mirties ir buvo atrastas tiktai ketvirtajame mūsų amžiaus dešimtmetyje. Šiandien lenkų poezijoje jis užima garbingą vietą. Gimęs Varšuvoje, pasiturinčio banko tarnautojo šeimoje, Liederis prieš savo valią lankė rusišką gimnaziją, o nepasitenkinimą reiškė maištingais poelgiais, už kuriuos pagaliau jį pašalino. Jis baigė gimnaziją Krokuvoje ir studijavo Jogailos universitete. 1888–1897 metais Liederis gyveno užsienyje, iš pradžių Paryžiuje, kur įgijo École des Langues Orientales diplomą, po to Vienoje, kur studijavo teisę, po to vėl Paryžiuje. Pažintis su Artimųjų Rytų kalbomis leido jam parašyti arabų kalbos vadovėlį ir išversti keletą persų poetų. Jis sukinėjosi Paryžiaus literatūriniuose sluoksniuose, pažinojo Paulį Verlaine'ą ir nuolat lankydavosi Café François I (buvusią ten, kur dabar stovi Liuksemburgo rūmai). Liederis taip pat draugavo su čekų poetu Julium Zeyeriu, pas kurį lankėsi Bohemijoje. Tačiau vaisingiausias pasirodė jo gyvas ir ilgalaikis ryšys su vokiečių poetu Stefanu George (1868–1933), kuris 1892 metais pradėjo leisti savo *Blätter für die Kunst,* o tai buvo labai reikšmingas įvykis vokiečių literatūroje. George išvertė ir paskelbė daug Liederio eilėraščių; todėl pastarąjį, dar visiškai nežinomą savo šalyje, jau didžiai vertino vokiečių avangardistai. Bet ne vien lenkų skaitančiąją publiką reikėtų dėl to kaltinti, kadangi tas be galo išdidus ir jautrus žmogus ėmė gintis, kai jo eilėraščių tomelį nepalankiai sutiko kritika. Po to jis leisdavo savo knygas labai mažu tiražu, kartais tik dvidešimties egzempliorių, ir drausdavo kritikams jas apžvelgti. Be to, Liederio pasirinktas literatūrinis kelias skyrėsi nuo to, kuriuo tuo metu ėjo dauguma lenkų poetų. Poetinis laisvumas, prie kurio skaitytojus pripratino „Modernos“ kūryba, nepadėjo suvokti šiek tiek griežtesnės išraiškos Liederio kūrinių. Jo poetika susiformavo sąveikaujant trims elementams: Vakarų poetų įtakai – prancūzų parnasininkų bei simbolistų ir, žinoma, Stefano Georgės (abipusė įtaka); Artimųjų Rytų poezijai; jo be galo garbinamai senajai lenkų poezijai, ypač Kochanowskio, kuriam jis paskyrė keletą puikių

eilėraščių. Liederio eksperimentai su eilėraščiu proza, be abejonės, įkvėpti Arthuro Rimbaud skaitymų, daugeliu metų aplenkė trečiojo dešimtmečio „naujoves". Yra dar viena priežastis, kodėl Liederio balsas negalėjo pasiekti lenkų „dekadentų". Būdamas greičiau stoiškas, sakrališkas ir santūrus, jis stokojo apokaliptinio įkarščio, ir kaip tik tai jį suartino su Stefanu George. Kita vertus, išdidus individualizmas ir panieka smulkmenoms tolino jį nuo „Jaunosios Lenkijos". Beveik visa jo poezija parašyta paskutiniame devynioliktojo amžiaus dešimtmetyje; jis nustojo kurti, vos tik grįžęs į Varšuvą, ir visą energiją bei lėšas išeikvojo rinkdamas medžiagą lingvistinėms senosios lenkų kalbos studijoms. (Galiausiai Mokslų akademija nelabai palankiai įvertino jo mokslines pastangas.) Stefanui Georgei skirti Liederio eilėraščiai, kaip ir Georgės – Liederiui, ir vienas kito vertimai – tai vienas pačių ryškiausių lenkų–vokiečių literatūrinių mainų pavyzdžių. Stefano Georgės artimieji praminė Liederį „Kalimachu"; tai aliuzija į Aleksandrijos poetą, šį vardą taip pat naudojo penkioliktajame šimtmetyje Lenkijoje gyvenęs italų humanistas Philippo Buonaccorsi.

Kazimierz Przerwa-Tetmajer (1865–1940)

Nuo pat pirmosios poezijos knygos pasirodymo 1891 metais Kazimierzą Tetmajerį „dekadentai" pagarbiai vadino „Poetu", ir reikia pasakyti, jis labai tiksliai atspindėjo visus jų polinkius. Gimęs dvarininko šeimoje, į pietus nuo Krokuvos, Tatrų kalnų papėdėje esančiame krašte, jis studijavo filosofiją Krokuvoje ir Heidelberge; vėliau pradėjo artimai bendrauti su bohemos sluoksniais; tam tikrais laikotarpiais gyveno Krokuvoje, Varšuvoje ir Zakopanėje. Tuo metu kalnų kaimelis Zakopanė sparčiai virto ne tik madingu kurortu, bet ir vos ne kultūrine Lenkijos sostine, kadangi tapo iškiliausių asmenybių iš visų trijų padalytos šalies dalių susitikimo vieta. Geriausius Tetmajerio eilėraščius įkvėpė Tatrų gamtovaizdis, tačiau šitokio greito pripažinimo jo poezija susilaukė todėl, kad suteikė pavidalą būdingiausiems *fin de siècle* motyvams, būtent dekadentiškai melancholijai ir bandymams nuo visko atsiriboti jusliškumu (pavyzdžiui, drąsiai aprašinėjant moterų kūnus). Šis laikinumo poetas rėmėsi logika, sveikam protui nesukeliančia jokių sunkumų. Pavyzdžiui, jo eilėraštis „Amžiaus pabaiga" („Koniec wieku") skamba kaip sueiliuotas straipsnis:

Prakeikimas?.. Tik laukinis susižeidęs
piktžodžiauja savo dievui, pasislėpusiam erdvėse.
Ironija?.. Tik ar didžiausias pasityčiojimas gali
prilygti paprasčiausių dalykų vyksmo ironijai?

Idėjos?.. Bet jau prabėgo tūkstantmečiai,
o idėjos visada telikdavo idėjomis.
Malda?.. Tik nedaugelis tebeturime
trikampyje įspraustą akį, žvelgiančią į pasaulį.

Panieka?.. Tačiau tik kvailys niekina naštą,
kurios jo silpni pečiai pakelti negali.
Neviltis?.. Vadinasi, reikia sekti skorpiono pavyzdžiu,
kuris nusižudo, kai jį apima karštis?

Kova?.. Bet ar skruzdėlė, numesta ant bėgių,
gali kovoti su greitai atlekiančiu traukiniu?
Susitaikymas?.. Ar mažiau kentėsime,
nuolankiai galvas po giljotina pakišę?

Ateitis?.. Kas iš žmonių, stebinčių žvaigždžių paslaptis,
gali suskaičiuoti užgesusias saules ir atspėti pasaulio pabaigą?
Malonumai?.. Bet sielos gelmėse visada yra kažkas,
kas juos patirdamas trokšta, pasitenkindamas geidžia.

Tad kas yra? Kas liko mums, kurie viską žino,
kuriems nebepakanka nė vieno seno tikėjimo?
Kokį prieš blogio ietį atstatysi skydą,
amžiaus pabaigos žmogau?.. Galvą jis nulenkė be žodžių.

Przekleństwo?... Tylko dziki, kiedy się skaleczy,
złorzeczy swemu bogu, skrytemu w przestworze.
Ironia?... Lecz największe z szyderstw czyż się może
równać z ironią biegu najzwyklejszych rzeczy?

Idee?... Ależ lat już minęły tysiące,
a idee są zawsze tylko ideami.
Modlitwa?... lecz niewielu tylko jeszcze mami
oko w trójkąt wprawione i na świat patrzące.

Wzgarda?... Lecz tylko głupiec gardzi tym ciężarem,
którego wziąć na słabe nie zdoła ramiona.
Rozpacz?... Więc za przykładem trzeba iść skorpiona,
co się zabija, kiedy otoczą go żarem?

Walka?... Ale czyż mrówka rzucona na szyny
może walczyć z pociągiem, nadchodzącym w pędzie?
Rezygnacja?... Czyż przez to mniej się cierpieć będzie,
gdy się z poddaniem schyli pod nóż gilotyny?

Byt przyszły?... Gwiazd tajniki któż z ludzi ogląda,
kto zliczy zgasłe słońca i kres świata zgadnie?
Użycie?... Ależ w duszy jest zawsze coś na dnie,
co wśród użycia pragnie, wśród rozkoszy żądą.

Cóż więc jest? Co zostało nam, co wszystko wiemy,
dla których żadna z dawnych wiar już nie wystarcza?
Jakaż jest przeciw włóczni złego twoja tarcza,
człowiecze z końca wieku?... Głowę zwiesił niemy.

Tačiau Tetmajeris ne visuomet yra toks retoriškas. Jo rimuotus eilėraščius, sudėtus tradiciniais metrais, publika vertino už melodingumą ir jutiminių detalių gausą. Kaip ir derėjo laikotarpiui, kai stengtasi regimuosius vaizdus versti klausos įspūdžiais ir atvirkščiai, Tetmajeris, siekdamas perteikti sielos būsenas, sumaišydavo visų jutimų teikiamus įspūdžius. Jis taikė daugiausia impresionistinę techniką. Kalnų gamtovaizdžiai – neatskiriama jo lyrikos dalis – dažnai panašūs į formas, kurioms substanciją teikia šviesos ir miglos žaismas. Tačiau dažnai reiškiamas sielvartas greičiausiai buvo duoklė madai, nes jam ne visada pavyksta eilėraščiuose užmaskuoti gyvenimo aistrą. Kilusį nuo Tatrų priekalnių Tetmajerį traukė kalniečių liaudies muzika bei kaimiška architektūra, kaip tik tuo metu atrandama poetų ir dailininkų (mene susiformavo „Zakopanės stilius"), ir praeitis, išlikusi žodiniuose senų kalniečių padavimuose. Jis pažinojo keletą pasakotojų, menančių praėjusią narsių kalnų plėšikų epochą (panašią į Robino Hudo). Nors ir daug proza rašiusiam, Tetmajeriui nesisekė kurti romanų, nei šiuolaikine, nei istorine tematika; tačiau neblogai pavyko apsakymai, parašyti kalniečių tarme, kur piemenys, brakonieriai ir plėšikai vaizduojami vos ne kaip Homero herojai, o vietiniai gandai tampa kone fantastinių istorijų kronikomis: *Uolėtose aukštumose* (*Na skalnym Podhalu*) – tai milžiniško apsakymų, publikuotų 1903–1911 metais, ciklo pavadinimas.

Tetmajerio poetinė šlovė pamažu išblėso, jam susirgus psichine liga. Jo eilėse esama daug to lengvo melodingumo, darkiusio lenkų poeziją pozityvizmo laikais, pėdsakų, ir šiandien literatūroje jam neskiriama labai aukšta vieta. Tai greičiau antraeilis poetas.

Jan Kasprowicz (1860–1926)

Valstiečio iš Prūsijos okupuotos Lenkijos dalies sūnus, kilęs iš to paties krašto, kuris kažkada davė lotyniškai rašiusį taip pat valstiečių kilmės poetą humanistą Klemensą Janickį (Ianitius), Janas Kasprowiczius, nepaisant daugybės kliūčių, dėl savo tvirto būdo prasiskynė kelią į pačią socialinės hierarchijos viršūnę. Baigęs vokišką gimnaziją, jis studijavo filosofiją ir filologiją Leipcige ir Breslau, už politinę veiklą praleido pusę metų kalėjime. 1899 metais jis persikėlė į Lvovą Austrijai priklausiusioje Lenkijos dalyje ir čia, versdamasis žurnalistika, sugebėjo universitete įgyti doktoratą. 1909 metais jis tapo lyginamosios literatūros profesoriumi. Šiam be galo smalsiam, vulkaniško temperamento tiek privačiame, tiek profesiniame gyvenime žmogui dėl pradinio išsilavinimo stokos teko įveikti rimtus trūkumus; tad jis pasirodė literatūrinėje scenoje gana vėlai, o jo ankstyvieji eilėraščiai neatitiko bendro lygio. Kasprowiczius buvo nenuilstantis vertėjas, ypač anglų poetų, labai nelygus ir produktyvus, kartais demonstruojantis, kaip ir visoje savo kūryboje, nekokį skonį, tačiau kai kurie jo Keatso ir Shelley'o vertimai iki šiol nepralenkti. Ankstyvoji Kasprowicziaus poezija tebesilaiko pozityvistinių nuostatų bei technikų, nors dėl jo kilmės eilėraščiai apie vargingą valstiečių gyvenimą skamba nuoširdžiai. Be to, juose jau pastebimi religiniai motyvai, būdingi jo vėlyvajai kūrybai. Kad ir nebūdamas kalnietis, Kasprowiczius, kaip ir jo amžininkai, žavėjosi Tatrais. Didesniąją laisvalaikio dalį jis praleisdavo Zakopanėje, ir visi jį išgarsinę eilėraščių tomeliai buvo paženklinti gilaus jausmo kalnų gamtai.

Kasprowiczius įvaldė simbolistinį stilių, ir pasirodžius *Meilei* (*Miłość*, 1895) bei *Laukinės rožės krūmui* (*Krzak dzikiej róży*, 1898) Przybyszewskio aplinkos žmonės jį paskelbė dideliu poetu. Būdingiausios Kasprowicziaus savybės, nemažai nulėmusios jo unikalumą, geriausiai išreikštos himnuose, parašytuose laisvosiomis eilėmis ir sudėtuose į dvi knygas: *Žūstančiam pasauliui* (*Ginącemu światu*, 1902) ir *Salve Regina* (1902). Skausmo šūksniai, regint pasaulio kančias, ir kaltinimai Dievui, blogio kūrėjui, buvo gana nuvalkiotos temos, tačiau Kasprowiczius originaliai sulydė senąsias valstiečių religines raudas su savo paties filosofiniais apmąstymais. Taip egzistencijos tragedija įgavo Lenkijos laukų ir pūdymų foną;

universalus blogis virto konkrečiomis kaimiečius užgriūvančiomis nelaimėmis. Kasprowicziaus himnuose yra kažkas viduramžiška – skambesys nelyginant vargonų, valstiečių procesijų, nutįsusių pusiau bevaise žeme, vaizdai. Gamta tuose himnuose teikia simbolius žmogaus nusiminimui išreikšti; tikriausiai todėl Kasprowiczius buvo vadinamas panteistu. Jeigu terminas „ekspresionizmas" turi kokią nors reikšmę, jis turėtų sietis su bandymais surasti meninių priemonių stiprioms emocijoms perteikti, ir ta prasme Kasprowicziaus himnus galėtume pavadinti ekspresionistiniais. Tuo pat metu jų šaknys glūdi tipiškoje lenkų valstiečių religinėje pasaulėjautoje. Himnas, pavadintas „Dies irae" – tai eilėraštis apie apokaliptinį siaubą. Himnas „Dieve Šventas" pavadinimą ir leitmotyvus skolinasi iš gedulingos litanijos, jo centre – maro vizija. „Mano vakaro giesmė" ir „Salve Regina", atrodo, skelbia susitaikymą per vaikišką tikėjimą Švenčiausiąja Mergele, kuri (greičiausiai tapatinama su Motina Žeme) atitolina Dievo rūstybę. Dėl intensyvaus maišto prieš Dievą, sumišusio su vis dėlto katalikiška pasaulėžiūra, Kasprowiczių labai vertino katalikiška kritika, o vadinamoji „tautinė stovykla", t.y. politinė dešinė, dėl tos pačios priežasties jį vadino „tikrai lenkišku" poetu. Šiandien jau galime nebesiremti tokiais apibūdinimais. Kasprowiczius buvo nesuvaldomas, dažnai prieštaraujantis pats sau, pakaitomis gundomas tai patoso, tai ironijos.

Viešnagė Londone ir Paryžiuje užderėjo eilėraščių proza knyga, kurios pavadinimas šiek tiek nustebino kritikus: *Apie herojišką žirgą ir griūvantį namą* (*O bohaterskim koniu i walącym się domu*, 1906). „Herojiškas žirgas" kadaise dalyvavo šlovingose anglų kavalerijos atakose, paskui tarnavo cirke ir galiausiai gyvenimą baigė kaip skudurininko kuinas. O griūvantis namas turbūt simbolizavo visą buržuazinę Vakarų civilizaciją. Dėl ironijos ir avangardinės technikos ši knyga labiau vertinama šiandien negu autoriui gyvam esant.

Kasprowiczius nenustojo rašyti ir susitaikymą skelbiančios poezijos. *Vargšų knygoje* (*Księga ubogich*, 1916) jis rado originalią formą savo nusižeminimui kūrinijos puikumo akivaizdoje perteikti. Tai vienas retų grynai toninių ketureilių pavyzdžių lenkų poezijoje – ketureilių, paremtų pastoviu ne skiemenų, o kirčių skaičiumi eilutėje. *Vargšų knyga*, parašyta Pirmojo

pasaulinio karo metu, – tai eiliuoti apmąstymai su pasikartojančiais kalnų gamtos motyvais; joje kalbama apie žmogaus kančias, kurios priimamos kaip neišvengiamos. Jo herojai – medkirčiai, sunkiai užsidirbantys pragyvenimui, piemenys ar klajojantys muzikantai. Savo paskutinėje knygoje Kasprowiczius, tuo metu gyvenęs Zakopanėje, tapo dar paprastesnis, kartais pasigirsdavo jausmingų gaidelių. *Mano pasaulis* (*Mój świat*, 1926), turintis paantraštę *Dainos kanklelėms ir piešinėliai ant stiklo*, kaip nesunku atspėti, susideda iš tautosakos variacijų. Kasprowiczius taip pat rašė eiliuotas pjeses, kurios panašesnės į dramines poemas, kadangi jų teatrinė vertė nedidelė. Jis bandė atgaivinti viduramžiškas misterijas ir moralitė; pavyzdžiui, *Storo ir nešvankaus Marcholto* (*Marchołt gruby a sprośny*, 1920) herojumi jis pasirinko populiarų šešioliktojo šimtmečio liaudiškos literatūros personažą.

Šiandien Kasprowicziaus vieta lenkų literatūroje nėra tokia reikšminga, kaip jo gerbėjai išpranašavo. Jam kliudė ne tik pozityvistinis paveldas ir kalbinis „Modernos" laisvumas, bet, nepaisant visos drąsos, ir rafinuotumo stoka. Nors net jo šiurkštumas ir pasitaikančios neskoningos vietos veikia mus kur kas įtikinamiau negu tvarkingos ir elegantiškos Tetmajerio eilės.

Tadeusz Miciński (1873–1918)

„Jaunoji Lenkija", kaip jau bandėme parodyti, sąmoningai grįžo prie lenkų romantinės minties ir jos mistinių idėjų, ypač prie paskutinio okultistinio ir „simbolistinio" Słowackio laikotarpio. Reikia atminti, kad nuo pat romantizmo laikų daugelį lenkų traukė beprotiški pusiau filosofinės, pusiau poetinės vaizduotės skrydžiai; o Tadeuszas Micińskis, be abejonės, pralenkė juos visus. Jo kūriniai iš pirmo žvilgsnio primena beprotnamį, kur įvairios istorinės epochos yra atsitiktinai suverstos į krūvą, o laiko ir erdvės sąvokos išsitrynusios.

Micińskis gimė Lodzėje, studijavo filosofiją Krokuvoje bei Vokietijoje, daug keliavo po visą Europą ir viena pastovių gyvenamųjų vietų neišvengiamai pasirinko Zakopanę Tatruose. Per Pirmąjį pasaulinį karą (1918 metais) Rusijoje jį užmušė minia, dėl barzdos ir plikos galvos klaidingai palaikiusi caro generolu. Jo raštai niekada nuodugniau netyrinėti, nes ypač gausios jų priemaišos atbaidydavo mokslininkus. Jo kūrybą gaubia panaši atmosfera kaip Słowackio *Karalienę Dvasią*.

Micińskis domėjosi induizmo religine filosofija, gnosticizmu, kabala, okultizmu, o pagrindinė jo tema – Liuciferis, dieviškos išminties, bandančios įsiskverbti į pikto pasaulio chaosą, įsikūnijimas. Liuciferis – tai būtinas dieviškąją meilę įkūnijančio Kristaus priešingas polius, tačiau tam tikra prasme jam tapatus. Paminėjome tai ne tam, kad pademonstruotume Micińskio minties klaidžiojimus, – čia to padaryti neįmanoma, – o kad maždaug nurodytume to klaidžiojimo sritį. Jo kūriniai skelbia metafizinės istoriosofijos atgimimą. Romos katalikybę jis atmetė kaip tikrojo religinio jausmo iškraipytoją. Tą jausmą jis pirmiausia regėjo Indijoje, po to pasuko tam tikros sinkretinės religijos link. Trokšdamas išstumti katalikybę (kuri, jo nuomone, žemino lenkų tautą), jis atrodė panašus į keistą lenkų antiklerikalų – senų laikų protestantų ir Juliuszo Słowackio – palikuonį.

Micińskis parašė keletą eilėraščių. Jie įėjo į knygą *Žvaigždžių tamsoje* (*W mroku gwiazd,* 1902) ir užtikrino jam vietą tarp reiškusių metafizinį siaubą begalybės akivaizdoje poetų. Jis parašė ir beformių, paslaptingų kūrinių, kurie kartais vadinami romanais, kartais dramomis, bet iš tikrųjų – tai milžiniškos prozinės poemos. *Kunigaikštyje Potiomkine, keturių veiksmų dramoje* (1906) rusų jūreivių maištas laive „Potiomkin" 1905 metais įgauna simbolinių dimensijų kaip kova tarp Liuciferio ir Kristaus už Rusijos sielą. Rytietiška Micińskio orientacija nulėmė tai, kad jis pasirinko Konstantinopolį dramos *Aukso rūmų prieblandoje, arba Bazilisa Teofanu. Tragedija iš dešimtojo amžiaus Bizantijos istorijos* (*W mrokach złotego pałacu, czyli Bazylissa Teofanu,* 1909) veiksmo vieta; o apysakoje *Nietota. Slaptoji Tatrų knyga* (*Nietota. Księga tajemna Tatr,* 1910) kurortinis Zakopanės kaimas tampa kosmine arena, kurioje demoniškos, antžmogiškos galybės kovoja už Lenkijos sielą. Romane *Kunigas Faustas* (*Ksiądz Faust,* 1913) provincijos kunigas (kurio audringa biografija atskleidžiama pasakojimais apie praeitį) katalikų, stačiatikių ir žydų miniai sako pamokslus apie naują sinkretišką religiją; jis tampa mistinės politinio kalinio iniciacijos mokytoju ir pranašauja, kad lenkų bei rusų brolybė ateis per revoliuciją. Tačiau čia mums nerūpi išdėstyti visus Micińskio sumanymus. Pati jo veikalų medžiaga, tas fantastiškas, kone beprotiškas simbo-

lizmas traukė kai kuriuos jo amžininkus ir gana apčiuopiamai prisidėjo kovojant su fotografinio realizmo mada. Jo bizantiškas vešlumas, nevaržomas tauškimas ir visiškas literatūrinių konvencijų nepaisymas nepraėjo be atgarsio; Stanisławo Ignaco Witkiewicziaus romanai, apie kuriuos dar kalbėsime, perėmė daug Micińskio istorinės *opera buffa* bruožų.

Jerzy Żuławski (1874–1915)

Iš kalnuotos pietinės Lenkijos kilęs Jerzas Żulawskis gimnaziją baigė Krokuvoje, studijavo filosofiją Šveicarijoje ir ten apsigynė doktoratą. Po to daug laiko praleido Zakopanėje, kur garsėjo kaip puikus alpinistas, daug keliavo po Europą ir 1914 metais įsirašė savanoriu į Józefo Piłsudskio organizuotą pirmąjį lenkų karinį junginį. Żuławskis mirė per karą ligoninėje. Šis filosofinis poetas, indų poezijos ir kelių Senojo Testamento knygų vertėjas taip pat buvo puikus eseistas bei dramaturgas. Turbūt pati svarbiausia jo drama – *Erotas ir Psichė* (1904), pasakojanti apie vienos porelės meilę per daugelį reinkarnacijų. Żuławskis – pirmasis neblogas mokslinės fantastikos apysakų autorius, sekęs Jules'u Verne'u ir H.G. Wellsu. Trys jo poetiškos ir tragiškos apysakos pasakoja apie pirmųjų naujakurių Mėnulyje dalią: *Ant sidabrinio gaublio* (*Na srebrnym globie,* 1903), *Nugalėtojas* (*Zwycięzca,* 1910) ir *Senoji žemė* (*Stara ziemia,* 1911).

Maria Komornicka (1876–1948)

Įsiveržusios į literatūrą moterys atnešė tik keletą vertingų kūrinių; vis dėlto to laikotarpio rašytojos daug prisidėjo taurinant literatūrinį skonį, o jų – vertėjų ir naujų srovių propaguotojų – vaidmenį sunku pervertinti. Marija Komornicka su nepakartojama aistra ir net fanatizmu persiėmė Friedricho Nietzschės filosofija. Gimusi netoli Varšuvos, ji gavo neblogą išsilavinimą Lenkijoje ir po to, dar visai jauna mergina, išvyko ketveriems metams studijuoti į Angliją. Jos eilėraščiai, parašyti dažniausiai laisvosiomis eilėmis arba proza, gana aršiai reikalavo visiškos laisvės individui, šiuo atveju supermoteriai. Įdomu, kad net jos asmeninis gyvenimas kartojo Nietzschės likimo vingius: 1907 metais ji susirgo psichine liga ir buvo priversta palikti literatūrą. Ji neturėjo laiko išpuoselėti savo talento, ir kalbame apie ją, gal kiek nepelnytai, praleisdami daugybę kitų vardų, tik todėl, kad jos atvejis bent jau neblogai iliustruoja ano laikotarpio papročius.

Bronisława Ostrowska (1881–1928)

Tarp įvairių lenkų literatūrinio gyvenimo centrų (šimtmečių sandūroje) deramą vietą reikėtų skirti Paryžiui, kuriame nuolat gyveno lenkų rašytojų ir dailininkų kolonija. Bronisława Brzezicka gimė Varšuvoje, ten gavo vidurinį išsilavinimą, po to ištekėjo už garsaus skulptoriaus Stanisławo Ostrowskio (daugiausia gyvenusio Paryžiuje) ir labai daug laiko praleido Lotynų kvartale. Savo pačios poezijai ji subrendo gana vėlai, nebedaug likus iki mirties, tačiau visą laiką meistriškai vertė prancūzų poeziją bei prozą. Ji imdavosi visų naujovių, net jeigu apie jas žinodavo tik nedidelis paryžiečių ratas; taip 1907 metais ji išleido Marcelo Schwobo *Monelos knygos,* kuri šiandien laikoma svarbia poetinio romano vystymosi gaire, vertimą. Jos atliktas Oskaro Milašiaus misterijos *Migelis Manjara* vertimas (knygoje O.W. Miłosz, *Poezje,* vertė B. Ostrowska, 1919) – turbūt vienas didžiausių jos pasiekimų, ir tai buvo padaryta tada, kai šio poeto Paryžiuje dar nežinojo niekas, išskyrus mažą draugų būrelį. Lietuvių kilmės Oskaras Milašius (šios knygos autoriaus giminaitis) šiandien laikomas vienu geriausių dvidešimtojo amžiaus prancūzų poetų.

Leopold Staff (1878–1957)

„Jaunąją Lenkiją" galime laikyti lūžio laikotarpiu, vandenskyra, nuo kurios daugybė upių nutekėjo skirtingomis kryptimis, arba teigti, kad nusiminimas ir neviltis, pasiekusi kulminaciją Przybyszewskio „Modernoje", vėliau buvo įveikta, suradus keletą iš šio akligatvio vedančių kelių. Leopoldas Staffas kritiškai žvelgė į pesimistinius kliedesius kaip į per daug nutolusius nuo bet kokios klasikinės vakarietiškos tradicijos, o savo būdu greičiausiai buvo artimas renesanso humanistams. Gimęs Lvove, sulenkėjusių austrų šeimoje, ten baigė ir gimnaziją, kurioje įgijo gerus graikų bei lotynų kalbų pagrindus, po to studijavo romanų kalbas universitete. Jo profesorius Edwardas Porębowiczius buvo garsus romanų literatūrų vertėjas. Nuodugnus mokslinis Staffo pasirengimas leido jam sėkmingai įgyvendinti humanistinį vien literatūrai pasišventusio žmogaus gyvenimo idealą. Šis reto darbštumo vyras nuolat leido savo eilėraščių rinkinius, taip pat prozos ir poezijos vertimų knygas; 1909–1914 metais jis dirbo Lvovo leidykloje,

rengė reikšmingų filosofinių veikalų seriją („Sympozjon“), kurioje išėjo ir rinktiniai kardinolo Newmano bei Søreno Kierkegaard'o raštai. Iš tiesų, net jei atmestume jo poeziją, vertimai ir leidybinė veikla užtikrintų jam garbingą vietą lenkų literatūroje. Jo domėjimosi sritis buvo plati – nuo Friedricho Nietzschės, kurio keletą veikalų (įskaitant *Linksmąjį mokslą*, 1906) jis išvertė į lenkų kalbą, iki Pranciškaus Asyžiečio, lotyniškų Kochanowskio eilėraščių, Heraklito, graikų sofistų ir senosios kinų poezijos (iš prancūziškų vertimų). Šiandien Romos katalikų liturgijoje giedama keletas Staffo verstų psalmių ir senovinių lotyniškų giesmių.

Staffas viename eilėraščių save pavadino „linksmuoju piligrimu“, o jo pirmoji knyga turi antraštę, labai jau neatitinkančią „Modernos“ nuotaikų: *Sapnai apie galią* (*Sny o potędze*, 1901). Staffui poezija buvo išminties ieškojimas, o išmintis reiškė ieškojimo džiaugsmą. Kritikai, bandę nustatyti jo minties ištakas, svyravo tarp Nietzschės, stoikų ir Pranciškaus Asyžiečio. Tiesą sakant, Staffas, kaip ir derėjo humanistui, truputį su šypsena žvelgė į savo mokytojus; jis paėmė iš kiekvieno tai, kas atitiko jo poreikius, ir tarsi bitė mokėjo gerti nektarą iš įvairių gėlių. Iš Nietzschės jis perėmė *gaia scienza*, energiją, laisvą aukštikalnių kvėpavimą; iš stoikų – susitaikymą su žmogaus ribotumu; o šv. Pranciškus padėjo jam suderinti krikščionybę su žmogaus, laikomo visų gyvų būtybių broliu, kūno teigimu. Ryškios Staffo lyrikos spalvos primena horacišką renesanso poeziją, tačiau, be abejonės, ji taip pat derinosi su kai kuriomis amžiaus pabaigos filosofinėmis srovėmis. Jo požiūris į gyvenimą, kurį laikė išmintingesniu už bet kokias intelektualines konstrukcijas, atitinka Henri Bergsono *élan vital* teoriją.

Jo poezijoje nuolat kartojasi dienos šviesos, vidudienio, saulės užlietų derlingų laukų vaizdai. Eiliavimo techniką sunku trumpai apibūdinti. Staffo protėjiškumas glumino amžininkus: jis beveik visada išlikdavo šiuolaikiškas, o pačioje gyvenimo pabaigoje, po Antrojo pasaulinio karo, pateko visiškai jaunų poetų įtakon.

Eilėraščių rinkiniai, išėję po jo debiuto 1901 metais iki Pirmojo pasaulinio karo, nors ir labai savo tonacija skyrėsi nuo „Jaunosios Lenkijos“ poezijos, vis dėlto turėjo jos žodyno bei eilėdaros žymių. Tai – *Sielos diena* (*Dzień duszy*, 1903), *Dangaus*

paukščiams (*Ptakom niebieskim*, 1905), *Žydinti šaka* (*Gałąź kwitnąca*, 1908), *Valandų šypsenos* (*Uśmiechy godzin*, 1910), *Gulbė ir lyra* (*Łabędź i lira*, 1913). Pokarinės poetinės grupuotės „Skamander" (taip pat maištavusios prieš „Jaunąją Lenkiją") paskelbtas vienu jų mokytojų, Staffas taip pakeitė savo stilių, kad šis tapo labai panašus į skamandritų, ypač rinkiniuose *Aukšti medžiai* (*Wysokie drzewa*, 1931) ir *Medaus spalva* (*Barwa miodu*, 1936). Per Antrąjį pasaulinį karą Staffas gyveno nacių okupuotoje Varšuvoje, versdamas iš lotynų kalbos ir publikuodamas savo eilėraščius pogrindinėje spaudoje. Liaudies Lenkijos literatūrinės spaudos paskelbtas lenkų poezijos patriarchu, Staffas patyrė dar vieną metamorfozę; atmetęs metrą bei rimą, jis pasiekė didžiulį rafinuotą paprastumą, kuris eilėraščiams kartais suteikdavo kiniškų ideogramų skambesį, ypač plonoje knygelėje *Gluosnis* (*Wiklina*, 1954) – tai turbūt jo didžiausias pasiekimas. Tačiau, nepaisant visų pasikeitimų, poetas visada liko ištikimas sau, ir į jo kūrybą galima žiūrėti kaip į nenutrūkstamą „džiaugsmingo ieškojimo" tąsą. Jam sekėsi: publika visada jį priimdavo – kartais entuziastiškai, kartais nenoriai. Nuo jo mirties 1957 metais pasirodė daug veikalų apie Staffą ir jo kūrybą, tačiau jie poetui numato skirtingą vietą lenkų literatūros istorijoje. Greičiausiai jam bus suteiktas pavyzdinio humanisto, tobulo meistro, vieno pagrindinių lenkų poezijos formų puoselėtojo, bet ne tiesiog didelio poeto vardas, nebent milžinišką jo kūrybinį palikimą laikysime būtinu kontekstu tam palyginti nedideliam skaičiui eilėraščių, kuriuos aptinkame kiekvienoje lenkų poezijos antologijoje. Du jo senatvės kūriniai daug pasako apie tai, kas jam rūpėjo visą gyvenimą:

Tiltas

Aš netikėjau,
Stovėdamas ant aukšto
Sraunios, didžiulės upės kranto,
Kad pereisiu šį tiltą,
Nupintą iš karnų ir iš trapių
Plonučių nendrių.
Ėjau lengvai kaip peteliškė,
Ir sunkiai – lyg dramblys,
Ėjau be baimės kaip šokėjas,
Kaip aklas svyravau.
Aš netikėjau pereisiąs šį tiltą.

Most

Nie wierzyłem
Stojąc nad brzegiem rzeki,
Która była szeroka i rwista,
Że przejdę ten most,
Spleciony z cienkiej, kruchej trzciny
Powiązanej łykiem.
Szedłem lekko jak motyl
I ciężko jak słoń,
Szedłem pewnie jak tancerz
I chwiejnie jak ślepiec.
Nie wierzyłem, że przejdę ten most,

Ir jau stovėdamas kitam krante,
Aš netikiu, kad perėjau.
(Vertė Albinas Žukauskas)

I gdy stoję już na drugim brzegu,
Nie wierzę, że go przeszedłem.

Maurai

Senam, apleistam parke
Stovėjau prie tvenkinio,
Padengto maurų storais kailiniais.
Galvodamas,
Kad vanduo čia kadaise buvo skaidrus
Ir šiandien turėtų toks būti,
Sausą šaką pakėlęs nuo žemės
Pradėjau graibyti žaliąją plėvę
Ir stumti link nuotakos.

Besidarbuojant mane užklupo
Ramus išminčius
Minčių išvagota kakta
Ir tarė švelniai šypsodamasis
Su atlaidžiu priekaištu:
„Ar tau negaila laiko?
Kiekvienas mirksnis – tai amžinybės lašas,
Gyvenimas – jos akimirka.
O šitiek svarbių reikalų."

Pasitraukiau sugėdintas
Ir visą dieną galvojau
Apie gyvenimą ir apie mirtį,
Apie Sokratą
Ir sielos nemirtingumą,
Apie Egipto piramides ir kviečius,
Apie Romos Forumą ir mėnulį,
Mamutą ir Eifelio bokštą...
Bet nieko iš to neišėjo.

Kitą rytą sugrįžęs
Į tą pačią vietą,
Pamačiau prie tvenkinio,
Padengto storais, žaliais kailiniais,
Išminčių lygia kakta
Ramiai
Mano numesta šaka
Graibantį nuo vandens paviršiaus maurus
Ir stumiantį link nuotakos.

Aplinkui tyliai šlamėjo medžiai,
Ant šakų čiulbėjo paukščiai.

Rzęsa

W starym zapuszczonym parku
Stałem nad stawem
Pokrytym grubym kożuchem rzęsy.
Myśląc,
Że woda była tu niegdyś przejrzysta
I dziś by być taka powinna,
Podjętą z ziemi suchą gałęzią
Zacząłem zgarniać zieloną patynę
I odprowadzać do odpływu.

Zastał mnie przy tym zajęciu
Mędrzec spokojny
O czole myślą rozciętym
I rzekł z łagodnym uśmiechem
Pobłażliwego wyrzutu:
„Nie żal ci czasu?
Każda chwila jest kroplą wieczności,
Życie mgnieniem jej oka.
Tyle jest spraw arcyważnych."

Odszedłem zawstydzony
I przez dzień cały myślałem
O życiu i o śmierci,
O Sokratesie
I nieśmiertelności duszy,
O piramidach i pszenicy egipskiej,
O rzymskim Forum i księżycu,
O mamucie i wieży Eiffla...
Ale nic z tego nie wyszło.

Wróciwszy nazajutrz
Na to samo miejsce,
Ujrzałem nad stawem,
Pokrytym grubym, zielonym kożuchem,
Mędrca z czołem wygładzonym,
Który spokojnie,
Porzuconą przeze mnie gałęzią,
Zgarniał z powierzchni wody rzęsę
I odprowadzał do odpływu.

Wkoło szumiały cicho drzewa,
W gałęziach śpiewały ptaki.

Bolesław Leśmian (1878–1937)

Leśmianas, daugelio žmonių šiandien laikomas rafinuočiausiu dvidešimtojo amžiaus lenkų poetu, – kai kuriais atžvilgiais unikalus reiškinys pasaulio literatūroje. Tačiau gyvas būdamas jis teturėjo keletą karštų gerbėjų ir apskritai buvo laikomas antraeiliu žavių liaudiško stiliaus baladžių autoriumi.

Jis gimė Varšuvoje, viduriniosios klasės žydų šeimoje, Kijevo universitete gavo teisininko diplomą ir, išskyrus kelerius Paryžiuje praleistus metus, gyveno nepasižymintį įvykiais smulkaus tarnautojo gyvenimą; po 1918 metų ėjo pelningas notaro pareigas provincijos miesteliuose. Netrukus po mirties 1937 metais Leśmianą, kaip ir jo kolegą bei varžovą Leopoldą Staffą, išrinko Lenkijos literatūros akademijos nariu.

Leśmianas pradėjo skelbti savo eilėraščius apie 1900 metus, kartais ir rusiškai: kai kuriuos jų galima rasti puikiuose rusų simbolistų periodiniuose leidiniuose *Zolotoje Runo* ir *Vesy*. Jį globojo panašus lenkų žurnalas *Chimera*, kurio redaktorius Zenonas Przesmyckis negailėjo poetui gero žodžio. Ankstyvajame kūrybos laikotarpyje rašęs gana manieringai, Leśmianas neabejotinai buvo „Jaunosios Lenkijos" poetas; ir negalima pasakyti, kad jis kada nors atsisakė šio stiliaus, tačiau iš lėto, lingvistiškai eksperimentuodamas, susikūrė nuosavą kalbą. Tad Leśmianas turėjo rimtą priežastį neskubėti skelbti savo knygų. Rinkiniais *Kryžkelės sodas* (*Sad rozstajny*, 1912) ir *Pieva* (*Łąka*, 1920) jis atsiskleidė kaip poetas, sunkiai palyginamas su bet kuriuo savo amžininku. *Ūksmingas gėrimas* (*Napój cienisty*, 1936) ir *Miško nutikimai* (*Dzejba leśna*, išleistas po mirties) išėjo tuo metu, kai Leśmianas dėl naujų technikų sukelto sąmyšio buvo laikomas „Jaunosios Lenkijos" atgyvena. Tikrasis šio poeto originalumo pripažinimas atėjo tik šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintajame dešimtmetyje.

Jis beveik neišverčiamas dėl kalbos eksperimentų, kuriuose pasinaudojo be galo lanksčia slavų morfologija, sudarinėdamas, pavyzdžiui, veiksmažodžius iš daiktavardžių ir atvirkščiai. Kadangi užburiantį ritmą bei rimą jis laikė savybėmis, skiriančiomis „lyrikos kalbą" nuo to, ką vadino „moksline kalba" (prozos ir kasdieninio bendravimo), poetas naudojosi iš liaudies dainų ir baladžių nusižiūrėtomis metrinėmis

schemomis. Skaitydami jo eiles patenkame į keistą pasaulį, nedaug ką turintį bendra su realiomis žmogiškomis būtybėmis ar gamtovaizdžiais, kaip juos paprastai suvokia normalus stebėtojas. Ir fantastiški sutvėrimai, gyvenantys Leśmiano eilėraščiuose, ir gamta tėra jo labai asmeniškos ir tragiškos pasaulėžiūros metaforos. Leśmianas buvo perskaitęs nemažai filosofinių veikalų ir antropologinių primityviųjų religijų studijų. Jo pagrindinę problemą galima palyginti su žmogaus, kuris yra apsigimęs maldininkas, *homo adorans*, visą laiką jaučiantis ryšio su Dievu poreikį; tačiau Dievas toks silpnas, kad net pats Jo buvimas, atrodo, priklauso nuo tikinčiojo. Arba, kitais žodžiais tariant, žmogaus ir gamtos būtis yra Dievo buvimo funkcija ir atvirkščiai, tačiau tiek jiedu, tiek Jis – iliuziški. Greičiausiai tik žmogus-poetas palaiko abu per savo kūrybinį veiksmą. Leśmianą galima pavadinti gryniausiu simbolistu, nors jo simboliai – tai ne tiek atitikmenys, kiek savarankiški, mitologizuojantys įvaizdžiai. Pavyzdžiui, beprasmiška klausti, kokį „Neišreiškiamąjį" Leśmianas norėjo pavaizduoti eilėraštyje, kur poetas išvysta Dievą, iškritusį su ryto rasa ir snaudžiantį ant žolės lomelėje, išsikerojusio lazdyno paunksmėje. Iš pažiūros Leśmianą daugiausia žavi gamta. Jis nemažai dalykų perėmė iš Henri Bergsono, ypač jo kaitos – *élan vital* – sampratą, tad Leśmiano poezijoje gamta išreiškia nuolatinį kitimą, kadangi pati jos esmė – judėjimas nuo pavidalo prie pavidalo, nuo būties prie nebūties. Bukoliški vaizdai iškreipti, už jų pulsuoja religinis protas, iš kurio atimta religija ir kuriam tenka taikytis su šia netektim. Šiuo požiūriu Leśmiano mitologizavimo polinkį galima palyginti su Williamo Butlerio Yeatso nuostata. Eilėraštyje „Siela patraukė kelionėn" („Wyruszyła dusza w drogę") siela, nusiminusi, kad mirtis ją išplėšė iš gražaus pasaulio, eina į dangų, bet neranda paguodos Dievo akivaizdoje, kadangi geidžia Jo mirties. Kitame eilėraštyje du pasakų herojai klajoja po girią, ieškodami nemirtingumą teikiančio augalo; jie nugali augalą saugantį drakoną, bet grįždami sutinka verkiantį Dievą (*Placzybóg* – Leśmiano žodžių kalimo pavyzdys) ir užjausdami atiduoda jam augalą (kadangi vienas nemirtingumas, kurį šis Dievas turi, teikia mažesnį saugumą nei du). Tiedu herojai pasirenka mirtingumą ir netrukus miršta. Dėl susiliejimo su gamta Leśmianą

kartais vadindavo panteistu, tačiau vargu ar šis žodis ką nors paaiškina. Paskutiniai tragiški poeto eilėraščiai religinėmis temomis teikia raktą visai jo kūrybai, pavyzdžiui, eilėraštyje „Dieve šlovingas danguj" („Boże pełen w niebie chwały") poetas klausia, ar tą akimirką, kai jo siela žūsta, Dievas verkia, ar žūsta kartu su ja. Gamtos vaizdais Leśmianas pynė semantinį tinklą, išgalvotą pasaulį – vienintelę žmogaus paguodą. Priešingai nei kai kurie jo amžininkai, mirtį laikę palaiminga nirvana, jis nuolat grįždavo prie kiekvienos būsenos laikinumo, net mirties, kadangi viskas juda. Galima pacituoti eilėraštį „Kapinės" („Cmentarz"), išverstą labai apytikriai, nes neperteikiama jo muzika bei rimai:

Keleivis, šnairai į būtį pažvelgęs,
Įžengė į kapines: mirtis, žolė, užmarštis ir rasa.
Tai buvo Laivų kapinės. Po žeme dusliai grumėjo
Plastančios burės, nešamos pomirtinio vėjo.
Keleivis jautė, kaip amžinybė iš žolių išsiskleidžia,
Ir savo tylą pridėdamas prie kapinių tylos
Peržegnojo tai, kas arčiau: kelias bites, du krūmus,
Ir ant pirmo antkapio perskaitė tokį užrašą:

Žuvau ne atsitiktinai, o audros valia,
Ir maniau, kad po to jau antrą kartą nežūsiu,
Kad surasiu prieplauką mirtyje, o mirtį – toje prieplaukoje,
Bet mirtis apvylė mane! Miriau ne jai!
Toliau pučia priešpriešinis vėjas, neišnyko sudužimo grėsmė
Ir nežinomybė, ir baimė, ir viskas, išskyrus gyvenimą!
Sąnariai požeminiai mano, nors nebūtis juos kamuoja,
Dar tebėra verti vairo, dar nusipelno audros!
Niekas nežino, kur tas vėjas, bures ištempsiantis.
Kas kartą į kelionę leidosi – jau nesustos.
Pažįstu tą gelmę, kur Laivas grumias negyvas.
Miego – nėra! Amžinybė – budi! Palaikai nelaimingi!
Už stiprumą mano burių, kurias mirtis išskleidžia,
Praeivi, sukalbėk – prašau – tris Sveikamarijas!

Keleivis niekam nuskynė lapą šviežią
Ir priklaupė, kad prašytus poterius sukalbėtų.

Wędrowiec, na istnienie spojrzawszy z ukosa,
Wszedł na cmentarz: śmierć, trawa, niepamięć i rosa.
Był to cmentarz Okrętów. Pod ziemią wrzał głucho
Trzepot żagli, pośmiertną gnanych zawieruchą.
Wędrowiec czuł, jak wieczność z traw się wykojarza,

I ciszę swą do ciszy dodając cmentarza,
Przeżegnał to, co bliżej: pszczół kilka, dwa krzaki,
I na pierwszym grobowcu czytał napis taki:

Zginąłem nie na ślepo, bo z woli wichury,
I wierzyłem, że odtąd nie zginę raz wtóry,
Że znajdę przystań w śmierci, a śmierć w tej przystani,
Ale śmierć mię zawiodła! Umarłem nie dla niej!
Trwa nadal wiatr przeciwny i groza rozbicia
I lęk i niewiadomość i wszystko, prócz życia!
Szczątki moje podziemne, choć je nicość nuży,
Jeszcze godne są steru i warte są burzy!
Nikt nie wie, gdzie ten wicher, który żagle wzdyma?
Kto raz w podróż wyruszył – już się nie zatrzyma.
Znam tę głąb, gdzie się Okręt mocuje nieżywy.
Snu – nie ma! Wieczność – czuwa! Trup nie jest szczęśliwy!
Za wytrwałość mych żagli, które śmierć rozwija,
Przechodniu, odmów – proszę – trzy Zdrowaś Maryja!

Wędrowiec dla nikogo zerwał liście świeże
I ukląkł, by żądane odmówić pacierze.

Leśmiano kūryba yra labai lenkiška ta prasme, kad jis nuodugniai įsigilino į senosios lenkų bukolinės ir liaudies poezijos tradiciją. Tačiau jo domėjimasis filosofija suteikė iš šių šaltinių pasisemtiems motyvams naują kryptį. Poetas naudojosi ir kitų tautų liaudies dainomis bei baladėmis. Galima surasti kai kurių formalių panašumų tarp Leśmiano eilių ir jo amžininko Edwardo Porębowicziaus išverstų keltų, skandinavų, vokiečių bei prancūzų baladžių. Drąsi tema kokiai nors būsimai studijai būtų bandymas panagrinėti, kaip du poetai, Williamas Butleris Yeatsas ir Leśmianas, gimę maždaug tuo pat metu, sprendė tą pačią agnosticizmo dilemą.

Savo straipsniuose apie poeziją – pavyzdžiui, „Traktate apie poeziją" (1937) – Leśmianas apgailestavo dėl vadinamojo „negrynumo", būdingo šiam menui. Priešingai nei kiti meniniai tarpininkai, kaip spalva ar garsas, „žodis yra pasmerktas skausmingai ir tragiškai susidvejinusiam gyvenimui, nes privalo vykdyti dvi diametraliai priešingas užduotis! Viena vertus, kūrybinėse poezijos aukštumose jis turi likti savimi – žodžiu žodžiui, kita – kasdieninio gyvenimo valdose jam tenka cirkuliuoti šnekamojoje kalboje kaip nuvalkiotai, neskambiai sąvokai." Palankiais poezijai laikotarpiais žodis išsilaisvina;

tampa grynu ritmu, šokiu. O tuomet, kai žmonės iš poezijos tikisi „angažuotumo" ir turinio, žodis darosi konceptualus. Tokiais nepalankiais laikais, pasak Leśmiano, žodžiai dėvi juos nematomais padarančias kepuraites (aliuzija į lenkų pasaką). Poetams darosi gėda šokti šventuosius šokius; jie nori būti laikomi blaiviais, naudingais bendruomenės nariais. Pasak Leśmiano, poetas panašus į mimą, dainuojantį pagal įsivaizduojamą instrumentą, kurį laiko rankose. Dažnai toks instrumentas (liutnia, fleita, citra ir pan.) simbolizuoja ištisą literatūrinę mokyklą. Vienokiais instrumentais grota klasicizmo laikais, kitokiais – romantizmo ir t.t. Dramatiška „blogais laikais" (pavyzdžiui, pozityvizmo epochoje) gimusių poetų padėtis susidaro todėl, kad jie bando dainuoti pagal jokios poetinės prigimties neatitinkantį instrumentą.

Gyvenimo pabaigoje Leśmianas kritiškai žvelgė į vadinamojo avangardo poetines grupuotes, susilaukdavusias vis daugiau sekėjų. Tačiau kaip tik iš trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio lenkų avangardo išaugo naujas mitologizuojančios kalbos funkcijos supratimas, savo ruožtu prisidėjęs prie pomirtinės Leśmiano šlovės. Sprendžiant iš kai kurių poeto teorinių pasisakymų, jis turėjo būti „grynosios poezijos", tokios, kokią Prancūzijoje 1925 metais gynė Henri Brémond'as, šalininkas, tačiau Leśmiano poezija – tai kažkas daugiau. Tai tam tikras kodas, kurį iššifravus atsiskleidžia daugybė turtingų reikšmių klodų. Nė vienas kitas „Jaunosios Lenkijos" išaugintas poetas neprilygsta Leśmianui; jį derėtų skirti prie didžiųjų šiuolaikinės Europos literatūros figūrų.

Teatras

Stanisław Wyspiański (1869–1907)

Stanisławas Wyspiańskis, lenkų teatro reformuotojas, gimė Krokuvoje, skulptoriaus šeimoje. Viename eilėraščių jis rašė:

> Vavelio papėdėje tėvas turėjo dirbtuvę,
> aukštą, baltą, skliautuotą kambarį,
> gyvą didžiule minia negyvų figūrų;
> ten mažas berniukas vaikščiojau, o ką jaučiau,
> tai vėliau į savojo meno pavidalus perkaliau.

Baigęs gimnaziją, Wyspiański studijavo Jogailos universitete ir Dailiųjų menų mokykloje, kur jo profesorius buvo Janas Matejko, tuomet garsus gigantiškų istorinių drobių tapytojas. Matejko jį išmokė labai kruopščiai studijuoti drabužių, apavo, ginklų ir t.t. detales. Vėliau su įvairių stipendijų pagalba Wyspiański aplankė Italiją, Vokietiją (kur tapo karštu Richardo Wagnerio garbintoju) ir Prancūziją. Kurį laiką jis studijavo Paryžiuje, ir jo tapyba greitai ėmė labai skirtis nuo pirmųjų mokytojų. Gana originalus savo dekoratyvumu, jis turbūt šiek tiek gimingas Gauguinui. Wyspiańskio polinkį teatrui galima suprasti tik turint omenyje jo aistrą nuolatos piešti viską, ką mato, – statinius, žmonių figūras – ir kurti vis naujų scenografijų projektus. „Wyspiańskio mintis niekada nesireiškė žodžiais, jis nemąstė žodžiais, jis mąstė valios įtampa ir spalva, judesiu, garsu išreikštomis emocijomis. Mąstė teatru" (Stanisław Brzozowski). Savo pjesėmis jis įvykdė tikrą revoliuciją, nors tegyveno trisdešimt aštuonerius metus. Veiksnius, kurie darė įtaką jo kūrybai, galima išvardyti keliais punktais:

1. Visa jo gimtoji Krokuva buvo ištisas muziejus, saugantis Lenkijos praeities šlovę. Ji taip pat pasižymėjo Habsburgų imperijos provincijos miestams būdingu sąstingiu. Wyspiański mylėjo šį muziejų ir maištavo prieš jį.

2. Provincinės Lenkijos ir Vakarų Europos kontrastas, kurį jis aiškiai juto keliaudamas, sukėlė gal ir ne visai sąmoningą poreikį liūdną dabartį kompensuoti meno spindesiu.

3. Krokuvoje jį supusio gyvenimo muziejiškumo pojūtį stiprino graikų ir lotynų kalbų dominavimas jo gimnazijos mokymo programoje. Bjaurėdamasis dabartimi, jis nuolat mintimis bėgdavo į Graikiją ir graikų tragediją.

4. Richardo Wagnerio teatras Bairoite įtikino Wyspiańskį, jog teatro spektaklį turi sudaryti žodžio, spalvų, muzikos ir judesio vienovė.

5. Jeigu Wyspiański kuo nors įsiskolino Friedrichui Nietzschei, tai pirmiausia pastarojo teorijai apie dionisišką tragedijos kilmę ir jėgos kultui.

6. Wyspiański giliai jautė, jog tragedijos esmė – jos gebėjimas sukelti gailestį ir siaubą. Pats jis yra pasakęs:

Vienintele kryptimi juda amžinai Tiesa:
nėra gyvenimo kitaip nei per nuodėmę;

viena amžinai gyvųjų dalia:
sverti abipusių nusikaltimų smūgius.

7. Corneille'o garbinimas (jis iš naujo išvertė *Le Cid*) rodo, jog žmogaus valia Wyspiańskiui buvo pats svarbiausias tragedijos komponentas. Vėl jį cituojam:

Eini per pasaulį ir pasauliui teiki pavidalą savo veiksmais.
Pažvelk į pasaulį, į pasaulio pavidalą, ir išvysi savo kaltes.

8. Jį tiesiogiai ir stipriai paveikė Mickevičiaus ateities slavų dramos vizija, išdėstyta šešioliktoje poeto paskaitoje Collège de France 1843 metais. Mickevičius aiškino, jog dramoje „publikos akyse poezija virsta veiksmu. [...] Šio meno paskirtis yra žadinti, ar greičiau, jei taip galima pasakyti, priversti tingias dvasias veikti." Mickevičius tikėjo, jog slavų drama pašaukta tęsti vienintelę reikšmingą teatro liniją, prasidėjusią graikų tragedija ir nusidriekusią per viduramžių misteriją. Slaviškoji drama turėjo suderinti visus tautinės poezijos elementus – lyrizmą, dabarties klausimų svarstymą, istorinius įvaizdžius – ir su slavams būdingu talentu suvokti antgamtinius dalykus sulydyti juos į nedalomą visumą. Drama – tai priemonė atgaivinti prakilnias šventųjų ir didvyrių figūras. Tačiau kartu Mickevičius numatė visiškai naują pastatymo būdą, skelbusį dvidešimtojo amžiaus teatro pradžią. Greičiausiai Richardo Wagnerio scenos menas Wyspiańskiui atrodė kaip pirmasis Mickevičiaus užuominų įsikūnijimas. Šiaip ar taip, jis sąmoningai pasipriešino tokiam teatrui, kokį tuomet suvokė aktoriai ir žiūrovai, o jo siekiai sutampa su anglų teatro reformuotojo Gordono Craigo programa.

Wyspiańskio negalima laikyti paprastu pjesių (dažniausiai parašytų eilėmis) autoriumi. Jo scenos veikalai, kurių kalboje apstu „Jaunajai Lenkijai" būdingo manierizmo pėdsakų, pagrįstai vadinami libretais, pagal autoriaus sumanymą tesančiais medžiaga režisieriui. Tikrieji Wyspiańskio sekėjai – ne rašytojai, o teatro žmonės, kaip Leonas Schilleris, tarpukario laikais sukūręs „monumentaliojo teatro" teoriją. Pats Schilleris yra apie Wyspiańskį pasakęs:

buvo poetas – dramaturgas, dailininkas, skulptorius, konstruktorius, režisierius ir statytojas, meninis teatro vadovas ir jo ideologas; pagilino pačias teatro galimybes ir mokėjo visus jo amatus, gyveno teatrui, mintimis apie teatrą, viskas, ko prisiliesdavo, kur sustodavo jo žvilgsnis, tapdavo

teatru, teatras jam buvo vienintelė galimybė išsilieti, jis scenoje spręsdavo pačius asmeniškiausius reikalus, o tie reikalai visada buvo tautos reikalai. Pranoko Craigo postulatus. *Magnus parens* [didysis pradininkas – *vert.*] teatro reformos, siekiančios pasipriešinti literatūros pražudytam, palaidos aktorystės demoralizuotam teatrui, bandančiam vaduotis su lyg-ir-tapybos parodų pagalba; sukūrė „grynojo teatro" koncepciją, nepriklausomo teatro, nuosavą estetiką ir amatą turinčio teatro, kuriame literatūra neturi didesnių įgaliojimų už aktorių, o aktorius – tai toks pat teatro meno elementas kaip dekoracija, teatro, kurio vienintelis kūrėjas ir viešpats yra „teatro menininkas", pašvęstas į visą teatro išmintį, įvaldęs visus jo amatus.

Schilleris skelbė dabar jau įsigalėjusią nuomonę, jog Wyspiańskis pradėjo savo žygį nuo tos vietos, kur lenkų romantizmo teatras sustojo, ir kad jo teatriniai veikalai pratęsė srovę, galėjusią pasigirti tokiomis monumentaliomis pjesėmis kaip Mickevičiaus *Vėlinės* (pirmą kartą Wyspiańskio pastatytos 1901 metais), Słowackio *Kordianas* ir Krasińskio *Nedieviškoji komedija*. Schillerio žodžiais tariant: „Jis įvykdė paskutiniąją Mickevičiaus valią." Be to, kadangi Schilleris buvo kairuolis, jis laikė Wyspiańskį „kovojančio", arba politinio, teatro pirmtaku ir skelbė, jog Wyspiańskis šiuo požiūriu aplenkė vokiečių teatro avangardą, atstovaujamą tokių režisierių kaip Piscatoras (iš tos srovės, beje, išsivystė Bertolto Brechto teatras).

Stengdamiesi palengvinti skaitytojo užduotį, suskirstysime Wyspiańskio pjeses pagal tematiką ir nesilaikysime chronologijos. Graikiškajam ciklui priklauso *Meleagras, Protesilajas ir Laodamija, Achilas* ir *Odisėjo sugrįžimas*. Jos įdomios studijuojantiems Wyspiańskio kūrybą, tačiau antraeilės, palyginti su kitais jo veikalais.

Savo dviem tragedijoms šiuolaikine tematika jis pasirinko temas iš pačios tamsiausios aplinkos. *Prakeiksmo* (*Klątwa*) veiksmas vyksta atkampiame lenkų kaime; valstiečius varo į neviltį keletą mėnesių trunkanti sausra, ir tarp savęs jie ima ieškoti nusidėjėlio, už kurio nuodėmes visi tariasi kenčią. Paieškos baigiasi tuo, kad apkaltinama kaimo kunigo šeimininkė; norėdami prisišaukti lietų, valstiečiai užmuša ją akmenimis. Būdinga tai, kad pjesės nebuvo įmanoma pastatyti pamaldžioje Krokuvoje, tad pastatė ją Varšuvoje po to, kai cenzūra užsitikrino, jog plakatai perkels pjesės veiksmą į

viduramžius. Tokiame pat atsilikusiame kaime vyksta *Teisėjų* (*Sędziowie*) veiksmas, tik čia personažai – žydo smuklininko šeimynykščiai, pjesėje kalbama apie vieno jų įvykdytą žmogžudystę ir likimo atpildą.

Slaviškajame cikle Wyspiańskis sugrįžta į tolimą savo gimtojo miesto praeitį – į pagoniškus laikus, kaip draminėje fantazijoje *Legenda*, ar viduramžių Krokuvą vyskupo Stanislovo nužudymo laikais, kaip *Boleslove Drąsiajame* (*Bolesław Smiały*) ir *Uolelėje* (*Skałka* – turima omenyje uola, ant kurios stovi karališkoji pilis).

Taip pat esama ciklo, skirto 1830 metų sukilimui. *Lapkričio naktis* (*Noc listopadowa*) – tai ypač geras Wyspiańskio technikos pavyzdys. Varšuva sukilimo pradžios naktį nėra paprastas miestas; tai arena, kurioje ima veikti mitinės jėgos, miesto parkuose atgyja graikų dievų ir deivių statulos, kvietimas imtis ginklo susipina su graikišku prisikėlimo mitu, kuriame į žemės paviršių sugrįžta Persefonė. Tad simbolizmas, paprastai susijęs su labai individualistiniu menu, čia pasitarnauja bendruomenės likimui išreikšti. *Varšuvietė* (*Warszawianka*), pavadinta pagal revoliucinę dainą, – tai trumpa pjesė apie dvi merginas; netoliese vyksta mūšis, kuriame kovoja jų mylimieji. Tai grynai nuotaikų kaitą perteikiantis kūrinys, šiek tiek primenantis Eugene'o O'Neillo pjeses. Trečiosios šio ciklo pjesės *Lelewel* centre – truputį pasimetęs politinis vadas, mokslininkas Joachimas Lelewelis; meniškai ji kiek silpnesnė.

Visas Wyspiańskio talentas atsiskleidžia tautinės tematikos cikle, į kurį įeina *Vestuvės* (*Wesele*), *Išlaisvinimas* (*Wyzwolenie*), *Legionas* (*Legion*) ir *Akropolis*. Iš jų geriausia pirmoji pjesė. 1900 metų rudenį Wyspiańskio draugas poetas Lucjanas Rydelis vedė valstietę merginą. Vestuvės vyko merginos kaime Bronovicuose, netoli Krokuvos (dabar miesto dalis), Wyspiańskis jose dalyvavo. Tai būta įdomaus susibūrimo – margos visų socialinių klasių atstovų minios: žurnalistų, dailininkų, poetų, valstiečių, bajorų, išsilavinusių moterų. Visa tai stebintis Wyspiańskis išvydo ypatingą regėjimą. 1901 metų vasarį jis užbaigė *Vestuvių* rankraštį, o kovo mėnesį teatras išdrįso jį pastatyti. Kai kurie cenzūros išbraukymai tekstui žalos nepadarė. (Krokuva buvo gana idiliškas miestas: tarp žiūrovų sėdėdavusiam cenzoriui pakakdavo takto išeiti prieš aktoriams

pradedant deklamuoti uždraustas eilutes.) Galingas šios pjesės emocinis poveikis pradėjo formuoti naują lenkų teatro epochą. Nepaisant to, kas pasakyta apie Wyspiańskio kūrybą veikusius faktorius, norint suvokti *Vestuvių* formą, reikia jos ištakų ieškoti lenkų tradiciniuose kalėdiniuose lėlių spektakliuose (*szopka*). Lėlės juose būdavo judinamos lazdomis; jos pasirodydavo, ištardavo keletą eilučių ir dingdavo. Wyspiańskio pjesės scenoje vaizduojamas kambarys valstiečio troboje, į kurį personažai įeina po vieną, po du ar po tris, kalbasi arba garsiai mąsto, po to grįžta į gretimą kambarį, iš kurio sklinda muzikos garsai. Personažai dingsta ir vėl pasirodo nelyginant lėlių spektaklyje, greitai vienas po kito nuskamba trumpi dialogai, susiduria skirtingos socialinės klasės ir pasaulėžiūros. Pagrindinio veikėjo nėra. Spektaklio tema – tai pati vestuvių naktis, kaip paprastai būna tokiuose pobūviuose, nuo palyginti blaivios pradžios besivystanti iki paslaptingos priešaušrio valandų atmosferos. Visą laiką grojanti muzika padeda sukurti ypatingą, kerinčią nuotaiką, kurią sunku perteikti žodžiais. Slenkant nakčiai, scenoje pasirodo fantastiškos būtybės; jeigu norite racionalistinio aiškinimo – tai paties personažo minčių projekcijos. Žurnalistas sutinka karaliaus juokdarį iš šešioliktojo šimtmečio; bajoras išvysta didiko, garsėjančio išdidumu ir tautos išdavimu, šmėklą; o poetiška ir truputį keistoka mergina Rachelė neapdairiai pakviečia vidun iš sodo (matomo pro langą) šiaudų kūlį. Atgijęs kūlys imasi vadovauti spektakliui nelyginant dirigentas, ir vaidinimas baigiasi šiaudinio žmogaus ir jo smuiko užkerėtai draugijai pradėjus somnambulišką šokį. Tad pjesėje esama dviejų veikėjų grupių: „gyvų žmonių" ir „dramos personažų" (t.y. įsikūnijusių vestuvininkų svajonių ir troškimų). Apskritai visas spektaklis atskleidžia negailestingą keisto valios paralyžiaus apimtos Lenkijos visuomenės pjūvį: valstiečio pasakymas „Jie nenori norėti" visų pirma taikomas inteligentijai. Tačiau valstiečiai dramoje nedaug kuo pranašesni. *Vestuvių* intrigą sudaro tolydžio stiprėjantis kažkokio didžiulio, neeilinio įvykio, kuris taip ir lieka neįvardytas, laukimas (sukilimo? stebuklingo šalies nepriklausomybės atgavimo?). Klajojančio aštuonioliktojo šimtmečio lyrininko ir dainiaus Vernihoros (grynai legendinės figūros) šmėkla padovanoja valstiečių berniukui

auksinį ragą, kuriam suskambus „sustiprės Dvasia ir prisiims Lemtį". Berniukas pasiunčiamas iš toliau duoti ženklą, jeigu artės didysis įvykis. Visiems ten esantiems įsakoma pasiruošti ir įtempus ausis klausytis, kas vyksta Krokuvos vieškelyje. Tačiau berniukas grįžta tuščiomis rankomis – jis pamiršo apie savo misiją ir pametė aukso ragą. Didysis įvykis neateina; o vaidinimas pasibaigia tartum sapne judančių „tuščiavidurių žmonių" šokiu, simbolizuojančiu lenkų visuomenės inertiškumą.

Pirmuosius spektaklio žiūrovus personažai ir jų replikos veikė taip stipriai, jog kai kurie posakiai perėjo į žurnalistinį žargoną kaip gerai tinkantys tam tikroms nuostatoms reikšti raktažodžiai, o daugelis eiliuotos pjesės eilučių tapo kasdieninės lenkų kalbos dalimi, pavyzdžiui:

Te visam pasauly karas, Kad tik lenkų kaime tyku, Kad tik lenkų kaime ramu.	Niech na całym świecie wojna, Byle polska wieś zaciszna, Byle polska wieś spokojna.

Net kai kurie personažai virto priežodžiais; pavyzdžiui, Rachelė, mergina, iš sodo pakvietusi šiaudų kūlį, tapo „Modernos" poetų garbintojos įsikūnijimu (jos žydiškas vardas ženklino naujų socialinių grupių kilimą). Ją, pasipuošusią tamsiai raudonu šaliu, spindinčią tamsiu grožiu ir šiek tiek nežemišku subtilumu, nuo to laiko minėjo daugelis dvidešimtojo amžiaus poetų.

Gerokai simbolistinis *Išlaisvinimas* (*Wyzwolenie*) taip pat sprendžia tautos problemas. Priešingai negu galima laukti, pavadinimas reiškia ne politinį perversmą, o pergalę prieš liguistą lenkų kankinystės aistrą, kurią aukštino romantinė poezija. Eilėmis ir proza parašytoje dramoje vaizduojama simbolinė kova su akmeniniu Genijaus (kiekvienu bruožu primenančio Mickevičių) monumentu. Teatriniu požiūriu ji ne mažiau drąsi už *Vestuves*. Pakilus uždangai, išvystame sceną, kurioje aktoriai ką tik baigė vaidinimą. Jie juokauja, nusivelka drabužius ir išeina iš teatro. Tik vienas Konradas (vardas akivaizdžiai primena *Vėlinių* herojų) lieka tariamai tuščiame teatro pastate; jis stoja į vienišą kovą su pulku kaukių, kurios tėra jo paties prieštaringų minčių pavidalai, paskui pereina prie dvikovos su pačiu Genijumi.

Legionas suteikia draminę formą polemikai su lenkų romantine literatūra, aliuzijų šiame veikale per daug net patiems lenkams. Vis dėlto niekur Wyspiańskio kūryboje fantastiniai elementai nepasiekia tokių proporcijų kaip *Akropolyje*, tame milžiniškame kvietime tikėti Gyvenimu ir Veiksmu, nakties ir aušros, mirties ir prisikėlimo paraboleje. Tai sapnas apie naktinius nutikimus Krokuvos karališkojoje Vavelio pilyje, kai iš senų gobelenų nužengia žmonių figūros ir pradeda kalbėtis, statulos vaikščioja, pilies menėse susitinka daugybė istorijos šimtmečių. Mitologinės dievybės, graikų herojai ir lenkų istorinės asmenybės kalbasi tarpusavyje, o vaidinimas pasibaigia patekėjus saulei ir pergalingai dviračiu vežimu įvažiavus Kristui, šiek tiek panašiam į Apoloną. Keičiantis pjesės vaizdams, Vyslos upė, prie kurios stovi Vavelio pilis, susilieja su Skamandru, tekėjusiu per Trojos miestą (kaip tik *Akropolį* turėdama omenyje pagrindinė trečiojo dešimtmečio poetinė grupuotė savo žurnalą pavadino *Skamander*).

Be teatrinės vaizduotės, kuria jam neprilygo joks europietis amžininkas, Wyspiańskis įnešė dar vieną reikšmingą indėlį: „Jaunosios Lenkijos“ mąstymą jis praturtino naujais elementais, įveikęs „Modernai“ būdingą Meno kaip absoliuto garbinimo kultą ir pasiūlęs vėl sugrįžti prie įvairesnių įsipareigojimų. Šį Wyspiańskio vaidmenį akcentavo iškilus to meto literatūros kritikas Stanisławas Brzozowskis, triuškinęs „Moderną“ tokiais nuosprendžiais: „Menas žmonių, trokštančių pabėgti į jį nuo gyvenimo, tėra tokių individų, kurie savo gyvenimą mano ir jaučia esant bevertį, dvasinės būsenos atspindys.“ Pasak Brzozowskio, Wyspiańskis suvokė teatrą kaip istorinį veiksmą, ir pati ši vizija jau buvo „maištas prieš nykimą, sveikatos, gyvenimo bei energijos ieškojimas“. Tačiau klystume tikėdamiesi Wyspiańskio kūryboje surasti kokią nors aiškiau suformuluotą filosofiją ar „programą“. Jo energijos siekis buvo grynas, tačiau, kaip pasakė Brzozowskis, „jis dvasiškai nugalėjo pasaulį, kuriam priklausė, bet kurio negalėjo palikti“. Ir: „Wyspiańskis nežino, kaip gyvens naujoji Lenkija, bet žino, kad senosios mirtis – tai iš tikrųjų mirtis.“ Arba: „Iškelta giliausia kūrybos prasmė prieštarauja pati sau. Ši kūryba vystydamasi užminuoja savo pačios pamatus. Stato minties rūmą, kad jį sugriautų ir su juo griūtų, bet negali iš-

siveržti iš griuvėsių ir nuolaužų pasaulio, nes be jo nieko neturi." Brzozowskis, pasinaudodamas hėgelininkų terminais, teigė, kad Wyspiańskį derėtų „užmiršti tinkamai", o tai reiškia, kad jį reikia saugoti tol, kol tokią kūrybą pakeis atsiradusios naujos perspektyvos. Tačiau neabejotina, jog eiliuotos Wyspiańskio pjesės – tai kertinis šiuolaikinio lenkų teatro akmuo.

Natūralistinė ir psichologinė drama

Lenkų teatro repertuaras „Jaunosios Lenkijos" laikais turėjo daug šiuolaikinių pjesių, verstų iš kitų kalbų, visų pirma skandinavų autorių – Henriko Ibseno, Augusto Strindbergo ir Knuto Hamsuno, vokiečių – Hermanno Sudermanno ir Gerharto Hauptmanno. Iš prancūziškų veikalų populiariausios buvo simbolistinės Maeterlincko ir spalvingos herojinės Edmond'o Rostand'o dramos, o Oscaras Wilde'as, Bernardas Shaw ir Williamas Butleris Yeatsas atstovavo anglų kalbai. Be to, simbolistinių pjesių parašė daug lenkų poetų (Kasprowicziu s, Żuławskis, Staffas ir kiti), bet niekas šioje srityje negalėjo lygintis su Wyspiańskiu. Tačiau, be simbolistų pasiūlos, šis laikotarpis paliko dar vieną vertingą indėlį į lenkų teatrą – natūralistinę dramą.

Skandalingų apkalbų apsupta „maištaujanti moteris" Gabriela Zapolska (1857–1921) buvo aktorė, dramaturgė bei romanistė. Ji pasižymėjo neregėtu kandumu ir nepakentė ne tik vyrų, kuriuos kaltino žiūrint į moterį kaip į savo grobį, bet ir moterų, azartiškai medžiojančių vyrus. Jos romanai, pasižymintys natūralistiniu brutalumu ir melodramiškumu, turėjo stiprų publicistinį polinkį. Jais siekta atskleisti veidmainišką buržuazijos moralę ir kartu apginti jos aukas. Tie akį rėžiantys, sensacingi kūriniai šiandien priskiriami geltonajai literatūrai. Nors rimto intelektualinio išsilavinimo stoka pasmerkė Zapolską grubiems supaprastinimams, plėšri akis leido kai kuriose pjesėse pasiekti ne vien trumpalaikių efektų. *Ponios Dulskos dorovė* (*Moralność pani Dulskiej*, 1907) demaskuoja respektabilią buržuazinės aplinkos moterį pagal gerai anglakalbiui skaitytojui iš G.B. Shaw *Ponios Voren profesijos* pažįstamą schemą. Ponia Dulska tapo priežodžiu, o pjesė niekada neiš-

nyko iš lenkų teatrų repertuaro. Kita pjesė, *Panelė Maličevska* (*Panna Maliczewska*, 1912), kurios herojė – išlaikoma moteris, įgyja stiprų užtaisą dėl tos aistros, su kuria Zapolska atskleidžia pasibjaurėtiną vyriškosios žmonijos dalies elgesį. Jei ne šių dviejų dramų meninė sėkmė, Zapolska, kadaise laikyta pagrindine natūralizmo atstove, šiandieną jau būtų pamiršta.

Neproduktyvus autorius Janas Augustas Kisielewskis (1876–1918) iš pradžių atrodė daug žadantis, tačiau taip ir nesugebėjo išskleisti savo talento. Jis sukėlė sensaciją pirmąja drama *Tinkle* (*W sieci*, 1899), kurioje ėmėsi tada labai madingos temos – jaunos merginos, „pašėlusios Džiuljetos“, maišto prieš dusinantį antiintelektualinį namų gyvenimą. Tai buvo klasikinio to meto konflikto tarp jaunatviškų siekių ir smulkmeniškos kasdieninės miesčionių rutinos atspindys; reikia atiduoti autoriui pagarbą už nelabai palankų Krokuvos meninės kavinių visuomenės, kuriai pats priklausė, pavaizdavimą. Komedija apie Krokuvos snobus ir buržua *Karikatūros* (*Karykatury*, 1899) laikoma geros natūralistinės pjesės pavyzdžiu.

Tadeuszas Rittneris (1873–1921), kažkurios ministerijos Vienoje pareigūnas, tiek lenkų, tiek Vienos teatrams rašė trapias, stokojančias draminės įtampos, bet gerai suręstas pjeses. Jose dažniausiai kalbama apie erotizmo ir etikos konfliktą. Tas pjeses galima laikyti natūralistinėmis, tačiau jose šiek tiek remiamasi ir nuotaika bei simboliais. *Mažame namelyje* (*W małym domku*, 1904) ir *Kvailas Jakubas* (*Głupi Jakub*, 1910) tebevaidinamos ir šiandien.

Karolis Hubertas Rostworowskis (1877–1938), beveik visą gyvenimą praleidęs Krokuvoje, rašė chaotiškas ir panašiai kaip Wyspiańskis eiliuotas dramas. Jis mėgo savo herojais rinktis istorines asmenybes, pavyzdžiui, Judą Iskarijotą ar imperatorių Kaligulą. Tačiau jis prisimenamas daugiausia dėl natūralistinės neeiliuotos tragedijos *Siurprizas* (*Niespodzianka*, 1928), kurios paantraštė – *Keturių veiksmų tikras atsitikimas*. „Tikras atsitikimas“ – tai valstietės nusikaltimas, padarytas į jos trobelę užėjusiam nepažįstamam žmogui. Išgirdusi, kad šis ką tik sugrįžo iš Amerikos, ji keleivį nužudo, norėdama pasisavinti dolerius jaunėlio sūnaus mokslui. Tačiau nužudytasis pasirodo buvęs jos vyresnysis sūnus, atvykęs naktį, todėl neatpažintas.

Keletas neblogų amatininkų sukurpė naujų „šis tas iš gyvenimo" versijų. Włodzimierzas Perzyńskis (1877–1930), elegantiškas rašytojas, vykusiai manipuliuojantis paradoksaliomis situacijomis, ironijos meistras, už viską labiau vertino gerą, tinkamoje vietoje įterptą epigramą. Šios savybės iškyla į pirmąjį planą glaustuose jo apsakymuose bei romanuose, ir kaip tik jomis šis autorius labai skiriasi nuo egzaltuotai lyriškų „Jaunosios Lenkijos" stilistų. Trys komedijos daro Pierzyńskį vienu geriausių psichologų lenkų dramaturgijoje. *Lengvabūdė sesuo* (*Lekkomyślna siostra,* 1904), *Ašantietė* (*Aszantka,*1906) ir *Franio laimė* (*Szczęście Frania,* 1909) kur kas giliau negu Zapolskos pjesės atspindėjo veidmainišką viduriniosios klasės moralę.

„Jaunosios Lenkijos" autorius dažnai jaudindavo psichologinės painiavos, kylančios iš lyčių santykių, tačiau aptariamo laikotarpio pabaigoje, taip pat po Pirmojo pasaulinio karo šią temą pradėta traktuoti ironiškiau. Wacławas Grubińskis (1883–1973) savo žaismingumu buvo artimesnis aštuonioliktojo šimtmečio lenkų klasicistams arba, iš užsieninių autorių, Oscarui Wilde'ui ir Anatole'ui France'ui. Daugiausia jis kūrė paradoksalius apsakymus ir komedijas. *Nekalta nusidėjėlė* (*Niewinna grzesznica,* 1925), komedija apie meilės trikampį, ar, tiksliau, keturkampį, autoriui tėra dingstis išradingai pažongliruoti nelauktomis tiek apgautų, tiek apgaunančių personažų reakcijomis.

Iš to, ką pasakėme, galima padaryti akivaizdžią išvadą, jog, nepaisant Wyspiańskio įkvėptos naujovių dvasios, lenkų teatras deramą dėmesį skyrė ir tradiciškesnėms draminėms formoms. Tikrai nusisekusią Wyspiańskio atradimų tąsą išvysime tik vėliau.

Nauja opozicija „Modernai"

Tadeusz „Boy" Żeleński (1874–1941)

Tadeuszas Żeleńskis („Boy" – tai humoristinis literatūrinis slapyvardis), garsaus kompozitoriaus sūnus, gimė Varšuvoje, gavo mediko diplomą Krokuvos Jogailos universitete, po to įsitraukė į mokslinį darbą ir buvo bepradedąs perspektyvią akademinę karjerą. Tačiau sutiko Przybyszewskį bei kitus

„Modernos" rašytojus, ir jo gyvenimas pasisuko kita linkme. Šimtmečio pradžios Lenkijoje visi buvo pamišę dėl „literatūrinių kabaretų", mėgdžiojančių prancūziškus pavyzdžius; ir Żeleńskis tapo vienu sąmojingiausių kabareto „Žaliasis balionėlis", kurį poetai ir tapytojai įsteigė 1905 metais Krokuvoje (veikė iki 1912-ųjų), scenaristų. Šios kūrybos rezultatas – satyrinių Żeleńskio eilių ir dainų tomelis, pavadintas *Žodeliai* (*Słówka*, 1913). Tačiau tai, kas atrodė paprasčiausias šmaikštavimas, tapo svarbia lenkų poezijos istorijos gaire kaip tik dėl nepretenzingumo ir šnekamosios kalbos; tai rodėsi tikra atgaiva po nervingos ir sentimentalios modernistų poezijos. Epigraminis Boy glaustumas nulėmė tai, jog daugelis jo posakių perėjo į kasdieninę kalbą. Tad būtent humoras praskynė kelią radikaliems pokyčiams poezijoje: netrukus turėjo būti įteisintas žodžių, reiškiančių pačius trivialiausius dalykus, vartojimas, o Absoliuto ieškotojai į tai dažniausiai žvelgė suraukę antakius.

Per Pirmąjį pasaulinį karą, tarnaudamas karo daktaru pačioje Krokuvoje, Żeleńskis iš nuobodulio atvėrė dar vieną savo talento gyslą – pradėjo sistemingai versti iš prancūzų kalbos, kurią mokėjo tiesiog tobulai. Iš čia kilo jo milžiniškas planas pateikti lenkų skaitytojui naujai išverstus arba dar nepažįstamus geriausius prancūzų literatūros veikalus. Ši užduotis Żeleńskiui turėjo kone ideologinę reikšmę. Jis be galo mėgo prancūzų literatūrą už jos žemiškumą, už tai, kad ji niekada neišleisdavo iš akių dviejų žmogaus gyvenimą valdančių jėgų – sekso ir pinigų. Taip jis priešinosi egzaltuotam lenkų literatūros dvasingumui. Pamažu per kelis veiklos dešimtmečius Żeleńskiui pavyko išversti apie šimtą knygų. Niekada prieš tai nei po to prancūzų literatūra Lenkijoje neturėjo tokio puikaus vertėjo, sugebančio stilistiškai prisitaikyti prie daugybės visiškai skirtingų autorių. Versdamas Villoną, Rabelais, Brantôme'ą, jis vartojo senųjų lenkų autorių kalbą, ypač Mikołajaus Rejaus. Lenkų memuaristai ir Kochanowskis pasitarnavo perteikiant Montaigne'į. Taip pat lengvai jis perėjo prie klasikinio Racine'o ir Molière'o stiliaus, prie Voltaire'o, Diderot, Rousseau. Taip pat išvertė beveik visą Balzaco *Žmogiškąją komediją* ir pagrindinius Stendhalio veikalus. Mirtis Żeleńskį užklupo (naciai nužudė jį Lvove 1941 metais) bebaigiantį versti Marcelį Proustą.

Tarpukario laikotarpiu Boy (kaip jį visi vadino) buvo vienas pagrindinių teatro kritikų, eseistų ir publicistų. Šį apdovanotą retu darbštumu, šviesų, sąmojingą, labai apsiskaičiusį žmogų liberalai ir antiklerikalai laikė viena pagrindinių savo jėgų. Amerikoje jis būtų vadinamas radikalu. Boy dažnai įsiveldavo į „revizionistines" kampanijas, kovojančias su viskuo, kas iškilminga ir pompastiška. Jo literatūrinės prancūzų rašytojų studijos turėjo aiškų pedagoginį tikslą. Jis net sugalvojo specialų pavadinimą – „bronzuotojai" (*brązownicy*) – tiems literatūros istorikams, kurie stengdavosi praleisti asmeninio autorių gyvenimo skandalus, idant rašytojai taptų panašesni į šventuosius. Nuvainikavimo aistra kartais jį paskatindavo atviriems kryžiaus žygiams, kaip, pavyzdžiui, per ketvirtojo dešimtmečio kampaniją už seksualinę laisvę ir „sąmoningą motinystę". Palyginti su tokiais giliais ir sudėtingais jo laikų mąstytojais kaip Stanisławas Brzozowskis, Boy dažnai atrodo lėkštokas. Liberalų ideologija turi savo vilkduobių, slypinčių kaip tik ten, kur ji atrodo labiausiai realistiška, į jas Boy ir pakliūdavo. Tačiau tokio rašytojo be galo reikėjo šaliai, kur, kaip sakė vienas satyrinis poetas (Paczkowski), „per daug šventinto vandens ir per mažai paprasto muilo". Be abejonės, jo milžiniški vertėjo nuopelnai niekada nebus pamiršti.

Karol Irzykowski (1873–1944)

Gimęs ir išsimokslinęs Lvove, kurio universitete studijavo vokiečių kalbą, Karolis Irzykowskis neturėjo nė ženklo Boy-Żeleńskiui būdingo spalvingumo. Šį superintelektualą, neretai kritikuotą už sausumą ir kandumą, nelabai mėgo amžininkai. Jis troško tapti kūrėju, tačiau likimas lėmė pasidaryti literatūros kritiku. Vienintelė išimtis – jo milžiniškas romanas *Vežimas* (*Pałuba*), parašytas 1891–1903 metais ir išleistas 1903-iaisiais. Daugeliu požiūrių tai neeilinis veikalas; jis yrėsi prieš „Modernos" srovę tiek savo filosofija, tiek technika ir kartu priešinosi devynioliktojo šimtmečio realizmui bei natūralizmui. Tai psichologinė kelių charakterių, atliekančių savo vaidmenis banaliame siužete, studija. Reikšmingas ne tiek pats romanas, kiek jo teoriniai nukrypimai apie romano rašymą ar eseistiniai intarpai su autoriaus apmąstymais apie žmogų, tokį, kokį jį atspindi literatūra. Irzykowskis apgalvotai atmeta bet kokias pretenzijas į visažinystę. Jis nemėgina, kaip darė pozityvistai, suprasti, kas dedasi jo personažų galvose. Jis paprasčiausiai

spėlioja ir dažnai prisipažįsta tiesiog nežinąs. Jo dėmesys sutelktas į žodžių tinklą, į kurį įsipainioję spurda jo veikėjai. Patyręs kelių tuometinių filosofų, ypač Ernsto Macho ir Richardo Avenarijaus empiriokriticizmo, įtaką, jis leidžiasi į savotiškus semantinius tyrinėjimus. Žmogus, pasak jo, tai pozuotojas; jis pakliūva į jį supančios visuomenės iš anksto sukurtų sąvokų spąstus, o šios savo ruožtu formuoja visus žmogiškus santykius. Romano veikėjai neturi nieko autentiško. Juos laiko įkalinusios tokios sąvokos kaip meilė, ištikimybė, poezija, grožis ir t.t., kurios iš tikrųjų tėra jų pasąmonės prisiimtos kaukės, nes tai, kas neprisipažįstama, kas egzistuoja pačioje žmogaus gelmėje, gali iškilti į paviršių tik iš tam tikro laiko ir vietos visuomenės pasiskolintais pavidalais. Eseistinėse romano dalyse Irzykowskis suklasifikuoja įvairias žmogiškas gudrybes. Pavyzdžiui, „sielos rūbine“ jis vadina sąmonės sritį, kurioje save pateisinančios mintys apsivelka tinkamus drabužius. Ir pateikia pavyzdį: viliojama mergina įsigudrina įtikinti save, jog tai yra Meilė, ir todėl niekaip negali atsispirti suvedžiotojui. Tai, ką Irzykowskis vadina „gėdingais taškais“, yra nereikšmingos, smulkios nuosavos biografijos detalės, kurias sunku pripažinti, nes jos neatitinka didelių mūsų reikalavimų. „Baltos dėmės“ atsiranda, kai bandome išlaikyti psichologinę pusiausvyrą, apsimesdami nežiną kai kurių nepatogių dalykų apie save. Žodis *pałuba* (apytikriai – „dengtas vežimas“) Irzykowskiui turi simbolinę reikšmę. Juo nusakomos visos tos – cituojant jį patį – „akimirkos, kai jūs mintyse prarandate žemę po kojomis, pačios geriausios ir brangiausios jūsų gyvenimo akimirkos, didžiausio susikrimtimo ir didžiausio susitelkimo, staigaus akiračio išsiplėtimo akimirkos“ – kitais žodžiais tariant, kai trumpam mirksniui autentiškumas persmelkia esminį neautentiškumą. Autorius, kuris, likdamas abejingas, kritiškai analizuoja savo veikėjus, nelaiko jų išimtimis; jie įkūnija žmogaus elgesį apskritai. Jis pats taip pat netiki galimybe išvengti neautentiškumo. Šioje esė Irzykowskis, atrodo, leidžia suprasti, kad jo veikėjams taikomą analizę galima pritaikyti ir jam pačiam.

Žvelgiant į šį romaną iš jo laikų perspektyvos, matyti, kad jame šaipomasi iš visų „Modernos“ skiriamųjų ženklų: Meno kaip Absoliuto, antagonizmo tarp vyrų ir moterų, lyrinių

nukrypimų srauto, vidinių tragedijų aprašymų. Visa tai Irzykowskiui tėra tam laikotarpiui būdingos kaukės. Jo puolamąją ginkluotę sudaro parodija (pavyzdžiui, jis parodijuoja stilių, kuriuo rašo vienas jo herojų, poetas) ir atvira literatūrinė vyraujančių negalavimų kritika (kaip eseistinėje dalyje). Neįprasta *Vežimo* technika (autorius, romane aptarinėjantis rašymo problemas) – tai, viena vertus, grįžimas prie Laurence'o Sterne'o, kita vertus – pirmieji trečiojo dešimtmečio pabaigos eksperimentinio Europos romano ženklai. Pasąmonės reiškiniams skiriamas dėmesys paskatino daugelį kritikų kalbėti apie „priešfroidinę nuojautą" arba sieti kūrinį su Alfredo Adlerio psichologija. Vis dėlto, nors pirmoji Freudo knyga apie psichoanalizę išėjo 1900 metais, tos idėjos jau „skraidė epochos ore". *Vežimas* savo sausa, net nuobodžia kalba bei intelektualiniu dirbtinumu gerokai skyrėsi nuo „Jaunosios Lenkijos" literatūros ir buvo sutiktas greičiau paniekinamai. Tačiau vėlesniais dešimtmečiais jis pastebimai paveikė būrį prozininkų; o kadangi jie neretai buvo talentingesni, nors gal ne tokie nuovokūs kaip Irzykowskis, jų kūriniai nustelbė *Vežimą*.

1918–1939 metais Irzykowskis reiškėsi kaip pagrindinis literatūros kritikas, tačiau atrodė toks rimtas, jog dažnai nusipelnydavo pedanto vardo. Jis puolė daugeliu frontų, pirmiausia remdamasis nuostata, jog literatūra yra iš esmės fiktyvi, todėl jai netinka bet kokios „gyvenimo veidrodžio" teorijos. Vadinamieji realizmas ar natūralizmas jam atrodė paprasčiausia pretenzija. Tai, ką jis pasakė apie Émile'į Zola, atrodo svarbu:

> Būti realistu Zola nėra sunku, kadangi jis nesistengia gilintis į žmogų; laiko jį vien tik gamtos kūriniu tarsi gėlę arba daržovę. Tokia nuostata būtų pagrįsta, jei Zola būtų Dievas, o ne žmogus; žmogus objektyviai gali rašyti apie augalus, bet ne apie žmogų.

Irzykowskis taip pat aktyviai užsipuolė „gyvenimo kultą", kurį vadino „vitalizmu". Jo nuomone, „sudėtingumo principas" iš esmės būdingas kultūros reiškiniams, tuo tarpu Gyvenimo garbintojai puola prieš jį ant kelių, apžavėti kaip tik jo chaoso. Viena reikšmingiausių Irzykowskio kritikos knygų vadinasi *Kova dėl turinio* (*Walka o treść*, 1929). Jis pasisakė už literatūrą be kaukių ir išsisukinėjimų, net jeigu tokios iš viso negali būti. „Turinys", jo manymu, yra būtent bandymas

išsiveržti iš neabejotinų „reikšmių" tinklo. Vienu jo taikinių buvo Boy-Żeleńskis, kurio platūs apibendrinimai Irzykowskiui skambėjo šiek tiek tuščiai; žinoma, asketiškasis savigrauža Irzykowskis, rūpinęsis ne tiek įsitikinimais ir idėjomis, kiek tuo, kaip literatūroje jais operuojama, publikai buvo kur kas mažiau patrauklus negu jo spalvingasis priešininkas. Irzykowskis mirė nuo žaizdų, gautų per 1944 metų Varšuvos sukilimą. Jo dienoraščiai – *Gyvenimo užrašai, pastebėjimai ir motyvai* (*Notatki z życia, obserwacje i motywy*) – pirmą kartą išleisti 1964 metais.

Satyros gyslelė

Literatūrinių kabaretų populiarumas ir Boy-Żeleńskio *Žodeliai* ženklino humoristinės lenkų literatūros, nuo to laiko įgijusios nemažai puikių atstovų, atgimimą. Jau 1902 metais Adolfas Nowaczyńskis (1876–1944) debiutavo knyga *Beždžionės veidrodis* (*Małpie zwierciadło*), gana nepalankiai traktavusia „Modernos" „akademinius pranašus" ir „alkoholikus". Šis prozos ir eiliavimo meistras vėliau pasirodė esąs talentingas pastišų kūrėjas, užsiimantis lingvistine šešioliktojo šimtmečio lenkų kalbos akrobatika. Jis neatsitiktinai grįžo prie storžieviško senosios Lenkijos humoro, kadangi jau pats toks pasirinkimas žadėjo priešnuodį kenčiančių sielų klejonėms. Daug kas jo gimtojoje Krokuvoje bijojo ir neapkentė šio neįprasto juoko. Vėliau Nowaczyńskis pateikė Krokuvos scenai spalvingų, nusisekusių pjesių, su jam būdinga bravūra vaizduojančių įdomių istorinių asmenybių nuotykius: *Caras apsišaukėlis* (*Car samozwaniec,* 1908), *Frydrichas Didysis* (*Wielki Frederyk,* 1910), *Pułaskis Amerikoje* (*Pułaski w Ameryce,* 1917), *Paryžiaus komendantas* (*Kommendant Paryża,* 1926 – apie vieną Paryžiaus Komunos vadovų Jarosławą Dąbrowskį), *Tautų pavasaris tyliame užkampyje* (*Wiosna narodów w cichym zakątku,* 1929 – komedija apie 1848 metų Krokuvą). Nowaczyńskio pjesės šiek tiek siejasi su jo pamfletais; rėžiančios akį, nors inteligentiškos, jos panašesnės į dramatizuotus feljetonus negu į dramaturgiškai stiprius kūrinius. Po Pirmojo pasaulinio karo Nowaczyńskio plunksna ėmė darbuotis už Tautinių demokratų partiją

(dešiniąją ir antisemitišką), kadangi tai suteikė daugiau laisvės šiam nevaldomam, anarchistiškam samdiniui ir juokdariui, šiek tiek gimininingam maištingiems lenkų kontrreformacijos polemistams.

Satyrinis poetas Janas Lemańskis (1866–1933) atgaivino senąsias eiliuotas pasakėčias ir pritaikė jas tuometinėms situacijoms. Gyvuliai vaidina grynai žmogiškas sceneles; jie neretai panašūs į figūras, kurias autorius sutikdavo literatūrinėse kavinėse. Pavyzdžiui, žąsies (svajojančios apie tobulą meno ir poezijos gyvenimą) ir lapės (apgailestaujančios dėl savo įgimto polinkio į blogį) romanas pasibaigia liūdnai: lapė suėda žąsį. Pasakėčia toliau perteikia filosofinį mėsėdžio nusivylimą nepermaldaujamu gamtos mechanizmu. Lapės atsisveikinimo žodžiai skamba šitaip: „Cha, mūsų būtis – kruvina paslaptis!" Tokie eilėraščiai, žinoma, liudijo apie pagarbos truputį suvaidintam „Jaunosios Lenkijos" giliamintiškumui atoslūgį.

Romanistai

Stefan Żeromski (1864–1925)

Stefanas Żeromskis, vadintas „lenkų literatūros sąžine", išvydo pasaulį vidurio Lenkijoje, netoli Kielcų miesto, nuskurdusio bajoro šeimoje. Jo gimtinė Šventojo Kryžiaus kalnų papėdėje tapo 1963 metų sukilimo kovų arena, ir šią temą Żeromskio plunksnai buvo lemta traktuoti visiškai naujai. Jo biografija – tai į miestus persikėlusios kaimo bajorijos likimo, taip pat pažangiosios inteligentijos politinių nuostatų kitimo pavyzdys. Żeromskis studijavo veterinariją Varšuvoje, dirbo privačiu repetitoriumi ir rašydamas savo pirmuosius apsakymus iškentė daug materialinių nepriteklių. Kurį laiką dirbo bibliotekininku lenkų muziejuje Rapersvilyje, Šveicarijoje, – šis darbas davė naudos jo kūrybai, nes vėliau, istoriniuose romanuose, jis pasinaudojo čia surinktomis žiniomis. Nuo 1904 metų, sulaukęs publikos pripažinimo, jis jau galėjo visą savo laiką skirti literatūrai. Ankstyvuosiuose apsakymuose, tiek trumpuose, tiek ilguose, Żeromskis pasirodė kaip geras pozityvistų mokinys, įvaldęs šiek tiek natūralistinio brutalumo

turintį realistinį stilių. Tačiau dvasia jis buvo neoromantikas. Jo dėmesys socialinei neteisybei ir ginkluotoms praeities kovoms turėjo paslėptų revoliucinių polinkių.

Pirmasis romanas *Sizifiški darbai* (*Syzyfowe prace*, 1898) buvo labai autobiografiškas. Tai pasakojimas apie lenkų moksleivius rusų administruojamoje provincijos miesto (Kielcų) gimnazijoje kaip tik tuo metu, kai carinė valdžia visais būdais stengėsi sunaikinti pačią lenkų tautiškumo sampratą. Nors romano veikėjai žavisi didžiąja rusų literatūra (kuri taip pat pasitarnavo kaip rusifikacijos instrumentas), jie jungiasi į nedideles grupeles, bandydami priešintis spaudimui, ir būdinga tai, kad vienas jų vadovų, Andžejus Radekas, yra žemdirbio sūnus, proletaras, kuriam kova už tautinio tapatumo išlaikymą ir maištas prieš socialinę sistemą neatskiriami.

Ankstyvoji Žeromskio kūryba, kurios didžiąją dalį sudarė apsakymai, pasiekė kulminaciją romane *Benamiai žmonės* (*Ludzie bezdomni*, 1900). Herojus daktaras Judimas, Varšuvos batsiuvio sūnus, – tai gerai su skurdžiu masių gyvenimu susipažinęs žmogus. Šis supratimas skausmingas, bet uždeda tam tikrą pareigą. Daktaras Judimas sako:

> – Bet juk tai aš esu už viską atsakingas! [...] Atsakingas savo dvasiai, kuri šaukia: „Nesutinku!" Jeigu to nepadarysiu aš, gydytojas, kas padarys? [...] Gavau viską, ko reikia... Privalau grąžinti, ką paėmiau. Tą prakeiktą skolą... Negaliu turėti nei tėvo, nei motinos, nei žmonos, nei kokio daikto, kurį su meile galėčiau prie širdies glausti, kol nuo žemės paviršiaus neišnyks tie šlykštūs košmarai [Varšuvos lūšnynai ir Silezijos šachtų darbininkų miesteliai – *Cz. M.*]. Privalau atsižadėti laimės. Privalau likti vienas.

Benamių žmonių herojus atstovauja tai šimtmečių ribos inteligentijos daliai, kuri jautė kaltę dėl išsilavinimo teikiamos privilegijuotos padėties. Užuot ramiai siekęs karjeros, jis nuolatos rizikuoja ir praranda tarnybas, kadangi drįsta rėžti į akis nemalonią tiesą. Paskutiniame romano skyriuje jis atstumia moters meilę (moters, kurią taip pat myli), nes rūpinimasis šeima jį susilpnintų kovojant už socialinį teisingumą. Tokia idealistiška nuostata pradėta vadinti *żeromszczyzna*, t.y. tokia kaip Žeromskio veikėjų; šį terminą ironiškai vartojo romanisto priešininkai. Pastarųjų daugiausia būta politinių dešiniųjų gretose. Visi priklausiusieji Lenkijos socialistų

partijai ar jai prijautusieji, kaip pats Żeromskis, atrodo, nekreipė dėmesio į tą sentimentaloką socialinių problemų supratimą. *Benamiai žmonės* – tai žiaurus romanas, negailintis skaitytojui pažeminimo ir skurdo vaizdų. Dėl šios priežasties, taip pat dėl jo apsakymuose pastebimų natūralistinių polinkių Żeromskį neretai užsipuldavo kaip „sadomazochistą" arba pateikdavo dar rūstesnį kaltinimą „užsikrėtus" nuo rusų rašytojų.

Labai gerai jaučiantis nuotaikų pokyčius Lenkijoje Żeromskis į kylančią neoromantizmo bangą atsiliepė storu istoriniu romanu *Pelenai* (*Popioły*, 1904). Kaip ir daugelio lenkų rašytojų, jo veiksmo epochos pasirinkimas buvo labai reikšmingas. Sienkiewiczius savo trilogijoje atkūrė kontrreformacijos laikų Respubliką, o Żeromskis pabandė iš naujo įvertinti Napoleono epochą. Lenkams ji įkūnijo visas švietėjiško judėjimo savybes: radikalizmą, kovą už nepriklausomybę ir tikėjimą Prancūzijos revoliucija. Pagrindiniai *Pelenų* veikėjai išvyksta iš Lenkijos, idant įstoję į Napoleono armiją kautųsi visos Europos kovos laukuose, įskaitant Ispaniją, vien tam, kad grįžtų palūžę, su pelenais širdyje; o vis dėlto, jeigu tikėsime aistringu veikalo tonu, ne veltui, kadangi legendos apie šiuos žygius palaikys būsimas tautines viltis. Kai kurie veikėjai – tai rafinuoti intelektualai, labai rimtai žiūrintys į savo masoniškus įžadus, bet, susidūrę su *los desastres de la guerra* (karo žiaurumais – taip savo graviūrų ciklą pavadino Goya), patiriantys tragiškus sąžinės konfliktus. O dėl žiaurumų, tai Żeromskis visiškai patenkino savo kritikus, ypač partizaninio karo Ispanijoje ir Saragosos apgulties scenose. *Pelenuose* atsiskleidė tiek šio nelygaus rašytojo gerosios savybės, tiek silpnybės. Užuojauta, žmoniškumas, išmintis, istorinio požiūrio platumas jo kūryboje derinasi su egzaltuotu lyrizmu (kuris turbūt nelabai atitinka romano kaip literatūrinio žanro reikalavimus) ir melodramiškumu. Iš tikrųjų, rašytojo vaizduotę slopinančios disciplinos susilpnėjimas, toks reikalingas pozityvizmo varžomai poezijai, pasirodė labai kenksmingas daugeliui prozininkų, ypač Żeromskiui, kuris, sulaukęs brandos, turbūt per daug mėgavosi po epinio pasakojimo skraiste slepiamais poetizmais.

Kovotojų vienišumas – ar jie būtų kilniaširdžiai intelektualai, kariai ar profesionalūs revoliucionieriai – tai viena pagrindinių Żeromskio temų. „Atpirkėją" supriešindamas su

inertiška mase, vos įstengiančia juo sekti, jis ryškiai atsiskleidė kaip neoromantikas. Tai labai gerai matyti ne tik veikaluose apie Napoleono epochą (be *Pelenų*, jis parašė tragediją *Sułkowski*), bet ir iš jo požiūrio į 1905 metų revoliuciją (atsispindinčio dramoje *Rožė* [*Róża*, 1909], pasirašytoje slapyvardžiu ir išleistoje Krokuvoje) bei 1863 metų sukilimą. Iš tikrųjų, kontrastas tarp partizanų būrių narsumo ir valstiečių abejingumo, net priešiškumo, 1863 metais buvo ypač slegiantis. Be apsakymų, 1863-iųjų tema jis parašė, sakytume, folknerišką romaną, pavadintą *Ištikimoji upė* (*Wierna rzeka*, 1913). Tai istorija apie sužeistą sukilėlį, kurį slapsto ir slaugo jauna tėvų dvaro paveldėtoja, apie jų meilę ir išsiskyrimą. Bažnytiniai sluoksniai kaltino Żeromskį jaunimo tvirkinimu, kadangi savo kūriniuose jis daug dėmesio skyrė lyties dalykams. Viena *Ištikimosios upės* scena juos ypač šokiravo: krėsdami namus, kazokai rado lovą su kraujo dėmėmis ant paklodžių. Jas paliko sužeistasis, prieš tai skubiai perkeltas į saugią vietą; o mergina, paklausta, kieno tai kraujas, nesvyruodama atsakė: „Mano". Šiandieną mes esame taip pripratę prie šiurkštumo romanuose, kad galime tik svarstyti apie natūralizmo įtaką Żeromskiui. Iš viso jo romanų palikimo turbūt reikšmingiausias yra paskutinis kūrinys, išleistas rašytojo mirties metais, 1925-aisiais. *Priešpavasaryje* (*Przedwiośnie*) bandoma spręsti pagrindinę pažangiosios inteligentijos problemą po 1918 metų, Lenkijai tapus nepriklausoma šalimi. Džiūgavimas pasiekus tikslą, dėl kurio dirbo ir kovėsi kelios kartos, negalėjo paslėpti nemalonios tikrovės: senosios neteisybės neišnyko, o paveldėtas atsilikimas buvo toks didelis, jog lėtas demokratinis vystymasis kai kuriems intelektualams atrodė neatitinkantis žmonių poreikių. Galbūt reikėjo revoliucinių pokyčių. Rusijoje revoliucija įvyko; tačiau lenkų kariuomenė 1920 metais sustabdė jos žygį į Vakarus, sutriuškinusi sovietų pajėgas Varšuvos prieigose. Lenkijoje gyveno daug žmonių, panašių į romano herojų Cezarį Baryką. Šis lenkų inžinieriaus, dirbančio Baku naftos verslovėse, Kaspijos jūroje, sūnus Rusijos revoliuciją pergyvena būdamas paauglys. Nepaisydamas revoliucinių įsitikinimų, jis grįžta į Lenkiją kartu su patriotiškai nusiteikusiu tėvu, kariauja 1920 metų lenkų–sovietų kare, tačiau vėliau, pulko draugo, turtingo jaunuolio, pakviestas į šio dvarą, išvysta

bajorijos „amžinąją Lenkiją", jos gerą gyvenimą gausybės beraščių valstiečių sąskaita. Romano herojus Baryka ieško tiek moralinės, tiek politinės išeities. Jį atstumia lenkų komunistų fanatizmas bei naikinimo dvasia, bet nelabai traukia ir seno liberalo Gajovieco, dažnai primenančio paties Żeromskio ruporą, piešiamos perspektyvos. Romanas baigiasi spontanišku Barykos veiksmu: jis prisijungia prie bedarbių kolonos, traukiančios link prezidento rūmų, ir žengia pirmoje gretoje.

Be romanų, Żeromskis parašė daug publicistikos. Jis sąmoningai tęsė pažangiąją šio žanro tradiciją, einančią nuo arijonų ir Fryczo Modrzewskio per tokius švietėjų žurnalistus kaip Staszicas ir Kołłątajus.

Viena iš jo teatrinių pjesių susilaukė ypatingos sėkmės: *Pabėgo mano putpelėlė* (*Uciekła mi przepióreczka*, 1924 – pavadinime esama aliuzijos į liaudies dainą). Pjesei būdinga tai, ką anksčiau pavadinome *żeromszczyzna*: joje vaizduojama pilis, kurią reikia paversti kultūros centru, turinčiu apylinkėse skleisti meilę teatrui ir menams. Šį projektą sumanė vienas žmogus, sugebėjęs įtikinti pilies savininkę, aristokratę damą, šio reikalo kilnumu; greitai jis surenka užsidegusių rėmėjų būrį. Tačiau viskas žlunga dėl netikėtai prasidėjusios herojaus meilės vietinio mokytojo žmonai. Ir putpelėlė pabėga, ir išaiškėja tikrosios veikėjų elgesio paskatos: pilietinę minėtos damos dvasią, pasirodo, pažadino slapta aistra projekto autoriui. Tačiau jo idėją lieka įgyvendinti kiti.

Per pirmąjį amžiaus ketvirtį Żeromskio, kaip iškiliausio lenkų prozininko, pozicijos neginčijo niekas, net jo priešai. Jį vadino „nepasotinama širdimi", „lenkų literatūros sąžine", o Nobelio premijos paskyrimas Reymontui už romaną *Kaimiečiai* sukėlė kai kurių lenkų pasipiktinimą. Daugelis manė, kad ji turėjo atitekti Żeromskiui. Tokį populiarumą lėmė nepaprastas rašytojo sugebėjimas užjausti, akiračio platumas ir dramatiški jo knygų siužetai. Šiandien pastebima tendencija jo ankstyvuosius apsakymus laikyti geriau suręstomis meninėmis visumomis už romanus. Šiuose apsakymuose, panašesniuose į devynioliktojo šimtmečio prozą, jis nepasiduoda nežabotam lyrizmui, kuris vėliau dėl modernizmo ir simbolizmo įtakos paveikė jo stilių; be to, jis tiesiog vaizduoja liūdną socialinę tikrovę, nesiūlydamas jokių sprendimų (tiesą sakant,

jis jų ir neturėjo). Tačiau pirmiausia Żeromskis buvo iškilus visuomenės veikėjas; ir tai, kaip ir neišnaudotų lenkų kalbos resursų jutimas – jo žodynas neapsakomai turtingas – užtikrina jam išskirtinę vietą lenkų literatūroje.

Władysław Reymont (1867–1925)

Reymonto prozą daugiausia įkvėpė jo jaunystės klajonės ir profesijų keitimas. Šis kaimo bažnyčios vargonininko sūnus, dideliam tėvų, norėjusių jį padaryti kunigu, nusiminimui, atsisakė lankyti mokyklą, o išmokytas siuvėjo amato, užuot įsiliejęs į gerų meistrų eiles, prisijungė prie klajojančių aktorių trupės. Dalydamasis skurdžiu jų gyvenimu ir klajodamas po provincijos miestus, jis pažino tikrą pažemintųjų ir beraščių dalią. Kurį laiką jis dirbo žemesniuoju geležinkelio tarnautoju, po to fabriko darbininku Lodzėje, galiausiai įsidarbino geležinkelio iešmininku mažame kaimelyje ir pradėjo rašyti. Pirmieji apsakymai, natūralistiškai šiurkščiai vaizduojantys neturtingų valstiečių ir kaimo darbininkų dalią, vienodai sudomino skaitytojus ir kritikus; o pirmasis romanas *Komediantė* (*Komediantka,* 1896) patvirtino jų lūkesčius. Tai beviltiškų sąlygų, žlugdančių klajojančius aktorius, studija. Tokia aplinka vidutiniam skaitytojui atrodė kiek egzotiška. Terminas „studija" dar geriau tinka romanui apie patį kapitalistiškiausią Lenkijos miestą Lodzę, pavadintam *Pažadėtoji žemė* (*Ziemia obiecana,* 1899). Per paskutinį devynioliktojo amžiaus dešimtmetį Lodzė, intensyviai investuojant į tekstilės pramonę, iš mažo miestelio išaugo į savotišką Rytų Europos Mančesterį, eksportuojantį savo produkciją į visas milžiniškos Rusijos sritis. Tai buvo spekuliacijų, per kelias dienas susikrauto turto, bankrotų ir nežmoniško darbo žmonių išnaudojimo miestas. Šiame romane Reymontas lygino jį su siaubingu augliu ir pavaizdavo su visu jam svetimo atklydėlio iš kaimo priešiškumu.

Tačiau ankstyvieji rašiniai tebuvo milžiniško keturtomio romano *Kaimiečiai* (*Chłopi,* 1904–1909) preliudija. Jis gerai pažinojo lenkų kaimą, tačiau šį kartą, užuot apsiribojęs atšiauriais ir šiurkščiais vaizdais, išskleidė didžiulę epinę panoramą. Natūralistai žvelgė į žmogų kaip į biologinę būtybę; nuo čia tebuvo vienas žingsnis iki išaukštinimo tų jo savybių, kurios darė jį puikiu gyvuliu: spontaniškumo, galingos aistros,

gyvybingumo, ištvermės. Mūsų amžiaus pradžios Lenkija pasižymėjo vadinamąja *chłopomania* („valstiečių manija"), kuriai nestigo politinių atspalvių. Kaimas simbolizavo neišnaudotus tautos resursus, ateities pavidalą. Inteligentai manė, jog beraščiai ar mažaraščiai, „nesugadinti" jokio kultūrinio nuosmukio, turi tai, ko trūksta jiems patiems. Drauge Reymonto kūrinys panašus į tuos skandinavų romanus, kuriuose sąmoningai būdavo idealizuojami primityvūs charakteriai. Suskirstyti į keturis tomus (pavadintus *Ruduo, Žiema, Pavasaris* ir *Vasara*) *Kaimiečiai* – tai epas apie bendruomenę, kuri švenčia katalikiškas šventes, geria, šoka ir dirba, derindamasi prie gamtos ritmo. Pagrindiniai veikėjai (kuriems Reymontas suteikia pusiau legendinių Homero herojų povyzas) įkūnija bendruomenės dorybes ir ydas. Tačiau pagrindinis siužetas (Anteko Borynos ir jo jaunos, gražios pamotės Jagnos meilės istorija bei senojo Borynos kerštas) lygiai taip pat sėkmingai galėtų rutuliotis miestietiškoje aplinkoje. Primityvių aistrų ir valstietiško gajumo garbinimas žavėjo Reymonto skaitytojus ne mažiau nei romano kalba, kupina gamtos bei žemdirbystės vaizdų ir laikoma labai poetiška. Kaip ir Żeromskis, Reymontas iš pradžių rašė santūrią, nuo pozityvistų nusižiūrėtą prozą, tačiau vėliau bendra „Jaunosios Lenkijos" atmosfera jį paskatino eksperimentuoti perteikiant įvairias gamtovaizdžių, metų laikų ir žmogiškų santykių nuotaikas. Žodžių srautas puikiai derinosi su jo audringu būdu, tačiau kaip tik ta per daug vaizdinga kalba mažina šio nepaprasto kūrinio vertę. 1924 metais *Kaimiečiai* Reymontui pelnė Nobelio premiją, ir atrodo, kad visa jo energija buvo išnaudota šiam pagrindiniam literatūrinės kūrybos veiksmui. Vėliau jis parašė istorinę trilogiją *1794-ieji metai* (*Rok 1794*, 1913–1918), tačiau jau pati tema viršijo šio savamokslio autoriaus galimybes.

Wacław Berent (1873–1940)

Wacławas Berentas, kilęs iš Varšuvos, studijavo gamtos mokslus Ciūricho universitete ir ten gavo ichtiologijos daktaro laipsnį. Šis aistringai filosofija besidomintis rašytojas, gerai susipažinęs su Schopenhauerio ir Nietzschės (kurį vienas pirmųjų vertė į lenkų kalbą) kūryba, sugebėjo keliais romanais nuosekliai atspindėti besikeičiančios savo pasaulėžiūros etapus.

Pirmasis romanas *Specialistas* (*Fachowiec*, 1895) buvo reakcija į jauniems inteligentams pozityvistų teikiamus patarimus. Romano herojus nueina dirbti į fabriką ir tampa kvalifikuotu darbininku vien tam, kad įsitikintų, jog rankų darbas, kurį primeta šiuolaikinė pramonė, yra dehumanizuojantis ir kad svarbus darbininko ekonominis vaidmuo neapsaugo jo nuo nepagarbos, tenkančios žemos socialinės padėties žmogui. Tad šis romanas netiesiogiai nukreiptas prieš optimistinį pozityvistų tikėjimą technologijos teikiama palaima.

Kitame romane *Pūzras* (*Próchno*, 1903) Berentas vaizduoja įvairiatautę, bohemišką vieno Europos didmiesčio aplinką. Tai gali būti Miunchenas ar Berlynas. Veikėjai – poetas, aktorius, dramaturgas, žurnalistas, tapytojas, kompozitorius – yra apimti *fin de siècle* nusiminimo. Jie laiko save „dekadentais" ir puoselėja beviltišką vakarietiškos civilizacijos viziją. Analizuojami su didele įžvalga bohemos atstovai esti nuolat įsitraukę į subtilius pokalbius, kuriuose vis minimas Schopenhaueris, svajonės apie nirvaną ir budizmas. Jie bevaisiai, įsipainioję į išeities neturinčias asmenines problemas, kurių vienintelis sprendimas, atrodo, būtų savižudybė. Nors sumanytas kaip protestas prieš bohemos sluoksnių „sutrešimą" ir remiantis Nietzschės kvietimą gyventi energingai, šis romanas savo stiliumi visiškai priklauso „Modernos" srovei; jį ne tik šitaip suvokė Berento amžininkai, bet ir patys „Modernos" atstovai gyrė už tai, ką šiaip jau smerkė. Vis dėlto autorius taip stipriai tapatinasi su savo personažais, o jo kalba taip laikosi anų dienų mados, jog atsakomybę dėl šio nesusipratimo tenka priskirti jam pačiam.

Trečiajame Berento romane *Žiemkenčiai* (*Ozimina*, 1911) vaizduojama Varšuva rusų–japonų karo, kurio padariniai tiek Rusijoje, tiek Lenkijoje sukėlė 1905 metų revoliuciją, išvakarėse. Tam tikra prasme romano struktūra, taip pat negailestingai vaizduojamas inertiškumas primena Wyspiańskio *Vestuves*. Kaip ir pjesėje, veiksmas trunka tik vieną naktį ir vyksta pobūvyje. Skirtingos kilmės ir praeities žmonės yra susirinkę turtingo Varšuvos finansininko salone, ir per dėstomas jų gyvenimo istorijas, asmeninius konfliktus mums atsiveria visuomenės, kurią žlugdo politinė vergovė, moralinė neviltis, pinigų ir banalių malonumų vaikymasis, panorama. Turbūt

pati teigiamiausia romano figūra – tai senas rusų pulkininkas, žiūrintis į lenkus vienodai su panieka ir susižavėjimu. Wyspiańskio *Vestuvėse* slenkant nakčiai atmosfera vis labiau kaista nuo svarbaus įvykio laukimo ir troškimo. Berento romane „įvykio" sulaukiama: vidurnaktį ateina žinia apie visuotinę mobilizaciją. Auštant kai kurie pobūvio svečiai, bastydamiesi po Varšuvos darbininkų rajoną, pakliūva į prastuomenės demonstraciją. Kyla ginkluotas susirėmimas su policija, ir vienas herojų žūva nuo šautuvo kulkos. Vėl, kaip ir *Pūzre,* šiame romane raginama būti energingiems, sveikiems, kviečiama atsinaujinti; pavadinimas, žinoma, simboliškas: žiemkenčių sėklos miega po sniegu ir pradeda augti atėjus pavasariui. Dėl puikios kompozicijos ir blaivaus visuomenės būklės vertinimo šį romaną galėtume pavadinti didžiu, jeigu ne kalba, turinti stilistinę savo laiko žymę. Bandydamas perteikti nuotaiką, Berentas pripildo scenas sunkių draperijų, veidų, beasmenių balsų, girdimų pro cigarų dūmus, vaizduojamų įmantria, galima sakyti, ekspresionistine, kalba, dažnai pažeidžiančia tai, kas tradiciškai laikoma natūralia lenkiškos prozos tėkme.

Polinkis į perdėtą puošnumą dar labiau išryškėja *Gyvuosiuose akmenyse* (*Żywe kamienie,* 1918), neįprastame kūrinyje, dažnai laikomame romano formos viduramžiška balade. Skaitytojas atsiduria neįvardytame viduramžių mieste. Čia galima rasti visus viduramžiškų charakterių tipus: prisitaikėlius miestelėnus, vienuolius (širdyje svyruojančius tarp pragaro baimės ir meilės senajai lotyniškai poezijai), juokdarius, klajojančius komediantus. Pasakojimo centre – nerūpestingų, linksmų aktorių trupės atvykimas į miestą; jie reiškia laisvę, gyvumą ir išsivadavimą nuo slegiančios kasdienybės rutinos. Ir čia Berentas lieka ištikimas Nietzschei. Romano kalba labai stilizuota siekiant viską pateikti su viduramžišku atspalviu, tačiau kaip tik tokia stilizacija silpnina kūrinį ir atskleidžia tam tikrą Berento rafinuotumo (pačia geriausia šio žodžio prasme) ir meninių priemonių nesuderinamumą; jo proza, kaip ir didžiuma „Jaunosios Lenkijos" produkcijos, buvo per daug užteršta poezijos. Manieringo stiliaus, tačiau liudijantys retą viduramžių supratimą *Gyvieji akmenys* užbaigia vieną Berento kūrybos laikotarpį, o kūrinio paskelbimo data, 1918 metai, sutampa su „Jaunosios Lenkijos" viešpatavimo pabaiga.

Visus jo romanus galima būtų laikyti istorinėmis studijomis, nors juose daugiau domimasi dabarties istorija. Nenuostabu, jog turėdamas tokių polinkių gyvenimo pabaigoje Berentas pradėjo gana griežtu, paprastu stiliumi rašyti vos vos meniškai apdorotas biografijas. Jis pasirinko lenkų švietimo epochą su jai būdingu energijos antplūdžiu – energijos, kuria pasižymėjo reformų stovyklos kovotojai ir jų sekėjai – Napoleono karininkai. Berento *Srovę* (*Nurt*, 1934), *Diogeną bajoro drabužiais* (*Diogenes w kontuszu*, 1937), *Vadų sutemas* (*Zmierzch wodzów*, 1939) galima laikyti publicistų, mokslininkų ir Napoleono kariuomenės generolų portretų galerijomis, ties pačia grožinės literatūros riba balansuojančiais kūriniais. Lenkų literatūros akademijos narys, vienišas žmogus, vengęs einamųjų literatūrinių ir politinių ginčų, Berentas buvo ir tebėra laikomas mąstytoju ir neužleidžia savo, elitinio rašytojo, pozicijų.

Kritika ir filosofija

Stanisław Brzozowski (1878–1911)

„Jaunajai Lenkijai" laimėti mūšį daug padėjo jai atsidavę talentingi kritikai. Dažniausiai skambėdavo Ignaco Matuszewskio ir Wilhelmo Feldmano vardai. Tačiau būsimų kartų atmintin labiau įsirėžė kitas eseistas ir kritikas. Stanisławo Brzozowskio gyvenimas buvo trumpas. Jis tegyveno trisdešimt trejus metus, bet sugebėjo palikti didžiulį kūrybinį palikimą, nuolatos susilaukiantį vis naujų aiškinimų. Šis nuskurdusio dvarininko sūnus mokėsi rusiškose gimnazijose pirmiausia Liubline, paskui Nemirove, Ukrainoje, kur priklausė aktualiomis temomis diskutuojančių moksleivių „rateliui". Literatūrą atrasti jam padėjo didieji rusų prozininkai, kuriems vėliau jis reiškė dėkingumą, ypač Turgenevui, Uspenskiui ir Belinskiui. Maištaudamas prieš tradicinę katalikišką lenkų visuomenę, jis tapo karštu „darvinistu". Varšuvos universitete dėl oratoriaus talento kolegos studentai paskelbė Brzozowskį vienu savo vadovų, o carinė valdžia jį metams pašalino už politinę veiklą. Apmaudus nusižengimas, kurį padarė būdamas devyniolikos

metų (iš studentų sąjungos iždo paėmė nedidelę pinigų sumą), iš esmės sužlugdė visą jo gyvenimą. Kai dėl politinių priežasčių netrukus jį suėmė, policija tai panaudojo jį šantažuoti, ir dėl to vėliau kilo gandai apie jo pavardę Ochrankos (slaptosios politinės caro policijos) agentų sąrašuose. Kaip rodo visi turimi dokumentai, kaltinimas buvo melagingas, bet šiuos gandus toliau platino tiek Ochranka, tiek politiniai Brzozowskio priešai. Jis buvo socialistas, nors nepriklausė Lenkijos socialistų partijai, ir kandūs jo straipsniai siutino visą politinę dešinę. Jo įstabus protas buvo toks sudėtingas, o evoliucija tokia sparti, kad be galo sunku atsekti visus šio nenutrūkstamai naujas idėjas virškinusio ir keliomis kalbomis (lenkų, rusų, vokiečių, prancūzų, vėliau italų ir anglų) knygas rijusio žmogaus pokyčius. Netrukus jis liovėsi būti „darvinistas". Nietzsche išlaisvino jį nuo mokslinės pasaulėžiūros garbinimo. Przybyszewskiui (kurio silpnybes vis dėlto suvokė) jis priskyrė ypatingus savo „atsivertimo" nuopelnus. Galiausiai Brzozowskį apakino Karlas Marxas, kuriam liko ištikimas, nors niekada netapo ortodoksiniu marksistu; jo požiūriu, tikrąją Marxo filosofinę mintį užtemdė pats nusenęs Marxas ir visų pirma Engelsas. Kad ir kaip tai atrodo neįtikėtina, Brzozowskis intuityviai atkūrė kai kuriuos teiginius, aptinkamus tik ankstyvuosiuose Marxo rašiniuose, kurie tada dar nebuvo paskelbti (t.y. *Ekonominiuose ir filosofiniuose rankraščiuose*, 1933). Ortodoksijos stoka beveik panaikino galimybę kairėje susirasti gynėjų, kurie padėtų atremti užsipuolimus iš dešinės. Tad jam teko grumtis vienam. 1905 metų pavasarį jis iš Rusijos okupuotos Lenkijos dalies persikėlė į Galiciją, priklausiusią Austrijai, tačiau netrukus Varšuvos kalėjime gauta džiova privertė jį išvykti į Italiją – iš pradžių į Nervi, paskui į Florenciją. Kol buvo išvykęs, kaltinimai tarnavus slaptajai carinei policijai sukėlė sąmyšį, ir jis du kartus grįžo į Krokuvą dalyvauti atviroje Socialistų partijos surengtoje apklausoje. Tačiau tai neatnešė jokių rezultatų. Jo karštligiškos literatūrinės veiklos nesustabdė nei liga, nei šmeižtas, bet jie abu, pasitelkę skurdą, priartino ankstyvą mirtį 1911 metais. Palaidotas jis Florencijoje.

Labai originalus filosofas Brzozowskis savo laiku liko nesuprastas, kadangi jį dominusios problemos atsirado lenkų ir

Europos intelektualinių sluoksnių akiratyje tik po Antrojo pasaulinio karo, veikiant egzistencializmui ir „atgal prie jaunojo Marxo" srovei. Tad Brzozowskis vylėsi pasiekti platesnę publiką savo romanais.

Tačiau pirmajame romane (jei praleisime jaunatviškus *Sūkurius* [*Wiry*]) *Liepsnos* (*Płomienie,* 1908) aprašomi labai jau lenkų skaitytojui tolimi dalykai: Rusijos profesionalių Nechajevo grupės revoliucionierių moraliniai konfliktai. Gerokai vėliau tokiems profesionaliems revoliucionieriams buvo lemta sužavėti Malraux, paskui Camus Prancūzijoje. Autorius veda savo herojų lenką per keletą Rusijos revoliucionierių kuopelių, Paryžiaus Komuną, paskui per revoliucinius Italijos sluoksnius. Kai kurie kritikai veikalą paskelbė įtartinu, nepatriotišku, paslėptos prorusiškos orientacijos. Nors parašytas skubotai, per daug publicistiškas, jis vis dėlto atskleidžia autoriaus intelektualinę galią.

Tačiau antrasis Brzozowskio romanas *Vienas tarp žmonių* (*Sam wśród ludzi,* 1911) patvirtina autoriaus romanisto talentą ir laikytinas vienu žaviausių lenkų grožinės literatūros veikalų. Autorius sumanė jį kaip pirmąją knygą iš ciklo apie, kaip pats apibūdino, „filosofinius-politinius europietiškos sąmonės pokyčius" tarp 1830 ir 1878 metų. Jis rašė:

> Man tiesiog nesuprantama, kodėl iki šiol romanistai taip mažai domisi istorinio herojaus tipo kaita. Net Europoje per mažai nutuokiama apie lūžį, atskyrusį žmones iki 1830 metų nuo visko, kas vyko po to, ir apie didžiąją 1848-ųjų psichinę krizę, pakeitusią visą Europos inteligentijos psichiką. O tai dalykai, kupini vidinio dramatizmo. Tokie veikėjai kaip Philippo Buonarroti, Blanqui, Mazzini vidinės dvasinės vienybės jėga begalę kartų praauga netgi tokių meistrų kaip Balzacas ar Stendhalis sukurtus tipažus.

Jo sumanymu šio ciklo veiksmas turėjo vykti Saint-Simono ir Fourier sekėjų, Heinės, lenkų emigrantų ir t.t. Paryžiuje. *Vienas tarp žmonių* – tai jaunuolio Romano Oluckio dvasinio brendimo istorija; jo jaunystė sutampa su ketvirtojo dešimtmečio pradžia. Kilęs iš Ukrainos lenkų bajorų, jis iš pradžių ten ir gyvena, paskui persikelia į Berlyną, kur atsiduria kairiųjų hėgelininkų aplinkoje. Ši knyga aiškiai tėra pasirengimas, tik dalelė autoriaus plano sukurti charakterius, kurie įkūnytų pačius gyvybingiausius devynioliktojo šimtmečio

europietiškosios minties sąjūdžius. Tačiau ir šiame romane pilna nepamirštamų personažų. Brzozowskis pirmasis katalikiškoje šalyje sukūrė tokius gilius ir sudėtingus kunigų paveikslus: tėvo Rotulos, valstiečio sūnaus, volterininko, jakobino, širdyje tebesaugančio vaikišką savo protėvių valstiečių tikėjimą, ir tėvo Giavos, demoniško jėzuito, kurį romano herojus sutinka Berlyne. Giava intelektualiai neabejoja katalikiškų dogmų tiesomis, tačiau stokoja tikėjimo (emocinio išgyvenimo prasme). Jis sukinėjasi tarp Berlyno revoliucionierių kaip savanoris agentas-provokatorius. Jis samprotauja taip: kuo greičiau revoliucija, tuo greičiau kairieji susikompromituos, ir Vatikanas iš to galės išpešti gražios naudos. (Po kelerių metų Thomas Mannas *Užburtame kalne* sukurs panašų jėzuito paveikslą.) *Vienas tarp žmonių*, turbūt pats „dostojevskiškiausias" iš visų lenkiškų romanų, taip pat susidūrė su lenkiškos ir rusiškos nuostatos konfliktu. Brzozowskis labai drąsiai ir negailestingai analizuoja savo personažus, tiek rusus, tiek lenkus. Jis pasiekė pačią rusų progresyvizmo patvaldystės sąlygomis ir lenkų nenoro pripažinti blogio, kaip neatsiejamos visatos dalies, tragedijos šerdį. Vienas jo personažų, Reiternas, buvęs liberalas, rusų karininkas, sušunka:

> Jei ne maskvėnai, visas šis pasaulis gerutėlis būtų, jūs dabar už mūsų kaip už kalno: „jie mums uždengė saulę, tačiau ji šviečia"; tam juk mes ir maskvėnai, kad saulę užstotume. Ak, ir nekenčiu jūsų, avinėliška Abelio paderme!

Romano dalyje, kur aprašinėjamas Berlynas, Brzozowskis pademonstruoja ne menkesnį vokiško mentaliteto perpratimą. Filosofas ironiška angliška pavarde Truth [„Tiesa" – *vert.*] piešiamas žvilgčiojant į patį Hegelį (kai kuriose esė Brzozowskis nuodugniai analizuoja Hegelio, kaip žmogaus, charakterį). Stebėtina, kad šitoks turtingas veikalas nebuvo sutiktas kaip didelis literatūrinis įvykis. Brzozowskio vardą aptemdė šmeižtas, o jo romanus lydėjo (išskyrus kelis garbintojus) sąmoksliška tyla.

Trečiasis romanas *Knyga apie seną moterį* (*Książka o starej kobiecie*), pasakojantis apie 1905 metų revoliucionierių, nužudytą jo paties (Socialistų) partijos, liko neužbaigtas.

Savo literatūrine kritika Brzozowskis arba pavergdavo jaunuosius, arba juos siutindavo. Jis dalijosi permainingu likimu

su „Jaunąja Lenkija“, iš pradžių kaip karštas „Modernos“ rėmėjas, vėliau kaip jos kritikas nemažą sensaciją sukėlusioje knygoje *„Jaunosios Lenkijos“ legenda* (*Legenda Młodej Polski*, 1909). Tokio *volte-face* neįmanoma suprasti neįsigilinus į jo filosofiją. Svarbiausios filosofinės esė įėjo į rinkinius *Idėjos* (*Idee*, 1910), *Balsai naktyje. Europos sąmonės romantinės krizės studija* (*Głosy wśród nocy*, išėjo po jo mirties 1912 metais) ir *Dienoraštis* (*Pamiętnik*, taip pat išleistas po mirties). Visa Brzozowskio filosofija – tai kvietimas gyventi energingai ir tikėti neribotomis žmogaus galimybėmis. Nors pirminis įkvėpimas galėjo ateiti iš Nietzschės, jo idėjas visiškai pakeitė lenkų filosofo istorijos apmąstymai. Brzozowskis teigė, jog europietiškąjį racionalizmą, prasidėjusį renesanso epochoje, apvainikavo hėgeliškoji sistema; po Hegelio universitetų auditorijose dėstoma filosofija yra mirusi. Aštuonioliktojo šimtmečio pabaigoje naujas kryptis nužymėjo italai istorijos filosofai, visų pirma Giambattista Vico. Proudhonas ir Marxas – tai teisėti šios linijos paveldėtojai. Ateitis, Brzozowskio nuomone, priklausė filosofijai, kuri žmogaus kovą su gamtos jėgomis, pasireiškiančią darbu, laikys jo laisvės pagrindu. Žmogui tam tikru momentu priklausančio pasaulio vaizdas visada yra to momento technologijos lygio atspindys. Jis kritikavo profesorius, pasinėrusius į pažinimo teorijos problemas ir norinčius sužinoti, „kokiame klimate gimsta lokomotyvai ir ant kokio medžio nunoksta kaliošai“; subjekto ir objekto problemą gali išspręsti tik žmogiškoji praktika.

Neperdėtume sakydami, kad Brzozowskio apmąstymų tikslas – pateikti naują, dialektinį romantizmo, įskaitant ir lenkiškąjį, įvertinimą. Pastarasis, aktyvistinis ir voliuntaristinis, pasak Brzozowskio suformuluoto apibrėžimo, gerokai skyrėsi nuo to, kas paprastai vadinama šiuo vardu. Tad Brzozowskis uoliai gynė visus Mickevičiaus ir Norwido teiginius (ypač pastarojo), kur tik šie autoriai prieštaraudavo tipiškoms romantizmo nuostatoms. Mokslinę pasaulėžiūrą, apžavėjusią antrąją devynioliktojo šimtmečio pusę, jis laikė romantinio žmogaus dualumo rezultatu. Jis mėgo kartoti, jog „Darwino pasaulis tėra viena Rousseau pasaulio metamorfozių“. Romantizmas atskyrė vidinį (sielos) pasaulį su jo vertybėmis, jausmais ir t.t. ir išorinį pasaulį, šaltą, abejingą, žiaurų, paklūstantį

geležiniams būtinumo dėsniams. Mokslo garbintojai nepašalino šio sudvejinimo; jie paprasčiausiai akcentavo antrąjį priešpriešos narį: „Mokslinių prietarų sąmonė, natūralistinė, intelektualistinė, pozityvistinė ir pan., išlaiko tą pačią, tik vertybių netekusią romantikų realybę, nors ir atmeta vidinį pasaulį, romantikų dvasinę ne šio pasaulio tikrovę." Kaip šią dvejybę įveikti? Tik atmetant, viena vertus, tariamai nekintamus istorinio vystymosi dėsnius, abejingus žmogiškosioms vertybėms, o kita vertus – gėdingą pasitraukimą į nuosavą subjektyvumą. Žmogus – tai kūrėjas; jis kuria ir įkūnija vertybes („vertybės matas yra pati vertybė, egzistencinis veiksmas – tai vienintelė realybė"). Brzozowskis kritikavo marksistus, kurie, pagadinti gamtos mokslų, laikė socialistinę visuomenę būtinu kažkaip metafiziškai nulemto proceso produktu. Vėl jo citata: „Kas yra vertybės kūrėjas ir kalvis, kas suvokia ateitį ne kaip srautą, nešantį bejėges žmogiškąsias marionetes, o kaip užduotį, tas viską susieja su vertybe." Brzozowskis istorijos prasmę regėjo kaip žmogaus laisvės didėjimą, nes tik laisvam galima įgyvendinti didžiąją dalį žmogiškųjų vertybių. Kaip tik todėl jis tiek daug reikšmės teikė darbo filosofijai. Jis rašė: „Vienintelis žmogaus laisvės pagrindas – tai jo rankų valdžia materijai; kai ši valdžia sumažėja, kosminė būtinybė mus ima valdyti stipriau." Dar labiau negu ortodoksai marksistai jis priešino žmoniją su Gamta ir Visata. Tas ypatingas žmogaus bruožas – jo kūrybinis aklos gamtos, kurioje nesama jokių vertybių, transcendavimas – buvo kone jo manija. Jo požiūris buvo toks antropocentrinis, kad gyvenimo pabaigoje pastebimas žavėjimasis katalikybe ir atsidavimas kardinolo Newmano atminimui (padidinęs jo priešų skaičių, šį kartą kairėje) turbūt nelabai bestebina. Šiaip ar taip, krikščionybė su Dievo-žmogaus idėja yra labai antropocentrinė. Brzozowskis, žinoma, nebandė sukurti kokios nors „sistemos". Jo nuolat judančios, dialektiniais šuoliais blyksinčios minties neįmanoma tvarkingai sudėstyti į prielaidų ir išvadų grandinę. Tačiau daugelis jo tariamų prieštaravimų liovėsi atrodę keisti per tuos tragiškus dešimtmečius, skiriančius mus nuo jo mirties. Jis visada daug dėmesio teikė tam, kas sieja žemiausias žmogiškas būtybes (padėties ar gabumų prasme) su aukščiausiomis,

ir kreipdavosi į savo skaitytoją kaip į atsakomybės už viską, kas atsitinka visai žmonijai, dalininką: „Mūsų gyvenimas – tai postas; jeigu mes jį paliksim, jo amžiams neteks visa žmonija." Jam žmonija sudarė vieną bendriją, jungiančią gyvuosius ir mirusius, Bažnyčią, per tūkstantmečius žengiančią į laisvę.

Čia pateikėme, žinoma, tik pačius bendriausius Brzozowskio filosofijos metmenis, bet jų turbūt pakanka paaiškinti „Modernos" kritikai šešiuose šimtuose *„Jaunosios Lenkijos" legendos* puslapių. Jis bjaurėjosi dekadansu, estetizmu ir „Modernoje" regėjo aštrų romantizmo „ligos" atkritimą. „Modernos" rašytojai bjaurėjosi pozityvizmo banalybėmis, tačiau širdyje tebetikėjo, kad žmogų valdo mokslo atrastas determinizmas. Jie bėgo į savo sielą. Brzozowskiui šis maištas buvo svarbus ir dėl ironijos bei melancholijos – reakcijų prieš bjaurią buržuazinę visuomenę ir jos išrastus vadinamuosius mokslo dėsnius. Jis apibūdino „Modernos" poeziją kaip „gėlės maištą prieš savo pačios šaknis". Vertino devynioliktojo šimtmečio lenkų romantizmui būdingą kliovimąsi valia, o „Modernoje" įžvelgė tos valios nunykimą. „Jaunąją Lenkiją" jis kaltino tingumu ir skausmingomis grimasomis, kurias laikė šventvagyste gyvenimo, meilės, kūrybinių žmogaus galių šventumo akivaizdoje. Literatūra, pasak jo, turėjo stiprinti tas skaitytojo nuostatas, kurios padėtų pakeisti visuomenę, Lenkijos atveju – paversti ją „laisvųjų darbininkų" visuomene (Brzozowskio politinę programą ženklino prancūzų sindikalistų mintis). Nors tai nereiškia, kad jis pasisakė už tendencingą, „reikalams" tarnaujančią literatūrą. Filosofas ieškojo kur kas glaudesnių tam tikros visuomenės bruožų ir jos meninio stiliaus sąsajų. Jis sakė:

> Visuomeninė meno išreikštos patirties analizė naudojasi dar primityvesniais metodais. Ji ieško tendencijų. Pamiršta, kad visuomeninis gyvenimas formuoja tai, kas labiausiai asmeniška: mūsų kūno ir proto fiziologiją, ir kad tuose asmeniškiausiuose bruožuose giliausiai atsispindi tos visuomenės struktūra, jos esmingiausias gyvenimas.

Tendencingumui literatūroje priešinosi kategoriškai:

> Nei Byronas, nei Shelley nenusipelnė realiai, bręstančiai laisvei tiek, kiek Browningas ar Balzacas. Neabejotina, jog tautos auklėtojai yra tie žmonės, kurių neįmanoma suklasifikuoti politinių kovų požiūriu. Nes jie tarnauja tikram gyvenimui, o ne politinių miražų, prietarų ar apgaulių organizatoriams.

Brzozowskiui esant gyvam, tik „*Jaunosios Lenkijos*" *legendos* poveikį galima prilyginti bombos sprogimui. Kiti jo veikalai buvo beveik nesuprantami net išsilavinusiam skaitytojui. Šioje knygoje jis pliekė pripažintus literatūros „didžiuosius", o skandalai, atrodo, visada traukia dėmesį. Brzozowskis sudavė triuškinantį smūgį madingiems skundams dėl būties žiaurumo, ir šis jo puolimas intelektualine prasme gretintinas su spontanišku Wyspiańskio maištu ar instinktyviais humoristų, kaip Boy-Żeleńskio ar Nowaczyńskio, pasišaipymais.

Dėl savo atvirumo, drąsos ir prieš jį nukreiptų šmeižikiškų kampanijų didžiajai amžininkų daugumai Brzozowskis atrodė paslaptinga, gal net atstumianti asmenybė. Tačiau jam netrūko rėmėjų tarp jaunų inteligentų. Per jo apklausą Krokuvoje salėje net buvo keičiamasi antausiais. Vis dėlto keletą dešimtmečių po mirties jo kūryba laikyta pavojinga, ir šį asmenį supusi negera šlovė išsilaikė daugelyje visuomenės sluoksnių. Marksistams jis kėlė siaubą nedogmatinėmis pažiūromis, o liberalai įtarinėjo jį totalitariniais, gal net profašistiniais polinkiais. Prieš Antrąjį pasaulinį karą pradėtas visų jo raštų leidimas, deja, nutrūko, prasidėjus karo veiksmams. Po karo Liaudies Lenkijoje Brzozowskį vėl apgaubė tabu kaip patį pikčiausią nukrypėlį (ar ne jis iškėlė šūkį: „Visų bažnyčių revizionistai, vienykitės!"?). Tačiau jis nuolatos darė įtaką literatūros kritikai ir po 1956 metų literatūriniuose sluoksniuose buvo pripažintas galingiausia intelektualine jėga dvidešimtojo amžiaus lenkų literatūroje.

DEŠIMTAS SKYRIUS

Nepriklausoma Lenkija: 1918–1939

Istorinės žinios

Naujos valstybės kūrimas

Romantinės epochos lenkų politiniai emigrantai troško, Mickevičiaus žodžiais tariant, „tautų karo", kuris atkurtų jų tėvynės nepriklausomybę. Nors 1914–1918 metų karas nelabai laikytinas „tautų karu", o paimti į rusų, austrų bei vokiečių kariuomenes lenkai šaudė vienas į kitą, jo padariniai pasirodė palankūs lenkams, taip pat ir kelioms kitoms pavergtoms tautoms. Rusija blaškėsi revoliucijos skausmuose, Vokietija buvo sutriuškinta, Habsburgų imperija padalyta. Mažas lenkų kariuomenės, 1914 metais Józefo Piłsudskio sukurtos Krokuvoje ir kovojusios austrų pusėje, branduolys išaugo į armiją, kuri užėmė okupantų paliktas teritorijas. Revoliucionierius profesionalas, socialistas Piłsudskis pasižymėjo drąsiai puldinėdamas traukinius, vežančius caro pinigus, ir leisdamas pogrindinį Lenkijos socialistų partijos laikraštį *Robotnik* (*Darbininkas*). Kelerius metus jis praleido Sibiro tremtyje, o atlikęs bausmę, vėl atnaujino revoliucinę veiklą. 1905 metais jis nuvyko į Japoniją, tikėdamasis sudaryti anticarinę abipusės pagalbos sutartį. Tačiau vargu ar šis nuoširdžiai įsitikinęs radikalas buvo marksistas. Užaugęs Lietuvoje, tėvų paveldėtame dvare, ir išauklėtas ištikimybės 1863 metų kovotojų atminimui dvasia, Piłsudskis pirmuoju savo tikslu laikė šalies išlaisvinimą. Šis žmogus, apdovanotas įgimtu vado patrauklumu, įstengė apie save sukaupti visą tautos energiją, kuri iki tol prasiverždavo tik literatūroje. Jis greitai sukūrė veiksmingą kariuomenę, o pats netrukus tapo gyvu tautinės nepriklausomybės simboliu. Lenkiją draskė vidinis konfliktas tarp kairės, laikiusios

Piłsudskį savo žmogumi, ir dešinės, žvelgusios į jį su nepasitikėjimu, jei ne su atvira neapykanta. Vis dėlto, siekiant bendro tikslo, nelengvai pradėta bendradarbiauti kai kuriose srityse, ir dešiniosios Tautinių demokratų partijos lyderis Romanas Dmowskis panaudojo visą diplomatinį talentą kovodamas dėl nepriklausomos Lenkijos pripažinimo Versalio taikos konferencijoje. „Lenkų klausimas" buvo vienas pirmųjų, kuriuos teko spręsti Versalyje remiantis keturiolikos punktų prezidento Wilsono planu, tačiau naujosios valstybės sienos sąlygojo nesuskaičiuojamas tarptautines intrigas bei rietenas.

Vokiečių kariuomenė, pasitraukdama iš Baltarusijos bei Ukrainos, paliko tuštumą, kurioje iš vakarų judančios lenkų pajėgos susitiko su iš rytų slenkančia sovietų kariuomene. Vis dėlto Piłsudskis nebuvo linkęs susidėti nei su rusų kontrrevoliucine Denikino, nei vėliau su Vrangelio armija. Šis ištikimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sūnus puoselėjo federalines svajones, kurioms „viena ir nedaloma" Rusija, reiškianti pretenzijas į visą buvusią caro teritoriją, kėlė grėsmę. Numatydamas, kad Rusiją ilgam laikui bus susilpninusi revoliucija, jis patraukė prisijungti rytines senosios Respublikos žemes. 1920 metų pavasarį jo kariuomenė užėmė Kijevą, bet greitai turėjo pasitraukti. Bolševikai ne itin rūpinosi teritorijų plėtimu, įsitikinę, jog netrukus revoliucija pasklis po visą Europą. Jiems karas su Lenkija tereiškė judėjimą link Berlyno (tuo metu labai revoliucingo miesto). Išstūmusi lenkus iš Kijevo, Trockio vadovaujama sovietų kariuomenė sparčiai judėjo į priekį, nusidriekusi plačiu frontu nuo Vyslos iki Dnepro. Pagrindinis mūšis įvyko 1920 metų rugpjūčio mėnesį Varšuvos apylinkėse. Pasinaudojęs grubia strategine sovietų vadovybės klaida, Piłsudskis įvykdė klasikinį manevrą, apeidamas priešo sparną, ir sutriuškino sovietų pajėgas, per keletą dienų nublokšdamas juos atgal ne vieną šimtą kilometrų. Rygos sutartis (1921) nužymėjo sieną tarp Sovietų Sąjungos ir Lenkijos per patį etniškai mišrių sričių vidurį, abiejose pusėse palikdama daugybę gudiškai ir ukrainietiškai kalbančių gyventojų.

Pirmasis liaudies susirinkimas, sudarytas laisvų rinkimų principu, priėmė konstituciją, apibrėžiančią Lenkiją kaip res-

publiką su aiškiai atskirta įstatymų leidžiamąja, vykdomąja ir teismų valdžia. Ši sistema buvo sukurta pagal prancūzišką pavyzdį, neišvengiant ir neigiamo jos padarinio – besaikio mažų politinių partijų dauginimosi. Piłsudskis turėjo laikiną valstybės vado titulą. Sutvarkęs sienų klausimą, jis pasitraukė iš viešojo gyvenimo. Tačiau pirmasis šalies prezidentas Gabrielis Narutowiczius buvo laikomas jo žmogumi. Jį išrinko 1922 metais socialistų, liberalų ir tautinių mažumų balsais. Dešinieji taip neapkentė šio žmogaus, jog netrukus jį nužudė fanatikas nacionalistas.

Parlamentas (sudarytas iš dvejų rūmų) ir nuolat besikeičiančios vyriausybės susidūrė su milžiniškais uždaviniais. Padalijimai buvo palikę antspaudą – skirtingus įstatymus ir skirtingas administracines sistemas visose trijose valstybės dalyse. Valiuta nebuvo tvirta, ir Lenkijai teko patirti žiaurią infliaciją. Didžiules sritis nusiaubė karas. Nepaisant partijų rietenų, kurių arena tapo Seimas, dauguma problemų buvo išspręsta labai greitai. Tačiau ne tos, kurias paveldėjo pati ekonominė visuomenės struktūra. Šalis nebuvo pakankamai industrializuota, kad galėtų sugerti potencialią katastrofiškai tankiai apgyvento kaimo darbo jėgą. Užsienio kapitalas, kontroliavęs daugelį pagrindinių pramonės šakų, buvo investuojamas nenoromis ir su didelėmis palūkanomis. Pramonės ir žemės ūkio gaminių kainų skirtumas darėsi milžiniškas, ir gyventojų dauguma, dirbanti žemės ūkyje (apie 80 procentų), gyveno ties išlikimo riba. Tai sukėlė masinę darbininkų migraciją į kitas šalis, daugiausia į Prancūziją. Be ekonominių sunkumų, dėl didelio tautinių mažumų, namie kalbančių jidiš, gudiškai, ukrainietiškai ar vokiškai, procento kildavo aštrių nacionalinių konfliktų, kuriuos didino galingos Tautinių demokratų partijos fanatizmas ir netolerancija. Santykiai su kaimyninėmis šalimis slėpė būsimų nesutarimų grėsmę. Versalio taikos sutartis nepripažino Lenkijai Gdansko (Dancigo) – buvo sukurtas „laisvas Dancigo miestas", o lenkai turėjo pasistatyti kitą jūros uostą, Gdynią, siaurame jiems priklausančiame Baltijos jūros pakrantės ruoželyje. Tiek Rytprūsius nuo tikrosios Vokietijos skiriantis koridorius, tiek „Dancigo klausimas" vėliau pasitarnavo Hitleriui kaip dingstis pradėti Antrąjį pasaulinį karą. Sileziją, po Pirmojo pasaulinio karo tapusią

partizaninių kovos veiksmų tarp lenkų ir vokiečių būrių arena, į dvi dalis padalijo Lenkijai nepalankiomis aplinkybėmis vykęs plebiscitas. 1920 metais Čekoslovakija pasiglemžė Cešino (Tesino) regioną, ir už šią skriaudą Lenkija labai negarbingai atsilygino 1938 metais, Čekoslovakijai kapituliuojant prieš Hitlerio kariauną. Šiaurės rytuose Lenkija turėjo bendrą sieną su naujai atgavusiomis nepriklausomybę Baltijos šalimis Lietuva ir Latvija; tačiau Lietuva reikalavo Vilniaus, kadangi jis amžiais buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinė ir todėl, pasak jų, lenkų užimtas neteisėtai. Klausimas buvo keblus, kadangi dauguma jo gyventojų kalbėjo lenkiškai; dėl viso to nutrūko abiejų šalių diplomatiniai santykiai. Vargu ar Sovietų Sąjungos kaimynystė lengvino lenkų vadovų uždavinius. Lenkijos komunistų partija, gimusi iš Lenkijos Karalystės ir Lietuvos socialdemokratų partijos, buvo labai nepopuliari, kadangi visuomenė ją laikė Rusijos interesų reiškėja. Jos padėtis iš pradžių buvo pusiau legali, vėliau nelegali, o rėmėjų skaičius – labai ribotas; tačiau rytinėse valstybės žemėse čia pat iš už sienos veikė Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos komunistų partijos. Jos susilaukė gausios gyventojų paramos, mat šiose teritorijose kurstė naujai pažadintą nacionalizmą. Ukrainietiškai kalbančiose srityse Komunistų partija varžėsi su stipriu ukrainiečių tautiniu sąjūdžiu, Vokietijoje ieškojusiu įkvėpimo bei sąjungininko. Galima tik stebėtis, kaip tokiomis sąlygomis Lenkijai per šiuos kelerius metus pavyko išlaikyti santykinę vidinę taiką ir stabilumą.

Piłsudskio perversmas

Gausybė mažų politinių partijų, vyriausybių nepastovumas (jos griūdavo po keleto mėnesių, jeigu ne savaičių) privertė Piłsudskį palikti privatų gyvenimą ir įtikino jį, kad būtina įsikišti. 1926 metais jį remiantis kariuomenės būrys po trumpo susišaudymo su prezidentui ištikimais daliniais paėmė valdžią Varšuvoje. Tačiau Piłsudskis netiko diktatoriaus vaidmeniui. Jis neplanavo įvesti autoritarinio valdymo ir greičiau jautėsi savotišku „globėju". Perversmą sveikino socialistai, liberalai ir net dalis komunistų, kadangi jis atrodė nelyginant užtvara besibraunantiems sustiprėjusiems dešiniesiems. Iš pradžių jų viltys lyg ir pasiteisino, tačiau netrukus Piłsudskis atsiskleidė kaip įnoringas ir įžeidus žmogus, politikoje besivadovaujantis daugiau instinktais negu aiškiai suformuluotais

principais. Jis įsteigė koncentracijos stovyklą, į kurią pasiuntė keletą Seimo narių. Išdalijo valdžios postus mėgstamiems karininkams, taip padėdamas įsiviešpatauti karinei chuntai. Vėliau šie vadinamieji „pulkininkai" apribojo politinių partijų laisvę ir su „tautos fronto" pagalba klastojo rinkimus. Būdamas gyvas, Piłsudskis trukdė jų manevrams, bet po vado mirties 1935 metais jie atvirai pasuko į dešinę ir vykdė vis labiau į fašizmą krypstančią politiką. Iš kaimyninės Vokietijos plintantis užkratas sugundė įvesti tam tikrų antisemitinių apribojimų, pavyzdžiui, universitetuose. Vis dėlto, nepaisant grėsmingo politinio klimato, 1935–1939 metais Lenkija dar nebuvo totalitarinė, ir opozicinė spauda kandžiai kėlė į viešumą valdančiosios chuntos piktnaudžiavimus.

Švietimas ir socialinės reformos

Sumani ir energinga mokytojų brolija sugebėjo sparčiai organizuoti vieningą mokyklų sistemą, susidedančią iš pradžios mokyklų, aštuonmečių gimnazijų (kurias baigę moksleiviai laikydavo centrinės valdžios prižiūrimus brandos egzaminus) ir universitetų. Neraštingumas iš kaimo traukėsi labai sparčiai, bet ekonominiai sunkumai uždarė gimnazijų duris valstiečių bei darbininkų klasės jaunimui. Vargu ar šį trūkumą kompensavo aukštas tyrimo institutų ir akademinio mokymo lygis. Be lenkiškų mokyklų, buvo nemažai tokių, kuriose dėstyta jidiš, hebrajų ar vokiečių kalba, tačiau vos keletoje jų – ukrainietiškai ir gudiškai, t.y. kalbomis, kurias vartojo dauguma rytinių provincijų gyventojų.

Mokytojų pastangas rėmė tradiciškai stipriõs profesinės grupės, būtent teatro žmonių, veikla. Jie įsteigė repertuarinių teatrų tinklą, o vėliau – universitetinio lygio Varšuvos teatro mokyklą (Valstybinį teatro meno institutą). Šios mokyklos diplomo buvo reikalaujama iš visų kandidatų į šią profesiją.

1920 metais Seimo priimtame agrarinės reformos įstatyme numatyta išdalyti valstiečiams viršijančius nustatytą dydį dvarus, kompensuojant savininkams jų vertę. Reforma buvo vykdoma labai iš lėto; kita vertus, joks žemės kiekis negalėjo išlaikyti gausybės neturtingų valstiečių, dėl nepakankamo miestų pramonės vystymosi priverstų pasilikti kaime. Stiprus profesinių sąjungų judėjimas sąlygojo labai pažangius socialinės ir sveikatos apsaugos įstatymus. Tačiau žemės ūkio darbininkams jie iš tiesų nedavė jokios naudos. Apskritai, nors

vidutinis gyvenimo lygis Lenkijoje buvo žemesnis negu kaimyninėje Čekoslovakijoje su labiau išbalansuota ir industrializuota ekonomika, jis vis dar tebeatrodė pakenčiamas dėl žemų maisto prekių kainų. Tačiau Lenkijoje buvo skaudžiai juntami 1929 metų Amerikos ekonominės krizės padariniai, ir kelerius metus labai dideliam skaičiui bedarbių teko gyventi iš pašalpos. Nors pagrindinę problemą vis dar sudarė „paslėptas nedarbas" kaime.

Skiriamoji linija

Literatūra sąžiningai perteikė džiaugsmą, net euforiją, atgavus nepriklausomybę 1918 metais. Apie 1930-uosius jos tonas pasikeitė. Ekonominė krizė, karinės chuntos vykdomi konstitucijos pažeidimai, politinėje dešinėje užgimusios fašistinės grupuotės, propaguojančios antisemitizmą ir skelbiančios „ilgų peilių naktį" „žydams ir intelektualams", sutapo su Hitlerio atėjimu į valdžią kaimyninėje Vokietijoje. Marksistų veikalai ėmė traukti vis daugiau rašytojų, nors tik keletas jautė galį pasitikėti Stalinu. Lenkijos komunistų partija, laikoma užsienio agentu, todėl nelegali, dėl pastangų prisitaikyti prie ypatingų vietinių sąlygų buvo prastai vertinama ir Maskvoje; jos vadovus 1938 metais Stalinas išsikvietė į Kremlių ir įsakė nužudyti, o partiją paleido ta dingstimi, kad joje knibždėjo išdavikų. Intelektualai jautė savo negalią ir neišvengiamai artėjančią Europos katastrofą. Tad netenka stebėtis, kad ketvirtojo dešimtmečio literatūrą ženklino apokaliptinės ar juodojo humoro vizijos.

Poezija

„Skamandras"

Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje tebebuvo gyvi ir kupini kūrybinių galių keli „Jaunosios Lenkijos" autoriai: ir Janas Kasprowiczius, ir Bolesławas Leśmianas, ir Stefanas Żeromskis, ir Władysławas Reymontas. Tadeuszui Boy-Żeleńskiui ir Karoliui Irzykowskiui dar porą dešimtmečių buvo lemta išlaikyti labiausiai vertinamų literatų publicistų pozicijas. Tačiau 1918 metais jau galėjai išgirsti naujų balsų. Jie priklausė grupei jaunų poetų, kurie skaitydavo savo eiles Varšuvos ka-

vinėje „Po Pikadoru" ir spausdino jas laikraštyje *Pro Arte et Studio*; o 1920 metų sausį išleido nuosavą laikraštį, kurį pavadino *Skamander*. Šis pavadinimas – tai aliuzija į Trojos upę Wyspiańskio *Akropolyje*, „spindėjusią Vyslos vilnimi". Iš tų jaunų poetų krūtinių veržėsi triumfo šūksnis: jie buvo pirmoji laisvos ir nepriklausomos Lenkijos karta, o svarbiausia – jie pasijuto laisvi nuo įsipareigojimų. Poezija, taip ilgai Lenkijoje turėjusi tarnauti „reikalui", pagaliau atgavo teisę į nerūpestingumą ir jau galėjo šokti savo spontaniškus šokius, nesigriebdama privalomų pasiteisinimų. Vienas tų poetų, Janas Lechoń, eilėraštyje „Herostratas" sušuko:

O pavasarį – tegu pavasarį, ne Lenkiją, išvysiu.

A wiosną – niechaj wiosnę, nie Polskę, zobaczę.

Toks pat džiugus ir triumfuojantis buvo jų manifestas, paskelbtas pirmajame *Skamander* numeryje. Štai keletas jo fragmentų:

Karštai tikime šia diena, kurios vaikais visi jaučiamės. Gerai suprantame, kad nieko nėra lengviau, kaip neapkęsti to mūsų „šiandien", kurio niekas nenori pripažinti savu. Nenorime išleisti iš akių blogio, bet mūsų meilė yra už bet kokį blogį stipresnė: todėl mylime šią dieną nesudrumsta pirmąja meile, esame ir norime būti jos vaikai. O ta diena nėra vien septynių nelaimių diena, bet ir naujo pasaulio gimtadienis. Tas pasaulis dar neprasikalė iš žemės, jo pavidalas dar tik numanomas, bet virpulys, kurį visi jaučiame po kojomis, liudija jį atsitiesiant ir kylant. [...]

[...] negalime neapkęsti pasaulio, mums brangi žemė, ir nenorime jos išsižadėti, nes turėtume išsižadėti savęs. Per stipriai esame surišti su jos kraujuojančiu rutuliu, kad galėtume pabėgti nuo jo į „gražaus nuobodulio" šalį, ir per stipriai tikime, jog dvasios karalystė yra šio pasaulio ir kad bus jo, turi būti.

Turėdamas omenyje lenkų romantikus, manifestas skelbia:

Dar kartą iškeldami senuosius šūkius, vis dėlto suvokiame, jog esame šimtmečiu vyresni, kad mūsų žodžiai jau kiti ir kad atėjo nauji laikai, trokštantys ir privalantys išvysti naują senojo simbolio prasmę. Suvokiame, jog istorijos raidoje mums tenka įkūnyti tai, kas anksčiau prisakyta. [...]

Norime būti šiandienos poetai, ir čia visas mūsų tikėjimas ir visa „programa". Netraukia mūsų pamokslavimas, nesiekiame nieko atversti, bet norime užkariauti, pavergti, uždegti žmonių širdis, norime būti jų šypsena bei rauda. [...]

Tačiau žinom, jog meno didybė atsiskleidžia ne per temas, o per formas, kuriom tos temos išreiškiamos, lengvutėliu ir nepagaunamu spalvų

bei žodžių žaismu, kuris rūsčius išgyvenimus paverčia meno kūriniais. Prisidengdami tuo žaismu ir po plevenančiomis jo formomis slėpdami pastangas, siekiame dirbti sąžiningai. [...]

Todėl tvirtai tikime gero rimo šventumu, dieviška ritmo prigimtimi, įkvėpimo pagimdytų įvaizdžių ir darbu nugludintų formų aiškiaregyste.

Tikėjimas „gero rimo šventumu" kalba apie daugiau tradicinius „Skamandro" grupės polinkius. Greičiausiai dėl to jie užkariavo didesnį skaitančiosios visuomenės palankumą negu kitos konkuruojančios grupės. *Zdrój* (*Versmė*), žurnalas, apie kurį, viena vertus, būriavosi su „Jaunąja Lenkija" susiję rašytojai, kita vertus – vokiškojo ekspresionizmo šalininkai, atrodė per daug plepus ir chaotiškas. Varšuvos futuristai (ar greičiau dadaistai), kaip Aleksandras Watas ir Anatolis Sternas, žaidę su „išlaisvintais žodžiais" – t.y. išlaisvintais nuo sintaksės tironijos – atrodė labai jau keisti. „Skamandro" poetų kūryba gerai atitiko publikos poreikius. Į savo eiles jie įvedė iš kasdieninio gyvenimo paimtus žodžius, šnekamosios kalbos posakius, miestietiškus scenovaizdžius. Jie buvo lyriški, švelnūs ir autoironiški. Visu tuo jie gerokai skyrėsi nuo savo iškilmingųjų pirmtakų iš „Jaunosios Lenkijos". Ieškodami analogijų su Vakarų Europos ar Amerikos poetais nesunkiai suklystume. Skamandritai buvo susiję su ankstesniąja lenkų poezija, ypač su romantikais, tačiau tuo pat metu jautėsi kosmopolitai, atviri tiek rusų, tiek prancūzų įtakai. (Jie buvo tos pačios kartos su rusų akmeistais, ir tarp šių dviejų grupių galima rasti tam tikrų panašumų.) Kalbame apie grupę, tačiau ją sudarė stiprios individualybės, galiausiai pasukusios skirtingais keliais. Vis dėlto šiems poetams paprastai taikomas vienas pavadinimas, nors jų pradinė sąjunga truko palyginti neilgai.

Julian Tuwim (1894–1953)

Gimęs viduriniosios klasės žydų šeimoje, pramoniniame Lodzės mieste, Julianas Tuwimas pradėjo rašyti poeziją keleri metai prieš Pirmąjį pasaulinį karą, padrąsintas mėgstamo poeto Leopoldo Staffo. Studijuodamas Varšuvos universitete, jis sukėlė skandalą, išspausdinęs šiurkštų eilėraštį „Pavasaris", greičiausiai įkvėptą Rimbaud poezijos. Iš pradžių Tuwimas atsiskleidė kaip lyrikos ir humoro virtuozas. Jis parašė daugybę tekstų lengvo pobūdžio teatro spektakliams bei kabaretams, ir tai atnešė jam nemažai pinigų, taip pat laiko įgyvendinti rimtesnius siekius. Be kita ko, jis sukūrė puikių

eilėraščių vaikams. Tuwimo poetinės raidos kelias buvo ilgas. Apsvaigęs nuo gyvenimo (visa jų grupė šlovino Gyvenimą), trykštantis energija ir sąmoju, jis mėgdavo spaudoje krėsti išdaigas; pavyzdžiui, 1921 metais paskelbė (drauge su savo kolega Antoniu Słonimskiu) *Darbščiąją bitelę. Enciklopedinį-informacinį kalendorėlį 1921 metams*, kiekvieną tikrą žemdirbį galėjusį išvaryti iš proto. Subrendęs jis tapo metafizinio siaubo, slepiamo po ištobulinta kalba, poetu. Pastovus Tuwimo poezijos bruožas buvo tai, ką galima pavadinti žodžių medžiojimo aistra. Jis knaisiojosi žodynuose, rinko retas knygas, parašytas bepročių ir grafomanų, eksperimentavo su žodžių šaknimis (vienas eilėraštis, kaip ir jo pavadinimas „Słopiewnie", neperteikia jokios prasmės, vien tik kažkokios dirbtinės protoslaviškos kalbos skambesį). Toks jausminis, meilus santykis su žodžių kamienais, jų priešdėliais ir priesagom daro Tuwimą šiek tiek giminingą Leśmianui.

Kitas Tuwimą žavėjęs dalykas – tai velnias, dažnai pasirodantis jo eilėraščiuose. Greičiausiai poetas laikė save truputį apsėstu pusiau juokingo, pusiau tragiško demono. Šiaip ar taip, jis ne tik rinko demonologijos veikalus, bet ir pats iš senų šaltinių sudarė knygą apie raganas ir velnius Lenkijoje. Linkęs į visokias keistenybes, jis mėgo provincijos miestus, jų kirpyklas ir vaistines, provincijos geležinkelio stočių restoranus, aštuonioliktojo amžiaus devintojo dešimtmečio plakatus ir iliustracijas, amuletus, talismanus, stebuklingus eliksyrus. Pirmieji jo tomeliai – *Dievo tykojimas* (*Czyhanie na Boga*, 1918), *Šokantis Sokratas* (*Sokrates tańczący*, 1920), *Septintasis ruduo* (*Siódma jesień*, 1922), *Ketvirtasis eilių tomelis* (*Wierszy tom czwarty*, 1923), *Kruvini žodžiai* (*Słowa we krwi*, 1926) – tai akibrokštai nepakenčiamai akivaizdžiai tikrovei ir smelkianti svajonė apie žodį, tokį intensyvų, kad įstengtų susilieti su jo žymimu daiktu. Tai taip pat svajonė susitapatinti su tuo, ką galima paliesti, pauostyti, išvysti. Eilėraštyje „Žolė" jis rašo:

Žole, žole, iki kelių! Auk man iki kaktos, Kad mintyse nebeliktų Nei manęs, nei pievos.	Trawo, trawo, do kolan! Podnieś mi się do czoła, Żeby myślom nie było Ani mnie, ani pola.
Kad aš pats pažaliuočiau, Iki kaulų smegenų sužydėčiau	Żebym ja się uzielił, Przekwiecił do rdzenia kości

Ir jau nebeatsiskirčiau Žodžiais nuo tavo gaivumo.	I już się nie oddzielił Słowami od twej świeżości.
Kad tave ir save Šaukčiau vienu vardu: Arba abu – žole, Arba abu – tuwimu.	Abym tobie i sobie Jednym imieniem mówił: Albo obojgu – trawa, Albo obojgu – tuwim.

Nė vieno Tuwimo eilėraščio neįmanoma tiksliai išversti, ne tik tų, kuriuose jis, ištikimas lenkų baroko makaronizmų tradicijai, rimuoja lotyniškus žodžius su lenkiškais, pavyzdžiui, eilėraštyje apie varles lotynistes, kurios kvarkia „qua-qua" ir „quam-quam".

Savo brandžiausiu laikotarpiu, kuriam priklauso rinkiniai *Čarnolaso kalba* (*Rzecz czarnoleska*, 1929 – užuomina į dvaro, kuriame gyveno Janas Kochanowskis, pavadinimą), *Čigonų Biblija ir kiti eilėraščiai* (*Biblia cygańska i inne wiersze*, 1933) bei *Degantis turinys* (*Treść gorejąca*, 1936), jis pasiekė klasikinį glaustumą ir metalinį eilutės skambesį. Puikiai vertė rusų poetus, ne tik savo amžininkus, kaip Borisą Pasternaką, bet visų pirma Puškiną, kuris jį visiškai užbūrė. Žavėdamasis didžiuoju rusų poetu, Tuwimas taip pat mėgo lenkų renesanso poeziją ir Mickevičiaus *Poną Tadą*. Tačiau klasikiniai rėmai tik dar labiau paryškino jį persekiojantį visų žmogiškų dalykų atsitiktinumo pojūtį.

Tuwimo požiūris į visuomenę buvo dvilypis. Šis liberalas ir antisemitinės dešinės priešas (kurią pašiepė daugelyje eilėraščių) liejo ironiją ant buržuazijos:

Siaubingi butai. Siaubinguose butuose
Siaubingai gyvena siaubingi miesčionys.

Straszne mieszkania. W strasznych mieszkaniach
Strasznie mieszkają straszni mieszczanie.

Bet iš tikrųjų jis smerkė visą žmonių visuomenę. Tuwimas – tai mistikas, atsidūręs prieš tvyrančią virš bedugnės tuštybių tuštybę. Jis jautė visuomenės, primenančios Platono didįjį žvėrį, baimę. Tačiau būtent politinis pasipiktinimas paskatino parašyti galingą poemą *Puota operoje* (*Bal w operze*, sukurta 1936 metais, bet paskelbta visa tik po Antrojo pasaulinio karo). Čia susilydo lengvų eilėraščių autoriaus, satyriko ir tragiko talentas. Pyktį, kuriuo liepsnodamas Tuwimas aprašo

generolus, diplomatus, bankininkus, kekšes ir seklius fašistinio diktatoriaus Archikrato rūmų puotoje, atitinka nervingas, blykčiojantis jo eilių ritmas. Artėjant aušrai ir puotai pasiekus kulminaciją, veiksmas persikelia į sostinės (Varšuvos) prieigas, kur valstiečių vežimai, gabenantys į miestą šviežius produktus, prasilenkia su sanitarijos sunkvežimiais, vežančiais išpilti į kaimą miesto nešvarumus. Tai apokaliptinė poema, kurioje Tuwimo siaubas dėl purvinų korumpuotos visuomenės darbelių susipina su genocido nuojauta. Poema iš pradžių turėjo epigrafą iš šv. Jono Apreiškimo, o puotos pabaiga – tai tikrų tikriausias pasaulio galas.

Naciams 1939 metais užėmus Lenkiją, Tuwimui pavyko pabėgti į užsienį; jis gyveno Rio de Žaneire bei Niujorke ir išeivijoje parašė labai ilgą poemą – visą knygą eilėmis – *Lenkiškos gėlės* (*Kwiaty polskie,* išleista 1949 metais). Tai retas mūsų šimtmetyje pavyzdys veikalo, parašyto jambu, kurio fabuloje gausu digresijų ir vaikystės prisiminimų. Romantiniai jo šaltiniai akivaizdūs: Słowackio *Beniowski,* Puškino *Eugenijus Oneginas.* Išeivio nostalgija sugrąžino Tuwimo mintis į gimtąją Lodzę ir lenkišką kaimą, tokį, kokį prisiminė iš vaikystės ir paauglystės. Nors ir neįkainojamas kaip visos Tuwimo poetinės kūrybos papildymas bei komentaras, šis veikalas silpnesnis už kai kuriuos jo eilėraščius ir *Puotą operoje.*

Po karo Tuwimas grįžo į Varšuvą ir proza bei eilėmis išreiškė savo naujai užgimusią ištikimybę Liaudies Lenkijai; tačiau šiandien visi kritikai sutinka, kad jis nebeparašė nieko vertinga. Tarpukario Lenkijoje jis užėmė pirmaeilio poeto padėtį. Nors kai kuriuos eilėraščius vėliau nustelbė naujos mokyklos bei literatūrinės mados, dėl jo aukštos vietos lenkų literatūroje abejoti netenka.

Jarosław Iwaszkiewicz (1894–1980)

Lenkų valdininko Ukrainoje sūnus Iwaszkiewiczius ten pat baigė gimnaziją; nuo 1912 iki 1918 metų studijavo teisę Kijevo universitete ir muziką vietinėje konservatorijoje. Ukrainos gamtovaizdžiai, avangardinė muzika ir knygos, ypač Oscaro Wilde'o ir Viačeslavo Ivanovo (tiek poezijos, tiek eseistikos), jo ankstyvoje jaunystėje paliko ryškų pėdsaką. 1918 metais jis persikėlė į Varšuvą. Pirmieji jo kūriniai – tai poetine proza parašyti apsakymai, prisodrinti jutiminių Ukrainos įspūdžių, su daugeliu levantiškų motyvų: *Pabėgimas į Bagdadą* (*Ucieczka*

do Bagdadu, parašytas 1916–1918 metais), *Legendos ir Demetra* (*Legendy i Demeter*, parašytas 1917–1918 metais). Egzotiškumą, arba tiksliau – polinkį maišyti graikų, Viduriniųjų Rytų, Rytų ir Centrinės Europos kultūras, galima pastebėti daugelyje jo kūrinių.

Jo ankstyvieji eilėraščiai ne vieną glumino keistu ironiškos madrigalo technikos ir spalvų bei garsų antplūdžio deriniu. Tuo Iwaszkiewiczius priminė kai kuriuos „Jaunosios Lenkijos" poetus, pavyzdžiui, Micińskį; tai buvo ir Oscaro Wilde'o estetizmo bei rusų simbolizmo pėdsakas. *Aštuoneiliai* (*Oktostychy*, 1919) – tai drąsus eksperimentas su metrais ir sąskambiais. *Dionisijos* (*Dionizje*, 1922) – galbūt vienintelis tikrai ekspresionistinių eilių tomelis, išleistas Lenkijoje po Pirmojo pasaulinio karo. Dioniso mitas, taip dažnai aptinkamas šimtmečių ribos Europos literatūroje, čia perteikiamas siautulingai ir labai asmeniškai, kadangi kilo iš Iwaszkiewicziaus asmenybės, jo vidinių konfliktų bei erotizmo. Fantastiški, muzikalūs, spalvingi šios knygos gamtovaizdžiai, nežaboti ir netikėti ritminiai lūžiai, disonuojantys žiaurumo bei malonumo tonai darė Iwaszkiewiczių „poetų poetu", todėl ne tokiu mėgstamu skaitytojų kaip kiti šios grupės nariai. Tačiau nė vienas negalėjo pralenkti jo godumu spalvai ir sugebėjimu atkurti kažkada regėtų, bet pusiau pamirštų, beveik magiškų žemių bei miestų aurą. Nors ir kritikuojamas už intuityvistinį, neintelektualų ir nevisuomenišką meną, Iwaszkiewiczius žavėjo keletą jaunesnių poetų. Vien savo ankstyvosiomis publikacijomis jis paliko pėdsaką lenkų poezijos istorijoje.

Jo brandos laikotarpis pasižymėjo ne tik gilesnę vidinę patirtį atspindinčiais eilėraščiais, bet ir kelionėmis po Vakarų Europą, domėjimusi mitiniais kultūrų aspektais (du mitologiniai jo vaizduotės centrai – tai Sicilija ir Venecija) ir žavėjimusi kai kuriais Vakarų Europos poetais, kaip Stefanu George ir Jeanu Cocteau. Išėjo šie rinkiniai: *Dienos knyga ir nakties knyga* (*Księga dnia i księga nocy*, 1929), *Sugrįžimas į Europą* (*Powrót do Europy*, 1931), *1932-ųjų vasara* (*Lato 1932*, 1933 – mažytis metafizinių eilėraščių tomelis, laikomas didžiausiu šio poeto pasiekimu) ir *Kitas gyvenimas* (*Inne życie*, 1938).

Platesnei publikai Iwaszkiewiczius pirmiausia buvo romanų autorius. Ankstyvuosius jo veikalus, labai autobiografiškus,

painius ir subjektyvius, galima palyginti su rusų simbolistų proza ir su poetine to meto prancūzų literatūrinio avangardo proza. *Hiliaras, buhalterio sūnus* (*Hilary, syn buchaltera,* 1923) remiasi paties autoriaus, išeivio iš Ukrainos Varšuvoje, gyvenimu. *Mėnuo teka* (*Księżyc wschodzi,* 1924) – tai jausmingas pasakojimas apie atostogas Ukrainos dvare audringų istorinių įvykių išvakarėse. Jaunuolių ir merginų vasaros gamtovaizdyje tema labai atitiko Iwaszkiewicziaus skonį, ir ją rutuliodamas rašytojas ne kartą pademonstravo savo meistriškumą, pavyzdžiui, grįžęs prie jos vėliau apysakoje *Panelės iš Vilko* (*Panny z Wilka,* 1933). Didelės apimties istoriniame romane *Raudonieji skydai* (*Czerwone tarcze,* 1934) visiškai nekreipiama dėmesio į tradicinę kruopštaus, dokumentais paremto įvykių atkūrimo techniką. Priešingai, tai gryna fantazija, lyrinis pasakojimas apie lenkų kryžiuočio, viduramžių princo, nuotykius; šis aplanko visą Europą, įskaitant Siciliją, Šventojoje Žemėje jį sužavi arabų civilizacija, o grįžęs namo, pralaimi kovą dėl karūnos. Produktyvus, apdovanotas retu gyvybingumu Iwaszkiewiczius taip pat rašė apie muziką ir kūrė savo bičiuliui kompozitoriui Karoliui Szymanowskiui libretus, taip pat pjeses teatrui: *Vasara Nohante* (*Lato w Nohant,* 1936) paremta vienu Chopino gyvenimo epizodu; *Maskarade* (*Maskarada,* 1938) vaizduojamos paskutinės Puškino gyvenimo valandos.

Per karą Iwaszkiewiczius vienintelis iš „Skamandro" grupės pasiliko Lenkijoje, ir jo namai netoli Varšuvos tapo į pogrindinį judėjimą įsitraukusių intelektualų susitikimo vieta. Tuo laikotarpiu jis parašė vienas geriausių savo apysakų: *Mūšį Sedgemoro lygumoje* – apie Monmoutho sukilimą prieš karalių Jokūbą II Anglijoje – ir *Angelų motiną Joaną,* paremtą septynioliktojo šimtmečio prancūzų vienuolyno (Liudune), kurio vienuoles buvo apsėdęs velnias, dokumentais. Pastarojoje apysakoje Iwaszkiewiczius iš istorinių šaltinių tepaėmė pradinę idėją; jis perkėlė vienuolyną į rytines senosios Respublikos žemes ir suteikė personažams lenkiškus vardus. (Vėliau Aldous Huxley pasinaudojo tais pačiais šaltiniais kurdamas *Liuduno velnius.*)

Po karo Iwaszkiewiczius tapo viena pagrindinių literatūros figūrų Liaudies Lenkijoje; jis ėjo Rašytojų sąjungos pirmininko pareigas ir daug nusipelnė nuo 1956 metų dirbdamas

stambaus mėnesinio literatūros žurnalo *Twórczość* (*Kūryba*) vyriausiuoju redaktoriumi. Keli apsakymų, eilėraščių bei kritikos straipsnių rinkiniai, parašyti pokariniu laikotarpiu, nesutrukdė sukurti tritomio romano *Šlovė ir garbė* (*Sława i chwała*, t. 1, 1956; t. 2, 1958; t. 3, 1962), kurio personažus, inteligentijos atstovus, autorius veda per kelis karų ir socialinių pokyčių dešimtmečius. Vis dėlto abejotina, ar toks socialiai orientuotas užmojis atitiko jo talento prigimtį. Tačiau net čia jis lieka ištikimas tikėjimui nuolat atsinaujinančia, palaiminga Gyvybės jėga. Vienas jo eilėraščių, „Žmonai" („Do żony"), galėtų pailiustruoti tą gyvenimo alkį ir ekstazišką pasinėrimą į jo srovę, tokį būdingą jam kaip žmogui ir kaip rašytojui:

Kai nuvargintas grožio, kurį kas dieną gaudžiau
Godžiai atvertom ausim ir vyzdžiais,
Numirsiu, neverk. Užmigsiu, pasisotinęs gyvenimu,
Kuris yra didis, sunkus ir audringas.
Dievas, kurs liepsna per mano sąnarius bėgo,
Pakils aukštyn arba išsisklaidys;
Širdis, taip gyvai plakanti, sustings,
O balsas taps negyva raide.
Tada pagalvosi, kad labai jau smulkios
Liko po manęs kalbėjimų nuotrupos.
Bet žinok, jog ne kartą susižavėjimo valandos
Per ankštoje krūtinėje mano žodį gniaužė.
Pasaulis buvo per gražus, kad tik tau
Būčiau galėjęs skirti savo eiles. O mylimiausioji,
Į neaprėpiamas žvelgiau erdves,
Neaprėpiami jausmai mane buvo užvaldę.
Ir kai čia žmonės, o ten dangaus žvaigždės
Širdį man amžinu sūkuriu draskė –
Tu likai viena ištikima kaip vanduo, nesikeičianti,
Vienintelė pasaulyje, mane mylėjusi.

Strudzony pięknem, którem co dzień lowił
W rozwarte chciwie uszy i źrenice,
Gdy umrę, nie płacz. Usnę, syty życia,
Które jest wielkie, trudne i burzliwe.
Bóstwo, co ogniem przez me członki biegło,
Odleci wyżej albo się rozwieje;
Serce bijące tak żywo – zastygnie,
A głos umarłą stanie się literą.
Wtedy pomyślisz sobie, że zbyt drobne
Zostają po mnie ułomki wyrazów.

Lecz wiedz, że nieraz godziny zachwytu
Słowo dławiły mi w piersi za ciasnej.
Świat był zbyt piękny, abym tylko tobie
Oddał me wiersze. O najukochańsza,
W nieogarnione patrzałem przestrzenie,
Nieogarnione brały mnie uczucia.
Lecz gdy tu ludzie, tam gwiazdy na niebie
Serce me wiecznym pruły kołowrotem –
Ty trwałaś wierna jak woda, niezmienna,
Jedyna w świecie, która mnie kochałaś.

Iwasczkiewicziaus daugiapusiškumas pastebimas ir jo vertimuose. Būdamas vienas geriausių Arthuro Rimbaud perteikėjų lenkų kalba, jis taip pat išvertė keletą Paulio Claudelio pjesių, André Gide'o romaną, Jeano Giraudoux pjesę, Anderseno pasakas (iš danų kalbos), taip pat keletą Tolstojaus bei Čechovo apsakymų.

Antoni Słonimski (1895–1976)

Gimęs Varšuvoje, žydų šeimoje, davusioje keletą mokslininkų ir medicinos daktarų, Antonis Słonimskis baigė studijas Varšuvos dailiųjų menų akademijoje, po to kurį laiką gyveno Miunchene ir Paryžiuje. Literatūroje debiutavo 1913 metais. Pirmasis jo sonetų tomelis (1918) atskleidė autoriaus polinkį į išdailintą, šiek tiek parnasišką formą. Tačiau jis skyrėsi nuo savo kolegų temperamentu – buvo grynas intelektualas, visada išlaikantis atstumą tarp jausmo ir jo išraiškos tiek poezijoje, tiek prozoje. „Skamandro" poetai reaguodavo į kasdieninius įvykius greičiau atsitiktinai, o racionalistą, liberalą, pacifistą Słonimskį galėtume pagrįstai laikyti pažangiųjų pozityvistų įpėdiniu. Neatsitiktinai jį traukė tokie anglų rašytojai kaip H.G. Wellsas. Nors dažniausiai jis kūrė grynąją lyriką, jo poezijos negalima atskirti nuo jo – liberalaus kovotojo – angažuotumo. Bolesławas Prusas buvo Słonimskių šeimos draugas, ir Antonis, pats tapęs rašytoju, perėmė jo *Savaitės kronikos* pavadinimą savo kelerius metus rengtai skilčiai savaitraštyje *Wiadomości literackie* (*Literatūros naujienos*). Keldamas siaubą tamsybininkams, kuriuos pliekdavo patyčiomis, jis, kaip anksčiau Prusas, atspirties tašku savo sąmojingiems išvedžiojimams panaudodavo kasdieninius įvykius, teatro spektaklius ar žinutes spaudoje.

Słonimskio poezija pagrindžia mūsų pasiūlymą laikyti 1930 metus skiriamąja linija. Prieš tai šis džiaugsmo kupinas keliautojas parsiveždavo iš kelionių po Palestiną ir Braziliją saulės

ir jūros kupinų eilėraščių: *Kelias į rytus* (*Droga na wschód,* 1924), *Iš ilgos kelionės* (*Z delekiej podróży,* 1926). Vėliau naujas niūrus poezijos tonas ėmė lydėti pranašingus pasaulio katastrofos ženklus: ekonominę krizę, javų, kuriems nebeliko rinkos, perteklius deginimą, masinį nedarbą, keliantį galvą totalitarizmą ir karo grėsmę. Kai japonai puolė Mandžiūriją, „nusipenėjęs klounas nuo Kapitolijaus maurojo: ,Romėnai!'", kino kronikos rodė karinius manevrus ir savižudiškus šuolius iš penkiolikto aukšto, Słonimskis kreipėsi į palikuonis: „Labai prašau atsiminti, jog aš buvau prieš." 1932 metais poetas aplankė Sovietų Sąjungą, tačiau jo straipsniai apie šią kelionę nepatiko nei rusų revoliucijos šalininkams, nei jos kritikams. Leningrade jis sutiko savo pusbrolį, užkietėjusį komunistą, bet Słonimskiui atrodė garbingiau likti Hamletu. Eilėraštis „Hamletiškumas" („Hamletyzm") – tai kaip tik šio susitikimo vaisius:

Ilgai žiūrėjau į tamsias brolio akis,
Pažįstamas akis, nors svetimame veide,
Jam kalbant, atsargiai kiekvieną žodį sveriant.
Leningrade, liūdnoje Marato gatvėje.

Michalas, tetos Fanės ir dėdės Liudviko sūnus,
Vardai, žadinantys graudų vaikystės skonį,
Griežtai bei oriai diskusiją nutraukia.
O juk tai dėdės sūnus. Labai artimas giminaitis.

Magnitogorskas ir Uralas. Su mumis arba prieš mus.
Stalinas ir partija. Nesibaigiantis gigantiškas darbas.
Penkmečio planas. It penkiamečiai vaikai
Rašydavome laiškus. Michalas blogai atrodo.

Jaunų akių spindesys nesiderina su ankstyva žile.
Ramus, bet aistringas ir atsidavęs savo darbui,
Tarnauji ir trokšti ištikimai tarnauti tėvynei,
Sakai: „Labanakt, prince" – „Labanakt, Horacijau."

Długo patrzałem w ciemne oczy mego brata,
W oczy znajome, choś na obcej twarzy,
Gdy mówił, gdy ostrożnie każde słowo ważył.
W Leningradzie na smutnej ulicy Marata.

Michał, syn cioci Fanny i stryja Ludwika,
Imiona, które budzą smak dzieciństwa rzewny,
Surowo i poważnie dyskusję zamyka.
To przecież brat stryjeczny. Bardzo bliski krewny.

Magnitogorsk i Ural. Z nami albo przeciw.
Stalin i partia. Ciągły trud, niezmierny.
Plan pięcioletni. Jako pięcioletnie dzieci
Pisywaliśmy listy. Michał jest mizerny.

Blask młodych oczy przeczy przedwczesnej siwiźnie.
Spokojny, lecz namiętny i wierny swej pracy,
Służysz i pragniesz wiernie służyć swej ojczyźnie,
Mówisz: „Dobranoc, książe" – „Dobranoc, Horacy".

Jis jautė Vokietiją apimantį pamišimą, ir eilėraštis „Vokiečiams" – tai iš tikrųjų eilėraštis apie Archimedą, simbolizuojantį visų laikų intelektualus: kai romėnai užėmė Sirakūzus, Archimedas braižė ant smėlio figūras ir tarė romėnų samdiniui: „Neliesk mano apskritimų!", bet tą pačią akimirką buvo nužudytas.

Ginklu prieš tamsos jėgas, kurios buvo stiprios ir Lenkijoje, Słonimskis pasirinko komediją. Pavyzdžiui, jo pjesės *Šeima* (*Rodzina*), pastatytos 1933 metais, siužetas sukasi apie du brolius, jaunus totalitaristus. Vienas jų – užsidegęs komunistas, kitas – „arijietiško grynumo" skelbėjas. Kulminacijoje abiems tenka nemaloniai nustebti, sužinojus, kad jie – turtingo žydo malūnininko sūnūs, tad nei proletarai, nei „arijai".

Prieš pat karą išėjo ateitį spėjantis Słonimskio satyrinis romanas *Dvi pasaulio pabaigos* (*Dwa końce świata*, 1937), deja, pasirodęs esąs per daug pranašiškas. Romano pabaigoje Varšuva visiškai subombarduojama diktatoriaus, vardu Retlich (skaitant iš kito galo, beveik išeina „Hitler"). Iš visų jos gyventojų gyvi lieka tik du, ir tie patys, susitikę tarp griuvėsių, negali susikalbėti, nes vienas jų – tai išsilavinęs žydų berniukas (buvęs knygyno pardavėjas), o kitas – silpnaprotis juodadarbis iš darbininkų kvartalo, kalbantis liaudišku žargonu. Galiausiai Varšuvą užima elnių odom aprengta lapių kariuomenė ir juos abu įkiša į koncentracijos stovyklą.

Per karą, bėgdamas nuo nacių, Słonimskis persikėlė į Prancūziją, vėliau į Angliją, kur gyveno iki 1951 metų. Grįžęs į Lenkiją, Stalino laikais jis buvo priverstas likti nuošalyje, bet maždaug nuo 1956 metų atsidūrė dėmesio centre ir tapo liberaliųjų rašytojų grupės vadovu.

Kažkas yra pasakęs, kad kiekvieną Słonimskio eilėraštį galima „išversti" į prozą – tokia logiška jo sintaksė ir toks aiškus

„siužetas". Vis dėlto – tai ne eiliuojantis žurnalistas, o tikras lenkų romantikų palikuonis, sugebėjęs pareigingumą paversti įkvėpimu. Nuo „Modernos" neoromantikų jį skiria blaivi šnekamoji kalba. Ritminis išradingumas padarė jį vienu geriausių silabotononės eilėdaros meistrų. Jo eiles, nors ir tradiciškai surimuotas, dažnai cituodavo jaunesnieji poetai, atmetę rimą ir taisyklingą metrą. Vyresnio amžiaus jis pats nustojo rimuoti, tačiau prisirišimas prie silabotoninių metrinių schemų išliko. Poezijos tomeliai, išleisti po Antrojo pasaulinio karo, liudija poeto ištikimybę savo, pacifisto ir šiek tiek melancholiško, sentimentalaus humanisto, pašaukimui.

Kazimierz Wierzyński (1894–1969)

Kazimierzas Wierzyńskis – turbūt geriausias jaunatviško „Skamandro" grupės veržlumo pavyzdys. Šis geležinkelio tarnautojo iš pietų Lenkijos sūnus studijavo Krokuvos ir Vienos universitetuose, 1913 metais debiutavo literatūroje, per Pirmąjį pasaulinį karą kovėsi Piłsudskio legione, po to kaip austrų pašauktinis pateko į rusų nelaisvę. Kavinėje „Po Pikadoru" ir laikraštyje *Skamander* jis pavergė publiką eilėmis, kurios atrodė panašios tiesiog į džiugesio šūksnius („Žalia man galvoje ir žibutės žydi"). Pirmųjų rinkinių pavadinimai nusako jų tematiką: *Pavasaris ir vynas* (*Wiosna i wino*, 1919), *Žvirbliai ant stogo* (*Wróble na dachu*, 1921), *Meilės dienoraštis* (*Pamiętnik miłości*, 1925). Šis sveikas, gerai sudėtas, malonios išvaizdos jaunuolis buvo vienas iš nedaugelio Europos poetų, rašiusių odes apie sportą. Rinkinys *Olimpinis lauras* (*Laur olympijski*, 1927), kurio eilėraščių pavadinimai – „100 m", „Šuolis su kartimi", „Disko metimas" ir pan., laimėjo pirmąją premiją devintųjų olimpinių žaidynių Amsterdame literatūriniame konkurse.

Apie 1930 metus jo eilės ėmė reikšti susirūpinimą visuomeniniais reikalais, o savo nervinga retorika priartėjo prie lenkų romantikų tradicijos. Naujai pasigirdusios kartėlio gaidelės jo rinkiniuose atspindėjo poeto, labiau negu kas kitas iš „Skamandro" grupės išsaugojusio jaunatvišką ištikimybę Piłsudskiui, nepasitenkinimą. Knygų pavadinimai taip pat kai ką sako: *Fanatiškos dainos* (*Pieśni fanatyczne*, 1929), *Kartus derlius* (*Gorzki urodzaj*, 1933), *Tragiška laisvė* (*Wolność tragiczna*, 1936). Kilus karui, poetas pirmiausia emigravo į Prancūziją, paskui – per Portugaliją ir Braziliją į Jungtines Amerikos Valstijas, kur ir

apsigyveno. Jo karo laikų eilėraščiai dar aiškiau liudija sugrįžimą prie patriotiško romantikų angažuotumo.

Jo prozos knyga *Chopino gyvenimas ir mirtis*, išleista 1949 metais Niujorke, Jungtinėse Valstijose tapo bestseleriu. Atsidūręs sunkioje poeto išeivio padėtyje, netekęs lenkiškai kalbančių skaitytojų, Wierzyńskis, atrodo, sėmėsi jėgų artimai bendraudamas su rytinės Amerikos pakrantės gamta. Sulaukęs šešiasdešimties metų, jis patyrė kūrybinių jėgų antplūdį, ir vėlyvieji trumpi lyriniai eilėraščiai yra vieni geriausių. Juose poetas tam tikra prasme atsipalaidavo ir atmetė prisiimtą tradicinių metrų discipliną. Visoje kūryboje jis dažnai sugrįždavo prie poeto – žmogaus, kuris rašo diktuojant demonui, – įvaizdžio. Vienas vėlyvųjų eilėraščių, „Žodis orfėjininkams" („Słowo do orfeistów"), gerai išreiškia šią nuostatą:

Nežinau, kas už nugaros stovi, bet žinau, jog stovi,
Nežinau, ką kalba, bet žodis į žodį kartoju tai,
Negirdžiu tų žodžių, bet parašyti juos moku,
Ir tai taip svarbu, jog nieko daugiau neklausiu.

Kto za mną staje, nie wiem, ale wiem że tam jest,
Co mówi, nie wiem, ale powtarzam to za nim,
Nie słyszę tych słów, ale napisać je umiem
I to jest tak ważne że o nic więcej nie pytam.

Maria Pawlikowska-Jasnorzewska (1894–1945)

Marija Pawlikowska-Jasnorzewska, garsaus tapytojo Wojciecho Kossako duktė, gimė Krokuvoje, augo menininkų bei intelektualų aplinkoje, o išėjus pirmajam jos eilėraščių rinkiniui *Dangiškieji migdolai* (*Niebieskie migdały*, 1922), buvo šiltai priimta „Skamandro" poetų. Po to pasirodžiusios knygos *Rožinė magija* (*Różowa magia*, 1924), *Bučiniai* (*Pocałunki*, 1926), *Dansingas* (*Dancing*, 1927), *Vėduoklė* (*Wachlarz*, 1927) iškovojo jai geriausios lenkų poetės vardą. Šie iš pirmo žvilgsnio lengvai parašyti, trapios formos eilėraščiai, dažnai primenantys japonų haiku, sudaro įspūdį, jog autorė tiesiog žaidžia tokiomis temomis kaip moters meilė, drabužiai, pokyliai, nusivylimai. Tačiau iš tikrųjų Pawlikowska turėjo aštrų protą, išpuoselėtą intensyvaus filosofijos veikalų skaitymo, ir po minėtu lengvabūdiškumu galima įžvelgti nepaprastai rimtą, pesimistinę pasaulėžiūrą. Tai dar labiau pastebima vėlyvuosiuose rinkiniuose *Paris* (1928), *Baltosios damos profilis* (*Profil białej damy*, 1930), *Neišdirbtas šilkas* (*Surowy jedwab*, 1932), *Mieganti*

įgula (*Śpiąca załoga*, 1933), *Vijoklių baletas* (*Balet powojów*, 1935), *Kristalizacijos* (*Krystalizacje*, 1937), kuriuose poetė labai aštriai perteikia ją persekiojantį susirūpinimą kūno netvarumu. Tai, kad Pawlikowska buvo užsimaskavusi filosofinė poetė, nesutrukdė jai parašyti keleto komedijų. Per karą poetė emigravo į Prancūziją, vėliau – į Angliją, kur jos pogrindinis pesimizmas, dar sustiprėjęs apmąstant tėvynės ir visos Europos nelaimes, taip pat aitrinamas ligos, padėjo sukurti keletą jaudinančių eilėraščių. Ji mirė Mančesteryje.

Jan Lechoń (1899–1956)

Jauniausias skamandritas Leszekas Serafinowiczius (Jan Lechoń – tai jo literatūrinis slapyvardis) gimė Varšuvoje, neturtingo tarnautojo šeimoje, ten baigė gimnaziją ir literatūros studijas universitete. Keturiolikos ir penkiolikos metų jis išleido du eilėraščių rinkinius (1913, 1914), kuriuos vėliau sunaikino. Jo skaitymus kavinėje „Po Pikadoru" smelkė atsainus, sarkastiškas humoras. Lechońio knygos, išleistos po Pirmojo pasaulinio karo – *Raudonoji poema* (*Karmazynowy poemat*, 1920), *Sidabrinė ir juoda* (*Srebrne i czarne*, 1924) – pripažintos subrendusio meistro darbais. Pirmąją sudaro variacijos nesenos Lenkijos istorijos temomis, ir čia Lechońis, aiškiai pasimokęs iš romantikų, tobulai valdo metrą ir pasiekia retą skaidrumą; vis dėlto vienas tų eilėraščių prieštarauja kitiems rinkinio kūriniams, taip rimtai susijusiems su visuomeniniais reikalais: eilėraštyje „Herostratas" šlovinamas maištas prieš bet kokį įsipareigojimą. Kitame rinkinyje tokiomis pat nepriekaištingomis eilėmis dainuojama apie meilę, mirtį ir septynias mirtinas nuodėmes. Eilėraštis apie Beatričę, geriausiai atskleidžiantis kenčiančią Lechońio asmenybę, baigiasi tokiais žodžiais:

Nėra nei dangaus, nei žemės, bedugnės nei pragaro,
Tėra Beatričė. Ir pagaliau jos nėra.

Nie ma nieba ni ziemi, otchłani ni piekła,
Jest tylko Beatrycze. I właśnie jej nie ma.

Vėliau, sekdami Lechońio likimo vingiais, jo skaitytojai dažnai prisimindavo šias eilutes; jomis galima paaiškinti daugelį poeto nelaimių. Graužiamas skepsio dėl visų vertybių ir idėjų, beviltiškai susipainiojęs asmeniniame gyvenime, susilaukęs ankstyvos genijaus šlovės, jis mėgino laikytis didelių savo paties reikalavimų, bet buvo per daug išdidus ir

kritiškas, kad ryžtųsi ką nors paskelbti. Ilgais tylėjimo metais jis nešiojo diplomato kaukę tarnaudamas atašė Lenkijos ambasadoje Paryžiuje. Prancūzijai pralaimėjus, kartu su Julianu Tuwimu per Braziliją išvyko į Jungtines Valstijas. Karas atlaisvino poetą varžiusius pančius, ir išeivijos spaudoje jis paskelbė keletą eilėraščių, kuriuose „Herostrato" autorius sugrįžo prie ketvirtajam dešimtmečiui būdingo angažuotumo. Deja, tik nedaugelis jo paskutiniojo laikotarpio eilėraščių, pačių asmeniškiausių ir beviltiškiausių, prilygo ankstesniems rinkiniams. Jis nusižudė nušokdamas nuo Niujorko dangoraižio. Visoje šiuolaikinėje lenkų poezijoje jo krištolinės, šaltos eilės, atrodo, labiausiai priartėja prie klasikinio griežtumo. Lechoń is be galo žavėjosi Mickevičiumi, tad jo eilėse nesunku atpažinti su trylikaskiemenėmis (septyni + šeši) *Pono Tado* eilutėmis suderintą ritmą.

Revoliuciniai poetai

Bruno Jasieński (1901–1939)

Futuristinis judėjimas Lenkijoje tęsėsi neilgai. Futuristų maištas prieš nusistovėjusias rašybos, taip pat ir politikos taisykles buvo netvarkingas ir chaotiškas; kai kurie jų pasuko į tam tikrą emocinį marksizmą ir ėmė garbinti rusų revoliuciją. Kaip tik taip atsitiko Bruno Jasieńskiui, kuris, išspausdinęs pirmąjį eilėraščių rinkinį *Batas butonjerėje* (*But w butonierce,* 1921), persimetė į socialinio protesto poeziją. Jis išleido rinkinius *Daina apie badą* (*Pieśń o głodzie,* 1922), *Žemė į kairę* (*Ziemia na lewo,* 1924, drauge su Anatoliu Sternu) ir *Žodis apie Jakubą Szelą* (*Słowo o Jakubie Szeli,* 1926, dramatiška poema apie 1846 metų valstiečių sukilimo vadą). Pastarasis veikalas išėjo Paryžiuje, kur Jasieńskis gyveno versdamasis žurnalistika ir kur 1928 metais komunistų dienraštyje *l'Humanité* buvo išspausdintas antrasis jo romanas *Deginu Paryžių* (*Je brûle Paris;* pirmasis vadinosi *Izoldos Morgan kojos,* 1923). Šį romaną galima pavadinti paslėptu kerštu linksmam, miesčioniškam Paryžiui ir jo pražūties pranašyste. Kaip nepageidautinas svetimšalis išvytas iš Prancūzijos, Jasieńskis persikėlė į Maskvą, kur parašė vieną pirmųjų socrealistinių romanų *Žmogus keičia odą* (*Čelovek meniajet kožu,* 1932) ir tapo Sovietinių rašytojų sąjungos vykdomojo komiteto nariu. 1936 metais jis buvo

suimtas, o 1939-aisiais netoli Vladivostoko, pakeliui į Kolymos koncentracijos stovyklą, mirė (1956 metais Sovietų Sąjungoje jį „reabilitavo"). Šis talentingas, nors nelygus poetas prisimenamas ypač dėl kelių stiprių vietų poemoje apie Jakubą Szelą.

Władysław Broniewski (1897–1962)

Władysławas Broniewskis gimė mažame miestelyje prie Vyslos (Plocke), inteligentų šeimoje, 1915 metais metė gimnaziją ir įstojo į Piłsudskio legioną, daug kartų buvo apdovanotas už drąsą ir tapęs karininku kovėsi 1920 metų lenkų–sovietų kare. Po to pasidarė rusų revoliucijos šalininkas. Vidine raida jis jaudinamai primena Żeromskio romano *Priešpavasaris* herojų.

Po pirmojo eilėraščių rinkinio *Vėjo malūnai* (*Wiatraki,* 1925) jis drauge su Ryszardu Stande ir Witoldu Wandurskiu išleido eiliuotą komunistinį manifestą *Trys salvės* (*Trzy salwy,* 1925). Šiems dviem jo bičiuliams nebuvo lemta palikti gilesnio pėdsako. Pogrindinės Komunistų partijos aktyvistas Stande, ieškomas policijos, pabėgo į Maskvą, kur nesukūrė vertingesnių eilėraščių ir 1938 metais suimtas netrukus mirė kalėjime. (1956 metais jį Sovietų Sąjungoje taip pat „reabilitavo".) Įdomių idėjų kupinas avangardinis dramaturgas ir teatro režisierius Wandurskis, taip pat Komunistų partijos aktyvistas, 1933 metais emigravo į Sovietų Sąjungą ir mirė kalėjime po 1934 metų („reabilituotas" Sovietų Sąjungoje 1956-aisiais).

Neįsivėlęs į tiesioginę politinę veiklą Broniewskis pasiliko Lenkijoje. Jo brandžioji poezija – *Dūmai virš miesto* (*Dymy nad miastem,* 1927), *Paryžiaus Komuna* (*Komuna paryska,* 1929), *Rūpestis ir daina* (*Troska i pieśń,* 1932), *Paskutinis riksmas* (*Krzyk ostateczny,* 1938) – vyriška ir glausta; ją neša pykčio banga, ir nors rimuotais ketureiliais ji gana tradiciška, Broniewskis į šią poetinę formą įlieja naujos gyvybės, panaudojęs metrą, daugiau paremtą kirčių, o ne skiemenų skaičiumi. Aiškiai suprantama net neišsilavinusiems skaitytojams – darbininkams ir darbininkėms – Broniewskio poezija, balsu skaitoma, įstengdavo užvaldyti publiką. Jos tonas turbūt artimesnis 1848 metų revoliuciniam pakilimui negu mūsų šimtmečio nuotaikoms. Pats poetas buvo spalvinga asmenybė: girtaudamas galėdavo ištisas valandas mintinai deklamuoti lenkų romantikų ir rusų poeziją. Visoje kūryboje jis derino esminį „lenkiškumą", plaukiantį iš gero tradicijos pajautimo, su kvietimu revoliuciniam

perversmui; tad nėra ko stebėtis, kad jis susilaukė didelio skaitytojų palankumo. Buvusių ginklo draugų, Piłsudskio karininkų, ginamas nuo persekiojimų, jis naudojosi išskirtine didelio komunistinio poeto antikomunistinėje Lenkijoje padėtimi. 1939 metais jo eilėraštis „Durklą uždėk!" („Bagnet na broń") skambėjo kiekvieno lūpose. Jis ragino būti pasiruošus kautis su vokiečiais. Nacių kariuomenei veržiantis į šalį, Broniewskis pasitraukė rytų kryptimi į Lvovą, kurį netrukus užėmė Sovietų Sąjunga. Iš pradžių sovietų valdžia su juo elgėsi pagarbiai, tačiau 1940 metų pradžioje suėmė ir uždarė į Lubiankos kalėjimą Maskvoje, kol Hitlerio 1941 metais pradėtas karas su Sovietų Sąjunga įtikino Staliną amnestuoti lenkus. Sovietų Sąjungoje suformuotos generolo Anderso lenkų armijos gretose jis išvyko į Iraną ir Palestiną. Poetui 1945 metais grįžus į Varšuvą, antistalininiai jo eilėraščiai, sukurti pasėdėjus kalėjime, buvo taktiškai nutylėti. Paskelbtas „tautos poetu", gavęs daugybę premijų, vyriausybės apdovanotas už revoliucinius nuopelnus Broniewskis 1949 metais parašė „Odę Stalinui". Jo pokarinė kūryba pasirodė silpnesnė už prieškarinę ir karo metų. Nepasitenkinimas, kilęs dėl nepatogaus nusistovėjusio režimo poeto vaidmens ir asmeninių nesėkmių, paskutiniuoju gyvenimo laikotarpiu išsiliejo trumpais, nostalgiškais lyriniais eilėraščiais apie gimtąjį kraštą prie Vyslos, netoli Plocko. Naujai literatūrinei kartai, atėjusiai apie 1956 metus, Broniewskis atrodė beviltiškai atsilikęs, atgyvena ir tiek. Jo paradoksali biografija ypač ryškiai atskleidžia sunkumus, kuriuos teko patirti lenkų kairuoliams tiek politikoje, tiek literatūroje.

Meistriškumu artimas „Skamandro" poetams Broniewskis ne tik pasižymėjo panašiu skoniu, bet ir buvo susijęs su jais abipusės pagarbos ir draugystės ryšiais. Jam derėtų palikti vietos šalia geriausių iš jų, tačiau jo rangą kritikai greičiausiai nustatys įgiję didesnę laiko perspektyvą.

Pirmasis avangardas

Trečiojo dešimtmečio avangardas paprastai skiriamas nuo panašios ketvirtojo dešimtmečio srovės, tad vartojami Pirmojo ir Antrojo avangardo terminai. Jau 1918 metais keletas

Krokuvos poetų bei tapytojų, lankiusių kavinę „Muskato riešutas", suformulavo kelias programas ir pasivadino „formistais". Meno esme jie laikė grynąją formą; tad savo tapyboje deformavo vaizduojamus daiktus ar net kūrė nefigūrines kompozicijas.

Tytus Czyżewski (1885–1945)

Vienas jų, nors šiandien labiau vertinamas kaip tapytojas, buvo geras poetas, ir jo kūriniai užima deramą vietą kiekvienoje antologijoje. Tytus Czyżewskis parašė labai nedaug, bet, pavyzdžiui, jo *Pastoralės* (*Pastorałki*, išleistos Paryžiuje 1925 metais) yra tiesiog puikios. Jose poetas panaudojo priemones, tuo metu dažnai taikytas kompozitorių, tokių kaip Stravinskis, Béla Bartókas ar Karolis Szymanowskis Lenkijoje. Tose naiviose ir tyčia nerangiose kalėdinėse giesmelėse jis avangardo dvasia perkūrė senosios lenkų poezijos motyvus – apie piemenis, atnešusius mažajam Jėzui dovanų sūrio, sviesto ar kriaušių ir grojančius smuikais bei dūdmaišiais, idant jį palinksmintų. Kilęs nuo Tatrų priekalnių Czyżewskis gerai pažinojo to krašto tautosaką ir, būdamas avangardo poetas, visiškai atmetė devynioliktojo šimtmečio metrines schemas; taip jam pavyko atrasti naują poetinę senųjų melodijų instrumentaciją.

„Iešmas"

Krokuva, vienas konservatyviausių Lenkijos miestų, tapo dar vienos avangardo grupės gimimo liudininke. 1921 metais Tadeuszas Peiperis (1891–1969) po ilgos viešnagės Prancūzijoje bei Ispanijoje grįžo į gimtąją Krokuvą ir įsteigė nedidelį žurnaliuką *Zwrotnica* (*Iešmas*), kurį leido 1922–1923 ir 1926–1927 metais. Visų pirma Peiperis buvo naujos poezijos, priešingos skamandritinei, teoretikas, ir jam pavyko susirasti talentingų bendradarbių, taip pat poetų ir teoretikų, – Julianą Przybośį ir Janą Brzękowskį. *Iešmas* prikaišiojo „Skamandrui" pasyvų pasidavimą lyrikos tėkmei. Jie šaipėsi iš įkvėpimo ir liaupsino viską valdantį protą, kuris perteikia emociją, paversdamas ją atitinkamais vaizdiniais (galėtume pasakyti: „objektyviais koreliatais"). Pagrindiniu instrumentu jie pasirinko metaforą, siekdami kiek galima labiau prisodrinti eilutę: „nedidelę lygumėlę, maitinamą vienos kalvos krūtimi"; „Į tave žvelgia didžiulės oro akys"; „Neatvyniosi apvijusių tavo kaklą horizonto rankų"; „Kasnakt augo baimė – stiprėjančio klyksmo kalnas" (visos citatos iš Przybośio poezijos). Jiems eilėraštis,

lengvai suvokiamas pirmąkart perskaičius, atrodė banalus ir beveik nesiskiriantis nuo naktinio baro dainelės. Jie priešinosi magiškiems pasikartojančių ritmų apžavams. Jie atsisakė silabotoninės eilėdaros ir su panieka žvelgė į „Skamandro" poetus, vadindami juos „rylininkais". Savo ruožtu jie moduliavo frazes nesidomėdami pėdų ar skiemenų skaičiumi. Skamandritai, jų manymu, buvo per daug plepūs ir autobiografiški; jie tereikalavo iš poeto „kiek galima mažesnio žodžių kiekio" ir „emocinio santūrumo". „Skamandro" manifestas pasižymėjo programišku bet kokių programų neigimu. Tokia nuostata derinosi su tuo, ką kritikai vadino šios srovės „vitališkumu". Pasak grupės, kaip ir jų žurnalas pasivadinusios „Iešmu", gyvybės šlovinimas viso labo tėra programinio antiintelektualizmo rezultatas. Kadangi jie iš esmės buvo racionalistai, technologijos ir mašinų garbintojai, priešingai nei visi tie, kurie gręžėsi į spontaniškumą, biologiją, gamtą, „iešmininkai" nuolat jautėsi įsipareigoję teisinti poeziją, pačia savo forma turinčią veikti skaitytojo mąstymą. Būdami socialistai, jie tikėjosi, jog eilėraštį kuriantis sudrausmintas protas „užkrės" skaitytoją panašiomis nuostatomis. Peiperis net kalbėjo apie „socialistinį rimą" (taip skrupulingai išdėstytą ilgais intervalais, jog pirmąkart skaitant net nepastebimą). Vis dėlto eilėraštį jie laikė nepriklausomu objektu, vertingu pačia savo būtimi ir nesiremiančiu prasme, kurią galima būtų perteikti proza. Tačiau akcentuodami poezijos kalbos ypatingumą jie sekė prancūzų simbolistais. Lenkijoje simbolizmo medis užaugino dvi šakas: vieną – atitinkančią lyrinę tėkmę, jos kerus, skambesį; kitą – kaip „Iešmo" grupės, susijusią su apmąstytomis konstrukcijomis. „Iešmo" konstruktyvistai vengė knaisiotis pasąmonėje ir ieškoti beprasmiškos proto normų požiūriu „metakalbos". Dadaistinių ar siurrealistinių elementų lengviau galėjai surasti vadinamųjų trečiojo dešimtmečio pradžios futuristų kūryboje ir kai kuriuose skamandritų eilėraščiuose.

Iešmo leidėjas Tadeuszas Peiperis daugumą jaunimo labiau veikė bekompromisiniais straipsniais negu poezija, kuri įdomi tik kaip nepajudinamo principų laikymosi pavyzdys. Tas pat tikriausiai pasakytina ir apie Janą Brzękowskį (1903–1983), gyvenusį daugiausia Prancūzijoje ir 1929–1930 metais leidusį ten avangardinį žurnalą *L'art contemporain*. Jo pažiūros skyrėsi

nuo Peiperio, o tai į grupės programą įnešė pageidautiną įvairumą. Vienintelis Julianas Przybośis susilaukė platesnio pripažinimo kaip poetas ir kaip teoretikas.

Julian Przyboś (1901–1970)

Pietinės Lenkijos kaime gimęs Przybośis, nors jo valstiečiai tėvai buvo neturtingi, baigė provincijos miestelio gimnaziją ir studijavo lenkų literatūrą Jogailos universitete Krokuvoje. Po to jis daugelį metų dirbo gimnazijos mokytoju. 1922 metais pradėjo skelbti savo kūrybą ir aktyviai bendradarbiauti su *Iešmu*, o vėliau buvo susijęs su avangardiniu žurnalu *Linia* (*Linija*, 1931–1933), kurį Krokuvoje leido Jalu Kurekas. Įsitraukęs į kovą už naująją architektūrą ir nefigūrinę tapybą, Przybośis taip pat nuo 1930 iki 1935 metų priklausė Lodzės grupei, pasivadinusiai „a.r." (*artyści rewolucyjni* – „revoliuciniai menininkai"). Architektūra – menas, tvarkantis erdvę – užėmė vieną pagrindinių vietų jo eseistikoje (architekto valia suteikia pavidalą ne tik betono luitui, bet ir erdvei aplink jį). Šis domėjimasis erdviškumu atitiko Przybośio vizualinį jautrumą, ir poezijoje jis dažniau atrodo panašus į aparatą su milžiniškais lęšiais, sugeriantį ir deformuojantį regimųjų daiktų atvaizdus. Tačiau jis buvo ir socialistas, kuriam meninė kūryba atspindėjo žmogaus veržimąsi į visuotinę laimę, įgyvendinant visas žmogiškąsias galimybes. Bet pagrindinė menininko pareiga žmonijai – tai kurti gerą meną ir neatsisakyti aukštų reikalavimų vardan kokių nors viršmeninių tikslų.

Przybośio poezijoje galima įžvelgti dvi pagrindines manijas: pirmoji siejasi su koncentruota jėga ir įtampa, su titaniška pastanga plėšiant nuo žodžių jų banalius kasdieninės kalbos ryšius; antroji – su sprogimo grėsme ir siautėjančia liepsna. Jo gamtovaizdžiai, tiek miesto, tiek kaimo, yra dinamiški, kupini jų pačių energijos, pribrendę sprogti. Tai atitinka Przybośio nepasitikėjimą pasyviu atsidavimu gamtai (į pastarąją jis žvelgė tik kaip į potencialų žmogaus valios veikimo lauką). Materialistinė bei racionalistinė pasaulėžiūra kreipė jį ypatingos apčiuopiamų formų metafizikos link. Smogdamas vienu žodžiu į kitą, jis bandė įskelti naujo tikrovės suvokimo kibirkštį. Kadangi šiuo tikslu poetas pasitelkė visas lenkų gramatikos atsargas, retą kurį jo eilėraštį įmanoma išversti. Sunku perteikti net jo rinkinių pavadinimus: *Varžtai* (*Śruby*, 1925), *Abiem rankom* (*Oburącz*, 1926), *Iš aukštybių* (*Sponad*, 1930), *Miškų*

gilumon (*W głąb las*, 1932), *Širdies lyginimas* (*Równanie serca*, 1938). Šis vertimas irgi nepretenduoja į tikslumą:

Orą uždusino vėliavom.
Po visom triumfo arkom
dinamitą deda maištininkai!

Kas aš? Paukščių tremtinys.

Stalas po mano plunksna, ištinęs iki kraštų,
viršija savo saiką
lyg tankas, prieš puldamas į priekį.
Namas jau šiandien dega many rytojaus gaisru,
širdis puola mane greičiau:

Šrapneliai sproginėja žibintų stulpuos:
lempas gatvėse uždegė vienu metu.
Diena praeina ginkluotoj kareiviškoj dainoj, gargia.

Iš rudos žolės pasišiaušė kritusių velėnų šonkauliai.

Gyvas žengiu esančiuoju miestu, jau tik buvusiu.

Kas aš? Paukščių tremtinys.

Sodai – Jaunatis ir spyglys, tekantis iš šakos –
Pasaulis be manęs įvyksta, laisvas ir bejausmis,
ir tik rudeninių laurų lapai apkrenta galvą.

...kad jau niekada nenutilčiau.

Romus
Kiekvieną kišenę paverčiau kregždžių,
skrendančių nuo žmonių, lizdais.

Powietrze uduszono sztandarami.
Pod wszystkie triumfalne bramy
zbuntowani podkładają dynamit!

Kim jestem? Wygnańcem ptaków.

Stół pod moim piórem wezbrawszy do samych krawędzi
przebiera svoją miarę,
jak czołg, gdy ma ruszyć do ataku.
Dom już dziś płonie we mnie jutrzejszym pożarem,
serce atakuje mię prędzej:

Szrapnel pęka ze słupów latarni:
lampy zapalono na ulicach jednocześnie.
Dzień mija w zbrojnej pieśni żołnierskiej, rzęzi.

Z rudej trawy zjeżyły żebra poległych darń.

Żywy idę miastem będącym, a już tylko byłym.

Kim jestem? Wygnańcem ptaków.

Ogrody – Nów jak cierń wschodzący z gałęzi –
Świat beze mnie się spełnia wolny i bezczuły,
i tylko liści jesiennych opada na głowę laur.

...abym już nigdy nie ucichł.

Łagodny
Każdą kieszeń obróciłbym w gniazdo dla jaskółek
odlatujących od ludzi.

Per karą jis kurį laiką gyveno sovietų zonoje, Lvove, paskui, po 1941 metų – savo gimtajame kaime, okupuotame nacių, kur dirbo ūkio darbininku ir kūrė eiles pasipriešinimo judėjimui. Iš karto po karo jis tapo pirmuoju Lenkijos rašytojų sąjungos pirmininku; 1947–1951 metais tarnavo Lenkijos Liaudies Respublikos pasiuntiniu Šveicarijoje. Jis niekada nebuvo socialistinio realizmo poezijoje šalininkas, kadangi tai reiškė priverstinį devynioliktojo šimtmečio metrų atgaivinimą ir žeidė jo fanatiškus avangardistinius principus. Gausi jo kūryba, ypač po 1956 metų, apima tiek poeziją, tiek lenkų literatūros studijas; ypač vertingi jo traktatai apie Mickevičiaus kūrybą.

Antrojo avangardo link

Antrojo avangardo sąvoka gana sąlygiška; galima išvardyti daug vardų ir grupių, bet jų solidarumo pareiškimai daugiau rėmėsi specifiniu intelektualiniu klimatu nei kokiais nors programų bendrumais. Visos jos skelbė tam tikrą nepriklausomybę tiek nuo „Skamandro", tiek nuo Krokuvos avangardo ir visos ieškojo naujų sprendimų. Tačiau jų žvalgytasi ne literatūrinės technikos srityje. Pirmajam nepriklausomybės dešimtmečiui būdingas optimizmas jau buvo išblėsęs. Kasdieninis gyvenimas su grėsmingai „tykančiais įspėjimais, pranašystėmis ir blogiu" atrodė neužtikrintas. Marksizmas, totalitariniai fašistiniai režimai, atgijęs domėjimasis metafizika (vien jau per fenomenologiją) privertė klausti per daug klausimų ir atitolino poetus nuo dailaus, tvarkingo meno. Antrasis avangardas, nedailus savo mąstymu ir netvarkingas forma, buvo gausus, sudėtingas, chaotiškas, suvokiantis šiuolaikinio žmogaus lemties ir jo turimų meninių priemonių neatitikimą.

Eksperimentus lydėjo tam tikras skepsis estetinių vertybių atžvilgiu. „Skamandras" ir pirmasis avangardas buvo kritikuojami dėl siaurų interesų. Kosminės pasaulio pabaigos vizijos persikėlė į eilėraščius, kartais traktuojamos iškilmingai, kartais su makabriškais pasišaipymais. Kai kuriuos Antrojo avangardo poetus vadinta „katastrofistais". Iškilus šiuolaikinis literatūros istorikas ir kritikas Kazimierzas Wyka katastrofizmą apibūdino šitaip:

> Idėjinis-meninis reiškinys antrojo dešimtmečio poezijoje, t. y. lenkų tarpukario literatūroje, [...] paremtas simbolistiniu-klasicistiniu, kartais su siurrealistinėm ar ekspresionistinėm apnašom, plėtojimu temų, kuriose turima omenyje ar pranašaujama neišvengiama istorinė-moralinė katastrofa [...].

Antrajam avangardui neįmanoma priskirti kokios nors poetikos. Jo kūrėjai naudojo daugelį technikų. Vieni pasitelkė tradicinius metrus, o kiti visiškai atsisakė silabotoninių pėdų. Jų nuopelnas tas, kad buvo atvertos naujos, tegu tamsios, perspektyvos; galima teigti, kad pokarinė poezija su savo filosofiniu turiniu kilo daugiau ar mažiau iš jų. Dalis tų poetų po Antrojo pasaulinio karo tapo svarbiausiomis figūromis ir todėl priklauso dviem laikotarpiams.

Adam Ważyk (1905–1982)

Aptarti Ważyko kūrybą šiame skyriuje truputį rizikinga, kadangi jis gana anksti debiutavo literatūroje rinkiniais *Semaforai* (*Semafory*, 1924) bei *Akys ir lūpos* (*Oczy i usta*, 1926) ir nebuvo susijęs su jokia mokykla. Jį visiškai pagrįstai galima grupuoti su Pirmojo avangardo kūrėjais, tokiais kaip Tytus Czyżewskis; vis dėlto Antrojo avangardo poetai laikė jį savo žmogumi.

Gimęs Varšuvoje, viduriniosios klasės žydų šeimoje, apdovanotas aštriu protu, jis žavėjo bohemiškąjį jaunimą savo ankstyvaisiais eilėraščiais, kuriuose dominavo prancūzų „kubistų" tapybos bei poezijos įtaka, ir puikiais Guillaume'o Apollinaire'o poezijos vertimais. Ketvirtajame dešimtmetyje, turbūt per daug gerai jausdamas poetinės formos krizę, jis tylėjo ir rašė tik prozą, t.y. apsakymus – „Žmogus tamsiais rūbais" („Człowiek w burym ubraniu", 1930) – bei romanus – *Žibintai šviečia Karpove* (*Latarnie świecą w Karpowie,* 1933) ir *Šeimos mitai* (*Mity rodzinne,* 1938). Karo metus jis praleido Sovietų Sąjungoje ir grįžo į tėvynę lenkų komunistinės armijos

karininku. Jo karo metų eilėraščių rinkinys *Granatos širdis* (*Serce granatu*, 1944) tapo viena pirmųjų knygų, po karo išleistų Liubline. Tarp kitų eilėraščių jame randame „Škicą iš dienoraščio" („Szkic pamiętnika"). Žemiau cituojami šio praėjusios epochos apibendrinimo ir atsisveikinimo su ja fragmentai. Eilėraštyje ypač gerai perteikiama atmosfera, kurioje gimė Antrojo avangardo poezija.

Susikrimtimo metai,
tuštuma atmintyje,
tarp vieno karo ir kito
mano bedarbis brolis išprotėjęs iššoko pro langą.
Nenuėjau pažiūrėti į jį lavoninėj,
verkiau tik, atsiklaupęs prie jo stalčiaus,
kuriame gulėjo smulkmenos, nereikalingos kaip ir jis:
sugedęs žiebtuvėlis, smulkūs išradimai,
magiški fokusai, kuriuos labai mėgo –
jie atstojo jam rimus ir asonansus.

Man kėlė nerimą ne tik tai –
baldai, gausios, prabangios draperijos,
pederastai, rašantys eiles apie angelus,
viskas, kas pratočiuos naują karą žadėjo,
gražios mitomanės platininiais plaukais,
secesijos laikų sukniomis,
neparašyti romanai,
mirę prieš gimdami,
nuobodulys ir alkis, pranašaujantys karą.

Pokalbiai vakarieniaujant ar smuklėje prie degtinės,
žaižaruojantys žodžiai, kuriuose dunda chaosas.
Nes tais metais žmonės neblogiausios valios
reakciją maskavo triukšmu protuose,
sąvokos painiojosi tarsi dievai sinkretizmo laikais,
vienas mano pažįstamas dailininkas
tris valandas be pertraukos galėdavo taukšti apie bet ką,
kiti spręsdavo kryžiažodžius,
laukė katastrofos
it grupinės šmėkliškos fotografijos, sprogstant magniui,
skaitydavo Nostradamą.

Apgavikas buvo tarp mūsų, persirengęs žurnalistu,
skundikas apsimesdavo tyraširdžiu ar bohemišku poetu,
suteneris ir vokiečių agentas buvo snobai,
niekas nežinojo, kas iš ko gyvena,
dešimt teisiųjų žuvo Ispanijoje.

Lata zgryzoty,
luki w pamięci,
pomiędzy jedną wojną a drugą
mój brat bezrobotny, obłąkany wyskoczył z okna.
Nie oglądałem go w kostnicy,
płakałem tylko, kiedy ukląkłem przed jego szufladą,
gdzie leżały drobiazgi nieużyteczne jak on:
Zepsuta zapalniczka, drobne wynalazki,
sztuczki magiczne, które lubił bardzo –
to zastępowało mu rymy i asonanse.

Niepokoiło mnie nie tylko to –
meble, draperie sute, ozdobne,
pederaści piszący wiersze o aniołach,
wszystko, co w obyczajach wróżyło nową wojnę,
piękne mitomanki o platynowych włosach,
w sukniach z epoki secesji,
powieści nienapisane,
obumarłe przed narodzeniem,
nuda i czczość zwiastujące wojnę.

Rozmowy przy kolacjach czy w knajpach przy wódce,
słowa tęczujące, w których dudni chaos.
W tych latach bowiem w ludziach nienajgorszej woli
reakcja maskowała się zgiełkiem w umysłach,
pojęcia gmatwały się jak niegdyś bogowie w epoce synkretyzmu,
pewien mój znajomy malarz
przez trzy godziny bez przerwy potrafił mówić od rzeczy,
inni układali krzyżówki,
czekali na kataklizm
jak na upiorną fotografię zbiorową w wybuchu magnezji,
czytali Nostradamusa.

Kłamca był między nami, przebrany za dziennikarza,
szpicel był pięknoduchem albo poetą-cyganem,
alfons i ajent niemiecki był snobem,
nie wiedziano, kto z czego żyje,
dziesięciu sprawiedliwych ginęło w Hiszpanii.

Stalinizmo laikais Ważykas, dialektiškai mąstydamas, įtikėjo rašytojams primestos naujos linijos teisingumu ir tapo labiausiai bijomu socialistinio realizmo „teroretiku". Tačiau jam pakako proto paskelbti tik keletą savo paties eilėraščių ir atsidėti kokybiškam Puškino *Eugenijaus Onegino* vertimui. 1955 metais jo *Poema suaugusiems*, išjuokianti totalitarizmo piktnaudžiavimus, susilaukė plataus atgarsio ir ženklino atviro

„atlydžio" pradžią. Po šios datos neortodoksiškas ir liberalus Ważykas parašė turbūt geriausius savo eilėraščius, prisodrintus šiek tiek melancholiško giedrumo ir išminties.

Šis prancūzų poezijos žinovas, poetas, moksliškai besidomintis įvairių šimtmečių lenkų poezijos eilėdara, naudingai veikė savo meto poeziją, griežtai taupydamas išraiškos priemones ir atsverdamas lingvistinius jaunųjų poetų kraštutinumus. Nemažu jo pasiekimu taip pat laikytini Horacijaus eilių vertimai į šiuolaikinę poetinę kalbą.

Mieczysław Jastrun (1903–1983)

Mieczysławas Jastrunas šiame skyriuje atsidūrė taip pat su išlygomis. Jis nepriklausė kokioms nors mokykloms ar grupėms. Gimęs pietinėje Lenkijoje, žydų šeimoje, Jogailos universitete įgijo lenkų literatūros doktoratą. Pirmuosius jo eilėraščius ženklino beveik visiška „Skamandro" įtaka: *Susitikimas laike* (*Spotkanie w czasie,* 1929), *Kita jaunystė* (*Inna młodość,* 1933); tačiau kiti jo rinkiniai, *Neataušusi istorija* (*Dzieje nieostygłe,* 1935) bei *Upelis ir tylėjimas* (*Strumień i milczenie,* 1937), nors ir nenutraukė ryšių su „Skamandru" savo eilėdara, atskleidė originalią ir nepriklausomą poetinę individualybę autoriaus pasirinkta pagrindine tema: individualaus ir istorinio laiko apmąstymais. Kaip tik ketvirtajame dešimtmetyje iš užmirštų praeities poetų būrio į paviršių iškeltas Cyprianas Norwidas – tai visiškai suprantama, turint omenyje šią kartą užplūdusį istorinį nerimą – o Jastrunas savo mąstymu buvo giminingas Norwidui.

Jastrunas pragyveno karą slapstydamasis Varšuvoje. Jo okupacijos laikų eilėraščiai, pirmiausia skelbti antinacinėje pogrindžio spaudoje, atskiru rinkiniu *Komendanto valanda* (*Godzina strzeżona*) išėjo 1944 metais. Turbūt geriausius savo kūrinius jis parašė būdamas brandaus amžiaus, po 1956-ųjų. Kontempliatyvaus būdo Jastrunas visada jautė stiprią trauką prie vokiečių poeto Rainerio Maria Rilkės. Be poezijos, jis yra daugelio straipsnių apie literatūrą ir kiek beletrizuotos Mickevičiaus biografijos, išverstos į daugelį kalbų, autorius.

„Kvadriga"

1926–1931 metais keletas jaunų poetų Varšuvoje leido poezijos žurnalą, pavadintą *Kwadryga* (*Kvadriga*). Jų šiek tiek miglota programa teigė visuomenei atsakingą poeziją ir kritikavo „Skamandrą" dėl angažuotumo stokos ir savimeilės. Jų pacifizmas, užuojauta prispaustiesiems, Norwido pripažinimas

savo globėju liudijo kažkokių aiškiai neapibrėžtų, bet rimtų tikslų siekį. Pats radikaliausias rūsčiu tikroviškumu buvo Stefanas Flukowskis (1902–1972), bet jis taip ir liko nedaugelio žmonių vertinamas eksperimentatorius. Kur kas labiau pagarsėjo Władysławas Sebyła (1902–1941) ir Lucjanas Szenwaldas (1909–1944), kurių keliai ateityje turėjo visiškai išsiskirti. Po ankstyvųjų pacifistinių eilėraščių rinkinio *Žiurkiagaudžio dainos* (*Pieśni szczurołapa*, 1930) Sebyła vis labiau ėmė domėtis metafizinio pasakojimo poezija, šitaip atgaivindamas lenkų „Modernos" tradiciją. Jo *Egotistinis koncertas* (*Koncert egotyczny*, 1934) ir *Minties pavidalai* (*Obrazy myśli*, 1938) atspindi ketvirtajam dešimtmečiui būdingą filosofinį susirūpinimą. Per karą mobilizuotas kaip rezervinis karininkas, po to internuotas Sovietų Sąjungoje, jis su daugeliu kitų buvo nužudytas Katynės miške.

Szenwaldas savo ruožtu linko į marksizmą ir, tapęs politiniu veikėju, atsižadėjo savo geriausių ankstyvųjų kūrinių (tarp kurių būta reto minties gilumo bei sudėtingumo poemos *Mano mamos virtuvė*, perteikiančios savotišką materialistinę kosmogoniją) ir pradėjo rašyti angažuotą poeziją. Tačiau, nepaisant gero jo literatūrinio išsilavinimo, tik labai nedaugelį tų kūrinių galima laikyti pirmarūšiais. Karo metus atitarnavęs Sovietų armijoje politiniu karininku, jis žuvo 1944 metais autoavarijoje Lenkijoje, netoli Liublino.

Konstanty Ildefons Gałczyński (1905–1953)

Gałczyńskis, žinoma, pasijuoktų, išvydęs save šalia kokio nors „avangardo". Viena mėgiamiausių jo pramogų buvo rodyti liežuvį įvairioms beviltiškai literatūrinėms srovėms. Gimęs Varšuvoje, geležinkelio tarnautojo šeimoje, per Pirmąjį pasaulinį karą jis kelerius metus praleido Maskvoje, kur buvo evakuota jo šeima. Grįžęs į Varšuvą, studijuodamas toliau gilinosi į rusų, lotynų, anglų, vokiečių ir prancūzų poeziją. Kalbama, esą jis parašęs savo profesoriui labai mokslišką disertaciją su daugybe citatų bei išnašų apie nesantį antraeilį anglų poetą. Vėliau tuo pačiu stiliumi jis mėgdavo į savo veikalų sąrašą įtraukti leidinį *Įvadas į hanibalizmą. Paskaitų užrašai* (*išparduoti*). Šis šaipūnas Karakuliambro slapyvardžiu pradėjo skelbti humoristinius eilėraščius, taip pat keistą, kiek siurrealistinę prozą. Tačiau jo poema *Pasaulio pabaiga: Švento Ildefonso regėjimai, arba Satyra apie Visatą* (*Koniec świata: Wizje świętego*

Ildefonsa czyli Satyra na Wszechświat), išspausdinta *Kvadrigoje* 1929 metais, nors ir labai juokinga, priklauso apokaliptiniam žanrui, pasislėpusiam po *opera buffa* kauke. Įsimylėjęs miesto folklorą, žargoną, muges su karuselėmis ir banaliomis melodijomis, viską, kas dvelkė kiču, semdamasis iš gatvės humoro ir „Skamandro", jis sugebėjo šią žaliavą paversti tikra poezija. O pridėjus žaidimus su klasikine mitologija ir žavėjimąsi Horacijumi, susidaro pašėlęs mišinys, kurį poetas plakė stebėtinai meistriškai. *Pasaulio pabaiga*, kurios veiksmas vyksta truputį fantastiškame mieste, vadinamame Bolonija (Lenkijoje Bolonija ir Paduva nuo pat renesanso laikų simbolizavo studentiškus miestus), nėra vien tik humoras. Ji atitiko katastrofines to laikotarpio nuotaikas, lygiai kaip kitas Gałczyńskio kūrinys, kurį sudaro trumpi, iš pirmo žvilgsnio lengvi eilėraščiai, – *Liaudiškas pasilinksminimas* (*Zabawa ludowa*, 1934), vaizduojantis darbininkus ir tarnautojus, leidžiančius sekmadienį priemiesčio mugėje, besimiklinančius šaudykloje, geriančius alų ir šokančius. Poema baigiasi aliuzijomis į ketvirtąją Vergilijaus eklogą, kurioje, pasak legendos, pranašaujamas milžiniškas istorijos lūžis; Gałczyńskis užsimena apie kulkosvaidžius ir atėjusį geležies amžių.

Jis visada šaipėsi iš avangardo poetų, rašiusių platesnei publikai nesuvokiamus eilėraščius. Norėjo būti panašus į senovės poetus, kuriuos žmonės mylėjo ir iš karto apdovanodavo už paslaugas. Dėl savo absurdiško humoro jis visada galėdavo tikėtis aplodismentų, o viešų skaitymų metu įaudrindavo bet kokią publiką. Būdamas politiškai amoralus, jis netrukus paliko *Kvadrigos* draugus ir susidėjo su kraštutinių dešiniųjų spauda, kadangi šioji, ypač Varšuvos savaitraštis *Prosto z mostu* (*Tiesiai šviesiai*), dėl savo antisemitizmo ėjo dideliu tiražu. Gałczyńskis parašė keletą eilėraščių, skelbiančių „ilgų peilių naktį" žydams bei intelektualams, bet girtas lankydavo poetus, kuriuos mėgo, pavyzdžiui, Julianą Tuwimą, bučiuodavo jiems rankas ir prašydavo atleidimo. Vis dėlto su dešiniaisiais jis bendradarbiavo nuoširdžiai, jausdamas potraukį liaudiškiems ir plebėjiškiems dalykams. Poetinės technikos srityje jis išpuoselėjo silabotoninę „Skamandro" eilėdarą iki save naikinančio tobulumo. Maždaug tuo metu, kai Tuwimas rašė *Puotą operoje*, Gałczyńskis užbaigė savo

Puotą pas Saliamoną (*Bal u Salomona*). Ši poema – tai sunkus sapnas su neaiškiomis veiksmo vietomis, personažais ir situacijomis, bet joje nesunkiai atpažįstama pikta lemianti Lenkijos ir visos Europos padėtis.

Eiliniu kareiviu patekęs į nelaisvę, Gałczyńskis karą praleido belaisvių stovykloje Vokietijoje, po to kurį laiką ragavo išeivio duonos Prancūzijoje ir Belgijoje, bet, negalėdamas rašyti neaidint plojimams, 1846 metais grįžo į Liaudies Lenkiją. Jo, kaip socializmo dainiaus, karjera čia buvo stulbinanti, jei prisiminsime, kad ir Apolonas, ir Dzeusas, ir Stalinas, ir Johannas Sebastianas Bachas – visi šoko baletą jo eilėse. Savo tikslą jis pasiekė – tapo plačiai skaitomas ir dosniai atlyginamas. Be eilėraščių, jis atrado dar vieną būdą bendrauti su skaitytojais: rašydavo feljetonus didelio tiražo savaitraščiui *Przekrój* (*Pjūvis*). Jo skiltis vadinosi *„Žalioji žąsis" – mažiausias teatriukas pasaulyje* (*„Zielona gęś" – Najmniejszy teatrzyk świata*), ją sudarydavo trumpos „pjesiukės", kartais ne daugiau nei dviejų sakinių (pavyzdžiui, „pjesiukė", pavadinta „Apsirijėlė Ieva", turėjo greitai pasibaigti, nes jos herojė suvalgė visą obuolį, nieko nepalikdama Adomui ir suardydama Biblijos pamatus). Didžiausio stalinistinio pakilimo laikais, demaskuotas kaip „socialistu persirengęs smulkusis buržua", Gałczyńskis kurį laiką užsiėmė vertimais; taip atsirado puiki Shakespeare'o *Vasarvidžio nakties sapno* versija. Jį lydintis skaitytojų pripažinimas partiniams biurokratams atrodė įtartinai nuoširdus; visuotinio pilkumo laikais rašytojas pateikdavo publikai spalvingų vizijų bei svajonių. Vis dėlto neabejotina, kad Gałczyńskis nuoširdžiai tarnavo Liaudies Lenkijai. Anksčiau jo polinkis viskam, kas plebėjiška, buvo jį nutempęs į dešinę, dabar su lygiai tokiu pat įkarščiu ir šelmiška šypsena jis triuškino buržujus bei reakcionierius. Poetas įgijo kur kas platesnę auditoriją, negu galėjo tikėtis anksčiau, susidėjęs su dešiniaisiais. Kasdieninė kalba su visom ironiškom santrumpom, taip traukusi „Skamandro" poetus, surado tobulą vartotoją – Gałczyńskį. Be jo apskritai neįmanoma įsivaizduoti pastarųjų dešimtmečių lenkų poezijos intonacijos, to rimties ir makabriško humoro mišinio. Melsdamasis Apolonui ir Nekaltajai Mergelei, Gałczyńskis ne vien kvailiojo; jis prisiėmė viduramžiško Dievo Motinos juokdario, silpno žmogaus, girtuoklio, valkatos,

įmesto į jo tikriesiems širdies troškimams svetimą pasaulį ir bandančio ne tik išlikti, bet ir suteikti žmonėms truputį grožio, vaidmenį. Nors tą groteskišką poetinių puošmenų mišinį Gałczyńskis surinko iš įvairių epochų ir savo mėgstamos klasikinės mitologijos, galima teigti, kad jis atgaivino lenkų barokinę poeziją.

Józef Czechowicz (1903–1939)

Józefas Czechowiczius gimė neturtingų liublyniečių šeimoje. Jis studijavo pedagogiką mokytojų seminarijoje, po to dirbo mokytoju mažuose miesteliuose ir kaimuose, o gerą literatūrinį išsilavinimą įgijo mokydamasis savarankiškai. Literatūroje debiutavo eilėraščių rinkiniu *Akmuo* (*Kamień*, 1927), jau išsilaisvinęs iš „Skamandro" įtakos. Nors Czechowiczius nesilaikė konservatyvių nuostatų metro bei rimo atžvilgiu, visa jo poezija iš esmės siejosi su vadinamuoju septynioliktojo šimtmečio „buržuaziniu lyrizmu" ir liaudies dainomis. Savybės, būdingos šių abiejų tradicijų poezijai, – šiek tiek vaikiškas švelnumas, prislopinta melodija, vengimas bet kokio *staccato* (kuris svetimas pačiai lenkų kalbos prigimčiai) – labai sėkmingai atgijo Czechowicziaus poezijoje; kaip ir Tytus Czyżewskis, jis parodė, kokį gaivinantį impulsą avangardo poetams gali suteikti tautosaka. Pirmasis išvertęs kai kuriuos mažai žinomus kitų tautų avangardinius poetus (Mandelštamą, Joyce'ą, T.S. Eliotą), jis išmoko perimti senųjų madrigalų ir liaudies dainų emocinę tonaciją, neimituodamas nei jų rimų, kuriuos vartodavo retai, nei skirstymo į strofas. Czechowicziaus eilėse jaučiama bukolinė, netašyta, kaimiška Lenkija, net kai jis vaizduoja miestietišką aplinką. Prislopintas, tylus jo balsas nepanašus į jokį kitą, girdimą Vakarų poezijoje, o kadangi poetas remiasi tik vienai kalbai būdingu vidiniu skambesiu, jo eilės darosi neišverčiamos. Jo lyriką galima lyginti su kamerine muzika, prisodrinta tamsių filosofinių ir metafizinių problemų polifonijos. Eilėraščių rinkinius, kuriuose jutimiškos svajos ir poetiniai mitai perteikia autoriaus nerimą – *diena kaip kasdiena* (*dzień jak codzień*, 1930), *baladė iš anapus* (*ballada z tamtej strony*, 1932), *žaibas* (*w błyskawicy*, 1934), *nieko daugiau* (*nic więcej*, 1936), *žmogiška gaida* (*nuta człowiecza*, 1939) – galima priskirti „katastrofinei" srovei (Czechowiczius nevartojo didžiųjų raidžių nei skyrybos ženklų). Pasaulinio gaisro ir neišvengiamos jo paties mirties nuojauta ypatinga šviesa užliejo

poeto bukolinius gamtovaizdžius. Sulaukusį tik trisdešimt šešerių metų, jį užmušė bomba gimtajame Liubline.

„Žagarai"

1931 metais grupelė Vilniaus universiteto studentų įsteigė nedidelį žurnaliuką, kurį pavadino *Żagary* – nuo lietuviško žodžio „žagarai", labiau vietine reikšme – sausi, apanglėję stagarai. Jų grupė geriausiai įkūnijo visus to meto prieštaringus siekius, stumiančius jaunąją kartą už visuotinai pripažintų meninių formų ribų. Dėl niūrių vizijų, kuriose naujos rūšies simbolizmas politinius reikalus paversdavo kosminiais, juos netrukus imta laikyti „katastrofistų mokyklos" pradininkais. Šių iš esmės antiestetų simpatijos svyravo tarp marksizmo ir metafizinio pobūdžio aspiracijų. Jie skelbėsi nepriklausomi tiek nuo „Skamandro", tiek nuo Pirmojo avangardo, neprisirišdami prie jokios konkrečios poetikos. Jų požiūris į socialinę atsakomybę buvo ambivalentiškas, svyruojantis tarp vienokio ar kitokio angažavimosi ir poetinės laisvės, vardan kurios jie pasilaikė teisę atsisakyti bet kokio įsipareigojimo, jeigu jis gali tą laisvę suvaržyti.

Vienas trijų šios grupės steigėjų, Teodoras Bujnickis (1907–1944), žuvo per karą nuo lenkų dešiniųjų pogrindinės organizacijos nario rankos ir nepaliko reikšmingesnių veikalų. Jerzas Zagórskis (1907–1984) parašė gerų eilėraščių iki 1939 metų. Jie pateko į rinkinius *Tilto ašmenys* (*Ostrze mostu*, 1933), *Žygiai* (*Wyprawy*, 1937) ir ypač – *Priešo atėjimas* (*Przyjście wroga*, 1934), kuriame randame ir subtilią *Poemą-pasaką*. Šis jaudinantis prozinių fragmentų, siurrealistinių dainų ir biblinių eilių chaosas yra skirtas perteikti nujaučiamos pasaulį užgriūsiančios nelaimės mastą. Armijos, nuo Kaukazo žygiuojančios į Šiaurės ašigalį, žmogaus-pabaisos, kuris greičiausiai yra Antikristas, gimimas, Azijos stepės, sprogstančios žmonių gausybe, sudaro vieną pranašiškiausių šiuolaikinėje poezijoje simbolių rinkinių, į kuriuos rakto mums autorius nepaliko. Karo metus Zagórskis pragyveno Varšuvoje, leisdamas pogrindinę literatūrą, tarp kita ko, ir antinacinės poezijos antologiją. Po karo jis aktyviai kūrė poeziją ir vertė, bendraudamas su Romos katalikų intelektualų sluoksniais.

Jauniausias steigėjų, Czesławas Miłoszas (g. 1911), yra šios knygos autorius ir jaučiasi nepatogiai kalbėdamas apie savo indėlį. Gimęs Lietuvos širdyje, inžinieriaus, kurio profesinės

klajonės buvo nubloškusios šeimą į Sibirą ir prie Volgos krantų, šeimoje, Miłoszas Vilniaus universitete įgijo teisės magistro laipsnį. Jo pirmąjį ploną eilėraščių rinkinį *Poema apie sustingusį laiką* (*Poemat o czasie zastygłym*, 1933) sugadino socialiniai samprotavimai; tačiau antrąjį, *Trys žiemos* (*Trzy zimy*, 1936), literatūros istorikas ir kritikas Kazimierzas Wyka pripažino pačiu tipiškiausiu „katastrofizmo" kūriniu. Jo simbolių srautas, netikėtai įspraustas į klasicistinio skambesio eilutes, kupinas aliuzijų į kosminio masto katastrofą. Kritikai buvo linkę Miłoszo poezijos šerdimi laikyti amžinai atsinaujinančios deivės-globėjos Žemės mitą ir vadindavo jį vieninteliu panteistu lenkų poezijoje. Sunku pasakyti, ar tai tiesa, nes krikščioniški elementai jo kūryboje taip pat stiprūs. Tačiau neabejotina, kad Miłoszo poezija kupina jo gimtosios Lietuvos gamtos. Karo metais jis gyveno Varšuvoje, kur išleido pogrindinę antinacinių eilėraščių antologiją. Jo eilių rinkinys *Išsigelbėjimas* (*Ocalenie*, 1945), viena pirmųjų pokario Lenkijoje išėjusių knygų, atskleidė naują požiūrį į šią istorinę tragediją ir kartu su Ważyko, Jastruno, Przybośio knygomis paveikė dviejų vėlesnių dešimtmečių lenkų poezijos vystymąsi.

Kiti „Žagarų" grupės nariai: Jerzas Putramentas (1910–1986) prieš karą išleido du eilėraščių rinkinius, *Sugrįžimas vakar* (*Wczoraj powrót*, 1935) ir *Miško keliukas* (*Droga leśna*, 1938), kuriuose įdomiai susikerta jo jautrumas gimtojo krašto (į pietus nuo Vilniaus) gamtovaizdžiui ir marksistinis, revoliucinis angažuotumas. Tačiau, išskyrus keletą karo eilėraščių, kuriuos paskelbė grįžęs iš Sovietų Sąjungos lenkų komunistinės armijos karininku, vėliau terašė nepirmarūšę prozą. Aleksandras Rymkiewiczius (1913–1983), artimai susijęs, kaip ir visi jo kolegos, su šiauriška miškų, ežerų ir pelkių gamta, prieš karą sukūrė gana neįprastą poemą *Pėdsekys* (*Tropiciel*, 1936), pasaką apie klaikią poliarinę ekspediciją. Poemoje visai jų grupei būdingi nuogąstavimai perteikiami sniego, ledo ir šalčio vaizdais. Po karo Rymkiewiczius, vienas iš daugelio lenkų, turėjusių palikti Vilnių, surado tėviškės pakaitalą Lenkijai tekusių Rytprūsių miškuose.

Karo ir pokario laikų lenkų poezijai teko skleistis ne „Skamandro", o Pirmojo avangardo ir netgi labiau Antrojo avangardo globojamai, tad šiuo požiūriu Józefo Czechowicziaus ir „Žagarų" vaidmuo tampa labai svarbus. Pirmasis avangardas

demonstravo laisvai moduliuojamos frazės, išsivadavusios iš skiemenų bei kirčių skaičiavimo, galimybes, o Antrasis atvėrė platesnes filosofines erdves.

Teatras

Visi lenkų teatrai buvo repertuarinio tipo, o kai kuriuos jų dotavo municipalitetai. Vis dėlto tokia tvarka neatleido jų nuo būtinybės siekti komercinės sėkmės, t.y. statyti galinčius pritraukti publiką veikalus, tad pjesių pasirinkimas, tiek tėvyninių, tiek užsienio dramaturgų, jau neminint sceninio meistriškumo, neretai liudydavo aukštą kultūros lygį. G.B. Shaw tapo vienu mėgstamiausių šiuolaikinių autorių (tiek, kad kai kurių jo pjesių pasaulinės ar kontinentinės premjeros vykdavo Varšuvoje), o drąsūs lenkų romantikų dramų pastatymai išgarsėjo kaip didžiausi sceninio meno pasiekimai. Talentingiausias tarpukario teatro režisierius Leonas Schilleris sukūrė „monumentaliojo teatro" teoriją, remdamasis pionieriška Wyspiańskio kūryba ir Mickevičiaus Paryžiaus paskaitomis apie slavišką dramą. Schilleris teatro režisieriui taikė vaidmenį, panašų į orkestro dirigento: tai žmogus, valdantis minią aktorių, drauge judančių pagal baletą primenančią ritminę schemą. Mickevičiaus *Vėlines*, Krasińskio *Nedieviškąją komediją*, fantastines Słowackio dramas galima pastatyti pasitelkus sukamą sceną ir gerus dekoracijas bei kostiumus kuriančius menininkus. Lenkų teatras nustojo fotografiškai imituoti gyvenimą, uždarytą kambario be vienos sienos dėžėje; tai, žinoma, nereiškia, jog realistinės šiuolaikinių dramaturgų komedijos, dažnai gana kvailos, neužpildydavo žiūrovų salių. Vis dėlto atsirado vienas žmogus, kuris padarė radikalias išvadas iš devynioliktojo šimtmečio saloninės komedijos ir lenkų teatre pradėjo naują srovę, panašią į tą, kuriai Vakarų publika ovacijas kėlė kur kas vėliau, Ionesco ir Becketto pjesėse.

Stanisław Ignacy Witkiewicz (1885–1939)

Vienturtis iškilaus meno kritiko sūnus Witkiewiczius gimė Varšuvoje, vaikystę ir paauglystę praleido tuometinėje Lenkijos

menų sostinėje Zakopanėje. 1904–1905 metais studijavo tapybą Krokuvos dailiųjų menų akademijoje, keliavo po Vakarų Europą, o 1914-aisiais su šeimos draugu antropologu Bronisławu Malinowskiu išvyko į mokslinę ekspediciją – į Naująją Gvinėją ir Australiją per Indiją ir Ceiloną. Turėdamas Rusijos pasą, Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse jis buvo priverstas grįžti laivu į Rusiją, įstoti į Sankt Peterburgo karininkų mokyklą ir, tapęs rinktinio pėstininkų pulko karininku, dalyvauti karo veiksmuose. Jis gavo Šv. Onos ordiną už narsą ir visada prisimindavo minutes prieš ataką kaip pačias baisiausias gyvenime. Rusijoje jis pradėjo studijuoti filosofiją ir eksperimentuoti su haliucinacijas sukeliančiais narkotikais, tarp jų ir pejotu. Revoliucijos išvakarėse kareiviai jį išsirinko komisaru, bet revoliucija traumavo rašytoją ir paveikė daugelį jo vėlesnių idėjų. 1918 metais jis sugrįžo į Lenkiją, įsikūrė Zakopanėje ir palaikė ryšius su Krokuvos avangardistais („formistais" ir „Iešmu"). 1919 metais rašytoje esė *Apie naujas tapybos formas ir iš to kylančius nesusipratimus* jis išdėstė ištisą meno teoriją. Witkiewicziaus būta filosofo, tad jo požiūris į meną artimai siejosi su asmenine pasaulėžiūra, kurią jis be paliovos analizuodavo savo pjesėse, romanuose ir esė. Vienas jo sąmoningai sausu stiliumi parašytas traktatas *Sąvokos ir tezės, implikuotos buvimo sąvokos* (1935) skirtas tik profesionalams.

Pasak Witkiewicziaus, galime pasakyti apie pasaulį tik tai, kad jis susideda iš Ypatingųjų Būčių. Kiekviena Ypatingoji Būtis stebisi pati savimi; ji klausia:

> Kodėl aš esu būtent ta, o ne kita būtis? toje begalinės erdvės vietoje ir toje begalinio laiko akimirkoje? toje būtybių grupėje, būtent toje planetoje? kodėl apskritai esu? ar galėčiau iš viso nebūti? kodėl iš viso kas nors būva?

Tokią pajautą Witkiewiczius vadina „metafiziniu būties nuostabumo jausmu". Pasak jo, žmonija atsakymų pirmiausia ieškojo religijoje, paskui filosofijoje, tačiau šiuolaikinės filosofinės sistemos pasiskelbė bankrutavusios: „Visoje toje kovoje dėl Tiesos su Paslaptimi nuo pastarosios buvo plėšiamos vis naujos uždangos, ir atėjo laikas, kada išvydome nuogą, kietą kūną, nuo kurio jau nieko nuplėšti nebeįmanoma, neįsiskverbiamą ir neįveikiamą, abejingą it negyva statula." Filosofai tuomet pasielgė tartum lapės, paskelbusios per

aukštai kabančias vynuoges žaliomis. Jie leidosi aiškinti, jog metafizinės problemos – tai viso labo iliuzinės, kalbos sąrangos primestos sąvokos. Witkiewiczius neapkentė logiškųjų pozityvistų, o kartu laikė save Bergsono, intuicijai, o ne intelektui teikusio pirmumą, pragmatistų bei marksistų priešu, kadangi, užuot ieškoję ontologinės tiesos, jie šlovino etiką. Pasak Witkiewicziaus, pakako suvokti dvidešimtojo amžiaus istorijos kryptį, kad suformuluotumei pranašystę: žmonija žengia į „laimę visiems", į etikos pergalę, kuri paskelbs mirties nuosprendį religijai, filosofijai ir menui. Žmogus taps laimingas, bet neteks to, kas praeityje darė jį didį: „Etika suės Metafiziką"; „Iš galvijų išėjome, galvijais ir tapsime." Daugelyje Witkiewicziaus ištarmių esama gero marksizmo išmanymo ženklų, tačiau jis žiūrėjo į socialinę revoliuciją ne kaip į tiesiog neišvengiamą, bet kaip į neišvengiamą katastrofą. Vis dėlto tuo metu menas dar gyvavo. Jam jis liko vienintele galimybe išreikšti ir maldyti nerimą, kylantį iš „metafizinio būties nuostabumo jausmo", kurį sąlygoja religijos ir filosofijos mirtis. Meno kūrinyje tai įgyvendinama dėl jo „vienovės bei daugialypiškumo", t.y. per jo formą. Meno kūrinys – tai Grynoji Forma, jo „turiniai" viso labo atsitiktiniai. Praeityje, kai žmogus galėjo numaldyti savo nerimą religija ir filosofija, iš to netiesiogiai pelnėsi ir Grynoji Forma; ji galėjo būti taisyklinga ir harmoninga. Tokia rimtis nepasiekiama šiuolaikiniam menininkui. Jis pasikliauna vien tik menu ir todėl turi sulydyti į vieną visumą vis skirtingesnius, nesiderinančius elementus; kitaip jo jautrumas kūrybos akimirką nebus pakankamai aštrus ir intensyvus. Tad šiuolaikinis menas linksta į iškrypimą, mintantį visokiausiais dirgikliais, patyčiomis ar bjaurumais. Jeigu jam kartais pavyksta pasiekti paprastumą, tai būna iškreiptas paprastumas. Witkiewiczius skiria „vienalyčius" ir „sudėtinius" menus pagal jų didesnį ar mažesnį priemonių vienalytiškumą. Pavyzdžiui, prie pirmųjų priskiriama muzika (naudojanti garsą) ir tapyba (naudojanti spalvą bei liniją); prie antrųjų – poezija ir teatras. Vis dėlto jis tikėjo, jog teatras gali pasiekti Grynąją Formą, nors ir su tam tikromis išlygomis.

[...] galime įsivaizduoti paveikslą, sudarytą iš visiškai abstrakčių formų, kurios be kokios nors aiškesnės autosugestijos nesukelia jokių

asociacijų su išorinio pasaulio daiktais, bet apie tokį teatro veikalą net pagalvoti negalime, kadangi grynasis vyksmas laike galimas tiktai garsų srityje, o teatras be kokių nors personažų, tegu pačių keisčiausių ir netikroviškiausių, veiksmo būtų nesuvokiamas, ir todėl teatras laikytinas sudėtiniu menu [...].

Ir vis dėlto:

Kaip nauja gryna ir abstrakti forma be tiesioginio religinio pagrindo atsirado išorinio pasaulio vizijos deformavimo sąskaita, taip Grynoji Forma *gali* atsirasti teatre psichologijos ir veiksmo deformavimo sąskaita.

Witkiewicziaus pažiūros šiuo klausimu pateikiamos knygoje *Teatras* (*Teatr*, 1923). Jis duoda pavyzdį, kaip turi atrodyti spektaklis, sukonstruotas pagal jo receptą:

Tad štai: įeina trys figūros, raudonai apsirengusios, ir lenkiasi nežinia kam. Viena jų deklamuoja kokį nors eilėraštį (pastarasis turi daryti to, kas tiesiog būtina šią akimirką, įspūdį). Įeina romus seneliukas, už virvutės vedinas katinu. Iki tol viskas vyko juodos užuolaidos fone. Uždanga atsidaro, atskleisdama itališką gamtovaizdį. Girdėti vargonų muzika. Seneliukas kalbasi su figūromis apie ką nors, kas palaikytų šiai scenai būdingą nuotaiką. Nuo staliuko krinta stiklinė. Visi puola ant kelių ir verkia. Seneliukas iš romaus žmogelio ūmai pavirsta įsiutusiu žvėrimi ir žudo mažą mergaitę, ką tik įšliaužusią iš kairės pusės. Tai išvydęs įbėga gražus jaunikaitis ir dėkoja seneliukui už šią žmogžudystę, o raudonos figūros šoka ir dainuoja. Po to jaunikaitis verkia prie mergaitės lavono ir kalba be galo linksmus dalykus, dėl to seneliukas vėl tampa romus bei geras ir juokiasi kampe, tardamas kilnias ir skaidrias frazes... – kai kurių dalių metu gali skambėti muzika. Tad tikras beprotnamis? Greičiau bepročio smegenų inscenizacija. Gal ir taip, tačiau teigiame, kad šiuo metodu galima pjeses rašyti rimtai ir, *jas atitinkamai pastačius, sukurti iki tol neregėto grožio dalykus;* gali tai būti drama, tragedija, farsas ar groteskas, viskas tuo pačiu stiliumi, neprimenančiu nieko, ką iki tol matėme.

Witkiewiczius priduria:

Mūsų tikslas nėra programinė beprasmybė, greičiau viso labo kompozicinių galimybių išplėtimas, nesilaikant gyvenimiškos logikos, arba psichologijos ir veiksmo fantastiškumas, suteikiantis, mūsų nuomone, visišką formalaus komponavimo laisvę.

Witkiewiczius parašė apie trisdešimt pjesių, pirmąją – būdamas aštuonerių metų (ji vadinosi *Tarakonai* – apie miestą, kurį užplūdo šie įžūlūs vabzdžiai). Patys jų pavadinimai liudija autoriaus teorijos ir praktikos vienybę: *Misteris Praisas, arba Tropinis pakvaišimas; Giubalas Vahazaras, arba Nesąmonių perėjose:*

4 veiksmų neeuklidinė drama; Dvigalvio veršelio metafizika: 3 veiksmų tropinė-australiška pjesė; Niūrusis Verminstono pavainikis; Beprotis ir vienuolė, arba Nėra to blogio, kuris dar blogesnis netaptų: Trumpa 3 veiksmų, 4 paveikslų pjesė – skirta visiems pasaulio (y compris *kitas mūsų sistemos planetas, taip pat kitų Paukščių Tako saulių ir kitų žvaigždynų planetas) bepročiams ir Janui Mieczysławskiui.* Kai kurios šių pjesių, pastatytos trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje, įvarė vidutiniams teatro lankytojams išgąstį, tačiau į jas imta visiškai ramiai žiūrėti šeštojo dešimtmečio pabaigoje, praėjus dviem dešimtmečiams po Witkiewicziaus mirties. Mėginimai sukurti Grynąją Formą teatre tam tikra prasme jam nepasisekė, kadangi netekusį bet kokios logikos veiksmą iš viso sunku pavadinti veiksmu. Tačiau jo fantastiška psichologija, jo kalba, nedaug kuo panaši į kasdieninę, jo išradingumas kuriant neįmanomas situacijas, gretinant įvairių epochų kostiumus, nukalant naujus žodžius ir suteikiant personažams vardus (pavyzdžiui, donja Skabroza Makabresku), be abejonės, daro jį vienu įdomiausių šiuolaikinio teatro fenomenų. Labai svarbu pažymėti, jog net beprasmiškiausiose pjesėse Witkiewiczius leido išsilieti savo paties traumoms ir baimėms – tai turbūt atitolina autorių nuo Grynosios Formos, bet suteikia daug medžiagos tiems, kurie ieško turinio. Pesimistiškas požiūris į civilizacijos ateitį, bedvasės „palaimos" mechanizuotoje visuomenėje baimė vertė jį personažais rinktis pamišėlius, nevykėlius ir maniakus. Jam tai buvo į pražūtį riedančio pasaulio atstovai, dėl savo beprotystės ir desperacijos vieninteliai autoriaus dėmesio nusipelnantys individai. Witkiewicziaus sceninės orgijos susideda iš nežaboto sekso bei žudynių, kurios vis dėlto atrodo gana netikros ir nepavojingos, kadangi aukos po kelių minučių vėl prisijungia prie kitų aktorių. Šios pjesės – tai ir filosofinės orgijos, kadangi net kukliausias personažas mintinai cituoja sudėtingus ontologijos traktatus.

Nuviltas šalto savo spektaklių vertinimo, Witkiewiczius po 1930 metų paliko teatrą, parašęs tiktai vieną dramos veikalą *Kurpiai* (*Szewcy*, sukurtas 1931–1934 metais). Ši pjesė, iš visų jo veikalų turbūt artimiausia tradicinės kompozicijos dramoms, – tai fantastiška intelektualinio ir moralinio nuosmukio ir dviejų viena po kitos einančių revoliucijų – fašistinės

ir marksistinės – parabolė. Nereikia nė sakyti, kad šiame kūrinyje nesinaudojama natūralistine technika; istorija jame pasakojama makabriškomis metaforomis.

Teatro teoretikas ir praktikas Witkiewiczius daugiau sėmėsi iš tėvyninių negu užsieninių šaltinių. Nesunku atpažinti Przybyszewskio dramų atgarsius; jo žudikus ir savižudžius, atrodo, Witkiewiczius dažnai parodijuoja. Tačiau visų pirma jam buvo padariusios įtaką į sapną panašios Wyspiańskio pjesės. Pats Witkiewiczius vienu savo mokytojų pripažindavo metafiziškąjį ir chaotiškąjį Tadeuszą Micińskį.

Nors ir studijavęs tapybą, Witkiewiczius nepretendavo į didelį talentą; savo „psichologinius portretus" laikė viso labo pragyvenimo šaltiniu. Jis taip pat bandydavo įvairius narkotikus ir paprastai pažymėdavo drobės kampe, ar dirbdamas prie būtent šio portreto vartojo kokius nors narkotikus, o jei taip, tai kokius. Iš šių eksperimentų išaugo knyga *Nikotinas, alkoholis, kokainas, pejotas, morfijus, eteris. Priedai* (*Nikotyna, alkohol, kokaina, pejotl, morfina, eter. Appendix*, 1932).

Witkiewiczius yra parašęs ir romanų, nors šio žanro nelaikė menine forma. Vadindavo jį „maišu", įvairenybių sandėliu, pretekstu autoriui pareikšti nuomonę įvairiais klausimais ir priemone suvesti sąskaitas su amžininkais. Tad savo romanuose jis nė nebando varžytis su devynioliktojo šimtmečio prozininkais. Jo romanai, viena vertus, giminingi aštuonioliktojo šimtmečio kūriniams nepaprastų nuotykių žaismu ir autoriaus nukrypimais, kita vertus – jie pranašauja naująjį romaną, išsikovojusį filosofinės fantazijos laisvę. Stiliaus prasme Witkiewiczių galima laikyti „Jaunosios Lenkijos" palikuoniu. Bet „Jaunosios Lenkijos" rašytojai buvo iškilmingi, tuo tarpu Witkiewiczius visą kelią spaudė pedalą, siekdamas išgauti groteskišką staigaus perėjimo nuo aukšto prie komiško stiliaus efektą; „Jaunosios Lenkijos" rašiniuose pasirodydavo demoniškos moterys, bet niekas nepralenkė Witkiewicziaus komiškai patetiškais lytinio akto aprašymais. Toks stilius labai apsunkina jo kūrinių vertimą į kitas kalbas.

Savo filosofija, pjesėmis, romanais Witkiewiczius buvo pats „katastrofiškiausias" iš visų lenkų rašytojų, ir ketvirtojo dešimtmečio poetai daug mokėsi iš jo, bet ne atvirkščiai. Jo romanas *Atsisveikinimas su rudeniu* (*Pożegnanie jesieni*, 1927)

aplenkė laiką. Veiksmas nukeliamas į ateitį, į kažkokią nerealią šalį (kuri vis dėlto laikoma pačia realiausia Lenkija). Artėja „nivelistų" revoliucija, prieš kurią jau įvyko kita (panaši į Kerenskio?). Herojus Atanazas Bazakbalas, vienas tų pamišusių, nuosmukio meną kuriančių intelektualų ir menininkų, stengiasi patirti kuo daugiau „metafizinio būties nuostabumo jausmo" per seksualinius nuotykius; šiuo požiūriu seksas Witkiewicziui siejosi su menu. Visuotinėje porevoliucinėje pilkumoje (po daugelio metų lygiai taip pat pavaizduotoje Orwello) jis kankinasi prie kažkokios tamsios kontoros stalo, bėga per sieną, bet paskutinę akimirką jam nušvinta mintis: tą žmogaus nuasmeninimo procesą galima sustabdyti, įspėjus visuomenę apie jo padarinius. Jis grįžta savo pėdsakais, bet pakliūva pasienio sargams, kurie jam įvykdo mirties nuosprendį.

Kito romano *Nepasisotinimas* (*Nienasycenie*, 1930) veiksmas vyksta kone tokioje pačioje aplinkoje, tik ateitis čia kiek tolimesnė. Europoje jau yra įvykę komunistiniai perversmai, Rusija atmetė komunizmą, o Lenkiją valdo genealus diktatorius Kocmoluchovičius (nuo *kocmołuch* – „nepraustaburnis"), sugebantis išlikti neutralus ir net laikomas žmogumi, kuris išgelbės komunistinę Europą nuo komunistinės Kinijos okupacijos. Parodijuodamas „geltonąjį pavojų" vaizduojančius rašinius, Witkiewiczius sukūrė naują, kur kas įtaigesnę versiją. Įkvėpta tikėjimo aukščiausiu idėjiniu vadu Murti-Bingu, kinų armija nukariavo Rusiją ir jau artėja prie Lenkijos sienų. Pamažu tampančio šizofreniku herojaus Genezipo Kapeno nuotykiai suteikia dingstį atskleisti pražūčiai pasmerktos visuomenės panoramą; be abejo, autorius turėjo omenyje Europos ir Lenkijos visuomenę apie 1930 metus. Žodis „nepasisotinimas" čia reiškia negalėjimą numalšinti metafizinį troškulį. Menas tapo grynu pamišimu. Panacėjas siūlo visi, pavyzdžiui, rafinuoti neokatalikai. Taip pat pasirodo paslaptingi prekiautojai, nešiojantys rytietiškos gamybos tabletes, kurias prarijęs individas pajunta palaimingos harmonijos su visata jausmą ir nusikrato metafizinio nerimo. Tabletės suardo bet kokią valią priešintis. Prieš pat Kocmoluchovičiaus kariuomenės mūšį su kinais nenuspėjamasis vadas kritišką akimirką pasiduoda užpuolikams, kurie paskui su didžiausia pagarba nukerta jam galvą. Įsivyrauja nauja tvarka, o romano personažams, kaip

„atgyvenoms", leidžiama tęsti savo nepavojingus užsiėmimus, prižiūrint Kultūros mechanizacijos ministerijai.

1939 metais pabėgęs nuo puolančios nacių kariuomenės, Witkiewiczius nusižudė, kai sovietų armija pajudėjo užimti Ribbentropo–Molotovo paktu numatytų pozicijų. Daugelį metų jo kūriniai pokarinėje Lenkijoje buvo uždrausti, bet šeštojo dešimtmečio pabaigoje jaunosios kartos literatūros kritikai pripažino jį viena įdomiausių asmenybių šiuolaikinėje lenkų literatūroje, ir jo pjesės ilgam laikui įsitvirtino teatrų repertuaruose.

Romanas ir apsakymas

Knygų rinka nepriklausomoje Lenkijoje nebuvo labai didelė, tačiau pakankama, kad sugertų lenkų autorių kūrybą, taip pat ir gausią verstinę literatūrą. Pastarosios srityje pirmenybė, atrodo, teikta prancūzų autoriams – Romainui Rolland'ui, Georges'ui Duhameliui, Pauliui Morand'ui, Roger Martinui du Gard'ui. Amerikiečių ir anglų rašytojams atstovavo Uptonas Sinclairis, Theodore'as Dreiseris, Dos Passosas, D.H. Lawrence'as, Aldous Huxley. Veimaro Respublikos vokiečių romanistai taip pat buvo gausiai skaitomi, ypač Thomas Mannas. Gerai pažinota ir trečiojo dešimtmečio sovietų literatūra; Borisas Pilniakas, Konstantinas Fedinas, Michailas Zoščenka, Ilja Erenburgas (tuo metu išeivis) pelnė ypatingą palankumą. Žinoma, tarp užsieniečių garbinga vieta buvo skiriama Josephui Conradui dėl lenkiškos kilmės ir puikių jo pusseserės Anielos Zagórskos vertimų, dažnai paties Conrado peržiūrėtų. Żeromskio autoritetas tarp lenkų romanistų buvo nepajudinamas, bet 1918 metais į sceną pradėjo veržtis nauji talentai, ir palengva jų pozicijos tvirtėjo.

Maria Dąbrowska (1889–1965)

Kritikai vienbalsiai tvirtino (ir šios nuomonės tebesilaikoma šiandien), kad geriausias epinis romanas priklauso moters plunksnai, Marijai Dąbrowskai, iš pradžių rašiusiai nepretenzingus apsakymus vaikams. Kilusi iš nusigyvenusių dvarininkų šeimos, ji studijavo gamtos mokslus Šveicarijoje ir Belgijoje, po to visuomenės mokslus ir ekonomiką irgi Belgijoje. Jos

atsidavimas visuomenės bei tautos pažangos reikalams, visuomeninė veikla ir aktyvus dalyvavimas kooperatyvų steigimo sąjūdyje rodo prieraišumą taip pozityvistų liaupsinamai „organiško darbo" teorijai. Dąbrowskos apsakymai, ne tik tie, kurie skirti vaikams, yra grynai tradiciškos kompozicijos, o jų paprasta kalba artimesnė devynioliktajam šimtmečiui negu „Jaunajai Lenkijai". Du ankstyvieji apsakymų rinkiniai pavadinti *Trešnės šaka ir kiti apsakymai* (*Gałąź czereśni i inne opowiadania,* 1922) ir *Vaikystės šypsena: Prisiminimai* (*Uśmiech dzieciństwa: Wspomnienia,* 1923). Tačiau didesnę reikšmę turėjo *Žmonių iš ten: Apysakų ciklo* (*Ludzie stamtąd: Cykl opowieści,* 1926) pasirodymas. Šių apysakų herojai – žemdirbiai, samdiniai, nuskurdę valstiečiai, ir vyrai, ir moterys. Dąbrowskos pasirinkti personažai – ne dingstis sentimentams ar protestui. Jie žmogiški, sudėtingi, turtingų dvasios siekių, todėl jų dramos labai sujaudina skaitytoją. Tiesioginis lenkiško kaimo ir valstiečių tarmės pažinimas daro šias apysakas bet kokių nuolaidų nusikračiusio realizmo kūriniais.

Dąbrowska buvo intelektualė, veikiama visų to meto filosofinių bei politinių srovių, pajėgi eseistikoje diskutuoti įvairiais klausimais, bet grožinėje kūryboje apsiribodavo reikšdama idėjas per simpatijas tam tikriems žmonių tipams. Idėjas? Jų, žinoma, turėjo. Agnostikė, „nesankcionuotos etikos" šalininkė Dąbrowska buvo giliai etiška būtybė. Ji pasitikėjo žmonėmis, kiekvieną gyvenimo akimirką susidūriančiais su smulkiomis pareigomis ir kasdieniniais rūpesčiais. Tam tikrą sunkiai pastebimą didvyriškumą, su kuriuo žmonės prisiima savo pareigas, ji laikė nuolatinio atsinaujinimo sąlyga ir nemaria rūšies išlikimo viltimi. Turbūt šis pareigos didvyriškumas ją sieja ir su Josephu Conradu, daugelį metų traukusiu jos dėmesį. Jos knyga *Apybraižos apie Conradą* (*Szkice o Conradzie,* 1959) vertinga tiems, kurie domisi šio autoriaus ryšiais su lenkų romantizmo literatūra. Dąbrowskos filosofija, turinti mažiau kartėlio nei Conrado, atrodo, perteikia jos ištirpimo žmonių masėje jausmą, – masėje, kuri, nepaisant visų nesėkmių ir pralaimėjimų, nuolat ką nors kuria, išsitekdama savo smulkių darbų ir įsipareigojimų rėmuose. Dąbrowskai ši masė buvo lenkų tauta.

Žmones iš ten ženklino ta pati nuostata, kuri privertė ją parašyti pagrindinį gyvenimo veikalą, didžiulį keturtomį romaną

Naktys ir dienos (*Noce i dnie,* 1932–1934). Pavadinimas gerai atspindi kūrinio prigimtį: naktys ir dienos, bėgant laikui, keičia viena kitą, įnešdamos į žmonių gyvenimą negrįžtamų pasikeitimų ritmą; tad žmogui tenka susidurti su naujais reiškiniais – tiek jo paties, tiek aplinkinio pasaulio. Jei tiesa, kad epas privalo atspindėti papročius ir tradicijas, kurie visada priklauso praeičiai, tai Dąbrowskos romanas šią sąlygą atitinka. Herojais ji pasirinko bajorų šeimą, gyvenančią devynioliktojo šimtmečio pabaigos Lenkijoje. Bogumilo ir Barbaros Niechcicų naktys ir dienos sudaro Dąbrowskos pasakojimo audinį. Jų piniginiai sunkumai, konfliktai tarpusavyje, su kitais žmonėmis ir jų dukterimi, jau pasirinkusia kitokį gyvenimo būdą, atskleidžia kelių dešimtmečių iki Pirmojo pasaulinio karo išvakarių visuomenės sąrangos pokyčius. Šiuos keturis tomus (kiekvienas jų turi atskirą pavadinimą: t. 1 – *Bogumilas ir Barbara,* t. 2 – *Amžini rūpesčiai,* t. 3 – *Meilė,* t. 4 – *Prieš vėją*) galima priskirti romano-srauto ar šeimos sagos žanrui, kurį išpopuliarino Galsworthy Anglijoje bei Roger Martinas du Gard'as – Prancūzijoje, tačiau nuo pastarųjų jie skiriasi autorės dėmesiu dviem pagrindiniams personažams, bandantiems, kiekvienam pagal savo būdą, švelnumu ir atlaidumu palengvinti bendro gyvenimo naštą. Rami, santūri Dąbrowskos proza, parašyta turtinga, bet paprasta kalba, buvo pripažinta pavyzdine, o jos romano citatos gausiai naudojamos lenkų kalbos žodynuose. Avangardo poetas Julianas Przybośis vienoje savo esė išsitarė: „Kai noriu įkvėpti pačios lenkų kalbos esmės poezijoje, palinkstu prie *Pono Tado,* kai noriu atsigerti iš lenkų kalbos šaltinio prozoje, pasineriu į *Naktis ir dienas.*"

Be keleto straipsnių apie kooperatinį judėjimą, Dąbrowska 1937 metais išleido studiją valstiečių klausimu *Kryžkelės* (*Rozdroże*), kurioje įrodinėjo agrarinės reformos būtinumą. Per karą ji gyveno Varšuvoje, ir jos elgesys nacių okupacijos laikais tapo pavyzdžiu visai rašytojų bendruomenei. Vėliau, Liaudies Lenkijoje, jos prieškariniai veikalai išeidavo masiniais tiražais. Tačiau ji liko abejinga Komunistų partijos teikiamoms malonėms; jos požiūrio į revoliucinius pasikeitimus neįmanoma supaprastinti į aiškų „taip" ar aiškų „ne", o tai atitiko rašytojos nuostatą vengti kraštutinumų – šlovinimo ar smerkimo. Stalinizmo laikais Dąbrowska tylėjo, tačiau 1955 metais sugrįžo į

literatūrą apsakymų rinkiniu *Ryto žvaigždė* (*Gwiazda zaranna*). Apsakymas „Kaimo vestuvės" („Na wsi wesele") ypač būdingas jos mąstymui: lenkų kaimas išgyveno karą, prievartinę kolektyvizaciją, smulkiosios valdininkijos terorą, ir vis dėlto gyvenimas tęsiasi, žmonės išlieka, dirba, tuokiasi, gimdo vaikus, ir visi jaučiasi mažomis didelės visumos, tvaresnės už istorinės lemties jai siunčiamas nelaimes, dalelėmis. Dąbrowskos kūrybą smelkia giliai paslėptas metafizinis tikėjimas, nors jį labai nelengva pajusti. Kaip ir daugelis ankstesnių rašytojų, atrodo, ji sėmėsi jėgų iš Lenkijos istorijos apmąstymų. Dviejose jos pjesėse, išleistose 1957 metais, nagrinėjamos lenkų praeities problemos: *Stanisław i Bogumił* vaizduoja karaliaus Boleslovo Drąsiojo vienuoliktajame šimtmetyje vykdytos politikos žlugimą, *Genijus našlaitis* (*Geniusz sierocy*) – nesėkmingas karaliaus Vladislovo IV pastangas išvengti lenkų–kazokų karų septynioliktajame šimtmetyje, pažabojant lenkų didikus. Abiejose dramose, nors ir kalbančiose apie pralaimėjimą, esama optimistinių gaidelių. Pagaliau vertėja Dąbrowska davė lenkų skaitytojams puikų Samuelio Pepyso *Dienoraščio* (1948) vertimą.

Karo metų literatūra

Karas, vykęs Lenkijos teritorijoje nuo 1914 iki 1920 metų pabaigos, kareivių ir civilių žmonių, atsidūrusių įvairiose Europos šalyse, nuotykiai negalėjo neužderėti tiek memuarų, tiek grožinės literatūros knygomis. Ferdynandas Goetelis (1890–1960), kaip Austrijos pilietis, buvo internuotas Taškente, po to kurį laiką tarnavo Kaukaze, Raudonosios armijos dalinyje. Žaibiškos sėkmės jis susilaukė savo apsakymais bei romanu *Kar-Chat* (1923), kurio veiksmas vyksta Kaukazo kalnuose neramiais pilietinio karo laikais. Vėliau Goetelis pasižymėjo sukurdamas eksperimentinį romaną *Diena iš dienos* (*Z dnia na dzień*, 1926), kuriame jis prisiima dvigubą vaidmenį: romane rašo dienoraštį apie romano rašymą, tapdamas vienu savo kūrinio herojų.

Tačiau daug metų turėjo praeiti, kol pasirodė geriausia knyga apie karą. Tai Stanisławo Rembeko (1901–1985) *Mūšio lauke* (*W polu*, 1937). Šis žiaurus, blaivus ir glaustas aprašymas tik vos vos beletrizuoja nuotykius, kuriuos teko patirti lenkų artilerijos daliniui lenkų–sovietų kare 1920 metų vasarą.

Ne pats karas, o prieš savo valią į jį įtraukto žmogaus pasimetimas – tai pagrindinė Józefo Wittlino romano *Žemės druska*

(*Sól ziemi,* 1936) tema. Šis išverstas į daugelį kalbų romanas, turėjęs tapti pirmuoju neparašyto ciklo *Istorija apie kantrųjį pėstininką* tomu, užima garbingą vietą Europos pacifistinėje literatūroje. Wittlinas (1896–1976) baigė gimtosios provincijos sostinės Lvovo gimnaziją ir studijavo filosofiją bei filologiją Vienos universitete. Per pirmąjį Pasaulinį karą dvejus metus tarnavo pėstininku austrų kariuomenėje. 1914-aisiais jis ėmėsi milžiniško sumanymo – naujai eilėmis išversti į lenkų kalbą Homero *Odisėją;* 1924 metais ją išleido, bet po to dar ir dar kartą taisė. Jei žurnalas *Zdrój,* ėjęs Poznanėje 1917–1922 metais, laikytinas svarbia grandimi, jungusia vėlyvąjį „Jaunosios Lenkijos" laikotarpį su pokarinėmis literatūros srovėmis, tai daugiau dėl programinio ekspresionizmo teigimo negu dėl jame bendradarbiavusių poetų talento – išskyrus Józefą Wittliną. Jo *Himnų* (*Himny,* 1920) eilėraščiai, parašyti laisvosiomis eilėmis, už stilių turi būti dėkingi ekspresionistiniam Jano Kasprowicziaus dosnumui, bet vietoje metafizinės kančios jie skelbia humanistinį protestą prieš žmogaus, tapusio galingų valstybių ir socialinių sistemų auka, pažeminimą. Juos galima lyginti su flamandų maištautojo prieš karą ir priespaudą, vieno iškiliausių ekspresionizmo atstovų Europos mene Franso Masereelo medžio raižiniais. Wittlino eilėraščiai išlaiko savo pozicijas net lenkų poezijai pasukus link griežtesnės formalios „Skamandro" ir Pirmojo avangardo disciplinos. *Žemės druskos* herojumi Wittlinas pasirenka Karpatų kalnų valstietį, paimtą į austrų kariuomenę, dalyvaujantį karo veiksmuose ir negalintį suprasti, kodėl žmonės turi žudyti vienas kitą ir kas yra tie, kurie sprendžia jo likimą. Jo pavardė simboliška: Nieviadomskis („Nežinys"), ir iš tiesų šis romanas – tai paminklas eiliniam, nežinomam kareiviui, išplėštam iš savo kaimo ir įsuktam į nesuvokiamą mechanizmą.

Neproduktyvus, daugiau eseistas, tik retkarčiais rašantis eiles ar prozą Wittlinas išvyko iš Lenkijos 1939 metų vasarą ir iki 1941-ųjų gyveno Niujorke. Jis parašė šiltą atsiminimų knygą apie savo gimtąjį miestą *Mano Lvovas* (*Mój Lwów,* 1946).

Politinis romanas

Socialistinis judėjimas pasiekė didžiausią įtaką 1905 metų revoliucinio pakilimo metu. Jis turėjo savų rašytojų, kur kas labiau užsiangažavusių nei, sakykime, tokie prijaučiantys pašaliniai kaip Stefanas Żeromskis. Socialistinis rašytojas

Stefanas Gałeckis (1873–1937), reiškęsis tiek „Jaunosios Lenkijos", tiek pokariniu laikotarpiu, savo kūrinius pasirašinėjo Andrzejaus Strugo slapyvardžiu. Studijų metu suimtas už kažkokį politinį nusižengimą, pusantrų metų praleidęs Varšuvos kalėjime, jis buvo ištremtas į Archangelską ir grįžęs įstojo į PPS (Lenkijos socialistų partijos) gretas. Šis 1905 metų pogrindžio kovotojas, kilus Pirmajam pasauliniam karui, įsirašė į Piłsudskio legioną ir, būdamas socialistų frakcijos narys, rėmė revoliucinį vadą. Vėliau, nusivylęs radikalių reformų nepriklausomoje Lenkijoje stoka, tapo Piłsudskiui priešiškų socialistų vėliavnešiu. Jo romanai apie teroristinius pasikėsinimus į caro pareigūnus, pogrindį, didvyriškus studentus bei darbininkus – *Požeminiai žmonės* (*Ludzie podziemni,* 1908), *Vieno sviedinio istorija* (*Dzieje jednego pocisku,* 1910) ir kiti – kupini revoliucinės romantikos. Karo veiksmai kartu su vidiniais nesutarimais ir politiniais nusivylimais atsispindi jo pokariniame romane *Marko Svidos karta* (*Pokolenie Marka Świdy,* 1925). Po Pirmojo pasaulinio Strugas ėmėsi rašyti antikarinius ir pacifistinius romanus, vaizduojančius karą kaip tarptautinio imperialistinio kapitalo augimo rezultatą – *Nežinomo kareivio kapas* (*Mogiła nieznanego żołnierza,* 1922), *Bedugnės raktas* (*Klucz otchłani,* 1929) ir trilogija *Geltonas kryžius* (*Żółty krzyż,* 1933). Rašytojui mirus, jo laidotuvės suteikė progą milžiniškai visos politinės kairės demonstracijai.

Tačiau ne socialistui buvo lemta sukurti vertingiausią dokumentinį romaną apie 1918–1939 metų lenkų politinį gyvenimą. Juliuszas Kaden-Bandrowskis (1885–1944) gimė pietinėje Lenkijoje, gydytojo ir publicisto šeimoje, mokėsi Krokuvos ir Lvovo gimnazijose, studijavo muziką Briuselyje, tuo pat metu rašinėdamas straipsnius į lenkų spaudą, ir debiutavo literatūroje eksperimentinės prozos tomeliu, atskleidusiu jo polinkį į natūralistinį smulkmeniškumą. Šios knygos, kuri vadinasi *Profesijos* (*Zawody,* 1911), „apsakymuose" smulkiai vaizduojamas kasdieninis skalbėjos, stikliaus, šungaudžio, mėsininko ir kitų darbas.

1914 metais Kaden-Bandrowskis užsirašė į Piłsudskio legioną ir tapo vado darbų kronikininku bei propagandistu. Šis vienas atkakliausių 1926 metų Piłsudskio perversmo rėmėjų pasidarė labai įtakingas ir todėl politinės opozicijos nekenčiamas.

Priešininkai neįvertino jo rimtų literatūrinių siekių, ir tik šeštojo dešimtmečio pabaigoje šio autoriaus romanai susilaukė deramo pripažinimo. Rašydamas jis laikėsi kankinančios disciplinos. Romaną jis vadino veidrodžiu, privalančiu objektyviai atspindėti tiesą; todėl tiesos siekiantis rašytojas turi naudotis dokumentais. Kaden-Bandrowskis keliavo po visą Lenkiją, kaupdamas užrašus bei statistinius duomenis ir trumpai nužymėdamas visuomeninių veikėjų, su kuriais tekdavo susidurti, charakteristikas – visa tai vien tam, kad suvoktų kasdieninių įvykių painiavą ir vidinius ryšius. Savo romanuose jis nieko neteigė; buvo sąmoningai dviprasmiškas, galima sakyti, kaip ir pati tikrovė. Kadangi daugelį personažų rašytojas nusižiūrėjo nuo žinomų politinių veikėjų, ant jo galvos pasipylė pykčio klyksmai ir šmeižtas. Romane *Lankas* (*Łuk*, 1919) gana be ceremonijų vaizduojamas Krokuvos gyvenimas per Pirmąjį pasaulinį karą. *Generole Barče* (*Generał Barcz*, 1923) tapomas „stipraus žmogaus" portretas; šis politinių ambicijų turintis kariuomenės generolas siekia valdyti „geležiniu kumščiu", t.y. sukurti tobulą tvarką, kurią, kaip visiems žinoma, gali įvesti tiktai karinė chunta.

Iš Kaden-Bandrowskio profesinių tyrinėjimų Dombrovoje, Silezijos anglies baseine, kur jis gyveno 1923–1924 metais, išaugo didžiulis dviejų dalių romanas *Juodieji sparnai* (*Czarne skrzydła*, 1925–1929). Romane nesigailima nieko – nei prancūzų kapitalistų (šachtų savininkų), nei jų paslaugių vykdytojų lenkų, nei socialistų politikų, pritariančių darbininkų reikalavimams, bet pirštų galais sėlinančių nuo vieno kompromiso prie kito. Turbūt vienintelis patrauklus personažas – tai jaunas angliakasys, komunistų veikėjas. Niūrus kasyklų krašto gamtovaizdis, skurdas ir išnaudojimas *Juoduosiuose sparnuose* atsiveria visu bjaurumu. Gaisras kasykloje, vienas pagrindinių siužeto epizodų, vos vos beletrizuotas: čia Kaden-Bandrowskis labai tiksliai aprašo tikrą įvykį, pakeisdamas tik kompanijos pavadinimą. Du *Juodųjų sparnų* tomus sekė tritomis tęsinys *Mateusz Bigda* (1933), dėl neįtikėtinos apimties sutiktas su pašaipa. Apskritai Kaden-Bandrowskiui daugiau pasisekimo atnešė apsakymai, kuriuos gyrė kritikai, mėgo skaitytojai ir noriai vertė į kitas kalbas užsieniečiai, negu romanai. *Mateusz Bigda* – tai tikra ekspedicija į politikos džiungles,

užkulisines intrigas, nešvarius sandėrius ir demagogija maskuojamas asmenines ambicijas. Tik ne mažiau už Émile'į Zola savo pašaukimu užrašyti viską, kas nepatrauklu ir dvokia, įsitikinęs autorius galėjo imtis tokios užduoties. Mes ne atsitiktinai paminėjome Zola vardą. Kaden-Bandrowskis dažnai vadinamas natūralistu. Pagrįsdami šį teiginį, kritikai nurodydavo jo kone mokslinį duomenų rinkimo metodą, taip pat priemones, vartojamas personažams apibūdinti. Jis sutelkdavo dėmesį į fizines detales – smulkius tikus, senstantį kūną, panašumus su įvairiais gyvūnais. Tačiau lygiai teisinga teigti, kad be galo intensyvus tikrovės puolimas, jo deformacijos ir karikatūros, sukuria artimą ekspresionizmui stilių. Turbūt įmanoma rasti analogijų tarp jo ir kai kurių trečiojo dešimtmečio sovietų rašytojų.

Nepaisant artimų ryšių su valdančiaisiais sluoksniais, Kaden-Bandrowskis veikiau buvo vienišas žmogus, atsidavęs tik vienai veiklos sričiai, kurią galima pavadinti socialinio natūralisto tyrinėjimais. Tarp kovojančių ideologijų jis liko vienišas dėl savo gana senamadiško įsitikinimo, kurį pats formulavo šitaip: „Aš tikiu, kad mokėti viską pasakyti apie žmogų reiškia išvaduoti jį iš visų pančių."

Utopistai ir antiutopistai

Pirmojo pasaulinio karo katastrofa, naują epochą pradėjusi revoliucija Rusijoje ir politinių struktūrų nepatvarumas suformavo kai kurių rašytojų potraukį ironiškoms ir paradoksalioms pranašystėms. Lenkų futuristai (kurių vaidmuo poezijoje buvo menkas dėl „Skamandro" ir Pirmojo avangardo konstruktyvistų pranašumo) savo prozoje mėgo publikai rodyti nosį. Štai Bruno Jasieńskis pirmajame romane *Izoldos Morgan kojos* (*Nogi Izoldy Morgan,* 1923) labai panašiai į čekų rašytoją Karelą Čapeką pranašavo pabaigą, „prie kurios artėjame su matematiniu tikslumu", būtent prie mašinų, kurios išsikovojusios nepriklausomybę sutraiškys žmones, įsiviešpatavimo. Tas pats Jasieńskis romane *Je brûle Paris,* už kurį gavo palikti Prancūziją 1928 metais, gana nemarksistiškai pavaizdavo, kaip revoliucionieriai, užkrėsdami vandenį ir sukeldami siaubingą epidemiją, sugriauna prancūzų buržuazinę civilizaciją.

Kitas futuristas Aleksandras Watas (1900–1967) išleido sarkastiškas futorologines istorijas, pavadintas *Bedarbis Liuciferis*

(*Bezrobotny Lucyfer*, 1927). Norint atskleisti jų turinį, pakanka pasakyti, jog viena istorijų vadinasi „Tegyvuoja Europa (iš ekseuropiečio atsiminimų)", o kitoje – „Amžinas žydas" – patenkame į trečiąjį mūsų eros tūkstantmetį, paženklintą Romos Katalikų Bažnyčios pergalės visoje planetoje. Žydams atsivertus į katalikybę, jie visi tampa dvasininkais, o antisemitai išmoksta hebrajiškai, išstudijuoja Kabalą ir pasidaro popiežiaus priešai. Ryšys tarp šių kūrinių ir mūsų jau minėtų Stanisławo Ignaco Witkiewicziaus antiutopijų akivaizdus. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje Watui buvo lemta iš naujo iškilti kaip reikšmingam poetui.

Riba tarp socialinio dokumento ir beletristikos

Kairuoliški rašytojai jautriai reagavo į Dos Passoso „laikraštinių iškarpų techniką", realistinius filmus ir Sovietų Sąjungoje vykstančias diskusijas apie literatūrą. Be to, lenkų sociologai surinko tomus sunkioje ekonominėje padėtyje atsidūrusių žmonių pasakojimų, jų pačių užrašytų; tai *Emigrantų atsiminimai* (lenkų darbininkų Prancūzijoje bei Lotynų Amerikoje) ir *Valstiečių atsiminimai*. Šie autentiški liudijimai susilaukė gyvo skaitytojų atgarsio ir neretai buvo vertinami labiau už beletristiką. Pati srovė sustiprėjo apie 1930 metus, veikiant ekonominei krizei. Pavyzdžiui, komunistinis laikraštis *Literatūros mėnraštis* (pažymėkime, jog nors Komunistų partija buvo uždrausta, komunistinės pakraipos laikraščiai kažkaip sugebėdavo pasirodyti), 1929–1931 metais leistas Aleksandro Wato, globojo „socialinius dokumentus" ir žadino susidomėjimą jais, paskelbęs geriausio mėgėjiško rašinio apie kurią nors gyvenimo sritį konkursą. Konkursas susilaukė masinio laikraščio skaitytojų atgarsio. 1933 metais keletas kairiesiems prijaučiančių rašytojų, ir nekomunistų, ir komunistų, įkūrė rašytojų grupę, pasivadinusią „Priemiestis" (*Przedmieście*). Jų tikslas buvo sutelkti dėmesį į menkai arba niekaip literatūroje neatspindėtus faktus. Jie rašė apie paprastus žmones, vaizduodami juos kaip tam tikros visuomenės grupės ar profesijos atstovus, ir bandė užfiksuoti patį tam tikrų gatvių ar miesto rajonų socialinį klimatą. Šį sumanymą inicijavo Helena Boguszewska (1886–1978) ir Jerzas Kornackis (1908–1981), dažnai kartu pasirašinėję savo kūrinius. Jų bendras romanas *Vysla* (*Wisła*, 1935) – tai šios upės maitinamų darbininkų, žemkasių ir valtininkų, gyvenimo aprašymas. Tad „faktų literatūra"

ketvirtajame dešimtmetyje konkuravo su tradicine beletristika, kuriai slydo iš po kojų pagrindas – šiaip ar taip, literatūriniuose sluoksniuose diskutuota apie tai, kaip sunku vaizduotei sukurti menamus charakterius ir siužetus, suvokiant psichologijos ir visuomenės mokslų sąlygojamus pokyčius. Jei „faktų literatūros" meniniai nuopelnai ir abejotini, ji paliko ryškų pėdsaką Antrojo pasaulinio karo išvakarėse debiutavusių romanistų kartos kūryboje.

Niekas geriau neatstovauja „socialinio dokumento" srovei už Leoną Kruczkowskį (1900–1962). Gimęs Krokuvoje ir ten baigęs technikos studijas, jis kelerius metus dirbo chemijos pramonėje, po to dėstė profesinėse mokyklose. Šis socialistų veikėjas ir publicistas sukėlė sąmyšį savo pirmuoju romanu *Kordianas ir chamas* (*Kordian i cham*, 1932), visų kairuolių apskelbtu pagrindiniu literatūriniu įvykiu. Lenkų literatūra visada pasižymėjo polinkiu nuolat iš naujo svarstyti tam tikrus lemtingus tautos istorijos įvykius, ypač devynioliktojo šimtmečio, ir tai, kaip tas ar kitas autorius tuos įvykius interpretuodavo, nukeldavo jį į vieną ar kitą dėl įtakos rašytojams kovojančią stovyklą. Kruczkowskio romano pavadinime minimas Juliuszo Słowackio dramos herojus Kordianas, kilmingas revoliucionierius, vienas tų, kurie subrandino ir vykdė 1830 metų sukilimą. Supriešindamas chamą su Kordianu, Kruczkowskis pasinaudojo autentišku dokumentu, dienoraščiu tokio Deczyńskio, plebėjo, kuris 1830–1831 metais kovėsi prieš rusus, bet visada jautė, kad jo tikslai ir pasaulėžiūra skiriasi nuo kilmingųjų vadų. Kruczkowskio plunksna šį dienoraštį išplėtė ir išdailino, pavertė socialinio pasipiktinimo liudijimu ir kaltinimo aktu. Autorius supriešino dvi Lenkijas ir du patriotizmo supratimus, kurių kiekvienas atitiko klasinius požiūrius. Neabejotina, kad Kruczkowskis mokėsi iš Stefano Żeromskio, kuris romane *Pelenai* ir jo tęsinyje *Viskas ir nieko* (*Wszystko i nic*, 1919) pasakoja istoriją apie kovotojus už tautinę nepriklausomybę ir supriešina liūdną paprastų, iš valstiečių kilusių kareivių dalią su bravūrišku bajorų gyvenimu. Kadangi Kruczkowskis šiai temai suteikė radikalesnį atspalvį, *Kordianui ir chamui* priskirtas grynai marksistinio lenkų istorijos pervertinimo pradininko literatūroje nuopelnas, ir kūrinys buvo priimtas kaip labai reikšmingas politinis manifestas.

Romanas taip pat atskleidė stipriąsias ir silpnąsias autoriaus talento puses. Rimtų jo siekių, ryškėjančių visuose veikaluose, nelydėjo kūrybinis išradingumas, o kabinimasis į dokumentus ar kitų naudotus literatūrinius motyvus greičiausiai kilo iš savo paties ribotumo suvokimo. Kiti romanai – *Povo plunksnos* (*Pawie pióra*, 1935), toliau tiriantis tą pačią istorinę temą, ir *Pinklės* (*Sidła*, 1937), niūri, pilka bedarbių tarnautojų gyvenimo kronika – jam dar mažiau pavyko. Šis vienas labiausiai besipriešinusių savo šalyje bundančiam fašizmui rašytojų sukūrė antinacinę pjesę *Nuotykis su Faterlandu* (*Przygoda z Vaterlandem*, 1938). Po 1939 metų kampanijos, kurioje dalyvavo kaip lenkų armijos karininkas, jis praleido penkerius metus karo belaisvių stovykloje Vokietijoje. Grįžęs 1945-aisiais, tapo pirmaujančiu literatu Liaudies Lenkijoje. Tuo metu vietoje prozos jis pradėjo rašyti dramas.

Tikrą sujudimą sukėlė jaunas autorius Zbigniewas Uniłowskis (1909–1937), kurio veikalus publika skaitė kaip tiesioginius įvairių gyvenimo sričių aprašymus. Ankstyva mirtis nutraukė galbūt vieno iškiliausių romanistų karjerą. *Bendras kambarys* (*Wspólny pokój*, 1932) – tai vos beletrizuotas pasakojimas apie jaunus Varšuvos bohemos menininkus, susijusius su avangardine „Kvadrigos" grupe; romane *Dvidešimt gyvenimo metų* (*Dwadzieścia lat życia*, 1937) atsiminimų forma vaizduojama pasakotojo vaikystė Varšuvos darbininkų rajone. Gyvas ir paprastas Uniłowskio talentas, jo šnekamoji, žargoniška kalba daro šį autorių vienu įtikinamiausių dokumentinio realizmo atstovų.

Bruno Schulz (1892–1942)

Gimęs daugiausia žydų gyvenamame mieste Drohobiče, šalia Galicijos naftos baseino, Bruno Schulzas studijavo architektūrą Lvove, pasirinkęs litografijos ir piešimo specializacijas, o didesniąją gyvenimo dalį praleido gimtajame mieste, kur dirbo piešimo mokytoju gimnazijoje. Šis vienišas menininkas, pasmerktas gyventi provincijoje, taip pat rašė – tačiau tik sau pačiam, nes buvo per drovus, kad kreiptųsi į leidėjus. Jo intelektas susiformavo veikiamas „Jaunosios Lenkijos" ir pirmųjų amžiaus dešimtmečių vokiečių literatūros. Jis gana pavėluotai susirado kelią į Varšuvos literatūrinius sluoksnius. 1933 metais Schulzas užmezgė santykius su „Priemiesčio" grupe ir kitais metais išleido savo pirmąją knygą *Cinamono*

krautuvės (*Sklepy cynamonowe,* 1934). Triukšmingai sveikinamas jaunųjų literatų ir maloniai priimamas žurnalų redaktorių bei leidėjų, jis pasirodė su antrąja knyga *Sanatorija su klepsidros ženklu* (*Sanatorium pod klepsydrą,* 1937). Visas jo kūrybinis palikimas apsiriboja šiais dviem apsakymų rinkiniais, kadangi romano *Mesijas* rankraštis, prie kurio jis dirbo vėliau, neišliko. Žydą Schulzą naciai uždarė Drohobičo gete ir ten nužudė.

Pradėjus kalbėti apie Schulzą, tuojau prisimenamas Kafka. Schulzas žavėjosi Kafka, ir 1936 metais išėjo jo verstas *Procesas.* Jo proza ne mažiau negu Kafkos griauna įsivaizdavimą to, kas paprastai vadinama romanu ar apsakymu. Abi Schulzo knygas sudaro istorijos, kurias jungia pasakotojo personažas – šiek tiek fantasmagoriško autoriaus „aš" projekcija. Pasakotojas porina savo nuotykius provincijos mieste, kur viskas deformuota, padidinta, iškreipta ir autoriaus vaizduotės paversta sapnu. Šie nuotykiai atskleidžia kai kurias absurdiškas materijos savybes. Dėl savo nepastovumo materija Schulzui visada atrodė tikras stebuklas. Pavidalai pumpuruoja pavidalais, išnyksta ir vėl pavirsta kuo nors netikėtu. Nors tikrai Schulzas ir Kafka šiek tiek panašūs (abu persekiojantis tėvo, stebuklingą gyvenimą baigiančio tarakono pavidalu, paveikslas), Schulzo talentas savitas, o jo giminystė su Prahos rašytoju kur kas gilesnė, nei gali siekti literatūrinės įtakos. Originalumo ir jėgos Schulzas sėmėsi iš gimtojo miesto. Mokėdamas paprasčiausius daiktus pagauti metaforos tinklu, jis tėvo krautuvės pardavėjus, tarnaitę Adelę ir patį tėvą padarė mitologinėmis būtybėmis, būties parabolės herojais. Vis dėlto ne „faktų literatūroje", o pranašingose Schulzo fantasmagorijose šis žydiškas miestas surado savo atspindį, tegu ir deformuotą kreivų autoriaus proto veidrodžių. Jo humoras, intuicija (stebina moderniausios Drohobičo gatvės vaizdas iš „Krokodilų gatvės", lygiai taip pat sėkmingai galintis perteikti žmogaus susvetimėjimą didžiuosiuose Amerikos miestuose), kalbos metaforų gausa patvirtina Schulzą šlovinusių ketvirtojo dešimtmečio jaunųjų literatų ir Lenkijos literatūros akademijos, vainikavusios jį „aukso laurais", vertinimų teisingumą. Šiandien Schulzas laikomas vienu iškiliausių tarpukario prozininkų.

Maria Kuncewicz (1899–1989)

Literatūros kritikus suglumino romanisčių, išsikovojusių labiausiai skaitomų prozos autorių pozicijas, antplūdis. Ar dažnai pasitelkiamas ekonominis šio reiškinio priežasties aiškinimas teisingas, ar ne (esą moterys turėjo daugiau laiko rašyti, nes jų duonpelniams vyrams teko sunkiai dirbti), moterų rašytojų sąrašas gana įspūdingas. Tačiau tik keletas jų galėjo prilygti Marijai Kuncewicz aiškiu bei grakščiu rašinių stiliumi ir gerai apgalvota kompozicija. Universitetinės studijos – prancūzų literatūra Nansi, lenkų literatūra Krokuvoje bei Varšuvoje, dainavimas Varšuvos ir Paryžiaus konservatorijose – atrodo, gerai parengė ją šiai užduočiai. Ji debiutavo 1918 metais tame pačiame žurnale, *Pro Arte et Studio,* kuriame pirmuosius žingsnius žengė „Skamandro" poetai, ir sukinėjosi tuose pačiuose Varšuvos literatūriniuose sluoksniuose. Skamandritams bent jau iš pradžių stengiantis grąžinti lenkų poeziją, per dažnai turėjusią tarnauti tautos ir visuomenės reikalams, į „normalias" vėžes, Marija Kuncewicz bandė siekti panašių prozos tikslų. Tai reiškė nesuinteresuotą žmogaus psichologijos nagrinėjimą, nekreipiant dėmesio į politinį jo angažuotumą. Daugybė jos apsakymų ir du romanai – *Vyro veidas* (*Twarz mężczyzny,* 1928) ir *Svetimtautė* (*Cudzoziemka,* 1936) – įgalina paskelbti šią autorę pačia vakarietiškiausia iš visų lenkų amžininkų individui skiriamo dėmesio prasme. *Svetimtautės* herojė elgiasi keistai, vertinant jos viduriniosios klasės šeimos kriterijais, dėl savo psichologinio „kitoniškumo". Tad šis romanas – tai detali „charakterio", nulemto paveldimumo dėsnių, paslėptos šerdies, skiriančios jį nuo kitų žmonių, studija. Truputį liūdna, kad šis romanas pasirodė kaip tik tuo metu, kai pačiu charakterio, kaip savarankiškos esaties, buvimu suabejojo tie lenkų rašytojai, kurie, pradedant Irzykowskiu, tirpdė jį psichologinėje ar socialinėje priešistorėje.

Marija Kuncewicz yra taip pat pirmojo lenkiško „radijo romano" autorė. Skaitomas per mikrofoną kartą per savaitę, jis susilaukė milžiniško populiarumo; vadinosi *Ponų Kovalskių šiokiadieniai* (*Dni powszednie państwa Kowalskich,* išleistas 1938 metais). Užėjus naciams ji išvyko iš Lenkijos, nukeliavo į Prancūziją, nuo 1940 iki 1955 metų gyveno Anglijoje, po to įsikūrė Jungtinėse Valstijose. Nuo tada ilgam laikui sugrįždavo į Lenkiją. Sunku šioje vietoje susilaikyti nuo pastabos, kuri kiek nušviečia

keblią lenkų rašytojo padėtį: geriausio užsienyje rašyto psichologinio Marijos Kuncewicz romano *Girininkas* (*Leśnik*, 1952) veiksmas vyksta Lenkijos kaime 1863 metų sukilimo laikais.

Zofia Nałkowska (1884–1954)

Užaugusi intelektualioje žinomo Varšuvos mokslininko ir publicisto Waclawo Nałkowskio šeimoje, Zofija Nałkowska jaunystėje buvo viena tų apsišvietusių moterų, kurių knibždėte knibždėjo „Jaunosios Lenkijos" laikais. Romanuose, išleistuose prieš Pirmąjį pasaulinį karą, pradedant *Moterimis* (*Kobiety*, 1906), ji paeiliui nusidėjo visomis tos epochos nuodėmėmis: estetizmu, pretenzingumu, apsimestiniu psichologiniu gilumu. Po karo kritikai Nałkowską vadino geriausia psichologinio romano atstove, jos knygos buvo verčiamos į kitas kalbas. Tačiau brandžiausias jos veikalas pasirodė vėliau – tai *Riba* (*Granica*, 1935). Autorės mąstymas, perėjęs visą gamą Europoje viena kitą keitusių intelektualinių madų, pajungtas naujai disciplinai, šiame romane pasiekė kulminaciją. Charakteriai, kuriuos ji anksčiau tyrinėjo nepriklausomai nuo jiems visuomenės teikiamo socialinio vaidmens, dabar įgavo tvirtą socialinės padėties pagrindą. Tai romanas apie „schemų" įkalintus žmones, o tos „schemos" tokios tvirtos, jog ne tik koreguoja personažų elgseną, bet smelkiasi iki pat jų vidinių motyvacijų šerdies. Tai taip pat plati lenkų inteligentijos, ypač pažangiosios ir socialistinės, analizė; visus tuos Żeromskio ir Strugo skaitytojus, po 1918 metų tikėjusius savo siekių kilnumu, pamažu įtraukė nusistovėjusi tvarka ir privertė veikti taip, kaip diktavo „schema". Dramatišku siužetu su daugybe antraeilių charakterių bandoma nužymėti ribą, kurią žmogiškos būtybės tuščiai stengiasi peržengti, nors ir sunkiai grumiasi, siekdamos įgyti tikrąją savastį. Ši riba nepriklauso nei nuo jų valios, nei nuo jų gėrio ir blogio supratimo. Ji priklauso nuo jų užimamos vietos sistemoje, kuri nulemia jų santykius su kitais žmonėmis, ji priklauso nuo jų socialinės kilmės, profesijos ir pinigų. Tad Nałkowska kvestionuoja pačią charakterio kaip savarankiškos esaties, išlaikančios savo esmę per visus, kad ir pačius sunkiausius bei grėsmingiausius, pasikeitimus, idėją. Jos manymu, ši „schema" tokia agresyvi, jog iš vidaus pakerta bet kokį siekiamą elgesio tęstinumą, ir tikriausiai žmogus viso labo tėra toks, kokį jį mato kiti. Filosofines ir politines tokio teiginio išvadas su pasitenkinimu pastebėjo marksizmui prijaučiantys

kritikai. Romanas *Riba*, žinoma, yra ir reikšmingas socialinės analizės pavyzdys, o jo pasirodymo data daro jį vienu „niūriojo ketvirtojo dešimtmečio" riboženklių. Po 1945 metų Nałkowska buvo aktyvi literatūrinio savaitraščio *Kuźnica* (*Kalvė*) redkolegijos narė, Seimo deputatė, Komisijos nacių nusikaltimams tirti narė. Be politinio romano *Gyvenimo mazgai* (*Węzły życia*, 1948), ji išleido dokumentinių apsakymų apie nacių genocidą rinkinį, pavadintą *Medalionai* (*Medaliony*, 1946).

Witold Gombrowicz (1904–1969)

Witoldas Gombrowiczius atėjo į pasaulį pasiturinčioje bajorų šeimoje. Po Antrojo pasaulinio karo jam pavyko išsikovoti tarptautinę šlovę ir tuo pat metu jaunesniųjų kolegų Lenkijoje pripažinimą – šie jį laikė neabejotinu savo mokytoju, nors jis nuo 1939 metų gyveno užsienyje. Minėti savo genealogiją buvo tiesiog nepriimta to meto literatūriniuose sluoksniuose, bet kaip tik dėl to rašytojas dažnai ją pabrėždavo, ir šitoks prieštaravimas priimtoms elgesio normoms pasidarė būdingas jo „metodui". Jis baigė Varšuvos universitetą, po to studijavo filosofiją ir ekonomiką Paryžiuje, tačiau metė pradėtą teisininko karjerą, debiutavęs literatūroje keliais beprotiškais apsakymais – *Brendimo laikotarpio dienoraštis* (*Pamiętnik okresu dojrzewania*, 1933). Ne mažiau beprotiškas buvo jo romanas *Ferdidurkė* (*Ferdydurke*, 1938) ir pjesė *Ivona, Burgundų kunigaikštytė* (*Iwona księżniczka Burgunda*, 1938). Žodį „beprotiškas" pavartojome todėl, kad Gombrowiczius linksmino publiką bufonadomis. Iš tikrųjų jis žaidė, nuolat provokuodamas skaitytoją, ir varė jį į kampą, versdamas pripažinti nemalonias tiesas. Filosofinio proto, bet nejaučiantis jokios pagarbos universitetuose dėstomai filosofijai, jis nekeliaklupsčiavo ir prieš literatūrą. Šaipėsi iš jos kaip iš snobiško ritualo, o pats ją praktikuodamas stengėsi išvengti bet kokių visuotinai priimtų taisyklių.

Drauge su Stanisławu Ignacu Witkiewicziumi ir savo bičiuliu Bruno Schulzu Gombrowiczius radikaliai nutraukė ryšius su devynioliktojo šimtmečio romanu – „gyvenimo veidrodžiu". Jo kūriniai – tai mitai, sukonstruoti tam, kad perteiktų jo mintis apie būtį, kuri per daug sudėtinga, kad pavyktų ją apibūdinti traktatais; įvairių jo kūrinių siužetai susiję tarpusavyje kontrapunktiniais aliuzijų ryšiais. Aiškinant Gombrowicziaus tekstus

naudotasi Heideggerio ir Sartre'o citatomis, tačiau šių filosofų idėjų rašytojas nesiskolino, galima kalbėti tik apie sutapimą (Sartre'o knygos, pavyzdžiui, išleistos vėliau). Visą Gombrowicziaus kūrybą ženklina autentiškumo vaikymasis, iš čia jo žavėjimasis paauglyste. Paauglys kupinas prieštaravimų, kuriuos taip pat galima laikyti galimybėmis; jis gali įgauti vienokį ar kitokį pavidalą. Kai paauglį įtraukia suaugusiųjų pasaulis, jis įgauna ne savitą pavidalą, o tą išankstinį, suformuotą abipusių suaugusiųjų santykių.

Ferdidurkė – tai pasakojimas apie trisdešimtmetį, kurį piktavališkas mokyklos direktorius-burtininkas Pimka paverčia moksleiviu. Pirmojoje dalyje dėstomi herojaus nuotykiai gimnazijoje, kur mokymas yra sustingęs į *ad nauseam* kartojamas formules ir kur jaunuoliai verčiami garbinti tokį ir tokį didį poetą vien „todėl, kad jis yra didis". Negana to, jaunuoliai, likę vieni, pasiduoda sustingusiai nuostatai – „berniukai turi būti berniukai" (keiksmažodžiai, gyrimasis ir t.t.). Herojus, kuris yra taip pat ir pasakotojas, pralaimi savo išsivadavimo kovą, kadangi bėgdamas nuo gimnazijos „schemų" patenka į jaunų Varšuvos inteligentų šeimą ir susiduria su nauja vergove: progresyvizmu, prietarų atsisakymu, drąsiu požiūriu į seksą; viskas atrodo „nestandartiška", bet vėl – tai lygiai taip pat sustingusios formos, taisyklės, kanonai. Herojus pabėga dar kartą, turėdamas miglotą viltį atgauti savo tapatybę kaime, ne kaip nors susiliedamas su gamta, o susibroliaudamas su savo draugu – kaimo bernu, įkūnijančiu primityvią sveikatą. Trečiojoje dalyje vaizduojamos naujos nelaimės, kadangi dvare, kur herojus gyvena, tiek šeimininkai, tiek tarnai automatiškai kartoja veiksmus ir nuostatas, derančias šeimininkams ir tarnams. Pasikartojantis romano motyvas – tai „kupeta", besiraitančių kūnų pragaras, kada romano personažai verčia kits kitą ant grindų, apimti keisto įsiūčio. Ta besiraitanti masė – tai tikriausiai vienintelio tikro žmogiško kontakto įvaizdis. Paauglystės ir brandos, autentiškumo ir formos priešpriešą taip pat galima suvokti kaip gamtos ir kultūros supriešinimą. Gombrowicziaus manymu, žmonės, „tie amžini artistai", formuoja vienas kitą vienas kito suvokimu. Žmogus kiekvieną akimirką „prisitaiko" prie to, ko iš jo laukiama, pagal jam skirtą vaidmenį – taip moksleiviai vienas iš kito tikisi keiksmažodžių ir pagyrų. Tikro

individualumo pasiekti neįmanoma, kadangi žmogus visada įtrauktas į tarpusavio priklausomybę su kitomis žmogiškomis būtybėmis. Gombrowiczius net kalba apie „tarpžmogišką bažnyčią", turėdamas omenyje tai, kad mes kuriame vienas kitą, neegzistuodami patys savaime. Žmonės, kuriuos sutinkame kiekvieną akimirką, užkrečia mus savo elgesiu, ir net jei tam elgesiui priešinamės, nesame laisvi, kadangi pats priešinimasis – tai schema, į kurią pakliūvame. Ir atvirkščiai: jeigu asmens elgesys tam tikroje grupėje skiriasi nuo grupės elgsenos, neatitikimas išlaisvina ištisą schematiškų atoveiksmių grandinę. Gombrowiczius tai pagrindžia pjesėje *Ivona, Burgundų kunigaikštytė*: sosto įpėdinis, vaikščiodamas po parką, maištauja prieš schemą, nurodančią jaunuoliui mergintis gražioms ir patraukliomś merginoms. Jis pastebi sėdinčią ant suolelio Ivoną. Tai labai negraži būtybė, kenčianti nuo blogos kraujo apytakos ir, dideliam ją lydinčių tetų nusiminimui, negalinti ištarti nė žodžio. Princas nusprendžia ją vesti ir pasiima į karaliaus rūmus kaip sužadėtinę. Čia jos stingulys netrukus sukelia tikrą sprogimą. Kilnusis dvaras, kaip ir pats karalius su karaliene, reaguoja į Ivonos sustingimą pirmiausia schematišku susierzinimu, vėliau sadizmo priepuoliais, kol galiausiai Ivonai patiekiama žuvis su kaulais, tikintis, kad ji mirtinai užsprings; tai princo sužadėtinė ir padaro. Pjesė daug pasako apie Gombrowicziaus provokacijų metodą. Visa, kas ardo „formą", yra gera, tačiau rašytojas taip ir neišsprendė gamtos–kultūros priešpriešos. Darydamas tai jis turėtų pripažinti, kad žmogus gali ištrūkti iš „tarpžmogiškos bažnyčios". Gombrowicziui visada šalia bandymo išsiveržti iš „formos" egzistuoja ir jos priėmimo būtinybė, kadangi kiekviena antiforma sustingsta į naują formą. Tačiau kiekviena jo knyga – tai naujas bandymas išreikšti dar vieną tokių pastangų atmainą ir sulaužyti dar bent vieną šventą meno taisyklę. Savo *Dienoraštyje* ir į romanus įmontuotose esė jis užsipuola neautentiškumą, pavyzdžiui, tokių žmonių, kurie ragina vienas kitą žavėtis koncertu, meno paroda ar literatūros šedevru. Visuose prieš karą išleistuose veikaluose Gombrowiczius tyčiojasi iš dirbtinių santykių, žmonių bendravimą pavertusių vaidmenų atlikimu. Tokia pat sąmoninga arogancija jis kliovėsi ir tolimesniuose žygiuose.

1939 metų vasarą Gombrowiczius išplaukė į Lotynų Ameriką ir, prasidėjus karui, turėjo išlipti į krantą Buenos Airėse. Daugelį metų jis gyveno Argentinoje, rašydamas lenkiškai, ir tai nestebina, kadangi lingvistinė žaismė – gyvybingiausia jo kūrybos dalis. Romano *Transatlantikas* (*Trans-Atlantyk*, 1953) veiksmas vyksta Argentinoje, bet jo kalba parodijuoja septynioliktojo šimtmečio lenkų memuaristų stilių. Daugelis laiko jį brandžiausiu Gombrowicziaus veikalu, kadangi jame atvirai nagrinėjama tema, slypinti visuose šio autoriaus kūriniuose: kaip savo „lenkiškumą", jaučiamą tartum žaizdą ir skaudulį, paversti jėgos šaltiniu. Lenkas – tai nebrandi žmogiška būtybė, paauglys, ir todėl jį sunkiau įsprausti į „formą".

Paties Gombrowicziaus nuomone, raktas į jo mąstymą gali būti pjesė *Sutuoktuvės* (*Ślub*, 1953). Jos paviršiniame sluoksnyje, pačioje fabuloje, vaizduojamas Antrojo pasaulinio karo kareivio (Henriko) sapnas. Košmaro metu jis grįžta namo ir išvysta visišką nuosmukį – prasigėrusį smuklininką tėvą ir kekšę sužadėtinę. Pjesės idėją autorius paaiškina įžangoje:

> Žmogus priklauso nuo to, kas atsiranda „tarp" žmonių. Ir nėra jam kito dieviškumo nei tas, kuris užgimsta iš žmonių.
>
> Tad štai kokia ta „žemiška bažnyčia", apsireiškianti Henrikui per sapną. Čia žmonės jungiasi į tam tikrus Skausmo, Baimės, Juokingumo ar Paslapties pavidalus, į nenuspėjamas melodijas bei ritmus, į absurdiškas sąjungas bei situacijas ir, pasiduodami joms, esti sukuriami to, ką patys sukūrė. Toje žemiškoje bažnyčioje žmogaus dvasia šlovina tarpžmogišką dvasią.
>
> Henrikas iškelia savo tėvą į karalius tam, kad tėvas jį sutuoktų; po to pats pasiskelbia karaliumi ir pats nori save sutuokti. Šiuo tikslu bando priversti savo pavaldinius suteikti jam dieviškumo: jis pats geidžia tapti savo paties Dievu.
>
> Tačiau visa tai įvyksta per Formą: t.y. žmonės, santykiaudami tarpusavyje, primeta vienas kitam vienokį ar kitokį buvimo, kalbėjimo, veikimo būdą... ir kiekvienas deformuoja kitą, tuo pat metu kito deformuojamas.

Tokios filosofijos atveriamos perspektyvos aiškiai atsiskleidžia dideliame monologe, kurį pusiau eilėmis deklamuoja Henrikas antrajame veiksme:

> Jei ir būčiau pats sveikiausias... protingiausias...
> Pats nuosaikiausias...
> Juk tai kiti vertė mane daryti
> Darbus baisius... žudikiškus, taip pat
> Beprotiškus, idiotiškus, taip, taip, paleistuviškus...

Kyla paprastas klausimas: jeigu kas nors porą metų eina bepročio pareigas, argi nėra beprotis? Ir kas iš to, kad esu sveikas, jei mano darbai paliegę... Vladai? Tačiau tie, kurie mane į šią beprotystę įstūmė, taip pat buvo sveiki
Ir protingi,
Ir nuosaikūs... Bičiuliai, draugai, broliai, šitiek
Sveikatos,
O toks nesveikas elgesys? Šitiek proto,
O vis dėlto tiek beprotybės? Tiek žmoniškumo,
O vis dėlto tiek žvėriškumo? Ir kas iš to, kad kiekvienas, atskirai paėmus, yra visiškai blaivus, protingas, nuosaikus, jeigu visi drauge esame vienas milžiniškas beprotis, kuris įnirtęs
Raitosi, urzgia, staugia, puola į priekį
Aklai, savo ribas peržengdamas
Ir save iš savęs išplėšdamas... Mūsų beprotybė
Yra už mūsų, išorėje... Ten, ten, išorėje...
Kur pasibaigiu aš, ten prasideda
Mano nebesivaldymas... Ir nors ramiai
Savy gyvenu, vis dėlto tuo pat metu
Už savęs klajoju ir tamsiose
Laukinėse erdvėse, naktiniuose plotuose
Kažkokiam beribiškumui atsiduodu!

Šis Henriko monologo trečiajame veiksme fragmentas netgi dar iškalbingesnis:

Atmetu bet kokią tvarką, bet kokią idėją,
Netikiu jokia abstrakcija, doktrina,
Netikiu nei į Dievą, nei į Protą!
Jau gana tų dievų! Duokit man žmogų!
Tebus jis, kaip aš, nenuovokus, nesubrendęs,
Neišbaigtas, tamsus ir neaiškus,
Kad su juo šokčiau! Žaisčiau! Kovočiau!
Prieš jį apsimesčiau! Jam gerinčiausi!
Jį prievartaučiau, su juo mylėčiausi, per jį
Kurčiausi vis iš naujo, kad augčiau ir augdamas
Pats save tuokčiau žmogiškoje bažnyčioje!

Po *Sutuoktuvių* pasirodė romanai *Pornografija* (*Pornografia*, 1960), *Kosmosas* (*Kosmos*, 1965) ir nauji *Dienoraščio* (*Dziennik*, 1953–1968) tomai. Kiekvienoje naujoje knygoje Gombrowiczius plėtojo ir gilino savo filosofiją. *Kosmose* vaizduojamas siaubingas matavimas, kuriame išnyksta bet kokie žmogaus elgesį ir net pačią materiją valdantys dėsniai – kadangi jie priklauso nuo stebėtojo, kuris nutaria pasirinkti tą, o ne kitą išeities tašką, nulemiantį ištisas samprotavimų sekas. Šis „galėjo būti

kitaip" principas tinka ne tik Gombrowicziaus romanų pasauliui, bet ir jo literatūrinėms procedūroms. Pasitelkime citatą iš trečiojo *Dienoraščio* tomo (1966 metų balandis):

> Nustatau du išeities taškus, dvi labai viena nuo kitos nutolusias anomalijas: a) pakartas žvirblis; b) Katasios lūpų asociacija su Lenos lūpomis.
> Šios dvi mįslės ims reikalauti prasmės. Siekdamos visumos, viena įsismelks į kitą. Prasidės spėjimų, asociacijų, užuominų rinkimo procesas, kažkas ims rastis, bet embrionas gana siaubingas... ir ta niūri mįslė neatskleista, ji šaukte šauksis ją įminti... ieškos paaiškinimų, tvarkančios idėjos.
> Kokio nors nuotykio, skandalo su tikrove, šitaip besiverčiančia iš miglos!

Destruktyvus Gombrowicziaus talentas visada siekė sugriauti tvirtus skaitytojo įsitikinimus ir priversti jį suabejoti savo tariamomis vertybėmis. *Kosmose* jis meta abejonės šešėlį ant pačios veiksmo, kuriuo mes suvokiame paprasčiausius dalykus, prigimties. Pacituokime to paties *Dienoraščio* skyriaus fragmentą:

> [...] iš begalybės aplink mane vykstančių reiškinių pasigaunu vieną. Pastebiu, pavyzdžiui, peleninę ant savo stalo (likusieji daiktai nuslysta į nebūtį).
> Jei pajėgiu pagrįsti, kodėl pastebėjau būtent peleninę („noriu nukrėsti cigaretės pelenus"), viskas gerai.
> Jei pastebiu peleninę atsitiktinai, be jokio tikslo, ir nekreipiu į tą pastebėjimą dėmesio, taip pat viskas normalu. Jeigu vis dėlto, pastebėjęs bereikšmį reiškinį, grįžtu prie jo antrą kartą – blogai! Kodėl ją pastebėjai dar kartą, jeigu ji bereikšmė? Vadinasi, ji tau šį tą reiškia, jeigu sugrįžai?.. Štai taip, dėl paties fakto, kad nepagrįstai sulaikei savo dėmesį ties kokiu nors reiškiniu sekundę ilgiau, tas dalykas jau pradeda išsiskirti, tampa reikšmingas... Ne, ne (giniesi), tai paprasta peleninė! – Paprasta? Kodėl giniesi nuo jos, jeigu paprasta?
> Taip reiškinys pradeda persekioti.
> Ar tikrovė savo esme nėra obsesiška? Jei savo pasaulius konstruojame jungdami reiškinius, nenustebčiau išgirdęs, jog pačioje laikų pradžioje įvyko dukartinis sujungimas. Jis chaose nužymi kryptį ir esti tvarkos pradžia.

Išvertus jo kūrinius į prancūzų, vokiečių, švedų, anglų kalbas ir septintajame dešimtmetyje pastačius jo pjeses Paryžiuje, Gombrowiczius susilaukė Vakarų Europos kritikų pripažinimo. Tuomet jis išvyko iš Argentinos, kurį laiką gyveno Vakarų Berlyne, po to įsikūrė Prancūzijos pietuose. 1967 metais už *Kosmosą* jis gavo dvidešimties tūkstančių dolerių Tarptautinę leidėjų literatūros premiją (Prix Formentor).

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigos romanistai

Antrojo pasaulinio karo pradžioje Gombrowiczius jau buvo subrendęs rašytojas, bet to paties negalima pasakyti apie daug žadančiais prozininkais laikytus jaunus autorius, kurių vardai dažnai skambėjo apie 1935–1939 metus. Tai Adolfas Rudnickis (1912–1990), Jerzas Andrzejewskis (1909–1983), Tadeuszas Breza (1905–1970) ir Teodoras Parnickis (1908–1988). Produktyviausiai rašė Rudnickis: išleido penkias knygas. Bet kūrybingumo viršūnę jis pasiekė vėliau, karo ir pokario metais, paveiktas Lenkijos žydų tragedijos. Andrzejewskį, 1939 metais gavusį Lenkijos literatūros akademijos premiją už romaną *Širdies darna* (*Ład serca*, 1938), kuriame jaučiama Georges'o Bernanoso įtakos pėdsakų, kritikai skyrė prie katalikiškų romanistų, bet paskui jis pasuko visiškai skirtingu keliu. Breza, eksperimentinio, psichologinio romano *Adam Grywałd* (1936) autorius, taip pat vėliau pakeitė orientaciją. O Parnickis 1937 metais romanu apie penktojo šimtmečio Romą *Aecijus, paskutinis romėnas* (*Aecjusz, ostatni Rzymianin*) pradėjo ilgą istorinių romanų rašytojo kelią.

Janusz Korczak (1878–1942)

Šį neeilinį žmogų, kuris aktyviausiai reiškėsi 1918–1939 metais, reikia minėti šiame skyriuje. Korczakas – tai gero varšuviečio rašytojo ir gydytojo Henryko Goldszmito literatūrinis slapyvardis. Po kelerių metų praktikos jis metė mediko karjerą ir tapo žydų našlaičių prieglaudos savo gimtajame mieste direktoriumi, atsidėdamas vaikų auklėjimui. Jis pradėjo taikyti savo paties sugalvotą naujovišką, paremtą savivalda pedagoginį metodą. Jo meilė ir pagarba vaikui persmelkia viską, ką jis rašė: prozą jaunimui ir apie jaunimą, trumpus straipsnius, radijo pokalbius. Vaikai jo kūriniuose turi įgimtą teisingumo jausmą ir daugeliu atvejų būna rimtesni už suaugusiuosius. Korczako humoras ir humanistinė filosofija geriausiai atsispindi į pasakas panašiose jo apysakose. *Karalius Motiejukas Pirmasis* (*Król Maciuś Pierwszy*, 1923) pasakoja apie berniuką karalių, kuris nori pakeisti blogai suaugusiųjų valdomą pasaulį, tačiau jį nuverčia nuo sosto ir ištremia į negyvenamą salą. *Kai vėl būsiu mažas* (*Kiedy znów będę mały*, 1925) – tai žavus pasakojimas apie vyrą, su burtų pagalba pavirtusį vaiku (tą pati idėja vėliau atsiranda Gombrowicziaus *Ferdidurkėje*).

Pasiaukojamas Korczako gyvenimas ir didvyriška mirtis padarė jį kone mitiniu herojumi, pasauliečio šventojo pavyzdžiu. Per Antrąjį pasaulinį karą jam, žydui, bičiuliai lenkai pasiūlė saugų būdą pabėgti iš Varšuvos geto, bet jis atsisakė ir pasiliko našlaičių prieglaudoje. Kartu su vaikais naciai jį išvežė į Treblinkos naikinimo stovyklą.

Esė ir tarpiniai žanrai

Labai mėgstama lenkų skaitančiosios visuomenės nebeletristinė proza išsikovojo reikšmingą vietą lenkų literatūroje, įžengusi į kitose šalyse dažnai skiriamas beletristikai valdas. Tarpukario laikotarpiu esė knygos, ypač rašytos Boy-Żelenskio ir Karolio Irzykowskio, spaudoje sukeldavo karštus ginčus. Apie 1930 metus nauja kritikų karta į literatūrinę areną atnešė naujų įžvalgų. Viena vertus, jie buvo atviri rusų formalistų teorijoms; apie pastarųjų veikalus – kai kurie jų buvo išversti į lenkų kalbą – diskutuota universitetų seminaruose. Kita vertus – jie domėjosi Stanisławo Brzozowskio mintimis, kaip ir fenomenologija (kurią propagavo Maxas Scheleris) ir prancūzų „personalizmu“ (kurį dėstė Emmanuelis Mounier). Pokarinėje Lenkijoje kai kurie išlikę talentingi kritikai aktyviai dalyvo literatūriniame gyvenime ir daug nuveikė puoselėdami literatūros tęstinumą, kuris Lenkijoje turbūt labiau buvo jaučiamas nei kurioje nors kitoje Rytų Europos šalyje.

Čia reikėtų paminėti reiškinį, labai būdingą Lenkijai tragiškų 1939 metų įvykių išvakarėse. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą nemažai žmonių buvo išauklėti antinacionalizmo ir pagarbos visuotinei „Europos civilizacijai“ dvasia, tačiau tuo pat metu giliai suleidę šaknis į savo regionines tradicijas. Tokie žmonės rašydami puikiai suvokė, kaip išlaikyti pusiausvyrą tarp jų „europietiškumo“ ir ištikimybės per daugelį lenkų istorijos šimtmečių perduodamam paveldui. Tuo, pavyzdžiui, pasižymėjo eseistas Jerzas Stempowskis (1894–1969), kurio subtilumas turėjo įtakos keletui jaunų autorių. Gimęs Ukrainoje, publicisto šeimoje, jis studijavo humanitarinius mokslus Krokuvoje, Miunchene ir Ciūriche, kur 1914 metais apgynė disertaciją,

pavadintą *Antike und christliche Geschichtsphilosophie im I–V Jahrhundert*. Šis tikras humanistas, romėnų saulėlydžio epochos žinovas savo eseistikoje, atrodo, sugrąžino neskubrų, ramų senosios Lenkijos dienoraščių bei užrašytų „šnekų" (*gawędy*) ritmą ir jų kupiną išraitymų sąrangą. Jo ironiškų, iš pažiūros laisvų, erudicija paženklintų apmąstymų žavesys kilo iš to, kad jie visiškai nesiderino su įnirtingu dvidešimtojo amžiaus ritmu ir su visais jo fanatiškais naujaisiais tikėjimais. Šis aštuonioliktojo šimtmečio stiliaus skeptikas, žaisdamas praeities analogijomis, griovė tikėjimą naujųjų laikų ypatingumu, o nacionalizmo, karinio valdymo, antisemitizmo madą laikė puikybe, už kurią paprastai baudžia lemtis. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, jis emigravo ir, po daugybės pavojingų nuotykių pasiekęs Šveicariją, joje įsikūrė. Jo pokarinių dešimtmečių esė, pasirašytos Pawełо Hostowieco slapyvardžiu, daugiausia skelbtos Paryžiuje, išeivijos mėnraštyje *Kultura*, nemažai jų – bendru pavadinimu *Neskubančio praeivio užrašai* (*Notatnik niespiesznego przechodnia*). Kai kurios pateko į knygą *Esė Kasandrai* (*Eseje dla Kasandry*, 1961).

Iš jaunesnių eseistų artimiausias Stempowskio dvasiai buvo Bolesławas Micińskis (1911–1943), daug žadantis poetas ir filosofas, kurio darbus nutraukė ankstyva mirtis. Jo *Kelionės į pragarą* (*Podróże do piekieł*, 1938) – tai esė apie simbolines keliones į pasąmonės pasaulį literatūroje rinkinys: pavadinime turimas omenyje Uliso žygis į mirusiųjų karalystę. *Kanto portrete* (*Portret Kanta*, 1947) autorius bando patekti į vokiečių filosofo minčių pasaulį aplinkiniu keliu, patraukliai aprašinėdamas jo tvarkingą, pedantišką kasdieninį gyvenimą.

Šiek tiek savo kilme, išsilavinimu ir pažiūromis panašus į Stempowskį ir Stanisławas Vincenzas (1888–1971). Kilęs iš prancūzų naujakurių šeimos, prieš keletą šimtmečių savo gimtąjį Provansą iškeitusios į Karpatų kalnus ir susiliejusios su lenkų bajorija, Vincenzas užaugo stebuklingame pasaulyje, išlaikiusiame patriarchalinę, pastoralinę civilizaciją. Prieš padalijimus šis Europos užkampis priklausė lenkų Respublikai, vėliau (Vincenzo vaikystės ir jaunystės laikais) Austrijos imperijai, o 1918–1939 metais – Lenkijai. Jame gyveno įvairių tautybių žmonės, išpažįstantys skirtingus tikėjimus ir kalbantys skirtingomis kalbomis. Šios Huculų šalies pavadinimas kilo

iš avių augintojų, kalbančių viena ukrainiečių tarmių, genties. Taip pat vartotos lenkų ir jidiš kalbos; kaip tik šiame krašte kažkada gyveno ir pamokslavo chasidizmo pradininkas Baal-Šemas. Vincenzas, baigęs mokyklą gimtojoje provincijoje, studijavo Vienos universitete ir ten 1914 metais įgijo daktaro laipsnį, apsigynęs disertaciją apie Hegelio religijos filosofiją. Tačiau tolimesnė jo kūryba siejasi ne su Hegeliu, o su meile tėviškei. *Lenkų aukštumose* (*Na wysokiej połoninie*, t. 1, 1936, t. 2, 3, skelbti tik fragmentai) – tai beveik unikalus Huculų krašto, tos šiandien jau užmirštos senovinės žinijos salos, kažkada stūksojusios šiuolaikinės civilizacijos viduryje, apeigų, papročių ir legendų užrašymas. Knygos žanrą sunku apibūdinti. Tai iš dalies antropologinė saga, iš dalies atsiminimai, iš dalies poema proza. Joje pagaunamas sakralinės, iškilmingos gyvensenos ritmas, įgalinęs taikiai ir harmoningai sugyventi skirtingų rasių bei tikėjimų žmones. Religinei srovei daugiausia atstovauja gausios istorijos apie chasidizmą; nepaisant švelniai juokaujamo tono, jose parabolės forma perteikiami rimti teologiniai tyrinėjimai – pavyzdžiui, istorijoje apie balagulius, vežikus žydus, diskutuojančius, ar Dievas pasaulio pabaigoje atleis Samaeliui (Šėtonui), ar ne. Gal vienas slaptų Vincenzo tikslų ir buvo pavaizduoti pasaulį, taip greitai besitraukiantį į praeitį, priešingą žmones skiriančiai paaštrėjusio nacionalizmo neapykantai ir totalitariniams šūkiams. *Lenkų aukštumas* baigti prireikė daugelio metų. Per Antrąjį pasaulinį karą Vincenzas Karpatų kalnais pasiekė Vengriją, kur pragyveno kelerius metus (jo esė apie vengrišką gamtovaizdį kalbama ir apie jame įrašytą vengrų istoriją); vėliau, likęs ištikimas kalnams, jis įsikūrė Prancūzijos Alpėse. Vincenzas taip pat parašė esė apie Dantę ir senovės Graikiją.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą europietiškas vidurinis mokymas, paremtas dėmesiu klasikinėms kalboms, formavo tai, ką galima pavadinti delikačiu požiūriu į žmogaus reikalus. Tiek Stempowskis, tiek Vincenzas skaitė Homerą originalo kalba. Tą patį darė kitas to laikotarpio eseistas Janas Parandowskis (1895–1978), gimęs Lvove ir baigęs tenykštį universitetą, kur studijavo klasikinę filologiją. Jo esė daugiausia skirtos senovės Graikijos literatūrai ir istorijai; o romane *Olimpinis diskas* (*Dysk olympijski*, 1933) rekonstruojamas graikų požiūris į olimpines

žaidynes. Kitas romanas *Liepsnojantis dangus* (*Niebo w płomieniach*, 1936) šiek tiek panašus į teologinį traktatą. Jame kalbama apie jauno berniuko religinę krizę Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, jam susipažinus su vokiečių „liberaliųjų protestantų" knygomis apie Jėzų ir krikščionybę. Didžiausias Parandowskio pasiekimas Lenkijoje po Antrojo pasaulinio karo – tai *Odisėjos* vertimas. Skaidri jo proza padarė šią knygą vienu didžiausių bestselerių.

Šie keli autoriai pateikiami skaitytojo dėmesiui tam, kad patvirtintume, ką kalbėjome apie tam tikrą kultūrinį tęstinumą Lenkijoje – nuo šimtmečio pradžios iki dabartinio pokarinio laikotarpio.

Apie lenkų eilėdarą

Apie seniausias lenkų eilėdaros taisykles negalima pasakyti nieko konkretaus, nors daugelis penkioliktojo šimtmečio literatūros kūrinių liudija jas buvus. Būdingiausią formą galėtume pavadinti netaisyklinga silabine: aštuonskiemenės eilutės kaitaliojasi su 6, 7, 9, 10 skiemenų. Pagal analogiją su liaudies dainomis buvo spėjama, kad principas rėmėsi frazės intonacija: eilutės pabaiga sutapo su frazės pabaiga. Tačiau kaip tas eiles skaitydavo, kokią reikšmę turėjo kirtis, nežinoma. Lenkų kalboje kirtis krinta ant kiekvieno žodžio priešpaskutinio skiemens, tad tiktai vienskiemeniai žodžiai yra (nors ne visada) oksitoniški, t.y. tariami kirčiuotai, ir gali būti panaudoti vyriškiems rimams sudaryti. Tačiau būta laikų, kai kirtis dar nebuvo nusistovėjęs; šis procesas vyko laipsniškai. Penkioliktojo šimtmečio rimai, dažniausiai grupuojami *aa bb cc*, yra taip pat labai „netobuli" pagal vėlesnes normas, ir jei laikoma, kad *darował* atitinka *dał*, o *czas* – *obraz*, kyla klausimas, ar tariant oksitoninės galūnės turėtų netekti kirčio, ar neoksitoninės turėtų jį įgyti. O greičiausiai buvo tiesiog priimta rimuoti kirčiuotus ir nekirčiuotus skiemenis. Kalbant apie ankstyvąją lenkų poeziją formuojančias įtakas, viena vertus, derėtų paminėti čekų poeziją, kita vertus – bažnytinę muziką. Viduramžiška Velykų giesmė dar ir šiandien tebegiedama kirčiuojant paskutinius skiemenis:

Wesoły nam dzień dziś na-stał,
Którego z nas każdy żą-dał,
Tego dnia Chrystus zmartwych-wstał.
Allelu-ja, Allelu-ja.

Lotyniškos religinės giesmės vertimas, atliktas apie 1400 metus, pradeda lenkų eilėdaros sistemų istoriją. Paeiliui atsirado trys tokios sistemos. Pirmoji buvo *silabinė*. Viduramžių lotynų kalba nekreipė dėmesio į garsų skaičių eilutėje; ji skaičiavo skiemenis bei rimus. Skolinys, apie kurį kalbame, atnešė į lenkų poeziją jos populiariausią eilutę: 13 skiemenų, padalytų cezūros (7+6). Lotyniškas originalas prasideda šitaip:

Pa-tris sa-pi-en-ti-a, Ve-ri-tas di-vi-na,
Chris-tus Je-sus cap-tus est ho-ra ma-tu-ti-na.

Silabinė eilutė su cezūra ėmė varžytis su senesnėmis formomis ir laimėjo šią kovą, bet įsitvirtino ne anksčiau nei šešioliktojo šimtmečio viduryje. Svyravimų vis dar pastebima Mikołajaus Rejaus kūryboje, tuo tarpu Jano Kochanowskio eilėse silabizmas jau tvirtai nusistovėjęs. Pastarasis sukūrė didelę įvairovę pavyzdžių, kuriais naudosis ateinančių šimtmečių poetai. Rimai atitiko bendrą šnekamosios lenkų kalbos kirčiavimą.

Antroji sistema vadinama *silabotonine*. Kirčiuoti ir nekirčiuoti skiemenys jungiasi į vienetus, šiek tiek panašius į garsų skaičiumi paremtą „pėdą", iš čia jų pavadinimai: trochėjinė, daktilinė, jambinė ir t.t. Lenkų kalba dėl pastovaus kirčio ant priešpaskutinio žodžio skiemens natūraliai linksta į trochėją ir amfibrachį; tačiau naudojamos ir kitos pėdos su kai kuriais neišvengiamais nukrypimais eilutės pradžioje ir pabaigoje. Nieko nebūtų klaidingiau, kaip ieškoti laikotarpio, kada silabinių sistemų vyravimas baigiasi, o silabotoninių prasideda. Silabizmas iki pat šių dienų liko lenkų poezijos pagrindas. Šiuose rėmuose eksperimentai su pėdomis tęsėsi ir buvo ypač ryškūs renesanso laikotarpiu Jano Kochanowskio poezijoje, vėliau „miestelėnų lyrikoje", taikomoje prie šokių melodijų, dar vėliau klasikinėse Ignaco Krasickio eilėse. Didieji romantizmo poetai valdė tiek grynai silabinę, tiek silabotoninę eilėdarą, o Mickevičius kartą panaudojo (*Konrade Valenrode*) net lenkišką graikų hegzametro atitikmenį. Galima rizikuoti teigti, kad pėdos gerai tinka lenkų poezijai tik jeigu jos ne per daug įkyriai įaudžiamos į silabinę schemą. Ši kalba nemėgsta taisyklingo ritmo, sukuriančio, jei kas bando jį taikyti, monotoniją. Tuo nusidėjo antrosios devynioliktojo šimtmečio pusės antraeiliai poetai, piktnaudžiavę silabotonine eilute.

Trečiosios sistemos, vadinamos *tonine*, taip pat neįmanoma griežtai atskirti nuo ką tik aptartų. Ji remiasi kirčių, o ne skiemenų skaičiumi eilutėje. Problema ta, jog tą patį eilėraštį kartais galima balsu perskaityti dviem būdais: pabrėžiant arba pėdas, arba akcentuotų žodžių grupes. Toninė sistema aiškiai dominavo kai kuriose eiliuotose devynioliktojo šimtmečio poeto Juliuszo Słowackio dramose ir Calderóno kūrinių vertimuose. Prie jos linko ir kai kurie to šimtmečio pabaigos poetai; jos galimybes atskleidžia Stanisławo Wyspiańskio dramos ir Jano Kasprowicziaus poezija.

Šios trys sistemos, egzistuodamos kartu, praturtino lenkų poezijos formas. Tai, ką tyrinėtojai vadina ketvirtąja sistema, yra ritmo, nekylančio nei iš skaičiuojamų skiemenų, nei iš kirčių, ieškojimas. Taikyti šią sistemą pradėjo avangardinės mūsų šimtmečio pradžios mokyklos, ją priėmė dauguma poetų, ypač po Antrojo pasaulinio karo. Kadangi frazė kiekvienu atveju moduliuojama vis kitaip, pagal poeto temperamentą, šios sistemos negalima išreikšti formule. Ji buvo taikyta praeityje, pavyzdžiui, baroko poezijoje, rašant ilgomis, Biblijos eilutes mėgdžiojančiomis frazėmis, ir kai kuriose „laisvose" romantikų eilėse.

Rinktinė bibliografija

Bendros apžvalgos ir antologijos

Anthologie de la poésie polonaise, sudarytojas Constantin Jeleński, Paris: Éditions du Seuil, 1965, 453 p.; Lausanne: L'Age d'Homme, 1981.

Anthologie de la poésie polonaise du quinzième au vingtième siècle, sudarytojas ir vertėjas Marian Pankowski, Brussels: André de Rache, 1961, 140 p.

Bibliographia literatury polskiej, „Nowy Korbut", sudarytojai Kazimierz Budzyk ir kiti, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963, t. 1–5, 12.

Brückner, Aleksander, *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa, Kraków: Książka i Wiedza, F. Pieczątkowski, 1946–1958, 4 t.

Brückner, Aleksander, *Geschichte der polnischen Literatur*, 2-as leidimas, Leipzig: C.F. Amelung, 1909, Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen, I, 628 p.

Davies, Norman, *God's Playground: A History of Poland*, New York: Columbia University Press, 1982, t. 1, 607 p., t. 2, 725 p.

Dyboski, Roman, *Periods of Polish Literary History: The Ilchester Lectures for the Year 1923*, London: Humphrey Milford, Oxford University Press, 1923, 163 p.

Dłuska, Maria, *Studia z historii i teorii wersyfikacji polskiej*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Językowej, t. 1, 1948, nr. 33; t. 2, 1950, nr. 35.

Explorations in Freedom: Prose, Narrative and Poetry from Kultura, sudarytojas Leopold Tyrmand, New York: Free Press, 1970, 442 p.

Five Centuries of Polish Poetry, 1450–1950: An Anthology with Introduction and Notes, sudarytojai ir vertėjai Jerzy Peterkiewicz [Pietrkiewicz] ir Burns Singer, London: Secker and Warburg, 1950, 154 p. Pakartota: London, New York: Oxford University Press, 1970, 137 p.; Westport, Conn.: Greenwood Press, 1979, 137 p.

Gömöri, G., *Polish and Hungarian Poetry, 1945–1956*, Oxford: Clarendon Press, 1966, 266 p.

Introduction to Modern Polish Literature: An Anthology of Fiction and Poetry, sudarytojai Adam Gillon ir Ludwik Krzyżanowski, New York: Twayne, 1964, 480 p.

Korbut, Gabriel, *Literatura polska od początków do wojny światowej*, Warszawa: Skład główny w Kasie imienia Mianowskiego, 1929–1931, 4 t.

Kridl, Manfred, *A Survey of Polish Literature and Culture*, vertėja Olga Scherer-Virski, The Hague: Mouton & Co., 1956, 513 p.

Krzyżanowski, Julian, *A History of Polish Literature*, vertėja Doris Ronowicz, Warszawa: Polish Scientific Publishers, 1978, 807 p.

Krzyżanowski, Julian, *Historia literatury polskiej: Alegoryzm–Preromantyzm*, 3-as leidimas, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966, 670 p., iliustruota.

Kutrzeba, Stanisław, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów: Gebethner i Wolff, B. Połoniecki, 1905–1917, 4 t.

Lednicki, Wacław, *Life and Culture of Poland as Reflected in Polish Literature*, New York: Roy Publishers, 1944, XI, 328 p.

Levine, Madeline G., *Contemporary Polish Poetry, 1925–1975*, Boston: Twayne Publishers, 1981, 195 p.

Literatura polska na obczyźnie, 1940–1960, sudarytojas Tymon Terlecki, London: B. Świderski, 1964–1965, 2 t.

Marcel, Symone, *Histoire de la littérature polonaise: Des Origines au début du XIX siècle*, Paris: La Colombe, 1957.

Od Kochanowskiego do Staffa: Antologia liryki polskiej, sudarytojas Wacław Borowy, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1958, 426 p.

Poezja polska, 1914–1939, sudarytojai Ryszard Matuszewski ir Seweryn Pollak, Warszawa: Czytelnik, 1962, 898 p.

Polish Literature in English Translations: A Bibliography, sudarytoja Marion Moore Coleman, Cheshire, Conn.: Cherry Hill Books, 1963, 180 p.

Polish Writing Today, sudarytoja Celina Wieniewska, Baltimore: Penguin Books, 1967, 206 p.

Polnische Poesie des 20 jahrhunderts, sudarytojas ir vertėjas Karl Dedecius, München: Hanser Verlag, 1964, 236 p.

Polnische Pointen, sudarytojas ir vertėjas Karl Dedecius, 2-as leidimas, München: Hanser Verlag, 1962, 154 p.

Polnische Prosa des 20 jahrhunderts, sudarytojas Karl Dedecius, München: Hanser Verlag, 1966, 600 p.

Polskaja poezija, sudarytojai M. Živov ir B. Stachejev, Moskva: Goslitizdat, 1963, t. 1 (šešioliktasis–aštuonioliktasis amžius), 553 p. ir t. 2 (devynioliktasis–dvidešimtasis amžius), 502 p.

Polska krytyka literacka, 1800–1918, sudarytojas Jan Zygmunt Jakubowski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959, 4 t.

Polska krytyka literacka, 1919–1939, sudarytojas Jan Zygmunt Jakubowski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966, 655 p.

Polska liryka mieszczańska: Pieśni, tańce, padwany, sudarytojas Karol Józef Badecki, Lwów: Towarzystwo Naukowe, Zabytki Piśmiennictwa Polskiego, 1936, 489 p.

Postwar Polish Poetry: An Anthology, sudarytojas Czesław Miłosz, Garden City, New York: Doubleday, 1965, 149 p. Papildytas leidimas: Berkeley ir Los Angeles: University of California Press, 1983, 175 p.

Rutkowski, Jan, *Historia gospodarcza Polski do 1864,* Warszawa: Książka i Wiedza, 1953, 568 p.

Scherer-Virski, Olga, *The Modern Polish Short Story,* The Hague: Mouton, 1955, 254 p.

Segel, Harold B., *Polish Romantic Drama,* Ithaca, New York: Cornell University Press, 1977, 320 p. Su Adomo Mickevičiaus *Vėlinių* III dalies, Zygmunto Krasińskio *Nedieviškosios komedijos* ir Juliuszo Słowackio *Fantazijos* vertimais.

Słownik w spółczesnych pisarzy polskich, sudarytojai Ewa Korzeniewska ir kiti, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963, 4 t.

Taborski, Bolesław, „Polish Plays in English Translation: A Bibliography", *The Polish Review,* IX, 3 (1964, vasara), p. 63–101.

Taborski, Bolesław, „Polish Plays in English Translation: A Bibliography", *The Polish Review,* XII, 1 (1967, žiema), p. 59–82.

The Broken Mirror: A Collection of Writings from Contemporary Poland, sudarytojas Pawel Mayewski, New York: Random House, 1958, 209 p.

The Contemporary Polish Stories, sudarytojas Edmond Ordon, Detroit: Wayne State University Press, 1958, 252 p. Pakartota: Westport, Conn.: Greenwood Press, 1974, 252 p.

The Modern Polish Mind: An Anthology of Stories and Essays, sudarytoja Maria Kuncewicz, Boston: Little, Brown and Co., 1962, 440 p. Taip pat minkštais viršeliais.

The New Polish Poetry, sudarytojai Milne Holton ir Paul Vangelisti, Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1978, 117 p.

The Polish Brethren: Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601–1685, sudarytojas George Huntston Williams, Missoula, Montana: Scholars Press, 1980, 2 t.

Tyrmand, Leopold, *Kultura Essays,* New York: Free Press, 1970, 344 p.

Twentieth-Century Polish Avant-Garde Drama: Plays, Scenarios, Critical Documents, sudarytojas Daniel Gerould, vertėjai Daniel ir Eleanor Gerould, Ithaca: Cornell University Press, 1977, 287 p.

Wiersze polskie wybrane, sudarytojas Mieczysław Grydzewski, 2-as leidimas, London: Orbis, 1948, 351 p.

Viduramžiai

Bogurodzica, redaktorius Jerzy Woronczak, Wrocław: Zakład Ossolineum, 1962; Polska Akademia Nauk: Instytut Badań Literackich, Biblioteka Pisarzów Polskich, serija A, nr. 1, 416 p., faksimilinis leidimas.

Długosz, Jan, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, vertėjas Stanisław Gawęda, redaktorius Jan Dąbrowski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 2 t. viename.

Jasienica, Paweł, *Polska Piastów*, Wrocław: Zakład Ossolineum, 1960, 390 p., iliustruota.

Jasienica, Paweł, *Trzej kronikarze*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964.

Labuda, Gerard, *Studia nad początkami państwa polskiego*, Poznań: Księg. Akad., Biblioteka Historyczna Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1946, I, 351 p.

Łowmiański, Henryk, *Początki Polski: Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963–1967, 3 t.

Wojciechowski, Tadeusz, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, 3-as leidimas, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1951, 391 p.

Šešioliktasis–aštuonioliktasis šimtmetis

Bystroń, Jan Stanisław, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce: Wiek XVI–XVII*, pakeistas ir pataisytas leidimas, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1960, 2 t.

Borowy, Wacław, O *poezji polskiej w w. XVIII*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1948, 398 p.

Dramaty staropolskie, sudarytojas Julian Lewański, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959–1963, 6 t., iliustruota.

Dürr-Durski, Jan, *Arianie polscy w świetle własnej poezji: Zarys ideologii i wybór wierszy*, Warszawa: Państw. Zakł. Wydawn. Szk., Biblioteka Polonistyczna, 1948, 319 p.

Fabre, Jean, *Stanislas-Auguste Poniatowski et L'Europe des Lumières: Étude de cosmopolitisme*, Paris: Publication de la Faculté des lettres de L'Université de Strasbourg, 1952, 116, 746 p.

Kochanowski, Jan, *Chants, traduits du polonais avec une introduction et un commentaire par Jacques Langlade*, Paris: Société d'édition „Les Belles Lettres", 1932, 147 p.

Kochanowski, Jan, *Dziela polskie*, sudarytojas Julian Krzyżanowski, 5-as leidimas, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967, 2 t.

Kochanowski, Jan, *Poems*, vertėja Dorothea Prall Radin, New York: AMS Press, 1978, 156 p.

Kochanowski, Jan, *Poems*, vertėjai Dorothea Prall Radin, Marjorie Beatrice Peacock ir kiti, Berkeley: University of California Press, 1928, 156 p.

Kochanovskij, Jan, *Izbrannyje proizvedenija*, sudarytojas S.S. Sovetov, Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1960, 370 p.

Langlade, Jacques, *Jean Kochanowski: L'Homme, le penseur, le poète lyrique*, Paris: Les Belles Lettres, 1932, 415 p.

Kot, Stanisław, *Socinianism in Poland: The Social and Political Ideas of the Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Boston: Star King Press, 1957, 226 p.

Krasicki, Ignacy, *Pisma wybrane*, sudarytojas Tadeusz Mikulski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, Polska Akademia Nauk, Instytut Badań Literackich, 1954, 4 t.

Cazin, Paul, *Le Prince-évêque de Varmie, Ignace Krasicki, 1735–1801*, Paris: Bibliothèque polonaise, Centre d'études polonaises de Paris, 1940, 316 p.

Krasiński, Valerian, *The Rise and Decline of the Reformation in Poland*, London, 1838–1840, 2 t.

Krzyżanowski, Julian, *Proza polska wczesnego Renesansu*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954, 553 p.

Łoziński, Władysław, *Życie polskie w dawnych wiekach*, 12-as leidimas, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1958, 272 p.

Mikulski, Tadeusz, *Ze studiów nad Oświeceniem: Zagadnienia i fakty*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, PAN, Instytut Badań Literackich, 1956, 553 p.

Modrzewski, Andrzej Frycz, *Opera omnia*, sudarytojas Kazimierz Kumaniecki, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, Academia scientiarum polona, 1953–1960, 5 t.

Kot, Stanisław, *Andrzej Frycz Modrzewski: Studium z dziejów kultury polskiej w. XVI*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1923, 320 p.

Niemcewicz, Julian Ursyn, *Under Their Vine and Fig Tree: Travels Through America in 1797–1799, 1805, with Some Further Account of Life in New Jersey*, vertėjas ir redaktorius Metchie J.E. Budka, Newark, N.J.: New Jersey Historical Society, 1965, 398 p.

Pasek, Jan Chryzostom, *Les Memoirs de Jean-Chrysostome Pasek, gentilhomme polonais, 1656–1688*, vertėjas Paul Cazin, Paris: Les Belles Lettres, Collection de la littérature polonaise, 1929, 350 p.

Pasek, Jan Chryzostom, *Memoirs of the Polish Baroque*, vertėja ir redaktorė Catherine S. Leach, Berkeley, Calif.: University of California Press, 1976, 327 p.

Pasek, Jan Chryzostom, *Pamiętniki*, redaktorius Roman Polak, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963, 485 p., iliustruota.

Poeci polskiego Baroku, sudarytojos Jadwiga Sokołowska ir Kazimiera Żukowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965, 2 t.

Poeci Renesansu, sudarytoja Jadwiga Sokołowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959, 522 p.

Poezija polskiego Oświecenia: Antologia, sudarytojas Jan Kott, 2-as leidimas, Warszawa: Czytelnik, Z prac Instytutu Badań Literackich, Polska Akademia Nauk, 1956, 499 p.

Ptaśnik, Jan, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, 2-as leidimas, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1949, 438 p.

Sarbiewski, Maciej Kazimierz, *O poezji doskonałej czyli Wergiliusz i Homer*, sudarytojas Stanisław Skimina, vertėjas Marian Plezia, Wrocław: Zakład Ossolineum, PAN, Instytut Badań Literackich, Biblioteka Pisarzów Polskich, serija B, 1954, nr. 4, 523 p.

Skarga, Piotr, *Pisma wszystkie*, sudarytojas Stanisław Franciszek Michalski-Iwieński, Warszawa: Ultima Thule, 1923–1930, 5 t.

Berga, Auguste, *Un Prédicateur de la cour de Pologne sous Sigismond III, Pierre Skarga: Étude sur la Pologne du XVI siècle et le Protestantisme Polonais*, Paris: Société française d'imprimeries et de librairies, 1916, 376 p.

Les Sermons politiques, sermons de Diète, 1597, du prédicateur du roi de Pologne Sigismond III, sudarytojas ir vertėjas Auguste Berga, Paris: Société française d'imprimeries et de librairies, 1916, 188 p.

Smoleński, Władysław, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, 3-as leidimas, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1949, 382 p.

Studia nad arianizmem, sudarytojas Ludwik Chmaj, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, PAN, Instytut Socjologii i Filozofii, 1959, 563 p.

Trembecki, Stanisław, *Wiersze wybrane*, sudarytojas Juliusz W. Gomulicki, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965, 201 p.

Backwis, Claude, *Un Grand Poète polonais du XVIII*[e] *siècle, Stanislas Trembecki: L'Étrange Carrière de sa vie et sa grandeur*, Paris: Bibliothèque polonaise, Centre d'études polonaises de Paris, 1937, 281 p.

Wilbur, E.M., *A History of Unitarianism*, Cambridge: Harvard University Press, 1945–1952, 2 t.

Devynioliktojo šimtmečio romantizmas, pozityvizmas

Askenazy, Szymon, *Napoleon a Polska*, Warszawa: Tow. Wydawn., 1818–1919, 3 t.

Erlich, Victor, *The Double Image: Concepts of the Poet in Slavic Literatures*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1964, 160 p.

Fredro, Aleksander, *Pisma wszystkie*, sudarytojai Stanisław Pigoń ir Kazimierz Wyka, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955–1957, 10 t.

Fredro, Aleksander, *The Major Comedies of Alexander Fredro*, vertėjas Harold B. Segel, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1969, 405 p.

Głowacki, Aleksander, žr. Prus, Bolesław.

Handelsman, Marceli, *Napoléon et la Pologne, 1806–1807: D'après les documents des archives nationales et des archives du Ministère des affaires étrangères*, Paris: F. Alcan, 1909, 280 p.

Krasiński, Zygmunt, *Die ungöttliche Komödie*, vertėjas Franz Theodor Csokor, Hamburg–Vienna: Zsolnay, 1959, 144 p.

Krasiński, Zygmunt, *Iridion*, sudarytojas George Rapall Noyes, vertėja Florence Noyes, London: Oxford University Press, H. Milford, 1927, 281 p. Pakartota: Westport, Conn.: Greenwood, 1975, 281 p.

Krasiński, Zygmunt, *Pisma*, sudarytojas Jan Czubek, jubiliejinis leidimas, Kraków: Gebethner, 1912, 8 t.

Krasiński, Zygmunt, *The Undivine Comedy*, vertėjos Harriette E. Kennedy ir Zofia Umińska, London: G.G. Harrap; Warszawa: Książn. Polska, 1924, 111 p. Pakartota: Westport, Conn.: Greenwood, 1976, 111 p.

Krasiński żywy: Książka zbiorowa wydana staraniem Związku Pisarzy Polskich na Obc zyźnie, sudarytojas Władysław Günter, London: B. Świderski, 1959, 314 p.

Zygmunt Krasiński, Romantic Universalist: An International Tribute, sudarytojas Wacław Lednicki, New York: Polish Institute of Arts and Sciences in America, 1964, 228 p.

Kukiel, Marian, *Dzieje Polski porozbiorowe, 1795–1921*, 2-as leidimas, London: B. Świderski, 1963, 743 p.

Lednicki, Wacław, *Bits of Table Talk on Pushkin, Mickiewicz, Goethe, Turgenev and Sienkiewicz*, The Hague: M. Nijhoff, International Scholars' Forum, 1956, 263 p.

Lednicki, Wacław, *Russia, Poland, and the West: Essays in Literary and Cultural History*, New York: Roy Publishers, 1954, 419 p.

Limanowski, Bolesław, *Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej*, 4-as leidimas, Warszawa: Książka i Wiedza, 1957, 2 t.

Mickevič, Adam, *Sobranije sočinenij*, sudarytojai D.D. Blagoj ir kiti, vyr. redaktorius M. Ryjskij, Moskva: Gos. izdatelstvo chudožestvennoj literatury, 1948–1954, 5 t., iliustruota.

Mickiewicz, Adam, *Adam Mickiewicz, 1798–1855: Selected Poems*, sudarytojas Clark Mills, New York: Noonday Press, 1956, 124 p.

Mickiewicz, Adam, *Cours de littérature slave, professé au Collège de France*, Paris, 1860, 5 t. *Pisma Adama Mickiewicza, Wydanie zupełne*, t. 7–11.

Mickiewicz, Adam, *Dzieła*, sudarytojas Julian Krzyżanowski, Warszawa: Czytelnik, 1955, 16 t., iliustruota.

Mickiewicz, Adam, *Forefathers*, vertėjas grafas Potockis iš Montauko, London: Polish Cultural Foundation, 1968, 288 p.

Mickiewicz, Adam, *Konrad Wallenrod & Other Writings*, sudarytojas George R. Noyes, vertėja Jewell Parish, Westport, Conn.: Greenwood, 1975, 209 p.

Mickiewicz, Adam, *La Tribune des Peuples*, Paris: E. Flammarion, 1907, 413 p.

Mickiewicz, Adam, *Pan Tadeusz*, vertėjas Paul Cazin, Paris: F. Alcan, 1934, 398 p., iliustruota.

Mickiewicz, Adam, *Pan Tadeusz oder der letzte Einritt in Litauen*, vertėjas Walter Panitz, Reinbek: Rowohlt Verlag, 1956, 602 p., iliustruota.

Mickiewicz, Adam, *Pan Tadeusz oder die letzte Fehde im Litauen*, vertėjas Herman Buddensieg, München: Fink Verlag, 1963, 386 p., iliustruota.

Mickiewicz, Adam, *Pan Tadeusz, or the Last Foray in Lithuania*, vertėjas Kenneth Mackenzie, London: Polish Cultural Foundation, 1964; London: J.M. Dent, 1966; New York: Dutton, Everyman's Library, 1966, 291 p., iliustruota.

Mickiewicz, Adam, *Pan Tadeusz, or the Last Foray in Lithuania*, vertėjas Watson Kirkconnell, New York: Polish Institute of Arts and Sciences in Amerika, 1962, 388 p. Pakartota: 1981, 388 p.

Mickiewicz, Adam, *Pan Tadeusz, or the Last Foray in Lithuania: A Story of Life among Polish Gentlefolk in the Years 1811 and 1812*, vertėjas George Rapall Noyes, London ir Toronto: J.M. Dent; New York: E.P. Dutton, Everyman's Library, 1930, 354 p.

Mickiewicz, Adam, *Poems*, sudarytojas George Rapall Noyes, New York: Herald Square Press, 1944, 486 p.

Mickiewicz, Adam, *Selected Poems*, sudarytojas Clark Mills, vertėjai W.H. Auden ir kiti, New York: Voyages Press, 1957, 84 p.

Adam Mickevič v russkoj pečati, 1825–1955, redaktoriai I.L. Levkovič ir kiti, Moskva: Akademija Nauk, 1957, 599 p.

Adam Mickiewicz in World Literature: A Symposium, sudarytojas Wacław Lednicki, Berkeley: University of California Press, 1956, 626 p.

Adam Mickiewicz: Księga w stulecie zgonu, London: Pol. Tow. Nauk, 1958, 539 p.

Adam Mickiewicz, Poet of Poland: A Symposium, sudarytojas Manfred Kridl, New York: Columbia University Press, Columbia Slavic Studies, 1951, 286 p.

Adam Mickiewicz, 1798–1855: In Commemoration ot the Centenary of His Death, Paris: UNESCO, 1955, 277 p.

Davie, Donald, *The Forests of Lithuania: A Poem*, Hessle, Yorkshire: Marvel Press, 1959, 62 p.

Lednicki, Wacław, *Pushkin's „Bronze Horseman": The Story of a Masterpiece*, Berkeley: University of California Press, 1955, 163 p. Su priedais, įskaitant angliškus Mickevičiaus „Nukrypimo", Puškino „Varinio raitelio" ir kitų eilėraščių vertimus.

Mickiewicz and the West: A Symposium, sudarytojas B.R. Bugelski, Buffalo, N.Y.: The University of Buffalo, 1956, 75 p.

Scheps, Samuel, *Adam Mickiewicz, ses affinités juives*, Paris: Les Éditions Nagel, 1964, 103 p.

Weintraub, Wiktor, *Literature as Prophecy: Scholarship and Martinist Poetics in Mickiewicz's Parisian Lectures*, The Hague: Mouton, 1959, 78 p.

Weintraub, Wiktor, *The Poetry of Adam Mickiewicz*, The Hague: Mouton, Slavistic Printings and Reprintings, nr. 2, 1954, 302 p.

Welsh, David, *Adam Mickiewicz*, New York: Twayne, World Authors Series, 1966, 168 p.

Norwid, Cyprian, *Dzieła zebrane*, sudarytojas Juliusz W. Gomulicki, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966, t. 1 – eilėraščiai, 995 p.; t. 2 – komentarai, 1087 p.

Norwid, Cyprian, *Le Stigmate*, vertėjas Paul Cazin, Paris: La Nouvelle Revue Française, Collection Polonaise, VI, 1932, 222 p.

Norwid, Cyprian, *Letters*, vertėjas Jerzy Pietrkiewicz; *Twelve Poems*, vertėja Christine Brooke-Rose, Rome: Estratto, Botthege Oscure, nr. 22, 1958, p. 178–199.

Folejewski, Zbigniew, „C.K. Norwid's Prose and the Poetics of the Short Story", in *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists*, t. 2: *Literary Contributions*, The Hague: Mouton, 1963, p. 115–128.

Kliger, George, ir Albrecht, Robert C., „A Polish Poet on John Brown", *The Polish Review*, VIII, 3 (1963, vasara), p. 80–85.

Polish Short Stories, sudarytojas Zbigniew Żabicki, redaktorė Jadwiga Lewicka, Warszawa: Polonia Publishing House, 1958, 323 p.

Potocki, Jan, *New Decameron*, vertėja Elisabeth Abbott, New York: Orion Press, Grossman, 1966, 433 p.

Potocki, Jan, *The Saragossa Manuscript: A Collection of Weird Tales*, vertėja Elisabeth Abbott, redaktorius Roger Caillois, New York: Orion Press, 1960, 233 p.

Prus, Bolesław [Głowacki, Aleksander], *Der Pharao*, vertėjas Alfred Loepfe, Freiburg, Olten: Walter, 1956, 651 p.

Prus, Bolesław, *Die Puppe*, vertėjas Kurt Harrer, 2-as leidimas, Berlin: Aufbau-Verlag, 1954, 874 p.

Prus, Bolesław, *La Poupée*, vertėjai Simone Deligne, Wenceslas Godlewski, Michel Marcq, Paris: Del Duca, 1963, Collection UNESCO d'œuvres représentatives, 2 t.

Prus, Bolesław, *L'Avant-poste*, vertėja Maria Rakowska, 8-as leidimas, Paris: Gallimard, Collection polonaise, 1, 1930, 301 p.

Prus, Bolesław, *Pharao*, vertėjas Kurt Harrer, 8-as leidimas, Berlin: Aufbau-Verlag, 1959, 723 p.

Prus, Boleslav, *Sočinenija*, Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo chudožestvennoj literatury, 1955, 5 t.

Prus, Bolesław, *The Doll*, vertėjas David Welsh, New York: Twayne, 1972; New York: Hyppocrene, 1972, 702 p.

Prus, Bolesław, *The Pharao and the Priest: A Historical Novel of Ancient Egypt*, vertėjas Jeremiah Curtin, London: S. Low, Maraton, 1910, 696 p.

Sienkiewicz, Henryk, *Dzieła*, sudarytojas Julian Krzyżanowski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1948–1955, 60 t.

Sienkiewicz, Henryk, *Hania*, vertėjas Jeremiah Curtin, Plainview, N.Y.: Books for Libraries, 1973, 551 p.

Sienkiewicz, Henryk, *Pan Michael: An Historical Novel of Poland, the Ukraine, and Turkey* [*With Fire and Sword* ir *The Deluge* tęsinys], vertėjas Jeremiah Curtin, London: J.M. Dent, 1901, 527 p. Pakartota: Westport, Conn.: Greenwood, 1968.

Sienkiewicz, Henryk, *Portrait of America: Letters*, vertėjas ir redaktorius Charles Morley, New York: Columbia University Press, 1959, 300 p., iliustruota.

Sienkiewicz, Henryk, *Quo Vadis?*, vertėjas C.G. Jogarth, London: J.M. Dent, 1960; New York: E.P. Dutton, Everyman's Library 970, 1960, 448 p.

Sienkiewicz, Henryk, *Quo vadis?*, vertėjas Jeremiah Curtin, New York: Airmont, 1969, 541 p.

Sienkiewicz, Henryk, *Selected Tales*, Miami: American Institute of Polish Culture, 1975.

Sienkiewicz, Henryk, *Tales*, sudarytoja Monica Mary Gardner, London: J.M. Dent, 1946; New York: E.P. Dutton, Everyman's Library 871, 1946, 332 p.

Sienkiewicz, Henryk, *The Deluge: An Historical Novel of Poland, Sweden and Russia* [*With Fire and Sword* tęsinys], vertėjas Jeremiah Curtin, Boston: Little, Brown, 1928, 2 t. Pakartota: St. Clair Shore, Mich.: Scholarly Press, 1970; New York: AMS Press, 1971.

Sienkiewicz, Henryk, *The Teutonic Knights: An Historical Novel*, Edinburgh: A. Tyszkiewicz, 1943, 728 p.

Sienkiewicz, Henryk, *Western Septet: Seven Stories of the American West*, vertėja ir redaktorė Marion Moore Coleman, Cheshire, Conn.: Cherry Hill, 1963, 161 p.

Sienkiewicz, Henryk, *With Fire and Sword: An Historical Novel of Poland and Russia*, vertėjas Jeremiah Curtin, Boston: Little, Brown, 1898, 779 p.

Kosko, Maria, *Un „Best-Seller" 1900*, Paris: Librairie Jose Corti, 1960, 185 p.

Lednicki, Wacław, *Henryk Sienkiewicz: A Retrospective Synthesis*, The Hague: Mouton, Slavistic Printings and Reprintings, 1960, 81 p.

Słowacki, Juliusz, *Anhelli*, vertėja Dorothea Prall Radin, redaktorius George Rapall Noyes, London: Allen & Unwin, Select Library of Polish Authors, 1930, 118 p.

Słowacki, Juliusz, *Dzieła wszystkie*, sudarytojas Juliusz Kleiner, Wrocław: Zakład Ossolineum, 1952–1960, 14 t.

Slovackij, Julijuš, *Izbrannyje sočinenija*, sudarytojas M. Rylskij, Moskva: Gosudarstvennoje izdatelstvo chudožestvennoj literatury, 1960, 2 t.

Słowacki, Juliusz, *La Genèse par l'esprit*, vertėjas S. Dunin Karwicki, Warszawa: J. Mortkowicz, 1926.

Bourilly, Jean, *La Jeunesse de Jules Słowacki (1809–1833): La Vie et les œuvres*, Paris: A.G. Nizet, 1960, 502 p.

„Jules Słowacki (1809–1949)", *Revue des Sciences Humaines*, nr. 102, 1961, balandis–birželis.

Juliusz Słowacki, 1809–1949, redaktoriai Władysław Folkierski, Mieczysław Giergielewicz ir Stanisław Stroński, London: The Polish Research Centre, 1951, 448 p.

Kridl, Manfred, *The Lyric Poems of Juliusz Słowacki*, The Hague: Mouton, Contributions to the History of Slavic Literature and Culture, 1958, 77 p.

Zbiór poetów polskich XIX w., sudarytojas Paweł Hertz, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1959, 5 t.

„Jaunoji Lenkija"

Brzozowski, Stanisław, *Dębina. Sam wśród ludzi*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957, 484 p.

Brzozowski, Stanisław, *Idee: Wstęp do filozofii dojrzałości dziejowej*, Lwów: B. Połoniecki, 1910, 503 p.

Brzozowski, Stanisław, *Legenda Młodej Polski: Studia o strukturze duszy kulturalnej*, 2-as leidimas, Lwów: B. Połoniecki, 1910, 594 p.

Miłosz, Czesław, „A Controversial Polish Writer: Stanisław Brzozowski", in *California Slavic Studies*, Berkeley: University of California Press, t. 2, 1963, p. 53–95.

Irzykowski, Karol, *Pałuba: Sny Marii Dunin*, Warszawa: Czytelnik, 1957, 425 p.

Leśmian, Bolesław, *Poezje*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965, 566 p.

Przybyszewski, Stanisław, *Homo Sapiens*, vertėjas Thomas Seltzer, New York: AMS Press, 1970, 400 p.

Herman, Maxime, *Un Sataniste polonais, Stanislas Przybyszewski: De 1868 à 1900*, Paris: Les Belles Lettres, 1939, 462 p.

Reymont, Władysław, *The Peasants: A Tale of Our Own Times*, vertėjas Michael H. Dziewicki, New York: A.A. Knopf, 1942, 4 t.

Żeromski, Stefan, *Ashes*, vertėja Helen Stankiewicz Zand, New York: A.A. Knopf, 1928, 2 t.

Żeromski, Stefan, *Utwory wybrane*, 4-as leidimas, Warszawa: Czytelnik, 1964, 5 t.

Wyka, Kazimierz, *Modernizm polski*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1959, 338 p.

Wyspiański, Stanisław, *Dzieła zebrane*, sudarytojas Leon Płoszewski, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1958–1960, 13 t.

Backwis, Claude, *Le Dramaturge Stanislas Wyspianski*, Paris: Presses Universitaires de France, Université Libre de Bruxelles, Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres, 1952, 387 p.

Nuo 1918 metų iki šių dienų

Andrzejewski, Jerzy, *Ashes and Diamonds*, vertėjas D.F. Welsh, London: Weidenfeld and Nicolson, 1962, 238 p. Pakartota: New York: Penguin Books, 1980, 238 p.

Andrzejewski, Jerzy, *A Sitter for a Satyr*, vertėja Celina Wieniewska, New York: Dutton, 1965, 190 p.

Andrzejewski, Jerzy, *He Cometh Leaping upon the Mountains*, vertėja Celina Wieniewska, London: Weidenfeld and Nicolson, 1965, 190 p. Pakartota: London: Panther, 1968, 187 p.

Andrzejewski, Jerzy, *The Appeal*, vertėja Celina Wieniewska, Indianapolis: Bobbs-Merrill Co.; London: Weidenfeld and Nicolson, 1971, 118 p.

Andrzejewski, Jerzy, *The Gates of Paradise*, vertėjas James Kirkup, London: Weidenfeld and Nicolson, 1963, 157 p. Pakartota: London: Panther, 1967, 125 p.

Andrzejewski, Jerzy, *The Inquisitors*, vertėjas Konrad Syrop, New York: A.A. Knopf, 1960, 158 p. Pakartota: Westport, Conn.: Greenwood Press, 1976, 158 p.

Białoszewski, Miron, *A Memoir of the Warsaw Uprising*, vertėja ir redaktorė Madeline Levine, Ann Arbor, Michigan: Ardis, 1977, 234 p.

Białoszewski, Miron, *The Revolution of Things: Selected Poems*, vertėjai Andrzej Busza ir Bogdan Czaykowski, Washington: Charioteer Press, 1974, 36 p.

Bocheński, Jacek, *Göttlicher Julius: Aufzeichnungen eines Antiquars*, vertėjas Walter Tiel, München: Ehrenwirth, 1962, 256 p.

Borowski, Tadeusz, *Die Steinerne Welt*, vertėja Vera Cerny, München: Piper Verlag, 1963, 280 p.

Borowski, Tadeusz, *Le Monde de Pierre*, vertėjas Erik Veaux, Paris: Calmann-Lévy, 1964, 322 p.

Borowski, Tadeusz, *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen and Other Stories*, vertėja ir redaktorė Barbara Vedder, New York: The Viking Press, 1967, 160 p. Pakartota: New York: Penguin Books, 1976, 180 p.

Brandys, Kazimierz, *A Question of Reality*, vertėja Isabel Burzun, New York: C. Scribner's Sons, 1980, 180 p.; London: Blond & Briggs, 1981, 180 p.

Brandys, Kazimierz, *Sons and Comrades*, vertėjas D.J. Welsh, New York: Grove Press, 1961, 127 p., minkšti viršeliai.

Breza, Tadeusz, *Das eherne Tor: Römische Aufzeichnungen*, vertėjas Peter Lachmann, Berlin: Luchterhand, 196?, 610 p.

Brycht, Andrew, *Zoom*, vertėjas Kevin Windle, Toronto: Simon & Pierre, 1978, 154 p.

Buczkowski, Leopold, *Black Torrent*, vertėjas David Welsh, Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1969, 200 p.

Burzyński, Tadeusz, ir Osiński, Zbigniew, *Grotowski's Laboratory*, vertėjas Bolesław Taborski, Warszawa: Interpress, 1979, 147 p.

Dąbrowska, Maria, *A Village Wedding, and Other Stories*, Warszawa: Polonia, 1957, 215 p.

Dąbrowska, Maria, *Nachte und Tage*, vertėjas Leo Lasinski, Berlin: Rutten und Loewing, 1955–1958, 3 t.; Karlsruhe: Stahlberg, 749 p.

Dąbrowska, Maria, *Pisma wybrane*, Warszawa: Czytelnik, 1956, 3 t.

Folejewski, Zbigniew, *Maria Dąbrowska*, New York: Twayne, World Authors Series, 1967, 123 p.

Dygat, Stanisław, *Cloak of Illusion*, vertėjas David Welsh, Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1969, 172 p.

Gałczyński, Konstanty Ildefons, *Wybór poezji*, Wrocław: Ossolineum, Biblioteka Narodowa, serija 1, nr. 189, 1967, 421 p.

Gombrowicz, Witold, *A Kind of Testament*, vertėjas Alastair Hamilton, redaktorius Dominique de Roux, Philadelphia, Penn.: Temple University Press; London: Calder & Boyars, 1973, 158 p.; London: M. Boyars Merrimack Book Service, 1981, 158 p.

Gombrowicz, Witold, *Berliner Notizen*, vertėjas Walter Tiel, Pfullingen: Neske, 1965, 131 p.

Gombrowicz, Witold, *Cosmos*, vertėjas Eric Mosbacher, London: MacGibbon and Kee; New York: Grove Press, 1967, 166 p.

Gombrowicz, Witold, *Cosmos*, vertėjas George Sédir, Paris: Denoël, „Les Lettres Nouvelles", 1966, 188 p.

Gombrowicz, Witold, *Das Tagebuch des Witold Gombrowicz*, vertėjas Walter Tiel, Pfullingen: Neske, 1961, 402 p.

Gombrowicz, Witold, *Ferdydurke*, vertėjas Eric Mosbacher, London: MacGibbon and Kee; New York: Harcourt, Brace & World, 1961, 272 p.; 2-as leidimas, New York: Grove Press, 1967, 272 p.

Gombrowicz, Witold, *Indizien*, vertėjas Walter Tiel, Pfullingen: Neske, 1965, 186 p.

Gombrowicz, Witold, *Ivona Princess of Burgundia*, vertėjos Krystyna Griffith-Jones ir Catherine Robins, New York: Grove Press, 1969, 83 p.

Gombrowicz, Witold, *Yvonne. Die Trauung*, vertėjai Heinrich Kunstman ir Walter Tiel, Frankfurt: S. Fischer, 1964, 194 p.

Gombrowicz, Witold, *Yvonne, princesse de Bourgogne, et le Marriage*, Paris: Julliard, „Les Lettres Nouvelles", 1965.

Gombrowicz, Witold, *Operetta*, vertėjas Louis Iribarne, London: Calder & Boyars, 1971, 108 p.

Gombrowicz, Witold, *Pornografia*, vertėjas Alastair Hamilton, London: Calder & Boyars, 1966, 160 p.; New York: Grove Press, 1967, 191 p.

Gombrowicz, Witold, *Possessed or the Secret of Myslotch*, vertėjai J.A. Underwood ir M. Boyars, London: Merrimack Book Service, 1981, 221 p.

Gombrowicz, Witold, *Princess Ivona*, vertėjos Krystyna Griffith-Jones ir Catherine Robins, London: Calder & Boyars, 1969, 70 p.

Gombrowicz, Witold, *The Marriage*, vertėjas Louis Iribarne, New York: Grove Press, 1969, 158 p.; London: Calder & Boyars, 1970, 153 p.

Gombrowicz, Witold, *Three Novels: Ferdydurke, Pornografia, and Cosmos*, New York: Grove Press, 1978, 272, 191, 166 p.

Gombrowicz, Witold, *Trans-Atlantic*, vertėjas Walter Tiel, Pfullingen: Neske, 1964, 158 p.

Kurczaba, Alex, *Gombrowicz and Frisch: Aspects of the Literary Diary*, Bonn: Bouvier Verlag, 1980, 197 p.

Grotowski, Jerzy, *Towards a Poor Theatre*, redaktorius Eugenio Barba, Touchstone Books, 1970, 218 p.; Eyre Spottiswood: Eyre Methuen Drama Books, 1976, 218 p.

Grynberg, Henryk, *Child of the Shadows, Including the Grave*, London: Vallentine, Mitchell, 1969, 127 p.

Harasymowicz, Jerzy, *Genealogy of Instruments*, vertėjai Catherine Leach ir Seymour Mayne, Ottawa: Valley Editions, 1974.

Harasymowicz, Jerzy, *Planting Beeches*, vertėjas Victor Contoski, New York: New Rivers Press, 1974.

Herbert, Zbigniew, *Gedichte aus zehn jahren 1956–1966*, vertėjas Karl Dedecius, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1967, 194 p.

Herbert, Zbigniew, *Selected Poems*, vertėjai Czesław Miłosz ir Peter Dale Scott, London: Penguin Books, Penguin Modern European Poets, 1968, 139 p.

Herbert, Zbigniew, *Selected Poems*, vertėjai John ir Bogdana Carpenter, London: Oxford University Press, 1977, 82 p.

Herling, Gustaw, *A World Apart*, vertėjas Joseph Marek, New York: Roy Publishers, 1951, 262 p., iliustruota.

Herling, Gustaw, *The Island: Three Tales*, vertėjas Ronald Strom, Cleveland ir New York: The World Publishing Co., 1967, 151 p.

Hłasko, Marek, *Next Stop – Paradise and The Graveyard*, vertėjas Norbert Guterman, London: Heinemann, 1961, 311 p.

Hłasko, Marek, *Next Stop – Paradise*, vertėjas Norbert Guterman, New York: Dutton, 1960, 250 p.

Hłasko, Marek, *The Eighth Day of the Week*, vertėjas Norbert Guterman, New York: Dutton, 1958, 129 p.; London: Alen & Unwin, 1959. Pakartota: Westport, Conn.: Greenwood Press, 1975, 128 p.

Hłasko, Marek, *The Graveyard*, vertėjas Norbert Guterman, New York: Dutton, 1959, 126 p. Pakartota: Westport, Conn.: Greenwood Press, 1975, 126 p.

Hostowiec, Paweł [Stempowski, Jerzy], *Eseje dla Kassandry*, Paris: Instytut Literacki, 1961, 310 p.

Iwaszkiewicz, Jarosław, *Der Höhenflug*, vertėjas Kurt Harrer, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1964, 109 p.

Iwaszkiewicz, Jarosław, *Der Kongress in Florenz: Die Mädchen vom Wilkohof*, vertėjas Kurt Harrer, Leipzig: Ph. Reclam, 1959, 213 p.

Iwaszkiewicz, Jarosław, *Die Liebenden von Marona*, vertėjas Klaus Dietrich Staemmler, München: LanfenłMüller, 1962, 336 p.

Iwaszkiewicz, Jarosław, *Mère Jeanne des Anges*, vertėjas George Lisowski, Paris: R. Laffont, 1959, 207 p.

Jordan, Zbigniew A., *Philosophy and Ideology: The Development of Philosophy and Marxism-Leninism in Poland Since the Second World War*, Dordrecht, Holland: D. Reidel Publishing Co., 1963, 600 p.

Kołakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism*, London: Oxford University Press, 1978, 2 t.

Kołakowski, Leszek, *The Devil and Scripture*, London: Oxford University Press, 1973, 150 p.

Konwicki, Tadeusz, *A Dreambook for Our Time*, vertėjas David Welsh, Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1969, 282 p.; su Leszeko Kołakowskio įvadu, New York: Penguin Books, 1976, 282 p.

Konwicki, Tadeusz, *Modernes Traumbuch*, vertėjas Peter Lachmann, München: Biederstein, 1964, 364 p.

Konwicki, Tadeusz, *The Antropos-Spectre-Beast*, vertėjai George ir Audry Korwin-Rodziszewski, New York: S. Phillips, 1977, 201 p.

Konwicki, Tadeusz, *The Polish Complex*, vertėjas Richard Lourie, New York: Farrar, Straus, Giroux, 1982, 211 p.

Korczak, Janusz, *Ghetto Diary*, New York: Holocaust Library, 1978, 191 p.

Kott, Jan, *Shakespeare Our Contemporary*, vertėjas Bolesław Taborski, New York: Doubleday, 1964, 241 p.

Kott, Jan, *The Eating of the Gods: An Interpretation of Greak Tragedy*, vertėjai Bolesław Taborski ir Edward J. Czerwiński, New York: Vintage Books, 1974, 334 p.

Krzyżanowski, Julian, *A History of Polish Literature*, vertėja Doris Ronowicz, Warszawa: PWN – Polish Scientific Publishers, 1978, 807 p.

Kuncewiczowa, Maria S., *The Conspiracy of the Absent*, vertėjai Maurice Michael ir Harry Stevens, New York: Roy, 195?, 349 p.; London: Hutchinson, 1950, 349 p.

Kuncewiczowa, Maria, *The Forester*, vertėjas H.C. Stevens, New York: Roy, 1954, 207 p.; London: Hutchinson, 1954, 207 p.

Kuncewiczowa, Maria, *The Keys: A Journey through Europe at War*, New York, London: Hutchinson International Authors, 1945[?], 176 p.

Kuncewiczowa, Maria, *The Olive Grove*, New York: Walker, 1963, 240 p.

Kuncewiczowa, Maria, *The Stranger*, New York: L.B. Fischer, 1945, 224 p.; vertėjas B.W.A. Massey, London: Hutchinson International Authors, 1947, 172 p.

Lec, Stanisław J., *More Unkempt Thoughts*, vertėjas Jacek Galazka, New York: Funk and Wagnalls, 1968, 1969, 60 p.

Lec, Stanisław J., *Unkempt Thoughts*, vertėjas Jacek Galazka, New York: St. Martin's Press, 1962, 160 p.

Lem, Stanisław, *A Perfect Vacuum*, vertėjas Michael Kandel, Mount Kisco, N.Y.: Futura Publications, 1978, 275 p.; New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979, 229 p.; London: Secker and Warburg, 1979, 229 p.

Lem, Stanisław, *Memoirs Found in a Bathtub*, vertėjai Michael Kandel ir Christine Rose, New York: Seabury Press, 1973, 188 p.; New York: Avon Books, 1976, 192 p.

Lem, Stanisław, *More Tales of Pirx the Pilot*, vertėjas Louis Iribarne, New York, London: Harcourt Brace Jovanovich, A Helen and Kurt Wolff Book, 1982, 216 p.

Lem, Stanisław, *Mortal Engines*, vertėjas Michael Kandel, New York: Seabury Press, 1977, 239 p.

Lem, Stanisław, *Return from the Stars*, vertėjai Barbara Marszal ir Frank Simpson, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980, 247 p.

Lem, Stanisław, *Solaris*, vertėjai Joanna Kilmartin ir Steve Cox, New York: Walker, 1970, 216 p.; London: Faber and Faber, 1971, 216 p.

Lem, Stanisław, *Tales of Pirx the Pilot*, vertėjas Louis Iribarne, redaktorė Helen Wolff, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979, 206 p.

Lem, Stanisław, *The Chain of Chance*, vertėjas Louis Iribarne, New York: Harcourt Brace Jovanovich, A Helen and Kurt Wolff Book, 1975, 179 p.; London: Secker and Warburg, 1978, 119 p.

Lem, Stanisław, *The Cyberiad: Fables for the Cybernetic Age*, vertėjas Michael Kandel, New York: Seabury Press; London: Secker and Warburg, 1975, 295 p.

Lem, Stanisław, *The Cosmic Carnival of Stanisław Lem: An Anthology of Entertaining Stories by the Modern Master of Science Fiction*, sudarytojas ir redaktorius Michael Kandel, New York: Continuum, 1981, 271 p.

Lem, Stanisław, *The Futurological Congress (from the Memoirs of Ijon Tichy)*, vertėjas Michael Kandel, London: Secker and Warburg, 1975, 149 p.; New York: Avon Books, 1976, 142 p.

Lem, Stanisław, *The Investigation*, vertėja Adele Milch, New York: Seabury Press, 1974, 216 p.; New York: Avon Books, 1976, 189 p.

Lem, Stanisław, *The Invincible*, vertėjas Wendayne Ackerman, New York: Seabury Press, 1973, 183 p.; New York: Ace Books, 1975, 223 p.; New York: Penguin Books, 1976, 187 p.

Lem, Stanisław, *The Star Diaries*, vertėjas Michael Kandel, New York: Seabury Press, 1976, 275 p.; London: Secker and Warburg, 1976, 275 p.; New York: Avon Books, 1977, 321 p.

Mackiewicz, Józef, *Road to Nowhere*, vertėjas Lew Sapieha, London: Collins and Harvill Press, 1963, 381 p.

Miłosz, Czesław, *Bells in Winter*, vertėjai autorius ir Lillian Vallee, New York: Ecco Press, 1978; London: Carcanet Pres, 1980, 71 p.

Miłosz, Czesław, *Emperor of the Earth: Modes of Eccentric Vision*, Berkeley: University of California Press, 1977, 253 p.

Miłosz, Czesław, *Gedichte*, vertėjas Karl Dedecius, Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1982.

Miłosz, Czesław, *La Prise du pouvoir*, vertėja Jeanne Hersch, Paris: Gallimard, „Du Monde Entier", 1953, 288 p.

Miłosz, Czesław, *Lied vom Weltende*, vertėjas Karl Dedecius, Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1966, 73 p.

Miłosz, Czesław, *Native Realm: A Search for Self-Definition*, vertėja Catherine S. Leach, New York: Doubleday and Co., 1968; Berkeley: University of California Press, 1981, 300 p.; London: Carcanet Press, 1981, 300 p.; London: Sidgwick and Jackson, 1981, 300 p.

Miłosz, Czesław, *Selected Poems*, New York: Ecco Press, 1981, 129 p.

Miłosz, Czesław, *Sur les bords de l'Issa*, vertėja Jeanne Hersch, Paris: Gallimard, „Du Monde Entier", 1956, 330 p.

Miłosz, Czesław, *Tal der Issa*, vertėja Maryla Reifenberg, Köln–Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1957, 273 p.

Miłosz, Czesław, *The Captive Mind*, vertėja Jane Zielonko, New York: A.A. Knopf, 1953, 251 p.; minkštais viršeliais, Vintage Books, 1955; New York: Random House, 1981, 215 p.

Miłosz, Czesław, *The Issa Valley*, vertėjas Louis Iribarne, London: Sidgwick and Jackson; New York: Farrar, Straus & Giroux, 1981, 288 p.

Miłosz, Czesław, *The Seizure of Power*, vertėja Celina Wieniewska, New York: Criterion Books, 1955; New York: Farrar, Straus & Giroux, 1982, 245 p.

Miłosz, Czesław, *The Usurpers* (*The Seizure of Power*), vertėja Celina Wieniewska, London: Faber and Faber, 1955, 222 p.

Miłosz, Czesław, *Une autre Europe*, vertėjas Georges Sédir, Paris: Gallimard, „Connaissance de Soi", 1964, 302 p.

Miłosz, Czesław, *Utwory poetyckie*, Ann Arbor, Mich.: Michigan Slavic Publications, 1977, 401 p.

Miłosz, Czesław, *Visions from San Francisco Bay*, vertėjas Richard Lourie, New York: Farrar, Straus & Giroux, 1982, 226 p.

Miłosz, Czesław, *West und Ůstliches Gelḱnde*, vertėja Maryla Reifenberg, Köln–Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 340 p.

Miłosz, Czesław, *Wiersze*, London: Oficyna Poetów i Malarzy, 1967, 340 p.

Modernes Polnisches Theater, redaktorius Andrzej Wirth, Neuwied, Berlin: Herman Luchterhand, 1967, 2 t.

Mrożek, Sławomir, *Six Plays*, vertėjas Nicholas Bethell, New York: Grove Press, 1967; London: Cape, 1968, 190 p., minkšti viršeliai.

Mrożek, Sławomir, *Striptease, Repeat Performance, and Three Prophets*, New York: Grove Press, 1972, 166 p.

Mrożek, Sławomir, *Tango: A Play in Three Acts*, vertėjai Ralph Manheim ir Teresa Dzieduszycka, New York: Grove Press, 1968, 107 p.

Mrożek, Sławomir, *The Elephant*, vertėjas Konrad Syrop, New York: Grove Press, Evergreen Black Cat Book, 1965, 176 p., minkšti viršeliai; Westport, Conn.: Greenwood, 1975, 176 p.

Mrożek, Sławomir, *The Ugupu Bird*, vertėjas Konrad Syrop, London: Macdonald, 1968, 170 p.

Mrożek, Sławomir, *Vatzlav: A Play in 77 Scenes*, vertėjas Ralph Manheim, New York: Grove Press, 1970, 107 p.; London: Cape, 1972, 107 p.

Polen Erzählt, sudarytoja Gerda Hagenau, Frankfurt am Main–Hamburg: Fischer Bucherei, 1961, 188 p., minkšti viršeliai.

Różewicz, Tadeusz, *Faces of Anxiety*, vertėjas Adam Czerniawski, Chicago: Swallow Press; 1969, 63 p.; London: Rapp and Whiting, 1969, 64 p.

Różewicz, Tadeusz, *Formen der Unruhe*, vertėjas ir redaktorius Karl Dedecius, München: Hanser Verlag, 1965, 112 p.

Różewicz, Tadeusz, *Selected Poems*, vertėjas Adam Czerniawski, Harmondsworth, Baltimore: Penguin, 1976, 140 p.

Różewicz, Tadeusz, *The Card Index, and Other Plays*, vertėjas Adam Czerniawski, London: Calder & Boyars, 1969, 140 p.

Różewicz, Tadeusz, *„The Survivor" and Other Poems*, vertėjai Magnus J. Krynski ir Robert A. Maguire, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1976, 160 p.

Różewicz, Tadeusz, *The Witnesses and Other Plays*, vertėjas Adam Czerniawski, London: Calder & Boyars, 1970, 136 p.

Różewicz, Tadeusz, *Unease*, vertėjas Victor Contoski, St., Paul, Minn.: New Rivers Press; Kensington, California: Small Press Distribution, 1980, 156 p.

Rudnicki, Adolf, *Ascent to Heaven*, vertėjas H.C. Stevens, London: Dobson, 1951, 203 p.

Rudnicki, Adolf, *The Dead and the Living Sea and Other Stories*, vertėja Jadwiga Zwolska, Wrocław: Polonia, 1957, 419 p.

Schulz, Bruno, *Die Zimtläden und alle anderen Erzälungen*, vertėjas Josef Hahn, München: Hanser Verlag, 1965, 352 p.

Schulz, Bruno, *The Street of Crocodiles*, vertėja Celina Wieniewska, New York: Walker, 1963, 159 p. Pakartota: London: Penguin Books, 1977, 160 p.

Stempowski, Jerzy, žr. Hostowiec, Paweł.

Straszewicz, Czesław, *Turyści z bocianich gniazd*, Paris: Instytut Literacki, 1953, 254 p.

Stryjkowski, Julian, *The Inn*, vertėja Celina Wieniewska, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971, 1972; London: Barrie and Jenkins, 1972, 205 p.

Szymborska, Wisława, *Sounds, Feelings, Thoughts: Seventy Poems*, vertėjai Magnus J. Krynski ir Robert A. Maguire, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1981, 215 p.

Tuwim, Julian, *The Dancing Socrates and Other Poems*, vertėjas Adam Gillon, New York: Twayne, 1971.

Tuwim, Julian, *Wiersze wybrane*, Wrocław: Ossolineum, Biblioteka Narodowa, serija 1, nr. 184, 311 p.

Vincenz, Stanisław de, *On the High Uplands: Sagas, Songs, Tales, and Legends of the Carpathians*, vertėjas H.C. Stevens, New York: Roy, 1955, 344 p., iliustruota.

Wańkowicz, Melchior, *Three Generations*, vertėja Krystyna Cekalska, Toronto: Canadian-Polish Research Institute in Canada, 1973, 418 p.

Wat, Aleksander, *Mediterranean Poems*, vertėjas ir redaktorius Czesław Miłosz, Ann Arbor: Ardis, 1977, 58 p.

Wierzyński, Kazimierz, *Selected Poems*, redaktoriai Clark Mills ir Ludwik Krzyżanowski, New York: Voyages Press, 1969, 45 p.

Witkiewicz, Stanisław Ignacy, *Beelzebub Sonata: Plays, Essays, Documents*, vertėjai ir redaktoriai Daniel Gerould ir Jadwiga Kosicka, New York: Performing Arts Journal Publications, 1980, 183 p.

Witkiewicz, Stanisław, *Dramaty*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962, 2 t.

Witkiewicz, Stanisław, *Insatiability*, vertėjas Louis Iribarne, Urbana: University of Illinois Press, 1977, 447 p.

Witkiewicz, Stanisław, *Nienasycenie*, naujas leidimas, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1957, 2 t.

Witkiewicz, Stanisław, *Pożegnanie jesieni*, Warszawa: F. Hocsick, 1927, 450 p. Pakartota: Lausanne: L'Age d'Homme, 1979, 473 p.

Witkiewicz, Stanisław, *The Madman and the Nun and Other Plays*, vertėjai Daniel C. Gerould ir C.S. Durer, Seattle: University of Washington Press, 1968, 303 p.

Witkiewicz, Stanisław, *Tropical Madness: Four Plays*, vertėjai Daniel ir Eleanor Gerould, New York: Winter House, 1972, 259 p.

Witkiewicz, Stanisław, *Unersättlichkeit*, vertėjas Walter Tiel, München: R. Piper, 1966, 595 p.

Gerould, Daniel, *Witkacy. Stanisław Ignacy Witkiewicz as an Imaginative Writer*, Seattle, Wash.: University of Washington Press, 1881, 362 p.

Grabowski, Zbigniew A., „S.I. Witkiewicz: A Polish Prophet of Doom", *The Polish Review*, XII, nr. 1 (1967, žiema), p. 39–49.

Miłosz, Czesław, „Stanisław Ignacy Witkiewicz, a Polish Writer for Today", *Tri-Quarterly*, IX (1967, pavasaris), p. 143–154.

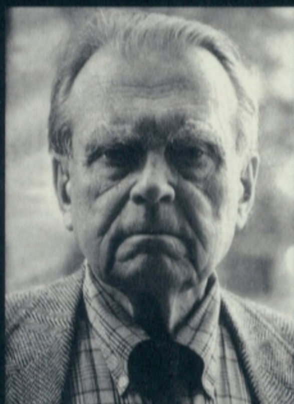
Wittlin, Józef, *Salt of the Earth*, vertėja Pauline De Chary, London: Methuen and Co., 1940, 271 p.; Harrisburg, Penn.: Stackpole Books, 1970.

Wojtyła, Karol, *Collected Poems*, vertėjas Jerzy Peterkiewicz, London: Hutchinson, 1982, 191 p.

Asmenvardžių rodyklė

SL 014. Leidykla „Baltos lankos", Mėsinių 4, 2001 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius
Užsakymas 1071

Šioje knygoje aptariama lenkų literatūros raida nuo viduramžiais pasirodžiusių pirmųjų kronikų ir giesmių lotynų kalba iki plačios prieškarinio laikotarpio literatūrinės panoramos. Tikslūs, argumentuoti atskirų autorių kūrybos vertinimai persipina su istoriniais ekskursais ir atidžia biografine analize, gili autoriaus erudicija padeda atskleisti platesnį aptariamos kūrybos kultūrinį kontekstą. Knyga skiriama ne tik lenkų literatūros tyrinėtojams, bet ir visiems, besidomintiems Vidurio ir Rytų Europos kultūra.

CZESŁAWAS MIŁOSZAS gimė 1911 metais Šėtainių dvare netoli Kėdainių, nuo 1922-ųjų gyveno Vilniuje, studijavo Universitete, čia pradėjo literatūrinį kelią (pirmoji knyga pasirodė 1933 metais), karo metais ir po karo – Varšuva, Krokuva, 1951-aisiais emigravo į Prancūziją, nuo 1960-ųjų gyvena JAV. 1980 metais Czesławui Miłoszui paskiriama Nobelio premija. Lietuvių kalba yra išleistos šios jo knygos: Isos slėnis (1991), Pavergtas protas, Tėvynės ieškojimas (abi 1995) ir Ulro žemė (1996).

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.

A T V I R O S   L I E T U V O S   K N Y G A

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-403-72-3